ОЛЕКСАНДР ШАМА

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

ТЕРНОПІЛЬ
2015

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СТАРОДАВНЬОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ОЛЕКСАНДР ШАМА

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

ЛЕКЦІЇ
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ТЕРНОПІЛЬ
2015

УДК 94(3)
ББК 63.3.(о)3я73
Ш-19

Шама О.І. Історія Стародавнього Сходу. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 264 с.

Резензенти:

Бармак М.В. — доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)
Дацків І.Б. — доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний економічний університет)
Криськов А.А. — кандидат історичних наук, доцент (Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя)

Друкується згідно рішення **Науково-методичної ради** Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол №9 від 23 квітня 2014 року)

Навчальний посібник містить основний фактичний матеріал, необхідний для засвоєння курсу історії Стародавнього Сходу, розбитий згідно регіонально-хронологічного підходу (Єгипет, Месопотамія, Анатолія, Вірменське нагір'я, Східне Середземномор'я, Іранське нагір'я і Середня Азія, Індія і Китай). Картина історичного розвитку кожного регіону у Стародавності складена з характеристики географічних і природно-кліматичних його особливостей і специфіки населення, аналізу соціально-економічного устрою, огляду найважливіших політичних подій, висвітлення діяльності ключових історичних постатей тощо. Зміст і виклад навчального матеріалу узгоджений із документами «Хрестоматії з історії Стародавнього Сходу». Методична частина посібника включає плани семінарських занять для денної і заочної форм навчання, тематику індивідуальних навчально-дослідних завдань, курсових і дипломних робіт, а також список рекомендованої літератури.

©Шама О.І., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП....5

1. Становлення і розвиток історії Стародавнього Сходу як науки....5
2. Географія, природні умови, населення і хронологія Стародавнього Сходу....7
3. Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Стародавнього Сходу....8
4. Місце і роль релігії в давньосхідному суспільстві. Культурні досягнення Стародавнього Сходу....11

I. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ....13

1. Виникнення давньоєгипетської цивілізації. Додинастичний період. Раннє царство....13
2. Стародавнє царство....14
3. Перший перехідний період. Середнє царство....16
4. Другий перехідний період. Нове царство....17
5. Третій Перехідний період. Пізнє царство....21

II. НАЙДАВНІША МЕСОПОТАМІЯ. ШУМЕР І АККАД....25

1. Географія і природні умови Стародавньої Месопотамії. Формування класового суспільства. Додинастичний період....25
2. Ранньодинастичний період. Реформи Уруінімгіни....27
3. Держава Саргонідів....29
4. Месопотамія під пануванням кутіїв....31
5. Шумеро-Аккадське царство III династії Ура....32
6. Перша династія Ісіна....33

III. МЕСОПОТАМІЯ В кінці III — середині I тис. до н.е. АМОРЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ. МІТАННІ. ВАВІЛОНІЯ І АССІРІЯ....35

1. Аморейські держави....35
2. Старовавілонська держава....37
3. Старовавілонське суспільство за законами Хаммурапі....38
4. Середньовавілонська держава....41
5. Хурріти, Хуррі і Ханігальбат. Держава Мітанні....43
6. Ранньоассірійський період....46
7. Соціально-економічні відносини у Ранньоассірійському періоді. Ашшурський судебник....47
8. Середньоассірійський період....49
9. Новоассірійський період....51
10. Нововавілонське царство....57

V. АНАТОЛІЯ І ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я В СТАРОДАВНОСТІ....62

1. Найдавніша Анатолія....62
2. Хеттська держава (Хатті) в часи Стародавнього і Середнього царств....64
3. Новохеттське царство....65
4. Суспільно-економічний розвиток Хатті. Хеттські закони....67
5. Вірменське нагір'я в Стародавності. Держава Урарту....71
6. Стародавня Вірменія....75
7. Троянське царство....79
8. Фрігія....80
9. Лідія....82

VI. СХІДНЕ І ЗАХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У СТАРОДАВНОСТІ....84

1. Географія, природні умови і населення Східного Середземномор'я. Формування класового суспільства....84
2. Східне Середземномор'я в II тисячолітті до н.е....86
3. Фінікія в XVII—I ст. до н.е....91
4. Західне Середземномор'я у Стародавності. Карфагенська (Пунійська) держава....96
5. Сірія в кінці XII—VI ст. до н.е....101
6. Палестина в кін. II — на поч. I тисячоліття до н.е. Ізраїльсько-Іудейське царство....103
7. Ізраїльське царство....108

8. Іудейське царство....110
9. Суспільно-економічні відносини в Стародавній Палестині. Пророцький рух....114

VII. ІРАНСЬКЕ НАГІР'Я І СЕРЕДНЯ АЗІЯ У СТАРОДАВНОСТІ....118

1. Держава Елам (Хатамті)....118
2. Іранське нагір'я і Середня Азія в III—II тис. до н.е....123
3. Кіммерійці і скіфи в Передній Азії. Мідійська держава....127
4. Виникнення перської держави Ахеменідів....130
5. Реформи Дарія I і суспільно-економічний розвиток держави Ахеменідів....132
6. Перська держава в 519-329 рр. до н.е....136
7. Греко-бактрійське царство....140
8. Парфянська держава (Аршакідський Іран)....143
9. Держава Сасанідів....147

VIII. СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ....157

1. Природа і населення Стародавньої Індії. Хараппська цивілізація....157
2. Прихід індоаріїв до Індостану. Ранньоведичний період....160
3. Пізньоведичний період....161
4. Піднесення Магадхи. Утворення Маурійської держави....169
5. Індія в правління Піядасі Ашоки. Занепад Маурійської держави....172
6. Господарство і суспільні відносини в Магадхсько-Маурійський період....178
7. Релігійно-ідеологічні і культурні новації Магадхсько-Маурійського періоду....180
8. Держави Північно-Західного Індостану і Кушанська імперія....186
9. Імперія Гуптів....188
10. Соціально-економічний розвиток і релігійно-ідеологічні зміни в Індії в епоху Пізньої Стародавності....190

IX. СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ....194

1. Географія, природні умови і населення Стародавнього Китаю. Етапи Ранньої історії....194
2. Китай епохи Шан-Інь....196
3. Період Західної Чжоу....203
4. Період Чунь-цю....207
5. Період Чжань-го....213
6. Культурні зміни і суспільно-політичні вчення періодів Чунь-цю і Чжань-го....217
7. Піднесення *го* Цинь і виникнення централізованої держави в Китаї. Імперія Цинь....222
8. Імперія Старшої династії Хань....227
9. Імперія Молодшої династії Хань....231

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ....238

Заняття №№1-3. Стародавній Єгипет....238
Заняття №4. Шумер і Аккад....239
Заняття №№5-8. Аморейські держави. Вавілонія. Ассірія....240
Заняття №№9-10. Анатолія (Мала Азія) і Вірменське нагір'я у Стародавності....242
Заняття №11. Східне Середземномор'я в Стародавності....243
Заняття №№12-14. Іранське нагір'я і Середня Азія в Стародавності....244
Заняття №№15-16. Індія в Стародавності....245
Заняття №№17-18. Стародавній Китай....246

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ....248

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ....249

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ....250

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ....251

ТЕМАТИКА ДИПЛОМНИХ РОБІТ....252

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА....253

ВСТУП

1. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ЯК НАУКИ

Поняття «стародавність» ввійшло у вжиток в епоху Ренесансу (XIV—XVI ст.). Тоді його значення збігалось з античною, тобто греко-римською епохою (лат. antiquitas — «стародавність»). Ренесансні гуманісти розглядали свій час як «відродження стародавності». Натомість між Стародавністю і її відродженням панувало похмуре Середньовіччя. Втім, для християнської Європи існувала ще одна стародавність — старозавітна. Органічного зв'язку останньої з Античністю, природно, бути не могло, але в християнській свідомості їх зближало те, що обидві вони передували Новому Заповіту. В тодішніх екскурсах до стародавньої історії можна зустріти таку періодизацію: від Троянської війни до будівництва храму Соломона, потім від будівництва храму до греко-перських воєн і т.д. Автори намагались «схрестити» Священну історію з античними переказами. Священна історія починалась зі створення світу, грецька ж — з «Іліади» Гомера. Все, що було до Троянської війни (1193-1183 рр. до н.е.), губилось в тумані міфів. Судити про найдавніше минуле країн Середземномор'я і Близького Сходу можна було тільки спираючись на легенди, що збереглись в «Історії» Геродота, а щодо Індії і Китаю часто доводилось задовольнятись недостовірною або і зовсім фантастичною інформацією. Кінцем Стародавності вважалась поява християнства, навала «варварів» і загибель Західної римської імперії в 476 р. н.е.

Наукове дослідження історії Стародавнього Сходу почалось в епоху Просвітництва — у XVIII ст. В той час єзуїти, що працювали в Пекіні, познайомили Європу з афоризмами Конфуція і дивовижними «китайськими церемоніями». З Індії в Париж був доставлений загадковий рукопис, що зберігся у вихідців з Персії — парсів або зороастрійців. Це була Авеста — збірник релігійних текстів Стародавнього Ірану. Європейські вчені намагались знайти в ній таємну мудрість пророка Зороастра (Заратуштри). Сама мова Авести нагадувала їм грецьку і латинську. До кін. XVIII ст. освічені чиновники британської адміністрації в Індії зуміли переконати місцевих жерців-брахманів ознайомити їх зі своїми священними книгами — Ведами, Бра́хманами, Араньяками, Упанішадами тощо, написаними давньоіндійською мовою — санскритом. Виявилось, що і в санскриті багато спільного з мовами Античності. Протягом першої пол. XIX ст. Фрідріх фон Шлегель (1772-1829 рр.), Расмус Крістіан Раск (1787-1832 рр.), Франц Бопп (1791-1867 рр.), Карл Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835 рр.) і ін., грунтуючись на результатах вивчення санскриту і давньоперської (авестійської) мов, довели існування індоєвропейської мовної сім'ї, чим заклали основи порівняльно-історичної лінгвістики і розробили її методи. Відтоді дослідники одержали можливість інтерпретувати тексти на невідомих мовах, якщо тільки вдавалось обгрунтувати споріднення самих цих мов із вже відомими.

Інтерес до Сходу зростав з розширенням європейської колоніальної експансії. Єгипетська експедиція Наполеона Бонапарта 1798-1801 рр. готувалась як справжня наукова експедиція. Спеціально прикомандировані до армії художники і вчені копіювали стародавні зображення і таємничі ієрогліфічні надписи. Так народилась нова історична наука — єгиптологія. Мотиви давньоєгипетського мистецтва стали тоді загальноєвропейською модою. Втім, як зворотний бік цього захоплення почався грабіж культурної спадщини Єгипту, а історична наука стала сприйматись як «політика XIX століття». Тоді ж, в першій пол. XIX ст., в Єгипті розпочались археологічні розкопки — часто з великим розмахом, але завжди без належного досвіду і вміння. Кожен університетський музей Європи пишався хоча б крихітною колекцією єгипетських старожитностей (іноді підроблених). Зібрання Лувру і Туринського музею в Італії можна назвати першокласними.

В 1822 р. видатний французький лінгвіст Жан-Франсуа Шампольон (1790-1832 рр.) розгадав таємницю єгипетської писемності за допомогою білінгви (ієрогліфічного надпису і його грецького перекладу) — декрету 196 р. до н.е. єгипетського фараона Птолемея V Єпіфана (204-180 рр. до н.е.), висіченого на Розеттському камені. Він довів, що частина ієрогліфів має фонетичне, а не понятійне значення, тобто слід не тлумачити їх смисл (як поступали його попередники), а просто читати. З цього часу не тільки дослідники, але і представники дипломатичних місій, ділки, мандрівники і просто шукачі пригод зайнялись придбанням папірусів, внаслідок чого склались цілі колекції, названі за іменами їх власників. Серед найвідоміших — колекції Генрі Весткара, Ентоні Чарльза Харріса, Джованні Анастасі і ін. Чудове зібрання папірусів і першокласних зразків єгипетського мистецтва була зібрана видним російським єгиптологом Володимиром Семеновичем Голєніщевим (1856-1947 рр.); нині вона належить московському Музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна.

З країн Близького Сходу мандрівники привозили зразки клиноподібних надписів, які нерідко приймались за вигадливі орнаменти. Однак, в розпорядженні перших дослідників клинопису не виявилось білінгви (двомовного надпису), але зате з праць античних істориків вони прекрасно знали імена стародавніх перських царів. Німецький філолог Георг Фрідріх Гротефенд (1775-1853 рр.) на поч. XIX ст. висунув гіпотезу, згідно якої в одному з клиноподібних надписів містяться імена цих царів. Це дозволило знайти ключ до читання найпростішого різновиду складового клинопису — перського клинопису.

В 1830-1840-х рр. британський археолог і лінгвіст Генрі Кресвік Роулісон (1810-1895 рр.) прочитав велетенський клинописний текст, висічений в кін. VI ст. до н.е. за наказом перського царя Дарія I (522-486 рр. до н.е.) на Бехістунській скелі (в суч. Ірані). Той самий зміст викладався в ньому трьома мовами — давньоперською, аккадською і еламською. Вивчення Бехістунського надпису дало багатющий матеріал для остаточного дешифрування клинопису — вже не тільки складового (перського), але і складнішого, словесно-складового (аккадського, або ассірійсько-вавілонського).

Сенсаційні результати дали розкопки палаців ассірійських царів VIII—VII ст. до н.е. в Ніневії і Хорсабаді (суч. Ірак), здійснені в 1845-1851 рр. британським археологом Генрі Остіном Лейардом (1817-1894 рр.). Британський музей в Лондоні збагатився величезною колекцією ассірійських рельєфів, які і понині складають гордість Об'єднаного Королівства.

В 1899-1917 рр. німецька експедиція Роберта Іоганна Колдевея (1855-1925 рр.) здійснила зразкові розкопки Вавілона, відновивши топографію столиці Нововавілонської держави (626-539 рр. до н.е.). Знамениті Брами богині Іштар, прикрашені різнобарвними кахлями, стали перлиною Передньоазіатського музею в Берліні.

У 1886 р. жителька Телль-ель-Амарни, поселення на східному березі Нілу (у 287 км на південь від Каїра), біля якого розташовані залишки однієї зі столиць Стародавнього Єгипту — Ахетатона, побудованої фараоном-реформатором Ехнатоном (1367-1348 р. до н.е.), знайшла кілька глиняних табличок з якимись надписами. У 1891 р. почалось наукове дослідження городища, якими в різний час керували видатні археологи Вільям Фліндерс Пітрі (1853-1942 рр.), Людвіг Борхардт (1863-1938 рр.), Генрі Франкфорт (1897-1954 рр.), Чарльз Леонард Вуллі (1880-1960 рр.). Крім гробниць, храмів, урядових і приватних будинків, творів мистецтва (зокрема, всесвітньо відомого портрету цариці Нефертіті) був відкритий архів — зібрання листування на глиняних табличках, в основному дипломатичного, між урядом Стародавнього Єгипту і залежними від нього правителями держав у Східному Середземномор'ї в часи останніх правителів XVIII династії (XIV ст. до н.е.). Документи складені переважно аккадською, що служила тоді мовою міжнародного спілкування на Близькому Сході. До нинішнього часу відомі 382 таблички, більшість з яких зберігається в Берлінському музеї Передньої Азії.

В 1905-1913 рр. німецька археологічна експедиція під керівництвом Гуго Вінклера (1863-1913 рр.) розкопала городище Богазкьой в Туреччині, відкривши забуту ще в Стародавності цивілізацію хеттів, які створили в сер. II тис. до н.е. велику державу на території Анатолії (Малої Азії). В 1915 р. австрійський і чехословацький лінгвіст Бедржіх Грозний (1879-1952 рр.), проаналізувавши клинописні хеттські документи, показав, що їх мова не належить до числа семітських, до яких відносяться мови більшості народів Передньої Азії. На відміну від вавілонян, ассірійців, фінікійців, євреїв хетти були індоєвропейцями, що стало справжньою сенсацією.

В 1901-1902 рр. французька спедиція Жака де Моргана (1857-1924 рр.) і Роланда де Мекенема (1877-1957 рр.) при розкопках міста Суз, столиці Еламу (в Південно-Західному Ірані), знайшла чорний базальтовий стовп, на якому висічені закони вавілонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) — найдосконаліший юридичний документ Стародавнього Сходу і до того ж набагато давніший, ніж біблійне (Мойсеєве) законодавство.

Після Першої світової війни 1914-1918 рр. було зроблено відразу кілька сенсаційних археологічних відкриттів. Говард Картер (1873-1939 рр.) відкрив у Долині царів, біля м. Фіви, гробницю єгипетського фараона Тутанхамона (1347-1338 рр. до н.е.). В ній збереглись незліченні скарби, що дають яскраве уявлення про історію і культуру Єгипту епохи Нового царства (1554-1075 рр. до н.е.).

Історія Стародавнього Сходу (і одночасно всього людства) поступово виявлялась все більш стародавньою. За відкриттям новоассірійських палаців I тисячоліття до н.е. послідувала знахідка старовавілонських законів Хаммурапі поч. II тис. до н.е. Розкопуючи ще більш глибокі шари поселень в Нижній Месопотамії (між ріками Тігр і Євфрат), археологи відкрили цивілізацію шумерів, про яку греки нічого не знали вже в часи Гомера (VIII ст. до н.е.). В гробницях шумерського міста Ўра Леонард Вуллі знайшов дивовижні пам'ятники ювелірного мистецтва сер. III тис. до н.е. — «штандарт» зі сценами походів і бенкетів і арфу, прикрашену золотою головою бика з лазуритовою бородою.

В Північно-Західній Індії були відкриті рештки великих міст Хараппа і Мохенджо-Даро, що майже не поступались за стародавністю гробницям Ура і пірамідам Єгипту. Особливо вразив археологів рівень благоустрою жител, вибудованих з обпаленої цегли, і технічно досконала міська каналізація.

Розкопки біля міста Аньяна в Північному Китаї і прочитання знайдених там цзягувень (ієрогліфічних надписів на «ворожильних кістках») підтвердили інформацію, що міститься в стародавніх китайських хроніках. Історія цієї країни почалась задовго до Конфуція (551-479 рр. до н.е.): вже в другій пол. II тис. до н.е. в середній течії р. Хуанхе існувала держава Шан-Інь.

Після Другої світової війни 1939-1945 рр. вдалось не тільки більш ретельно вивчити вже знайдені джерела — письмові і археологічні. Суттєво розширилась та зона, де були виявлені сліди стародавніх цивілізацій: в Закавказзі і Середній Азії, в Південній Аравії і Східному Середземномор'ї, в країнах Південно-Східної Азії. Археологи відкривають все більш глибокі шари: від вивчення землеробсько-скотарських культур VI—IV тисячоліть до н.е. вчені переходять до VIII, IX, навіть X тисячоліття до н.е. У зв'язку з цим гостро постає питання про те, що ж саме вважати Стародавнім світом і де проводити його границі — хронологічні і територіальні.

Очевидно, слід виходити з того, що ми говоримо про історію цивілізації (від лат. civilis — громадянський), а не просто про археологічні культури. Цивілізація — епоха, яка слідує за первісністю. Існують певні ознаки, що свідчать про початок даної епохи: це в першу чергу зміна характеру власності, поглиблення соціального розшарування, поява територіальної організації суспільства, оформлення публічної влади. Зовнішньою ознакою цивілізації може служити поява писемності, зв'язана з радикальними змінами як в соціальних відносинах, так і в свідомості людей.

Вже в кін. IV — на поч. III тис. до н.е. народи, що жили в долині Нілу і в низов'ях Євфрату, перебували на стадії цивілізації. Цей час і розглядається як початок історії Стародавнього світу. Кінцем же її традиційно вважається середина I тис. н.е. Епоха Стародавності обіймає, таким чином, більше трьох тисячоліть — дві третини всієї «писемної» історії людства.

Магістральна лінія еволюції людства може бути намічена лише загалом: всюди людина врешті-решт перестає користуватись кам'яним рубилом, рано чи пізно відбувається перехід від племені до держави, машинна індустрія змінює ручну працю і т.д. Але відбувається все це не тільки в різний час, але і в різних формах.

Історія знає немало шляхів і варіантів розвитку; для їх позначення ми також вживаємо слово «цивілізація», але в множині. Серед стародавніх цивілізацій антична (греко-римська) займає особливе місце: вона зіграла найважливішу роль в долі Європи і тим самим всього сучасного світу. Всі інші цивілізації Старого Світу, що існували в хронологічних рамках епохи Стародавності (кін. IV тис. до н.е. — сер. I тис. н.е.), традиційно поєднуються в поняття «Стародавній Схід».

2. ГЕОГРАФІЯ, ПРИРОДНІ УМОВИ, НАСЕЛЕННЯ І ХРОНОЛОГІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Географічне положення. Стародавній Схід являє собою географічну зону, що простирається від Північної Африки, де склались цивілізація Стародавнього Єгипту і виник Карт-Хадашт (Карфаген), до берегів Тихого океану (Китай). На півночі її границями були Закавказзя і Середня Азія, на півдні — Нубія (сучасна Ефіопія), Аравія і півострів Індостан. Ця величезна територія розташована в основному в зоні субтропічного клімату з жарким літом і теплою зимою. Природні умови в країнах Стародавнього Сходу дуже різноманітні, але можуть бути зведені до кількох типів:

1. Долини великих рік — Нілу, Євфрату і Тігру, Інду, Гангу, Хуанхе. Родючі наносні грунти, створені розливами рік сприяли успішному розвитку землеробства за умови створення іригаційних систем. Найдавніші цивілізації Сходу виникли в долинах саме великих рік.

2. Посушливі степи і плоскогір'я. До цього типу природних умов належали Сірія, Аравія, Мала Азія, Іран, Закавказзя, Середня Азія, плоскогір'я Декан в Індії, плоскогір'я і степи Китаю. В цих областях переважало скотарство.

3. Гірські області — райони Малої Азії, Закавказзя, Гімалаї в Індії, західна частина Китаю і ін. Гірські країни були багаті лісом, каменем, рудами металів. Тут виникли найдавніші вогнища металургії. Умови для землеробства і скотарства тут були обмежені. Населення цих країн було зацікавлене в обміні з країнами, що виробляли сільськогосподарські продукти і відчували нестачу в металі і будівельних матеріалах.

4. Приморські країни. На заході цивілізації Стародавнього Сходу мали вихід до Середземного моря, на сході — до Тихого океану, на півдні до Червоного моря, Перської затоки і Індійського океану. Мореплавство в Стародавності було розвинуте ще недостатньо і на далекі подорожі морем наважувались рідко. З приморських країн найрозвиненішою була Фінікія з містами Тір, Сідон і Бібл. Фінікійські купці довгий час панували на морських шляхах Середземномор'я. Їх колонія Карт-Хадашт (Карфаген), що перетворилась у велику державу Стародавності, суперника Римської республіки, знаходилась далеко від Фінікії.

5. Напівпустині і пустині Північної Африки, Аравії, Центральної Азії. Вони займали значну частину території країн Стародавнього Сходу і відзначались дещо м'якшим кліматом, ніж тепер. Внаслідок перенаселення з них час від часу виходили цілі народи, що буквально «затоплювали» окремі регіони Стародавнього Сходу (аккадці, амореї, арамеї).

Географічне положення і природні умови країн Стародавнього Сходу були суттєвими факторами, що впливали на їх історію.

Населення. В Стародавності населення країн Сходу розрізнялось за своєю расовою і мовною належністю. В Передній і Середній Азії, Ірані і Північній Африці жили народи європеоїдної раси. В Індії вони з'явились в сер. II тис. до н.е. В стародавніх африканських царствах Напаті і Мероє, на півдні Іранського Нагір'я і в Індії жили люди негроїдної раси, а на Далекому Сході — монголоїдної. Вже в Стародавності відбувалось змішання рас, так що жодна країна Стародавності не мала незмішаного в расовому відношенні населення.

Мови. Більшість мов народів Стародавнього Сходу належала до шести мовних сімей: семіто-хамітської, індоєвропейської, західно-кавказької, східно-кавказької, дравідійської і сіно-тібетської.

Мовами семіто-хамітської сім'ї в Стародавності говорила більшість населення Передньої Азії і Північної Африки. До різних її гілок відносились єгипетська, аккадська (з ассірійським і вавілонським діалектами), фінікійська, аморейська, арамейська і давньоєврейська мови.

До індоєвропейських мов належали хеттська, лувійська, фрігійська, лідійська, мідійська, перська і санскрит (давньоіндійська).

Західно-кавказьку (абхазо-адигську) мовну сім'ю представляли хаттська і каскайська мови.

Східно-кавказьку (нахсько-дагестанську) — хуррітська, урартська і кассітська (остання — гіпотетично).

Дравідійська мовна сім'я представлена еламітами, доарійським населенням Іранського нагір'я (зокрема — луллубеями і кутіями) і Індостану і, гіпотетично, Харапською цивілізацією.

Мови сіно-тібетської сім'ї поширені в Китаї і сусідніх з ним країнах.

Мови деяких стародавніх народів, зокрема шумерська, стоять осібно, оскільки не встановлена їх спорідненість з мовами жодної відомої сім'ї.

Хронологія. Перші рабовласницькі цивілізації сформувались протягом другої пол. IV тис. до н.е. в Єгипті і Месопотамії (шумерська); вони багато в чому визначили весь подальший розвиток Стародавнього Сходу.

В інших частинах регіону розклад первіснообщинного ладу і виникнення класових суспільств триває протягом III — першої пол. I тис. до н.е. В долині ріки Інд виникає Харапська цивілізація з найбільшими містами в

місцевостях Мохенджо-Даро і Хараппа, яка поширює свій вплив на західне узбережжя Індостану. В басейні ріки Ганг формується Індійська цивілізація. Міста-держави складаються в Східному Середземномор'ї (Бібл, Ебла, Угаріт і ін.); в Північній Месопотамії, на Вірменському нагір'ї, в Закавказзі і Анатолії формується держава хурритів Мітанні, а також Хеттське, Ассірійське і Урартське царства. На Іранському нагір'ї і в Середній Азії виникають держави Елам, Мідія, Персія і Бактрія. Нарешті, в долині ріки Хуанхе закладаються основи китайської цивілізації.

В середині I тисячоліття до н.е. — перших століттях I тисячоліття н.е. триває заключний етап існування рабовласницької цивілізації. Ассірійська імперія поступається місцем гегемона Нововавілонській державі (626-539 рр. до н.е.), яка, в свою чергу — Перській імперії Ахеменідів (558-329 рр. до н.е.). Ця остання в 334-329 рр. до н.е. була завойована еллінами на чолі з Александром Македонським. Після смерті Александра (323 р. до н.е.) на Іранському нагір'ї і в Середній Азії існують держава Селевкідів (312-65 рр. до н.е.), Греко-Бактрійське царство (256-125 рр. до н.е.) і Парфія або Аршакідський Іран (256 р. до н.е. - 226 р. н.е.).

Протягом першої половини I тисячоліття н.е. в рамках Кушанської імперії (I ст. до н.е. — сер. IV ст. н.е.), держави Сасанідів (226-651 рр.), імперії Гуптів (275-350 рр.) і імперії Хань (202 р. до н.е. - 220 р. н.е.) рабовласницькі відносини починають трансформуватись у феодальні, що свідчить про настання нового етапу в історії людства — епохи Середньовіччя.

3. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Протягом IV тисячоліття до н.е. в Єгипті і Месопотамії форми привласнюючого господарства (полювання, рибальство і збиральництво) занепадають, а на перший план висуваються галузі виробляючого господарства (землеробство, скотарство і ремесло).

Енеоліт (халколіт) або мідно-кам'яний вік (IV—III тис. до н.е.). Дрібні предмети з самородної міді шляхом кування виготовлялись людиною вже в епоху неоліту. На рубежі VII—VI тис. до н.е. в Анатолії навчились виплавляти мідь з руди. Однак, родовища мідної руди зустрічаються порівняно рідко, та і сам метал доволі м'який, тому поширення мідних знарядь було обмеженим, основним матеріалом залишався камінь і дерево.

Іригаційні системи. В IV—III тис. до н.е. завдяки організації великих мас населення в долинах Нілу і Нижнього Євфрату були досягнуті значні успіхи в будівництві іригаційних споруд. Це дозволило збирати врожаї зернових і городніх культур, достатні не тільки для споживання самих виробників, але і для утримання людей, що виконують культові і організаційно-управлінські функції в общині, а також для обміну. Крім того, це давало можливість експлуатувати рабів.

Відокремлення ремесла від сільського господарства. Поява додаткового продукту внаслідок зростання продуктивності праці дозволила ремеслу відокремитись від сільського господарства, а в III тис. до н.е. простежується поділ праці в самому ремеслі, що свідчить про його подальший розвиток. Тільки за умови досить вузької спеціалізації працівник міг досягти певної продуктивності праці і задовільної якості виробів.

Урбанізація. Важливим явищем в соціально-економічному, політичному і культурному житті Стародавнього Сходу стало виникнення міст. В місті зосереджується ремесло, що обслуговує потреби міського населення і сільської округи. На цій основі розвивається торгівля. Місто стає політичним і релігійним центром, навколо якого відбувається об'єднання територіальних сільських общин. Перші держави Сходу часто виникають у вигляді міст-держав (полісів) або общин-держав (но́мових держав). Міста, притягаючи найбільш активну і освічену частину населення, стають центром розвитку культури.

Поява міст слідом за створенням виробляючої економіки, іригаційного землеробства, домашнього скотарства і освоєння металів (міді і бронзи) стала справжньою революцією в історії Стародавнього Сходу. Саме тому з появою міст пов'язують зародження перших цивілізацій. Там, де з'явилися міста, можна говорити про зародження цивілізації. На місце первісної общинної організації приходить державна. Ускладнюється соціальна структура суспільства: з'являються різні верстви населення, одні з яких займають панівне, а інші підлегле становище. Більш інтенсивним стає суспільно-політичне життя. Виникають сприятливі можливості для економічного і культурного прогресу.

Бронзовий вік (III—II тис. до н.е.). Іноді стародавні рудокопи знаходили мідну руду, що містила домішки інших металів, наприклад, миш'яку або олова. Така мідь плавилась при меншій температурі і виходила твердішою. У результаті довгих експериментів і був створений штучний сплав — бронза, для одержання якої найчастіше брали мідь і олово у співвідношенні 9:1, але застосовувались і інші компоненти: сурьма (Stibium), цинк, срібло, свинець, миш'як. Бронзові вироби виходили значно твердіші за мідні, а при виплавці майже не давали тріщин, тому поява нового металу сприяла швидкому витисненню мідних знарядь, хоча кам'яними (в силу відносної дорожнечі бронзи) люди продовжували користуватись аж до появи заліза.

Одомашнення коня. Прийнято вважати, що доместикація коня відбулась в степах Євразії в часи Пізнього неоліту. В Анатолії, Месопотамії, на Вірменському, Іранському нагір'ях і в Індії використання коня для верхової їзди і запрягу, особливо в бойових колісницях, відбувається протягом II тис. до н.е. В Єгипті кінь з'явився в часи гіксоського завоювання (1675-1554 рр. до н.е.). В цей же час було винайдене легке колесо на спицях, що замінило суцільне дискове колесо. З'явилась легка бойова колісниця на двох колесах зі спицями, в яку замість биків або ослів стали запрягати коня. Це сприяло подальшому розвитку військової справи і розширенню зв'язків між країнами.

В житті скотарських племен кінь зіграв особливо велику роль: вони переходять тепер від примітивного пастушого до більш складного кочового або напівкочового скотарства — з відгоном стад на літній сезон в гори. Це підвищувало продуктивність скотарства і дозволяло частині населення зосередитись на землеробстві.

Освоєння заліза. В перших століттях I тисячоліття до н.е. Стародавній Світ вступає в епоху залізного віку. В порівнянні з бронзою залізо має ряд важливих переваг: воно широко розповсюджене в природі, а тому дешевше і доступніше. Коли люди навчились одержувати сталь, залізо остаточно витіснило бронзу і камінь, оскільки стальні знаряддя були не тільки дешевшими, але також міцнішими і твердішими бронзових. Застосування заліза сприяло підйому всіх галузей господарства. Землеробство поширилось в країнах з більш помірним кліматом і твердішими і важчими грунтами. В річкових долинах розширюється і вдосконалюється іригаційна система. Прискорюється розвиток різних ремесел. В усіх галузях господарства підвищується продуктивність праці, зростає кількість одержуваного суспільного продукту. Таким чином, використання металів зіграло величезну роль в соціально-економічній і політичній історії Стародавнього Світу і наступних історичних епох.

Еволюція общини. Характеризуючи давньосхідні суспільства, звичайно підкреслюють їх застійний характер, але цю їх рису не слід перебільшувати: розвиток тут відбувався, хоч і в порівняно повільних темпах, причиною чого було переважання територіальної (сусідської) общини, що майже не змінювалась протягом тисячоліть, і виросло на її основі деспотичної монархічної держави.

Суцільне існування общин і їх збереження протягом тривалого історичного періоду — характерна риса давньосхідних суспільств. За походженням вони сходили до первісних родових общин, але поступово втратили кровноспоріднений характер і стали організацією сусідів, що живуть на одній території. Така община стала називатись сусідською або територіальною.

Сусідська община складалась з сімейних общин, кожна з яких вела своє господарство, але без допомоги сусідів не могла справитись зі складними господарськими задачами, в першу чергу із спорудженням іригаційної системи. Тут було потрібне об'єднання зусиль всієї територіальної общини або навіть численних общин, керованих певною над-общинною (державною) організацією. Тому в сусідській общині зберігаються колективні форми життя і виробництва, а індивідуальна діяльність і приватна власність розвиваються дуже повільно. Такими умовами господарської діяльності пояснюється також і поява держави на Сході у формі деспотії і значна роль держави в економіці.

Державне (царсько-храмове) господарство в багатьох країнах Сходу (Єгипет, Месопотамія, Китай) одержує широке розповсюдження і стає окремим сектором економіки.

Форми землеволодіння. Східна деспотична держава і військово-адміністративна держава спирались на численний бюрократично-чиновницький апарат. Частину землі цар жалував своїм чиновникам і воїнам, що створювали на ній приватні господарства. В царсько-храмовому і приватному господарствах могла використовуватись праця рабів, залежних людей і вільних орендарів. Частина землі продовжувала залишатися в спадкоємному володінні общин, а всередині общин розподілялась між сім'ями. Ці землі оброблялись працею самих общинників. Праця рабів тут застосовувався в незначних масштабах.

Соціальна структура. По мірі розвитку різних соціально-господарських укладів відбувались зміни в соціальній структурі суспільства. З однорідного середовища общинників-землеробів виділились ремісники, жерці, керівники общини (старійшини і вожді). З розвитком держави з'явились чиновники і воїни. Найбільш довершеного характеру цей поділ набув в Стародавній Індії, де склалася система варн.

Становище різних соціальних груп в суспільстві залежало від їх місця в структурі влади і виду професійної діяльності. Ті групи населення, в руках яких зосередились функції управління, зайняли панівне становище. Це були аристократи, представники знатних родів.

Основна маса общинників займала по відношенню до них підлегле становище, перебуваючи в залежності від держави, але зберігаючи статус вільних людей.

Рабовласництво. Раб був чужою власністю, не мав права на результати своєї праці, хазяїн міг свавільно карати і навіть страчувати його; рабів, як і всяке інше рухоме майно, продавали, купували, передавали в спадщину, дарували, програвали, закладали. Від худоби, як «чотириногих», раби відрізнялись тільки як «двоногі». Хазяїн мав безумовне право на потомство рабині, незалежно від того, хто був фактичним батьком. Різноманітні життєві обставини вносили корективи в ці основні положення: іноді рабів залучали як свідків в суді, їм часто дозволялось нагромаджувати матеріальні засоби, необхідні для сплати викупу, становище окремих рабів значно різнилось в залежності від обставин поневолення тощо.

Найбільш стабільним джерелом рабства було природне відтворення, тобто народження рабів рабинями. Такі раби були і найзручнішими, тому що з дитинства звикали до рабської долі. Також обернення в рабство військовополонених і рабів противника, а іноді і цивільного населення мало місце протягом всієї епохи Стародавності. Звичайним явищем стало поневолення за борги, продаж і дарування самого себе або продаж і дарування дітей і інших вільних родичів. В рабство обертали також за деякі злочини. Були факти викрадення людей з метою обернення в рабство, програш вільним самого себе в азартних іграх.

Рабська праця використовувалась в різних сферах господарства залежно від специфіки виробництва, чисельності рабів, сили апарату примусу і т.д. Як правило, працю рабів господарі намагались застосовувати на таких роботах, що забезпечували б постійну зайнятість, простоту контролю, а також на особливо важких і небезпечних роботах, ритуально нечистих тощо. Цим умовам найкраще відповідали домашні роботи — молотьба, очищення зерна і бавовни, виготовлення борошна, доставка води, догляд за худобою, прядіння, ткацтво, пле-

тіння і ін. З тієї ж причини праця рабів в полі використовувалась в дрібних господарствах значно рідше, ніж у великих; в останніх же в переліку робочої сили першими незмінно називаються раби.

Специфічно рабською працею вважалось і виконання обов'язків домашньої прислуги. Навіть не дуже заможні сім'ї мали слуг-рабів, а в маєтках багатіїв вони просто кишіли: гаремна прислуга, носії паланкінів, посильні, охорона, сторожа, прибиральники і т.д. Володіння такими слугами вважалось необхідним і з погляду соціального престижу.

Слід мати на увазі, що процес утворення класів на Стародавньому Сході не мав закінченого і остаточного характеру. Доволі часто дуже важко розрізнити правовий статус рабів або до якої категорії вони відносяться (сімейні, общинні, приватні, державні тощо). До того ж, крім власне невільників були численні групи неповноправного або напівзалежного населення (наприклад, мушкéнуми у Вавілонії, шýдри в Індії). Зрозуміло, що в Стародавності переважну частину населення складали общинники, які і становили більшість працівників в основних сферах виробництва, натомість праця рабів і залежних мала допоміжний характер. Це дало підставу для заперечення рабовласницького характеру суспільств Стародавнього Сходу і твердження, що найбільш розповсюдженою формою експлуатації на Сході була не експлуатація рабів рабовласниками (в силу їх нечисленності), а експлуатація державою і її чиновниками широких мас общинників (хемуу нісут в Єгипті, гýруші в Шумеро-Аккадській державі III династії Ура тощо).

Справді, наявність рабовласницьких відносин не виключала існування інших форм експлуатації (орендні відносини, лихварська кабалá, різні форми найму), а також суспільних відносин, не заснованих на експлуатації. Але, всі вони зазнавали впливу рабства, яке забезпечувало необхідну на тому рівні розвитку продуктивних сил максимальну залежність експлуатованого від експлуататора. Всі відносини в суспільстві визначались наявністю рабства, тим, що утвердилась експлуатація людини людиною в самій її примітивній і хижій формі. Особа людини стала товаром, навіть молодші члени сім'ї були об'єктом торговельних угод. Відповідно мінялась державність за рахунок посилення каральних функцій, ідеологія — за рахунок освячення влади визискувачів. Раби і рабовласники були двома полюсами, що визначали соціальну структуру давньосхідного суспільства. Між ними розташовувались, тяжіючи до того або іншого, інші соціальні верстви. Так, трудівники, що втратили економічну самостійність або громадянські права і були змушені працювати на інших, неминуче утворювали проміжні суспільні прошарки, що тією чи іншою мірою примикали до класу рабів.

Державотворчий процес на Стародавньому Сході. Виникнення держави в Стародавньому Світі являє собою складний і суперечливий процес. Держава в Стародавності виникає за наявності деяких умов, першою з яких виступає сприятливе природне середовище. Більш за все цьому відповідали природні умови в долинах великих рік, розташованих в зонах з м'яким кліматом і родючими грунтами, утвореними розливами рік. Тут був рано досягнутий рівень виробництва, що дозволяв одержувати надлишковий продукт, а це давало можливість общині утримувати людей, звільнених від продуктивної праці, які виконували функції управління і культові обов'язки. Це друга умова, необхідна для виникнення держави. Нарешті, третьою умовою є досягнення достатнього ступеня густоти населення, за якого суспільне життя ускладнюється і прискорюється темп його розвитку.

Втім, цей процес можна представити і навпаки. В первісному суспільстві діють самоврядні інституції — народні збори, рада старійшин і вожді з військовими дружинами, через які кожний член общини мав доступ до управління спільними справами. Однак, ускладнення суспільних відносин в Стародавності вело до виділення привілейованого прошарку населення — знаті, що закріплювала за собою право виконувати функції управління, а основна маса общинників (селяни, а пізніше і ремісники) усувалась від управління. Таким чином, інституції общинного самоврядування були відокремлені від народу і перетворені в органи державної влади. Тільки на більш пізньому етапі суспільного розвитку можна говорити про формування суспільних класів.

Общини-держави (або нóмові держави). Держава в Стародавньому Світі пройшла тривалий шлях розвитку, поступово склались різні її форми. Найдавніші державні утворення з'явились в другій пол. IV тис. до н.е. в долинах Нілу, Євфрату і Тігру, Каруну і Керхе. Спочатку це були общини-держави (або нóмові держави), невеликі за територією. Згодом тут розвинулись монархії з необмеженою владою царя, великим державним апаратом, складеним з чиновників і воїнів. Однією з найважливіших функцій держави тут завжди була турбота про розширення і підтримання в порядку іригаційної системи. Для цього була потрібна централізована влада.

Військові монархії. Там, де не було умов для створення великих іригаційних систем, господарська роль держави була менш значною, а на перший план виступала її військова функція. Військові монархії були найбільш розповсюдженою формою держави на Стародавньому Сході. Найхарактернішими прикладами військової монархії можуть служити Хеттське і Середньоассірійське царства.

«Світові держави». Четверта форма — військово-адміністративні об'єднання або «світові держави» Стародавності — Новоассірійська, Нововавілонська і Перська. Вони відрізнялись від військових монархій тим, що не тільки експлуатували завойовані країни шляхом стягування данини, зберігаючи колишню систему управління, але створювали спільну для всієї держави систему адміністративного управління.

Деспотія. Для общин-держав, військових монархій і «світових держав» характерна деспотична форма правління.

Деспотія (давньогрец. δεσποτία — необмежена влада, від δεσπότης — володар) — форма державного правління, за якої вся верховна державна влада (законодавча, виконавча і судова) сконцентрована в руках спадкоємного правителя або вузької групи осіб, не обмежених законом, які, спираючись на складний військово-бюрократичний апарат, свавільно розпоряджаються долею своїх підданих. Причиною утворення деспотії на

Стародавньому Сході було існування і відтворення територіальної сусідської общини: там, де державна влада виникає в період, коли община обробляє землю ще спільно або, принаймні, передає її лише в тимчасове користування окремим сім'ям, де, таким чином, ще не утворилась приватна власність на землю, — там державна влада з'являється у формі деспотизму. Воля деспота представлялась навіяною богами або і прямо божественною, в силу чого його особа нерідко обожнювалась за життя і після смерті.

Місто-держава (по́ліс). Там, де не було умов для створення великих монархій, міг виникнути поліс (місто-держава). Звичайно міста-держави розташовувались в приморських районах і були зв'язані з морською торгівлею. Це фінікійські поліси Східного і Західного Середземномор'я — Бібл, Тір, Сідон, Карт-Хадашт (Карфаген).

4. МІСЦЕ І РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ДАВНЬОСХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ КУЛЬТУРНІ ДОСЯГНЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Релігія на Стародавньому Сході. Історію Стародавнього Сходу неможливо зрозуміти, якщо не брати до уваги обов'язкову релігійність і крайню забобонність людини тієї епохи.

Стародавня людина жила в світі, переважна більшість процесів і явищ якого були недоступні для її розуміння. Вона була беззахисна перед стихійними лихами, неврожаями, хворобами і війнами. Причини цих нещасть були часто людині невідомі, тому вона приписувала їх дії надприродних сил, волі богів, духів і демонів. Боги ж виступали і подавцями благ, прихильність яких люди повинні були заслужити. Це пояснює значення релігії в житті давньосхідних народів. Храми богів і жрецтво протягом всієї історії Стародавнього Сходу відігравали величезну роль в економічному і політичному житті суспільства. Іноді процес утворення держави починався саме з виділення храмового господарства з общинного і посилення ролі жерців, які ставали правителями общини і утворювали верхівку держави, що формувалась. Пізніше, в епоху деспотичної держави, жрецтво відіграє велику роль в ідеологічному обгрунтуванні влади правителів, які вважаються або богами, або такими, що одержали владу від богів. Тому царі підтримували храми матеріально, даруючи їм землі, матеріальні цінності і робочу силу. Економічна могутність храмів перетворює їх у велику політичну силу, з якою царі повинні були рахуватись. Коли між царями і жрецтвом виникали конфлікти, іноді царі брали верх над жрецтвом (реформа Ехнатона), іноді навпаки (фіванська теократія в Єгипті, жерці Ма́рдука в кінці існування Нововавілонського царства).

Втім, роль релігії не зводилась до економічного і політичного впливу жрецтва. Релігія панувала в духовному житті, наукові знання теж були, як правило, монополією жрецтва. Мистецтва розвивались переважно як складова частина культу. Причина цього не в підтримці державної влади і не у свідомому обмані народу жерцями, хоч обидва ці фактори відігравали певну роль. Важливішим було те, що в ті часи віруючими і забобонними були всі люди без винятку і жерці в тому числі. Релігійні обряди, виконувані жерцями, розглядались всім населенням як життєво важливі, як засіб забезпечення благополуччя всієї общини або всієї країни. Багатства храмів спочатку були «страховим фондом» общини, звідки рядові общинники в неврожайні роки одержували допомогу. Більшість населення їла м'ясо тільки у свята, причому для цього використовувались жертовні тварини.

Культурні досягнення давньосхідного суспільства. Народи Стародавнього Сходу створили багату культуру, що дуже вплинула на розвиток античної культури і культури більш пізніх історичних епох.

Писемність. На Сході в Стародавності з'явились різні системи писемності. В Месопотамії вже в середині IV тис. до н.е. існувало малюнкове письмо — піктографія, де кожен малюнок означав певне явище або предмет. Поступово на цій основі виникла системи клинопису, в якій знаки писемності мали складове значення. Матеріалом для письма служили глиняні таблички.

Система клинопису, створена шумерами, була сприйнята аккадським і вавілонським населенням Месопотамії. На основі писемності Месопотамії виникли системи клинописного письма в Мітаннійській, Хеттській і Урартській державах; її ж успадкували перси в I тис. до н.е.; вона ж вплинула на найдавнішу грецьку (егейську) систему писемності — лінійне письмо А.

Паралельно з Месопотамією виникла піктографія в долині Нілу, а потім на її основі виробилась ієрогліфічна система писемності, в якій знаки письма, що представляють собою схематизовані малюнки, позначали цілі слова, а пізніше також склади і навіть окремі звуки. Ієрогліфічною писемністю володіли хетти і крітяни.

В Китаї також була розроблена ієрогліфічна писемність. Там вона існує дотепер.

Перші алфавітні системи писемності також виникли на Сході. Особливе значення мало фінікійське письмо. На основі фінікійського алфавіту виник грецький, а від нього алфавітні системи Європи.

Література. На Стародавньому Сході була створена велика література. Такі досягнення давньосхідної літератури як шумеро-вавілонський «Епос про Гільгамеша», єгипетська «Оповідь Сінухе», Біблія стародавніх євреїв, іранська Авеста, індійські Веди і поеми «Махабхарата» і «Рамаяна», китайська «Ши-цзин» належать до шедеврів світової літератури.

На Стародавньому Сході з'явилися перші бібліотеки. В найбільших з них (наприклад, Ніневійській або Богазкьойській) були зосереджені десятки тисяч глиняних книг.

Мистецтво. Великих успіхів досягли народи Стародавнього Сходу в архітектурі і мистецтві. В Стародавньому Єгипті вже на в першій половині III тисячоліття до н.е. почалось будівництво царських гробниць — пірамід з величезних кам'яних блоків, підігнаних один до одного з надзвичайною точністю. З середини XVI ст. до н.е. стали висікати гробниці фараонів в скелях. Були побудовані величезні храми з колонними залами і відкритими дворами у Дейр-ель-Ба́хрі, Луксорі і Карнаку.

В архітектурі Месопотамії і Еламу найважливіше місце займали палаци і храми. При храмах будувались ступінчасті вежі — зіккура́ти, найбільш грандіозними з яких були Етеменнігуру (зіккурат бога Нанни в Урі, кін. XXII—XXI ст. до н.е.), зіккурат богів Хумпана і Іншушинака в Еламі, споруджений царем Унташ-Напіріші (1275-1240 рр. до н.е.) і побудований у Вавілоні Навуходоносором II (605-562 рр. до н.е.) Есагіла (храм бога Мардука) з Етеменанкі — 90-метровим зіккуратом, що прославився як біблійна «Вавілонська вежа».

Грандіозним пам'ятником будівельного мистецтва Стародавнього Китаю служить Велика китайська стіна, створена для захисту північно-західних границь від нападів кочових племен. Точна її довжина дотепер не встановлена (наявні численні відгалуження). Вважається, що в ній від 4 до 5 тис. км, висотою від 6,5 до 10 м з шириною нижньої частини 6,5 м, а у верхній частині — 5,5 м. По її верху могла їхати колісниця або шість вершників в ряд. Через кожні кількасот метрів стоїть вежа, а в найважливіших гірських проходах — фортеці.

Це лише деякі пам'ятники архітектури Стародавнього Сходу. Чудові споруди були створені і іншими давньосхідними народами.

Наука. Великі досягнення народів Стародавнього Сходу в нагромадженні наукових знань. В Месопотамії значного розвитку досягли математика і астрономія, які зробили вплив на грецьку науку. Шестидесяткова система лічби, створена в Месопотамії, збереглась до нашого часу в поділі кола на 360 градусів, години на 60 хвилин, а хвилини на 60 секунд. Жителі Месопотамії були знайомі з медициною, включаючи хірургічні операції. Збережені документи свідчать про зачатки філології (шумеро-аккадські словники), історії (списки царів і перелік їх діянь), хімії, ботаніки і фармацевтики (спеціальні терміни і рецепти).

В Стародавньому Єгипті також одержали значного розвитку математика і астрономія в зв'язку з практичною потребою проведення меліоративних, іригаційних і будівельних робіт. Єгиптяни ввели десяткову систему лічби, рік поділяли на 365 днів (12 місяців по 30 днів + 5 днів). В Єгипті відзначали положення зірок на небесному склепінні, групували їх в сузір'я, використовували сонячний і водяний годинник. Розвитку анатомії і медицини сприяв єгипетський ритуал муміфікації трупів. Єгипетські лікарі вміли робити хірургічні операції різного ступеня складності.

До науково-технічних досягнень стародавніх китайців належить винахід способу виробництва паперу в I ст. н.е. і технології виробництва фарфору. В Китаї також одержали розвиток математика і астрономія, тут вперше з'явився компас. Розквітла історична наука, її найбільшим представником був Сима Цянь (145-86 рр. до н.е.).

Цивілізаційні досягнення Стародавнього Сходу з часом ставали надбанням античного і середньовічного світу. Особливо важливо відзначити наступність у розвитку давньосхідної і давньогрецької цивілізації. Греки на зорі розвитку своєї культури багато чому навчились в народів Сходу: єгиптян, вавілонян, фінікійців, персів і ін. Греки в свою чергу стали вчителями римлян і інших народів Європи. Антична культурна спадщина була сприйнята народами Європи в Середні віки і в Новий час. Таким чином, сучасна світова культура створювалася протягом тисячоліть працею і творчістю багатьох народів світу і народи Стародавнього Сходу зробили гідний вклад в цей процес.

РОЗДІЛ І
СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

1. ВИНИКНЕННЯ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОДИНАСТИЧНИЙ ПЕРІОД (4000-3100 рр. до н.е.). РАННЄ ЦАРСТВО (3100-2686 рр. до н.е.)

Витоки давньоєгипетської цивілізації. Одна з найдавніших світових цивілізацій — єгипетська — існувала в Північно-Східній Африці, в долині Нілу. Слово «Єгипет» виникло з давньогрецького «Аἴγυπτος» (Αἴγυπτος, лат. Aegyptus), яке походить від Хет-ка-Птах («Садиба ка [тобто душі-двійника бога] Птаха») — міста, яке греки згодом іменували Мемфісом. В Біблії Єгипет названий Міцра́їм — по імені одного з синів прародителя Хама (Бут., X, 13-14). Самі ж єгиптяни називали свою країну «Та-Кемет» («Чорна Земля» — за кольором місцевого грунту), «Та-Мері» («Земля Мотики») і «Та-Уї» («Дві Землі», тобто Верхній і Нижній Єгипет).

Природні умови і ресурси. За словами Геродота, Єгипет — «дар Нілу» (Історія, II, 5), тому що ця велична ріка була джерелом невичерпної родючості, основою всієї господарської діяльності населення. В Єгипті і сусідніх з ним областях наявне майже все йому необхідне. Гори, що замикали Нільську долину, були багаті різними породами каменю (гранітом, діоритом, базальтом, алебастром, вапняком, піщаником). В самому Єгипті металів не було, але вони добувались в прилягаючих областях: на Синайському півострові — мідь, в пустині між Нілом і Червоним морем — золото, на узбережжі Червоного моря — цинк і свинець. Срібло і залізо доставляли в основному з Анатолії.

Єгипет займав вигідне географічне положення. Середземне море з'єднувало його з передньоазіатським узбережжям, Кіпром, островами Егейського моря і материковою Грецією. Ніл був найважливішою судноплавною артерією, що зв'язувала Верхній і Нижній Єгипет і всю країну з Кушем (місцевістю між I і VI нільськими порогами), який греки і римляни називали Ефіопією і Нубією.

Заселення долини Нілу розпочалось в епоху неоліту — з перелому V—IV тис. до н.е. племенами, що спускались з передгір'їв, оточуючих долину.

Додинастичний період (4000-3100 рр. до н.е.). Кожне плем'я, що насмілилось спуститись в долину Нілу і оселитись в ній на нечисленних піднесених і недоступних повені місцях, було змушене вступати у вперте єдиноборство з природою. Набутий досвід і навички, цілеспрямована організація людей, колективна праця всього племені зрештою приносять успіх — освоюється певна частина долини, створюється невелика автономна іригаційна система, основа господарського життя колективу, що спорудив її. Це, в свою чергу, прискорює темпи розвитку суспільства і стимулює процес класоутворення: стабільно одержуваний додатковий продукт дає можливість виділитись верхівці племені — вождям, старійшинам і жерцям — в прошарок родоплемінної знаті. Так виникають обласні протодержави, які називались септами або номами (давньогрец. νομός, лат. nomus). В Нижньому Єгипті (дельті Нілу) початково було 16 таких номів, у Верхньому (долині Нілу) — 20.

«Нульова» династія (3200-3100 рр. до н.е.). Септи (номи) були життєво зацікавлені в розширенні площі зрошуваних земель, що вело до конфліктів і воєн між ними. Внаслідок цього протягом другої пол. IV тис. до н.е. триває процес їх злиття і в XXXII ст. до н.е. виникають два царства — Нижній і Верхній Єгипет. Війни між ними проходили з перемінним успіхом: спочатку верх бере правитель Нижнього Єгипту Гор-Скорпіон II; згодом одержує перемогу правитель Верхнього Єгипту Нармер. В кінцевому рахунку сильнішим виявилось Верхньоєгипетське царство, правитель якого Міна (грец. Ме́нес), за Геродотом, близько 3100 р. до н.е. заснував столицю об'єднаної держави Хетт-ка-Птах і спорудив греблю для захисту її від повеней. Оскільки місто знаходилось на стику Верхнього і Нижнього Єгипту, звідси зручно було управляти обома частинами країни. Пізніше греки назвали його Ме́мфісом.

Царя об'єднаного Єгипту часто називають фарао́ном — терміном, що прийшов з грецької мови, але його походження єгипетське: в епоху Нового Царства (1554-1075 рр. до н.е.) царя метафорично називали пер-о (єгип. «великий дім», тобто царський палац), саме ж ім'я царя вважалось священним і вимовляння його табуювалась.

Виникнення ієрогліфічної писемності. До кінця Додинастичного періоду відноситься виникнення єгипетської ієрогліфічної писемності, викликаної до життя господарськими потребами зростаючої держави.

Спочатку єгипетське письмо були піктографічним (малюнковим): слова зображувались наочними малюнками. Наступним кроком було створення ідеографічного (значеннєвого) письма. За допомогою ідеограм можна було записувати деякі абстрактні поняття (так, знак сонця позначає «день», виходячи з того, що сонце світить лише вдень). Ідеограми відіграють велику роль і в розвиненій системі писемності (наприклад, всі значеннєві визначники є ідеограмами). Пізніше з'являються звукові знаки, в яких зображений малюнок пов'язаний вже не зі значенням слова, а з його звуковою стороною. В III—II тис. до н.е. єгипетське письмо нараховувало 800 ієрогліфів, а в період Пізнього царства (945-332 рр. до н.е.) до н.е. їх число зросло до 6000. Формальний і декоративний характер ієрогліфів обумовив те, що вони використовувались в основному для монументальних надписів і записів священних текстів. Для діловодства існувало простіше ієратичне письмо, яке, однак, не витіснило ієрогліфічне.

Ієрогліфами продовжували користуватись в періоди перського, еллінського і римського панування. Однак, до IV ст. н.е. залишилось небагато людей, здатних читати і писати цією складною писемністю. Елліни і римляни не дуже цікавились нею, а з прийняттям християнства ієрогліфи вийшли з уживання. В 391 р. н.е. імператор

Феодосій I Великий (379-395 рр.) закрив всі язичницькі храми і навчання єгипетській писемності припинилось. Останній відомий ієрогліфічний надпис датований 394 р. н.е.

В якості писального матеріалу використовувався папірус (грец. πάπ□ρος, лат. papyrus) або бібліос (грец. βιβλίος), який виготовлявся з однойменної водно-болотистої рослини Cyperus papyrus (родина осокових). Папірус ріс тільки в Нижньому Єгипті і в невеликій кількості в Північній Палестині. Тільки значно пізніше цю цінну рослину вдалось акліматизувати на о. Сицилія.

Раннє царство (3100-2686 рр. до н.е.). В епоху Раннього царства Єгипет управлявся двома династіями, що походили з міста Тініса (середня частина Верхнього Єгипту, біля Абідóсу — центру шанування бога Осіріса).

I династія (3100-2890 рр. до н.е.). За царів I династії єгиптяни стали просуватися за межі своєї країни: на південь — в Нубію , на захід — в Лівію, на схід — на Синайський півострів. Покійних фараонів стали ховати в гробницях — пер-джет (єгип. «дім для вічності» або «вічний дім») у районі Ábджу (давньогрец. Ábідос) на території VIII верхньоєгипетського нома. Це були великі споруди з підземною камерою, стіни якої обкладалися сирцевою цеглою; їх прийнято називати арабським словом мастабá (лавиця). Виробився ритуал урочистого поховання фараона разом з його придворними і слугами, що свідчило про ріст значення царської влади. Так, поруч з похованням Джера (3000-2980 рр. до н.е.) виявлено 338 додаткових захоронень, а неподалік від нього — ще 269 могил його придворних і сановників.

II династія (2890-2686 рр. до н.е.). В часи II династії знову повстає Нижній Єгипет і країна розпадається. Тільки фараон Хасехéмуї (2700-2686 рр. до н.е.), ім'я якого означає «Сяючий двома жезлами влади», знищивши 50 тис. чоловік, остаточно придушив нижньоєгипетський сепаратизм і об'єднав країну.

В період Раннього царства триває і династична боротьба, зовнішнім виявом якої стала заміна в тронному імені царя бога Гора (божественного покровителя царів Раннього царства) на бога Сета — вічного противника Гора. Потім був досягнутий тимчасовий компроміс і імена Гора і Сета сусідять в тронному імені одного з царів II династії. Пізніше ж Гор одержує повну перемогу і ім'я Сета виключається з тронного царського імені (детально перипетії цієї боротьби богів викладені у «Міфі про Осіріса і Ісіду»). Можна припустити, що об'єднанню Єгипту сприяло утвердження як загальнодержавного культу бога Осіріса, згідно якого фараон став вважатись сином цього бога — Гором.

Однією з найважливіших функцій царської влади була організація іригаційної системи в Нільській долині і підтримка її в порядку. Вже для Єгипту Раннього царства була характерна висока продуктивність сільського господарства. Численні посудини для вина, знайдені в Нижньому Єгипті, свідчать про процвітання виноградарства і виноробства. Єгипет був країною високорозвиненого скотарства. Значного поступу досягло ткацтво і виготовлення папірусу.

2. СТАРОДАВНЄ ЦАРСТВО
(2686-2181 рр. до н.е.)

Епоха Стародавнього царства стала часом першого розквіту Єгипту.

III династія (2686-2613 рр. до н.е.). Другий цар III династії, онук Хасехéмуї — Джóсер (2667-2648 рр. до н.е.), організувавши централізоване державне управління (замість спадкоємних правителів місцевого походження в номи стали призначатись управителі з центру — номархи), завершив будівництво загальноєгипетської іригаційної системи. Він також заклав основи зовнішньої політики Єгипту, здійснюючи військові походи на південь — в Куш, і на північний схід — на Синайський півострів і в Південну Палестину.

Для Джосера в некрополі Мемфіса (біля суч. села Саккара на південь від Каїру) була споруджена перша, ще східчаста піраміда заввишки 60 м. Її проектування і будівництво пов'язується з чаті (верховним сановником) Імхотепом — талановитим архітектором і лікарем, ототожненим згодом еллінами з богом-покровителем медицини Асклепієм.

IV династія (2613-2494 рр. до н.е.). Засновник IV династії Снóфру (2613-2589 рр. до н.е.) внаслідок походу в Куш захопив 7 тис. полонених і 200 тис. голів худоби, а під час походу на лівійців — 1100 чоловік. Невдовзі Єгипет заволодів районом мідних рудників на Синайському півострові. В Куш виряджалися торговельні експедиції за будівельним каменем, слоновою кісткою, акацією і ебеновим деревом (воно доставлялось в Куш з глибинних районів Африки), коштовними каменями, ладаном, шкірами пантер і ін. екзотичних тварин. З Пунту (суч. Сомалі) везли запашні смоли і «світле золото». З фінікійського Біблу в Єгипет йшов будівельний ліс — ліванський кедр.

В руках царя зосереджувалась величезна влада, основою якої були значний земельний фонд, великі ресурси робочої сили і продуктів харчування. Держава набувала рис централізованої деспотії, що спиралась на розгалужений бюрократичний апарат. Першою особою в ієрархічній градації після фараона був верховний сановник — чаті; він же — головний суддя, який суміщав цілий ряд державних посад і управляв багатьма галузями господарства.

За наявності царського, храмового і приватновласницького господарств визначальну роль в економіці країни відігравали великі господарства сановників, де була зайнята більша частина трудового населення.

За правління IV династії здійснюється повне підпорядкування номів центральній владі: цар може за своєю волею переміщати номархів (правителів номів) з області в область, з Верхнього Єгипту в Нижній і навпаки. Існує твердий контроль центру над всіма діями місцевої адміністрації. Вища столична знать складалась з вузько-

го кола осіб, що були в кровному спорідненні з царем. Найважливіші посади в державі — чаті, воєначальники, управителі різних відомств і робіт, верховні жерці найважливіших храмів — були вихідцями з царського дому, представниками правлячої династії.

Єгипет образно називають «Країною пірамід». В безпосередній близькості від Каїра і на південь від нього розкидані ці грандіозні похоронні споруди царів Стародавнього царства, німі свідчення небаченої могутності єгипетської влади, покликані навіки прославити імена фараонів, похованих в підземних камерах цих велетенських «надгробків». В пригороді Каїра Ель-Гізі височить одне з Семи чудес світу — величезна піраміда царя IV династії Хуфу́ (Хео́пса, 2589-2566 рр. до н.е.) — майже 150-метрова, складена з 2 млн. 300 тис. ретельно підігнаних величезних кам'яних блоків. Поряд стоять піраміди його спадкоємців — молодшого сина Хафра́ (Хефре́н, 2566-2532 рр. до н.е.), що всього на три метри нижча піраміди батька, і значно менша 66-метрова піраміда ще одного фараона цієї ж династії — Менкаура́ (Мікери́н, 1532-1503 рр. до н.е.).

В епоху Стародавнього царства подальший розвиток, особливо в Нижньому Єгипті, одержали садівництво, городництво, виноградарство. Єгиптянам належить честь відкриття бджільництва. Пасовища Дельти давали широкі можливості для розвитку тваринництва. Його характерна риса — утримування в стаді разом з домашньою худобою повністю або наполовину приручених тварин пустинь — антилоп, козерогів і газелей. Головним багатством Верхнього Єгипту було зерно, насамперед ячмінь і пшениця-двозернянка (емме́р). Частина його по Нілу доставлялась на північ. Таким чином, Південний і Північний Єгипет доповнювали один одного.

V династія (2494-2345 рр. до н.е.). Сходження на престол V династії супроводжувалось серйозними ідеологічними змінами, пов'язаними з утвердженням загальнодержавного культу сонячного бога Ра — головного бога XIII (Геліопольського) нижньоєгипетського нома, з якого вона і походила. Тепер в титулатурі цар не тільки ототожнюється з богом Гором, традиційним покровителем єгипетських царів, але виступає і як син бога Ра. Кожний цар нової династії споруджує на честь Ра сонячні храми з величезним обеліском в центрі оточеного огорожею двору.

Сахура́ (2487-2475 рр. до н.е.) і Уна́с (2375-2345 рр. до н.е.). Ці фараони воювали з азіатськими племенами на Синайському півострові, а також здійснювали походи в Лівію. В поминальному храмі Сахура, серед іншого, зображені судна, що доставляють до Єгипту захоплених полонених — азіатів і лівійців. Від нього ж дійшли свідчення про подорож єгиптян до далекого загадкового Пу́нту, що знаходився, можливо, на території суч. Сомалі. Тоді ще не був прокопаний канал між східним рукавом Нілу і Червоним морем, тому подорож повинна було починатись в м. Коптосі у Верхньому Єгипті, звідки руслом висохлої ріки Ваді-Хаммамат єгиптяни пішки доходили до узбережжя, а потім на суднах відправлялися до Пунту, привозячи звідти пахощі, мирру, ладан, золото.

За V династії відбуваються також великі внутрішньополітичні зрушення, зовнішнім виразом яких стала поява серед вищих посадових осіб держави вихідців зі знаті, не пов'язаної з царем родинними відносинами (що було типовим за попередньої династії).

VI династія (2345-2181 рр. до н.е.). Процес посилення номової адміністрації, розпочавшись в часи V династії, тепер переходить в незриму, але тривалу і завзяту її боротьбу проти засилля центральної влади за свою політичну і економічну автономію. Дуже промовисті в цьому відношенні поховання верхньоєгипетських номархів періоду VI династії: їх гробниці від покоління до покоління стають все більш розкішними, особливо гробниці номархів областей, розташованих вдалині від центру — Мемфіса, а гробниці царів — їх піраміди — вже не йдуть в жодне порівняння з величними спорудами фараонів IV династії.

Поступово номи підривають могутність центральної влади і царській адміністрації все більше доводиться йти на поступки їх правителям. Відбувається перерозподіл матеріальних і людських ресурсів країни на користь номів, але на шкоду центру. Підривається економічна могутність мемфіських царів, слабшає їх політичний вплив. Засновник VI династії фараон Теті (2345-2323 рр. до н.е.) був вбитий власним охоронцем. Правління фараона Пепі I (2321-2287 рр. до н.е.) ознаменувалось змовою в царському гаремі, яку розслідував його сановник Хархуф. А після смерті Пепі II (2278-2184 рр. до н.е.), який найдовше в історії Єгипту займав трон, влада Мемфісу над Єгиптом стала номінальною.

Нейтікерт (2184-2181 рр. до н.е.). Останнім правителем VI династії була фараон-жінка Нейтікерт (грец. Νἰτωκρις), перша з п'яти цариць Єгипту, що прийняли титул фараона і правили самостійно (крім неї — Нефрусебек, Хатшепсут, Таусерт і Клеопатра VII). Згідно Геродота, вона одержала владу після того, як змовники вбили її брата-фараона. Щоб помститись, цариця запросила їх в підземні покої свого палацу на бенкет, потім наказала замкнути двері і пустити воду з Нілу через потайний канал. Після цього Нейтікерт покінчила самогубством, кинувшись у вогонь (ім'я Нейтікерт не зустрічається в жодному давньоєгипетському джерелі, тому окремі єгиптологи сумніваються в її існуванні).

3. ПЕРШИЙ ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (2181-2040 рр. до н.е.)
СЕРЕДНЄ ЦАРСТВО (2040-1675 рр. до н.е.)

Виснажений будівництвом пірамід і гробниць, роздертий соціальними протиріччями, Єгипет став розпадатись спочатку на напівзалежні, а потім і повністю незалежні номи.

VII династія (2181 р. до н.е.). За повідомленням Манефона сімнадцять мемфіських царів нової VII династії правили всього 70 днів. Так розпочався Перший перехідний період.

VIII династія (2181-2134 рр. до н.е.). Єгипет розпався на 42 окремих номи, а номархи стали в них повновладними володарями, які не визнавали центрального уряду. Це був час смут і анархії: пам'ятники цього часу («Промова Іпусера», «Пророцтво Нефертi») повні свідчень про страшний голод, триваючий роками, про ріллі, що перетворилися в болота і непрохідні зарості, про спустілі поля, які нікому обробляти, тому що збезлюділи колись багаті і процвітаючі області країни. Внутрішня боротьба поглиблює і без того важке становище Єгипту — загибель і розорення несуть з собою безупинні розбрати між ворогуючими номами. В такій обстановці відбуваються серйозні соціальні виступи трудового населення країни, яке переживало найбільші тяготи і нестатки. Природно, що через деякий час суспільство стало вимагати подолання кризи і вбачало єдиний шлях до цього в об'єднанні країни через відродження централізованої царської влади. В результаті жорстокої міжусобної боротьби залишилось два претенденти на єгипетський престол — Гераклеополь і Фіви.

IX (Гераклеопольська) династія (2134-2040 рр. до н.е.). Гераклеóполь був столицею XX нома і розташовувався на півночі країни, в родючій низовині недалеко від Фаюмського оазису на західному березі Нілу (суч. Ехнас). Засновник IX династії Хеті I (Ахтой I) підкорив номархів прилеглих областей, ведучи одночасно боротьбу з лівійцями і азіатськими кочівниками.

XI (Фіванська) династія (2125-1963 рр. до н.е.). Правителями всього Єгипту прагнули також стати номархи Фів — міста, зручно розташованого у великому закруті Нілу. Навколо нього об'єднались південні номи і за правителя Ментухотепа II (2055-2004 рр. до н.е.) в 2040 р. до н.е. країна була об'єднана під владою XI династії. На одному з рельєфів цей правитель зображений покорителем єгиптян, нубійців, азіатів і лівійців.

Разом з перемогою XI династії загальнодержавного значення набуває культ Амона, ототожненого з Ра.

Втім, досягнута фараонами XI династії єдність виявилась неміцною. Причина полягала в тому, що фіванські правителі, як і їх попередники з початку Стародавнього Царства, прагнули замінити провінційну знать своїми ставлениками і зустріли сильний опір. Протягом першої третини XX ст. до н.е. тривали розбрат і смути, так що країна опинилась на грані розпаду.

XII династія (1963-1789 рр. до н.е.). Врятував становище Аменемхéт I (1963-1934 рр. до н.е.), фараон незнатного походження, який, спираючись на служиву знать, зумів послабити спадкоємних номархів і заснував XII династію. Щоб контролювати всю країну, він переніс свою резиденцію в могутню фортецю Іт-Тауї, зведену на границі Верхнього і Нижнього Єгипту недалеко Фаюмського оазису. З його іменем також пов'язані військові походи в Лівію і Куш, а також спорудження фортеці на західній границі держави. Тим не менше, Аменемхет I став жертвою придворної змови. Від кинджалів євнухів загинув і фараон Аменемхет II (1908-1892 рр. до н.е.).

Сенусерт III (1862-1843 рр. до н.е.). Вершини могутності Середнє Царство досягло в сер. і другій пол. XIX ст. до н.е. Найбільш войовничий правитель XII династії, Сенусерт III, в обхід I і II Нільських порогів наказав пробити в скелях канал, що дало йому змогу встановити контроль над Північним Кушем. Він також здійснив великий похід в країну Ретену, що знаходилась в Східному Середземномор'ї. Овіяна легендою і поєднана з образами великих фараонів-воїнів Нового царства пам'ять про Сенусерта III жила протягом багатьох століть і лягла в основу сказань про «Сесостріса».

Аменемхéт III (1843-1796 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Сенусерта III — Аменемхет III зумів на якийсь час приборкати провінційну знать (різко зубожіли гробниці номархів) і завершив розпочаті раніше грандіозні іригаційні роботи в районі Фаюмського оазису. В Іт-Тауї споруджується заупокійний храм цього фараона з безліччю приміщень і переходів для статуй номових і загальноєгипетських богів. Ця величезна двоповерхова споруда захоплювала еллінів, які назвали її Лабіринтом.

Після смерті Аменемхета III (1796 р. до н.е.) XII династія занепадає і разом з її останнім представником — царицею Нефрусебек (1789-1785 рр. до н.е.) сходить з історичної арени.

XIII династія (1785-1645 рр. до н.е.) і вторгнення гіксосів. За XIII династії хилиться до занепаду і вся держава: фараони часто змінювали один одного на троні і вже не намагались протистояти провінційній знаті. Відновились вторгнення лівійців, кушитів і азіатів. Особливо небезпечними були ці останні: ще в кін. XVIII ст. до н.е. в Південній Палестині і на Синайському півострові склався кочовий союз амалекітів (шасу), амореїв і хуррітів — вихідців з Палестини, Аравії і Північної Месопотамії. Єгиптяни їх назвали «хеку-шасу» (грец. «гіксос») — «царі шасу». Зробивши своєю столицею місто Шарухен в Південній Палестині, гіксоси розпочали звідси спорадичні набіги на єгипетські володіння і, не зустрівши серйозного опору від загрузлої в безладі держави, перейшли до систематичного завоювання. В 1675 р. до н.е. на чолі з царем Салітісом вони підкорили Нижній Єгипет. Так в історії країни розпочався II Перехідний період.

Соціально-економічний розвиток. В епоху Середнього царства продовжували бути сильними позиції номової знаті. Разом з тим, більшого, ніж раніше, значення набувають і люди незнатного походження — неджес, особливо військові, які складали найважливішу опору царської влади, в силу чого фараони XII династії в офіційних документах іноді називали себе неджес.

Основними виробниками матеріальних благ були позбавлені прав власності на знаряддя і засоби виробництва хему нісут (царські хему) — практично все трудове населення країни, яке працювало в царських, храмових і приватних господарствах. Раби (баку), відомі ще в епоху Стародавнього Царства, на відміну від хему нісут вважались особистим майном власника і могли бути куплені і продані. Для цього існували рабські ринки.

В період Середнього Царства покращуються знаряддя праці: поряд з кам'яними і мідними тепер все частіше застосовуються бронзові. Інтенсивно розроблялися поклади міді на Синаї, золоті і мідні рудники Північного Куша. Виникло виробництво скла. Значного розвитку одержало землеробство, чому сприяло створення великого водоймища, з'єднаного каналом з Нілом, і розгалуженої мережі зрошувальної системи у Фаюмському оазисі. З появою безлічі дрібних і середніх господарств були створені умови для більш широкого обміну.

4. ДРУГИЙ ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (1675-1554 рр. до н.е.)
НОВЕ ЦАРСТВО (1554-1075 р. до н.е.)

Панування гіксосів (1675-1554 рр. до н.е.). Послаблений Єгипет не зміг вчинити серйозного опору гіксосам, тим більше, що військо їх царя Салітіса мало на озброєнні небачені ще єгиптянами бойові кінні колісниці. Загарбники в основному осіли в Східній Дельті, де заснували свою столицю — місто Хат-Уаре (грец. Ава́ріс). Царі гіксосів прийняли офіційну титулатуру фараонів і намагались слідувати єгипетським звичаям, зберігши привілейоване становище жрецтва і знаті. Така політика мала успіх і перші шість фараонів-гіксосів залишились в офіційному царському списку Єгипту як законна династія хеку-хасут (єгип. «царі чужоземних країн»). В епоху еллінізму через Манефона (бл. 300 року до н.е.) вони стали відомі і античній традиції.

Найвищого розквіту держава гіксосів досягла за царів Хайана і Апопі II Аакененра́ (кін. XVII — поч. XVI ст. до н.е.), влада яких, крім власне гіксоських володінь, поширювалась на Північну Палестину, Південну Сірію, Сірійський степ аж до Євфрату, весь Єгипет і навіть Кушитське царство на південь від нього. В державі хекушасу панувала відносна стабільність, про що свідчать слова єгипетських сановників: «Ми спокійно володіємо нашим Єгиптом: міцно [стоїть] Елефантина, середина Єгипту з нами аж до Кус. Для нас обробляються найкращі ріллі, наші бики пасуться на болотах Нижнього Єгипту, полби обмолочено більше, ніж потрібно нашим свиням...» («Табличка Карнарвона»).

Визвольна боротьба фараонів XVII династії. Втім, користуючись тим, що Фіви залишились відносно незалежними від гіксосів, правителі XVII династії змогли розпочати боротьбу проти завойовників. Спочатку фараон Секененра́ (1579-1564 рр. до н.е.) зробив спробу повалити панування Апопі II, однак не одержав підтримки номової знаті і загинув. Син і спадкоємець Секененра — фараон Камо́с (1564-1559 рр. до н.е.), врахувавши це, сперся на допомогу кушитів і крітян (його матір Яххотеп була крітською царівною) і, придушивши опір сановників, звільнив від гіксосів частину Нижнього Єгипту і обложив Хат-Уаре (Ава́ріс).

Яхмо́с I (1559-1534 рр. до н.е.). Остаточно визволив Єгипет син (або брат) Камоса — Яхмо́с I. Рішуче повівши наступ на володіння царя Апопі III Ааусерра́, він взяв Ава́ріс і, переслідуючи гіксосів, обложив їх столицю Шарухен в Південній Палестині. Після трирічної облоги, в 1554 р. до н.е., єгипетські війська нарешті взяли місто, держава хеку-шасу перестала існувати, а її володіння в Східному Середземномор'ї перейшли до єгиптян. Відтепер вони згадували про гіксоський період своєї історії як про страшний час панування «мерзенних азіатів» і «гвалтівників».

Боротьба з гіксосами вимагала створення сильної армії — і зусилля, здійснені в цьому напрямі фараонами Секененра́, Камо́сом і Яхмо́сом I, принесли свої плоди: із ста юнаків, що досягли повноліття, десять ставали воїнами (в попередню епоху — тільки один). Очевидно, військова служба обіцяла непогані перспективи для хему нісут (наприклад, Яхмос I після одного походу нагородив свого воїна 5 рабами і 5 сечат землі, після другого — 3 рабами і 5 сечат), тому правителі XVIII династії одержали можливість з такою армією не тільки проводити завойовницьку політику, але і тримати в покорі внутрішню опозицію. Вихідці з військового стану, утворивши прошарок «нової аристократії», склали надійну соціальну опору влади фараонів Нового Царства. Разом з тим, необхідність перерозподілу власності на користь «нових людей» зробила «стару аристократію» і тісно пов'язане з нею жрецтво непримиренним противником центральної влади.

XVIII династія (1554-1306 рр. до н.е.). На півдні Яхмос I завдав поразки бунтівним кушитам, а згодом розправився з внутрішньою опозицією. Об'єднавши Єгипет під своєю владою, він заснував XVIII династію.

Аменхоте́п I (1534-1506 рр. до н.е.). Наступник Яхмоса I — Аменхоте́п I продовжив боротьбу з непокірним Кушем і до кін. XVI ст. до н.е. Єгипет повернувся до границь епохи Середнього Царства: від Синайського півострова на півночі до II нільського порога на півдні.

Тутмо́с I (1506-1493 рр. до н.е.). В правління Тутмоса I (єгип. Джехутімесу) розпочалась епоха завойовницьких походів. Його армія вперше досягає III нільського порога, де в новозбудованій фортеці залишається сильний гарнізон. Потім Тутмос I відправляється в Східне Середземномор'я, розорює місцеві держави і досягає кордонів Мітанні на Євфраті. Походи супроводжуються захопленням численних полонених і великої здобичі.

Тутмо́с II (1493-1490 рр. до н.е.). Наступник Тутмоса I — Тутмос II також кілька разів вторгався в Східне Середземномор'я, однак, будучи хворобливим, невдовзі помер. Влада перейшла до його дружини Хатшепсу́т (єгип. «найгарніша з найвродливіших»), яка з допомогою фіванського жрецтва відсторонила від трону законного спадкоємця — свого пасинка Тутмоса III і стала правити самостійно.

Хатшепсу́т (1490-1468 рр. до н.е.). На весь час правління фараона-жінки військові походи припиняються, натомість розгортається будівництво храмів бога Амона-Ра, який оголошується «батьком» цариці. Було споря-

джено кілька воєнно-морських експедицій в країну Пунт (в районі суч. Сомалі), що в 1481 р. до н.е. визнала свою залежність від Єгипту і виплатила данину, що, серед іншого, включала «всяке чудове запашне дерево, зеленіючі миррові дерева, чисту слонову кістку, пахощі, ладан і мазь для очей» («Надписи Хатшепсут»).

Тутмóс III (1468-1436 рр. до н.е.). Мирний період припинився із смертю Хатшепсут (1468 р. до н.е.). Зайнявши трон, Тутмóс III наказав знищити всяку згадку про неї, а також усунув її прибічників зі свого оточення. Опорою фараона стала служила аристократія і армія. Того ж року він здійснив похід в Східне Середземномор'я і розгромив об'єднані війська сірійсько-палестинських держав в битві при місті Мегіддо. Другою великою перемогою Тутмоса III був розгром мітаннійської армії в 1456 р. до н.е. і остаточне витіснення хуррітів за Євфрат. В цілому ж фараон здійснив понад 15 завойовницьких і грабіжницьких походів, досягши на півночі міста-держави Каркемиш, що знаходилась на стику Месопотамії, Анатолії і Сирії, і на півдні — IV нільського порога. Це був апогей територіальної експансії Стародавнього Єгипту.

Аменхотеп II (1436-1416 рр. до н.е.) і Тутмос IV (1416-1405 рр. до н.е.). Остаточно зламавши опір східносередземноморських держав, Аменхотеп II і його син Тутмос IV уклали мирну угоду з Мітанні, закріплену шлюбом мітаннійської царівни з Тутмосом IV.

Аменхотеп III (1405-1367 рр. до н.е.). Завоювання Єгипту були визнані Вавілонією, Хеттським царством і Ашшуром, що створило умови для мирного процвітання країни за правління Аменхотепа III, який тільки одного разу, в 1400 р. до н.е., вирушив в похід на Куш. Наслідком експансіоністської політики Єгипту став наплив величезних багатств з підкорених країн у вигляді військової здобичі і данини. Фараони щедро винагороджують своїх воїнів і служилу знать, однак більша частина трофеїв припадає столичному жрецтву.

Аменхотеп IV (Ехнатон) і його релігійна реформа (1367-1348 рр. до н.е.). Ця політика різко змінюється за Аменхотепа IV — сина Аменхотепа III і цариці незнатного походження Тії, що одружила сина з аристократкою Нефертіті (єгип. «Прекрасна прийшла»). Прагнучи позбавити політичного впливу родову аристократію і тісно пов'язаного з нею фіванського жрецтва, він, спираючись на служилу знать і неджес, розпочав знамениту релігійну реформу. В 1362 р. до н.е. Аменхотеп IV скасовує офіційний культ Амона-Ра і впроваджує культ нового бога Атона, який мислиться як єдиний у Всесвіті бог-творець. Сам фараон бере ім'я Ехнатон («Угодний Атону») і переносить столицю з Фів у новозбудоване місто Ахетатон («Горизонт Атона»). В 1353 р. до н.е. розпочинаються переслідування за поклоніння старим богам.

Зайнятий реформаторською діяльністю, Ехнатон припиняє завойовницькі походи і послаблює контроль над Палестиною і Сирією, розриває зв'язки з Вавілонією і іншими державами Близького Сходу, втрачає свого головного союзника — Мітанні, ігнорує ріст могутності Хеттського царства і появу хапіру — озброєних загонів різного роду втікачів, які засновуються на окраїнах Сірійського степу і здійснюють набіги на багаті держави Східного Середземномор'я. Все це приводить до послаблення Єгипту і падіння авторитету фараона.

Тутанхамон (1347-1338 рр. до н.е.) і реставрація культу Амона. Після смерті Ехнатона розпочинається боротьба за владу. Продовжувач його справи Семнехкарá правив всього рік (причина його смерті невідома). Натомість за Тутанхамона, який став царем у 9-річному віці, регент Ейе і воєначальник Хоремхéб розпочинають реставрацію старих культів і активізують зовнішню політику держави. Втім, у війні з Хеттським царством 1339-1337 рр. до н.е. Єгипет зазнає поразки і остаточно втрачає свої володіння в Східному Середземномор'ї.

Ейе (1338-1334 рр. до н.е.) і Хоремхéб (1338-1306 рр. до н.е.). Після раптової смерті Тутанхамона його дружина Анхесенпаамон (молодша дочка Ехнатона) спробувала зберегти владу за собою, попросивши хеттського царя Суппілуліумаса I (1380-1335 рр. до н.е.) дати їй в чоловіки свого сина, але зазнала невдачі і фараоном стає верховний жрець Ейе, який, однак мусить ділити владу з воєначальником Хоремхéбом. Після смерті Ейе (1334 р. до н.е.) Хоремхеб остаточно скасовує реформу Ехнатона, відновлює занедбані храми Амона-Ра, руйнує Ахетатон і повертає столицю в Фіви (сам, однак залишається з своїм двором в Мемфісі). В 1330 р. до н.е. Хоремхеб здійснює похід в Східне Середземномор'я і, незважаючи на невдачу у війні з хеттами, закріплює владу Єгипту над Синайським півостровом.

В своїй політиці Хоремхеб спирався на служиву знать незнатного походження і брав на державну службу вихідців з немху; він також відомий як борець з чиновницьким свавіллям і корупцією. Результатом його тривалого правління було досягнення політичного компромісу між царською владою і родовою аристократією: фараон майже постійно перебував на півночі країни і не втручався у столичні справи; аналогічно поступала і тамтешня знать і вище жрецтво. Найважливішим наслідком правління Хоремхеба стало створення умов для відновлення завойовницької політики фараонами XIX династії.

XIX династія (1306-1197 рр. до н.е.). Хоремхеб не мав дітей, тому обрав своїм наступником воєначальника і чаті Парамесса, що походив із знатної сім'ї з Нижнього Єгипту. Вступивши на трон, Парамесс взяв ім'я Рамсес I (єгип. «Ра родив його»).

Рамсес I (1306-1303 рр. до н.е.). Ставши царем в похилому віці, Рамсес I правив недовго, але, будучи досвідченим воєначальником, зумів реформувати організацію армії. Для підвищення мобільності військ вони були розділені на три корпуси, яким додавались колісничні підрозділи. Також був створений спеціальний загін царських охоронців і збільшився набір найманців з сусідніх племен.

Сеті I (1303-1290 рр. до н.е.). Спадкоємцем Рамсеса I став його син — енергійний Сеті I (єгип. «приналежний Сету»). Вже в рік свого вступу на престол він розгромив племена шасу (амалекітів) і відвоював Палестину. Потім він повернув під владу Єгипту Куш і завдав поразки лівійцям. Подальші походи в Східне Середземномо-

р'я принесли перші успіхи в сутичках з хеттами і встановлення контролю на Південною Сірією. В походах Сеті I супроводжував його син і спадкоємець Рамсес II.

Рамсес II (1290-1224 рр. до н.е.). Спираючись на успіхи свого великого батька, Рамсес II спробував повернути Єгипту колишню славу і відвоювати азіатські володіння Тутмоса III. Ставши царем у 22-річному віці, він взяв верх над столичною аристократією, призначивши на посаду верховного жерця свою людину. Забезпечивши таким чином тили, він придушує лівійців і в 1286 р. до н.е. вирушає в перший похід у Східне Середземномор'я з метою відібрати його в Хеттського царства. Другий похід 1285 року завершився битвою при м. Кадеші на р. Оронт в Сірії, в якій з кожної сторони брало участь до 20 тис. чоловік. Піддавшись на військову хитрість хеттського царя Муваталліса II (1305-1282 рр. до н.е.), Рамсес потрапив у пастку і врятував своє життя лише завдяки тому, що підрозділи хеттської армії не змогли вчасно переправитись через Оронт. Незважаючи на це, бій під Кадешем став головним предметом його гордості і був увічнений в численних надписах і пам'ятниках як славна перемога. Насправді ж ця «перемога» змусила Рамсеса в 1270 році укласти з хеттським царем Хаттусілісом III (1275-1255 рр. до н.е.) знаменитий мирний договір, що закріпив за Єгиптом Східне Середземномор'я до ріки Оронт на півночі. Угода закріплювалась шлюбом фараона і хеттської царівни, що стала головною дружиною. В підсумку, однак, незважаючи на силу єгипетської зброї, Рамсесу II не вдалось відновити границі держави за Тутмоса III.

Мир між Єгиптом і Азією установився майже на століття, що викликало небачене пожвавлення торговельної активності в регіоні. Для багатьох міст Східного Середземномор'я ця епоха стала часом росту і зміцнення економічного добробуту. Відносини між Єгиптом і Азією перетерпіли якісні зміни: якщо раніше єгипетська армія тільки грабувала країни Палестини, Фінікії і Сірії, то тепер все більше єгиптян залишалось на постійне проживання в тамтешніх містах.

Особливою пошаною в правління Рамсеса II користувались культи Амона-Ра, Птаха і Сета; однак, саме в цей час в релігійному житті країни помітним стає азіатський вплив, що виразилось у включенні в єгипетський пантеон Сутехів — іноземних божеств, що асоціювались з війною або ворожою єгиптянам морською стихією.

Рамсес II залишився в історії Єгипту як великий будівничий. Війна з хеттами спонукала його перенести свою резиденцію в північно-східну частину Дельти, на батьківщину своїх предків, де він побудував нову столицю — Пер-Рамсес (єгип. «Дім Рамсеса»), що перетворився у велике і квітуче місто з чудовим храмом, де була встановлена велетенська статуя царя. Однак фараон благоволив і до Верхнього Єгипту, де споруджувались храми в Мемфісі і Геліополі; в Абідосі він докінчив чудовий храм батька і спорудив власний заупокійний храм. У Фівах архітектором Пенра був побудований інший поминальний храм — Рамессеум, оточений цегляною стіною, в якій знаходились склади, господарські будівлі і житла для численних жерців і слуг. Рамсес розширив Луксорский храм, прибудувавши там великий двір і пілони, а також добудував колосальний Гіпостильну залу Карнакского храму площею 5000 кв.м. Її 12 колон по боках середнього нефа мали у висоту 24 м (на вершині такої колони могли б розміститись 100 чоловік). Інші 126 колон, розташовані по 7 рядів з кожної сторони середнього проходу, мали висоту 13 м. У Нубії, в Абу-Сімбелі, у стрімкій скелі був вирубаний величезний печерний храм. Вхід у цей храм, висічений у вигляді пілона, прикрашали чотири 20-метрові статуї Рамсеса. Поруч був вирубаний храм, присвячений його дружині, цариці Нефертарі.

Разом з тим, при будівництві Рамсес по-варварськи руйнував стародавні пам'ятники. Так, будівлі царя VI династії Теті (2345-2323 рр. до н.е.) служили матеріалом для храму Рамсеса в Мемфісі. Він розікрав піраміду Сенусерта II (1892-1862 рр. до н.е.) в Ель-Лахуні і розбив на шматки чудові споруди навколо неї, щоб одержати матеріал для свого власного храму в Гераклеополі. Також в Нижньому Єгипті він безцеремонно використовував пам'ятники Середнього царства. Щоб одержати потрібний простір для розширення Луксорского храму, Рамсес розібрав вишукану гранітну молитовню Тутмоса III (1468-1436 рр. до н.е.).

Маючи зріст 180 см (раніше помилково вказувалось 210 см), Рамсес II в буквальному розумінні підносився над більшістю єгиптян, середній зріст яких тоді не перевищував 160 см. Насиченим було також його сімейне життя. Крім незліченних наложниць гарему він мав чотирьох законних дружин (серед них — двох хеттських царівн) і, принаймні, 56 синів і 44 дочки (за іншими підрахунками дітей було 160). Помер Рамсес II на 67-му році правління, переживши 12-х своїх синів, і трон успадкував 13-й син царя — Мернептах. Він став першим з кількох спадкоємців Рамсеса II, короткі правління яких завершили XIX династію.

Війни і величезні ресурси, затрачені на будівництво і утримання храмів, розоряли трудящих, збагачуючи знать і жрецтво. Бідняки поневолювались, середні прошарки втрачали поступово економічну незалежність. Рамсесу доводилось вдаватись до послуг найманців, що послабило військовий потенціал країни.

Мернептах (1224-1214 рр. до н.е.). Спадкоємець Рамсеса II — Мернептах зіткнувся з серйозними проблемами як всередині держави, так і в зовнішній політиці. Орієнтуючись на культ бога Птаха, він зустрів опір впливового фіванського жрецтва Амона-Ра. Знову посилюються окремі номархи і привести їх до покори фараону не вдається. Дуже ускладнюється зовнішньополітичне становище держави. Повстання вибухають в Куші і Ханаані. З півночі розпочинаються вторгнення «народів моря» — нестійкого в політичному, але сильного у військовому відношенні конгломерату племен Середземномор'я. На західному кордоні активізуються лівійці і їх вождь Мраіуйа вступив в союз з «народами моря». Незабаром 20-тис. військо союзників розпочало систематичні напади на Єгипет. Мобілізувавши всі сили держави, фараон взявся до ліквідації цих загроз.

В 1220 р. до н.е. Мернептах здійснив похід в Ханаан, де була база майбутніх філістимлян — одного з «народів моря», взяв міста Аскалон, Гезер і Ієноам, заодно розгромивши давньоєврейські племена («Угнаний був

Ашкелон, схоплений був Газру, Ієноам став неіснуючим. Ізраїль порожній, немає його сім'я», — говориться в «Надписі Мернептаха»). Єгиптяни захопили 9 тис. рабів, серед яких були не тільки філістимляни, євреї і ханаанці, але і шасу — амалекіти, що кочували між Дельтою і Палестиною і колись входили до держави гіксосів.

Весною 1219 р. до н.е. армія Мернептаха вирушила назустріч лівійцям і їх союзникам. В долині Натрових озер, біля міста Періру, в ході 6-годинної битви єгиптяни одержали рішучу перемогу. Втрати лівійців склали до 8500 чол., понад 9 тис. було захоплено в полон, причому не менше ⅓ припало на долю їх морських союзників. Серед вбитих були шестеро синів і братів лівійського царя. Хоч сам Мраіуйа вислизнув з рук єгиптян, вся його сім'я і багата здобич дісталась фараону. Невдовзі Мернептах придушив повстання і в Куші.

Крах XIX династії. Все це, однак, не змогло зупинити стрімкого занепаду XIX династії. Протягом 1214-1200 рр. до н.е., за правління її останніх представників — царів Сеті II, Са-Птаха і цариці Таусерт, Єгипет, за словами сучасника, опинився «в руках сановників і правителів міст: кожен вбивав свого сусіда, великого і малого». Скориставшись безладом, якийсь сірієць Ірсу в 1200 р. до н.е. захопив владу і «змусив всю країну платити собі данину». Відновились напади лівійців і «народів моря»; значна частина володінь у Східному Середземномор'ї була втрачена.

XX династія (1200-1158 рр. до н.е.). Стабілізувати становище вдалось сановнику Сетнахту (1200-1190 рр. до н.е.), який придушив заколот Ірсу і відбив напади лівійців і «народів моря». Це дало йому змогу утвердитись на троні і заснувати нову династію.

Рамсес III (1190-1158 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Сетнахта — Рамсес III, значно збільшивши армію за рахунок найманців, в 1182 р. до н.е. остаточно відкинув «народи моря» від кордонів держави і в 1179 р. до н.е. розгромив лівійців. Він також успішно воював в Сірії і Палестині і на деякий повернув їх під вплив Єгипту. У внутрішній політиці Рамсес III діяв за прикладом своїх попередників: щедро обдаровував храми (понад 100 тис. полонених зі Східного Середземномор'я і більше 1 млн. сечат орних земель), що тільки посилювало їх вплив, і жорстоко придушував хвилювання трудящих (1161 р. до н.е.). Це, однак, не допомогло йому самому: в 1158 р. до н.е. була влаштована придворна змова і Рамсес III загинув.

Рамесіди (1158-1075 рр. до н.е.). Часовий проміжок від смерті Рамсеса III до падіння Нового царства прийнято називати епохою Рамесідів, оскільки ім'я Рамсес мали вісім останніх царів XX династії. Це був період «фіванської теократії» (всевладдя жрецтва Амона-Ра) і панування номархів в провінціях, заколотів і змов проти фараонів, корупції і масового грабежу царських гробниць.

Рамсес VI (1133-1129 рр. до н.е.) втратив іноземні володіння Єгипту (за винятком Куша). Спроби Рамсеса IX (1115-1102 рр. до н.е.) обмежити владу жрецтва не увінчались успіхом. Нарешті, за правління Рамсеса XI (1094-1075 рр. до н.е.) верховний жрець Амона-Ра — Херіхор узурпує посаду чаті і командування армією. Після смерті фараона Нижній Єгипет відмовився визнати владу жерця і країна розпалась.

Соціально-економічний розвиток. Епоха Нового царства була для Єгипту часом не тільки територіальної експансії, але і бурхливого економічного розвитку, стимульованого напливом в країну величезної кількості сировини, худоби, золота, всілякої данини і робочої сили у вигляді полонених.

З XVIII династії починають широко застосовуватись знаряддя з бронзи, однак через дорожнечу міді і олова ще продовжують користуватись і кам'яними знаряддями. Від цієї епохи збереглась деяка кількість залізних виробів. Залізо було відоме в Єгипті і раніше, але навіть в кін. XVIII династії продовжувало вважатись ледь чи не коштовністю.

В епоху Нового царства стали широко застосовуватись вдосконалена соха, ніжні міхи в металургії, вертикальний ткацький верстат. Розвивається раніше невідоме єгиптянам конярство, що обслуговує єгипетську армію з її бойовими колісницями. Від правління Аменхотепа IV до нас дійшло перше зображення водопідйомного пристрою — шаду́фа. Його винахід мав величезне значення для розвитку садівництва і городництва на високих полях. Робляться спроби вирощування нових сортів дерев, вивезених з Азії (гранатове, маслинове, персикове дерево, яблуня, мигдаль, вишня і ін.) або з Пунту (миррове дерево). Інтенсивно розвивається виробництво скла. Неперевершеної досконалості досягає мистецтво муміфікації. Все більшого значення набуває внутрішня торгівля. Міжнародна ж торгівля, для розвитку якої в Єгипті епохи завоювань не було стимулу, тому що все необхідне для себе він одержував у вигляді здобичі і данини, одержує певне значення тільки в другій половині Нового царства.

Період Нового царства відзначений широким застосуванням праці рабів (баку), насамперед в царському і храмовому господарствах (хоча раби обслуговували і приватні володіння), однак основним виробником матеріальних благ, як і раніше, залишалося трудове населення Єгипту (хему нісут), обплутане всілякими видами повинностей.

5. ТРЕТІЙ ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (1075-945 рр. до н.е.)
ПІЗНЄ ЦАРСТВО (945-332 рр. до н.е.)

III Перехідний період (1075-945 рр. до н.е.). З розпадом держави у Верхньому Єгипті утвердився верховний жрець Херіхор, в Нижньому із столицею в Пер-Рамсесі — Несубанебджед (грец. Смендес, 1075-1049 рр. до н.е.), який заснував XXI династію (1075-945 рр. до н.е.). Загальна слабкість центральної влади змушувала фараонів широко звертатись по допомогу до лівійців, які спочатку в якості полонених, а потім військових поселенців на чолі із своїми племінними вождями буквально затопили Дельту. За службу в армії, поліції і особистій охороні царів і сановників вони одержували платню і земельні наділи. Прагнучи вкоренитись в Єгипті, лівійська знать сприймала мову, релігію і культуру єгиптян, вступала в родинні зв'язки з єгипетськими сановниками і навіть фараонами. Особливо удачливим в цьому відношенні виявився вождь племені Ма — Шешóнк, який одного свого сина одружив з дочкою останнього фараона XXI династії Псусеннеса II (965-945 рр. до н.е.), а другого зробив первосвящеником бога Амона-Ра. Це дало йому змогу після смерті фараона зайняти трон, об'єднати Єгипет, перенести столицю в місто Бубастіс в Дельті і заснувати нову династію.

XXII (Лівійська) династія (945-772 рр. до н.е.). Соціальною опорою нової династії була армія і за правління Шешонка I (945-924 рр. до н.е.) Єгипет активізує зовнішню політику. Скориставшись міжусобною боротьбою Іудеї і Ізраїлю, що спалахнула після смерті царя Соломона (965-928 рр. до н.е.), він вторгся в Палестину, взяв Єрусалим і захопив багату здобич. Не менш успішним був похід і в Куш. Воїни щедро винагороджувались, але не залишалось в стороні і жрецтво: Бубастіди дарували землю храмам і здійснювали багаті жертвоприношення в основних релігійних центрах: Мемфісі, Гераклеополі і Абідосі. Однак, така «релігійна толерантність» не могла сподобатись фіванському жрецтву і столиця так і не визнала влади лівійських фараонів. На додачу і серед самих Бубастідів розпочалась боротьба за владу, в силу чого держава послабилась.

Коли у 853 р. до н.е. Дамаська коаліція сірійсько-палестинських правителів дала бій ассірійській армії Салманасара III (858-824 рр. до н.е.), то фараон Осоркон II (874-839 рр. до н.е.) зміг послати на допомогу тільки невеликий загін. Зрештою, у 808 р. до н.е. номарх Таніського нома Петубастіс I (808-790 рр. до н.е.) засновує XXIII (теж Лівійську) династію, яка править паралельно з XXII.

XXIII (Лівійська) династія (808-722 рр. до н.е.). Хоч влада представників цієї династії поширювалась тільки на частину Дельти, їх сини ставали первосвящениками бога Амона в Фівах. Документи часів правління фараона Осоркона III (787-722 рр. до н.е.), останнього з цієї династії, свідчать про значне поширення приватного володіння землею і рабами, а також концентрацію землі шляхом купівлі-продажу в руках знаті і жрецтва.

Підкорення Єгипту Кушем (722 р. до н.е.). Протягом XI—IX ст. до н.е. відбувається консолідація кушитів і в сер. VIII ст. до н.е. утворюється їх держава з столицею в місті Напата (район IV порогу). В 722 р. до н.е. кушитський цар Піанхі захопив значну частину Верхнього Єгипту, в тому числі і Фіви. Місцеве жрецтво Амона-Ра надало підтримку завойовникам, сподіваючись з їх допомогою повернути собі панівне становище. Однак, номарх міста Саїса в Нижньому Єгипті — Тефнахт, спершись на лівійців, очолив боротьбу з навалою. Проти кушитів виступив і Мемфіс. Втім, Піанхі в трьох битвах розгромив військо Тефнахта і, просуваючись на північ, дійшов до Мемфіса, взявши місто приступом. Саїський номарх був змушений здатись на милість переможців.

XXIV(Саїська) династія (722-712 рр. до н.е.). Невдовзі Піанхі покинув Єгипет, що дало змогу Тефнахту заснувати свою династію. Розростання великого землеволодіння і розорення общинників супроводжувалось масовим поневоленням цих останніх через боргову кабалу (лихварі давали позики під 100% річних). Це вимагало втручання влади і Тефнахт (722-718 рр. до н.е.) видав закон проти розкоші. Його син і наступник Бакенранф (грец. Бокхоріс, 718-712 рр. до н.е.) пішов ще далі, заборонивши обертати в рабство за борги і знизивши позичковий процент. Він стверджував, що кожен єгиптянин — раб царя, а не іншого єгиптянина. Однак, коли в 712 р. до н.е. наступник Піанхі — кушитський цар Шабака знову захопив Єгипет, виданий лихварями Бокхоріс був спалений живцем.

XXV (Кушитська) династія (712-663 рр. до н.е.) і ассірійське завоювання (671-665 рр. до н.е.). Заснувавши нову династію, фараон Шабака (712-697 рр. до н.е.) об'єднав Єгипет і Куш в одну державу. Він обрав своєю столицею Хетт-ка-Птах (Мемфіс), центр культу бога Птаха, і здійснював політику релігійної реставрації: жрецтво численних єгипетських богів (навіть другорядних) користувалось державною підтримкою. Подібним чином діяв і фараон Тахарка (686-663 рр. до н.е.).

В зовнішній політиці кушитські правителі намагались нейтралізувати загрозу з боку могутньої Ассирії, але це їм не вдалось. В 674 р. до н.е. ассірійський цар Асархаддон (680-669 рр. до н.е.) вторгся в Єгипет, однак не зміг перемогти і відступив. Другий похід відбувся в 671 р. до н.е. і цього разу війська Тахарки були вщент розгромлені, а сам фараон втік в Куш. Єгипет був поділений між 20 номархами, підконтрольними ассірійцям. В 669 р. до н.е. Тахарка очолив антиассірійське повстання, розгромлене наступником Асархаддона — царем Ашшурбанапалом (669-629 рр. до н.е.); тим не менше, фараону вдалось зберегти фактичний контроль над Верхнім Єгиптом.

В 663 р. до н.е. престарілий Тахарка передав владу сину Шабаки — Танутамону. Як говориться в «Стелі Танутамона», новий правитель побачив віщий сон, з якого випливало, що він стане царем не тільки Верхнього, але і Нижнього Єгипту. І справді, кушитське військо розгромило ассірійський гарнізон в Мемфісі і загони вірних Ассирії нижньоєгипетських номархів. Однак цього ж року до Єгипту прибув сам Ашшурбанапал і переможений Танутамон остаточно видалився в Куш. Так припинилось правління XXV династії.

XXVI (Саїська) династія (663-525 рр. до н.е.). Під пануванням ассірійців посилився Саїський ном — багато в чому завдяки гнучкій політиці його номарха — Нехо I (671-663 рр. до н.е.), який загинув в битві з Танутамоном. Ашшурбанапал призначив сина Нехо I — Псамметіха намісником Єгипту і той, набравши наймане військо з греків-іонійців і карійців, став наводити порядок.

Псамметіх I (663-610 рр. до н.е.). Розправившись з номархами-суперниками, Псамметіх I об'єднав Єгипет, заснував XXVI династію і до 655 р. до н.е. звільнив країну від ассірійців. Він дозволив грекам заснувати в дельті торгові факторії Дафни, Стратопеди і Навкратіс. Найманці-греки, нагороджувані за службу земельними наділами, стали надійною опорою влади фараона. Натомість лівійський військовий стан, втративши своє привілейоване становище, збунтувався і значна частина воїнів-лівійців була вигнана в Куш.

Псамметіх I зміцнював кордони держави, будуючи фортеці і розміщаючи в них сильні гарнізони. Від скіфів, що тоді розорювали Азію, він відкупився великою даниною. Фінікія і Карфаген стали торговими партнерами Єгипту, а з Іудеєю підтримувались дружні відносини. Побоюючись посилення Нововавілонського царства, фараон підтримав стрімко занепадаючу Ассірію, що виявилось фатальною помилкою.

Нехо II (610-595 рр. до н.е.). Син Псамметіха I — Нехо II продовжив розвивати морську торгівлю, для чого був прокладений канал, з'єднуючий Середземне море з Червоним (через Ніл), а на верфях будувались за грецькими зразками численні кораблі. На замовлення фараона в 600-598 рр. до н.е. фінікійська експедиція здійснила плавання навколо Африки.

Основним завданням зовнішньої політики Нехо II була боротьба з Нововавілонським царством. В 610 і 609 рр. до н.е. єгипетські контингенти були послані в Північну Месопотамію на допомогу Ассирії, однак це не врятувало її від загибелі. В 608 р. до н.е. Нехо II розгромив під Мегіддо військо іудейського царя Іосії (640-608 рр. до н.е.) і з цього часу на єрусалимському троні сиділи єгипетські ставленики, що проводили антивавілонську політику. В 606 р. до н.е. єгиптянам навіть вдалось завдати поразки вавілонському війську на Верхньому Євфраті. Однак наступного року царевич Навуходоносор знищив єгипетський гарнізон в Кархемиші і вже в якості царя Навуходоносора II (605-562 рр. до н.е.) майже повністю витіснив Єгипет з Передньої Азії.

Псамметіх II (595-589 рр. до н.е.) і Апрій (589-570 рр. до н.е.). Фараони Псамметіх II і Апрій відійшли від прогрецької орієнтації свого попередника і сперлись на лівійців. Це, однак, не принесло успіхів в зовнішній політиці, натомість спровокувало конфлікти у військовому середовищі між різними етнічними групами найманців. В Елефантині це навіть привело до бунту гарнізону. Послане у 587 р. до н.е. на допомогу Іудеї військо зазнало поразки від Навуходоносора II під Єрусалимом. Взявши місто, вавілонський цар осліпив останнього іудейського царя Седекію і депортував значну частину іудеїв у Вавілонію. В 570 р. до н.е. лівійські найманці одержали завдання захопити грецьку колонію Кірену, засновану в 630 р. до н.е. на африканському узбережжі Середземного моря західніше Єгипту. Греки, однак, завдали лівійцями величезних втрат і найманці підняли повстання, під час якого фараон Апрій загинув.

Яхмо́с II (грец. Амасіс, 570-526 рр. до н.е.). Зведений на престол фараон Яхмос II відновив проелліністський курс, що, в тих умовах було цілком оправданим. Спираючись на підтримку грецьких полісів, він не тільки зупинив армію Навуходоносора, але і здійснив успішні походи в Аравію, Куш і на острів Кіпр. Правління Яхмоса II було відзначене зниженням податків, зменшенням виплат на користь храмів і встановленням контролю за доходами єгиптян в руслі боротьби з корупцією. Все це на певний час забезпечило пожвавлення сільського господарства, ремесла і торгівлі. Знову стали зводитись храми, палаци і усипальниці — переважно в Саїсі і Мемфісі. Разом з тим, проти Яхмоса II сформувалась сильна опозиція, що об'єднала провінційну знать, частину жрецтва і командний склад армії. На Єгипет також насувалась нова загроза з Азії: перський цар Кір II (558-530 рр. до н.е.) налагодив дружні відносини з фінікійцями, іудеями і арабами, підготувавши таким чином плацдарм для вторгнення в долину Нілу.

Псамметіх III (526-525 рр. до н.е.). Після смерті Яхмоса II (526 р. до н.е.) фараоном стає його син Псамметіх III і вже наступного року в битві при Пелусії перська армія завдає поразки єгиптянам. Головною причиною катастрофи стала зрада вищого командування армії — начальника грецьких найманців Фанеса і командувача флотом Уджагорреснета. Перський цар Камбіз II (530-522 рр. до н.е.) проголошується царем Єгипту і засновником наступної династії.

XXVII (Перська) династія (525-404 рр. до н.е.). Щоб надати захопленню Єгипту легітимності, єгипетські жерці створили легенду про народження Камбіза II від шлюбу його батька Кіра II (558-530 рр. до н.е.) з Нітетіс, дочкою фараона Апрія (589-570 рр. до н.е.). В цілому єгипетське суспільство спокійно сприйняло завойовників — хоча мемфіська знать двічі (в 524 і 522 рр. до н.е.) піднімала повстання, широкої підтримки вона не одержала. Остаточно оформив становище Єгипту в складі держави Ахеменідів цар Дарій I (522-486 рр. до н.е.). Прибувши в долину Нілу в 518 р., він відновив функціонування каналу між Середземним і Червоним морями, збудованого фараоном Нехо II, але занедбаного. Також в руслі здійснюваних загальних реформ Дарій I організував управління єгипетською сатрапією: її очолював перський намісник в Мемфісі, в номи також призначались чиновники-перси. Разом з тим, до управління залучались і єгиптяни (зокрема, згадуваний Уджагорреснет). В ключових опорних пунктах (Мемфіс, Дафни, Елефантина) розташовувались гарнізони під командуванням персів або мідійців і поліетнічні за складом. Хоча єгипетська сатрапія сплачувала казні величезну данину, це не позначалось на становищі більшості населення, тому перші десятиліття перського панування відзначались спокоєм і навіть ознаками господарського піднесення.

Все змінилось за наступного перського царя — Ксеркса I (486-465 рр. до н.е.). Втягнений у важку війну з греками, він різко збільшив податки і став вивозити в Персію ремісників. Коли ж перський цар розпочав грабіж храмів (він не прийняв титулу фараона), вибухнуло повстання. Після його придушення єгиптян перестали брати на державну службу. З цього часу Єгипет прагне визволитись з-під влади Ахеменідів. В 461-454 рр. до н.е. триває повстання Інара; підтримане Афінським морським союзом, воно, тим не менше, завершилось невдачею. І тільки в 404 р. до н.е. саїський сановник Аміртей зумів вигнати персів і підкорити собі всю країну.

XXVIII (Саїська) династія (404-398 рр. до н.е.). Аміртей був єдиним представником цієї династії: проти нього піднялась знать з міста Мендеса в Центральній Дельті на чолі з Неферітом I (399-393 рр. до н.е.), який і заснував наступну династію.

XXIX (Мендеська) династія (398-380 рр. до н.е.). Після насиченого двірцевими переворотами періоду всевладдя храмової і світської знаті (399-393 рр. до н.е.), трон захопив Акоріс (393-380 рр. до н.е.). Він створив оборонну лінію на північно-східній границі, вступив в антиперський союз з Кіреною, Пісідією і Кіпром і поширив свій вплив на Палестину і Фінікію. Це дало йому змогу доволі успішно відбити спроби персів відновити своє панування. Після смерті Акоріса спалахнула боротьба за владу і трон узурпував Нектанеб з сусіднього Мендесу міста Севенніта.

XXX (Севеннітська) династія (380-343 рр. до н.е.). Заснувавши династію, Нектанеб I (380-363 рр. до н.е.) в 373 р. до н.е. зупинив персів біля Пелусія. Розуміючи обмеженість своїх воєнних можливостей, він уклав союзний договір з Афінами і Спартою. У внутрішній політиці Нектанеб I спирався на підтримку жрецтва, взамін надаючи йому податкові пільги, обдаровуючи матеріальними цінностями і фінансуючи будівництво храмів.

Тахос (363-361 рр. до н.е.). Скористатись сприятливими умовами і, при підтримці греків, перейти в наступ на персів спробував син і спадкоємець Нектанеба I — Тахос. За порадою афінського воєначальника Хабрія він змусив храми надати йому велику позичку, а населення спонукав здати в казну золото і срібло — в залік майбутніх податків. На ці гроші фараон зібрав велику армію (80 тис. єгиптян і 11 тис. грецьких найманців) і вторгся в Фінікію і Сірію. Втім, не дивлячись на ці воєнні успіхи, проти Тахоса було підняте повстання, підтримане спартанцями на чолі з царем Агесілаєм II (399-358 рр. до н.е.) і на трон зійшов племінник фараона Нектанеб II.

Нектанеб II (361-343 рр. до н.е.). Новий цар повністю порвав з курсом свого попередника, відкликавши єгипетську армію з Сірії і відновивши державне покровительство жрецтву, а також широке храмове будівництво по всій країні. Як наслідок, Єгипет не зміг відбити чергове вторгнення персів на чолі з царем Артаксерксом III Охом (358-338 рр. до н.е.).

Друге перське панування (343-332 рр. до н.е.). Реставрація влади персів в Єгипті супроводжувалось жорстокими репресіями: перси зруйнували ряд міст, конфіскували значну частину храмових скарбів, поглумились над релігійними святинями. Після смерті Нектанеба II (341 р. до н.е.) вони підкорили південну частину Єгипту, однак їх влада виявилась дуже неміцною. Вже в 337 р. до н.е. якийсь Хаббаш підняв заколот, захопив Мемфіс, вигнав персів і прийняв титул фараона. Хоч в 335 р. до н.е. новий перський цар Дарій III Кодоман (336-330 рр. до н.е.) відновив владу над Єгиптом, через три роки перське панування остаточно рухнуло, як тільки новий завойовник — Александр Македонський (336-323 рр. до н.е.) — підійшов до берегів Нілу. З кінця 332 р. до н.е. Єгипет став частиною світової держави Александра Македонського. Так для «дару Ніла» закінчилась Стародавність і почався елліністичний період його історії.

Соціально-економічний розвиток. Найважливішим фактором розвитку єгипетського господарства було освоєння протягом VII—V ст. до н.е. заліза шляхом запозичення технології в ассірійців, кушитів і греків. Ремісники також продовжували обробляти бронзу, золото і срібло. Інвентар гробниць XXI і XXII династій в Танісі (маски мумій, намиста, пекторалі, серги, браслети тощо) свідчать про значний розвиток ювелірної справи.

Високого рівня досягли ткацтво і виготовлення фаянсових виробів. Відродилось виробництво алебастрових посудин, які користувались значним попитом у перської знаті.

Із втратою Єгиптом передньоазіатських володінь постачання високоякісним лісом значно зменшилось, однак і в Пізній період єгиптяни енергійно вдосконалювали і техніку кораблебудування, і свої пізнання в морехідній справі, і географії плавань.

В саїську епоху відродилось монументальне будівництво храмових і світських споруд. Був відновлений Лабіринт. Прикрасились чудовими палацами, храмами і усипальницями столиця династії Саїс і стародавня столиця Мемфіс.

В пізній період інтенсивно розвивались товарно-грошові відносини. Об'єктом купівлі-продажу стала навіть земля. Значного поширення одержали грошові позички. Як єдиний еквівалент вартості застосовується срібло, яке надходить в обіг у вигляді злитків або кутих брусочків, часто з печаткою того або іншого храму, що засвідчувала чистоту металу. В саїський період одержують ходіння грецькі монети, а в перський час — золоті і срібні монети перського карбування. Грошовий обіг перебуває під контролем великих храмових скарбниць: Мемфіської, Фіванської, Саїської, при цьому поступово Мемфіська стає центральною.

Зовнішня торгівля Єгипту досягає розквіту завдяки встановленню зв'язків з грецькими полісами. В районі Дельти осідають грецькі найманці, торговці і ремісники. Головним місцем їх концентрації стає Навкратіс, через який велася торгівля з островами Егейського моря, Анатолією і материковою Грецією.

Соціальні відносини свідчать про те, що панівний клас (номова і військова знать, жрецтво, торговці і найманці) збагачується. Натомість дрібні виробники (немху) попадають в складні умови розвитку товарно-грошових відносин, приватного землеволодіння, купівлі-продажу землі і рухомого майна. Розорені землероби стають

орендарями землі на жорстких умовах сплати її власникові ¼ або навіть ⅓ частину врожаю. Важкі обставини породжують суборенду, що припускає дроблення землі на ще менші ділянки і віддачу їх в найм ще дрібнішим орендарям. Розорені вільні попадають в боргову кабалу, часто разом з сім'ями. Процвітають такі джерела рабства, як самопродаж на певний строк (1 рік, 5 років) і «нескінченно», а також «усиновлення». Позичка припускає віддачу 100% річних і наростанню щомісячної пені у випадку затримки виплати.

Характерною рисою соціальної структури пізнього часу є також посилення станової замкнутості. Вона проявлялася в спадковості професій, традиційності правил поведінки, обрядів.

Приплив рабів-військовополонених в I тис. до н.е. значно скоротився через те, що Єгипет сам був об'єктом завоювання.

Такі соціальні відносини були чреваті гострими конфліктами. З метою їх попередження і послаблення правителі Єгипту змушені були час від часу проводити радикальні реформи (Тефнахт, Бокхоріс, Амасіс).

Особливістю суспільної атмосфери Пізнього царства було повернення до стародавніх традицій, архаїчних вірувань, звичаїв, архаїзація титулів, мови, літературного стилю, канонів архітектури і мистецтва. Періоди Стародавнього і Середнього царств представляються як «золотий вік» і політичний ідеал. Саме тому фараони Саїської династії беруться за реставрацію Лабіринту як символу єдності Єгипту.

РОЗДІЛ ІІ
НАЙДАВНІША МЕСОПОТАМІЯ
ШУМЕР І АККАД (IV—III тис. до н.е.)

1. ГЕОГРАФІЯ І ПРИРОДНІ УМОВИ СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА. ДОДИНАСТИЧНИЙ ПЕРІОД (2900-2750 рр. до н.е.)

Географія. Μεσοποταμία давньогрецькою мовою означає «Межиріччя». Так античні автори називали рівнинну область між Тігром і Євфратом. На початку епохи еллінізму (334-30 рр. до н.е.) Александр Македонський утворив сатрапію з такою назвою у складі своєї держави. З півночі Месопотамію оточувало Вірменське нагір'я, з північного сходу — гори Загрóс, на заході — Сірійський степ і напівпустині Аравії, з півдня її омивала Перська затока. Південна частина регіону називалась Шумер, Середня Месопотамія — Аккáд, а в Північній Месопотамії, що являла собою горбкуватий степ, переходячий в гірські райони, була розташована Ассірія.

Природні умови. Євфрат (аккад. Purattu, грец. Εὐφράτης) і Тігр (аккад. Idiqlat, грец. Τίγρις) беруть початок на Вірменському нагір'ї (гірський масив, розташований між Анатолійським нагір'ям на заході, Іранським нагір'ям на сході, Малим Кавказом на півночі і Месопотамською рівниною на півдні); в Стародавності ці ріки впадали в Перську затоку двома роздільними гирлами. Живлячись водою гірських струмків, вони прорізають у верхній течії анатолійські гірські хребти Тавр і Антитавр (Євфрат) і район гірського Курдистану (Тігр), а в середній і нижній течії течуть глинистою рівниною. Ближче до Перської затоки вони розливаються по пласкій території, утворюючи великий заболочений простір, який стародавні звали «Гіркою рікою». Ріки мають кілька приток: у Євфрату найбільші — Баліх і Хабур, у Тігру — Діяла, Верхній і Нижній Заб. Тігр був значно повноводніший Євфрату і мав швидшу течію. Розливи Тігру і Євфрату залежать від танення снігів на Вірменському нагір'ї і звичайно (але не завжди) припадають на березень-квітень.

Води рік несли мул з рослинними рештками і розчиненими солями гірських мінералів, який під час повіддя залишався на полях, удобрюючи їх. Землі Месопотамії відрізнялись винятковою родючістю, однак для того, щоб там можна було займатись землеробством, необхідний був цілий комплекс меліоративних робіт, здійснюваних протягом року. Жителі Месопотамії з найдавніших часів копали канали, постійно стежили за їх станом, споруджували дамби, греблі, шлюзи, колодязі тощо. Доводилось боротись з постійною небезпекою засолення грунтів. Загрозу для родючості також представляли сильні вітри з пустель, що приносили хмари піску. А вітри з Перської затоки, наганяючи на берег великі хвилі і піднімаючи рівень води в Тігрі і Євфраті, могли привести до сильних повеней. Тільки на півночі Месопотамії можна було розраховувати на природне зрошення (дощі, танення снігів), але і там необхідні були колодязі, басейни і невеликі канали для забезпечення полів водою.

Клімат. Месопотамії властиві доволі різноманітні кліматичні умови. На півночі, в зоні сухих субтропіків, взимку іноді випадав сніг, навесні і восени бували дощі. Південь, знаходячись в тропічній зоні, відрізнявся винятково жарким і сухим кліматом.

Корисні копалини. Середня і Нижня Месопотамія цілковито позбавлені деревини, каменю і металів. Вдосталь було тільки глини і природного асфальту. Натомість в північній частині країни зустрічались родовища металів, а гористі райони давали багато каменю.

Рослинний і тваринний світ. Флора була досить убогою. Лише на півночі, в передгір'ях, росли різні породи дерев. На берегах рік були зарості верби і, особливо на заболоченому півдні, очерету. Особливе значення мала фінікова пальма; в Стародавності знали кількасот її корисних властивостей, натомість слово «фініки» мало значення «їжа» (аналогічно до слов'ян. «хліб»). Вирощували виноград і фруктові дерева (яблуню, смоківницю і ін.), зернові (ячмінь, полбу, просо), технічні (сезам, льон), городні (цибулю, часник, огірки, баклажани, гарбуз), а також бобові культури (сочевицю, квасолю, горох).

Фауна в стародавні часи була багатою. Ріки повнились рибою, а в очеретяних і вербових заростях, на берегах річок і в околишніх степах жили птахи, дикі бики, осли, свині, газелі, зайці, страуси, леви тощо.

Торговельні шляхи. Месопотамія розташована на відкритому просторі і в центрі Близького Сходу, що споконвіку забезпечувало їй провідну роль в міжнародній торгівлі, тому що багато сухопутних доріг проходили через неї із заходу на схід і з півночі на південь. Торгівля йшла також ріками (хоча судноплавство на них було поєднане із значними труднощами) і Перською затокою (з Передньої Азії в Аравію і Індію). Разом з тим, Месопотамія характерна майже повною відсутністю географічних перешкод для міграцій і військових вторгнень.

Мезоліт. В епоху мезоліту (XI—VIII тис. до н.е.) племена, що проживали в оточуючих Месопотамію горах, почали збирати дикорастучі злаки і приручили вівцю. На літо вони спускались в долину, де жили в спорудах з цегли-сирцю, а на зиму повертались до гірських печер, поступово віддаючи перевагу берегам Тігру, Євфрату і їхніх приток.

Культура Джáрмо. В VII тис. до н.е. біля підніжжя гір Загроса існувала культура Джáрмо, носії якої окультурили еммéр і ячмінь, приручили козу, свиню і собаку, винайшли ліпну кераміку і стали будувати житла з глини, змішаної з очеретом.

Хассунська культура. В сер. і другій пол. VI тис. до н.е. триває етап культури Хассун, племена якої освоюють всю Північну Месопотамію і просуваються на південь, до суч. Багдада. Вони розводили велику і дрібну рогату худобу, вирощували три види пшениці і чотири — ячменю, а також льон. Хассунці навчились зрошувати поля, прокладаючи невеликі канали від притоки Тігру — ріки Діяли і зводячи дамби. Певного розвитку оде-

ржало ткацтво і гончарство: посуд обпалювався в спеціальних печах і розмальовувався нарядними узорами. Це час переважання кам'яних знарядь, хоча зустрічаються окремі речі з міді і свинцю.

Халафська культура. Протягом V тис. до н.е. у Верхній і Середній Месопотамії існує халафська культура (від поселення Телль-Халаф), з якою пов'язаний значний прогрес у виробництві кераміки (застосування техніки глазурі, виготовлення фігурного посуду; розписування кераміки двоколірними геометричними і зооморфними узорами). Високого рівня досягає каменерізне ремесло (алебастрові вази, чаші, кубки, кам'яні підвіски-печаті). В поселеннях халафців вулиці брукувались каменем. Частіше зустрічаються вироби з міді (кинджали і долота).

Культура Ель-Убейд. Поступово просуваючись на південь, халафці зайняли болотисту низовину Південної Месопотамії і утворили культуру Ель-Убейд (остання третина V — поч. IV тис. до н.е.). Проклавши зрошувальні канали, убейдці розширили площу оброблюваних земель, що стало основою для розвитку господарства і зростання чисельності населення. Простежується розквіт ремесел — керамічного (стандартні форми, яскравий розпис, поява гончарного круга), металургійного (знаряддя з міді, освоєння техніки лиття), ткацтва. Виникають великі населені пункти (площею до 10 га) з монументальними спорудами з цегли-сирцю: храмом на глиняній платформі і «домом вождя», оточеним масивним муром. Найбільшими поселеннями були Ереду, Ур, Урук.

Шумери. На поч. IV тис. до н.е. на самому півдні Месопотамії з'являються племена шумерів — народу, походження якого залишається предметом дискусій, а мова не входить до жодної з відомих сімей. Вони називали себе санг-нгіга (букв., «чорноголові»). Поступово санг-нгіга асимілювали убейдців, частково сприйнявши їх досягнення. Так утворилась урукська культура — колиска всієї месопотамської цивілізації.

Урукська культура (сер. — друга пол. IV тис. до н.е.). Наполеглива праця багатьох поколінь урукців увінчалась створенням розвиненої іригаційної системи. Жителі певної області відводили від рукавів Євфрату канали і за допомогою гребель і водоймищ затримували воду для постійного зрошення полів. Завдяки цьому зросла врожайність і стало можливим нагромадження продуктів. Це, в свою чергу, привело до відокремлення ремесел, а потім і до майнового і соціального розшарування, виділення панівного класу (знаті), який став експлуатувати трудове населення (общинників, напівзалежних, рабів). Слід наголосити, що важка праця з будівництва і чищення каналів (як і інші земляні роботи) лягала на общинників як суспільна повинність (поряд з військовою повинністю і релігійними поборами); кожен дорослий вільний витрачав на це 1-2 місяці на рік. Основні сільськогосподарські роботи також здійснювались вільними общинниками.

Створення меліоративно-іригаційних систем супроводжувалось переселенням жителів з селищ до обласних центрів, де знаходився дім луга́ля (шумер. «велика людина», тобто вождь) і общинний склад для зберігання запасів продовольства і сировини. Склад був священним, адже там лежав хліб — основа життя, а отже, були присутні і добрі божества або духи, від яких залежали достаток і процвітання общини. У сховищі і біля нього здійснювались ритуали, пов'язані з завезенням нового врожаю, з початком сівби і іншими святами. Поряд з ним влаштовували гіпару (загін для худоби) і відгороджували спеціальну ділянку землі, де жив енсі (жрець), якщо община поклонялась жіночому божеству, або ен (жриця), якщо головним було чоловіче божество. Саме в гіпару здійснювався найважливіший новорічний ритуал священного шлюбу між енсі і богинею або між ен і богом, що мав на меті забезпечити врожайність і плодовитість для всього нома.

Храми також виконували господарські функції. В них були власні поля, сади, городи і майстерні. Звідси ж за дорученнями керівництва в далекі країни відправлялись дам-гари (аккад. тамкаруми — торговельні агенти) обмінювати хліб і тканини Нижньої Месопотамії на ліс, метали і рабів. До кін. IV тис. до н.е. щільно заселені простори навколо головних храмів обносять міськими стінами. Храмові господарства стають настільки великими і складними, що знадобився облік їх діяльності, в зв'язку з чим зароджується писемність.

Виникнення писемності. В останні століття IV тис. до н.е. в Нижній Месопотамії малювали знаки на плитках з сирої глини кінчиком очеретяної палички. Кожна така піктограма (знак-малюнок) означала або сам зображуваний предмет, або якесь поняття, з ним пов'язане. Оскільки малювати по глині складно, з часом знаки перетворились в комбінації клиноподібних рисок, далеких від своїх прототипів-рисунків. Всього клинопис нараховував понад 600 знаків.

Самі ранні пам'ятники писемності відображають господарську діяльність урукців: списки виданих або одержаних продуктів і матеріалів, худоби, знарядь праці і майна, а також документи, що реєструють обмін матеріальними цінностями. Доволі часто зустрічаються піктограми, означаючі рабів і рабинь. Знайдені також навчальні тексти з переліками професій і назвами посадових осіб, що служили для запам'ятовування знаків і їх сполучень. Оскільки кожен клинописний знак мав багато значень, ця писемність в усіх її тонкощах була доступна тільки досить обмеженому колу писарів, багаторічна підготовка яких здійснювалась шумерською школою — еду́бою (букв. «дім табличок»).

Культура Джемдет-Наср (перелом IV—III тис. до н.е.). Завершальним етапом формування цивілізації в Месопотамії стала культура Джемдет-Наср. В цей час вже переважають мідні знаряддя і зброя (кинджали, сокири, рибальські гачки тощо) і навіть з'являється бронза. В будівництві широко застосовується обпалена цегла. В Уруці споруджується на високій платформі монументальний Білий храм отця богів Ана — уособлення Неба. Неподалік знаходився Червоний дім площею 600 кв.м, в якому знаходився майданчик-узвишшя з сирцевої цегли. В Телль-Браку знайдені печатки — знаки власності; на деяких з них зображені скуті полонені. В окремих городищах виявлені шари попелу, зруйновані будинки, скелети покинутих без поховання людей зі слідами насильницької смерті. Незважаючи на роз'єднаність і ворожнечу, шумери мають спільний культовий центр в поселенні Ніппур, де шанувався верховний бог Е́нліль в його храмі Екурі.

Додинастичний період (2900-2750 рр. до н.е.). На поч. III тис. до н.е. храмові господарства зміцнюються і стають справжніми центрами шумерської економіки. Про це дають свідчення документи з Еанни (храму богині родючості Інáнни в Уруці) і храму з городища Джемдет-Наср. З них випливає, що в храмових господарствах було зайнято багато спеціалізованих ремісників і полонених рабів і рабинь. З'ясовується також, що міська община виділяла великі ділянки землі своїм головним посадовим особам — жерцю-віщуну, головному судді, ен (старшій жриці), дам-гару (старшині торговельних агентів). Але левина частка діставалася енсі (верховному жерцю). Виділена йому земля — ніг-ена поступово стала спеціальною храмовою землею; врожай з неї йшов в загальний фонд общини, на обмін з іншими общинами і країнами, на жертви богам і на утримання персоналу храму — його ремісників, воїнів, землеробів, рибалок тощо (жерці, крім того, мали свою особисту землю в общинах). Очевидно, ніг-ена оброблялась залежними працівниками різного роду.

Протягом Додинастичного періоду поступово складаються перші державні утворення у формі невеликих міст-держав. Як правило, місто розташовувалось на пагорбі і займало площу 2-4 кв.км. В його центрі височів захищений стінами храмовий комплекс, там же знаходився дім луга́ля, до якого примикали державні господарські будівлі. Решту міської території займали будинки городян, розташовані впритул один до одного або вперемішку з храмами і каплицями різних богів. Міські вулиці були завширшки 1,5-3 м. Місто переважно розташовувалось на березі річки або каналу і мало карум (торгову пристань). До міста прилягала сільськогосподарська територія. Всього населення міста-держави становило бл. 40-50 тис. жителів.

На крайньому південному заході Месопотамії знаходилось місто Еред у, поблизу нього — місто Ур, що мало величезне значення в політичній історії Шумеру. На березі Євфрату, на північ від Ура, знаходилося місто Ла́рса, а на схід від нього, на березі Тігру, — Лага́ш. Велику роль в об'єднанні країни зіграло місто Уру́к, що виникло на Євфраті. В центрі Месопотамії на Євфраті знаходився Ніппу́р — головне святилище всього Шумеру. Помітний слід в історії Шумеру залишили також Кіш, У́мма, Іссін і Шуруппак.

2. РАННЬОДИНАСТИЧНИЙ ПЕРІОД (2750-2311 рр. до н.е.)
РЕФОРМИ УРУІНІМГІНИ (2318-2312 рр. до н.е.)

Незважаючи на те, що шумери були одним етносом, називали себе санг-нгіга («чорноголовими»), мали одну мову і релігію, політично вони не тільки не прагнули об'єднатись, а навпаки, ревно оберігали свою незалежність. Міста з прилеглою до них територією (областю) утворювали місто-державу (або общину-державу), громадяни якої становили єдність по відношенню до громадян інших міст-держав, рабів і чужоземців. Основою такого стану речей була наявність в Шумері багатьох водних артерій, що давало змогу общинам-державам будувати автономні іригаційні системи і таким чином забезпечувати собі економічну самостійність. Оскільки основним багатством цього суспільства була зрошувана земля, то межові конфлікти були звичайним явищем. Однак, з них часто виростали справжні війни з масовими вбивствами, грабежами, руйнуваннями і загарбаннями полонених. Це надзвичайно посилювало політичну роль луга́лів (вождів) і їх військових дружин. В боротьбі з жрецтвом, народними зборами і радою знаті їх влада зміцнюється і лугалі навіть можуть передати її в спадок. Так виникають цілі династії шумерських правителів. В кін. III тис. до н.е. складається перелік цих династій — «Царський список», аналіз якого дає уявлення про їх послідовність і час правління.

Гегемонія Кіша (2750-2615 рр. до н.е.). Про діяння лугалів I династії міста Кіша були складені міфи, в яких тим доводилось мати справу з богами. Так, лугаль Ета́на за допомогою велетенського орла піднявся на небо і приніс звідти «траву народження» і нам-лугаль — «царственість» (божественну санкцію на царську владу), яка переходила від одного правителя до іншого. Справді, Кіш першим з шумерських міст-держав став гегемоном і змусив інші міста сплачувати собі данину. Згодом титул «лугаль Кіша» став загальношумерським і той правитель, який брав його собі, заявляв претензії на володіння всім Шумером.

Наступники Етани — Баліх, Ен-Меннуна, Мелам-Кіші і ін. також стали героями міфів. Тільки від передостаннього представника династії — Ен-Менбарагесі дійшли його власні надписи. Він воював з сусідом Шумеру Ела́мом — країною в долині рік Кару́ну і Керхе́. Нарешті, про сина Ен-Менбарагесі — А́ггу розповідає епічна пісня «Посли А́гги...». Згідно неї, А́гга намагався відновити контроль над Уруком і рада старійшин цього міста була вже готова на це погодитись. Однак народ, підтримавши на зборах заклик свого луга́ля Гільгамеша, вирішив організувати оборону. Облога Урука провалилась і в 2615 р. до н.е. сам Кіш змушений був підкоритись Гільгамешу.

Гегемонія Урука (2615-2500 рр. до н.е.). Гільгамеш був п'ятим лугалем I династії Урука. Його предок Енмерка́р став героєм епічної поеми «Енмеркар і енсі Аратти», в якій говориться про відносини Урука з Араттою — гірською країною на сході (скоріш за все, це Елам). З Шумеру в Аратту везли зерно і худобу, а одержували будівельний камінь, дерево, метали (золото, срібло, мідь, свинець) і лазурит.

Гільгамеш, перемігши Кіш в 2615 р. до н.е. і встановивши гегемонію своєї держави в Шумері (2615-2500 рр. до н.е.), був обожнений і став улюбленим героєм шумерського, а потім аккадського епосу. Як найважливіші його діяння епічні оповіді представляють спорудження міських мурів Урука, похід в Елам і перемога над тамтешнім правителем Хумбан-Хапуа I (в епосі — Хумбаба). Наступники Гільгамеша — Урлугаль I, Утулькаламма, Лабашум і ін. ще майже століття підтримували домінування Урука в Шумері.

Гегемонія У̀ра (2500-2400 рр. до н.е.). Як свідчать документи з Шуруппака, союзника Урука, останній не втручався у внутрішні справи міст-держав. Очевидно, це дозволило лугалям сусіднього Ура підпорядкувати со-

бі храмові господарства і їх торгівлю (зокрема, шляхом призначення своїх дружин на посаду ен). Зосередивши таким чином в своїх руках значні матеріальні ресурси, в 2500 р. до н.е. Ур взяв верх над Уруком.

В гробницях лугалів I династії Ура (2500-2325 рр. до н.е.) — Мескаламдуга, Абарги і ін., а також ен Пуабі виявлено винятково багатий інвентар: парадні візки і колісниці, упряж з золотими і срібними прикрасами, декоративне озброєння (кинджали, списи, шоломи) і знаряддя праці (долота, пилки) із золота і срібла, арфи, інкрустовані золотом, перламутром і лазуритом, моделі човнів з міді і срібла, світильники, раковини, високомистецькі жіночі прикраси (намиста, діадеми, серги, браслети, підвіски з дорогоцінних металів і каменів), предмети побуту (посудини і «соломини» для пиття пива, тіні для повік, сурьма для брів). Ці гробниці іноді називають «великими шахтами смерті»: поховання супроводжувались численними (до декількох десятків чоловік) жертвоприношеннями візників, воїнів, придворних, служниць.

I династія Лагаша (2450-2312 рр. до н.е.). Місто Лагаш локалізується в грандіозному городищі (480 га) Тель Ель-Хібба (араб. «Місце ворон») на нижньому Тігрі, в 22 км на схід від суч. м. Шатра. Згодом столиця держави була перенесена в Гірсу (суч. Телло, в 20 км від Телль Ель-Хібба), де був побудований Енінну — храм верховного божества цієї держави Нінгірсу (син верховного бога Енліля, бог переможної війни, покровитель землеробства), а також храми богині Баби (Бау), дружини Нінгірсу, богині справедливості і ворожіння Нанше, богині Гештінанни (сестра Думузи, коханого богині родючості Інанни), що виконувала обов'язки «писаря країни без віку», і Гатумдуг — богині-матері Лагаша. Саме в цих храмах зосереджувалося політичне і економічне життя держави, тому лагашські правителі мали титул енсі (верховного жерця) і одержували від ради знаті або народних зборів звання лугаля тільки тимчасово, разом з особливими повноваженнями, наприклад, на час здійснення військового походу або якихось інших важливих заходів.

Ур-На́нше (2450-2420 рр. до н.е.). Першим лугалем, згадуваним джерелами, був Ур-На́нше, людина незнатного походження, що, тим не менше, зумів заснувати I династію Лагаша (2450-2312 рр. до н.е.). Досягши влади, він розгорнув будівництво храмів і каналів, сприяв торгівлі, ввозячи ліс і камінь, а також спорудив міські стіни. Частину доходів храмових господарств він спрямував на посилення армії, що створило основу для завойовницької політики його спадкоємців.

Боротьба Лага́ша і У́мми. Сусідом Лага́ша був його непримиренний ворог — місто-держава У́мма. Поколіннями вони боролись за прикордонну місцевість Гуедінну і ніхто не міг одержати рішучої перемоги. На поч. XXV ст. до н.е. авторитетний лугаль Кіша — Месілім визначив границю між державами і встановив пам'ятну стелу. Умма, однак, вважала себе обділеною і після смерті Ур-Нанше, коли енсі став його син Акургаль (2420-2400 рр. до н.е.), її військо захопило Гуедінну, загрожуючи всьому Лагашу. Лагашський енсі обмежився дипломатичними засобами, направивши до Умми посольство, яке, однак, було з ганьбою вигнане. Ситуацію виправити вдалось тільки сину Акургаля — Еаннатуму.

Еаннату́м (2400-2375 рр. до н.е.) і встановлення гегемонії Лагаша (2400-2312 рр. до н.е.). Обраний лугалем, Еаннатум завдав поразки правителю Умми — Ушу, хоча що той одержав допомогу від Кіша, і знищив 3600 його воїнів. Був укладений мирний договір, згідно якого У́мма втрачала Гуедінну і сплачувала щорічну данину розміром 300 тис. літрів ячменю. Ця перемога була увічнена на «Стелі шулік». Згодом Еаннату́м підкорив Ур, Урук, Ларсу, Ереду і, нарешті, Кіш, зробивши таким чином Лагаш гегемоном Шумеру. Успішними були війни Еаннатума і з Еламом.

Енметена (2360-2340 рр. до н.е.). Племінник і наступник Еаннату́ма — Енметена знову був змушений воювати з Уммою, правитель якої Ур-Лумма відмовився платити данину і вторгся в Гуедінну. Однак Енметена, майстерно влаштувавши засідку, розгромив уммійців. Тоді проти Лагаша виступило місто Забалам, енсі якого Іль, закріпившись в Уммі, оголосив себе лугалем. Він позбавив канали Гуедінни води і погодився виплачувати тільки незначну частину уммійської данини. Нова війна, однак, не почалась, тому що Іль і Енметена з неясних причин пішли на компроміс: Гуедінна залишалась за Лагашем, але для її забезпечення водою Енметені довелося збудувати нові канали.

В цілому правління Енметени було доволі успішним: він відбив вторгнення еламітян, в Ереду збудував храм, в Ніппурі — водогін. Він першим серед шумерських володарів заявив, що одержав повноваження лугаля від самого бога Енліля. Разом з тим, Енметена був змушений ділити владу з енсі Дуду, який зосередив в своїх руках управління храмовими господарствами.

Енентарзі (2339-2326 рр. до н.е.). Син Дуду — Енентарзі, успадкувавши владу енсі, зумів встановити контроль і над державними землями, ставши таким чином верховним правителем Лагаша. В його правління державні і храмові господарства управлялись його ставленниками, які наклали на общинників численні побори. Це змусило трудівників брати позички у знаті, що часто завершувалось для боржників кабалою і навіть рабством. Наявні документи, які свідчать про продаж батьками в рабство своїх дітей.

Лугаль-анда (2326-2318 рр. до н.е.). В правління наступника Енентарзі — Лугаль-анди ситуація ще погіршилась. Своїми поборами і свавіллям він довів трудове населення і нижче жрецтво до такого зубожіння, що вибух невдоволення став неминучим. В 2318 р. до н.е. Лугаль-анда був відсторонений від влади і народні збори обрали правителем чиновника Уруінімгіну.

Уруінімгіна (2318-2312 рр. до н.е.) і його реформи. Своє недовге правління Уруінімгіна присвятив соціальним реформам — першим відомим в історії людства. Він також першим проголосив згодом поширений в Месопотамії лозунг: «Нехай сильний не кривдить вдів і сиріт!» Були скасовані побори з жрецького персоналу, збільшений пайок для шуб-лугалів (підневільних храмових працівників), відновлена незалежність храмового господарства від царської адміністрації. Окремі поступки були зроблені і рядовим верствам населення:

подарства від царської адміністрації. Окремі поступки були зроблені і рядовим верствам населення: зменшена плата за здійснення релігійних обрядів, скасовані деякі податки з ремісників, зменшена трудова повинність на іригаційних спорудах. Крім того, Уруінімгіна відновив судову організацію в сільських общинах і гарантував права громадян Лагаша, захистивши їх від лихварської кабали. Нарешті, була ліквідована поліандрія (багатомужество). Всі ці реформи Уруінімгіна видав за договір з верховним богом Лагаша — Нінгірсу, а себе оголосив виконавцем його волі. Разом з тим, становище змінилось мало: вилучення храмових господарств з відання лугаля було чисто номінальним, вся його адміністрація залишилась на своїх місцях. Причини зубожіння общинників, що змушувало їх брати в борг, також не були усунуті.

Лугальзагесі (2336-2311 рр. до н.е.) і гегемонія Умми. Поки в Лагаші тривала внутрішня боротьба, знову посилилась Умма. Наступник Іля — енсі Лугальзагесі зумів утвердитись на троні Урука, а в Ніппурі прийняв титул «великого енсі Е́нліля». Користуючись підтримкою жрецтва і знаті, він підкорив Кіш, заявивши цим претензії на владу в усьому Шумері (правда, в 2316 р. до н.е. владу в Кіші захопив Саргон). Зрозуміло, що Лагаш не міг з цим погодитись і Уруінімгіна розпочав війну з Лугальзагесі. Спочатку лагашці добились певних успіхів, однак внутрішні суперечності не дозволили суспільству виступити одностайно і наступ уммійського війська 2312 р. до н.е. завершився повною його перемогою. Лагаш був зруйнований, а Уруінімгіна, імовірно, загинув. Торжество Лугальзагесі, однак, не було довгим — з півночі Шумеру загрожувала держава Саргона I.

Соціально-економічні відносини в Шумері. З архіву храмового господарства богині Баби ми дізнаємося, що храмова земля поділялась на три категорії.

1) Власне храмова земля ніг-ена, що оброблялась залежними землеробами храму, а доход з неї йшов частково на утримання персоналу господарства, але головним чином складав жертовний, резервний і обмінний фонд.

2) Надільна земля, що складалась з ділянок, виданих частині персоналу храму — дрібним адміністраторам, ремісникам і землеробам; з власників таких наділів набиралась і військова дружина храму. Нерідко наділ видавався на групу, і тоді частина працівників вважалась залежними «людьми» свого начальника; наділи не належали власникам на праві власності, а були формою забезпечення персоналу. Адміністрація храму могла відібрати наділ або зовсім не видавати його, а обмежити працівника пайком. Лише пайок одержували рабині, зайняті ткацтвом, прядінням, доглядом за худобою і т.п., а також їх діти і всі чоловіки-чорнороби: вони фактично були на рабському становищі і нерідко купувались (раб коштував від 15 до 23 сіклів срібла). Підраховано, що на 80-100 тис. вільних припадало 30 тис. рабів. Разом з тим, діти рабинь переважно переводились в іншу категорію працівників.

3) Дольова земля, що видавалась храмами, очевидно, всім бажаючим на досить пільгових умовах: певна частка врожаю повинна була власником ділянки такої землі виплачуватись храмові.

4) Поза храмом, як і раніше, існували землі великосімейних домашніх общин; на цих землях рабська праця застосовувалась лише зрідка.

Вищі посадові особи держави, включаючи жерців і самого правителя, одержували досить значні маєтки. В них працювали такі ж залежні працівники, як і на храмовій землі. Судячи з усього, це не була приватна власність: начальство не могло цю землю ні продавати, ні дарувати, ні заповідати. Документи свідчать, що це зубожілі общинники іноді були змушені продавати свої ділянки, щоб розплатитись з боргами; однак, такі угоди не вважались незворотними. Також правителі могли примусом відчужити землю на свою користь.

3. ДЕРЖАВА САРГОНІДІВ
(2316-2173 рр. до н.е.)

Семітське населення Месопотамії. Принаймні в останніх століттях IV тис. до н.е. Середню і Північну Месопотамію заселяли племена, що говорили східносемітською мовою (пізніше її називали аккадською і вавілоно-ассірійською). Вони, як і шумери, називали себе «чорноголовими», але своєю мовою — цальмат-ка́ккаді, поклонялися тим самим богам, що і шумери, але називали їх по-своєму (Ан — Ану, Енліль — Еа, Інанна — Іштар і т.д.), перейняли клинопис тощо. Інша справа, що довгий час Середня і Північна Месопотамія відставали в своєму розвитку від Південної і семіти були якби в тіні шумерів. Все змінилось з появою видатного політичного діяча Саргона I, який говорив східносемітською мовою.

Саргон I Аккадський (2316-2261 рр. до н.е.). Держава Лугальзагесі дала тріщину ще в 2316 р. до н.е., коли особистий виночерпій правителя Кіша — Ур-Забаби здійснив переворот і скинув свого хазяїна. Узурпатор назвав себе «Шаррум-кен» (в грецькій транскрипції Саргон), що східносемітською мовою означає «істинний цар». В «Сказанні про Саргона Аккадського» говориться, що матір його була жрицею, а батька він не знав; зачала його мати, «народила таємно, поклала в очеретяний кошик і пустила по ріці». Хлопчика знайшов і виховав водонос. Коли Саргон підріс і став садівником, богиня любові Іштар допомогла йому потрапити до найближчого оточення лугаля Ур-Забаби.

Таким чином, зі«Сказання» випливає, що Саргон був незнатною людиною, не пов'язаною ні з общинною, ні з жрецькою знаттю, яка волею випадку була піднесена до вершин влади. Як свідчить переворот Уруінімгіни, суспільство було невдоволене існуючими порядками, і Саргон повсюдно знаходив підтримку. Найбідніша частина общинників була зацікавлена в приборканні знахабнілої знаті, а служба у війську Саргона давала багатьом надію на соціальне і матеріальне зростання, раніше таким людям недоступне. Серед персоналу храмових і дер-

жавних господарств також існувало досить сильне розшарування, отже, і тут знайшлися люди, готові підтримати руйнування порядків міст-держав. Саме з таких людей походив і сам Саргон.

Саргон почав з того, що, користуючись слабкістю північних сусідів, захопив всю Середню Месопотамію. Своєю столицею він зробив непримітне містечко Аккад в околицях Кіша, яке дало назву всій державі і народу. Тут цар розмістив ополчення, з якого була створена армія «нового типу» числом 5400 чол., які, за його словами, «щодня обідали в нього за столом». Традиційній шумерській тактиці сутичок між невеликими загонами важкої піхоти він протиставив тактику дій великих мас легкоозброєних воїнів, вишикуваних в лінію або діючих врозсип. Також полководець широко застосовував лучників і пращників, які були здатні здалеку обсипати неповоротні загони щитоносців і списоносців хмарою стріл і каміння і розсіювати їх, не доходячи до безпосереднього зіткнення.

На третьому році свого правління Саргон, підкоривши Північну Месопотамію, здійснив похід в Сірію і правитель багатого міста-держави Ебла визнав його владу, відкривши шлях до Середземного моря. Після цього цар Аккаду взявся за Шумер. Спочатку він запропонував Лугальзагесі поріднитись, одруживши свою дочку і його сина, але той відкинув пропозицію. Тоді в 2311 р. до н.е. Саргон розгромив об'єднані сили південномесопотамських міст-держав; Лугальзагесі був взятий в полон, відправлений в клітці для собак до Ніппура і в мідних оковах проведений в урочистій процесії через «брами бога Енліля». Однак для повного підкорення Шумера аккадському царю довелось провести ще 34 битви. Пізніше його армія здійснила походи в Елам, «Кедровий ліс» (Ліван) і «Срібні гори» (Малу Азію). Підсумком цих діянь було об'єднання під владою одного правителя всієї Месопотамії і створення найбільшої держави в Передній Азії.

Саргон зберіг внутрішню структуру підкорених країн, але їх правителі — лугалі і енсі — перетворились фактично в чиновників, ним призначуваних і відповідальних лише перед ним. Рада старійшин і народні збори втратили будь-яке значення. Таким чином, нескінченні конфлікти міст-держав за прикордонні території і канали залишились в минулому. Близьких родичів правителів областей цар тримав при собі як заручників. Він також позбавив професійних воїнів земельних наділів, що раніше видавались їм з храмових земель — відтепер вони одержували утримання від самого царя. Відбулись зміни і в храмових господарствах: призначення на вищі жрецькі посади також перейшло під царський контроль. Так, свою дочку Ен-Хедуанну цар зробив ен храму Сіна (бога Місяця) в Урі. Нарешті, була введена єдина для всієї держави система мір і ваг. Це значно полегшувало торгівлю, сприяло її розквіту і зміцнювало зв'язки всередині держави.

Подальше правління Саргона Аккадського вже не було таким блискучим. По мірі зміцнення централізованої влади все ясніше проступав її деспотичний характер. Бідняки розчарувались в своїх надіях на покращення життя, жрецтво було незадоволене втратою посад і храмових господарств, родова знать жалкувала за колишнім панівним становищем. Почались заколоти і повстання; під час одного з них престарілий Саргон був обложений в Аккаді і навіть, щоб зберегти життя, ховався в канаві.

Рімуш (2261-2251 рр. до н.е.). В самому кінці правління Саргона в країні розпочався голод і вибухнуло велике повстання, придушувати яке довелось вже його сину Рімушу. Найзапекліший опір вчинив Шумер, очолений правителем Ура — Каку. Рімуш розгромив повстанців, вбивши 8040 і взявши в полон 5460 чоловік. Потім цар розорив Умму, Адаб, Лагаш і вторгся в Елам. На зворотному шляху Рімуш знищив місто Казаллу (вбитих нараховувалось 12650 і полонених — 5864 чол.). Скрізь він жорстоко вирізував жрецтво і знать, однак замирити країну не зміг. Зрештою, Рімуша вбили «слуги його дому», закидавши кам'яними печатками. Царем став його брат Маніштушу.

Маніштушу (2251-2236 рр. до н.е.). Новий цар теж жорстоко придушував заколоти у власній державі і здійснював грабіжницькі походи на сусідів — навіть один морський. Прагнучи розширити царське господарство, він, користуючись важким економічним становищем, скуповував землю у громадян за номінальною ціною. Угоди були записані на великому обеліску, що дійшов до нашого часу. З'ясовується, що общинники, як і раніше, жили «домами» — великосімейними домашніми общинами, що включали від одного до чотирьох поколінь і очолювались патріархами; кожна така община володіла своєю землею, а кожна сім'я одержували свою частку. Продавати таку частку можна було тільки з дозволу общини; продавець одержував «плату», а його родичі — «подарунки». Продавати землю цілого «дому» можна було лише з дозволу всіх «домів», патріархи яких походили від спільного предка. Нарешті, якщо продавалась земля відразу кількох «домів», була потрібно згода народних зборів всього міста-держави.

Маніштушу прагнув залучити на свій бік жрецтво, даруючи храмам землю і рабів, а також звільняючи їх від податків і суспільних повинностей. Проте, загинув він, як і його брат, внаслідок придворної змови і царем став його син Нарам-Сін.

Нарам-Сін (2236-2200 рр. до н.е.). Правління онука Саргона — Нарам-Сіна теж почалось з повстання шумерських міст. Діючи швидко і рішуче, молодий цар розгромив дев'ять правителів, трьох з них взявши в полон, і укріпився таким чином на троні. Після цього він став величати себе «могутнім богом Аккада» і повелів зображувати себе на рельєфах в головному уборі, прикрашеному рогами — атрибутом божества. Населення теж повинно було поклонятись Нарам-Сіну як богу. Він одержав ряд перемог над Еламом, луллубейськими племенами, що жили на території сучасного Північно-Західного Ірану; також підкорив місто-державу Мáрі, розташовану в середній течії Євфрату, і, зруйнувавши місто-державу Ебла, поширив свою владу на Сірію. Все це дало йому підставу вважати себе володарем всього відомого тоді світу і присвоїти собі титул «цар чотирьох сторін світу».

Нарам-Сін не змінив структури управління в державі — тільки на посади енсі призначав своїх синів або своїх чиновників, а в Лагаші намісником став простий писар. «Цар чотирьох сторін світу» продовжив скупку общинних земель, закладаючи передумови утворення єдиного державного господарства. Цьому ж служило переведення більшості трудівників на державні пайки. Слід думати, що встановлення культу царя викликало невдоволення жрецтва, яке стало підтримувати різного роду сепаратистські рухи.

Занепад Аккада. За спадкоємця Нарам-Сіна — Шаркалішаррі (2200-2176 рр. до н.е.), ім'я якого аккадською означало «цар всіх царів», почався розпад Аккада. Новому царю довелось вступити в тривалу боротьбу з прибулими з заходу амореями і одночасно протистояти навалі кутіїв з гір Ірану і сусідів еламітян. В самій Месопотамії почались народні хвилювання, в яких спільно виступали общинники, працівники храмових і державних господарств, а також жрецтво. Коли кочівники почали руйнувати іригаційні системи, в країні почався голод. Через три роки після смерті Шаркалішаррі, в 2173 р. до н.е., країна була підкорена кутіями.

4. МЕСОПОТАМІЯ ПІД ПАНУВАННЯМ КУТІЇВ (2173-2109 рр. до н.е.)

Кутії. Племена кутіїв представляли одну з гілок енеолітичних культур розписної кераміки. Зображень цього етносу до нашого часу не дійшло; з їх мови невідомо нічого, крім імен власних. Частина дослідників припускає, що вони говорили однією з кавказьких мов, інша висуває гіпотезу про їх спорідненння з тохарами — народом індоєвропейське походження, треті говорять про їх належність до дравідійців. Кутійські вожді називали себе «царями», насправді ж обирались племінними зборами воїнів на певний строк. В 2200 р. до н.е. кутійський вождь Еррідупізір розгромив Нарам-Сіна і захопив місто Сіппар. Згодом Шаркалішаррі успішно відбивав їх напади, але не міг перешкодити їм осідати в долинах Хабура і Діяли, де вони досить швидко аккадизувались.

Встановлення кутійського панування. Після смерті Шаркалішаррі (2176 р. до н.е.) в боротьбі за аккадський трон зчепились чотири претенденти. Цим негайно скористались кутії і, «покривши всю землю, як сарана», розорили майже всю країну, за винятком Лагаша, що лежав осторонь від головного шляху їх набігів, і Урука і Ура, захищених смугою боліт. З 2173 по 2109 рр. до н.е. двадцять кутійських «царів» правили Месопотамією. Значно відстаючи в своєму суспільному розвитку від шумерів і аккадців, кутії безпосередньо не управляли Месопотамією, воліючи залишатись в своїх горах. Припинивши воєнний грабіж, вони наклали на міста-держави данину, яку для них збирали місцеві лугалі і енсі. Деякі з них зуміли використати цю ситуацію для посилення своєї влади.

II династія Лагаша (2176-2104 рр. до н.е.). В епоху кутіїв особливо прославились два правителі II династії Лагаша — Ур-Бау і Гудéа. Обидва були тонкими дипломатами і спритними політиками, вміючими підлеститись до загарбників і скористатись від зближення з ними. Ур-Бау (?-2136 рр. до н.е.) приєднав до Лагаша Урук і Ур, зробивши одну з своїх дочок ен (верховною жрицею) в Урі. Цей енсі вів велике храмове будівництво і був багатим і могутнім гегемоном. Його спадкоємцем став чоловік іншої дочки Гудеа — син жриці богині Гатумдуг, народжений від «священного шлюбу».

Гудéа (2136-2116 рр. до н.е.). Від часів Гудеа дійшла значна кількість надписів на статуях, глиняних циліндрах і окремих речах. З них можна дізнатись про обрання його «істинним пастирем» Шумеру, і про те, що в його руках перебувала майже вся територія Шумеру і навіть Елам. Він посилав торговельні експедиції за будівельним лісом і каменем в Маган (суч. Оман), Дільмун (суч. Бахрейн), Еблу в Сірії, Бармe і Губі в Анатолії і навіть до Мелуххи (Хараппська цивілізація)). Кутії не заважали енсі, оскільки данина поставлялась регулярно і в достатній кількості.

Правління Гудеа було часом відновлення панування общинно-жрецької аристократії, бажаючої повернути країну на старий шлях. У сфері ідеології це було цілком можливо: походження енсі, віщі сни (шумерське слово «гудеа» означає «пророк»), постійно підкреслюване благочестя і широко розгорнуте сакральне будівництво повністю відповідали цій тенденції. Однак в соціально-економічній сфері повернення до «старошумерських часів» вже було нездійсненним і Гудеа довелось поєднати традиційну політику енсі з принципами, виробленими Саргонідами. Він відмовився від права власності правителя держави на храмові землі, слідуючи в цьому позиції Уруінімгіни, але не повернувся до системи численних храмових господарств окремих богів, зливши їх в одне господарство бога Нінгірсу. Працівників цього господарства він перевів на пайок, як при Саргонідах. На будівництво нового, грандіозного храму Нінгірсу Гудеа не шкодував коштів і заради цього ввів нові податки на все населення і нові повинності; до будівельних повинностей залучалися навіть жінки.

Піднесення Урука. Колабораціонізм Лагаша був настільки очевидний, що після смерті Гудеа II династія швидко втратила владу над Шумером і довго стримуване невдоволення окупацією кутіїв вилилось у визвольну боротьбу. Очолив її Урук, де при владі опинився простий рибак Утухéнгаль (2116-2104 рр. до н.е.). В 2109 р. до н.е. останній цар кутіїв — Тіріган зазнав нищівної поразки від урукців, потрапив в полон і був страчений. Перемігши кутіїв, Утухéнгаль став претендувати на гегемонію в Месопотамії. Однак, блискуче розпочата справа незабаром обірвалась: за пізнішою легендою, в 2104 р. до н.е., коли Утухенгаль оглядав будівництво нового каналу, під ним обрушилась брила землі, і він потонув.

5. ШУМЕРО-АККАДСЬКЕ ЦАРСТВО III ДИНАСТІЇ ЎРА (2111-2003 рр. до н.е.)

Заснування III династії Ўра. Ще в 2111 р. до н.е. Утухéнгаль призначив намісником в багатий Ур свого соратника Ур-Намму. Той зумів укріпитись і заснував династію (2111-2003 рр. до н.е.), яка після загибелі Утухéнгаля встановила свою владу над Месопотамією. Нова держава одержала назву «Царство Шумера і Аккада», вся документація в ній велась шумерською мовою, що, однак, було лише елементом офіційної ідеології, оскільки шумерська розмовна мова в той час вже вимирала.

Ур-Намму (2111-2094 рр. до н.е.). В перший же рік свого самостійного правління (2104 р. до н.е.) Ур-Намму розправився з останнім лагашським енсі Наммахані (в складеному тоді ж «Царському списку» Лагаш не значиться серед міст, де перебувала нам-лугаль — «царственість») і підпорядкував ще недавно могутню місто-державу своєму намісникy, який, хоча і зберіг титул енсі, але повністю залежав від царя. Подібна доля чекала і решту міст-держав санг-нгіга і цальмат-кáккаді («чорноголових»), які під владою III династії Ура перетворились в намісництва.

При Ур-Намму була відновлена іригаційна мережа, сильно запущена в роки правління кутіїв і їх ставеників, а також був прокладений цілий ряд нових зрошувальних каналів в Урі, Ніппурі, Ереду, Лагаші тощо.

Як і Гудéа, Ур-Намму представляв себе благочестивим правителем, ставеником богів і виконавцем їх волі. В зв'язку з цим розпочалось широке сакральне будівництво. В Уруці був споруджений храм богу Місяця Нанні, в Ереду — Енкі, в Ніппурі відбудований і розширений Екур — храм бога Éнліля. Однак, найграндіозніші споруди зводились в столиці: Екішнугаль — храм бога Нанни, і Етеменнігуру — зіккурат того ж бога, завершений вже за наступника Ур-Намму — Шульгі.

Етеменнігуру представляв собою вежу з трьох величезних сирцевих платформ, облицьованих обпаленою цеглою, на вершині якої знаходився невеликий храм, де відбувався ритуал «священного шлюбу». В основі споруда мала 210 м, висота ж її сягала 60 м. Зрозуміло, що така будівельна діяльність вимагала залучення, по-суті, всіх наявних ресурсів суспільства, тому є підстави окреслити державу III династії Ура як теократію.

Шульгі (2094-2046 рр. до н.е.). Найвизначнішим правителем III династії Ура був син Ур-Намму — Шульгі, який послідовно і наполегливо зміцнював і розширював успадковану державу. Він довів до кінця почату батьком реорганізацію армії і, зобов'язавши військовою службою громадян Ура, створив численні загони лучників і списників, даючи їм за службу земельні наділи. З таким військом Шульгі домігся значних успіхів. На сході він підкорив майже весь Елам, а за правителів важкодоступних областей видав своїх дочок. На півночі і північному сході були завойовані міста Ашшур і Урбіллум (Арбели), плем'я луллубеїв і місто Сімуррум, а також ряд хуррітських міст у передгір'ях Загросу. Ще далі він просунувся на заході і північному заході, приєднавши міста-держави Канес і Уршу (Анатолія) і Еблу в Сірії. Таким чином, Шульгі утвердився на території «від моря до моря», як до нього Саргон I і Нарам-Сін. Це дало йому підстави називати себе «цар Ура, цар Шумера і Аккада, цар чотирьох сторін світу».

Свою велику державу Шульгі поділив на округи, якими управляли призначені ним енсі за допомогою шумерських гарнізонів. Однак, повстання регулярно спалахували і царю довелось придушувати їх до самої своєї смерті. Так, місто Сімуррум було піддано розгрому п'ять разів, Гандхар і плем'я луллубеїв — по три рази, Харші, Кімаш і Хумурті — по два рази. Крім того, на західних границях Шумеру все частіше з'являються збройні загони семітського кочового народу амореїв.

За Шульгі всі храмові і царські господарства були об'єднані в одне уніфіковане державне господарство, трудовий персонал якого складали нгéме — рабині, і гýруші (шумер. «молодці»); хоч останні і не називались рабами, але фактично нічим від них не відрізнялись.

Авторитет царя настільки зріс, що його стали називати Шульгі-Сін, на його честь були споруджені храми, в яких стояли його статуї і відбувались жертвоприношення; його іменем був названий сьомий місяць календаря.

Шульгі спорудив в Урі величезний палац Ехурсаг, в якому розмістив весь чиновницький апарат. Всі функції, які виконувала храмова адміністрація, тепер перейшли до царських чиновників. Палац контролював всі сторони господарського життя Шумеру, вів облік податкових надходжень і данини, доходів від царських маєтків і майстерень. Шульгі, очевидно, спробував взагалі ліквідувати сліди общинного самоврядування. При ньому скільки-небудь важливі судові справи вирішував енсі. З цією метою були складений «Судебник Шульгі» — перший відомий в історії звід законів.

Судебник Шульгі. Сильно ушкоджений текст «Судебника» складався з «Прологу», за яким слідували конкретні правові норми. В «Пролозі» містяться слова про захист «сироти і вдови, слабкого проти сильного, бідного проти багатого» — запевнення, які вперше зустрічаються ще в тексті Уруінімгіни. З власне законів збереглось (іноді не повністю) менше трьох десятків. Серед них: покарання за перелюбство (§4), правила розлучення (§6-8), покарання за невиправданий донос (§10-11) і за лжесвідчення (§26-27), узаконення відносно шлюбу (§12-13), покарання за різні види скалічення (§15-19). При цьому законодавець не керувався таліоном, а встановив принцип грошового відшкодування потерпілому. Так, §14 встановлювала винагороду в 2 сікля за повернення збіглого раба його хазяїну. §22 рабиню, що «вважала себе рівній своїй пані і сварила її» присуджувала до «натирання рота 1 ка солі». Важливо, що така рабиня карається не за сваволею господарів, але за законом, тобто раби розглядаються як особи, а не як речі. §§27-29 присвячені захисту землевласника від протиправних дій інших осіб, а також від несумлінного орендаря.

Амар-Сін (2046-2036 рр. до н.е.). Сину Шульгі — Амар-Сіну довелось відновити общинний суд, очолюваний аба-уру (шумер. «отець міста») — головою ради старійшин. В іншому ж він намагався слідувати політиці батька. Зводились храми і палаци, розвивалась торгівля і ремесла, обожнений цар призначав вищих державних і храмових сановників. Амар-Сін придушив повстання в Урбіллумі (Арбелах) і Ашшурі, захопив місто Хухнурі в Еламі. Він почав у великих кількостях брати на службу найманців — еламітян і, особливо, амореїв.

Шу-Сін (2036-2027 рр. до н.е.). Наступник Амар-Сіна — Шу-Сін протягом всього свого царювання вів безперервні війни на заході і сході, руйнував міста, захоплював полонених і використовував їх як рабів в державних господарствах. Участились напади амореїв на границі його царства і, щоб захиститись від них, Шу-Сіну довелось споруджувати оборонні стіни. В 2032 р. до н.е. він наказав збудувати мур завдовжки 26 беру (понад 200 км) вздовж краю «гіпсової» пустелі від Євфрату до Тігру. Наступного року була побудована «стіна марту» (марту — шумерська назва амореїв).

Соціально-економічні відносини. Суспільство Месопотамії кін. III тис. до н.е. набуває яскраво вираженого рабовласницького характеру. Панівне становище належало класу рабовласників, представленому військово-бюрократичною і, меншою мірою, родовою знаттю, вищим жрецтвом, верхівкою землеробських общин. Клас дрібних виробників — селян-общинників і ремісників — переживав процес майнового розшарування, що загострювався в обстановці постійних воєн. Про масове розорення трудящих свідчить їх широке наймання для роботи на царських полях як свого роду батраків і поденників, а також праця вільних ремісників в царських майстернях поряд з рабами.

Документи говорять про продаж в рабство дітей бідняків, особливо дочок, про різке зростання боргового рабства, чреватого спадкоємним рабством для дітей боржників, які народились в період відпрацювання боргу. Збереглись судові акти про заперечення рабського стану колишніми вільними, що свідчить про широке поневолення вільних людей. В своєму «Судебнику» Шульгі навіть ставить собі в заслугу, що він «сироту не віддавав у владу багатого, вдову — у владу сильного, людину сікля не віддавав у владу людині міни».

Чисельність рабів різко збільшилась за рахунок військовополонених, тому ціна на них була невисокою: раб коштував 9-10 сіклів, рабиня — вдвічі-втричі менше. Рабів могли купити жерці середньої ланки, власники худоби і майстерень. Особливо інтенсивно використовувалась праця рабинь — в храмових і царських господарствах, а також ткацьких, прядильних, борошномельних і пивоварних майстернях. При розкопках Ура були виявлені залишки ткацької майстерні, де працювали 165 жінок і дітей.

Становище рабів було вкрай важким. Із звітної документації одного з храмових господарств міста Умми випливає, що рабині одержували на місяць близько 22 кг ячменю. В цих документах також зафіксовано, що протягом одного місяця із 185 рабинь і дітей померло 57.

Іббі-Сін (2027-2003 рр. до н.е.). Під час правління останнього царя III династії Ура — Іббі-Сіна в країні тривав економічний занепад, голод і хвороби. Основну свою увагу Іббі-Сін направив на воєнні дії в Еламі, який до цього моменту зміг захопити Аван і Сузи, і недооцінив небезпеку, походячу від амореїв. Поки цар з військом знаходився в Еламі, кочівники гнали свою худобу на шумерські поля, оточували і грабували міста. Не одержуючи жодної допомоги, місцеві енсі стали виходити з-під контролю Ура. Гуруші і нгеме розбігались і грабували державне добро нарівні з амореями. Іббі-Сіну вдалось відбити в еламітян Сузи і навіть взяти в полон царя Ен-Пілуххана, але від царства Шумера і Аккада відпадають послідовно Лагаш, Умма і Ніппур. В Ларсі вождь племені амнану́м — Напланум засновує свою династію. В Урі починається голод, тому що з половини округів перестало надходити продовольство.

В цих обставинах цар у 2022 р. до н.е. посилає свого чиновника Ішбі-Ерру, за походженням аморея з Ма́рі, в західні райони країни з дорученням закупити хліба. Ішбі-Ерра блискуче виконав завдання і звіз продукти в містечко Іссін недалеко Ніппура. Потім він зажадав в Іббі-Сіна човнів для доставки вантажу, але цар їх не мав. Бачачи повний параліч центральної влади, Ішбі-Ерра оголосив себе царем.

Іббі-Сін доволі довго тримався в голодуючій столиці ще недавно могутньої держави (за 1 сікль давали менше 7 л зерна, а не 225 л як раніше). В 2003 р. до н.е. амореї пропустили через зайняті ними землі армію еламського царя Хутран-Темпті (2005-1985 рр. до н.е.), яка захопила Ур, «перетворивши його на купу цегли». Іббі-Сін в ланцюгах був приведений в Аншан. Кілька років еламітяни тримали в розореному Урі свій гарнізон, поки Ішбі-Ерра не вибив його звідти. Могутнє царство III династії Ура розпалось на кілька дрібних держав, найсильнішою з яких виявилась місто-держава Іссін.

7. ПЕРША ДИНАСТІЯ ІССІНА
(2022-1924 рр. до н.е.)

Ішбі-Ерра (2022-1985 рр. до н.е.). Ще в 2021 р. до н.е. Ішбі-Ерра захопив місто Ніппур. В його руках опинились не тільки храмові багатства, але і царська казна, споруджена тут ще Шульгі. Мало того, захопивши це священне місто санг-нгіга («чорноголових»), Ішбі-Ерра одержав право на титул царя Шумеру. Багато енсі перейшло на його бік, в силу чого Ішбі-Ерра став фактичним правителем, спочатку скромно називаючи себе «лугалем своєї країни», а в 2017 р. до н.е. прийняв повну царську титулатуру.

Після падіння Ура і захоплення еламітянами Іббі-Сіна (в 2003 р. до н.е.), держава Ішбі-Ерри залишилось єдиним великим царством в Месопотамії. В 1996 р. до н.е. Ішбі-Ерра вигнав з Ура еламський гарнізон і, приєднавши колишню столицю до свого царства, відбудував її. Свою дочку він видав заміж за еламського суккалмаха (царя) Хумпан-Шимті, що не перешкодило йому в тому ж році розгромити Елам. Ішбі-Ерра також зробив ряд успішних походом проти амореїв і субареїв.

Ішме-Даган (1955-1935 рр. до н.е.). Правління онука Ішби-Ерри — Ішме-Дагана примітне створенням найманого війська з амореїв, що дозволило царю звільнити громадян священного Ніппура від військової повинності і податку-десятини і відтепер вони могли зосередитись на праці в своїх господарствах і підприємницькій діяльності. Втім, найманці зазнали поразки від одного з аморейських племен в битві біля міста Кіша.

Ліпіт-Іштар (1935-1924 рр. до н.е.). Син Ішме-Дагана — Ліпіт-Іштар в офіційних документах називає себе «мудрим і смиренним пастухом з Ніппура». В 1932 р. до н.е. аморей Гунгунум, що перебував на службі в Ліпіт-Іштара, захопив владу в маленькому, але стратегічно важливому місті Ларсі і оголосив себе його царем. Ліпіт-Іштар вів тривале суперництво з новим царством, але зазнав поразки і був вбитий.

Соціально-економічний розвиток. Держава Іссін намагалась в усьому наслідувати царів III династії Ура, однак часи змінились і довелось вводити багато нового. Канцелярії залишались шумерськими, хоч вже мало хто говорив цією мовою. Також майстерні, де працювали гу́руші і нге́ме, залишились колишніми. Однак, величезні царські рабовласницькі польові господарства зберігати вже було недоцільно і земля роздавалась окремим особам, які створювали на ній приватні господарства; траплялось, що таку «царську» землю навіть перепродували. Храми одержали економічну самостійність. Торгівля, слабко розвинена в умовах централізованого розподілу продуктів, після падіння III династії Ура починає процвітати. Основним еквівалентом обміну стає срібло замість зерна, застосовуваного раніше. Широко розповсюдилось лихварство (процент росту складав ⅓ позики і більше).

Закони Ліпіт-Іштара. Зміни, що відбулись в Шумері і Аккаді після падіння централізованої держави III династії Ура, відобразилися в Судебнику царя Ліпіт-Іштара, написаному шумерською мовою (зберігся «Пролог», 38 статей і «Епілог»). В першу чергу ці закони були покликані закріпити існуючі економічні відносини в умовах посилення приватної власності.

З «Прологу» ми дізнаємось, що Ліпіт-Іштар одержав свою владу від «батька всіх богів» — Ана і «господаря всіх країн» — Е́нліля з метою «установлення справедливості», тобто звільнення від повинностей і, можливо, боргів «синів і дочок» Шумера і Аккада (з подальшого тексту видно, що «звільнення» було лише частковим і полягало в скороченні строків несення повинностей).

Самі узаконення стосуються відносин власності (§1-3, сильно ушкоджені); плати за наймання візка з волом і погоничем (§4); покарання за крадіжку із зломом (§6: зломщик підлягає смерті; §7: проламник стіни підлягає смерті і повинен бути закопаний під проламом); правила наймання суден (§8-9); правила оренди садів (§11-13) і покарання за вторгнення в чужий сад (§14 — сплата 10 сіклів, тобто 85 г срібла) і за вирубку дерева (§15 — сплата ½ міни, тобто 250 г срібла).

§16 установлює відповідальність сусідів за можливе проникнення злодіїв через їх будинок в сусідній: той, хто, незважаючи на попередження, не прийняв належних заходів для запобігання такого вторгнення, зобов'язаний відшкодувати все вкрадене.

Ряд узаконень стосується рабів і залежних людей. Приховування чужого раба карається заміною його рабом приховувача (§17) або сплатою потерпілому 15 сіклів срібла (§18).

Якщо рабиня народила своєму пану дітей і він відпустив її разом з дітьми на волю, вони (при наявності законних дітей) не можуть бути його спадкоємцями (§30). Але якщо він, після смерті своєї дружини, женився на такій рабині, їх діти стають спадкоємцями нарівні з дітьми від законної дружини.

§20-21 трактує про міктум — категорію залежних людей, що працюють у приватному господарстві. Якщо така людина прийшла по своїй волі, вона вільно може і піти. Якщо міктум був даний царем, «його не можна відібрати».

§23 установлює, що той, хто зайняв чужу покинуту земельну ділянку і обробляв її протягом трьох років, сплачуючи належний з цієї ділянки «доход», зберігає ділянку за собою. §25-38 присвячені сімейному праву, а §39-43 встановлюють розмір компенсації за псування чужого запряжного вола. §22 встановлює, що за безпідставне обвинувачення обвинувач піддається такому ж самому покаранню, яке загрожувало обвинуваченому. Тут ми вперше зустрічаємося з покаранням за принципом таліона, який знайшов широке застосування в Законах Хаммурапі.

РОЗДІЛ ІІІ
МЕСОПОТАМІЯ В кінці ІІІ — середині І тис. до н.е. АМОРЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ. МІТАННІ. ВАВІЛОНІЯ І АССІРІЯ

1. АМОРЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ
(кінець XXI — початок XVIII ст. до н.е.)

Амореї. З кін. ІІІ тис. до н.е. в історії Месопотамії важливу роль почали відігравати племена західносемітського народу амореїв (букв. «західні люди»). В шумерських текстах амореї відомі як марту, аккадських — амурру, самі ж себе вони називали сутіями, зводячи своє походження до першопредка Суту (біблійного Сіфа). Це був кочовий скотарський народ, що жив патріархальними родами. Їх батьківщиною були напівпустині Аравійського півострова, звідки вони в XXII ст. до н.е. перемістились на північ Сірійського степу (область між Східним Середземномор'ям і Нижньою Месопотамією), асимілювавши еблаїтів.

В другій пол. XXI ст. до н.е. одна група племен амореїв вторгається в Месопотамію, а інша займає Східне Середземномор'я (Ханаа́н). Царі ІІІ династії Ура побудували стіну вздовж краю «гіпсової» пустелі від Євфрату до Тігру, але аморейські пастухи, перетнувши Верхню Месопотамію із заходу на схід, проникли в Аккад і Шумер зі сходу. Долину ріки Хабур зайняло плем'я ханеїв, на Середньому Євфраті пасли своїх овець біні-сіма́ла і біні-ямі́на, а в Південній Месопотамії кочували амна́нум, я́хрурум, раба́бум і ну́мхум. Пасовища вздовж Тігру і за Тігром були зайняті нижче долини ріки Діяли племенами мутія́баль і ямутба́ла, а вище Діяли — племенем ідама́рац.

Будучи скотарями, амореї не розуміли призначення іригації і не підтримували її, внаслідок чого орні землі висохли і скоро не надавались навіть для пасовищ. Це змусило окремих вождів зі своїми військовими дружинами наймати на службу до аккадських і шумерських правителів. Незабаром амореїв у військах різних царств Месопотамії стало так багато, що ва́кіль аму́ррім («начальник західних») стало офіційним вищим військовим званням. До числа таких «амореїв за посадою» попадає немало і аккадців або принаймні аккадизованих амореїв. Це викликало розкол серед амореїв: частина з них швидко аккадизувалась, решта ж залишилась вірною кочовому способу життя і звичаям предків. Деяким удачливим аморейським предводителям вдалось захопити владу в містах і заснувати свої династії.

Царство Ларса (2025-1762 рр. до н.е.). Місто Ларса, розташоване недалеко Ура, ще за останнього представника ІІІ династії Ура — Іббі-Сіна (2027-2003 рр. до н.е.), в 2025 р. до н.е., було підкорене аморейським вождем Напла́нумом і стало центром аморейського племені амнану́м. Поступово під його контроль попадає значна територія, включаючи Лага́ш і Умму. Напла́нум і його спадкоємці перебували в формальній залежності від царства Іссін, що, однак, не заважало їм зміцнювати свої позиції. Онук Напла́нума — Заба́йя (1941-1932 рр. до н.е.), об'єднавши ряд аморейських племен, одержав титул «отця амореїв». Його син Гу́нгунум (1932-1906 рр. до н.е.) завдав нищівної поразки царю Іссіна — Ліпіт-Іштару (1934-1924 рр. до н.е.) і, підкоривши Ур, взяв собі титул «цар Ларси, цар Шумеру і Аккаду». Син Гу́нгунума — Абіса́ріхі (1905-1895 рр. до н.е.) в 1898 р до н.е. розгромив іссінського царя Ур-Нінурту (1924-1895 рр. до н.е.). Його наступник Суму-Ель (1895-1865 рр. до н.е.) приєднав священний Ніппур, влада над яким високо піднімала престиж Ларси.

Царі Ларси вели значні будівельні роботи. Зокрема, в кін. XX — першій пол. XIX ст. до н.е. було збудовано 11 каналів, цегляний царський палац, декілька нових храмів тощо. Однак, за правління Нур-А́дада (1865-1850 рр. до н.е.) відбулась руйнівна повінь, що змінила русла річок і каналів і змусила населення масово покидати місця проживання. Повністю ліквідувати наслідки катастрофи вдалось тільки наступному царю — Сін-Іддінаму (1849-1843 рр. до н.е.). Крім цього, він розширив русло ріки Тігр і відвів прісну воду до Ларси.

Тим часом посилюється плем'я ямутба́ла на чолі з Кудур-Мабугом (друга пол. XIX ст. до н.е.), який захоплює Ларсу і призначає її царем свого сина Варад-Сіна (1834-1832 рр. до н.е.). За його брата Рім-Сіна (1822-1762 рр. до н.е.) Ларса переживає свій останній розквіт. Розгромивши Урук, Іссін і Вавілон, він підкорив більшу частину Південної і Середньої Месопотамії. Однак, Вавілон під управлінням царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) перетворюється в наймогутнішу державу Месопотамії і в 1762 р. до н.е. підкорює Ларсу.

Держава Шамші-А́дада І (1815-1781 рр. до н.е.). В другій пол. XIX ст. до н.е. в Північній Месопотамії посилюється аморейське плем'я ханеїв, що займало басейн річки Хабур (притоки Євфрату): вождь Ілах-Каб-Ка́буху («Бог — його зірка») стає царьком в одному з міст, а його син Шамші-А́дад І (1815-1781 рр. до н.е.) створює могутню державу.

При формуванні свого війська Шамші-А́дад І включав до його складу тільки добірних воїнів царської дружини і ополченців з общинників, причому перевага надавалась ханеям. За ухиляння від участі в поході їх суворо карали — аж до страти. Також цар ретельно стежив за справедливістю при розподілі здобичі. При взятті міст застосовувались облогові башти і тарани (перша згадка в історії).

В кількох походах Шамші-А́дад І підкорив міста в середній течії Тігру, серед них — багатий Ашшу́р, а на Євфраті — велике місто-державу Ма́рі. Своєю резиденцією він зробив місто Екаллатум за Тігром, хоча пізніша ассірійська традиція стала вважати його царем Ашшу́ра. В обох найважливіших господарсько-політичних центрах — в Ашшу́рі і Ма́рі — він тримав намісниками своїх синів, однак жорстко їх контролював. На піку своєї могутності він захопив також важливий торговий центр Катну в Південній Сірії. Зі своїми сильними сусі-

дами — царствами Вавілон і Ешнуна — Шамшì-Áдад встановив дружні відносини, і тільки держава Ямхад, давши притулок правителю Мáрі — Зімріліму, була його непримиренним ворогом.

Шамшì-Áдад поділив свою державу на 14 хáльцум (округів) на чолі з намісниками, яких переміщував за своїм розсудом. Міські ради старійшин і народні збори втратили будь-який вплив: вся економічна, храмова, політична і військова система суворо контролювалась. Цар уніфікував місцеві канцелярії, ввівши в них літературну аккадську мову. Прагнучи зберегти соціальну стабільність, Шамші-Адад певною мірою став на захист широких мас землеробських общин, встановивши тверді ціни на зерно, олію і вовну, які були вдвоє нижчі прийнятих у Вавілоні. Внаслідок цього завмерла лихварська справа, поневолення збіднілих общинників і міжнародна торгівля. Зрозуміло, що це суперечило інтересам «ділових кіл», тому держава Шамшì-Áдада I, хоч і була могутньою, не пережила свого засновника. Один його син — Ішме-Даган, що правив в Ашшурі (1797-1742 рр. до н.е.), визнав владу Хаммурапі. Другий син, намісник Мáрі Ясмах-Áдад, був вигнаний тим самим Хаммурапі, і престол повернувся до представника старої династії — Зімріліма (1781-1758 рр. до н.е.).

Держава Мáрі. Розташоване в середній течії Євфрату місто-держава Мáрі (суч. пагорб Телль-Харірі в Сірії) виникла ще на поч. III тис. до н.е. В кін. XXIV—XXIII ст. до н.е. Марі підкорялось Саргонідам, в XXII—XXI ст. — III династії Ура. З XXI ст. до н.е. місто і околиці заселяються амореями. В кін. XXI ст. до н.е. Марі відновило незалежність і почало відігравати значну політичну роль, ведучи боротьбу за гегемонію в Північній Месопотамії. На поч. XIX ст. до н.е. Марі підкорив Шамшì-Áдад I (1815-1781 рр. до н.е.) і намісником став його син Ясмах-Áдад. Після смерті аморейського правителя його держава розпалась і вавілонський цар Хаммурапі посприяв поверненню на престол Марі вигнаного царя Зімріліма (1781-1758 рр. до н.е.).

Головними заняттями жителів Марі було іригаційне землеробство, скотарство і ремесло (обробка бронзи, ткацтво і ін.). В ткацьких майстернях широко застосовувалась праця рабинь. Мáрі вело значну зовнішню торгівлю, виступаючи посередником між Південною Месопотамією, Еламом і Східним Середземномор'ям. В часи Шамші-Адада I були встановлені низькі ціни на продовольство і вовну, а також обмежена лихварська діяльність храмів і приватних осіб, що негативно вплинуло на міжнародну торгівлю. Натомість Зімрілім відмінив регуляторну функцію держави і почалась криза. Населення уникало суспільних робіт, що привело до занепаду іригаційної системи і викликало нестачу зерна. Це змусило Зімріліма знизити платню воїнам і амореї відмовились від служби в армії.

Зімрілім був союзником Хаммурапі в його боротьбі з Ларсою і Ешнуною, однак, коли останні були розгромлені і приєднані до Вавілонії, Хаммурапі захопив і зруйнував Марі (1758 р. до н.е.).

Ешнуна. Хоча і периферійне відносно Нижньої Месопотамії, царство Ешнуна знаходилось на основному шляху, що вів долиною ріки Діяли в Елам і вглиб Ірану, і було доволі розвинутим і багатим. В роки падіння III династії Ура (кін. XXI ст. до н.е.) його правителі суперничали з Іссіном, пізніше — тільки намагались зберегти самостійність, вступаючи в союзи з могутніми сусідами. В XIX — першій пол. XVIII ст. до н.е., вигідно торгуючи зі Сходом, Ешнуна знову посилюється, її правителі приймають царський титул і прижиттєве обожнення. В кінцевому рахунку, однак, місто на Діялі було завойоване Вавілоном.

Закони Ешнуни. Значний інтерес представляють Закони Ешнуни (раніше вони приписувались царю Білаламі, тепер — Дадуші, 1812-1784 рр. до н.е.), з яких до нашого часу дійшов уривок «Прологу» і 60 статей. В перших статтях наведений тариф цін на ходові товари і на наймання працівників, людей, візків і т.п. Наприклад, за 1 сікль срібла (8,4 г) можна було купити 300 сила (225 л) ячменю, або 3 кг вовни, або 600 сила солі, або 3 міни міді (1,5 кг); місячна платня найманого робітника без харчування складала 1 сікль срібла.

В §40 вказано: будь-який продавець зобов'язаний за вимогою вказати походження продаваної речі (тобто пред'явити свідків або угоду), інакше відповідатиме як за крадіжку.

В законах Ешнуни чітко регулюється правовий статус мушкéнумів (букв., «ті, що схились [під захист]») — людей, які, не будучи членами якої-небудь общини і не маючи своєї земельної власності, брали в держання ділянку царської землі або переходили на інше державне забезпечення, потрапивши тим самим в особистісно-адміністративну залежність від царя і прийнявши на себе обов'язок виконувати якусь повинність для держави. Крадіжка майна мушкéнума з його поля або дому кличе сплату компенсації в 10 сіклів срібла. Така ж крадіжка, зроблена в нічний час, карається смертю (§12-13). Згідно §15, раб або рабиня не можуть нічого продавати, а згідно §10, неповнолітній син авілума (тобто вільного общинника) або раб не можуть нічого брати в борг.

Раби або рабині, проведені через Ешнуну (на продаж або переселення), повинні мати на собі «рабський знак», кайдани і шийну колодку; місцеві раби також не можуть виходити за брами міста інакше як закутими і з особливого дозволу господаря (§51-52). За викрадення чужого раба або рабині винний зобов'язаний віддати двох рабів (§49). Якщо посадова особа затримає в себе збіглого раба палацу або мушкéнума довше тижня, то палац притягає цю особу до відповідальності в судовому порядку (§50). Примус чужої рабині до співжиття спричиняє відшкодування господарю в розмірі 40 сіклів срібла (§31). Син рабині, навіть від авілума (вільного общинника), — раб (§33); якщо рабиня палацу дасть його на виховання мушкéнуму (тобто палацевій же людині), то і в цьому випадку палац може його відібрати як свого раба і ще стягнути його ціну з вихователя (який насправді міг бути і його рідним батьком — §34-35).

З законів про шлюб і сім'ю звертає на себе увагу §59: чоловік, розлучаючись з дружиною, яка народила йому дітей, втрачає все своє майно на користь дружини, але тільки в тому випадку, якщо вона нічим не провинилась.

Положення, що стосуються боргового права, викладені в §19-24. §20 забороняє при дачі в борг зерна вимагати сплати боргу сріблом. §22-24 встановлюють, що в разі позики мушкéнум віддає в заставу кредитору дру-

жину, в той час як авілум віддає рабиню. Але якщо кредитор поганим поводженням доведе дружину мушкенума до смерті, то його слід стратити, в той час як авілуму він віддає тільки подвійну ціну замореної ним рабині.

Законодавець намагається перешкоджати розоренню общинників. Наприклад, установлюється переважне право брата на купівлю власності іншого брата, якщо цей останній її продає (§38). Таке ж право встановлюється і для попереднього власника проданого «дому» у випадку, якщо новий власник знову його продає (§39; закон спеціально відзначає, що дім проданий через «слабкість», тобто розорення).

Правило таліона («око за око, зуб за зуб») в Законах Ешнуни не діє: за тілесні ушкодження різного роду встановлюється грошова компенсація (§42-48 і 54-57). У випадку крадіжки на суму до 60 сіклів срібла (0,5 кг) справу вирішує общинний суд, який установлює розмір відшкодування; коли ж вартість краденого перевищує 60 сіклів, то справа потрапляє до палацу.

Закони Ешнуни згадують лише один випадок заподіяння смерті — від обвалу стіни з вини господаря (§58). Рішення тут повинен прийняти цар — згідно загального правила про справи, що стосуються «життя» (§48).

2. СТАРОВАВІЛОНСЬКА ДЕРЖАВА
(1894-1595 рр. до н.е.)

Утвердження аморейської династії у Вавілоні. Аккадське місто Вавілон на Середньому Євфраті, незважаючи на гучну назву (аккад. «Баб-Ілу» означає «Брами бога»), в шумеро-аккадські часи нічим особливим не виділялось. В XXI ст. до н.е. в околицях міста поселяється аморейське плем'я я́хрурум, віддаючи йому на службу своїх воїнів на чолі з ва́кіль аму́ррім.

Сумуа́бум (1894-1881 рр. до н.е.). В 1894 р. до н.е. один з ва́кіль аму́ррім — Сумуа́бум захоплює владу і засновує І вавілонську династію. Це була невелика держава: крім Вавілона до її складу входили містечка Борсіппа, Дільбат і Кутý. Правління Сумуа́бума пройшло у війнах з аморейськими правителями сусідніх міст, а також в будівництві фортець і каналів.

Суму-ла-Ель (1881-1845 рр. до н.е.). Вступивши на трон, новий правитель — Суму-ла-Ель здійснив загальне скасування боргів і прощення недоїмок — мішарум, зробивши це місцевою традицією. Він, як і попередник, в цілому успішно воював і будував.

Сабіум (1845-1830 рр. до н.е.). Цю ж політику продовжив і третій цар — Сабіум, який приєднав Кіш і Сіппар, поставивши таким чином Вавілонське царство в один ряд з такими державами як Ешнуна, Іссін і Ларса. Однак, справжнє піднесення Вавілона було здійснене шостим царем династії — Хаммурапі.

Хаммура́пі (1792-1750 рр. до н.е.). Своє правління молодий цар розпочав з традиційного мішарум («установлення справедливості»), потім протягом п'яти років будував храми і зміцнював свою владу. В цей час Месопотамія була поділена між державою Шамші-Áдада I, Ешнуною, Ларсою і Вавілоном, від яких залежав ряд дрібніших політичних утворень. У 1787 р. до н.е. Хаммурапі розпочав військові дії проти сусідів і приєднав Іссін і Урук. Однак, наступного року правитель Ларси — Рім-Сін (1822-1762 рр. до н.е.) витіснив вавілонське військо з території своєї держави і Хаммурапі уклав з ним мирну угоду. В 1783 р. до н.е. пропозиція миру поступає від Ешнуни, але вавілонський цар її відкинув, уклавши мир з Шамші-Ададом I — смертельним ворогом Ешнуни.

Після смерті Шамші-Ададa I (1781 р. до н.е.) Хаммурапі підпорядковує собі його спадкоємця Ішме-Дагана (1781-1742 рр. до н.е.), а також відновлює державу Мáрі, віддавши на її трон Зімріліму (1781-1758 рр. до н.е.). Наступні роки свого правління шляхом тонкої дипломатичної гри Хаммурапі забезпечує мир на кордонах Вавілонії і зосереджується на важливих реформах, метою яких була підготовка до вирішальних битв зі своїми противниками.

Адміністративна система держави була впорядкована і централізована, так що важелі управління всіма сторонами господарського життя в кінцевому рахунку сходились в руках царя, який вникав в усі проблеми і питання. Надаючи великого значення особистій участі в справах, Хаммурапі вів інтенсивне листування з своїми чиновниками на місцях; нерідко і приватні особи зі своїми скаргами або проханнями звертались прямо до нього. Була проведена важлива судова реформа, що впроваджувала одностайність в судочинстві; роль царя в ньому посилилась. В усі великі міста, де раніше діяли тільки храмові і общинні суди, були призначені царські судді з числа чиновників, підлеглих безпосередньо царю. Храми з їх великим господарствами, які займали значну територію Месопотамії і після падіння III династії Ура користувались самостійністю, були знову повністю підпорядковані царю. Приватна міжнародна торгівля згорталась і тамка́руми знову стали царськими чиновниками. На території держави був заборонений продаж землі, крім міських ділянок. Цими заходами, як і мішарум, держава прагнула запобігти розоренню і обезземелюванню населення. Наслідки цих перетворень знайшли відображення у знаменитих Законах Хаммурапі.

На переломі 1770-х - 1760-х рр. до н.е. гегемонію над всією Месопотамією встановлює Елам і боротьбу проти нього очолює Хаммурапі. В 1764 р. спільно з Рім-Сіном і Зімрілімом він розпочинає воєнні дії, перемагає Елам і захоплює його столицю Сузи. Протягом 1763-1762 рр. вавілонська армія розгромила союзників Еламу — Ашшур, Ешнуну, Мальгіум і горців Загросу. В 1761 р. до н.е. Хаммурапі підійшов до Ларси і після кількамісячної облоги взяв місто, змістивши свого колишнього союзника Рім-Сіна. В 1758 р. до н.е. така ж доля спіткала і його другого союзника — Зімріліма. До 1754 р. до н.е. під владою Хаммурапі опиняється вся Месопотамія, а Вавілон стає найголовнішим її містом.

Самсуілуна (1750-1712 рр. до н.е.). Вступивши на трон, син Хаммурапі — Самсуілуна здійснив традиційний мішарум. Перші сім років свого правління він займався будівництвом каналів, храмів і зіккуратів. Тим часом з хребтів Центрального Загросу в Месопотамію почали вторгатись племена кассітів — кочового народу, що займався розведенням коней. В 1742 р. Самсуілуні вдалось з величезними труднощами відбити їх напад.

Повстання Рім-Сіна II (1741-1736 рр. до н.е.). Скориставшись моментом, в 1741 р. до н.е. повстали міста колишніх царств Іссіна і Ларси, підтримані племенами ідамáрац і ямутбáла. Очолив бунт самозванець, що взяв собі ім'я Рім-Сін II. Спроби Самсуілуни замирити повстанців не дали результату і в 1738 р. до н.е. він влаштував такий погром, якого Південна Месопотамія не знала з часів Рімуша (2261-2251 рр. до н.е.), так що міста надовго збезлюдніли. Остаточно повстання Рім-Сіна II було придушене в 1736 р. до н.е.

Практично до кінця свого правління Самсуілуна в цілому успішно боровся як з внутрішнім сепаратизмом, так і з вторгненнями кассітів, хуррітів і еламітів. Втім, зменшення території Вавілонського царства він вже не міг зупинити. На півдні країни утворилось аморейське Приморське царство, яке кілька разів встановлювало контроль над Уруком, а на півночі кассіти і хурріти також потроху «відщипували» землі нащадків Хаммурапі.

Останні царі династії. Правління останніх царів I Вавілонської династії — Абієшу (1712-1684 рр. до н.е.), Аммідітани (1684-1647 рр. до н.е.), Амміцáдуки (1647-1626 рр. до н.е.) і Самсудітани (1626-1595 рр. до н.е.) пройшло відносно спокійно. Вони регулярно здійснювали мішарум, доглядали за іригаційною системою і прокладали нові канали, засновували поселення, будували зіккурати і храми, прикрашаючи їх статуями, придушували спорадичні повстання і відбивали вторгнення кассітів, хуррітів і еламітів. Однак, в Північній Месопотамії міцніло кассітське Ханейське царство зі столицею в місті Терка і тільки чекало зручного моменту, щоб відновити загарбання Вавілонії. Цей момент настав у 1595 р. до н.е., коли хеттський цар Мурсіліс I (1620-1590 рр. до н.е.) здійснював похід в Сірію проти хуррітів. Підбурений кассітами, які значно поповнили його військо, він продовжив похід і, взявши Вавілон, зруйнував його. Повертаючись в свою столицю Хаттусас з багатою здобиччю, Мурсіліс I залишив золоту статую бога Мардука в Ханейському царстві. На цьому історія Старовавілонської держави завершилась.

3. СТАРОВАВІЛОНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ

Загальна характеристика «Законів». Знамениті «Закони» збереглись у вигляді клинописного надпису на діоритовій стелі, знайденій французькою експедицією Жака де Моргáна (1857-1924 рр.) у ході розкопок 1901-1902 рр. в стародавніх Сузах (суч. провінція Хузестан в Ірані). Текст частково ушкоджений: частина лицьової сторони стовпа була вискоблена. Еламітяни захопили стовп з «Законами» під час одного зі своїх походів в Месопотамію і вивезли в свою столицю — Сузи, а еламський цар Шутрук-Наххунте I (1185-1155 рр. до н.е.) наказав збити частину тексту, щоб начертати на звільненому місці переможний надпис.

У верхній частині лицьової сторони зображений сам Хаммурапі, що молиться «судді богів», покровителю справедливості і сонячному богу Шамашу, який вручає йому закони. Вся решта стовпа була по обидва боки заповнена нерозривно записаним текстом (це класичний вавілонський діалект аккадської мови). Дослідники умовно поділили текст на 282 статті, з яких 35 були стерті, а 247 збереглись. Відсутні статті частково відновлюються за копіями «Законів», знайденими переважно в Ніневійській бібліотеці ассірійського царя Ашшурбанапала (669-629 рр. до н.е.). На даний час стела із законами Хаммурапи зберігається в Луврі.

Закони Хаммурапі безпосередньо випливають із шумерської правової традиції і є одним з найважливіших джерел для вивчення права і соціально-економічного устрою Месопотамії II тис. до н.е. В центрі уваги «Законів» господарські, економічні і сімейні відносини. Обмежуються і регламентуються приватновласницькі відносини, утверджується державний контроль над господарським життям.

«Пролог». Закони Хаммурапі починаються з «Прологу», в якому Вавілон постає «вічною оселею нам-лугаль» (раніше нам-лугаль («царственість») могла переходити від одного міста до іншого); перераховуються заслуги Хаммурапі перед містами Месопотамії і їх божествами-покровителями, і проголошується мета створення Законів: «Щоб сильний не пригноблював слабкого, щоб сироті і вдові чинилась справедливість...». Далі слідують власне 282 статті Законів.

Загальні принципи правосуддя. Випадки, що вважались очевидними і не викликали сумнівів, в Законах Хаммурапі взагалі не згадуються (наприклад, покарання за навмисне вбивство, крадіжку або чарівництво) — такі справи вирішувались за звичаєм. Загальні принципи правосуддя виражені в наступних статях: §5 карає суддю за «зміну рішення» після того, як рішення вже прийняте і виданий відповідний документ (принцип «з однієї справи рішення двічі не виноситься»); §7 карає за прийняття будь-якого майна з рук «малолітнього сина людини або раба людини без свідків і договору» (принцип недієздатності малолітніх і неповноправних).

Суспільство, змальоване в Законах Хаммурапі, складається з авілумів (вільних общинників), мушкéнумів (царських людей) і вáрдумів (рабів).

Мушкéнуми. Становище мушкéнумів могло бути різним: вищі представники стану одержували від царя дуже великі наділи і права авілумів, а нижчі мали крихітні службові наділи або лише натуральні пайки і мало чим відрізнялись від вáрдумів. Отже, між свободою і рабством всередині стану мушкéнумів існували численні проміжні ступені.

Життя, честь і особисту недоторканність мушкéнумів Закони Хаммурапі оцінюють «дешевше», ніж авілумів (§196 і наст.), але майно мушкéнумів охороняється більш строго: адже воно фактично є складовою часткою царського майна (§8).

Рабство. Вáрдуми зберігають деякі елементи правоздатності: раб палацу або мушкéнума міг одружитись з вільною жінкою, а діти від такого шлюбу вважались вільними (§175-176). Своїх дітей від рабині її господар міг визнати законними дітьми з усіма правами, але якщо він їх такими і не визнав, після смерті господаря вони і їх мати одержували свободу (§170-171). Вáрдума, купленого в чужій країні, у Вавілонії відпускали на свободу без викупу, якщо з'ясовувалось, що він вавілонянин. За образу дією, нанесену авілуму, і за заперечення свого рабського стану вáрдум підлягав покаранню за судом — відрізанню вуха (§205 і 282). Нарешті, боргове рабство було обмежене строком у три роки (борговим рабом міг стати сам боржник, або його раб, або член сім'ї), і навіть продаж авілума в рабство був обмежений тим же строком (§117). В зв'язку з боргами існував і інший вид тимчасової втрати свободи — заручництво (§114-116). Заручника кредитор, очевидно, брав насильно і тримав його у свого роду приватній борговій в'язниці.

Тамкáруми. Кредиторами найчастіше виступали торговельні агенти — тамкáруми, що були державними чиновниками, але одночасно вели різного роду комерційні справи також і на свої власні кошти. В кожному великому місті існувало об'єднання таких купців — кáрум («пристань»), яке здійснювало нагляд за тамкáрумами і відало їх взаємними розрахунками і розрахунками з державою. Тамкáруми вели міжнародну торгівлю як особисто, так і через шамаллýмів («помічників»), тобто мандрівних торгівців, які не мали «капіталу».

Іншим важливим родом занять тамкáрумів було лихварство, а також збір податків (про це останнє в Законах не згадано). Позики натурою надавались за умови росту в ⅓, а позики сріблом — в ⅕ основний суми, як правило, на короткий строк — до врожаю.

Закони Хаммурапі намагаються захистити боржників від зловживань з боку тамкáрумів: дозволяється в деяких випадках відстрочка сплати боргу (§48); допускається заміна срібла іншими матеріальними цінностями (§51 і 96); забороняється забирати в покриття боргу врожай поля або саду (§49 і 66); установлюється покарання за обман при видачі і повернені позики (§94).

Сільське господарство. Основним типом господарства було дрібне, натомість великі землевласники обробляли свої землі або за допомогою наданих в їх розпорядження нижчих категорій мушкéнумів, або здаючи їх дрібними ділянками в оренду з частки врожаю (⅓ або ½ врожаю — §46) або за тверду плату наперед (§45). На орендарі лежав обов'язок господарювати сумлінно, забезпечуючи належний дохід (§42-44). Строк оренди міг бути продовжений, якщо орендар через стихійні лиха потерпів збитки (§47). Землероб зобов'язаний утримувати в справності зрошувальні споруди і ніс відповідальність за збиток, заподіяний сусідам його недбайливістю (§53-56). Велика і дрібна худоба передавалась для випасу спеціальним пастухам (наймитам або мушкéнумам), що несли відповідальність за потраву (§57-58), а також за будь-який збиток в череді з вини пастуха (§263-267).

Регулювання найму і тарифи. Робота з найму була розповсюджена досить широко, наймитами могли бути і авілум, і вáрдум. Закони Хаммурапі детально регулюють тарифи заробітної плати для багатьох видів праці, від самої кваліфікованої (лікар, ветеринар, будівельник, корабельник) до праці ремісника (цегляр, коваль, тесля, швець, ткач і т.п.), а також і некваліфікованих видів праці (§215-224, 253-274). Робітників наймали, як правило, на короткий строк — на час сівби або жнив — або поденно на час, необхідний для виконання конкретної роботи. Тому і тарифи найманої плати в основному поденні. Наймит несе матеріальну і «кримінальну» відповідальність за заподіяння збитків хазяїну. Плата найманому робітнику була розрахована на можливість прогодування ним сім'ї протягом періоду наймання.

Шлюбно-сімейні відносини. Сім'я проголошувалась основним осередком вавілонського суспільства (§127 і наст.). Шлюб вважається законним лише за умови дотримання конкретних юридичних формальностей (§128): необхідно було укласти при свідках шлюбний контракт (усний або письмовий). Сім'я була моногамною патріархальною: подружня невірність з боку дружини каралась смертю (§129). Закони установляють докладні правила для розбору обвинувачень такого роду (§130-136). Однак чоловік міг співжити з рабинями і прижитих з ними дітей визнати своїми законними дітьми (§170). За певних обставин чоловік міг взяти другу дружину (хвороба дружини — §148; одруження із жрицею, якій не дозволялось мати дітей — §145; осудлива поведінка дружини — §141). У випадку одруження з багатою жрицею або взагалі з багатою жінкою, а також для врегулювання питання про дітей (і про можливу другу дружину) складався письмовий шлюбний договір.

Метою шлюбу було народження дітей, які успадкують сімейне майно і будуть підтримувати культ предків, без чого «тіні» (тобто душі) цих останніх приречені на муки голоду в загробному світі. Тому Закони детально розглядають питання про майнові відносини між подружжям: посаг і шлюбний викуп (§159-164); окрему відповідальність за борги, що виникли до шлюбу (§151-152); майно дружини (§150). Вавілонський шлюб не був «шлюбом-купівлею»: розмір посагу був більшим, ніж розмір викупу (§163-164). Якщо ж шлюб і зберігав формальну подібність з покупкою, то пояснюється це тим, що стародавнє право просто не знає іншого способу передачі патріархальної влади над людиною, ніж купівля-продаж.

Спадкування. Так само детально Закони Хаммурапі висвітлюють питання спадкування (§165 і наст.). Позбавлення спадщини допускалось тільки у випадку дворазової тяжкої провини з боку сина (§167-168). У випадку бездітного шлюбу вихід шукали в усиновленні чужих дітей (за згодою з їх кровними батьками) або найд (§185 і наст.). Якщо справжні батьки висували претензії на дитину, її могли їм повернути, крім випадків, коли

вона була усиновлена євнухом (яких було багато при дворі і в деяких храмах) або зікрум — жрицею, що не могла мати своїх дітей (тому що виконувала в деяких культах роль чоловіка).

Майно жриць. Детально розглядається в Законах питання про майно жриць. У Вавілонії існувала традиція посвяти дівчаток в храми для служби богам, і ці дівчатка ставали потім жрицями різних рангів, в тому числі і досить високих. Вони одержували певну частку батьківського майна (§178 і наст.), а після їх смерті спадкоємцями ставали, як правило, їх брати. Безприданниці, незаміжні, сироти ставали харімтум (храмовими повіями); вважалось, що вони, як і жриці, перебувають під захистом богині родючості Іштар.

Покарання за провини і злочини. Вавілонське право не знало поділу на цивільне і кримінальне. Закони Хаммурапі приділяють багато уваги покаранням за різні провини і злочини — від порушення обов'язків, пов'язаних зі службою, до зазіхань на майно і злочинів проти особистості. Характерне дуже широке застосування страти за всілякі види злочинів — від присвоєння чужого майна до адюльтéру (подружньої зради). За особливо тяжкі злочини призначаються особливі різновиди страти: спалення за інцест з матір'ю (§158), саджання на кіл дружину за співучасть в убивстві чоловіка (§153). В інших випадках Закони встановлюють або покарання за принципом таліóну («дзеркального», тобто покарання рівним за рівне, або «символічного», коли, наприклад, відтинають «грішну» руку), або грошову компенсацію.

Принцип таліону (лат. talio — «відплата, рівна злочину»). Взагалі, таліóн відомий з більш ранніх месопотамських законодавчих джерел, але тільки в Законах Хаммурапі він проводиться особливо послідовно. При цьому необхідно зрозуміти, що широко розповсюджене уявлення про таліóн як «пережиток кровної помсти» — помилкове. Насправді кровна помста грунтується на принципі колективної вини і колективної відповідальності, успадкованому від первіснообщинного ладу. В зв'язку з розвитком уявлень про особистість виникає і уявлення про індивідуальну вину і індивідуальну відповідальність. Крім того, класове суспільство зацікавлене в тому, щоб розбрати не тривали нескінченно, що практично неминуче за кровної помсти. Тому вводиться принцип обов'язкової грошової компенсації, а потім і принцип таліóну, який уявлявся найбільш справедливим для правосвідомості тієї епохи.

Особливості судочинства. Судовий процес у Вавілонії був усним і змагальним. Це означає, що справи порушувались лише за скаргою зацікавленої сторони, а в ході процесу кожна зі сторін повинна була доводити свої твердження. Протоколи процесів не велись, хоча деякі найбільш важливі моменти могли фіксуватись письмово. Рішення і вироки теж, як правило, були усними. Основними доказами були показання свідків (§9-11) і документи. В деяких випадках за відсутності інших способів встановлення істини прибігали до «божого суду», який міг мати дві форми: 1) водна ордалія (лат. ordalium — вирок, суд) і 2) клятва в ім'я богів. Водна ордалія (§2) здійснювалась шляхом занурення підозрюваного у воду ріки, і якщо він тонув, вважалось, що Ріка (тобто бог ріки) покарала винного. Якщо ж йому вдавалось вийти з води благополучно, він вважався виправданим (в християнській Європі навпаки — той, що сплив вважався винним). Клятва богам, за тодішніми уявленнями, неминуче накликала на того, що брехливо поклявся, кару богів. Тому принесення такої клятви вважалось достатньою підставою для виправдання, а відмова клястись — доказом справедливості обвинувачення. Безпідставне обвинувачення, як і лжесвідчення, каралось за принципом таліону, тобто тим же самим покаранням, яке поніс би обвинувачений, якби його вина була доведена.

«Епілог». Завершуються Закони «Епілогом», що містить погрози і прокляття всім тим, хто наважиться відступити від їх установлень.

Закони Хаммурапі стали зразком законодавства протягом всієї подальшої історії Стародавньої Месопотамії. Їх продовжували переписувати і вивчати аж до елліністичного і навіть парфянського періоду історії Вавілонії. До наших часів дійшло понад 40 списків Законів Хаммурапі, що значно перевищує кількість списків переважної більшості стародавніх текстів.

4. СЕРЕДНЬОВАВІЛОНСЬКА ДЕРЖАВА
(1595-1026 рр. до н.е.)

Кассіти. Корінним місцем проживання племен кассітів були верхів'я р. Діяли біля північно-західних кордонів Еламу. Про їх походження і мову джерела мовчать; ясно тільки, що вони не були індоєвропейцями. Висуваються гіпотези про їх належність або до східнокавказьких, або до дравідійських народів. В 1742 р. до н.е. кассіти на чолі з вождем Гандашем вторглись у Вавілонію, але були відкинуті царем Самсуїлуною (1750-1712 рр. до н.е.). Згодом вони служили правителям Ханейського царства на Середньому Євфраті і, захопивши владу, заснували свою династію. Власних сил для підкорення Вавілона в кассітів не вистачало і тільки після розгрому його хеттами в 1595 р. до н.е. вони змогли там утвердитись.

Утвердження II Вавілонської (кассітської) династії (1595-1156 рр. до н.е.). Про першого кассітського царя Тіптакзі (1595-1571 рр. до н.е.) відомостей практично не збереглось.

Агум II (1571-1550 рр. до н.е.). Другий кассітський цар вже правив великою країною, до якої входила Південна Месопотамія, крім Примор'я, а також гірські області за Тігром, хоча «царем Шумеру і Аккаду» він себе ще не називав. В його правління відбулась знакова подія — повернення з Хани до Вавілону статуй Мáрдука і Царпаніт. Також з утвердженням кассітської династії амореї, які ще не злились з аккадцями, витісняються на узбіччя суспільного життя.

Бурна-Буріаш I (1550-1510 рр. до н.е.). Спадкоємець Агума II — Бурна-Буріаш I в кінці свого правління уклав мирний договір з ашшурським ішаккумом Пузур-Áшшуром III (1521-1497 рр. до н.е.), з яким вони також «спільно встановили границю».

Улам-Бураріаш (середина XV ст. до н.е.). Ще будучи полководцем свого брата-царя Каштіліаша III, Улам-Бураріаш в 1450 р. до н.е. підкорив Примор'я. Ставши царем, він знову об'єднав Середню і Нижню Месопотамію в єдину державу. Тепер кассітські царі вже титулують себе «цар Вавілону, цар Шумеру і Аккаду, цар кассітів і цар Кар-Дуніашу» (Кар-Дуніаш — кассітська назва Вавілонії).

Армія. Основу кассітської армії складали колісничні частини — новий для Месопотамії рід військ, що застосовував суттєво покращену конструкцію передньоазіатської бойової колісниці. При її виготовленні використовувалась кооперація ремісників кількох професій і найвищої кваліфікації: столярів, мідників, шкіряників, зброярів. Вдосконалювалось і інше озброєння: з'явились лускаті панцири для піхоти, а також броня для коней, потужні луки і т.п. Складаючи привілейовану частину війська, колісничні перебували на повному утриманні царя, одержуючи від нього коней, колісниці і озброєння.

Суспільні відносини. Кассітські правителі не бачили необхідності в утриманні державного господарства з його громіздким і затратним адміністративним апаратом. Тому весь середньовавілонський період характеризується передачею царської і храмової землі різного роду спільнотам і окремим особам, в оренду, умовне і приватне володіння.

Безпосередньою опорою нових правителів була кассітська знать, яка одержувала від царя значні земельні володіння, що спочатку мали тимчасовий (умовний) характер, а потім переходили в приватну власність. Це закріплюється царськими указами, які засвідчують право власності особи на даровану землю і звільнення від повинностей і податків. Ці укази висікаються на кудýрру — особливих межових каменях.

На місцях кассітські правителі спирались на такі архаїчні форми суспільної організації як бітум («дім») — великосімейну общину, і аххýтум («братство»), які контролювали певну територію, стежили за збором податків і виконанням суспільних повинностей.

Храми в середньовавілонський період практично не вели власного господарства, віддавши землю в обробіток амелýтум — приписаним підневільним трудівникам, становище яких схоже з ілóтією — колективною формою рабства. З одержаного продукту видавалось утримання жерцям і храмовим ремісникам.

Караіндаш I (1415-1400 рр. до н.е.). В правління Караіндаша I Вавілонія зав'язує дружні відносини з Єгиптом. З Ашшуром знову був укладений договір про границі. Караіндаш I, називаючи себе «коханим пастухом богині Інанни», збудував їй в Уруці новий храм для здійснення ритуалу «священного шлюбу» (сам цар виступав в ролі пастуха Думузі — чоловіка Інанни). Таким чином, царі кассітської династії на період утвердження своєї династії дистанціювались не тільки від своїх племінних богів, але і від вавілонського Мардука, оголосивши себе послідовниками традиційної релігії Шумеру і Аккаду.

Кадашман-Харбе I (1400-1390 рр. до н.е.). Спадкоємець Караіндаша I Кадашман-Харбе I відомий тим, що наказав винищити амореїв (сутіїв) «від сходу до заходу сонця». Залишки колись могутніх племен ямутбáла, ідамáрац, біні-ямíна і ін. втікають у Східне Середземномор'я; пізніше на їх основі формуються племінні союзи Ізраїль, Едом і Моав.

Курігальзу I (1390-? рр. до н.е.). За взірцем царів Ура і Іссіна Курігальзу I був обожнений за життя — першим з кассітської династії. Важливо, що цей акт був обгрунтований рішенням не вавілонських, а кассітських богів Шумалії і Шукамуни, які начебто наказали збудувати собі у Вавілоні великий храм, в якому Курігальзу I «був наділений божественним сяйвом і одержав інсигнії царської влади». Втім, одночасно цар виявляв пошану і до ніппурського Éлліля (ототожненого з кассітським богом Харбе), і до вавілонського Мáрдука.

Найважливішим заходом Курігальзу I було будівництво царської резиденції Дур-Курігальзу («Твердиня Курігальзу») на березі Тігру (неподалік суч. Багдада). Натомість Вавілон одержав звільнення від загальнодержав-

них податків (в надписі Курігальзу I підкреслюється, що робиться це «заради Мардука») і став привілейованим самоврядним містом (раніше подібний привілей одержав Сіппар, пізніше — Ніппур і деякі інші міста).

Кадашман-Елліль I (?-1363 рр. до н.е.). Наступник Курігальзу I відомий майже виключно зі свого листування з єгипетським царем Аменхотепом III (1405-1367 рр. до н.е.). Кадашман-Елліль I картає фараона за те, що той, посилаючись на єгипетський звичай, відмовився послати йому свою дочку, тоді як вавілонські царівни були відправлені в його гарем. Тепер же кассітський цар просить доставити йому будь-яку єгипетську дівчину, щоб він міг представити її своїм підданим як єгипетську царівну. Далі він скаржиться, що Аменхотеп III прислав йому дуже мало золота (хоча, пише він, в Єгипті його «як піску»), що не дає йому змоги завершити розпочате будівництво.

Бурна-Буріаш II (1363-1335 рр. до н.е.). За Бурна-Буріаша II Вавілонія втягується в складні відносини з Ашшуром, який стрімко посилюється. Тамтешній ішаккум Áшшур-Убáлліт I (1365-1330 рр. до н.е.) розпочинає боротьбу з хуррітською державою Мітáнні і, щоб забезпечити підтримку Вавілонії, видає за Бурна-Буріаша II свою дочку. Коли загинув мітаннійський цар Тужратта (1380-1355 рр. до н.е.), вавілонський цар відмовився надати притулок його сину, орієнтованому на хеттів, і трон одержав ассірійський ставленик. Після цього Ашшур-Убалліт I вже на рівних спілкується з єгипетським фараоном, і хоча Бурна-Буріаш II виразив свій протест Ехнатону, заявивши, що ашшурський ішаккум — «раб його батька, що не платить данини», це, однак, не перешкодило Ашшур-Убалліту I стати гегемоном у Верхній Месопотамії.

В правління Бурна-Буріаша II відбувається пожвавлення економіки, на що вказує значне збільшення числа ділових і господарських документів. Археологічно засвідчене проведення нових каналів і виникнення нових населених пунктів.

Розвиток товарно-грошових відносин і поява хапіру. Поступово знову відроджуються товарно-грошові відносини, причому загальним мірилом цін тепер служить не срібло, а золото (втім, реально золото майже ніколи не використовували, а розплачувались зерном або іншими товарами, іноді сріблом або міддю, лише вказуючи їх вартість в золоті). Знову і тепер вже безперешкодно розвивається лихварство з його неминучим наслідком — борговою кабалою. Але тепер це не тимчасове рабство, а постійне, навіть для авілумів. Таким чином, становище найбідніших верств населення різко погіршилось. Тому не дивно, що не тільки вардуми і амелýтум, але навіть авілуми втікали зі своїх місць, перетворюючись в ізгоїв — хапіру. Ці різноплемінні групи, об'єднані загальним нещастям, кочували в передгір'ях Загросу і в степу, промишляючи дрібним скотарством, наймитуванням, а то і розбоєм. Хапіру незабаром стали відомі по всій Передній Азії: це був досить вибуховий соціальний матеріал, що викликав занепокоєння в царьків Сирії і Фінікії, але не занадто небезпечний для Середньовавілонського царства.

Курігальзу II (1333-1312 рр. до н.е.). Після смерті Бурна-Буріаша II (1335 р. до н.е.) два роки тривали династичні конфлікти, поки на троні не опинився його син Курігальзу II. Скориставшись смертю Ашшур-Убалліта I (1330 р. до н.е.), він вторгся в Ассірію, але зазнав поразки від нового ішаккума Éлліль-Нérарі I (1330-1307 рр. до н.е.) і змушений був віддати йому контроль над верхньомесопотамською торгівлею. Установлений при цьому мир з Ашшуром дозволив Курігальзу II на певний час підкорити частину Еламу.

Арамеї. Вигнання амореїв (сутіїв) з Месопотамії виявилось стратегічною помилкою, тому що з другої пол. XIV ст. до н.е. на їх місце з Аравії прийшли нові західносемітські племена, які називались ахламеями (аламý), але в історію увійшли як арамéї (від свого племінного предка Арама). Подібно до амореїв, приєвфратські арамеї пасли худобу, наймались поодинці або групами до царів як землероби, стражники, воїни і т.п. Вони служили також провідниками караванів ослів через степи і пустині і нерідко займались розбійництвом. До сер. XIII ст. до н.е. вони вже становили грізну силу, з якою повинні були рахуватись навколишні «великі держави».

Занепад II Вавілонської (Кассітської) династії (1312-1223 рр. до н.е.). Спадкоємець Курігальзу II — Назімар-Утташ (1312-1286 рр. до н.е.) зазнав поразки від ашшурського ішаккума Áдада-Нérарі I (1307-1275 рр. до н.е.), який після цього проголосив себе «царем Ассирії» з відповідними великодержавними амбіціями. Це змусило Вавілонію шукати союзу з Хеттським царством і цар Кадашман-Тургу (1286-1268 рр. до н.е.) уклав з хеттським табарнасом Хаттусілісом III (1275-1250 рр. до н.е.) договір про дружбу і взаємодопомогу.

Після смерті Кадашман-Тургу престол перейшов до юного Кадашман-Елліля II (1268-1253 рр. до н.е.). В листі до нього Хаттусіліс III, граючи на любові юного володаря до полювання і війни, штовхає його на конфлікт з Ассірією. Вавілонська армія вторглась в Ассірію, але Салманасар I (1275-1245 рр. до н.е.) розгромив її.

За царів Кудур-Éлліля (1253-1243 рр. до н.е.) і Шагаракті-Шуріаша (1243-1231 рр. до н.е.) Вавілонія все більше послаблялася. Шагаракті-Шуріаш був скинутий з трону якимсь «слугою з країни Сухі» — провінції Вавілону на Середньому Євфраті — але за допомогою хеттів зміг відновити свою владу.

Царювання останнього царя II Вавілонської династії Каштіліаша IV (1230-1223 рр. до н.е.) обернулось для країни численними нещастями. В 1225 р. до н.е. еламський цар Кіддін-Хутран (1235-1210 рр. до н.е.) здійснив спустошливий набіг на Вавілонію. Через два роки ассірійський цар Тукульті-Нінурта I (1244-1208 рр. до н.е.) наголову розбив вавілонське військо.

III Вавілонська (Кассітська) династія (1223-1156 рр. до н.е.). Після поразки у війні з Ассірією вавілонський цар Каштіліаш IV був у кайданах відведений в Ашшур. Через якийсь час Тукульті-Нінурта I повернувся до Вавілону, зруйнував його фортечні стіни і серед іншої здобичі вивіз з собою священну статую Мáрдука. Ассірійський цар зводить на престол III Вавілонську (Кассітську) династію, але правління перших її двох царів було коротким внаслідок руйнівних вторгнень еламітів. В 1218 р. до н.е. вавілонська знать збунтувалась і посадила

на трон Ádад-шум-у́цура (1218-1188 рр. до н.е.), який вигнав еламітів і ассірійців. Розвиваючи успіх, вавілоняни навіть посадили на ассірійський трон свого ставленика Нінурту-апіль-екура (1192-1180 рр. до н.е.). Однак, підйом Вавілонії виявився короткочасним. Вже наступний ассірійський цар — Áшшур-дан I (1180-1134 рр. до н.е.) захопив землі по Нижньому Забу, а еламський правитель Шутрук-Наххунте I (1185-1155 рр. до н.е.) розгромив останнього кассітського царя Éлліль-надін-áххе (1159-1158 рр. до н.е.). Серед здобичі, вивезеної в Сузи, опинилась і стела з законами Хаммурапі.

IV Вавілонська (Іссінська) династія (1156-1026 рр. до н.е.). Центром об'єднання Вавілонії цього разу стало місто Іссін, правитель якого Мáрдук-кабіт-аххешу (1156-1138 рр. до н.е.) поклав початок IV Вавілонській (II Іссінській) династії. Незабаром країна відновила свій авторитет і навіть зуміла повернути статую Мáрдука.

Навуходоно́сор I (1126-1105 рр. до н.е.). Найбільш значним представником IV династії став цар Навуходоно́сор I (Набу́-кудýррі-у́цур), який, скориставшись смутами в Ассирії, повернув столицю держави до Вавілону. Йому також вдалось в битві біля міста Дер зломити могутність Еламу, завдавши ворогу такого удару, що протягом наступних трьох століть ця країна взагалі не згадується в документах. Завдяки цій перемозі Навуходоносор I став народним героєм. В одному з надписів він називає себе також покорителем країни луллубеїв і країни Амурру.

Мáрдук-надін-áххе (1100-1083 рр. до н.е.). Останні успіхи IV династії пов'язані з правлінням Мардука-надін-аххе. В 1089 р. до н.е. він завдав поразки талановитому ассірійському полководцю, царю Тіглатпаласару I (1115-1077 рр. до н.е.) і, вторгшись в Ассірію, пограбував її, серед іншого вивізши звідти статуї місцевих богів. Тільки через 400 років ці реліквії повернулись на батьківщину при Сінаххерібі (705-681 рр. до н.е.).

Падіння IV династії. З кін. XII ст. до н.е. вавілонянам і ассірійцям доводилося приділяти велику увагу навалі кочових арамейських племен. Перед лицем цієї нової небезпеки країни-суперники майже на століття стали союзниками. Однак, в остаточному підсумку Ассірія виявилась відкинутою на свої споконвічні землі, а вавілоняни поступово змішались з прибульцями. Вже спадкоємець Мардук-надін-аххе — Мардук-шапік-зері (1083-1068 рр. до н.е.) був скинутий з престолу узурпатором Áдад-апал-іддіном (1068-1045 рр. до н.е.), можливо, арамейського походження. Останні царі IV династії вже не могли перешкодити осіданню халдеїв (одного з арамейських племен) в Нижній Месопотамії.

5. ХУРРІТИ, ХУРРІ І ХАНІГАЛЬБАТ ДЕРЖАВА МІТÁННІ (1560-1260 рр. до н.е.)

Хурріти і Хуррі. На поч. III тис. до н.е. гори на південь і схід від озера Ван займали хурріти («східні») — один з народів східно-кавказької мовної гілки. Звідси вони проникали в Палестину, Загрос і Центральний Іран, і в XXII ст. до н.е. зайняли більшу частину Верхньої Месопотамії, заснувавши державу Хуррі зі столицею в Уркеші — центрі шанування бога Кумáрбі. Після падіння III династії Ура (2111-2003 рр. до н.е.) енда (жрець-правитель) Уркеша — Тішадаль розширив кордони Хуррі через місто-державу Ашшур аж до верхів'їв ріки Діяли. Хоч навала амореїв в XX ст. до н.е. знищила державу Хуррі, час її існування вважався хурритами «золотим віком» своєї державності і пізніше всі найбільші держави цього народу приймали офіційну назву «Хуррі», заявляючи цим про свої всехурріттські амбіції.

В другій пол. XVIII — на поч. XVII ст. до н.е. хурріти відновили свій тиск на країни Сирії і Палестини, Верхньої Месопотамії, Північного Загросу і Південно-Східної Анатолії. Подібно до амореїв, вони спочатку наймались до місцевих царьків воїнами, а згодом захоплювали владу, засновуючи свої династії. Колісничні армії, введені до військової справи саме хурритами, давали їм безперечну перевагу над сусідами. Протягом чотирьох століть в межах цього величезного простору існувала справжня цивілізація хурритів, служачи полем синтезу і трансляції для культур Близького Сходу.

Ханігальбат. В першій пол. XVII ст. до н.е. одна з племінних груп хурритів, відвоювавши в амореїв частину Верхньої Месопотамії, заснувала державу Ханігальбат зі столицею у Вассоканні — міста у верхів'ях ріки Хабур. В цей час Хеттське царство розпочало завоювання сусідніх держав Алалах, Хáлеб, Уршу і Каркемиш, в яких правили хуррітські династії, і Ханігальбат прийшов їм на допомогу. Хеттському царю Хаттусілісу I (1650-1620 рр. до н.е.) з величезними зусиллями вдалось прогнати хуррітське військо. Його наступник Мурсіліс I (1620-1590 рр. до н.е.) в 1595 р. до н.е. завдав хуррітській державі руйнівного удару, але добивати не став, відволікшись більш привабливою ціллю — Вавілоном. Це дало змогу хуррітам відновити сили і за хеттського царя Хантіліса I (1590-1560 рр. до н.е.) вони вторглись вглиб царства, взяли його столицю Хаттусас і захопили в полон царицю і її синів. Ця вперта боротьба виснажила обидві держави: в Хеттському царстві почалась тривала династична боротьба, а в Ханігальбаті владу узурпувало хуррітське плем'я маітанне, очолюване династією індоіранського походження. Так виникла держава Мітанні.

Соціально-економічний і політичний устрій Мітáнні. До кін. XVI ст. до н.е. Мітанні займало всю Верхню Месопотамію, долину Середнього Євфрату і області по Середньому Тігру, включаючи Нінéвію. Природні умови країни сприяли богáрному (без штучного зрошення) землеробству і скотарству, особливо конярству. Наявність в горах руд металів забезпечувала широкі можливості розвитку ремесла. Країна знаходилась на перехресті основних стратегічних шляхів Близького Сходу, що забезпечувало їй значну вигоду від міжнародної торгівлі.

Мітаннійське суспільство поділялось на двір (цар, знать, воїни-маріанна, намісники, залежні правителі) і землю, тобто сукупність обкладених податками самоврядних общин. Останні зберегли своє політичне значення і

частково ділили з царями владні повноваження. Цією унікальною для Стародавнього Сходу рисою політичного ладу Мітанні було зобов'язане сторонньому характеру правлячої верхівки, що обумовило її відносну ізоляцію.

Общини були двох типів: алум (територіальні сільські общини) і дімтум (великосімейні домові общини; дослівно «вежі», названі так за типовим житлом кожної великої сім'ї). Общинна земля розглядалась як невідчужувана власність общини в цілому і одержати до неї доступ можна було тільки шляхом «усиновлення» реального покупця землі одним з общинників. Дімтум нерідко спеціалізувались на певній професії, яка часто відносилась до ремісничо-торговельного сектору.

В хуррітів існували великі палацеві і храмові господарства. Характерна відсутність значного прошарку царських людей («ілотів», «кріпаків»): працівниками царського господарства були або палацеві раби (з числа військовополонених), або притягнені в порядку виконання повинності вільні.

До кін. II тис. до н.е. майнова диференціація, лихварство і боргова кабала́ привели до значного розкладання общин при зовнішньому збереженні їх структури. Лихварі-кредитори в формі «усиновлення» проникали в общини, відчужували куплену або отриману за борги землю від основного общинного фонду і експлуатували членів дімтум, яка «усиновила» їх. З найбільшим розмахом такими операціями займались члени царського дому (як найбагатші члени суспільства); один з них «усиновлювався» більше сотні разів.

Поширюється боргове рабство, зокрема, позики під заставу особи тих або інших членів дімтум. Відомі випадки продажу і самопродажу в безстрокове і довгострокове (наприклад, на 50 років) рабство. Втім, раби не були цілком безправні і могли вступати в різноманітні правові (в тому числі сімейні) відносини з вільними. Діти рабів, однак, позначались в документах іншими термінами, ніж потомство вільних. Серед палацевих рабів виділялись наближені до царської сім'ї особи, які одержували від своїх покровителів багаті дари, займали дрібні посади і т.д. Рабів віддавали в найми, продавали і купували (рабиня коштувала ½ міни срібла). В цілому відносна слабкість хуррітської держави і державного господарства сприяла бурхливому розвитку приватної експлуатації.

Верховна влада здійснювалась царем і сінагілою — «другим після царя» (посада престолонаслідника-головнокомандуючого, що заміщалася одним з царевичів). Така конструкція влади відображала, з одного боку, військовий, а з іншого боку — архаїчний родовий характер мітаннійської державності. Загальний нагляд на місцях здійснювали обласні начальники.

Основою військової могутності Мітанні було колісничне військо, укомплектоване служивими воїнами — маріанна. Самі колісниці як рід війська і тактика колісничного бою були запозичені в індоіранців, але колісничні були чистими хуррітами. Слід зазначити, що ці маріанна були не «феодальною знаттю», а «службовцями палацу», які одержували своєї колісниці з казенних складів.

Піднесення Мітанні. Про першого відомого по імені царя держави зберігся тільки надпис на відбитку печатки: «Суттарна [I], син Кірти, лугаль Мітанні» (друга пол. XVI ст. до н.е.).

Парратарна I (1500-1470 рр. до н.е.). Після Суттарни I правив Парратарна I, що продовжив політику підтримки хуррітських династій в містах-державах Близького Сходу. Це дозволило Мітанні стати всехуррітською державою і встановити гегемонію в Північній Сирії і в долині ріки Оронт; Парратарна I взяв собі титул «царя Мітанні, царя воїнів хуррі». Важливо, що в підкорених державах мітаннійські правителі або залишали старих правителів, або присилали намісників, але місцевої системи управління не руйнували.

На поч. XV ст. до н.е. Парратарні I вдалось захопити і розорити Ашшур. Це місто не ввійшло до складу Мітанні, але за ним наглядав суккáллум (мітаннійський посол), що брав участь в роботі ради старійшин Ашшура і нарівні з іншими обирався епóнімом-лíммум. Також Парратарна I встановив гегемонію над державами Аррапха за Тігром, Кіццувадна південніше гір Тавру і Алалах на Оронті. Всі ці області, як і Ашшур, користувались значною автономією: вони були зобов'язані платити данину і постачати військові сили, але мали скоріше статус молодших союзників, ніж підкорених підданих.

Суперництво з Єгиптом. В своїх завойовницьких походах у Східне Середземномор'я, розпочатих в сер. XVI ст. до н.е., єгиптяни постійно стикаються з Мітанні, називаючи її «Нахаріна», «Нахрайна» (єгип. «Дворіччя»), з чого видно, що вони ототожнювали державу хуррітів з усією Верхньою Месопотамією.

Фараон Тутмóс I (1506-1493 рр. до н.е.) прорвався на територію Північної Сирії і досяг Євфрату. Однак, за цариці Хатшепсут (1490-1468 рр. до н.е.) мітаннійці підкорили майже все Східне Середземномор'я, відкинувши єгиптян до вихідних рубежів. Тільки фараон Тутмос III (1468-1436 рр. до н.е.), здійснивши 15 кровопролитних походів, зумів потіснити хуррітів, а в 1458 і 1456 рр. до н.е. виходив до Євфрату і розорював його мітаннійський берег.

Сауссадаттар (1450-1410 рр. до н.е.). Єгипту не вдалось закріпитись на Євфраті: наступник Тутмоса III — Аменхотеп II (1436-1410 рр. до н.е.) зазнав поразки від Сауссадаттара і був відкинутий у Палестину, так що був змушений укласти в 1430 р. до н.е. невигідний для себе мирний договір. Користуючись цим, Сауссадаттар суттєво розширив кордони Мітанні, заволодівши Алше (Алзі), Північною Сирією (включаючи такі міста як Хáлеб, Алалах, Каркемиш і ін.), Кіццуватною, Куммі на ріці Великий Заб, Уруатрі на Вірменському нагір'ї, Аррапхою і Нузі. В його правління знову був розорений Ашшур, звідки цар вивіз багату здобич, в тому числі міські брами, окуті золотом і сріблом.

Артадама I (1410-1400 рр. до н.е.). Новий цар Хуррі продовжив успішні війни з Єгиптом, так що фараон Тутмос IV (1410-1405 рр. до н.е.) був змушений погодитись розділити Східне Середземномор'я на сфери впливу по ріці Оронт; договір був скріплений його шлюбом з дочкою хуррітського царя. В цілому це становище триває і в перші роки правління Аменхотепа III (1405-1367 рр. до н.е.). Цей мир був необхідний Мітанні ще і тому, що

посилилась загроза з боку Хеттського царства. В кін. XV ст. Артадама I завдав табарнасу Хаттусілісу II (1420-1400 рр. до н.е.) катастрофічної поразки, відсунувши границю держави аж до Тавру і Верхнього Галіса.

Суттарна II (1400-1375 рр. до н.е.). Син Артадами I — Суттарна II підтримав повстання коаліції держав Східної Анатолії проти хеттського табарнаса Тутхаліаса III (1400-1380 рр. до н.е.). Незабаром антихеттські повстання почалось і в Північній Сірії: Хáлеб, Нухашше і деякі інші держави звільнились від хеттської залежності і уклали мирні угоди з Мітанні.

З Єгиптом Суттарна II підтримував дружні відносини: у 1395 р. до н.е. він навіть послав фараону Аменхотепу III в дружини свою дочку Кілу-Хепу з багатим посагом і 317 «кращими його [Суттарни] жінками» («Скарабей Аменхотепа III»).

Боротьба з Хеттським царством. Погіршення зовнішнього і внутрішнього становища Мітанні нерозривно пов'язане з посиленням Хеттського царства у правління Суппілуліумаса I (1380-1335 рр. до н.е.). Втім, не менш негативну роль зіграло і загострення суперечностей між різними угрупованнями в середовищі панівного класу самого Хуррі. Так, військова верхівка була різко противна мирним відносинам з Єгиптом, що, зрозуміло, знайшло розуміння і підтримку в правлячих колах Хеттського царства. Про ці події відомо з листування мітаннійських і хеттських царів з фараонами, що збереглось у складі Амарнського архіву.

Артассумара (1375-1370 рр. до н.е.). Старший син і спадкоємець Суттарни II — Артассумара став жертвою змови, організованої антиєгипетською «партією» на чолі з сановником Тухі. Цей акт був здійснений за активного сприяння хеттів, оскільки на престол був зведений молодший син Суттарни II — Тужратта (відповідає санскр. tvis-ratha — «власник колісниці, викликаючої жах»), а Тухі, ставши свого роду «регентом», різко пішов на зближення з Суппілуліумасом I.

Тужратта (1370-1350 рр. до н.е.). Однак, вже наступного року після воцаріння Тужратта знищив прохеттське угруповання при своєму дворі і відновив дружбу з Єгиптом, пославши в гарем Аменхотепа III свою дочку Таду-Хепу з посагом, два переліки якого збереглись в Амарнському архіві. Коли ж фараон серйозно захворів, цар хуррітів послав йому для зцілення статую богині Іштар з Ніневії. Цікаво, що Тужратта також листувався з царицею Тією — матір'ю майбутнього фараона Ехнатона.

Наслідки цього не забарились проявитись — в 1368 г. до н.е. Суппілуліумас здійснив вторгнення в Мітанні, однак був вщент розбитий. Цар хуррітів послав у дар фараону «бойову колісницю, двох коней, хлопчика і дівчинку з військової хеттської здобичі». Втім, ця невдача виявилась тимчасовою і тиск хеттів з часом тільки посилювався. Прохання про допомогу, з яким Тужратта неодноразово звертався до наступника Аменхотепа III — Ехнатона (1367-1348 рр. до н.е.) залишились безплідними: релігійний реформатор вперто ігнорував зовнішньополітичні проблеми. Під час свого другого походу на Мітанні війська Суппілуліумаса спочатку підкорили залежні від Мітанні держави у Східній Анатолії, Північній Сірії і у західній частині долини Євфрату (Кіццувадну, Амурру, Нухашше, Ісува тощо), а потім вдерлися до Північної Месопотамії і підійшли до столиці — Вассоканні. І хоча взяти її хеттам не вдалось, захоплена здобич, судячи з надпису Суппілуліумаса I, була величезною. Серед трофеїв названі хуррітські колісниці з усім спорядженням: слід думати, що хеттський табарнас прийняв рішення створити власні колісничні підрозділи на противагу елітним військам Мітанні.

Тим часом у вищих колах мітаннійського суспільства наростало розчарування політикою Тужратти, в силу чого знову підняла голову антиєгипетська «партія», яку очолили брат і один з синів царя. Одержавши підтримку від ашшурського ішаккума Áшшур-Убáлліта I (1365-1330 рр. до н.е.), вони повалили Тужратту і трон зайняв його брат, взявши ім'я Артадама II.

Занепад Мітанні. Посилення колишнього «васала» Мітанні — Ашшура спричинило появу ще однієї зовнішньополітичної загрози, і цієї боротьби у двох напрямках хуррітська держава не змогла витримати.

Артадама II і Суттарна III (1350-1345 рр. до н.е.). Новий правитель був вже старий і часто хворів, тому реально державою управляв його племінник — Суттарна, який негайно розпочав винищення прибічників Тужратти і частина їх, очолена другим сином загиблого царя — Саттівасою, на двохстах колісницях втекла до Вавілонії. Однак, тамтешній цар Бурна-Буріаш II (1363-1335 рр. до н.е.) відібрав в нього всі колісниці, і царевич, ледь врятувавшись, звернувся по допомогу до хеттів. До Хаттусаса він з'явився з однією колісницею і двома супутниками, не маючи навіть змінного одягу, але був прийнятий по-царськи. Суппілуліумас видав за Саттівасу свою дочку і дав в його розпорядження військо під командуванням свого сина. Хоча співправителі і одержали допомогу від Ашшура, хетти вщент розгромили їх військо і трон перейшов до Саттіваси (відповідає санскр. mativâja — «той, чия переможна сила — молитва»).

Саттіваса (1345-1315 рр. до н.е.). Хоч Мітанні стало васалом Хеттського царства, Ашшур-убалліту I вдалось відірвати в Саттіваси східні райони країни, включаючи місто Нінéвію, а Вавілонія приєднала південні райони. Відтепер Мітанні стало незначним північномесопотамським царством, контроль над яким оспорювали ассірійці і хетти. Безуспішно намагаючись лавірувати між ними (але тяжіючи переважно до хеттів), Мітанні стрімко занепадало.

Васашатта (1300-1280 рр. до н.е.). Важкого удару хуррітам завдав ассірійський цар Áдад-Нéрарі I (1307-1275 рр. до н.е.): в двох походах він захопив Вассоканні, змістив царя Васашатту і віддав трон своєму ставленику — Саттуарі II.

Саттуара II (1280-1260 рр. до н.е.). Незважаючи на своє залежне становище, новий цар, одержавши допомогу від хеттів і арамеїв, спробував звільнитись від Ассірії. Спочатку союзникам вдалось оточити армію Салманасара I (1275-1245 рр. до н.е.) і відрізати її від джерел води. Однак, ассірійцям вдалось вирватись і розгро-

мити противника. В 1260 р. до н.е. Салманасар I одержав остаточну перемогу і, захопивши в полон 4 сароса (14 400) мітаннійських воїнів, всіх їх осліпив («Аннали Салманасара I»).

Переселення егейсько-анатолійських племен на схід в першій пол. XII ст. до н.е. і арамеїв на північ в другій пол. XI ст. до н.е. різко скоротили хуррітську територію, звівши її до долини ріки Чорох і окремих областей у Верхній Месопотамії. Їх останні державні утворення були знищені ассирійцями протягом першої пол. VII ст. до н.е. Хурріти, однак, залишались одним з найбільших етносів Вірменського нагір'я і ще в сер. I тис. до н.е. були відомі своїм сусідам під ім'ям матієнів (мітаннійців). Після підкорення Месопотамії і Вірменського нагір'я Ахеменідською Персією хурріти були іранізовані і заклали основу сучасного курдського етносу.

6. РАННЬОАССІРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД
(перша половина III — середина II тисячоліття до н.е.)

Географія і природа Ассирії. Початково Ассирія (аккад. Ашшу́р) займала порівняно невелику територію вздовж середньої течії ріки Тігр і нижньої течії його приток Верхній і Нижній Заб. Регіон облямований горами і досить щедро зрошується дощами і гірськими струмками, що робить його придатним для богарного землеробства. Однак, основним багатством Ассирії було те, що з найдавніших часів через її територію проходили найважливіші торговельні шляхи.

Ранні етапи історії Ассирії (VII—III тис. до н.е.). В епоху неоліту на території Ассирії сформувались найдавніші на Близькому Сході землеробські суспільства, представлені археологічними культурами Джармо (VII тис. до н.е.) і Хассун (VII—VI тис. до н.е.). В V—IV тис. до н.е. тут існувала Халафська культура, знаменита своїм гончарством. В кінці епохи неоліту на півдні Месопотамії розпочалось застосування іригації, що обумовило стрімкий стрибок в суспільному розвитку Шумеру, в той час як на півночі процес розвитку суспільства став помітно відставати. На переломі IV і III тис. до н.е. долина Середнього Тігру і його приток Верхнього і Нижнього Забу була заселена північною гілкою східносемітських племен — аккадців, які і стали основою ассирійського етносу. З часом аккадська мова розділилась на вавілонську і ассирійську, які, однак, залишились дуже близькими одна одній, відрізняючись, в основному, вимовою.

Протягом першої пол. III тис. до н.е., поки майбутні ассирійці переходили до осілості і освоювали землеробство, тамка́руми — торгові агенти шумерських міст-держав біля зручних переправ і в місцях перетину караванних шляхів засновують ка́руми — укріплені поселення з торговими факторіями. З Північної Сирії, Анатолії і Вірменського нагір'я вони доставляли в Месопотамію метали (срібло, мідь, свинець) і деревину, а також золото з Єгипту, а вивозили продукти сільського господарства і ремесла. З часом ці поселення приваблюють околишніх північних аккадців і так виникають міста Ашшу́р (грец. Ассирія), Кальху, Нінéвія, Урбіллум (Арбела). Міська спільнота називалась алум («община»); вищим органом її управління були народні збори «малих і великих», які обирали посадових осіб: лімму́м (казначея), повноваження якого тривали тисячу днів (аккад. лімму́м — «тисяча») і по імені якого велось літочислення, і уку́ллум — верховного суддю і управителя.

Підкоривши міста Середнього Тігру, Саргон Аккадський (2316-2261 рр. до н.е.) зробив Ашшур, в силу зручності його положення, адміністративним центром провінції, до якого призначався енсі (намісник). Термін енсі в читанні ассирійським діалектом аккадської мови звучав як ішáккум; так, власне, і стали називати правителів Ашшура. Саргоніди не забували і про інші міста регіону: наприклад, син Саргона — Маніштушу (2251-2236 рр. до н.е.) розгорнув в Нінéвії велике будівництво.

В період кутійського завоювання (2173-2109 рр. до н.е.) Ашшур був залишений на самого себе. Можливо, що саме в цей час однойменний бог-покровитель міста — А́шшур (що на ассірійському діалекті аккадської значить «священний») став племінним богом всіх ассирійців, а в самому місті Ашшу́рі ішаккум на ім'я Ушпіа збудував Ешшуршаг-куркурра — храм бога А́шшура. Відтепер ішаккум також став виконувати релігійні функції.

Крім торгівлі, населення Ашшу́ра, Кальху, Нінéвії і Урбіллума (Арбели) займалось вирощуванням ячменю, емме́ру (вид по́лби) і винограду, використовуючи дощові і снігові опади, колодязі і в невеликому обсязі води Тігру. На сході країни практикувалось яйлажне скотарство (гірське відгінне). В соціальному відношенні це значить, що середньотігрські міста не відчували потреби в державній централізації; основну роль в господарстві відігравали бітум (сімейно-родові общини); царські і храмові господарські структури мало від них відрізнялись.

В кін. III тис. до н.е. область Середнього Тігру потрапила під владу могутньої III династії Ура (2111-2003 рр. до н.е.). Зрозуміло, що її централізаторська політика глибоко суперечила інтересам торгівців і общинників. Тому в середньотігрській області досить швидко з'явились торгові шляхи, що обходили пункти контролю урської адміністрації. Смерть Шульгі (2046 р. до н.е.) спонукала ассирійські міста до повстань, але його наступник Амар-Сін (2046-2036 рр. до н.е.) успішно придушив їх. Після цього ашшурський ішаккум Зарікум знову називає себе «рабом царя».

Звільнення Ашшура. Падіння III династії Ура (2003 р. до н.е.) дозволило ішаккуму Пузур-А́шшуру I (поч. XX ст. до н.е.) передати владу своєму сину, зробивши її спадкоємною. Правда, в порівнянні з періодом політичної залежності її обсяг скоротився: ішаккум здійснював ритуальні функції, керував храмовим будівництвом і суспільними роботами, а під час війни очолював армію. Натомість реальна влада зосереджувалась в «домі міста» — раді старійшин, утвореній представниками знатних сімейств, які знову, як і в стародавні часи, стали висувати зі свого середовища лімму́м (скарбника і епоніма) і уку́ллум — верховного суддю і адміністратора.

Ілушу́ма (?-1940 рр. до н.е.). Близько 1945 р. до н.е. ішаккум Ілушу́ма звільнив від ввізного мита ряд товарів (мідь, тканини, золото, сердолік, лазурит, вовну, рабів і худобу), які везли через Ашшур традиційними кара-

ванними і річковими шляхами. Приваблюючи в такий спосіб купців, Ілушу́ма поклав початок широкій посередницькій міжнародній торгівлі свого міста, що зіграло виняткову роль в подальшій історії Ашшура.

Ерішум I (1940-1901 рр. до н.е.). Спадкоємець Ілушуми — Ерішум I продовжив його «ліберальні» починання і поширив безмитний режим на решту товарів, «аж до скребачок, глечиків і полови». Зроблено це було в зв'язку з будівництвом великого храму бога А́шшура. Ішаккум також всіляко сприяв розвитку ашшурських ка́румів (торгівельних колоній) за межами своєї країни. Найважливіша з них знаходилась в анатолійському місті Канéсі (суч. Кюль-Тепé біля м. Кайсарі в Туреччині). Відносини ка́рума з навколишнім населенням регулювались місцевими законами, а у внутрішніх справах колонія підкорялась Ашшуру, що обкладав її торгівлю значним митом. Ашшурські купці доставляли в Канéс фарбовані вовняні тканини, виробництво яких було налагоджене в них на батьківщині, і вивозили додому свинець, срібло, мідь, вовну і шкіру. Крім того, ассірійські купці перепродували місцеві товари в інші країни.

Ашшур під владою аморе́їв. Наступні правителі Ашшура змушені були вести боротьбу з аморе́ями, які, поваливши III династію Ура, укріпились в деяких містах-державах. В другій пол. XIX ст. до н.е. ма́лікум (вождь) племені ханеїв Ілах-каб-ка́буху утворив державу в нижній течії Хабура — притоки Євфрату. Його сину Шамші-А́ддаду I (1815-1781 рр. до н.е.) випало зіграти значну роль в історії Передньої Азії. Він значно розширив спадщину батька і зробив столицею місто Екаллатум, що знаходилась в 40 км на південний схід від Ашшура. Шамші-А́дад вперше оголосив себе шар кіššатім («царем множин»), натомість до Ашшура призначив намісником свого сина Ішме-Да́гана (1797-1742 рр. до н.е.). Таким чином, Шамші-Адад не міг бути ассірійським царем, що пізніше приписала йому офіційна традиція Ассірії, — ашшурським ішаккумом став його син.

У внутрішній політиці Шамші-Адад прагнув до об'єднання підкорених територій в централізовану державу. Міські ради втратили будь-який вплив. Був встановлений жорсткий контроль над торговельною і лихварською діяльністю, по всій країні вводились фіксовані ціни на зерно, олію і вовну, що завдало відчутного удару по Ашшуру і його карумах.

Після смерті великого Шамші-Адада I (1781 р. до н.е.) ситуація різко змінилась. Його син і спадкоємець Ішме-Да́ган, змушений боротись за владу з численною ріднею, відразу втратив місто-державу Ма́рі, на трон якої повернувся Зімрілім (1781-1758 рр. до н.е.). Багато сил відбирали постійні війни з горцями, що жили у верхів'ях Нижнього Заба і Дія́ли.

Наступні десятиліття були пов'язані зі стрімким піднесенням держави Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), владу якого Ішме-Да́ган визнав у 1757 р. до н.е. В «Пролозі» до Законів Хаммурапі говориться, що вавілонський цар «повернув місту Ашшуру його милостивого бога, ім'я Іштар залишив перебувати в Ніневії». Практично до падіння I Вавілонської династії (1595 р. до н.е.) Ашшур перебував у залежності від Вавілона, ставши процвітаючим торговельним містом. В його канцелярії замість староассірійського клинопису був введений загальнодержавний середньоєвфратський.

Ашшур в XVI—XV ст. до н.е. За правління кассітської династії вплив Вавілону на Ашшур значно послабився, що було закріплено в кін. XVI ст. до н.е. мирним договором вавілонського царя Бурна-Буріаша I (1550-1510 рр. до н.е.) і ашшурського ішаккума Пузур-А́ššура III (1521-1497 рр. до н.е.). Однак, якщо з півдня кордони середньотігрської області були забезпечені, то з півночі насунулась серйозна загроза в особі хуррітської держави Мітанні (Ханігальбат), яка тоді на рівних суперничала з Єгіптом. На поч. XV ст. до н.е. хуррітський цар Парратарна I (1500-1470 рр. до н.е.) захопив Ашшур. Він зберіг в місті владу ішаккума і міської ради, але ввів до складу останньої свого намісника — сукка́ллума, який виконував функції ліммум. Це порушилось за царя Сауссадаттара (1450-1410 рр. до н.е.), який, зруйнувавши оборонні стіни міста, вивіз з нього багату здобич, в тому числі розкішні брами, прикрашені золотом і сріблом.

7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У РАННЬОАССІРІЙСЬКОМУ ПЕРІОДІ АШШУРСЬКИЙ СУДЕБНИК

Соціально-економічні відносини. У Ранньоассірійському періоді територія ашшурської держави була невеликою і складалась з дрібних поселень — а́лумів (сільських общин); на чолі кожного були рада старійшин і управитель — хазаннум. Земля була власністю алум і підлягала періодичним переділам між складаючими її бі̀тум — сімейними общинами, тобто «великими сім'ями». Центром бітум була укріплена садиба — дуннум. Член територіальної і сімейної общини — авілум — міг продати свій наділ, який внаслідок цього вилучався з общинної землі і ставав особистою власністю покупця. Але бітум контролювала подібні угоди і могла замінити продавану ділянку іншою, з запасного фонду. Угода також повинна була затверджуватись ішаккумом.

Все це показує, що товарно-грошові відносини в Ашшурі розвивались швидше і зайшли далі, ніж, наприклад, в сусідній Вавілонії, — наслідок тривалого залучення ашшурайум (ашшурців) в міжнародну торгівлю. Слід зазначити, що купуються іноді цілі господарські комплекси — дуннум з полем, домом, током, садом і колодязем, всього від 3 до 30 га. Скупниками землі були, переважно, лихварі, що займались також і торгівлею. Засобами платежу служить, як правило, не срібло, а свинець, причому в дуже великих кількостях: 6 га поля коштували 3½ таланти свинцю, що складало звичайну ціну рабині. Робоча сила коштувала дорого і багатії одержували її для своїх новопридбаних земель за допомогою боргової кабалú: позика видавалась під заставу особи боржника або члена його сім'ї, причому у випадку прострочення платежу ці люди вважались «купленими за повну ціну», тобто ва́рдумами (рабами), хоч би до цього вони і були авілумами. Існували і інші засоби поневолен-

ня, такі, як «оживлення в біді», тобто допомога під час голоду, за яку «оживлений» підпадав під патріархальну владу «благодійника», а також «усиновлення разом з полем і домом». Тому в руках деяких багатих сімей концентрувалось все більше землі, а общинні земельні фонди танули.

Разом з тим, суспільні повинності як і раніше лежали на убожіючих бітум. Власники новостворених маєтків жили в місті, а общинні повинності за них несли залежні члени алум. Ашшур тепер іменується «місто серед алум» або «алум серед алум», а привілейоване становище ашшурайум закріплюється звільненням від поборів і повинностей. Жителі алум продовжують платити численні побори і несуть повинності, серед яких перше місце займає військова.

Отже, Ашшур був невеликою, але досить багатою державою. Багатство створювало йому можливості для посилення, але для цього необхідно було послаблення головних суперників, які могли б у зародку придушити спроби Ашшура до експансії. Правлячі кола Ашшура вже почали поволі готуватись до неї, зміцнюючи центральну владу.

Ашшурський судебник. Величезне значення для дослідження ранньоассірійського (ашшурського) суспільства має Ашшурський судебник. Всього збереглось 14 табличок і фрагментів, які прийнято позначати прописними латинськими буквами від А до О. Збереженість їх різна — від майже повної до дуже поганої. Датуються таблички XIV—XIII ст. до н.е., хоча сам текст відображає реалії міста-держави Ашшур XVI—XV ст. до н.е. Часто використовувана в літературі назва «Середньоассірійські закони» умовна: вони являють собою не закони держави, а звід різних законодавчих актів і норм звичаєвого права Ашшурської общини, складений для практичних і навчальних потреб. За рівнем розвитку правової думки, логічністю і структурою Ашшурський судебник значно поступається Законам Хаммурапі, тим більше, що він відображає більш архаїчні відносини, ніж ті, що склались у Старовавілонському царстві.

Ашшурський судебник, на відміну від Законів Хаммурапі, структурується згідно предмету регулювання в дуже великі «блоки», кожному з яких присвячена особлива таблиця, оскільки «предмет» розуміється надзвичайно широко. Так, таблиця А (59 статей) присвячена різним аспектам правового становища жінок — «дочки авілума», «дружини авілума», вдови, повії і рабині. Сюди ж входять різні правопорушення, здійснені жінкою або проти неї, шлюб, майнові відносини подружжя, права на дітей і т.д. Іншими словами, жінка виступає тут і як суб'єкт права, і як його об'єкт, і як злочинниця, і як потерпіла. «Заодно» сюди ж віднесені дії, вчинені «жінкою або авілумом» (вбивство в чужому домі — §10; чарівництво — §47), а також статті про гомосексуалізм (§19-20). Таке групування зручніше, ніж в законах Хаммурапі, але і його недоліки очевидні: злодійство, наприклад, опиняється в двох різних таблицях (А, §1, 3-6 і С+G, §8), безпідставні обвинувачення і фальшиві доноси теж потрапляють в різні таблиці (А і N); те ж саме стосується і норм спадкування (А, §23-26 і О, §1-3).

Нове в порівнянні з Законами Хаммурапі також надзвичайно широке застосування публічних покарань — побиття палицею (іноді призначувані 50 і 100 ударів рівносильні смертній карі) і засудження до «царської роботи». Це явище для тієї епохи унікальне, тому що в стародавньому праві покарання звичайно розглядається як задоволення потерпілого; тут же воно здійснюється явно в інтересах алум або держави. Це пояснюється збереженням общинної солідарності, яка розглядала багато правопорушень, особливо в області земельних відносин або проти честі і достоїнства авілумів як такі, що зачіпають інтереси всієї общини.

Поряд з цим Ашшурський судебник містить і архаїчні риси. До них можна віднести §10 таблиці А и §2 таблиці В+О, згідно яких вбивця видається господарю бітум, тобто голові сімейної общини вбитого. Господар бітум може поступити з ним за своїм розсудом: вбити або відпустити, взявши з нього викуп (в більш розвинутих правових системах викуп за вбивство не допускається). Таке змішання архаїчних рис з рисами порівняно високого розвитку характерне як для права, так і для самого ашшурського суспільства.

Значний розвиток товарно-грошових відносин дозволив законодавцям широко застосовувати грошові компенсації у вигляді десятків і сотень кілограмів свинцю. Однак, при цьому існувала боргова кабала́ на досить жорстких умовах: після закінчення визначеного строку боржники вважались ва́рдумами («взятими за повну ціну»), тобто купленими. З ними можна було поводитись як з рабами, піддавати тілесним покаранням і навіть продавати «в іншу країну» (А, §44, В+О, §3). Земля служить об'єктом купівлі-продажу (В+О, §6), хоча і під контролем властей. З приватних документів видно, що алум може замінити продавану ділянку землі іншою, тобто приватна власність на землю поєднується зі збереженням окремих прав алум.

Патріархальність сімейних відносин, очевидна вже з наведеного вище порядку покарання вбивць, стає ще яснішою при погляді на ті законоположення, що регулюють сімейне право. Існувала ще великосімейна община — бітум, і влада патріарха була дуже широка. Він міг віддавати своїх дітей і дружину в заставу, піддавати дружину тілесним покаранням і навіть калічити її. «Як йому завгодно» він міг поступити і зі своєю «грішною» незаміжньою дочкою (А, §56). Адюльте́р карався смертю обох його учасників: заставши їх на місці злочину, зневажений чоловік міг вбити обох. Якщо він цього не зробив, то суд присуджував перелюбнику таке ж покарання, яке чоловік забажав накласти на свою невірну дружину (А, §15). Жінка могла стати юридично самостійною лише в тому випадку, якщо вона овдовіла і не мала ні синів (хоча б малолітніх, але старше 10 років), ні свекра, ні інших родичів чоловіка — чоловіків. В противному випадку вона залишалась під їх патріархальною владою.

Ашшурський судебник встановлює досить нескладну процедуру перетворення наложниці-рабині в законну дружину і узаконення народжених нею дітей (А, §41), але в усіх інших випадках ставлення до рабів і рабинь надзвичайно суворе. Рабиням і повіям під страхом важкого покарання заборонялось носити покривало — настільки ж обов'язковим для вільної жінки було його носити (звичай цей, можливо, був занесений в Ассірію степо-

виками — він не засвідчений ні у Вавілонії, ні в ранньому Ханаані). Однак важкі покарання накладаються на рабів за законом, а не за сваволею панів.

В ассірійському судочинстві широко застосовувались ордалія і клятва, відмова від яких була рівносильна визнанню провини. Покарання, що накладаються Ашшурським судебником, як правило, надзвичайно суворі і виходять, хоча і не настільки послідовно, як Закони Хаммурапі, з принципу таліону, що виражається в широкому застосуванні скалічень.

8. СЕРЕДНЬОАССІРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД
(XV—X ст. до н.е.)

Соціально-економічні відносини. Армія. Формально в Середньоассірійському періоді не існувало станових різниць між окремими групами авілумів. Громадянська повноправність виражалась у приналежності авілумів до алум і була пов'язана з володінням земельним наділом в межах алум і з виконанням общинних повинностей. Грань між багатим і знатним рабовласником і рядовим алайау (общинником) — вільним виробником матеріальних благ — не одержала ще юридичного оформлення. Безсумнівно, однак, що знать особисто своїх повинностей не виконувала. Це стосувалось, зокрема, військовій повинності. І в цьому вже була серйозна відмінність у становищі багатого і бідного серед авілумів.

Військову організацію в Ассирії в цей період можна представити наступним чином. З одного боку, хупшум (нижчі розряди воїнів) набирались з людей, залежних від царя, які одержували від палацу або земельний наділ, або тільки пайок. З іншого боку, обов'язок виставляти воїнів лежав і на алум, що від себе виділяли ділянки землі, власники яких були зобов'язані брати участь у царських походах. На ділі, якщо «воїн» був досить заможним, він міг виставити замість себе заступника з числа бідноти. Він давав при цьому зобов'язання постачати продовольством свого заступника з умовою, однак, що його сім'я буде на нього працювати.

Аналогічне становище існувало і стосовно інших общинних повинностей. Виходило так, що серед авілумів різко відокремлювались одні від інших люди, на яких лежали всі повинності — рядові алайау, і люди, що цих повинностей не несли, — багатії. Тому сам термін «алайау» (общинник) з часом став застосовуватись не до всякого члена общини, а тільки до того, що насправді ніс повинності і за себе, і за багатіїв своєї алум. Потім цей термін став позначати взагалі «залежну особу», чи то «усиновлений», закабалений, чи то хто-небудь з потомства колишньої «оживленої» дівчини, виданої заміж за якого-небудь бідняка або раба, що продовжував разом з усією своєю новою сім'єю залишатись в залежності від свого «оживителя» і відбувати за нього повинності.

Система «заступництва у повинностях» мала для багатої верхівки ассірійського суспільства величезні переваги. Ця система, надаючи багатіям практично необмежені можливості для експлуатації, маскувала її так, що дозволяла гнобителю представляти себе «благодійником». Подібне могло виникнути тільки в тому випадку, якщо процес розорення рядових алайау зайшов досить далеко, а самостійність алум була підірвана.

Розорення і поневолення вільних дрібних виробників в Ассирії зайшло настільки далеко, що її чекали соціальні потрясіння і загибель (як у Мітанні). Однак, загальна мілітаризація держави і успішні військові походи, дозволивши приганяти в країну велику кількість чужоземних рабів, привели до затримки подальшого процесу поневолення одноплемінників. Порівняно легке захоплення значної і багатолюдної території дозволило Ассирії виставляти більше за чисельністю військо, ніж у сусідів. Оскільки серед безпосередньо межуючих з нею країн не виявилось сильних військових суперників, це зробило Ассирію однією з найбільш значних держав того часу.

Ашшур в кін. XV — на поч. XIV ст. до н.е. В XV ст. до н.е. політичну історію Передньої Азії визначали дві великі держави — Єгипет і Мітанні. Зрозуміло, що Ашшур, як васал Мітанні, обрав проєгипетську орієнтацію: дипломатичне листування вже існувало між ішаккумом Áшшур-Надін-Áххе (1445-1432 рр. до н.е.) і фараоном Тутмóсом III (1468-1436 рр. до н.е.). Скориставшись послабленням Мітанні, ішаккум Ашшур-Бел-Шішешу (1419-1411 рр. до н.е.) відбудував зруйновані мітаннійцями оборонні мури Ашшура і поновив прикордонний договір з вавілонським царем Караіндашем I (1415-1400 рр. до н.е.). Нарешті, за ішаккума Áшшур-Надін-Áххе II (1402-1393 рр. до н.е.) були встановлені повноцінні дипломатичні відносини з Єгиптом. Ще більше зміцнив позиції Ашшура ішаккум Еріба-Áдад I (1393-1366 рр. до н.е.), що в приватних документах вже називає себе «царем».

Áшшур-Убáлліт I (1365-1330 рр. до н.е.). В XIV ст. до н.е. на політичній арені Передньої Азії з'являється Новохеттське царство, очолюване царем Суппілуліумасом I (1380-1335 рр. до н.е.). Його бурхлива діяльність в Сірії привела до значного послаблення Мітанні, чим повною мірою скористався талановитий організатор і вмілий дипломат Áшшур-Убáлліт I. Прагнучи звільнитись від Мітанні і зміцнілої Вавілонії, він спробував розвинути існуючі відносини з Єгиптом, що зрозуміло, викликало їх різко негативну реакцію. Вавілонський цар Бурна-Буріаш II (1363-1335 рр. до н.е.) дорікав фараону Аменхотепу IV (1367-1348 рр. до н.е.) за те, що той прийняв послів ашшурського ішаккума, твердячи, що цей останній насправді є лише його «неслухняним рабом». Тим не менше, це не перешкодило Ашшур-Убалліту I називати фараона «братом», а себе — «царем країни Ашшур», і впевнено втручатись в передньоазіатську політику. Так, він взяв участь в династичному конфлікті в Мітанні і посприяв приходу до влади царя Суттарни III , який в подяку повернув в Ашшур брами з золота і срібла, захоплені більше століття тому Сауссадаттаром (1450-1410 рр. до н.е.), чим фактично визнав незалежність Ассирії.

Не менш вдалою була політика Ашшур-Убалліта I і відносно Вавілонії. Він видав свою дочку за царя Бурна-Буріаша II, а після його смерті зумів посадити на вавілонський трон свого онука Каракіндаша. Хоча незабаром

цей останній був вбитий вавілонською знаттю, вплив ашшурського ішаккума був настільки сильний, що царем став другий його ставленик — Курігальзу II (1333-1312 рр. до н.е.). З цього часу у відносинах з кассітською Вавілонією періоди миру змінювались більш-менш серйозними зіткненнями, в яких Ассірія часто зазнавала поразок, особливо в кін. XIV ст. до н.е. Однак, ассірійська територія неухильно розширювалась на захід і на схід.

Ádад-Нérарі I (1307-1275 рр. до н.е.) і заснування Ассірійського царства. Посилення ішаккума в суспільно-політичному житті Ашшура супроводжується падінням ролі міської ради. Вже в 1307 р. до н.е. Ádад-Нérарі I стає також укуллум — верховним суддею і ліммум — казначеєм-епонімом; він же вперше привласнює собі титул шар кішшатім («цар множин»). В розпорядженні Ádад-Нérарі I було сильне військо, основу якого складали царські люди, що одержували за службу або земельні наділи, або пайок. В разі потреби до цього війська приєднувалось ополчення алум.

Ádад-Нérарі I вдало воював з Вавілонією і відсунув границю Ассірії доволі далеко на південь. Він також здійснив два успішних походи проти Мітанні, другий з яких завершився захопленням її столиці Вассоканни, позбавленням влади царя Васашатти (1300-1280 рр. до н.е.) і зведенням на престол свого ставленика Саттуари II (1280-1267 рр. до н.е.). Ассірійці, крім цього, завдали поразки арамеям, які були союзниками мітаннійців. Таким чином, вся територія Мітанні, від Харрана до Каркемиша, опинилась під впливом Ассірії. Тепер ассірійці здійснювали контроль над найважливішими караванними шляхами з Месопотамії в Анатолію і до Середземного моря. Захопивши величезну здобич, Ádад-Нérарі I велику увагу приділив будівництву і благоустрою Ашшура. Він перебудував храми Іштар, Áну і Áдада, а також старий царський палац.

Салманасар (Шульману-Ашаред) I (1275-1245 рр. до н.е.). Сину і спадкоємцю Ádад-Нérарі I — Салманасару I довелось знову воювати з мітаннійцями і їх союзниками хеттами і арамеями. Ассірійська армія потрапила в оточення і була відрізана від води, але зуміла вирватись і розбити ворога. Вся Верхня Месопотамія була приєднана до Ассірії, а держава Мітанні припинила своє існування. В своєму надписі Салманасар I похваляється, що взяв в полон і осліпив чотири сароси воїнів (сарос — 3600, кругле число в шумеро-вавілонській системі лічби). Тут вперше зустрічається опис тих лютих розправ, які з жахаючою монотонністю повторюються в наступні віки в надписах ассірійських царів. Таке посилення Ассірії, безсумнівно, послужило приводом для укладення в 1270 р. до н.е. мирного договору між єгипетським фараоном Рамсесом II (1290-1224 рр. до н.е.) і хеттським царем Хаттусілісом III (1275-1250 рр. до н.е.). Те, що дві великі держави, які протягом багатьох десятиліть вели між собою завзяту боротьбу за Східне Середземномор'я, тепер були змушені об'єднатись, говорить про серйозність, з якою вони поставились до агресивної політики Ассірії.

Салманасар I воював також проти гірських племен уруатрі (перша згадка про споріднених хуррітам урартів). В усіх випадках ассірійці руйнували міста, жорстоко розправлялись з населенням (вбивали або калічили), грабували і накладали «знатну данину». Виведення полонених в Ассірію практикувавсь ще рідко, і, як правило, гнали лише кваліфікованих ремісників. Очевидно, потребу в робочій силі знать задовольняла в основному за рахунок «внутрішніх ресурсів». Головна ж мета завоювань полягала в оволодінні міжнародними торговельними шляхами і власним збагаченням за рахунок доходів від цієї торгівлі шляхом стягування мит, але переважно за рахунок прямого грабежу.

Тукульті-Нінурта I (1245-1208 р. до н.е.). Найвищої могутності Середньоассірійське царство досягло за Тукульті-Нінурти I, який дерзнув навіть вторгнутись на територію Хеттського царства, звідки вивів 8 саросів (тобто 28 800) полонених. Він воював також з арамеями і горцями півночі і сходу, зокрема з «43 царями (тобто племінними вождями) Наїрі» — Вірменського нагір'я. Походи тепер відбуваються регулярно, щороку, але не стільки з метою розширення території, скільки заради грабежу. Зате на півдні Тукульті-Нінурта I здійснив грандіозне діяння — в 1223 р. до н.е. завоював Вавілонську державу, а її царя Каштіліаша IV відправив в ланцюгах до Ашшура. Наступного року, коли Вавілон спробував підняти повстання, Тукульті-Нінурта I повернувся і зруйнував фортечні стіни міста. Вавілон пав, його храми і палаци були пограбовані, а священна статуя бога Мáрдука була вивезена в Ассірію. За вавілонською традицією обряд затвердження царя був пов'язаний із щорічним одержанням ним регалій з рук Мардука. Якщо з якихось причин у свято Нового року цей обряд не здійснювався, то вважалось, що правитель в цей рік був намісником, а не царем країни. Таким чином, забравши статую бога, Тукульті-Нінурта I позбавив претендентів на вавілонський престол можливості легітимізувати свою владу. Про ці його подвиги була складена епічна поема, а новий титул Тукульті-Нінурти тепер гласив: «могутній цар, цар Ассірії, цар Кар-Дуніашу (тобто Вавілонії), цар Шумеру і Аккаду, цар Сіппара і Вавілона, цар Тельмуна і Мелахи (тобто Бахрейну і Індії), цар Верхнього і Нижнього моря, цар гір і широких степів, цар шубарейців (тобто хуррітів), кутіїв (тобто східних горців) і всіх країн Наїрі (тобто Вірменського нагір'я), цар, слухаючий своїх богів і приймаючий знатну данину чотирьох сторін світу в місті Ашшурі». Зрозуміло, що цей титул не відображає дійсного стану речей, але містить цілу політичну програму.

Щоб остаточно звільнитись від впливу з боку міської ради Ашшура, цар переніс свою резиденцію в новозбудоване місто Карум-Тукульті-Нінурта («Торгова пристань Тукульті-Нінурти»), явно наміряючись перевести сюди центр торгівлі. Тут же був споруджений грандіозний палац — парадна резиденція царя. Спеціальні укази в усіх тонкощах визначали складний придворний церемоніал. Особистий доступ до царя мали тепер лише деякі особливо високопоставлені придворні (звичайно євнухи). Суворий регламент визначав розпорядок в палацевих покоях, правила здійснення спеціальних магічних ритуалів для запобігання злу тощо. Втім, ашшурська знать була ще досить могутньою, щоб оголосити Тукульті-Нінурту I божевільним, скинути його, а потім і вбити.

Тіглатпаласар I (Тукульті-апал-Ешарра I, 1115-1077 рр. до н.е.). Після смерті Тукульті-Нінурти I Ассирія майже на століття погрузла в смутах. Цим вміло скористався панівний клас Вавілонії, який зумів посадити на ассирійський трон кількох своїх ставлеників; один з них повернув статую Мáрдука. Дуже ускладнилась міжнародна обстановка: в кінці II тисячоліття до н.е. в Передній Азії з'явились східні мушкі (протовірмени), протогрузинські племена, апешлайці (протоабхази), арамеї, халдеї тощо. Вони були численні і войовничі, і вторгались навіть в межі Ассирії. Разом з тим, Ассирія зберегла під своєю владою всю Верхню Месопотамію і до кін. XII ст. до н.е. для неї склалась винятково сприятлива політична обстановка: Хеттське царство загинуло під ударами «народів моря», Єгипет переживав занепад, Вавілонія зазнала вторгнення халдеїв — південноарамейських кочівників. Ассирія, таким чином, залишалась єдиною великою державою.

Тіглатпаласар I був здібним полководцем. Відбивши вторгнення кочівників, він швидко перейшов до наступальних дій, причому, ряд племен йому вдалось залучити на свій бік без бою (вони були зараховані «до людей Ассирії»). В 1112 р. до н.е. ассирійський цар відправився в похід на північ лівим берегом Євфрату — стародавнім торговим шляхом. В анналах Тіглатпаласара I повідомляється, що, переслідуючи «60 царів Наїрі» (Урарту), ассирійське військо вийшло до Чорного моря — в районі нинішнього Батумі. Переможених грабували, накладали на них данину і брали заручників.

Двічі Тіглатпаласар I робив походи на Вавілонію, захопивши і розоривши ряд важливих міст, в тому числі Вавілон і Дур-Курігальзу. Однак, з 1111 р. до н.е. головну увагу довелось приділяти арамеям, що стали серйозною загрозою. Повільно, але неухильно вони просочувались в Північну Месопотамію. Тіглатпаласар I не раз виступав проти них на захід, форсуючи Євфрат. Він розгромив кочівників в оазисі Тадмор (антична Пальміра), перевалив через гори Лівану і пройшов Фінікією до самого Сідону, де здійснив прогулянку на кораблі і полював на дельфінів (або нарвалів). Всі ці діяння принесли йому гучну славу, але практичні їх результати були незначні: ассирійцям не тільки не вдалось закріпитись на захід від Євфрату, але навіть відстояти території на схід від нього. Хоча їх гарнізони все ще сиділи в містах і фортецях Верхньої Месопотамії, степ був затоплений кочівниками, які перерізали всі комунікації з корінною Ассирією.

В 1089 р. до н.е. Тіглатпаласар I зазнав дошкульної поразки від вавілонського царя Мардук-надін-аххе (1100-1083 рр. до н.е.), який не тільки вигнав його військо зі своєї території, але і сам, вторгшись в Ассирію, вивіз звідти, крім здобичі, статуї місцевих богів. Знадобилося більш 400 років, щоб ці реліквії повернулись на батьківщину при Сінаххерібі (705-681 рр. до н.е.).

Занепад Середньоассирійського царства. Наступники Тіглатпаласара I намагались укласти з Вавілонією союз проти всюдисущих арамеїв, але це не принесло користі. Ассирія виявилась відкинутою на свої корінні землі Середнього Тігру, а її економічне і політичне життя занепало. Таке становище тривало з кін. XI по кін. X ст. до н.е., поки держава не зуміла оправитись від арамейського вторгнення.

9. НОВОАССІРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД
(912-605 рр. до н.е.)

Арамéї. В кін. II тис. до н.е. зі степів Аравії в Передню Азію вирушили нові західносемітські кочівники — арамеї. Це було повільне і неухильне просочування великих і малих племен, груп окремих сімей, так що стародавні міста рано чи пізно виявляли, що знаходяться в їх оточенні. Арамейські найманці (подібно аморейським на поч. II тис. до н.е.) служили тепер у військах місцевих правителів. Арамеї переймали місцеву культуру і здебільшого переходили до осілості, а їх мова поступово витиснула всі місцеві. Як раніше амореї, деякі арамейські вожді прибирали до рук владу в десятках дрібних держав Сирії і Месопотамії. Корінна Ассирія уникла цієї долі лише тому, що знаходилась на узбіччі основних шляхів міграції арамеїв. Однак, Ашшур втратив майже всі свої володіння на захід від Тігру і був відрізаний від найважливіших джерел сировини.

Передумови нового піднесення Ассирії. Тим не менше, Ассирія зберегла значення основного вузла торгових шляхів в Північній Месопотамії. Підтримка і розширення контролю над ними залишилась стратегічною метою ассирійського панівного класу. На поч. I тис. до н.е. в ньому сформувалось два угруповання, які по-різному бачили способи реалізації цієї мети. Військово-бюрократична знать стояла за традиційний грабіж навколишніх країн і тероризування їх населення; купецько-жрецька верхівка виступала за налагодження «правильної» експлуатації підкорених земель і встановлення «імперського миру», який сприяє нормальним економічним зв'язкам. Царі відтепер або приймали сторону однієї з цих «партій», або намагались лавірувати між ними. В зв'язку з цим, нагальною необхідністю стало подальше зміцнення царської влади. Політичне значення епоніма-ліммум остаточно зводиться до нуля. Встановлюється стандартна царська титулатура: замість скромного шар кішшатім («цар множин») вживається пишне «цар великий, цар могутній, цар множин, цар Ассирії» (пізніше до цього додається «цар чотирьох сторін світу»). Слідуючи Тукульті-Нінурті I (1245-1208 рр. до н.е.) царі переносять свої резиденції в інші міста. Ашшур залишається культовим центром і місцем поховання померлих правителів.

До кін. X ст. до н.е. склалась сприятлива міжнародна обстановка: на схід і північ від неї жили розрізнені гірські племена, протистояти яким можна було порівняно невеликими силами, противники на заході загрузли в міжусобицях, а її південний сусід — Вавілонія — тяжко постраждав від нашестя халдеїв. Крім того, Ассирія зберегла свою чудову військову організацію і завойовницький ентузіазм більшості населення. Її армія за чисельністю, організованістю і озброєнням перевершувала збройні сили будь-якої іншої країни Близького Сходу.

Структура суспільства і соціально-економічні відносини. В Новоассірійському царстві утверджуються товарно-грошові відносини, що визначило характерні риси соціально-економічного розвитку суспільства. Зок-

рема, власність алум і бітум на землю зникає, поступившись місцем приватному землеволодінню, а «велика сім'я» (бітум) перетворюється в індивідуальну.

Царська влада, знать і чиновництво. Очолював суспільство цар, влада якого, згідно тодішніх уявлень, була обмежена тільки волею богів. Однак реальний зміст цієї «волі» визначався співвідношенням сил між різними угрупованнями знаті. Варто підкреслити, що ассірійський цар не був ні верховним землевласником, ні верховним суддею (як, наприклад, у Єгипті). Царями ставали не стільки по праву народження, скільки в силу «божественного обрання» (рішення оракула), тобто за бажанням найбільш впливового в цей момент політичного угруповання.

Цар перебував на вершині чиновницької «піраміди», тобто складного і розгалуженого апарату управління. Общинна знать до цього часу вже зникла, і тому панівний клас Ассирії — служивий. Царі намагались не допускати виникнення могутніх родів, тому на найважливіші посади призначались євнухи. Крім того, хоч великі чиновники одержували величезні земельні володіння і безліч підневільних людей, ці маєтки не складали єдиного масиву, а були розкидані по всій країні. Сановники часто здавали їх в оренду, намагаючись одержати дохід в грошовій формі. Крім того, великим чиновникам діставались ще і виплати з казни — за рахунок податків, данини і військового здобичі. Нарешті, деякі з них користувалися доходами з провінцій, «приписаних» до їх посад.

Що ж стосується дрібних чиновників, то джерелом їх існування була або невелика платня, скоріше схожа на пайок, або дуже маленький службовий земельний наділ. Спадкування чиновницьких посад відбувалось лише за згоди царя. При сходженні на трон нового царя всі чиновники приносили «присягу» або «клятву», в якій центральне місце відводилось зобов'язанню негайно доносити царю про всяку змову, заколот або зловживання.

Землеволодіння. Значна частина земель в державі належала царю по праву завоювання. Алум (територіальні общини) перетворились в чисто адміністративні і фіскальні одиниці. Землі з царського фонду надавались великим і дрібним чиновникам в умовне володіння або у власність. Особисте (палацеве) господарство царя і членів царської сім'ї було не особливо великим, оскільки основні доходи складали податки. Великими землевласниками були храми. Однак, землекористування було повсюдно тільки дрібним. Великі землевласники (цар, храми, сановники) мали в своєму розпорядженні сотні і тисячі підлеглих їм дрібних господарств.

Всі землі, що перебували у власності або в користуванні приватних осіб, обкладались державними податками і поборами на користь храмів. Вони були натуральними: «зерно вилучення» ($^1/_{10}$ врожаю); «солома» (податки фуражем в розмірі ¼ збору); «частка великої і дрібної худоби» (по 1 голові худоби з кожних 20) тощо. Головний побір на користь храмів називався «п'ятиною».

Повинності. З володінням землею були пов'язані також і повинності. Повинності були загальні (військова і будівельна) і спеціальні (несення якоїсь служби, за яку і видавався наділ). В ряді випадків царі надавали землевласникам «імунітет», тобто повне або часткове звільнення від податків і повинностей. Такі особи називались заку́ («вільними») або заккý («звільненими»).

Ва́рдуми. Основну частину безпосередніх виробників в сільському господарстві складали люди, насильно виведені з батьківщини. На нових місцях їх розподіляли по царських, храмових і приватних землях і вони ставали ша́кну — «посадженими». Існували також і інші категорії підневільних людей. Всі вони були фактично прикріплені до землі, тобто продавались, як правило, тільки разом з землею і своєю сім'єю, в складі цілісного господарства. З правової точки зору всі вони вважались вардумами. Але, разом з тим, ці люди могли мати власність (в тому числі землю і власних вардумів), укладати угоди від свого імені, одружуватись, виступати в суді і т.п. З іншого боку, алайау (дрібні вільні общинники) поступово зливаються з вардумами в єдиний стан підневільних землеробів. Відбувалось це шляхом передачі сановникам земель, населених алайау, в тимчасове «кормління»; однак ніщо не заважало їм закріпляти їх навічно.

Авілуми і міста. У Новоассірійський період авілуми зосереджуються в містах, найважливіші з яких користувались привілеями, що звільняли їх від повинностей і податків. Міста мали органи самоврядування у вигляді народних зборів і ради старійшин. Однак, питання ступеню автономії і обсягу привілеїв того або іншого міста нерідко по-різному тлумачились городянами і царською адміністрацією, що приводило до серйозних конфліктів і навіть громадянських воєн.

А́дад-не́рарі II (912-891 рр. до н.е.). Відновлення завойовницької політики відбулось в царювання А́дад-не́рарі II. Скориставшись формальним приводом, він звинуватив вавілонського царя Шамаш-мудамміка (941-900 рр. до н.е.) в порушенні миру і розпочав війну, внаслідок якої Вавілонія втратила Аррапху (країна хуррітів в середній течії Тігру), а південна границя Ассирії досягла Дур-Курігальзу і Сіппара. В західному напрямку дії А́дад-не́рарі II також увінчались успіхом: вся область ріки Хабур і її приток перейшла під контроль Ассирії. Так відкрився шлях для подальшого просування до переправ через Євфрат.

А́шшур-націр-апа́л II (883-858 рр. до н.е.). Онук А́дад-Не́рарі II — Ашшур-націр-апал I був видатним полководцем і дипломатом, методичним і безжалісним в досягненні поставленої мети. На початку свого царювання він здійснив кілька успішних походів на північ і схід, які принесли дуже багату здобич. У Верхній Месопотамії були придушені антиассірійські заколоти, а границя Ассирії була відсунута на захід до самого Каркемиша. У 876 р. до н.е. Ашшур-націр-апал перейшов Євфрат біля цього міста і вирушив до Середземного моря. Приймаючи по дорозі данину і дари від місцевих царьків, він пройшов через долину Оронту в Ліван і на березі Середземного моря «омив свою зброю» в його водах. Заснувавши карум на Оронті, Ашшур-націр-апал повернувся в

Ассірію з величезною здобиччю, серед іншого — кедрами, нарубаними в горах Лівану. Він побудував собі столицю — місто Кальху, заселив її полоненими і жив тут до кінця свого царювання.

Стратегія Ашшур-націр-апала II полягала в нанесенні блискавичних ударів і в створенні опорних пунктів на приєднаних територіях. В підкорених царствах він саджав на трон або підтримував як правителів своїх прибічників. Будь-яка спроба опору придушувалась нещадно, причому ассірійці застосовували жахаючі способи умертвіння людей: спалення живцем, садження на палі, спорудження пірамід із зв'язаних бранців, приречених, таким чином, на повільну смерть. Очевидно, ассірійці розраховували, що жах, навіяний такими розправами, полегшить їм подальшу експансію. Всі матеріальні ресурси переможених країн перекачувались в Ассірію: коні, худоба, метали, готові товари, сировина тощо. Зрозуміло, що все це змушувало країни Передньої Азії консолідуватись для організації відсічі загарбнику.

Салманасар III (Шульману-ашаред III, 858-824 рр. до н.е.). У 853 р. до н.е. Салманасар III, син Ашшур-націр-апала II, вирушив в похід до Середземного моря, але біля м. Каркари на р. Оронт зустрів об'єднані сили народів Ханаану на чолі з державою Арам-Дамаск і зазнав поразки. Однак того ж року небезпечна коаліція розпалась, що дало змогу Салманасару III розбити своїх противників поодинці. Походи 845 і 841 рр. до н.е. принесли багату здобич, а у 834 р. до н.е. ассірійці ледь не взяли Дамаск, який відкупився величезною даниною.

Не менш вдалими були походи в Урарту на Вірменському нагір'ї, в Мідію в горах Загрос і Кілікію в Анатолії. Вавілонський цар Мардук-закір-шумі (854-819 рр. до н.е.) одержав від Салманасара III підтримку проти іншого претендента на престол, за що змушений був уступити значні території і стати фактично васалом Ассірії.

В своїх надписах Салманасар III підкреслює повагу, з якою він поставився до привілеїв священних міст Аккаду і їх храмів, де він приніс багаті жертви. Очевидно, він вже тоді думав про перспективу нового об'єднання всієї Месопотамії — цього разу під своєю владою. Однак, Ассірія була виснажена безперервними війнами, і в ній росло невдоволення. В останні роки царювання Салманасара III спалахнув заколот, очолений його сином, обійденим в престолонаслідуванні; заколот був підтриманий всією корінною Ассірією.

Шамші-Ада́д V (824-811 рр. до н.е.). Новому царю залишились вірними тільки резиденція Кальху і діюча армія. Тоді він звернувся по допомогу до Вавілонії, був змушений визнати верховенство вавілонського царя і повернути загарбані землі. Це дозволило Шамші-Ададу V за два роки придушити заколот. Пізніше він помстився за приниження і знову підкорив північну частину Вавілонії, але володіння за Євфратом були втрачені.

А́дад-не́рарі III (811-783 рр. до н.е.). Спадкоємець Шамші-Ададa V — А́дад-Не́рарі III вступив на престол ще хлопчиком і протягом багатьох років фактично правила його мати Шаммурамат — Семіраміда грецьких легенд. В їх правління здійснювались походи на схід і північний схід проти маннеїв, що жили біля оз. Урмія, і мадаїв (мідійців), що займали західні області Іранського нагір'я. Ассірійське військо доходило «до моря, де сходить сонце», тобто до Каспію. Територія Ассірії була розширена до верхів'їв річок Малого Забу, Діяли і Керхе́. У 805 р. до н.е., скориставшись конфліктом в Південносірійському союзі, А́дад-Не́рарі III вирушив в Сірію, зібрав тут данину, але закріпитись не зміг. Невдалими були і його дії проти міцніючої країни Урарту. Лише у Вавілонії А́дад-Не́рарі III домігся успіху, уклавши договір, за яким ассірійський цар став «покровителем» Вавілонії. Багаті дари були послані в головні вавілонські святилища, ассірійці стали всіляко підкреслювати культурну і релігійну єдність двох народів. В Ассірії все більше поширювалася вавілонська культура. Панівний клас, збагачений військовою здобиччю, міг тепер приділити більше уваги мистецтву, літературі, науці. За всім цим доводилось звертатись до Вавілонії — головної хранительки месопотамських культурних традицій.

Криза Ассірії в першій пол. VIII ст. до н.е. Кінець правління А́дад-Не́рарі III ознаменувався новими заколотами і могутнім наступом царя Урарту — Ме́нуа (810-786 рр. до н.е.) на північному сході і північному заході. Держави верхнього Євфрату і Північної Сирії потрапили тепер під урартський вплив. Син А́дад-Не́рарі III — Салманасар IV (783-772 рр. до н.е.) більшу частину свого царювання потратив на походи проти Урарту, однак успіху не добився. Не кращими були справи і в його наступників — А́шшур-Дана III (772-755 рр. до н.е.) і А́шшур-Не́рарі IV (755-745 рр. до н.е.). Ассірія не могла протистояти активній політиці урартських царів Аргішті I (786-764 рр. до н.е.) і Сардурі II (764-735 рр. до н.е.) і поступово втрачала свої позиції. Нові заколоти і епідемії довершили крах політики, закладеної А́дад-Не́рарі II.

Завойовані країни значною мірою були спустошені і не давали доходів, навпаки, вимагали все нових витрат на їх утримання. Менш постраждалі провінції і області корінної Ассірії теж сильно збезлюділи через військові втрати і епідемії. Дрібні держави і розрізнені племена перед лицем спільного ворога утворювали коаліції і консолідувались в державні утворення, перетворюючись в серйозних противників. Торгівля стала поступово направлятись по нових шляхах, в обхід ассірійських володінь і районів можливих воєнних дій. Через економічний занепад значна частина дрібних виробників потрапляла в боргову кабалу, втрачала свої землі. Це послабляло і військову міць Ассірії. Величезна військова здобич витрачалась на нові військові експедиції або осідала в руках військово-бюрократичної верхівки, яка здобувала все більший вплив. Намісники провінцій мали надмірну владу, вони були майже суверенами, і деякі з них не проти були стати повноцінними царями.

Тіглатпаласар III (Тукульті-апал-Ешарра III, 745-727 рр. до н.е.) і його реформи. В 746-745 рр. до н.е. невдоволена черговою поразкою від урартського царя Сардурі II військово-чиновницька знать підняла повстання в Кальху і посадила на трон Тіглатпаласара III, що здійснив важливі адміністративні і військові реформи, що заклали основи нової могутності країни.

Депортації і початок арамеїзації суспільства. Населення завойованих територій стали масово, організовано і планово, разом з сім'ями, майном і «своїми богами» депортувати в корінну Ассірію і інші провінції. Число та-

ких переселенців сягає сотень тисяч, причому їх намагались селити впереміж з іншими етносами. В силу цього вони швидко засвоїли арамейську мову як загальнозрозумілу і асимілювались. Невдовзі арамейська так поширилась по всій державі, що сильно потіснила аккадську і навіть стала другою канцелярською мовою.

Адміністративна і військова реформи. Колишні великі області були поділені на менші, очолювані «начальниками областей», переважно з євнухів (щоб запобігти заснуванню династій). Армія тепер складалась з професійних воїнів, які перебували на повному утриманні царя (за рахунок військової здобичі). Це, крім підвищення боєздатності збройних сил, значно зменшувало залежність царя від алум. Першою на Близькому Сході ассірійська армія уніфіковано екіпірувалась високоякісними обладунками і сталевою зброєю. Ассірійці також першими ввели новий рід військ — саперів. Кавалерія, витіснивши колісниці, завдавала раптові удари (часто малими силами) і переслідувала втікаючого противника аж до його повного знищення. Загони саперів прокладали дороги і наводили переправи, дозволяючи ассірійському війську долати місцевості, які вважались непрохідними. Вони ж вперше дали можливість вести «правильну» облогу фортець з застосуванням облогового вала, насипів, стінобитних машин і т.п. або повної блокади для взяття міста змором. Нарешті, нова ассірійська армія мала прекрасно налагоджену службу розвідки і зв'язку. Це відомство вважалось настільки важливим, що на чолі його звичайно перебував спадкоємець престолу.

Відновлення завойовницької політики. Спочатку Тіглатпаласар III вторгся у Вавілонію і пройшов до самої Перської затоки, громлячи халдейські племена і виселяючи в Ассірію безліч полонених. Але він не заподіяв жодної шкоди містам і всіляко представляв себе їх покровителем. На сході були розбиті гірські племена Загросу і створені дві нові області. Звідси також було депортовано безліч людей.

В 743 р. до н.е. був здійснений похід в Сірію. На верхньому Євфраті ассірійці перемогли урартське військо Сардурі II. Тіглатпаласар III вирушив далі на захід і після тривалої облоги взяв Арпад — центр Північносірійського союзу. Багато місцевих царьків, а також країна Табал (південний схід Малої Азії) і арабські племена Сірійської напівпустині були змушені визнати свою залежність і виплатити данину. В Сірії були створені нові провінції, а значна частина населення депортована.

Потім розпочався далекий похід на схід — в «країну могутніх умман-манда (мідійців)». Ассірійське військо дійшло до гори Демавенд і повернулось з величезною здобиччю і 65 тис. полонених. В 735 р. до н.е. ассірійське військо вступило в Урарту і обложило його столицю Тушпу, але взяти її не змогло. Тоді Тіглатпаласар III пройшов вогнем і мечем всю країну, завдавши урартам страшної шкоди. Наступні роки він знову провів в Сірії і Палестині, де дійшов до м. Гази на границі з Єгиптом. Нарешті, в 732 р. до н.е. був взятий Дамаск і, таким чином, ассірійська гегемонія в Східному Середземномор'ї була закріплена.

Унія з Вавілоном. Тим часом Вавілонія внаслідок внутрішньополітичних подій була ввергнута в повну анархію і Тіглатпаласар III явився туди як миротворець. Халдейські племена знову були піддані жорстокому розгрому, а 120 тис. чоловік депортовано. Ассірійський правитель коронувався як вавілонський цар (під ім'ям Пулу), в такий спосіб об'єднавши всю Месопотамію особистою унією.

Салманасар V (Шульману-ашаред V, 727-722 рр. до н.е.). Спадкоємцю Тіглатпаласара III — Салманасару V (у Вавілоні він коронувався під ім'ям Улулай) дісталася держава, що простиралась від Перської затоки до Середземного моря. Можливо, переоцінивши свою могутність, Салманасар V спробував скасувати привілеї священних храмових міст, тому його царювання виявилося недовгим. Він помер (або, скоріше, був вбитий) під час облоги Самáрії, столиці Ізраїльського царства. Трон узурпував Саргон II.

Саргон II (Шаррум-кен II, 722-705 рр. до н.е.). За своїми талантами новий цар мало поступався Тіглатпаласару III, однак і проблеми йому довелось вирішувати дуже складні. У Вавілонії захопив владу халдейський вождь Мáрдук-апла-іддін II (722-710 рр. до н.е.). Оправилось від розгрому Урарту і кероване енергійним царем Рýсою I (735-713 рр. до н.е.) знову готувалось до активних дій. В Сірії виникла нова антиассірійська коаліція. Саргон II урочисто підтвердив і примножив стародавні привілеї міст і храмів, чим привабив на свій бік городян і жрецтво (в тому числі і у Вавілонії). Однак, Мáрдук-апла-іддін уклав союз з Еламом і в 720 р. до н.е. зумів відбити вторгнення Саргона II. Зате в Сірії ассірійці розбили сили коаліції і розграбували всю Палестину до єгипетської границі.

На півночі біля границь Урарту з'явились племена гімірру (кіммерійців), що прийшли з-за Кавказу. Саргон скористався тим, що вони завдали урартам поразки, і негайно виступив в похід (714 р. до н.е.). Ассірійці направились, однак, не на Урарту, а на схід. Коли ж урартський цар Руса I спробував зайти в тил ассірійському війську, Саргон, що знав від своїх розвідників про всі переміщення урартської армії, миттєво повернув на захід, їй назустріч. Задля швидкості він взяв з собою лише кінноту і колісниці. В короткому і надзвичайно кровопролитному бою урартське військо, захоплене зненацька, було розсіяне, а сам Руса ледь зумів врятуватися. Потім ассірійці, майже не зустрічаючи опору, розорили і пограбували частину Урарту і підлеглі йому дрібні царства, особливо Муцацір, де знаходились одне з головних святилищ і казна урартів. В руки загарбників потрапили незліченні багатства, а Урарту стало хилитись до занепаду.

В наступні роки полководці Саргона і прикордонні областеначальники придушували заколоти на сході і на заході, створюючи при цьому нові провінції. Саргон же готувався до вирішення головної задачі — нового завоювання Вавілонії. В 710 р. до н.е. він рушив свої війська на південь. Міста Вавілонії прийняли його бік, і Мардук-апла-іддіну довелось поспішно відступити в Примор'я. Саргон «при вигуках радості» вступив у Вавілон і коронувався тут як цар. Свого спадкоємця Сінаххеріба він женив на знатній вавілонянці. В 707 р. до н.е. Саргон

з величезним здобиччю повернувся в нову столицю Дур-Шаррукін («Фортеця Саргона»), збудовану північніше Ніневії, де і прожив свої останні роки.

Сінаххеріб (Сін-аххе-еріба, 705-681 рр. до н.е.). На відміну від свого батька Сінаххеріб був прибічником військової партії, а з жерцями і городянами не ладив, спираючись в своїй політиці винятково на грубу силу. Він знехтував коронаційними обрядами у Вавілоні, внаслідок чого там знову захопив владу Мардук-апла-іддін (703-702 рр. до н.е.) і негайно відновив союз з Еламом. Сінаххеріб виступив в похід і в битві біля Кіша в 702 р. до н.е. наголову розбив вавілоно-еламські війська, але Мардук-апла-іддін зумів уникнути полону. 200 тис. халдеїв були депортовані ассирійцями в інші області держави, а на вавілонський трон був посаджений якийсь Бел-ібні (702-700 рр. до н.е.). Спроби скинути ассирійське ярмо мали місце також в Східному Середземномор'ї. В Сирії Сінаххеріб розбив війська філістимлянського міста Аккарона разом з присланими з Єгипту загонами, а потім обложив Єрусалим, столицю Іудеї. Втім, в ассирійській армії спалахнула епідемія і Сінаххеріб задовольнився величезною даниною і заручниками. В найважливіші міста були призначені лояльні Ассирії правителі.

Сінаххеріб замінив у Вавілоні недостатньо старанного Бел-ібні своїм сином і спадкоємцем Ашшур-надін-шумі (700-694 рр. до н.е.). Однак, чергове вторгнення еламітів у Вавілонію майже не зустріло опору і Ашшур-надін-шумі потрапив в полон, де незабаром помер (або був страчений). Тільки через три роки Сінаххеріб зміг організувати похід у відповідь і був зустрінутий об'єднаним військом халдеїв, вавілонян, еламітів і персів. Грандіозна битва 691 р. до н.е. при Халулі (біля гирла Діяли) закінчилась «внічию» і величезні втрати змусили обидві сторони тимчасово припинити воєнні дії.

За прикладом своїх попередників Сінаххеріб вирішив обзавестись новою столицею. Для цієї мети він обрав Нінéвію, перебудувавши її з найбільшою пишністю. Територія міста була значно збільшена і обнесена могутніми укріпленнями, був зведений новий палац, оновлені храми. Для постачання міста і розбитих довкола нього садів водою спорудили акведук.

В 689 р. до н.е., скориставшись смутами в Еламі, Сінаххеріб знову вирушив на Вавілон і, взявши його штурмом, зруйнував до основи, угнавши в рабство його жителів. Потім спеціально проведеним каналом річкові води залили те місце, де стояло велике місто. Статуї богів відвезли в Ассирію. Ця блюзнірська жорстокість жахнувши всю Передню Азію, разом з тим викликала серйозне невдоволення в самій Ассирії. Сінаххеріб був змушений піти на поступки жрецькій партії і призначити спадкоємцем їх прибічника — свого молодшого сина Асархаддона, матір'ю якого була вавілонянка. Це спонукало невдоволення старших синів, які вбили батька «в присутності богів-хранителів» (тобто в храмі).

Асархаддон (Áшшур-аха-іддін, 681-669 рр. до н.е.). Новий цар розпочав своє правління з походу на власну столицю — Нінéвію і змусив братів-батьковбивців рятуватись втечею. Потім він негайно вжив заходів для відновлення Вавілону, оголосивши, що Мáрдук зжалився над своїм містом і побажав повернутись туди. Одночасно з відновленням Есагіли, храму Мардука (при ньому був збудований зіккурат Етеменанкі — біблійна «Вавілонська вежа»), почались роботи з відновлення одного з головних храмів міста Ашшура. Привілеї ассирійських і вавілонських міст були знову підтверджені і розширені, а податки на користь храмів збільшені. Для повернення громадянам Вавілону відібраних земель були здійснені успішні походи на халдеїв. Вдалось також ліквідувати загрозу вторгнення кіммерійців. Нарешті, були придушені антиассирійські виступи у Фінікії і Мелітені (Верхній Євфрат). Ассирійці взяли і до основи зруйнували Сідон, а царі Сідону і Мелітени в ланцюгах були приведені в Ніневію і страчені. На місці зруйнованого Сідона ассирійці побудували кáрум — опорний пункт для підготовки вторгнення в Єгипет. Тим часом велись важкі війни в глибині Іранського нагір'я — з мідійцями. Реальна влада тут належала вождям, які вже схилялись до об'єднання.

Хоч перший похід в Єгипет 674 р. до н.е. закінчився невдачею, Асархаддон в 671 р. до н.е. здійснив нове вторгнення, розгромив армію фараона Тахарки і захопив Мемфіс. Він прийняв титул «цар царів Єгипту, Верхнього Єгипту і Куша», тобто виявив намір продовжити захоплення долини Нілу. Але, як тільки Асархаддон повернувся в Ассірію, в Єгипті почалось повстання. В 669 р. до н.е. цар знову повів війська на Єгипет, однак по дорозі помер. З документів Асархаддона видно, що перемоги, одержувані Ассірією, діставались їй все важче і важче. Однією з головних причин цього було те, що в своїй власній країні ассирійці опинились в меншості, натомість арамеїзовані переселенці не були особливо лояльні до імперії.

Ашшурбанапáл (Ашшур-бані-аплі, 669-629 рр. до н.е.). Асархаддон мав двох синів: Шамаш-шум-укіна від дружини-ассіріянки і Ашшур-бані-аплі (Ашшурбанапала) — від дружини-вавілонянки. Першого сина готували на ассирійський престол, другий же був призначений стати вавілонським правителем. В зв'язку з цим виховання Ашшурбанапала було нетипове для ассирійських принців: він чудово знав клинопис, володів аккадською літературною і шумерською мовами, вивчав математику і астрономію. Однак, політичні міркування змусили Асархаддона змінити свої наміри: сподіваючись об'єднати Ассірію і Вавілонію в одну державу (що, безсумнівно, було б порятунком для Ассирії, яка стрімко арамеїзувалась), він призначив своїм спадкоємцем «напіввавілонянина» Ашшурбанапала, а «стопроцентного ассирійця» Шамаш-шум-укіна «перекинув» на вавілонський трон (чим, зрозуміло, смертельно його образив). Інша справа, що втілити в життя цей хитромудрий стратегічний план не вдалось і Ашшурбанапал став останнім визначним правителем Ассирії.

Підтримувати панування над Єгиптом Ассирії було непросто. Постійні повстання єгиптян вилились в 664 р. до н.е. в справжню війну, очолену фараоном Танутамоном (671-663 рр. до н.е.). Цього разу ассирійці перемогли і навіть посадили на трон свого ставленика Псамметіха I (663-610 рр. до н.е.).

З Еламом, своїм головним противником, Ашшурбанапал хотів встановити мирні відносини, однак той відкинув цю можливість і підтримав антиассірійське повстання в Південній Месопотамії. Послана в 663 р. до н.е. на його придушення ассірійська армія не справилась з завданням, зате успішно діяла ассірійська розвідка: того ж року еламський цар і вожді повсталих «раптово» померли. В Еламі вибухла династична боротьба і Ашшурбанапал надав притулку царевичам-втікачам. Однак, в 655 р. до н.е. Ассірія зазнала важкого удару: Єгипет повернув собі незалежність і Ашшурбанапал не зважився послати проти нього війська через небезпеку з боку Еламу. В 653 р. до н.е. еламський цар Темпті-Хумпан-Іншушинак (аккад. Те-Умман) вторгся в Південну Месопотамію і був розбитий; йому вдалось набрати нове військо, але і воно зазнало поразки. Темпті-Хумпан-Іншушинак з сином були страчені в присутності Ашшурбанапала, а владу над Еламом він віддав царевичам, яких у свій час прихистив у себе.

Тим часом дочекався свого шансу брат ассірійського царя — вавілонський правитель Шамаш-шум-укін (669-648 рр. до н.е.). Без особливих зусиль залучивши на свій бік Єгипет, сірійських і палестинських царьків, шейхів арабських племен, мідійців, Елам і Примор'я, він в 652 р. до н.е. підняв повстання проти Ассирії. Втім, спершись на вірні собі племена і міста Південної Месопотамії, Ашшурбанапал ізолював Вавілон. В Еламі негайно спалахнули заколоти і династичні конфлікти, його військо було розгромлене, а Примор'я спустошене. Решта учасників коаліції, крім арабів, не надали Вавілону суттєвої допомоги і після облоги він пав в 648 р. до н.е., а Шамаш-шум-укін підпалив свій палац і кинувся в полум'я. Ашшурбанапал під іменем Кандалану був коронований на вавілонський трон.

В 647 і 646 рр. до н.е. ассірійські війська розгромили Елам. Останній похід особисто очолив Ашшурбанапал і переможцем вступив в Сузи, зруйнувавши його вщент і вивізши в Ніне́вію незліченні скарби, статуї богів і навіть останки еламських царів, а також величезне число полонених. Елам після цього перестав бути «великою державою», а в Ассирії на цілих десять років запанував спокій.

Всі ці роки Ашшурбанапал провів в Ніневії, присвятивши себе мистецтву і літературі (в своєму палаці він зібрав величезну бібліотеку — більше 20 тис. клинописних табличок, справжнє сховище тодішньої науки і літератури). Разом з тим, він був дуже стурбований внутрішнім станом Ассирії, розуміючи, що вона тримається тільки на силі армії, яка давно вже складалась з іноплемінників і не відзначалась високими бойовими якостями. В зв'язку з цим Ашшурбанапал відновив перервану повстанням Шамаш-шум-укіна політику зближення з Вавілоном. Планомірне винищення протягом трьох поколінь вавілонської аристократії, яка не бажала розставатись зі своїми стародавніми привілеями, привело до того, що у Вавілонії не залишилось великих землевласників. Це дало поштовх до розвитку малого і середнього землеробства, чому Ашшурбанапал сприяв. Значна кількість вавілонян була включена ним до складу правлячого класу Ассирії.

Однак, провавілонська політика царя і припинення завойовницьких походів викликали різке невдоволення військової кліки; аннали Ашшурбанапала закінчуються 636 роком до н.е., що збігається з початком смут в державі. В 629 р. до н.е. Ашшурбанапал був відсторонений від влади в Ассирії воєначальником Сін-шум-ліширом і власним сином Сін-шар-ішкуном, проте під іменем Кандалану зберіг трон у Вавілоні. Все це, втім, вже не могло зупинити стрімкого процесу розпаду держави.

Занепад і загибель Ассирії (629-605 рр. до н.е.). Судячи з різних даних, з 629 р. до н.е. в Ассирії одночасно було троє царів — двоє синів Ашшурбанапала — Сін-шар-ішкун (629-612 рр. до н.е.) і Ашшур-етель-ілані (629-623 рр. до н.е.), і його колишній воєначальник — Сін-шум-лішир (629-626 рр. до н.е.).

Правитель Південної Вавілонії Бел-Ібні залишився вірний Ашшурбанапалу, за що Сін-шум-лішир змістив його і призначив на його місце свого полководця — Набу-апал-уцура (грец. Набопаласара), який був вождем місцевих халдеїв. Елам звільнився з-під влади Ассирії, іудейський цар Іосія (640-609 рр. до н.е.) перестав платити данину і захопив частину ассірійської провінції в Палестині, Фінікія стала незалежною, а фараон Псамметіх I (663-610 рр. до н.е.) захопив Ашдод. Так зайняті міжусобною боротьбою ассірійці втратили владу над практично всіма західними провінціями.

Після смерті Ашшурбанапала в 627 р. до н.е. Сін-шум-лішир заволодів Вавілоном, однак городяни повстали і вигнали ассірійців. Спираючись на халдейське ополчення, намісник Набопаласар підтримав заколот, зайняв Урук і обложив оплот ассірійців в Нижній Месопотамії — Ніпур. Місто страждало від голоду, але не здавалось і до кінця року ассірійці змусили халдеїв відступити. Навесні 626 р. до н.е. ассірійська армія знову підійшла до Вавілона і дощенту спустошила його околиці, але повстанці у відкритому бою перемогли урядові війська. Розуміючи, що самостійно їм не вистояти, вавілоняни 23 листопада 626 р. до н.е. проголосили своїм царем Набопаласара (626-605 рр. до н.е.), що значно посилило антиассірійський фронт.

В 625 р. до н.е. правитель Хувахштра (грец. Кіаксáр, 625-585 рр. до н.е.) об'єднав в царство племена умманманда (мідійців), що займали західну частину Іранського нагір'я. Небезпека з цього боку була особливо велика, оскільки Мідія, безпосередньо межуючи з долиною Середнього Тігру, була здатна завдати удару в саме серце Ассирії. Вже в 615 р. до н.е. війська умман-манда з'явились біля стін Ніневії. Їх вдалось прогнати, однак того ж року Набопаласар обложив Ашшур. Його теж відкинули, але в 614 р. до н.е. в Ассирію знову вторглись мідійці і підступили до Ашшура. Набопаласар негайно рушив свої війська на з'єднання з ними. Хоч Ашшур пав до приходу вавілонян, на його руїнах Кіаксар і Напопаласар уклали союз, скріпивши його одруженням своїх дітей.

Áшшур-убáліт II (612-605 рр. до н.е.). В 612 р. до н.е. союзні війська обложили Ніне́вію і взяли її за три місяці. Місто було вщент зруйноване, мідійці зі своєю часткою здобичі повернулись додому, а вавілоняни виступили на місто Харран, де закріпились рештки ассірійського війська під командуванням якогось воєначальника,

що був проголошений «царем Ассирії» під іменем Áшшур-убáлліт II (612-605 рр. до н.е.). Одержавши допомогу від фараона Псамметіха I, ассірійці дали відсіч вавілонянам і ті були змушені прикликати мідійців. В 610 р. до н.е. ассірійці були розбиті, Харран пав. Наступного року Áшшур-убáлліт II, одержавши з Єгипту нові підкріплення, спробував відвоювати місто, але був відкинутий. Нарешті, в 605 р. до н.е. в битві під Каркемишем ассірійці були остаточно розгромлені. Так закінчила своє існування перша в історії людства «світова держава».

10. НОВОВАВІЛОНСЬКЕ ЦАРСТВО
(626-539 рр. до н.е.)

Вавілон у XII—VIII ст. до н.е. Після падіння Середньовавілонського царства в політичному устрої держави відбулися серйозні зміни. Вавілон поступово набув форми «аристократичної республіки» з виборним царем-магістратом. Перевибори відбувалися щорічно під час свята Нового року в нісану (березні-квітні) — першому місяці вавілонського місячного календаря. Цар прибував в Есагілу (храм бога Мардука) і виконавши ритуальні дії, «брав руку бога Мáрдука», після чого вважався обраним знову. Цей порядок дотримувався неухильно, тому якщо обряд з якої-небудь причини не був здійснений, Вавілон залишався без царя. Зрозуміло, що реальна влада знаходилась в руках знаті, яка, користуючись ситуацією, приватизувала царські і храмові земельні володіння, в силу чого багато аристократів стали власниками латифундій, натомість маса середніх і дрібних землевласників неухильно розорювалась. Аристократія також звільнила себе від всіх суспільних обов'язків і повинностей, але привласнила всі права і привілеї. Захопивши в такий спосіб економічне і політичне панування в суспільстві, вона розорила і довела до жалюгідного стану трудовий народ, звела царів до ролі маріонеток. Країна перебувала в стані політичної роздробленості і хаосу. Між вавілонськими містами відбувались безперервні зіткнення. Окремі кліки панівного класу постійно ворогували між собою. Вавілонія була беззахисна перед Ассирією, Еламом і халдейськими племенами.

Виняткове становище вавілонської знаті чудово пояснює, чому вона рішуче відкинула проект об'єднання Вавілонії і Ассирії в єдину державу і на всі пропозиції і кроки ассирійських царів у цьому напрямі відповідала самогубними повстаннями.

Халдеї. Починаючи з XI ст. до н.е. протягом кількох століть в історії Вавілонії велику роль грали племена халдеїв (аккад. Kaldu, грец. Χαλδαίοι), що говорили одним з діалектів арамейської мови. Походячи, подібно іншим семітським народам, з Аравійського півострова, вони з кін. II тис. до н.е. стали селились між узбережжям Перської затоки і південними містами Вавілонії, в районі боліт і озер вздовж нижньої течії Тігру і Євфрату. Будучи кочівниками (Кн. Іова, I, 17), вони жили патріархальними родами («біт» — «дім»), об'єднаними у племена, які називались за іменами панівного роду: Біт-Іакін («Дім Іакіна»), Біт-Даккурі, Біт-Амуккані, Біт-Сааллі і т.п. Вавілонська знать використовувала військову силу халдеїв, чим спонукала частину з них прийняти мову і релігію вавілонян. Зрештою, окремі племінні вожді захоплювали владу в містах Південної Месопотамії, в силу чого вони ставали «халдейськими» («Ур Халдейський» — Кн. Буття, XI, 28, 31; XV, 7). Звідси вже було недалеко і до царських амбіцій. Вожді халдеїв неодноразово заволодівали Вавілоном і привласнювали собі царський титул. Вавілонська знать рятувалась від них тим, що нацьковувала одного вождя на іншого або зверталась по допомогу до Ассирії або Еламу.

Вавілон, Ассирія і халдеї в 729-627 рр. до н.е. В 729 р. до н.е. ассірійський цар Тіглатпаласар III (745-727 рр. до н.е.) захопив Вавілон і коронувався в ньому під іменем Пулу, встановивши об'єднання держав у формі особистої унії. Цим знехтував Саргон II (722-205 рр. до н.е.) і вавілонський трон захопив вождь племені Біт-Іакін — Мáрдук-апла-іддін II.

Мáрдук-апла-іддін II (722-710, 703-702 рр. до н.е.). Хоча цей халдейський вождь був одним з найвидніших антиассірійських політиків, він всіляко просував своїх одноплемінників у Вавілоні і винагороджував їх його землями. Тому, коли в 710 р. до н.е. Саргон II вторгся в країну, вавілоняни стали на бік ассірійців, а халдеї були змушені повернутись в Примор'я. Втім, на початку правління Сінаххеріба (705-681 рр. до н.е.) Мардук-апла-іддін II в 703 р. до н.е. зумів повернути собі вавілонський трон, але вже наступного року зазнав поразки, внаслідок якої 200 тис. халдеїв племені Біт-Іакін були вигнані за межі Вавілонії. Цим скористалось плем'я Біт-Даккурі, вождь якого — Мушезіб-Мáрдук, заручившись підтримкою Еламу, в 693 р. до н.е. захопив вавілонський трон.

Мушезіб-Мáрдук (693-689 рр. до н.е.). Новий халдейський цар спішно створив антиассірійську коаліцію, до якої, крім Вавілону і Еламу, увійшли окремі халдейські і арамейські племена, а також країна Парсуаш — перси. Навесні 691 р. до н.е. при м. Халул (гирло р. Діяли) відбулась кровопролитна битва коаліції з ассірійцями, в якій жодна з сторін не змогла взяти верх. В 689 р. основний союзник Мушезіб-Мардука — еламський цар Хумбан-німена (692-689 рр. до н.е.) пережив апоплексичний удар, чим одразу скористався Сінаххеріб і напав на Вавілон. В грудні того ж року, після 9-місячної облоги місто було взяте і дощенту зруйноване, а вцілілі жителі частиною виселені, частиною продані в рабство. Потім на зруйноване місто були спрямовані річкові води.

Асархаддон (681-669 рр. до н.е.). Втім, з приходом до влади в Ассирії Асархаддона політика по відношенню до Вавілона кардинально помінялась. У 680 р. до н.е. було прийнято рішення відродити місто (на це пішло 20 років), а його жителям повернути відібране в них майно і землю. При відбудові Есагіли (храму Мардука) ассірійський зодчий Арад-аххер-шу збудував зіккурат Етеменанкі (90 м заввишки), що увійшов до пізніших легенд під назвою «Вавілонська вежа». Більше того, одного з синів Асархаддона — Ашшурбанапала стали готувати до

вавілонського трону, у зв'язку з чим він одержав нетипову для ассирійського царевича шумеро-аккадську освіту. Однак, політичні міркування змусили поміняти плани і після смерті Асархаддона царем Вавілону став брат Ашшурбанапала — Шамаш-шум-укін (ассір. досл. «[бог] Шамаш зміцнив потомство»).

Шамаш-шум-укін (668-648 рр. до н.е.). Ассирійський цар повернув до Вавілона статую Мардука і ін. богів, в силу чого Шамаш-шум-укін зміг коронуватись в Есагілі. У зв'язку з цим обидва царі спільно підтвердили привілеї Вавілона, згідно яких «навіть собака, увійшовши до Вавілона, не може бути вбита» («Протокол переговорів Ашшурбанапала і Шамаш-шум-укіна з м. Вавілоном»). Разом з тим, новий вавілонський цар одержав під владу лише Середню Месопотамію, натомість Південна для рівноваги залишились під контролем халдейських племен, а в Уруці, Урі, Ереду і деяких інших містах були розміщені ассирійські гарнізони.

Півтора десятиліття відносини між братами-царями були дружніми, вони всіляко допомагали один одному. Так, Шамаш-шум-укін розкрив змову якогось Сін-балатсу-ікбі, спрямовану проти Ашшурбанапала, натомість Ашшурбанапал у 665 р. до н.е. прислав на підмогу Шамаш-шум-укіну військо, що розгромило ворожу Вавілону коаліцію. Однак, в глибокій таємниці вавілонський цар готував повстання проти Ассирії і залучив до цієї справи численних союзників: Елам, окремі халдейські, арамейські і арабські племена, Умман-манда (мідійців), Парсуаш (персів), фінікійські міста, Іудею, Єгипет і Лідію.

Розпочали повстання у 653 р. до н.е. Єгипет і Лідія, за ними — Умман-манда і Фінікія. Навесні 652 р. до н.е. Шамаш-шум-укін під виглядом почесного посольства до Ашшурбанапала вислав з Вавілона все проассирійське керівництво і відкрито виступив проти Ассирії, а вслід за ним — Сіппар, Борсіппа, Ніппур і ін. союзники. Все це, як випливає з «Послання Ашшурбанапала до вавілонян», виявилось для ассирійського царя повною несподіванкою. Тим не менше, він блискуче вийшов з цієї, як здавалось, безнадійної ситуації і зумів поодинці розгромити всіх повстанців, крім Єгипту. Допомогло йому і те, що два халдейські племені — Біт-Даккурі і Біт-Амуккані, а також Урук, Ур і Куту підмовились підтримати його «лжебрата» (тобто вавілонського царя). Вже в кін. 651 р. до н.е. ассирійська армія оточила Вавілон, але опір повстанців виявився надзвичайно впертим: цілих три роки тривала облога, почались епідемії і людоїдство, але вони не здались, так що місто довелось брати штурмом; останні захисники згоріли у вогні. Добровільно кинувся у вогонь і сам Шамаш-шум-укін (648 р. до н.е.). Ашшурбанапал коронувався у Вавілоні під іменем Кандалану, а коли його самого відсторонили від влади в Ассирії (629 р. до н.е.), він ще три роки займав вавілонський трон.

Набопаласа́р (Набу-апал-уцур, 626-605 рр. до н.е.). Вождь халдейського племені Біт-Даккурі — Набу-апал-уцур (грец. Набопаласар) поступив на службу до ассирійського царя Сін-шум-лішира (629-626 рр. до н.е.), який незабаром призначив його намісником Південної Месопотамії. Слід думати, що це посприяло встановленню Набопаласаром контролю над всіма тамтешніми халдейськими племенами.

В 627 р. до н.е. Ашшурбанапал-Кандалану помер і Сін-шум-лішир спробував заволодіти Вавілоном, однак городяни повстали і вигнали ассирійців. Намісник Набопаласар перейшов на їх бік і, маючи в своєму розпорядженні халдейське ополчення, обложив Ніппур — оплот ассирійців в Нижній Месопотамії. Ціни в місті зросли у 30 разів, страждаючи від голоду, городяни продавали своїх дітей у рабство («Документи, складені під час облоги Ніппура»), але не здавались. На початку 626 р. до н.е. на виручку Ніппуру прийшла армія ассирійського царя Сін-шар-ішкуна (629-612 рр. до н.е.) і халдеї відступили. Навесні ассирійці знову підійшли до Вавілона і дощенту спустошили його околиці, але повстанці у відкритому бою перемогли урядові війська. Втім, розраховувати на свої власні сили вавілоняни не могли і 23 листопада 626 р. до н.е. Набопаласар був посвячений на царство.

Зрозуміло, що погодитись із втратою Вавілона ассирійці не могли і ранньою весною 625 р. до н.е. здійснили вторгнення на його територію. Кампанія розвивалась успішно, але у війну проти Ассирії вступили племена Умман-манда (мідійців), об'єднані правителем Хувахштрою (грец. Кіаксáр, 625-585 рр. до н.е.) і ассирійській армії довелось спішно повернутись на батьківщину, залишивши сильний гарнізон в місті Саллат (північніше Вавілона). Набопаласар скористався моментом і спробував відбити Саллат, але зазнав невдачі. Наступного, 624 р. до н.е., жодна із воюючих сторін не змогла досягти помітного успіху.

Перелом у війні наступив у 623 р. до н.е., коли Набопаласару вдалось підняти повстання в ассирійській провінції Дер (на північному сході Вавілонії). У 622 р. до н.е. він нарешті взяв Урук, а наступного року — Ніппур і остаточно вигнав противника з меж Вавілонії.

В 616 р. до н.е. Набопаласар переніс війну на ворожу територію і розбив ассирійську армію в битві при м. Габліну на Євфраті. Наступного року він підступив до Ашшура, але взяти його не зміг. В 614 р. до н.е. мідійці на чолі з Хувахштрою (Кіаксáром) вторглись в ассирійську провінцію Аррапху, потім спробували захопити столицю — Ніневію, але невдало. Тоді було прийнято рішення обложити Ашшур. Набопаласар негайно рушив свої війська на з'єднання з мідійцями, але запізнився. Хоч Ашшур пав до приходу вавілонян, на його руїнах Кіаксар і Напопаласар уклали союз, скріпивши його одруженням своїх дітей — мідійської царівни Амухеан (Аміти) і халдейського царевича Набу́-кудуррі-у́цура (майбутнього царя Навуходоносора II).

У 612 р. до н.е. Набопаласар і Хувахштра одночасно виступили на Ніневію. Облога ассирійської столиці тривала три місяці і взята вона була за допомогою військової хитрості — союзники відвели води Хіцура і раптово ввірвалися в місто по руслу ріки. Розправа з ассирійцями була нещадною — їх піддали майже повному винищенню. До рук переможців перейшли колосальні скарби ассирійських царів. Після цього останнім оплотом ассирійців залишився Харран в Північній Месопотамії. Коли в 610 р. до н.е. Набопаласар підійшов до міста, ассирійці розбіглись, не прийнявши бою. До 605 р. до н.е. Ассирійська держава перестала існувати.

Таким чином, на всьому Близькому Сході залишилось тільки чотири могутніх держави: Мідія, Вавілонія, Єгипет і Лідія (в Анатолії). Внаслідок розгрому Ассирії мідійці заволоділи її корінною територією і областю Харран у Верхній Месопотамії. Вавілоняни ж, прибравши до рук решту Месопотамії, готувались встановити контроль над всіма областями на захід від Євфрату. Цим планам завадив фараон Нехо II (610-595 рр. до н.е.), захопивши Палестину і Сірію.

Навесні 607 р. до н.е. старий і хворий Набопаласар передав командування вавілонською армією своєму сину Набу́-куду́ррі-у́цуру (Навуходоно́сору), залишивши собі внутрішні справи держави. Перш, ніж вирушити у Східне Середземномор'я, необхідно було оволодіти містом Каркемишем на Євфраті, де знаходився сильний єгипетський гарнізон, частину якого складали грецькі найманці. Навесні 605 р. до н.е. вавілонське військо перейшло Євфрат і одночасно з півдня і півночі напало на Каркемиш. За міськими стінами почалась жорстока битва і незабаром місто перетворилося в палаючі руїни; єгипетський гарнізон був знищений до останньої людини. Після цього більшість областей між Євфратом і Єгиптом майже без опору підкорились вавілонянам.

Навуходоно́сор II (Набу́-куду́ррі-у́цур, 605-562 рр. до н.е.). Перебуваючи в Сірії, Навуходоносор в серпні 605 р. до н.е. одержав звістку про смерть батька і терміново повернувшись в Вавілон, через місяць став царем. В 601 р. до н.е. військо Навуходоносора II знову вирушило до єгипетських границь. В запеклій битві обидві сторони зазнали важких втрат.

На поч. 598 р. до н.е. Навуходоносор здійснив похід в Північну Аравію, маючи намір встановити контроль над караванними шляхами. До цього часу іудейський цар Іоакім (608-597 рр. до н.е.), спонукуваний фараоном Нехо II, відділився від Вавілонії. Навуходоносор обложив Єрусалим і 16 березня 597 р. до н.е. взяв його. Більше 3 тис. іудеїв було угнано у Вавілонію, а царем був призначений Седекія (597-587 рр. до н.е.).

В грудні 595 - січні 594 рр. до н.е. у Вавілонії почались хвилювання, що, ймовірно, виходили від армії. Керівники заколоту були страчені, в країні відновлений порядок. Того ж, 594 р. до н.е., Навуходоносор II розгромив Елам і приєднав до Вавілонії частину його території.

Незабаром новий єгипетський фараон — Апрій (589-570 рр. до н.е.) вирішив встановити свою владу у Фінікії і захопив міста Газа, Тір і Сідон, а також змусив царя Седекію підняти повстання проти вавілонян. Навуходоносор рішучими діями витіснив єгипетське військо і в 587 р. до н.е. після 18-місячної облоги взяв Єрусалим. Іудейське царство перестало існувати, ставши провінцією Вавілонії, а тисячі жителів столиці Іудеї (вся знать і частина ремісників) на чолі з Седекією забрані в полон.

За Навуходоно́сора II Вавілонія перетворилась в процвітаючу країну. Це був час її відродження, економічного і культурного підйому. Вавілон став центром міжнародної торгівлі. Велика увага приділялась зрошувальній системі. Зокрема, біля Сіппару було споруджене водосховище, яке давало змогу регулювати розподіл води під час посухи і повені. У Вавілоні був зведений новий царський палац із знаменитими «висячими садами», а також довершене будівництво 7-ступінчатого зіккурату Етеменанкі («Вавілонської вежі»). Столиця також була оточена могутніми фортечними мурами і глибокими ровами.

Набоні́д (Набу-наід, 556-539 рр. до н.е.). Після смерті Навуходоно́сора II (562 р. до н.е.) вавілонська знать і жрецтво знову стали активно втручатись в державну політику, усуваючи неугодних правителів. Протягом п'яти років на троні побувало троє царів: Амель-Мардук (562-560 рр. до н.е.), Нергал-шарр-уцур (560-556 рр. до н.е.) і Лабаши-Мардук (556 р. до н.е.). Нарешті, в 556 р. до н.е. влада дісталась Набу-наіду (грец. Набоні́д), сину арамея Набу-балатсу-ікбі, який був намісником ассірійського царя в місті Харрані, і вавілонської аристократки Адда-гуппі — жриці в Ехульхулі — місцевому храмі Сіна (бога Місяця). Після взяття Харрана (610 р. до н.е.) вавілоно-мідійськими військами сім'я перебралась до Вавілона. Спираючись на свої зв'язки в аристократичних і жрецьких колах столиці, Адда-гуппі посприяла службовому просуванню свого сина. Поступивши на службу до Навуходоносора II, Набонід зумів зробити серйозну кар'єру, досягши вищих посад в адміністривній системі.

Ставши царем, Набонід спочатку поклонявся традиційним богам Месопотамії — Ма́рдуку, На́бу (бог мудрості), Нерга́лу (бог війни) і т.д., але згодом став висувати на перше місце культ Сіна. Насправді це був не аккадський Сін (Суен), а якесь арамейське місячне божество з його ім'ям. Таким способом Набонід прагнув об'єднати численні арамейські племена, створивши державу, здатну протистояти загрозі з Ірану. Зрозуміло, що це привело до конфлікту із жрецтвом стародавніх храмів у Вавілоні, Борсіппі, Ларсі, Уруці і інших містах.

Під час війни між Персією і Мідією (553-550 рр. до н.е.) Набонід, скориставшись тим, що мідійський цар Астіаг (585-550 рр. до н.е.) відкликав гарнізон з міста Харрана, захопив його і звелів відновити зруйнований храм Сіна — Ехульхуль. Зміцнивши таким чином своє становище в Сірії, вавілонський правитель підкорив область Тейму в Північній Аравії, що прилягала до Перської затоки, встановивши контроль над важливими караванними шляхами. Це мало велике значення для Вавілонії, оскільки до сер. VI ст. до н.е. Євфрат змінив свою течію і морська торгівля через Перську затоку з гаваней м. Ура стала неможливою. В 549 р. до н.е. Набонід переніс в Тейму свою резиденцію, доручивши управління Вавілоном своєму сину Бел-шар-уцуру (Валтасару). В 546 р. до н.е. припинилось і тривале суперництво Вавілонії з Єгиптом, тому що обидві країни готувались до нападу персів.

Однак, антиперська політика Набоніда виявилась провальною. Вавілонське царство від Середземного моря до Перської затоки було блоковане персами, які вже захопили Мідію, Лідію і багато інших країн аж до границь з Індією. І в самій Вавілонії становище Набоніда було неміцним. Оскільки він прагнув підважити могутність і вплив жрецтва Ма́рдука, головного бога Вавілонії, і зневажив релігійні свята в Есагілі (головному храмі Мардука), впливові жрецькі кола були незадоволені і готові допомогти навіть і зовнішньому ворогу. Також прав-

лінням царя-арамея були незадоволені торговельні і лихварські кола, зацікавлені у створенні такої обширної держави, яка забезпечила б їм ринки і безпечні шляхи в Єгипет, Анатолію і Індію. Сподівались на персів і депортовані народи, що не покинули надії на повернення в рідні місця. Що ж стосується вавілонських землеробів і ремісників, то їм, розореним багаторічною «ліберальною» соціально-економічною політикою, було байдуже, хто ними править — халдей, арамей чи перс. Нарешті, вавілонське військо було виснажене війнами в Аравії, і не було здатне реально протистояти величезній і добре оснащеній армії перського царя Кіра II (558-530 рр. до н.е.). За біблійною оповіддю (Дан., V, 1-30) під час бенкету Бел-шар-уцура (Валтасара) йому явилась таємнича рука, що начертала на стіні арамейські слова «мене́, текел, фарес» («обчислений, зважений, поділений»), які передвіщали загибель Вавілону.

Навесні 539 р. до н.е. перська армія вирушила в похід вниз по ріці Діялі. Намісник тамтешньої вавілонської області Гутіум відразу перейшов на бік Кіра. Могутні оборонні споруди, зведені Навуходоносором II навколо найважливіших міст, могли б відстрочити падіння держави (особливо добре був укріплений Вавілон, обнесений подвійною цегляною стіною з ровом і валом), однак вони не допомогли Набоніду, позбавленому підтримки свого народу. В серпні 539 р. до н.е. при місті Опісі біля Тігра перси розгромили вавілонське військо, очолюване Валтасаром. Потім перси обійшли укріплення Навуходоносора II, переправились через Тігр південніше Опіса і оточили Сіппар, обороною якого керував сам Набонід. Однак перси зустріли лише незначний опір з боку гарнізону, а Набонід втік. 12 жовтня 539 р. до н.е. перська армія без бою вступила у Вавілон, а 29 жовтня до нього прибув сам Кір II, якому була влаштована урочиста зустріч. Останній вавілонський цар Набонід потрапив в полон і був висланий в почесне заслання намісником далекої східної сатрапії, а от його сина Бел-шар-уцура стратили. Тепер Вавілонія остаточно втратила свою незалежність і перестала існувати як самостійна держава.

Вавілон під владою Ахеменідів (539-331 рр. до н.е.). Приєднання Вавілонії супроводжувалось ретельно організованою пропагандистською кампанією. У вавілонських текстах того часу («Циліндр Кіра», «Вавілонська хроніка» і т.д.) Кір II зображався визволителем народу від гніту Набоніда, який зневажав навіть своїх богів. В одному віршованому тексті вавілонський цар обвинувачувався в беззаконні, різних злочинах проти вавілонських храмів і народу, в захопленні чужого майна, богохульстві і навіть неуцтві і слабоумстві. В іншому документі стверджувалось, що це сам Мардук звелів Кіру II вступити до Вавілона, щоб забезпечити місту мир і процвітання. Також в Біблії Набонід названий «божевільним царем». В одній з пізніших легенд розповідається, що він протягом семи років хворів на проказу, що була відплатою, посланою за його гріхи.

Разом з тим, політика Кіра II по відношенню до підкорених народів і їх релігій справді значно відрізнялась від політики ассірійських і вавілонських царів. Перси виявляли повагу до ритуалів і свят вавілонян, приносили жертви їх богам. Народам, депортованим в Месопотамію, було дозволено повернутись в свої рідні місця. Крім того, Кір II надав своїй владі над Вавілоном характеру особистої унії і формально зберіг Вавілонське царство в складі Перської держави як особливу політичну одиницю, також нічого не змінивши в соціальній структурі країни. Вавілон став однією з царських резиденцій. В його економічному житті не відбулось суттєвих змін. Колишні посадові особи зберегли своє становище. Перська адміністрація прагнула створити нормальні умови для економічного життя країни, для розвитку транзитної торгівлі і збереження традиційних методів управління. Жрецтво одержало можливість відродити свої стародавні культи, чому Кір II всіляко сприяв. Більше того, влада Кіра II у Вавілонії не розглядалось як чужоземне панування, тому що він одержав трон з рук бога Мардука, здійснивши традиційний ритуал і прийняв офіційний титул «цар Вавілона, цар країн», який зберігався і за його спадкоємцями до часів правління Ксеркса (486-465 рр. до н.е.).

Втім, Вавілонія позбулась самостійності в зовнішній політиці, та і всередині країни вища адміністративна влада належала перському намісникові, а найважливіші військові і цивільні посади — знатним персам. Неодноразово відбувались повстання: в 522-521, в 484 і 482 рр. до н.е. Після останнього з них Вавілонське царство було ліквідоване і зведене до становища рядової сатрапії.

Соціально-економічний розвиток. У Новавілонському царстві найважливіші галузі господарства контролювались не царською владою, а знаттю і храмами, яким належали значні земельні угіддя і зрошувальні канали. За користування водою околишнє населення повинно було платити власникам каналів. З часом приватна власність не тільки на землю, але і на воду зміцнюється, що сприяє подальшому майновому розшаруванню, зосередженню великих багатств в одних руках, розоренню дрібних власників і общинників і перетворенню їх в орендарів, кабальних боржників і рабів.

Закони того часу захищають інтереси великих землевласників, які здавали землі в оренду. Так, недбайливий орендар, погано обробляючий своє поле, і селянин, не підтримуючий в порядку своєї греблі, були зобов'язані відшкодувати збитки, виходячи з середньої врожайності аналогічного поля в даній місцевості. Часто віддавались в оренду не тільки земельні ділянки, але також ставки і будинки. Орендна плата вносилась звичайно два рази на рік натурою. В оренду здавались і сади, зокрема, засаджені фініковими пальмами, причому врожай і кількість орендної плати встановлювались особливою комісією, яка не повинна була «заподіювати збитків садівникам». Дуже багато землі здавали в оренду храми.

Храми стягували з населення десятину. Цей податок, в залежності від професії платника, сплачувався ячменем, фініками, олією, вовною, одягом, худобою, птицею, рибою, деревиною, металевими виробами, сріблом, золотом і т.д. Ті люди, що не могли його сплатити, повинні були віддати храму в боргову кабалу молодшого члена сім'ї.

Різкому майновому розшаруванню сприяв і розвиток товарно-грошових відносин, які проникають в усі пори суспільства. Продають не тільки зерно, худобу, вовну, сировину і ремісничі вироби, але також всякого роду нерухомість — поля, будівлі, сади, а також рабів. Торговельні угоди здійснюються настільки часто, що з'являється необхідність складання особливих документів, в яких ретельно записується об'єкт, умови продажу і зобов'язання сторін. Більше того, закони того часу вимагали, щоб торговельні угоди, особливо на продаж нерухомості, фіксувались в письмовій формі. Знать і багатії самі не укладали угод, видаючи з цією метою особливі доручення довіреним особам.

Закон встановлював особливі форми продажу рабів, щоб захистити інтереси рабовласників. Якщо виявлялось, що продана рабиня викрадена в свого пана, то «продавець повинен був повністю віддати виплачені за неї гроші покупцю». Якщо виявлялось, що рабиня народила дітей, то покупець був зобов'язаний сплатити продавцю по ½ сікля срібла за кожну дитину.

З часом значні багатства зосередились в сім'ях великих торговців, що привело до утворення торгових домів — бітум, свого роду «фірм». У Вавілоні виникає бітум «Синів Егібі», в Ніппурі — «Синів Мурашу». Ці багаті сім'ї тримали в своїх руках значну частку торговельних оборотів і впливали на господарське життя країни. Поряд з торговельними операціями «Сини Мурашу» брали на себе ведення господарства у великих маєтках, що належали багатим персам.

Бурхливий ріст торгівлі, майнове розшарування, організація великих приватних і храмових господарств і торгових домів, зосередження великої кількості коштовних металів (головним чином срібла) в країні викликали падіння їх вартості і підвищення цін на продукти. В ділових документах цього часу вже не згадується така вагова і грошова одиниця як шеум (0,047 г), а дрібні розрахунки ведуться в сіклях і його частинах (від ⅔ до $^{1}/_{24}$).

Вавілон стає найбільшим торговим центром всього Близького Сходу, де збирались купці з самих далеких країн. На ринках можна було зустріти халдея, ассірійця, арамея, перса, єгиптянина, фінікійця, іудея, лідійця, грека тощо, що продавали товари зі своїх країн. Цьому сприяло поширення арамейської як мови міжнародного спілкування.

Розвиток економіки приводить до соціальних змін. Старі форми патріархального рабства поступово відмирають. Зникає звичай продавати дочку нареченому, одержуючи за неї певну плату, як за товар. Навпаки, батько, видаючи дочку заміж, дає за нею нудуніу (посаг). Цей звичай настільки вкорінюється, що навіть закон передбачає право батька у випадку втрати частини свого майна зменшити посаг, що в такому випадку позбавляло нареченого можливості відмовитись від укладення шлюбу.

Великі землевласники, торговці і лихварі часто займають видне місце в управлінні державою і тісно пов'язані з жрецтвом і храмовим господарством — вони складають вищу верству населення. Прагнучи підкреслити своє «благородне» походження, повноправні вільні громадяни називають себе мар бані («синами закононароджених»). Купка багатіїв тримає в своїх руках величезні цінності, гроші, стада худоби, рабів, великі маєтки, будинки. Дрібні власники все більше і більше розоряються. Збільшується кількість приватновласницьких рабів. Залишками колишнього домашнього рабства є «домашні сини» — раби, що народились в домі пана. В деяких випадках батьки ще продають своїх дітей, але цей звичай поступово відмирає.

Рабовласництво розквітає. Рабів продають, купують, успадковують, віддають в заставу, здають в оренду. Рабам дозволяють володіти майном, іноді їм надають можливість вести самостійно своє господарство або навіть торговельні справи за умови виплати панові певної суми, свого роду оброку.

В зв'язку з широким розвитком храмового господарства і збагаченням храмів храмові раби (ширке) опиняються в особливому становищі. Вони носять клеймо храму, а їх діти залишалися рабами храму навіть в тому випадку, коли їх матір не була храмовою рабинею. Храми мали право карати своїх рабів, навіть заковувати їх в кайдани і ув'язнювати. Це, природно викликало опір рабів в різних формах.

Широке розповсюдження рабства, збільшення кількості рабів, великий приплив іноземних рабів, часті втечі рабів від своїх хазяїв і постійний перехід рабів з одних рук в інші завдяки розвиненій работоргівлі вимагали нагляду за рабами з боку органів влади. Можливо, що в особливих установах реєстрували права рабовласників на того або іншого раба. Для охорони інтересів рабовласників рабів часто таврували.

РОЗДІЛ V
АНАТОЛІЯ І ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я В СТАРОДАВНОСТІ

1. НАЙДАВНІША АНАТОЛІЯ

Природні умови і ресурси. Півострів Анатолія (грец. Ἀνατολή — «схід сонця», «схід»), або Мала Азія (грец. Μικρά Ασία), омивається Чорним, Мармуровим, Егейським і Середземним морями і відокремлений від Балканського півострова вузькими протоками — Босфором і Дарданеллами. Східна частина півострова облямована на півдні Таврським плоскогір'ям, на півночі — Понтійським хребтом, які за Верхнім Євфратом переходять у Вірменське нагір'я. Західна частина Анатолії має порізане узбережжя із зручними бухтами.

Природні багатства Анатолії складали ліси (особливо славились кілікійська сосна і кедр) і корисні копалини: в горах з ранніх часів добували срібло, свинець, цинк і мідь. Зустрічалось метеоритне залізо і поклади залізної руди. Гори давали також будівельний камінь, кремінь, обсидіан, мармур, слюду, гірський кришталь, о́нікс.

Єдина значна ріка в Анатолії — Галіс (суч. Кизил-Ірмак). Гори західної частини півострова перерізаються невеликими, але повноводними річками (Герм, Пактол, Меандр, Каістр і ін.), долини яких відкривають шлях теплим вітрам з Егейського моря. Деякі з річок Анатолії були золотоносними. В озерах добували сіль.

Проміжне положення Анатолії між Європою і Азією визначило її важливу роль в розвитку торгівлі і культурних зв'язків, а також в етнічних міграціях.

Виникнення землеробства і скотарства. Анатолія — один з найдавніших осередків землеробства і скотарства. В епоху мезоліту і раннього неоліту тут переважав відносно вологий клімат, передгір'я покривали луки злакових трав, серед яких були предки ячменю і пшениці-однозернянки; дощі випадали регулярно. В горах і на рівнинах паслися стада дикої дрібної і великої рогатої худоби. Саме тут, поряд з Сірією і Палестиною і західними схилами Іранського нагір'я, місцеве населення в пізньому мезоліті винайшло серп (кістяний або дерев'яний, зі вставленими кремінними або обсидіановими різцями) для зрізання дикорастучих злаків, а в ранньому неоліті навчилось висівати злаки, скопуючи землю палицями, а пізніше мотиками, і зжинати перший хліб. В цих же місцях була приручена і одомашнена перша худоба. Все це привело до зростання населення і виникнення великих поселень з тісно скупченими глинобитними житлами.

Чатал-Хююк (VII—VI тис. до н.е.). Перехід до землеробства і скотарства дозволив окремим племенам здійснити значний прогрес в господарському і культурному розвитку. Показовою в цьому відношенні була культура Чатал-Хююк (тур. Çatal Hüyük — «вилоподібний пагорб») в Центральній Анатолії, можливо, найрозвиненіша на цей час на всьому Стародавньому Сході. Племена, що її створили, освоїли родючу долину Коньї, заснувавши більше двох десятків поселень, «столицею» яких було селище на пагорбі Чатал-Хююк, що займало площу 13 га. Жителі його обробляли близько 14 видів рослин, серед них кілька сортів пшениці, ячмінь і горох, розводили домашніх тварин — кіз і овець. Поряд з тим, важливу роль продовжувало відігравати мисливство.

Знаряддя праці були кам'яними (в основному з обсидіану), але чатал-хююкці вже вміли виготовляти дрібні предмети (намиста, шила тощо) з міді і свинцю. В жіночих похованнях знайдені цілі «косметичні набори»: кошички з рум'янами, косметичні шпателі, обсидіанові дзеркальця, середземноморські раковини з вохрою. Житлами служили міцні глинобитні будинки. Поруч з ними розташовувались невеликі святилища, стіни яких були багато прикрашені глиняною скульптурою і розписами. Переважали культи бика і богині-матері, покровительки родючості. Крім чатал-хююкської існували хронологічно і типологічно близькі до неї культури Чайюню-Тепесі, Хаджілар, Мерсін і ін.

Анатолія в V—IV тис. до н.е. Якщо на початку неоліту клімат Близького Сходу був більш помірним, то з кін. VI тис. до н.е. наступає посушлива епоха: луги і поля Центральної Анатолії висихають і ранньонеолітичні культури гинуть. Втім, розвиток землеробсько-скотарських общин продовжувалося і в V—IV тис. до н.е., але їх досягнення були вже не такі яскраві. Як правило, вони жили в невеликих поселеннях площею в 0,5-5 га, з числа яких порівняно добре вивчені культури Аладжа-Хююк, Алішар-Хююк, Хороз-Тепе і ін. Металеві вироби в цей час зустрічаються все частіше, одночасно зменшується кількість кам'яних знарядь. Глиняний посуд прикрашався ошатними барвистими візерунками. Однак, після вражаючого стрибка в розвитку, викликаного переходом до виробляючого господарства, ранньоземлеробські общини Анатолії тепер розвиваються повільніше і незабаром починають зазнавати впливу з боку передових центрів.

Утворення перших держав (III тис. до н.е.). В зв'язку з інтенсивними міграціями племен, характерними для III тис. до н.е., в Анатолії виростають укріплені центри — протоміста, зокрема Іліо́н, Поліохні і ін. Площа їх була всього 1-2 га, але вони стають центрами ремесла і торгівлі. Місцеві ковалі і ювеліри створюють речі, що не поступаються кращим зразкам тієї епохи. Широко застосовуються лиття і філігрань. Міцно входить у вжиток бронза. Спеціалізованим виробництвом стає виготовлення зброї — кинджалів, мечів і бойових сокир; одержують поширення шоломи. Все помітнішими стають ознаки майнової нерівності і виділення племінної знаті. Про це свідчать поховання, відкриті в Дораку і Аладжа-Хююці. Серед численних золотих посудин і прикрас виділяється церемоніальна зброя — золоті булави і кинджали з лезом з заліза і золотим руків'ям.

Природні багатства східної частини півострова приваблюють шумерських дам-гарів і в XXIV ст. до н.е. вони засновують тут свої факторії. В кін. XXIV — на поч. XXIII ст. до н.е. сюди прибувають аккадські тамкаруми, а вслід за ними — армії Саргона Аккадського (2316-2261 рр. до н.е.) і Нарам-Сіна (2236-2200 рр. до н.е.). Так Східна Анатолія опиняється в орбіті впливу Месопотамії.

Протягом другої пол. III тис. до н.е. на сході Анатолії існує ряд міст-держав: Канéс (Нéса), Пурусханда, Хахха, Уршу і ін. Однак, в кінці тисячоліття вони занепадають у зв'язку з появою тут індоєвропейських племен лувійців, палайців і хеттів.

Населення Анатолії в III тис. до н.е. До стародавнього населення Центральної Анатолії відносяться хатти, мова яких входить до західнокавказької (адиго-абхазької) сім'ї. До цієї ж мовної групи належали племена касків (каскайців), що займали гори Понту в північно-східній частині півострова. На південному сході в кін. III тис. до н.е. осіли хурріти. Західну частину Анатолії в середині III тис. до н.е. зайняли лувійці, індоєвропейський народ, що прибув з Балкано-Дунайського регіону. Нарешті, в кін. III тис. до н.е. верхів'я ріки Галіс на сході півострова зайняли палайці — теж індоєвропейці за походженням, а її середню і нижню течію на Анатолійському плато — споріднені з ними хетти. Цілком можливо, лувійці, палайці і хетти колись становили єдність і утворювали курганну культуру на Дунаї.

Міста-держави і кáруми в XX—XVIII ст. до н.е. В XX ст. до н.е. майже всі райони Анатолії покриваються доволі густою сіткою міст-держав, найбільшими з яких були Цалпа, Кýссар, Канéс (Нéса), Пурусханда (Пурусхаттум), Хахха, Уршу, Хаттусáс, на чолі яких були рубáу (царі) або рубáтум (цариці). Оскільки для тодішніх суспільств була характерна етнічна строкатість, то і правителі могли бути різного племінного походження. Наприклад, в Хаттусасі правила династія хаттського походження, а в Куссарі — хеттського.

Суттєвим фактором, що впливав на розвиток цих держав, була наявність на їх території торговельних факторій або колоній, які позначались аккадським словом кáрум (пристань, ринок), і утворювались переважно ашшурськими, але також аморейськими і хуррітськими купцями. Устрій і діяльність кáрумів досить добре відомі завдяки клинописним документам і листам, знайденим при розкопках городища Кюль-тепé (біля суч. міста Кайсері), де в стародавності було місто Нéса (Канéс). Діяльність торговців контролювалась місцевими правителями, які збирали мито і мали пріоритет у придбанні товарів, однак, не втручались у внутрішні справи общини. Управлялись каруми загальними зборами, на яких приймались найважливіші рішення, обиралась рада і посадові особи.

Через систему кáрумів міжнародна торгівля охоплювала значну територію від Ашшура до басейну ріки Галісу і оз. Туз. В Анатолію купці везли тканини, хітони. Але головними статтями торгівлі були метали: східні купці поставляли олово, західні — мідь і срібло. Однак, особливий інтерес представляло залізо, що користувалось величезним попитом і коштувало в 40 разів дорожче срібла і в 5-8 разів — золота. Прийнято вважати, що винахідниками способу виплавки його з руди були хатти. Звідси металургія заліза поширилась в Передній Азії, а потім і в Євразії в цілому. Тривалий час вивіз заліза за межі Анатолії був заборонений.

Забезпечувалась торгівля за допомогою караванів, що доставляли товари на в'ючних тваринах, переважно дамаських ослах. Каравани пересувались невеликими переходами. Відомо близько 120 назв пунктів стоянок на шляху через Північну Месопотамію, Північну Сірію і Східну Анатолію.

За посередництвом кáрумів анатолійські міста-держави не тільки одержували необхідні сировину, продукти і вироби, але і зазнавали культурного впливу Месопотамії, зокрема, запозичили аккадський клинопис в його ашшурському варіанті. З іншого боку, існування колоній сприяло втягуванню населення Анатолії в міжнародну торгівлю, розвитку місцевого виробництва (особливо металургії), інтеграції і прискореному формуванню класових відносин. Це вело до посилення суперництва між містами-державами, в силу чого в XIX ст. до н.е. частішають військові зіткнення.

Посилення Куссара і заснування Куссарського царства. В сер. XIX ст. до н.е. головну роль серед анатолійських міст-держав стала відігравати хаттська Пурусханда (Пурусхаттум), царі якої мали титул «великий правитель». Однак, в другій пол. XIX ст. до н.е. посилюється місто-держава Куссар, правляча династія якої була хеттською.

Пітханас (1840-1790 рр. до н.е.). З надпису, складеного його сином Аніттасом відомо, що Пітханас «з безліччю війська... місто Нéсу вночі приступом взяв. Царя Неси він схопив, а з синів Неси зла нікому не заподіяв». В Несі (Канéсі) знаходився багатий ашшурський кáрум, документи архіву якого згадують рубáум (аккад. «правитель») Пітханаса і рабім сіммільтім (аккад. «начальник сходів» — посада коменданта цитаделі, яку обіймав спадкоємець трону) Аніттаса.

Аніттас (1790-1750 рр. до н.е.). Зайнявши трон, Аніттас продовжив завойовницьку політику батька, підкоривши ряд прилеглих районів Центральної Анатолії. Він двічі переміг Піусті, царя країни Хатті, а її столицю Хаттусас зрівняв з землею. Також цар Куссара пішов в похід проти Пурусханди, «великий правитель» якої без бою підкорився, передавши йому знаки царської влади (залізний трон і скіпетр). Аніттас зробив своєю резиденцією Несу, де збудував фортеці і храми (там шанувались божества індоєвропейського і хаттського походження), і став величати себе «великим царем».

Слід думати, що створене Аніттасом Куссарське царство стало наймогутнішим політичним об'єднанням, що існувало в Центральній Анатолії до утворення Хеттської держави. Зникли кáруми; відбулось поступове поширення індоєвропейських племен хеттів, які називали себе неситами (по імені нової столиці — міста Нéси), по всій центральній частині Анатолії, де жили хатти. В період цього тривалого хеттсько-хаттського співжиття індоєвропейці асимілювались з автохтонним населенням, хаттська мова поглиналась хеттсько-неситською, яка, в свою чергу, теж зазнавала змін. Внаслідок всього цього сформувалась могутня Хеттська держава, історія якої поділяється на Стародавнє, Середнє і Нове царства.

2. ХЕТТСЬКА ДЕРЖАВА (ХАТТІ) В ЧАСИ СТАРОДАВНЬОГО (1675-1500 рр. до н.е.) І СЕРЕДНЬОГО (1500-1450 рр. до н.е.) ЦАРСТВ

Після Аніттаса в Куссарському царстві відбулись важливі суспільні і культурні зміни, зокрема, староассірійський діалект аккадської мови і писемність були замінені на хеттську мову і північносірійський варіант клинопису, запозичений в хуррітів.

Лабарнас або Табарнас (1675-1650 рр. до н.е.). Заснував Старохеттське царство цар Куссара — Табарнас (Табарнас). На початку правління, коли «країна була мала», він силою зброї підкорив сусідні землі і переніс боротьбу в області, розташовані на півдні і півночі Анатолії, розширивши володіння хеттів «від моря до моря» (тобто від Середземного до Чорного моря). Внаслідок цих завоювань хетти стали межувати з хуррітами і боротьба між ними розтяглась на цілі століття.

Хаттусіліс I (1650-1625 рр. до н.е.) і Хатті. Наступний правитель — Лабарнас (Табарнас) II воцарився також в Куссарі. На самому початку його царювання хурріти з Вірменського нагір'я і Північної Месопотамії вторглись в країну хеттів, внаслідок чого східні області держави відпали. Лише місто Хаттусас залишилось неушкодженим. Ця обставина змусила хеттського царя перенести сюди столицю, і з цього часу він взяв собі ім'я Хаттусіліс («хаттусаський). Назва країни «Хатті» стала вживатись для позначення Хеттської держави в цілому. Після відновлення свого панування в Анатолії, Хаттусіліс I відправився в похід у Північну Сірію. Підкоривши Алалах (суч. городище Телль-Атшана), одну з сильних хурріто-семітських держав Північної Сирії, Хаттусіліс переміг два великих міста-держави цієї ж області — Уршу (Варсува) і Хашшу (Хассува) і почав тривалу боротьбу з третім — Ха́лебом (Хальпа, суч. Алеппо), однак через хворобу не зміг довести справу до кінця. Це зробив його син і спадкоємець — Мурсіліс I.

Державний устрій Хатті. Система державного устрою Хеттського царства характеризується цілим рядом специфічних рис. Верховний правитель країни мав титул хаттського походження — табарнас (або лабарнас) і виконував головні військові, культово-релігійні, правові і економічні функції. Однак, поряд з табарнасом важливу роль грала і цариця, що також мала хаттський титул — тавананнас. Це було пов'язано з пережитками архаїчної традиції спадкування влади по жіночій лінії: одним з основних претендентів на престол вважався син сестри царя (яка одночасно могла бути і дружиною царя, тобто жінкою свого брата), а також зять (чоловік сестри царя). Поряд з тавананнас табарнас міг мати і інших дружин і наложниць, статус яких, однак, був суттєво нижчим. Якщо тавананнас переживала свого чоловіка, вона зберігала високе становище і за нового царя, а її титул успадковувався незалежно від титулу царя наступною царицею. Тавананнас мала свій палац з придворними, їй належали значні земельні володіння; область, з якої походила цариця, сплачувала особливий податок на користь своєї володарки. Вона вільно розпоряджалась належним їй майном і вершила суд над своїми підданими.

Влада табарнаса і тавананнас зберігала сакральний характер, що сягало своїми витоками в традиції хаттів. Так, виконання ними багатьох культово-релігійних функцій (а також зв'язані з ними атрибути: царський трон, жезл і т.п., тотеми — втілення влади) розцінювалось як діяльність, що сприяє забезпеченню родючості країни і благополуччя всього населення.

Разом з тим, в інституті царської влади позначився і вплив практики, що існувала в середовищі хеттолувійсько-палайського населення раннього періоду, і зокрема, звичаю обрання табарнаса на народних зборах. Пережитком таких зборів був панкус (військове віче), що виконував важливі юридичні і релігійні функції. Спочатку до його складу входили всі чоловіки, здатні носити зброю, пізніше з нього виділяється і починає відігравати головну роль тулія — рада, що складалась з представників знатних родів. Збори мали право визначення спадкоємця престолу, ведення судових справ і т.д. Табарнас міг лише висувати кандидатуру майбутнього володаря країни, яку панкус затверджував або відхиляв. Коло кандидатів на царський престол було досить широке, тому що царем міг стати не тільки царевич, але за його відсутності і онук правителя Хатті, син або чоловік сестри табарнаса і т.д. Тому частими були випадки узурпації трону різними претендентами.

Управління державою здійснювалось за допомогою численної адміністрації. Її верхівку складали в основному родичі і свояки табарнаса. Вони звичайно призначались правителями міст і областей країни, ставали вищими сановниками.

Мурсіліс I (1625-1590 рр. до н.е.). Підкоривши Ха́леб, Мурсіліс I відправився громити хуррітів, що жили на лівому березі Євфрату і в Північній Месопотамії, а звідти, спонуканий кассітами, — в далекий Вавілон, яким правив Самсудітана (1626-1595 рр. до н.е.) з династії Хаммурапі. В 1595 р. до н.е. хеттська армія взяла Вавілон і вщент зруйнувала його, взявши велику здобич; Старовавілонське царство перестало існувати. Однак, через п'ять років непереможний полководець Мурсіліс I був вбитий своїм шурином, який, в свою чергу, загинув від рук свого зятя, який захопив трон і став табарнасом Хантілісом I.

Хантіліс I (1590-1560 рр. до н.е.). Внаслідок боротьби за владу царство стало хилитись до занепаду, чим одразу скористались хурріти. Їх війська спустошили Хатті (крім Хаттусаса), взяли в полон тавананнас з синами і стратили їх. Хантілісу вдалось відбити навалу хуррітів, але боротьба з ними стала постійним фактором хеттської зовнішньої політики. На півночі Анатолії активізувались гірські племена ка́сків (народу, що розмовляв однією з абхазо-адигських мов), які назавжди відрізали хеттів від Чорного моря. Натомість на південному сході Анатолії утворилось лувійсько-хуррітське царство Кіццувадна.

Династична боротьба (1590-1525 рр. до н.е.). В 1560 р. до н.е. Хантіліс I загинув від руки свого зятя, що захопив владу і правив під іменем Цидантаса I (1560-1550 рр. до н.е.), якого, в свою чергу вбив його син Амму-

нас (1550-1530 рр. до н.е.). Під час правління останнього династична боротьба ще більше загострилась і в ній загинули всі його сини, так що трон дістався зятю — Хуцциясу I (1530-1525 рр. до н.е.), який, тим не менше, сам загинув від руки свого родича Тахарваіліса. Криваву різню припинив панкус, що постановив схопити Тахарваіліса і його прибічників і передати владу чоловіку сестри Хуццияса I — Телепінусу.

Телепінус (1525-1500 рр. до н.е.). Спираючись на підтримку панкуса, новий табарнас стабілізував державу і досяг ряду успіхів в зовнішній політиці. Зокрема, він уклав дружній договір з Кіццувадною — стратегічно важливим містом-державою в північно-східному куті узбережжя Середземного моря. Відтепер Кіццувадна взяла політичну орієнтацію на Хатті, поступово звільняючись від впливу Халебу і Хуррі.

Також Телепінус остаточно вирішив питання про спадкування царської влади. Виданий ним «Указ про престолонаслідування» визначав, що право вступу на престол відтепер одержували тільки сини табарнаса по старшинству. У випадку відсутності таких владу одержати міг лише чоловік дочки табарнаса. Всі інші були виключені з числа можливих претендентів на престол, і панкус повинен був стежити за дотриманням закону. Цей порядок спадкування, зміцнивши царську владу, діяв протягом всього подальшого існування Хеттської держави. Разом з тим, коли табарнас порушував закон про престолонаслідування або свавільно страчував царських родичів, панкус мав право усунути його від влади і навіть засудити до смертної кари. В інші державні справи панкус не втручався і в період Новохеттського царства взагалі перестав функціонувати.

Середньохеттське царство (1500-1460 рр. до н.е.). Період Середнього царства відносно мало вивчений в силу нестачі джерел. Відомо, що в цей час держава послаблюється внаслідок внутрішніх розбратів і зовнішньополітичного тиску, втрачаючи більшість завойованих територій. Наступники Телепінуса — царі Аллувамнас, Хантіліс II, Цидантас II і Хуццияс II без особливого успіху боролись з Мітанні за вплив в Кіццувадні і намагались заручитись підтримкою найлютішого ворога хуррітів — єгипетського фараона Тутмоса III (1490-1436 рр. до н.е.). Зрештою, в 1460 р. до н.е. трон Хатті узурпував хурріт родом з Кіццувадни і взяв собі ім'я Тутхаліас II.

3. НОВОХЕТТСЬКЕ ЦАРСТВО (1460-1178 рр. до н.е.)

Утвердження нової династії. Новохеттським царям вдалось створити військово-бюрократичну монархію. Табарнас став сакралізованим одноосібним правителем і сам призначав собі тухкантіса (спадкоємця), так що відтепер придворні перевороти не переростали в смуту. Це йшло врозріз із споконвічними традиціями хеттів, зате дозволяло царям досягати необхідної концентрації влади. Нова династія, будучи хуррітською за походженням, вважала держави хуррітів своїми найлютішими ворогами і вела з ними нещадну боротьбу. Разом з тим, саме в період їх правління хеттська культура все більше поглинається хуррітською. До XIII ст. навіть державний пантеон і офіційна міфологія були майже цілком перейняті в хуррітів, а самі хетти-несити при дворі були відсунуті на другий план своїми найближчими родичами, лувійцями, що населяли південну частину країни.

Тутхаліас II (1460-1440 рр. до н.е.). Новому табарнасу вдалось повернути під владу хеттів держави Південно-Західної Анатолії — Арцаву, Масу (грец. Мізія), Лукку (грец. Лікія). З державою Вілуса (грец. Іліон) він підтримував дружні відносини. На північній границі Тутхаліас II неодноразово воював з племенами касків і завдав їм ряд важких поразок. В південно-східному напрямі хетти нарешті підкорили Кіццувадну і вивели з-під влади Єгипту держави Йамхад і Алалах. Коли ж цар Йамхаду утворив антихеттську коаліцію разом з Ассувою і Алалахом і вступив в союз з Мітанні, Тутхаліас II вторгся в Сірію і розгромив противників. Все це заклало основи для розквіту Новохеттського царства.

Хатті в кін. XV — на поч. XIV ст. до н.е. Наступники Тутхаліаса II — Арнувандас I (1440-1420 рр. до н.е.) і Хаттусіліс II (1420-1400 рр. до н.е.) в цілому успішно продовжили його політику. Крах наступив за правління Тутхаліаса III (1400-1380 рр. до н.е.), бездарна діяльність якого привела до того, що «Хатті було майже зовсім знищене ворогами», що наступали з усіх боків. Одне з племен касків навіть захопило і зруйнувало столицю — Хаттусас. Становище стало трохи виправлятись, коли окрему армію одержав царевич Суппілуліумас, чудовий організатор і талановитий полководець. Він відбив місто Самуху і, спираючись на створену там базу, протягом кількох років розбив ряд великих армій касків і вигнав війська Хайаси. Ці успіхи, однак, знецінились поразками Тутхаліаса III на південному заході. На кінець всього табарнас призначив тухкантісом нічим не примітного Тутхаліаса IV Молодшого.

Суппілуліумас I (1380-1335 рр. до н.е.). Після смерті батька Суппілуліумас усунув Тутхаліаса IV, ставши одним з найбільших історичних діячів Близького Сходу. За перші 20 років свого правління він зміг повністю відновити сили держави, підкорити майже всю Анатолію (від Арцави на південному заході до Хайаси на північному сході) і внаслідок двох великих воєн перемогти Мітанні, відібравши в неї Кіццувадну, а потім і Сірію.

В ході другої з цих воєн хетти захопили Кадеш, незадовго до того відібраний мітаннійцями в Ехнатона. Розв'язавши війну в 1339 р. до н.е., єгиптяни спробували повернути свої колишні володіння, але Суппілуліумас I одержав перемогу і заснував в Сірії удільні хеттські царства з центрами в Каркемиші і Халпі, правити якими стали його сини. В 1338 р. до н.е. хеттські війська вторгаються в Південну Палестину і починають безпосередньо загрожувати Єгипту. Це змушує царицю Анхесенпаамон, вдову фараона Тутанхамона (1347-1338 рр. до н.е.), просити миру ціною шлюбу з хеттським царевичем. Однак, останній був вбитий єгипетськими царедворцями, після чого Суппілуліумас обрушився на Єгипет і захопив практично всі його азіатські володіння. Одночасно він організував успішну інтервенцію в Мітанні і посадив на престол цієї ще недавно великої держави свого зятя, мітаннійського царевича Саттівасу (1350-1320 рр. до н.е.). В результаті Хеттське царство з залежними те-

риторіями простяглось від басейну Чороху до Південної Палестини і від Егейського моря і Кіпру до Північної Месопотамії.

Всі ці успіхи, однак, загрожували фатальними наслідками. Полководницькі таланти Суппілуліумаса I поставили під владу хеттів величезні простори, контроль над якими значно перевищував можливості Хеттського царства. Тому існування такої держави його спадкоємцям доводилось підтримувати постійними походами на бунтівні окраїни і зовнішніх противників.

Під час одного з єгипетських походів в хеттському таборі від єгипетських полонених спалахнула епідемія чуми, занесена в саму Анатолію і від неї, очевидно, і помер Суппілуліумас I. Табарнасом став його старший син і тухкантіс — Арнувандас, який під час царювання свого батька очолював успішні військові кампанії.

Арнувандас II (1335-1334 рр. до н.е.). Новий табарнас був змушений вести війну з племенами касків. Однак, невдовзі Арнувандас заразився чумою. В армії, посланій ним на касків, також почалась епідемія і хетти відійшли. Помираючи, табарнас залишив трон своєму брату Мурсілісу, молодшому сину Суппілуліумаса I, в обхід прав старшого Пійасіліса.

Мурсіліс II (1334-1305 рр. до н.е.). На початку свого правління табарнас вирушив на захід півострова і розгромив повсталу Арцаву з союзниками. Її цар втік в Ахейську Грецію, а хетти вийшли до Егейського моря, захопивши столицю Арцави — Апасу (грец. Ефес). Потім Мурсіліс II довів до завершення протистояння з Єгиптом, уклавши вигідний мир з фараоном Хоремхебом (1334-1306 рр. до н.е.). Нарешті, на сході він відкинув Ассірію, що претендувала на мітаннійську спадщину, а на півночі систематично громив області касків. В цілому Мурсілісу II вдалось повністю зберегти спадщину батька.

Муваталліс II (1305-1282 рр. до н.е.). Головною турботою сина Мурсіліса II — Муваталліса II було протистояння з Єгиптом. Фараон Сеті I (1303-1290 рр. до н.е.) розпочав контрнаступ в Палестині і Сирії і підкорив країну Амурру, а потім — місто-державу Кадеш. Північніше цього міста Сеті зустрівся з головними силами хеттів і одержав перемогу. Однак, хетти взяли реванш і до кінця свого правління фараон втратив майже всі свої завоювання в Сирії, після чого між Єгиптом і Хатті було укладене перемир'я.

В 1285 р. до н.е. фараон Рамсес II (1290-1224 рр. до н.е.) на чолі 25-тис. війська підійшов до Кадеша, де його чекала 28-тис. армія Муваталліса II. Введений в оману лазутчиками, які запевняли, що хетти відступили, Рамсес поспішив до Кадеша з передовим загоном, де його оточили хеттські колісниці. Єгиптяни понесли значні втрати і врятувало фараона лише те, що хеттська піхота не змогла переправитись через ріку Оронт. Потім на полі бою неочікувано з'явився загін, посланий раніше в інше місце, що дозволило єгиптянам протриматися до підходу основних сил. Наступного дня битва була продовжена, але закінчилась безрезультатно. Запропоноване Муваталлісом перемир'я було прийняте Рамсесом і дало останньому можливість з честю відступити і благополучно повернутись в Єгипет. Хетти ж просунулись на південь, захопили країну Убу (оазис Дамаску) і відновили владу над Амурру. Незважаючи на ці успіхи, Муваталліс до кінця свого життя змушений був вести війни з єгиптянами. В кінцевому рахунку хетти втратили Палестину, більшу частину Фінікії і Дамаск.

Мурсіліс III (1282-1275 рр. до н.е.). Складним було становище і на інших рубежах держави. На заході Анатолії місцеві правителі, спираючись на Ахіяву (Ахейську Грецію), прагнули відкластись від Хатті. На сході зміцніла Ассірія раз-у-раз вторгається у Верхню Месопотамію і намагається оволодіти долинами Верхнього Тігру і Євфрату. На півночі поновлюється активність касків, регулярні вторгнення яких створили загрозу для центральних районів країни. Все це поставило Хатті в дуже важку ситуацію, справитись з якою наступник Муваталліса II, його син Урхі-Тешуб, що взяв собі тронне ім'я Мурсіліс III, явно був не в змозі.

Хаттусіліс III (1275-1250 рр. до н.е.). Врятував становище узурпатор — Хаттусіліс III, брат Муваталліса II, який усунув від влади Мурсіліса III (Урхі-Тешуба), свого племінника (збереглась «Автобіографія Хаттусіліса III» з апологією цього перевороту). Як правитель Хаттусіліс III проявив себе в першу чергу майстерним дипломатом. В 1270 р. до н.е. він уклав мирний і союзний договір з Єгиптом, який припинив хетто-єгипетські війни, закріпив територіальний поділ Східного Середземномор'я, зобов'язав сторони допомагати одна одній військовими силами проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, а також видавати перебіжчиків. Згодом єгиптяни постачали в Хатті хліб, а хетти ввозили в Єгипет метали.

Також Хаттусіліс III добився миру з правителями Ахіяви (Ахейської Греції), які визнали Західну Анатолію володінням Хатті і видали пірата Піямарадаса, який вже кілька десятиліть спустошував цей регіон з ахейською допомогою. Забезпечивши себе таким чином з півдня і заходу, табарнас звернувся проти Ассирії, що, вторгшись на Вірменське нагір'я, стала загрожувати хеттським володінням. Для цього Хаттусіліс III надав допомогу мітаннійському царю Саттуарі II (1280-1267 рр. до н.е.) і встановив союзні відносини з вавілонським царем Кадашман-Тургу (1286-1268 рр. до н.е.). Однак, в 1260 р. до н.е. ассірійський ішаккум Салманасар I (1275-1245 рр. до н.е.) вщент розгромив Мітанні і ця держава перестала існувати. Також інспіроване Хаттусілісом III вторгнення сина і спадкоємця Кадашман-Тургу — Кадашман-Елліля (1268-1253 рр. до н.е.) в Ассірію закінчилось невдачею. Це змусило табарнаса підтвердити мирну угоду з Єгиптом і в 1256 р. до н.е. він здійснив візит в долину Нілу, щоб видати свою дочку за Рамсеса II. Пізніше ще одна хеттська царівна була послана в гарем старому фараону з багатими дарами: табунами коней і чередами худоби.

Тутхаліас IV (1250-1220 рр. до н.е.). В сер. 1240-х рр. до н.е. ассірійський цар Тукульті-Нінурта I (1245-1208 рр. до н.е.) вторгся на територію Хатті і захопив 28 800 полонених. Це змусило сина Хаттусіліса III — Тутхаліаса IV здійснити ряд походів в долини Оронту і Верхнього Євфрату щоб запобігти переходу місцевих правителів на службу ассірійцям. Був укладений договір з царем Амурру, де той зобов'язався припинити торгівлю з

Ашшуром і не пропускати ассірійських торговців через свою територію. Розгромивши війська держав Куммахи і Паххуви, Тутхаліас IV повернув під контроль Хатті частину долини Верхнього Євфрату. Також він надав військову допомогу проти Ассирії Вавілонії і хуррітським царствам на території колишньої Мітанні.

На заході Анатолії Тутхаліас IV зумів перемогти державу Ассуву, утворену прибульцями з Балкан — західними мушкі (фрігійцями), а також її союзників, серед яких були Вілуса (Іліон) і Таруіса (Троя). В полон було взято 10 тис. піхоти і 600 колісничних. Від остаточного розгрому коаліцію врятувало вторгнення в Хатті касків.

Коли на «васала» Хатті — царя Циппасли Мадуваттаса напав цар Аххіявй (Ахейської Греції) Аттарісіяс (Атрей), у війську якого було 100 колісниць, Тутхаліас IV послав проти нього свого полководця, який розгромив ахейців і відновив владу Мадуваттаса.

За допомогою угарітського флоту Тутхаліас IV напав на Аласію (о. Кіпр), захопивши місцевого царя, його дружину і синів, а також велику здобич — срібло, золото і полонених. З захопленням Кіпру хетти встановили контроль над розташованими тут багатими мідними рудниками.

Тутхаліас IV приділяв багато часу і уваги храмовому будівництву і впорядкуванню культів, палацевих і храмових архівів. При ньому були створені знамениті рельєфи скельного святилища Язиликая, біля Хаттусасу, з зображеннями хуррітських богів і лувійськими ієрогліфічними надписами. Однак, ні зовнішньополітичні успіхи, ні «культурницька діяльність» нічого не давали суспільству. В Хатті не вистачало продовольства і завозити його доводилось з Єгипту і Угаріту.

Занепад Хатті. За спадкоємців Тутхаліаса IV — Курунтаса (1220-1209 рр. до н.е.) і Арнувандаса III (1209-1205 рр. до н.е.) Хатті знову довелось вести боротьбу з коаліцією держав, що включала Аххіяву і Ассуву. Колись вірний цар країни Циппасли — Мадуваттас зрадив хеттів і в союзі з Аттарісіясом (Атреєм) захопив всю Південно-Західну Анатолію і навіть вторгся на Аласію (Кіпр). На протест табарнаса Мадуваттас відповів, що не знав про належність Аласії хеттам.

Суппілуліумас II (1205-1178 рр. до н.е.). Останній табарнас — Суппілуліумас II, зумів відібрати Аласію, але дні Хатті були полічені. В 1180 р. до н.е. на країну одночасно обрушуються три навали. Народи Егеїди (народи моря), які тільки що знищили Іліон у Троянській війні 1193-1183 рр. до н.е., взявши з собою переможених, вирушили на схід вздовж берега Середземного моря і розгромили Кілікію і держави Сирії; в боротьбі з ними на півдні і загинули останні сили хеттів. Одночасно каски востаннє розорили центр країни, а нова хвиля західних мушкі (фрігійців) з Балкан зайняла басейн ріки Галіс. Хеттська державність загинула назавжди. Лише каркемишська галузь хеттської династії, що також постраждала від навали народів моря, змогла вистояти і поширити свою владу на хеттські області Сирії і Тавру.

«Пізньохеттські» царства. Новостворена держава, з центрами в Каркемиші і Меліді, називала себе Хатті, однак говорили і писали в ній вже тільки лувійською мовою. До того ж вона незабаром розпалась на «пізньохеттські» царства: Табал, Каркемишське Хатті, Мелідське Хатті, Хілакку, Куе-Кіццувадна, Пірінд, Тувана тощо. Всі вони в кін. VIII ст. до н.е. були загарбані Ассирією, і єдиним слідом хеттів залишилась географічна назва Хатті, під якою розумілись області від Тавру до Палестини, яка, однак, теж невдовзі зникла.

4. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ХАТТІ ХЕТТСЬКІ ЗАКОНИ

Скотарство. Хетти займались розведенням овець, кіз, свиней і великої рогатої худоби. В II тис. до н.е. в Анатолії поширюється конярство. Згодом хетти вчились найбільш досконалим методам виучки бойових коней по хуррітським посібникам, перекладеним хеттською мовою з підручника хуррітського коняра Кіккули. Хеттські закони зберегли ціни на різну худобу: кінь або мул коштували від 15 до 40 сіклів срібла, бик — 4-12 сіклів, вівця — 1 сікль і т.д. У хеттів були розвинені птахівництво, бджільництво і ін. галузі господарства.

Ремесло. Хетти мали високорозвинене ремесло: металургію бронзи, виготовлення знарядь з неї, а також гончарну справу. Прекрасні зразки сільськогосподарських і ремісничих знарядь, зброї, високомистецького посуду виявлені під час археологічних досліджень. Значний рівень економіки обумовив розвиток торгівлі.

Форми землеволодіння і землекористування. В Хатті існували царські (палацеві), храмові і общинні (приватні) землі.

Державне землеволодіння. Царські і храмові землі перебували в безпосередньому розпорядженні верховної державної влади, оскільки табарнас був не тільки верховним правителем країни, але і верховним жерцем, отже, головним власником палацевих і храмових земель. Державні землі могли бути передані — звичайно у вигляді цілих поселень — різним царським (палацевим) і храмовим господарствам.

Царське господарство охоплювало господарства різних «домів» (хеттськ. «піріс»): «дім табарнаса» (іноді називався «домом Сонця»), «дім цариці», «дім палацу» і т.д., в яких трудились різні категорії безпосередніх виробників. Певна частина їх була прикріплена до «дому».

Серед храмових господарств були «доми бога» (тобто храми), а також «кам'яні доми», «кістяні доми», «доми печатки», «доми таблички» і т.д. Вони мали власні контингенти безпосередніх виробників, часто також прикріплених до земель цих храмових (а також взагалі культових, наприклад заупокійних) господарств.

«Доми» передавались в експлуатацію і різним царським або храмовим службовцям, як правило, разом з робочим персоналом, прикріпленим до землі того або іншого поселення. Видавались ділянки і без персоналу. Ве-

ликі «доми» державного сектору розпадались в кінцевому рахунку на дрібні господарства — індивідуальні «доми», що і служили основними виробничими осередками в хеттському суспільстві.

Земельні ділянки безпосередніх виробників звичайно складались з орної землі або садів-виноградників. В порівнянні з худобою ділянка землі коштувала дешево: 1 іку (0,35 га) необробленої землі коштував 1 сікль срібла, обробленої — 2-3 сіклі. Ціни ці неймовірно низькі, тому припускають, що земля в хеттів, як і в Ранній Месопотамії, в нормальний товарообіг взагалі не попадала і що мова йде про оцінку землі при вимушеній її передачі боржником кредитору за борги. Дорожчими були сади-виноградники: 1 іку винограднику коштував 40 сіклів срібла.

Общинно-приватне землеволодіння. Певна частина землі перебувала поза державним сектором, про що свідчить двояка підсудність підданих держави: царським чиновникам — для одних, міяхва́нтес (общинним старійшинам) — для інших і т.п. Такі землі вільно відчужувались (купівлею-продажем, даруванням і т.д.).

Хеттські закони. Збірник хеттських законів містився на двох основних таблицях, одна з яких була складена в XVII ст. до н.е., а друга — в XIII ст. до н.е. Як і інші давньосхідні збірники законів, вони казуальні (тобто перераховують окремі випадки, не турбуючись про систематичне висвітлення всіх варіантів тієї або іншої ситуації, і залишають без уваги цілі сфери життя). Переважно їх цікавить кримінальна відповідальність і точки перетинання державної і общинної власності на землю (як і в інших суспільствах Сходу, земля в Хатті розпадалась на державний і общинний фонд; з першого табарнаси виділяли умовні держання, а також приватні маєтки).

Хеттські закони відзначаються безсистемністю, так що будь-яка їх рубрикація і систематизація має довільний характер.

Організація суду. Вища влада з вирішення справ належала табарнасу просто як носію екстраординарного владного авторитету. Безпосередньо ж суд вершився царськими чиновниками і міяхва́нтес (старійшинами хаппіріс — общин).

Покарання і тарифи. Виходячи із змісту статей, законодавців найбільше цікавили норми покарання і тарифи. Товарно-грошові відносини держава регулювала досить детально (§§150, 158, 176-183, 186). Судячи з масового застосування грошових штрафів, товарно-грошові відносини в Хатті були досить розвинені і поширені, але в обіг при цьому вводилась майже винятково рухомість, а не земля. Найважливішою частиною рухомості, що надходила в продаж, була худоба; роль скотарства була такою великою, що вівці служили навіть мірилом вартості поряд з сріблом.

«Гуманність». В цілому для Законів характерні певна «гуманність» і свого роду розважливість. Так, більшість злочинів, в тому числі вбивства і тим більше крадіжки, караються не смертю (як у законах Хаммурапі), а штрафами. Смертю страчують тільки за опір владі (тобто політичний злочин), ритуальні і статеві злочини.

Мотиви злочинів. Хетти надавали великого значення мотиву злочину (корисливість, гнів, злочинний намір, необережність), розрізняли навмисний і ненавмисний злочини з однаковим результатом і відповідно варіювали покарання (§3 і ін.). Якщо закон засуджує вкорінений звичай, він не забороняє його прямо, а тільки відмовляється від захисту людей, що його дотримуються (§37).

Неформальний характер законів. Певний архаїзм хеттських Законів виражається в їх зневазі до формальностей. Необхідність письмових договорів не фіксується, а в ряді випадків закон апелює до слова честі самого по собі (§28-30).

Сімейне і спадкове право. Цілий ряд статей присвячений сімейному праву, а також праву спадкування. Сім'я в хеттів мала патріархальний характер: на чолі її стояв батько-патріарх. Його влада поширювалась не тільки на сімейну власність, але і на дружину і дітей, хоч права глави сім'ї по відношенню до її членів не були безмежні. Існували різні форми шлюбу: шлюб, що припускав сплату певної суми з боку сім'ї нареченого; шлюб ерребу, при якому зять входив в сім'ю нареченої, що сплатила викуп; шлюб-викрадення. Дозволялись шлюби між представниками різних категорій вільних і невільних.

Розвиток законів. Зміна законів, відображена в пізніших варіантах статей, йшла в наступних напрямках: посилення державних повинностей; відмова держави від судових зборів (§§9, 25); пом'якшення тілесних покарань і заміна їх штрафом (пор. §§167-168; все це, очевидно, відображає розвиток товарно-грошових відносин), фіксація цього розвитку (§45).

Структура суспільства. §§3-4 яскраво представляють головний поділ хеттського суспільства (за його власним уявленням) — поділ на стани антухсас аравас («вільні люди», також «світлі люди») і «рабів» (останній термін можна перекладати також як «невільний», «слуга» і т.п.). До «вільних» відносилися члени общин і будь-які люди, яким цар дарував звільнення від повинностей; до «невільних» («рабів») — люди, що потрапили в повну особисту залежність від приватних осіб або держави, правомочних довільно розпоряджатись їх часом і робочою силою.

Антухсас аравас. Більшість «вільних» складали члени хаппіріс (happiris, досл. «поселення», аккад. — алум) — самоврядних общинних організацій. В цього слова, однак, скоро з'являється більш вузьке значення: «особи, звільнені від обов'язкових повинностей на користь держави, осіб і установ, яким держава довірила користуватися цими повинностями».

З двох типів повинностей в Хатті — са́ххана і луцці (див. нижче) — від обов'язкового (підневільного, постійного) са́ххана були з самого початку звільнені всі антухсас аравас в широкому значенні слова, а від луцці вони (крім знаті, звільненої від нього з самого початку) звільнялись за розпорядженням табарнаса, іноді цілими общинами. Слід думати, що луцці виросло з колективних общинних робіт на саму общину, а са́ххан з самого

початку був повинністю безпосередньо на користь держави як апарату. Термін «антухсас аравас» у вузькому значенні слова тим самим ставав практично еквівалентний виразу «люди, звільнені від обов'язкової фізичної праці». До цих антухсас аравас у вузькому значенні слова належали члени привілейованих общин, в першу чергу столичної, а також деякі категорії воїнів, ремісників і жерців, і, нарешті, будь-які особи, яким табарнас дарував звільнення від повинностей в індивідуальному порядку (в першу чергу це відноситься до державних службовців з числа «підневільних»). В Законах розмежування між цими значеннями не проводиться; воно передане шляхом вставляння в другому випадку після слова «вільний» уточнення «(від повинностей)». Саме до цих «вільних» у вузькому значенні слова належала більша частина хеттської знаті; до них же умовно зараховувалися васальні царі найвищого рангу.

В Старохеттську епоху (XVII—XV ст. до н.е.) поняття «антухсас аравас» («вільна людина») і просто «антухсас» («людина») вживались як синоніми, позначаючі «вільних людей» загалом, в широкому значенні слова. В Новохеттську ж епоху це значення зберігається переважно за словом антухсас, а термін антухсас аравас (також «світла людина») застосовується в основному у вузькому значенні слова. Втім, хронологічний розподіл зазначених типів слововживання може ставитись під питання; крім того, слово антухсас могло, зрозуміло, означати будь-яку людину.

Станово-рангова система. Хеттське суспільство також структурувалось за становою, а всередині станів — за ранговою системою. До числа антухсас аравас (в широкому значенні слова) віднесені: вищі державні служиві (тулія), нижчі палацові служиві (панкус, дружинники, «діти палацу»), жерці і жриці, воїни таборів (військові колоністи), члени суддівських колегій і т.п., і, нарешті, «вся сукупність» рядових вільних. Їм протипоставлені «невільні» і ще нижча група — люди сарікува (чий статус неясний).

Невільні. «Невільними» були особи, не звільнені від трудової діяльності — від виконання хоча б однієї з державних повинностей — і внаслідок цього вони розглядались як соціально невільні. Якщо таку людину звільняли від обов'язків, наприклад на користь табарнаса і сановників, то вона повинна була трудитись на користь храму, тобто залишалась все-таки залежною. «Невільні» охоплювали широкі кола безпосередніх виробників (землеробів, пастухів, ремісників, садівників тощо), що складали нижчу соціальну верству Хатті. Вони включали власне рабів, ілотів, наймитів тощо, тобто людей, що перебували в різних формах залежності.

Війна забезпечувала суспільство підсобною робочою силою і матеріальними благами. В походах хетти захоплювали багато полонених. Тільки Мурсіліс II (1335-1305 рр. до н.е.) привів з арцавських країн 66 тис. полонених, названих в його «Анналах» шумерським терміном нам-ра, який хеттською читався як арнувалас, тобто «виселені» (виведене в полон населення підкореної території). Частина арнувалас перетворювалась на рабів різних категорій, решту поселяли на землю в якості зобов'язаних повинністю підданих табарнаса (іноді їх зараховували до армії). Після закінчення певного строку вони прирівнювались до трудового населення країни Хатті.

Існували різні категорії безпосередніх виробників. Одні з них цілком були позбавлені прав володіння або власності на засоби виробництва і примушувались до праці на хазяїна прямим насильством. Це були раби, що звичайно виступали лише як об'єкти права. Вони використовувались як прислуга, для обробки землі «дому» або догляду за худобою і т.д. Інші мали в своєму розпорядженні засоби виробництва, однак тільки з умовним правом володіння. Економічно від них відрізнялись власники господарств («домів»), що включали в себе сім'ю, земельну ділянку (як правило, тільки на правах володіння), худобу і рабів. З правової точки зору всі категорії безпосередніх виробників складали єдиний експлуатований клас залежних, невільних, підневільних людей.

«Раби» могли вступати в шлюби з вільними, виступати в судах, мати власність, принаймні рухому, якою розпоряджалися самі (хазяїн мав право тільки на їх робочу силу і час, але не на майно). Своїх рабів, однак, в рабів не було, так що у відшкодування вони, на відміну від вільних, повинні були віддавати або гроші, або самих себе — не «голови» (§172). Раб менше відповідав за свої злочини, ніж вільний (§§101, 133, 142-143) — безсумнівно, тому, що карати раба означало якоюсь мірою карати його неповинного хазяїна. В той же час «ціна» життя раба була нижче «ціни» життя вільного. Так, за вбивство раба треба віддати тільки іншого раба (середня ціна раба — $^1/_6$ міни), а за вбивство купця — 1½ міни; покарання-скалічення застосовуються майже винятково до рабів; за фізичний збиток рабу платять вдвічі менше, ніж за фізичний збиток вільному (§§4, 5, 176, 177).

Теоретично не виключено, що палацові «раби» могли підніматися на службі до найвищих чинів. Однак образ хеттського суспільства в цілому змушує скоріше припускати, що в нормі «раби» або не піднімалися вище нижчого обслуговуючого персоналу, або одержували «звільнення» і далі робили кар'єру вже як антухсас аравас.

Слід відзначити, що в переносному значенні слова «рабами» (в загальному значенні «підвладні люди») називались всі взагалі піддані Хеттської держави. В цьому сенсі слово «раб» одержувало цілком позитивний відтінок, і фраза царя «ви мені більше не раби», звернена до підданих, була засобом їх залякування.

Проміжні суспільні категорії. Між категоріями «антухсас аравас» і «невільними» існували проміжні категорії: люди хапіру (волоцюги, що втратили членство в общинах, але не потрапили і в «раби») і люди «луллаххе» (статус неясний, сам термін значить щось ніби «чужинець»).

Найважливішими категоріями, що характеризують відносини між державою і суспільством в Хеттському царстві були «са́ххан» і «луцці».

Са́ххан (хеттськ. «данина, оброк, служба») — це натуральна повинність, що зобов'язувала окремих безпосередніх виробників або великі господарства постачати у готовому вигляді всякого роду продукцію (худобу, молочні або інші продукти харчування, вовну, ремісничі вироби і т.д.) на користь держави (або тих людей і установ, яким держава передоручила одержання са́ххана), обов'язкові для даної особи як такої або як власника (або

користувача — добровільного або підневільного) земельного наділу, обкладеного відповідним са́хханом. З іншого боку, са́хханом називалось також виконання воєнних і адміністративних функцій, а також прислужування при дворі, якщо вони було обов'язковим для даної особи як такої або як для власника земельного наділу, виданого в забезпечення цієї служби.

В більшості випадків несення са́ххана було пов'язане з триманням землі, що його забезпечує (хоча са́хханом називали також обов'язкову військово-державну службу або обов'язкові натуральні постачання державі, забезпечені однією платнею або навіть безоплатні). Отже, са́ххан був в першу чергу поземельною повинністю, формою поземельної залежності від держави. Зрозуміло, са́хханом була обкладена в першу чергу земля державного фонду (будь-яке відчуження продукту, отриманого на цій землі, або виконання посади, забезпеченої цією землею, вважалося са́хханом, і саме заради одержання цього са́ххана держава і підтримувала свій земельний фонд).

Разом з тим, деяка кількість наділів, обкладених са́хханом, виділяли зі своєї землі і хаппіріс (общини). Такі наділи вважались свого роду співволодінням хаппіріс і держави, однак остання забезпечила собі широкі права прямо переводити таку землю в державний фонд, з повним вилученням з фонду общинного.

Про причини, що спонукували хаппіріс виділяти такі наділи — земельні ділянки са́ххана (тобто присвоювати відповідний статус одному з общинних наділів або розорати додатковий наділ подібного статусу), можна тільки здогадуватись. Одна з імовірних причин — бажання хаппіріс виділяти зі свого середовища кількох осіб, які при будь-якому скликанні ополчення постійно призивались би в армію від общини в цілому (так що решта общинників залишались би вільними від військової служби, крім надзвичайних випадків поголовного ополчення). Такі люди ставали фактично служивими людьми, їх обов'язок виступати від імені всієї хаппіріс в похід вважався са́хханом, а їх земля ставала полем са́ххана і обліковувалась (тобто вносилась в кадастр) державною адміністрацією (див. §§40-41). Основна частина земель хаппіріс, однак, са́хханом не обкладалась.

Са́ххани часто конкретизуються за характером виплат (наприклад, щоденний са́ххан) або за особою і установою, на користь якої його прямо несли (саххан табарнаса і тавананнас, саххан такої-то посади і ін.). Державні землі, обкладені сахханом, часто давались в умовне держання сановникам (служба яких сама була сахханом якби другого порядку) або дарувались їм у вотчини. В останньому випадку держава вже не передавала права на одержання са́ххана в умовне держання, а дарувала їх «навічно» в повну приватну власність (реально, втім, такі дарування звичайно доводилось підтверджувати за кожного нового табарнаса).

Різні земельні наділи і особи, обкладені сахханом, могли за особливим наказом табарнаса одержувати звільнення від тих або інших видів саххана або від саххана цілком.

Станове людей, що несли саххан, було різним. Більшість виконуючих саххан відносилась до «рабів», саххан для них був обов'язковий, а до землі, зв'язаної з ним, вони були прикріплені. Зміна їх становища повністю залежала від держави. Якщо ж, наприклад, антухсас аравас (скажімо, общинник), не втрачаючи членства в своїй хаппіріс, брав поле саххана (общинне або державне), то остільки, оскільки він володів ним, він був зобов'язаний нести саххан, але не втрачав свого соціального статусу. Саме про такий випадок мова йде в §39. Такий антухсас аравас міг легко покинути саххан разом з його забезпеченням (що, зрозуміло, виключалось для людей саххана з числа «рабів»), іноді просто по своїй волі (§§40-41). Тим більше сказане відноситься до антухсас аравас, що займали посади вищих сановників, чия служба була забезпечена умовним держанням і, тим самим, також була сахханом (тобто була обов'язковою для цих сановників остільки, оскільки вони користувались даною землею — але не сама по собі).

В хеттських текстах застосовується особливий термін «люди са́ххана». В широкому розумінні, до них включались всі особи, що займали будь-які державні посади і користувались державною землею, тобто всі люди, що вважались причетними до зобов'язань царської служби — постійних або тимчасових. В спеціальному ж сенсі слова термін означав людей, для яких саххан був визначальним фактом існування, постійним і обов'язковим, тобто невільних носіїв саххана. Переважна більшість безпосередніх виробників, що несуть саххан, була саме такою. Наприклад — сановник, антухсас аравас за станом, який не прийняв умовного держання від держави, взагалі не вважався людиною саххана, тому що його служба не була для нього обов'язковою в жодному аспекті, чи особистому, чи поземельному. Тимчасове наймання на військову службу або платне виконання державного замовлення, не обов'язкові і одночасно не зв'язані з одержанням наділу від держави, сахханом не вважались (§§53-54). Можна думати, що будь-які люди саххана могли одержувати членство і землю в хаппіріс, але їх суспільного становища це не змінювало.

Отже, не тільки антухсас аравас, але і підневільна людина саххана могла успішно просуватись по службі, займати високі посади, одержувати великі умовні держання або навіть вотчини, землю яких обробляли інші люди саххана — безпосередні виробники.

Луцці. Другою категорією відносин між державою і суспільством була луцці (хеттськ. «відробіткова повинність») — державна трудова повинність, що полягала у виконанні робіт на полях або виноградниках (наприклад, оранці), ремонті фортець, будівельних або інших державних і суспільних роботах на користь табарнаса (палацу) або державних сановників. Ці повинності включали і обов'язки царського службовця або великого державного господарства постачати державі допоміжні загони, з яких формувалось хеттське військо. Імовірно, що військовій і деяким іншим повинностям підлягало і населення поза державним сектором.

Слід думати, що луцці спочатку поширювалась на всіх працездатних членів хеттського суспільства, крім привілейованої вищої знаті. Ця різниця сходить ще до ранньодержавних часів. Ті чи інші особи або господарства могли бути повністю або частково звільнені від луцці тільки особливим розпорядженням табарнаса.

5. ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я В СТАРОДАВНОСТІ ДЕРЖАВА УРАРТУ

Природні умови. Вірменське нагір'я — гірський масив, розташований між Анатолійським нагір'ям на заході, Іранським нагір'ям на сході, Малим Кавказом на півночі і Месопотамською рівниною на півдні. Зараз ця територія поділена між Азербайджаном, Іраном, Вірменією, Грузією і Туреччиною. В регіоні наявні суворі гірські хребти (до одного з них належить найбільша вершина Західної Азії — гора Арарат, 5137 м) і улоговини з більш м'яким кліматом. Ландшафт різноманітний: альпійські високогірні луги (2700-2950 м над рівнем моря), пустині, ліси, родючі рівнини. Тут же беруть початок чотири найбільші ріки Передньої Азії: Тігр, Євфрат, Мурат і Аракс. Також є три великі озера — Ван, Урмія і Севан.

Клімат Вірменського нагір'я — переважно континентальний, з холодними зимами. Найсуворіша — північно-західна частина нагір'я, Ерзурумське плато (1800 м над рівнем моря), де зима триває до семи місяців, а морози доходять до −40°С, однак все ще зберігається можливість землеробства. Низинні райони нагір'я бідні опадами, на них землеробство розвивається тільки за допомогою штучного зрошення. Південно-східна частина нагір'я має м'який середземноморський клімат.

На Вірменському нагір'ї розташовані родовища корисних копалин, цінних у стародавні часи: заліза, міді, свинцю і олова.

Куро-аракська культура (кін. IV—III тис. до н.е.). На рубежі IV—III тис. до н.е. на Вірменському нагір'ї і суміжних районах поширюється куро-аракська культура, носії якої жили в невеликих поселеннях, розташованих неподалік від води, і користувались кремінними і кістяними знаряддями. Пізніше з'являються також мідні вироби. Житла будувались з глини і мали форму маленьких круглих або овальних купольних споруд, що тісно ліпились одна до одної. Куро-аракці займались переважно землеробством, вирощуючи ячмінь, пшеницю, просо, полбу. Культивували також виноград і ін. багаторічні культури. Важливим заняттям було скотарство: розводили всі види домашніх тварин, але переважала велика рогата худоба. Повсюдно поширене було полювання. В цей час простежується проникнення на нагір'я месопотамської культури, про що свідчать знахідки прикрас, фарбованого посуду і інших господарських речей.

Вірменське нагір'я в епоху бронзи. В II тис. до н.е. на Вірменському нагір'ї широкого розвитку одержує металургія бронзи і цей регіон (разом з Анатолією і Закавказзям) стає одним з найважливіших вогнищ стародавньої металургії. В цей час басейн озера Ван, верхів'я ріки Верхнього Забу і область Муцацір, прилягаючу до озера Урмія, населяють племена урартів, мова яких належала до нахсько-дагестанської гілки східно-кавказької сім'ї. В XVI—XIV ст. до н.е. південна їх частина входила до складу держави Мітанні, утвореної спорідненими їм хуррітами. З послабленням Мітанні в кін. XIV ст. до н.е. урарти утворили власний племінний союз. Багатства регіону привабили сусідню Ассірію і з XIII ст. до н.е. «країна Наїрі» (або «країна Уруатрі»), як її називають ассірійські джерела, стає об'єктом регулярних грабіжницьких походів ассірійської армії.

«Країна Наїрі» в XIII—XI ст. до н.е. На початку свого правління ассірійський цар Салманасар I (1275-1245 рр. до н.е.), відзначивши в своїх анналах, що «країни Уруатрі повстали проти нього», зібрав військо і «піднявся до скель їх могутніх гір». За три дні він підкорив «вісім країн з їх воїнством», зруйнував і спалив 51 поселення, «забравши полонених і їх майно, дітей їх вибрав і взяв собі для прислужування» і «важку подать гір навіки на них наклав». Тукульті-Нінурта I (1245-1208 рр. до н.е.) воював із 43 племінними вождями «країни Наїрі», а Тіглатпаласар I (1115-1077 рр. до н.е.) — вже із шістдесятьма. З джерел випливає, що урарти не могли протистояти ассірійській армії і постійно зазнавали поразок, поносячи великі втрати полоненими, худобою і майном. Ситуація змінилась тільки в другій чверті XI ст. до н.е., коли Ассірія була розгромлена Вавілонським царством і арамеями і більше, ніж на сто років залишила «країну Наїрі» в спокої.

Утворення держави Урарту (Біайнелі). Вірменське нагір'я в кін. II — на поч. I тис. до н.е. мало строкате в суспільно-політичному і етнічному відношенні населення. Тут були осілі землеробські племена, що успішно освоїли металургію заліза і стали на шлях класоутворення і політичної консолідації, а були і примітивні кочові етноси, що залишались на стадії родоплемінних відносин. Крім власне урартів джерела говорять про наявність численного хуррітського населення, а також племінних груп східних мушкі — індоєвропейців, що прибули з заходу (більшість дослідників відносять східних мушкі до предків вірменського народу).

Слід думати, що урарти були провідним етнічним елементом в регіоні і саме з ними пов'язане утворення держав-общин на Вірменському нагір'ї в X—IX ст. до н.е., прискорене відновленням ассірійської експансії за Ашшур-націр-апала (883-859 рр. до н.е.). Однією з перших була держава Муцацір в долині Верхнього Забу, де в місті Ардіні знаходився храм бога Халді — всеурартська святиня. Друге вогнище урартської державності утворилось в околицях оз. Ван: там місцеві правителі спішно укріпили міста Сугунію і Арзашку.

Арама (859-845 рр. до н.е.). Першим царем Урарту, який згадується на ім'я, був Арама, на початку правління якого ассірійський цар Салманасар III (858-824 рр. до н.е.) двічі — у 858 і 856 рр. до н.е. — вторгався на Вірменське нагір'я. Події цих походів зображені на ассірійських рельєфах. Озброєння урартських воїнів схоже з хуррітським: підперезані сорочки, шоломи з гребенями, маленькі круглі щити, короткі прямі мечі, луки. Рельєфи зображують вирубку дерев, страту знатних жителів, відвезення ассірійцями захопленого добра у великих глиняних глечиках, покладених на візки, і вивід роздягнених полонених в шийних колодках. Під час походу 856 р. до н.е. ассірійці пройшли через лівобережжя верхньоєвфратської долини і вторглись в Країну таохів. Розбивши їх царя, Салманасар III повернув і вдарив по Урарту з тилу — з північного заходу. Розгромивши військо Арами, ассірійці зайняли міста Сугунію і Арзашку, після чого розпочалось плюндрування місцевості і звіряча

розправа над населенням. Полонених не брали (крім колісничних і вершників), але гнали коней і мулів, вивозили здобич. Омивши зброю в «морі Наїрі» (оз. Ван), ассірійці повернулись додому.

Лутіпрі (845-835 рр. до н.е.). Незабаром Ассірія відволіклась на боротьбу з коаліцією держав Сірії і Палестини і Урарту на чверть століття одержало перепочинок. Цар Лутіпрі скористався цим для зміцнення своєї держави. Розуміючи, що ефективно протистояти ассірійській військовій машині на полі бою урарти не в змозі, він зосередився на будівництві могутніх фортець, для чого необхідно було освоїти технологію обробки каменю. Близько 840 р. до н.е. Лутіпрі починає зміцнювати місто Ту́шпу на східному березі оз. Ван, яке було культовим центром бога сонця Шивіні, і там утверджується династія його нащадків — царів Біайнелі (тобто «Ванських»).

Сардурі I (835-825 рр. до н.е.). Син Лутіпрі — Сардурі I створив цілу мережу оборонних фортець на підступах до столиці. Біля західного підніжжя Ванської скелі збереглась фортечна стіна, складена з великих привізних каменів, що сягають розміру 6×1 м. На ній є надписи Сардурі I ассірійським діалектом аккадської мови, в яких він іменує себе не тільки «царем Біайнелі (тобто Вану, Урарту), правителем міста Ту́шпи», але і «царем великим, царем сильним, царем воїнств, царем Наїрі». Ця титулатура повторювала ассірійську з заміною слова «Ассірія» на «Наїрі», що означало виклик Ассірії і претензію на суперництво з нею. Очевидно, в Ассірії це відчули і в 832 р. до н.е. Салманасар III послав проти Сардурі свого полководця; урарти, однак, не допустили ассірійців вглиб держави ні цього разу, ні пізніше. Таким чином стратегія Лутіпрі виявилась правильною: хоч в безпосередньому зіткненні урартська армія програвала ассірійській, зведені могутні фортеці вже не давали можливості ассірійській армії проникати далеко вглиб країни. Крім цього, ассірійцям ускладнювали задачу суворі зими Вірменського нагір'я: всі наступальні кампанії вони могли проводити тільки в літню пору і тепер були змушені брати з собою важкі облогові знаряддя. В таких умовах сил ассірійської армії вистачало лише на часткові успіхи.

Ішпуіні (825-810 рр. до н.е.). Активною діяльністю відзначене і правління царя Ішпуіні. Якщо надписи Сардурі писались ассірійською, то тепер офіційні тексти складаються урартською мовою, для чого був використаний трохи змінений аккадський клинопис. Молода держава все виразніше утверджувала свою самостійність. Границі володінь правителя Тушпи розширюються до озера У́рмії і друга урартська держава — Муцацір потрапляє в залежність від Біайнелі. Здійснюються також походи на північ — для захоплення родючої долини р. Аракс.

Для консолідації об'єднаного Урарту проводиться релігійна реформа. На чолі пантеону опинились три божества: Ха́лді — бог неба, Тейшеба — бог грому і дощу і Шивіні — бог Сонця. Посилився вплив стародавнього релігійного центру урартських племен — Муцаціра з храмом Халді. Інтенсивна будівельна діяльність охоплює майже всю територію держави. Про неї повідомляють надписи Ішпуіні, вони оповідають і про численні походи.

Ме́нуа (810-786 рр. до н.е.). Справжнім творцем урартської могутності став син Ішпуіні — Ме́нуа. Збереглась частина офіційних анналів, рік за роком описуючих діяльність цього правителя (подібні аннали в Урарту також були одним з нововведень Менуа). Військові походи Ме́нуа йшли в двох напрямках — на південний схід, убік Сірії, де його війська захопили лівобережжя Євфрату, і на північ, убік Закавказзя.

З ім'ям Ме́нуа пов'язується установлення системи намісництв на чолі з областеначальниками, завершення впорядкування пантеону і організації основних культів з загальнодержавною системою жертвоприношень. В кожній підкореній області примусово вводився культ всеурартського бога Халді.

Великим розмахом відрізнялась і будівельна діяльність Ме́нуа. В районі столичного міста Тушпи був проведений канал завдовжки 70 км (зберігся донині), причому в окремих місцях вода перекидалась по кам'яним акведукам заввишки 10-15 м. Урартські будівельники не зупинялись перед тим, щоб прорубувати канали в скелях або облицьовувати їх брилами каменю. Ці звершення стали можливими завдяки впровадженню залізних знарядь і накладенню державних повинностей на населення новоприєднаних областей.

Аргішті I (786-764 рр. до н.е.). За сина Ме́нуа — Аргішті I урартські війська доходять до Колхіди в Західній Грузії і оз. Севан у Вірменії. В приєднаних областях здійснюється велика програма господарсько-будівельної діяльності. В Араратській долині, біля гори Арагац в 776 р. до н.е. будується великий міський центр Аргіштіхінілі (суч. Армавір), а в 782 р. до н.е. на пагорбі Арін-Берд — фортеця-місто Еребуні (суч. Єреван). В районі Аргіштіхінілі проводяться чотири канали, закладаються виноградники і фруктові сади. В містах-фортецях влаштовуються велетенські державні зерносховища. Стратегія створення другого економічного центру Урарту в Закавказзі, в області, віддаленої від основного театру воєнних дій, пізніше цілковито себе виправдала.

Не менш успішною була і південна політика Ванського царства. Аргішті I міцно заволодів областю навколо оз. Урмія, проник в Північну Сірію, а також поставив в залежність Маннейське царство, практично виходячи до границь Вавілонії. Вічний суперник Урарту — Ассірія позбулась, таким чином, стратегічних поставок коней і заліза і потрапила в стан економічного і політичного занепаду. Сучасник Аргішті — цар Салманасар IV (783-772 рр. до н.е.), протягом шести років безуспішно намагаючись розірвати цю блокаду, характеризував свого противника так: «Аргішті урарт, ім'я якого страшне, як важка буря, сили якого великі». Не змогли виправити становище і наступні два ассірійських правителі — А́шшур-дан III (772-755 рр. до н.е.) і А́шшур-Не́рарі IV (755-745 рр. до н.е.). Урарту досягло зеніту своєї могутності.

Суспільство Урарту. Для того, щоб вижити поруч з могутньою Ассірією, царство Біайнелі повинно було не відставати від неї в розвитку військової справи і управління.

Армія. На поч. VIII ст. до н.е. в урартській армії були введені ассірійська структура підрозділів, система навчання і озброєння (пластинчасті панцири, гостроконечні бронзові шоломи, великі круглі бронзові щити, довгі

сталеві мечі і лук із сагайдаком на 36 стріл, з залізними і бронзовими наконечниками). Адміністративна ж система була своєю і досягла такого рівня розвитку, що з другої пол. VIII ст. до н.е. її стала копіювати вже Ассірія.

Загарбницька політика. Війни і «мирне» управління завойованими областями мали одну мету — загарбання матеріальних цінностей, які накопичувались на царських і храмових складах заради престижу, обміну дарами з іншими правителями і утримання придворного штату, чиновництва і армії; значно меншою мірою вони надходили в обіг: товарне господарство в гірських областях Передньої Азії було погано розвинуте. В той же час скупчення металів і полонених (в тому числі ремісників) в центрах Ванської держави сприяло високому розвитку металургійного виробництва і ювелірної майстерності.

Рабство. З кожного походу урартські війська приганяли поряд з безліччю худоби також дуже багато полонених з мирного населення — іноді сотні тисяч. Більшість полонених віддавали царю (йому також переходила завойована земля), але багато діставалось і воїнам. Господарство країни, однак, було не здатне використати таку масу підневільної робочої сили, тому більше половини взятих в полон приносили в жертву богам, залишаючи життя переважно хлопчикам і молодим жінкам. Раби використовувались в скотарстві, ремеслі і будівництві. Якусь частину, як і в Ассирії, саджали на землю в якості ілотів царя або його підданих, що господарювали індивідуально, віддаючи значну частину одержаного продукту. Багатьох хлопчиків кастрували, поповнюючи євнухами штати не тільки царя, але, імовірно, і областеначальників, жриць тощо. Полонених воїнів часто включали в урартські прикордонні частини.

Фортеці. В Урарту не було великих царських землеробських господарств, заснованих на рабській праці. Належної царю землі було порівняно небагато, і продукти рільництва надходили в урартські палаци-фортеці головним чином у вигляді натурального податку з населення. В цих фортецях знаходились склади хліба і фуражу для війська, винні підвали, тут же були майстерні для первинної переробки сировини, для виготовлення зброї і т.д., розташовувались гарнізони і містились намісники зі своїм штатом.

Населення. Урартське суспільство стало ще більш поліетнічним, ніж раніше. Крім власне урартів, жителів басейну оз. Ван і Урмія, Біайнелі населяли «хетти» (тобто лувійці і східні мушкі — протовірмени), хурріти, а також північнокавказькі племена (протогрузиномовні тощо). Різноплемінним і різномовним, імовірно, було і військо.

Основна маса населення називалась шурелі (букв. «зброї», тобто «воїнства» або «збройні племена»). Вони були зобов'язані військовою і іншими повинностями і жили великими общинно-родовими поселеннями, згрупованими навколо оточених стінами самоврядних і царських поселень-фортець. Так, існували цілі поселення з родичів царя. Серед царських людей (урурда́) виділялась вища група — марі. Військова і служива знать, слід думати, сходила за походженням до місцевих знатних родів різних племен.

Релігія. Найважливішим культовим центром Біайнелі був муцацірський храм бога Ха́лді; він був місцем коронації царів і одночасно їх казною. Поряд з храмами (під двосхилим дахом з колонним залом і іноді з портиком) в культі Ха́лді існували святилища під відкритим небом — перед нішею в скелі або кам'яній стелі («брамами» Ха́лді); як храми, так і «брами» володіли величезними стадами, утвореними з царських пожалувань і обов'язкових дарів на жертви, які приносили сім'ї общинників; про польові храмові господарства джерела не згадують.

Господарський розвиток Урарту. Економічний устрій Біайнелі був подібний до устрою інших держав Стародавнього Сходу, особливо Ассирії. Держава сильно залежала від землеробства, що вимагало централізованих зусиль з будівництва іригаційних систем. Цими роботами керували царі, а їх безпосереднє здійснення було покладене на вільних жителів в якості суспільної повинності, і на військовополонених. Царські намісники, сановники і вільні жителі мали власні земельні наділи. Окремі території платили податки зерном, кіньми, биками тощо. Різноманітні природні умови Вірменського нагір'я сприяли успішному розвитку різноманітних форм господарства.

Землеробство і садівництво. В Урарту вирощували пшеницю, ячмінь, кунжут, полбу і просо, а також обробляли сади і виноградники. В деяких регіонах збереглись канали, споруджені в часи Аргішті I і Менуа, які донині використовуються для зрошення. Із злакових культур, переважно проса, випікали хліб і варили пиво; з кунжуту чавили олію. Широко було розповсюджене виноробство. Оскільки природні умови Месопотамії погано підходили для культивування винограду, Біайнелі постачало вино в Ассірію і Вавілонію. Слава урартського вина досягала віддалених областей і, можливо, відобразилась в легенді про Ноя, що після потопу посадив виноградник (Бут., IX, 20).

Техніка землеробства була доволі розвиненою. Більшість знарядь вироблялись з заліза, застосовувались важкі плуги для пари (рідше четвірки) биків. На зрошувальних каналах працювали водяні млини.

Зерносховища, олійні майстерні, а також винні підвали знаходились при царських палацах, які приймали основну частину сільськогосподарської продукції як податки.

Тваринництво. Луки Вірменського нагір'я більш сприятливі для тваринництва, ніж рівнини Месопотамії, тому худоба систематично постачалась в Ассірію у вигляді контрибуцій або військових трофеїв. Урарти, в свою чергу, робили походи в Закавказзя з метою захоплення тварин. На Вірменському нагір'ї переважала яйлажна (напівкочова відгінна) форма тваринництва. В документах згадуються велика (бики, корови) і дрібна (вівці) худоба. Археологічні дослідження також виявили рештки домашніх свиней і верблюдів. Тварини регулярно приносились в жертву численним божествам. Також іконографічні джерела свідчать про виробництво масла, сиру і використання шкір для пошиття одягу.

Стратегічне значення для Ванського царства мало конярство. З одного боку, природні умови Біайнелі сприятливі для цього заняття, тому кінь був найпоширенішою домашньою твариною. З іншого боку, коні були найважливішим військовим ресурсом, а вічний суперник Урарту — Ассірія мала обмежені можливості для конярства і купувала або забирала коней силою з Вірменського нагір'я і Анатолії. Коли Ванське царство в кін. IX ст. до н.е. перекрило торговельні шляхи між Ассірією і Анатолією, перша стала поступатись Біайнелі у військовій могутності.

Ремесло. Вірменське нагір'я входить до числа найдавніших центрів металургії. Перші сліди обробки металів відносяться до неоліту. На території Урарту знаходилось кілька родовищ міді, заліза, олова, свинцю. Існує гіпотеза, що виплавка заліза взагалі вперше виникла на території Вірменського нагір'я. В Урарту вироблялось багато металевих виробів, зокрема залізних, як для внутрішнього використання, так і на експорт в Ассірію, Мідію і Східне Середземномор'я.

В Урарту існувала розвинена технологія обробки каменю. Грубі кам'яні роботи систематично проводились при будівництві фортець, а також видовбуванні печер у Ванській скелі. При розкопках також були виявлені предмети з тонким кам'яним гравіруванням, включаючи різні прикраси. Кераміка вироблялась по всій території країни, також і для потреб виноробства. Багато великих глиняних горщиків і казанів мали витончені прикраси і орнаменти.

Сардурі II (764-735 рр. до н.е.). Новий цар продовжив політику свого батька Аргішті I з розширення границь Урарту і здійснив багато успішних походів прокладеними попередниками шляхами, захоплюючи полонених і матеріальні цінності. Так, про похід в Маннейське царство літопис царя повідомляє: «...Виступив я в похід на країну Манна, країну я завоював, міста спалив і зруйнував, країну я розорив; чоловіків і жінок погнав в країну Біайнелі. Цитадель міста Дарбани, укріплену, в бою я завоював, цю країну до моєї країни я приєднав». Кількість полонених постійно збільшується: так, за один лише рік Сардурі II привів з трьох походів 12 735 хлопчиків і 46 600 жінок.

Однак, в Ассирії прийшов до влади рішучий Тіглатпаласар III (745-727 рр. до н.е.) і здійснив реформи, які дали змогу відновити могутність держави. В 743 р. до н.е. під час походу в Північну Сірію ассирійці в битві на західному березі Євфрату розгромили Сардурі II і більшість місцевих князьків відпало від Урарту. В 735 р. до н.е. Тіглатпаласар III вторгся в межі самого Ванського царства. В своїх анналах він повідомляє: «Сардурі урарта в Тушпі, його головному місті, я замкнув, велике побоїще влаштував перед міськими брамами, зображення моєї величності установив я напроти міста. 60 мір шляху по великій країні Урарту від верху до низу переможно я пройшов і не зустрів суперника». Ця поразка повергла Ванське царство в хаос, багато областей повстали проти Тушпи.

Руса I (735-713 рр. до н.е.). Син полеглого Сардурі II — Руса I зумів енергійними діями зберегти державу. В його анналах сказано, що тільки «з двома конями і візником, своїми руками завоював він царство Урарту». Йому також вдалось відновити союз з Муцаціром, релігійним центром Урарту, і навіть завдати Ассирії удару у відповідь: «Урзана, цар міста Ардіні, став переді мною. Взяв я на себе турботу про їжу всього його війська [і] богу Халді, владиці, храм... в брамах я збудував. Урзана надав мені допоміжні війська.., бойові колісниці, які були в нього; я повів [воїнів] до гір Ассирії. Влаштував я там різанину... Бог Халді дав мені силу, владу, радість протягом всього мого життя. Країною Біайнелі я правив, ворожу ж країну пригнобив...».

Незабаром Руса I зіткнувся з серйозною зовнішньою небезпекою — вторгненням кінних загонів іраномовних кіммерійців, які, закріпившись в Західній Грузії, здійснювали набіги на Урартське царство. Небезпека степовиків полягала, по-перше, в новій тактиці і, по-друге, в озброєнні луками і стрілами з тригранними наконечниками стріл, влучність і далекобійність яких вносили паніку в ряди противника. Однак кіммерійці не відразу навчились брати фортеці, які були кістяком оборони Біайнелі. Руса I справився з кочівниками, направивши їх потік в Анатолію. Натомість обстановка в Ассирії сприяла урартам. В останні роки свого царювання Тіглатпаласар III був заклопотаний внутрішніми проблемами, а його наступник Салманасар V (727-722 рр. до н.е.) вів воєнні дії в Східному Середземномор'ї проти Іудеї і Фінікії. Це дозволило Русі I здійснити кілька вдалих походів в Закавказзя (на оз. Севан було зведено дві фортеці) і країну маннеїв. Великі роботи із створення потужного господарського комплексу здійснювались царем в районі на північ від оз. Урмія. Не забував він і центр своєї держави — околиці оз. Ван. Там було збудоване велике водоймище, з'явились виноградники і поля, виникло нове місто, назване Русахінілі.

Тим часом ассирійський трон дістався войовничому Саргону II (722-705 рр. до н.е.). В 722-719 рр. він був зайнятий воєнними діями на заході — в Палестині і Сирії, розчищаючи стратегічно важливі торговельні шляхи в Анатолію, а з 718 р. до н.е. переніс воєнні дії на північ. Дії Саргона II завжди були ретельно підготовлені: в його резиденції, Дур-Шаррукені, збереглись клинописні таблички з розвідувальними повідомленнями з Урарту (взагалі, розвідці надавалось такого значення, що її очолив син Саргона II і спадкоємець трону — Сінаххеріб). В 718-715 рр. до н.е. боротьба розгорнулась на території країни Манна. Кілька разів Саргон II саджав на престол бажаного йому правителя, а урартський цар у відповідь організовував повстання маннеїв на користь свого ставленика. Нарешті, в 714 р. до н.е. Саргон II розпочав вторгнення в Урарту, відразу після одержання повідомлення про невдалий похід Руси I проти кіммерійців. Похід почався з Манни, яку ассирійці легко завоювали. Саргон II вирушив далі на схід, переслідуючи союзників Урарту, але одержав повідомлення про те, що Руса I зосередив великі сили в гірській ущелині на схід від оз. Урмія, щоб вдарити ассирійську армію з тилу. Тоді цар різко змінив плани кампанії і, раптово напавши на урартський табір вночі, розгромив основні сили противника.

Руса I змушений був рятуватись втечею, а Саргон II вирушив далі на північ, де зруйнував місто Улху і вийшов на північно-східний берег оз. Ван. Враховуючи дані розвідки, цар відмовився від штурму Тушпи і повернув назад. Неочікувано для противника ассірійська армія здійснила дуже важкий перехід через лісисті гори і з'явилась в Муцацірі, де зруйнувала і розграбувала культовий центр бога Халді в місті Ардіні. Було захоплено понад 330 тис. предметів мистецтва і ремесла, що складало більше тонни золотих і п'яти тонн срібних, а також більше ста тонн бронзових виробів і мідних злитків. Руса I, довідавшись про це, покінчив життя самогубством. Так Ванське царство зазнало поразки в боротьбі за політичну гегемонію в Передній Азії.

Аргішті II (714-685 рр. до н.е.). Після смерті Руси I на престол зійшов його син Аргішті II, який перестав зазіхати на володіння Ассирії або зони її впливу. В силу цього сторони стали частіше розв'язувати конфліктні ситуації шляхом переговорів. Аргішті II навіть домовився про викуп в Ассирії захопленої в Муцацірі бронзової статуї бога Халді. Дане становище стабілізувалось після загибелі Саргона II внаслідок придворної змови (705 р. до н.е.). В цих умовах Аргішті II (713-685 рр. до н.е.) направив свої походи на схід, досягаючи узбережжя Каспійського моря. Тут продовжувалась традиційна політика урартських царів — переможені області не розорялись, а підкорялись на умовах виплати данини.

Руса II (685-645 рр. до н.е.). Це стабільне становище продовжувалось і за Руси II, якому вдалось укласти союз з кіммерійцями і разом з ними робити успішні походи в Анатолію, в «країну Хатті», населену східними мушкі, які розмовляли протовірменською мовою (ще Аргішті I насильно переселяв мушкі в Еребуні). Численних полонених цар Біайнелі використовував в якості робочої сили для масштабного будівництва (в силу цього мушкі розселились по всьому Вірменському нагір'ю). В Закавказзі Руса II здійснює великі іригаційні роботи і розбудовує місто Тейшебаїні на пагорбі Кармір-Блур. Недалеко Тушпи розширюється і укріплюється місто Русахінілі, що стало новою столицею Урарту. Міста-фортеці, храми і ін. споруди будуються по всій країні.

Занепад Ванського царства. Протягом 670-660-х рр. до н.е. з Північного Причорномор'я і Приазов'я на Вірменське нагір'я просунулась нова хвиля іраномовних кочівників — скіфи. Вступивши бл. 672 р. до н.е. в союз з Ассірією і завдавши поразки союзникам Руси II — кіммерійцям (очевидно, постраждав і ряд районів Урарту), вони закріпились в районі оз. Урмія, утворили царство Ішкуза і майже на півстоліття стали одним з найважливіших факторів передньоазіатської політики. Для Ванського царства це сусідство було дуже небезпечним, тому що вторгнення скіфів сягали глибоких тилів держави, які в свій час були недоступними для ассірійської армії. Це змушує спадкоємців Руси II — Сардурі III (645-635 р. до н.е.) і Сардурі IV (635-625 рр. до н.е.) звернутись по допомогу до Ассирії і визнати свою залежність від царя Ашшурбанапала (669-629 рр. до н.е.). Це, однак, допомогло ненадовго: в 625 р. до н.е. Мідія, «васал» Ассирії і Ішкузи, спочатку звільнилась від панування скіфів, а потім взяла найактивнішу участь у знищенні Ассирії (619-609 рр. до н.е.). Залишившись без союзників, останні царі Біайнелі — Ерімена (625-600 рр. до н.е.), Руса III (600-595 рр. до н.е.) і Руса IV (595-585 рр. до н.е.) нічого не змогли протиставити новому ворогу. Мідійці методично руйнували урартські фортеці, серед них — столиці Тушпу і Русахінілі, поки не витіснили рештки армії і царський дім в Закавказзя. Столиця перемістилась в місто-фортецю Тейшебаїні. В ході мідійсько-лідійської війни 590-585 рр. до н.е. Ванське царство було остаточно знищене і забуте.

6. СТАРОДАВНЯ ВІРМЕНІЯ
(VI—I ст. до н.е.)

Після мідійського завоювання на Вірменському нагір'ї настає тривалий цивілізаційний занепад. Майже всі міста були зруйновані, більшість жителів займались сільським господарством, відбувся регрес до рівня общинно-племінного побуту.

Вірменське нагір'я у складі держави Ахеменідів. Внаслідок підкорення Мідії державою Ахеменідів (550 р. до н.е.) територія Вірменського нагір'я була включена до складу кількох сатрапій. Опорними пунктами влади персів стали фортеці Ванська скеля і Еребуні. Населення, як і раніше, було дуже неоднорідним і складалось зі східних мушкі (протовірмен), хуррітів, семітів, лувійців і решток урартів.

Східні мушкі і походження вірменського етносу. Згідно найпоширенішої теорії, в умовах винищення урартської знаті і утвердження родоплемінного ладу східні мушкі, розселені по всьому регіону ще царями Біайнелі, особливо Аргішті I (786-764 рр. до н.е.) і Руса II (685-645 рр. до н.е.), потрапили в поле зору мідійських царів, а потім Ахеменідів, і їх знать стала залучатись до управління місцевими сатрапіями. Власне це і спричинило асиміляцію східними мушкі інших племен нагір'я і утворення вірменського етносу, мова якого, зазнавши дуже сильного впливу урартських і хуррітських діалектів, значно віддалилась від свого індоєвропейського коріння.

Період смути (522-521 рр. до н.е.). В Бехістунському надписі, присвяченому подіям перської смути 522-521 рр. до н.е., зазначено, що сатрапія Арміна (тобто Вірменія — перша згадка назви країни) стала на бік самозванця Гаумати, що був мідійцем, а отже, її жителі вважали своїми законними правителями мідійських царів. Повстання протягом семи місяців придушують два полководці Дарія (один з них, Дадаршиш, був вірменом). Загальне число полеглих в битвах вірменів склало 5097 чол. і 2203 було взято в полон.

Утвердження Ервандідів (Оронтідів). Згідно Геродота (III, 93, 94), Вірменське нагір'я було поділене Дарієм між двома сатрапіями: XIII і XVIII. Правителями однієї з сатрапій були призначені представники давньовірменської знаті — Ервандіди (Оронтіди в грецькій передачі), столицею яких став Армавір, розташований на місці урартської фортеці Аргіштіхінілі.

Заняття населення. Певні відомості про Вірменію, «країну обширну і багату, якою правив Оронт», про побут і суспільний устрій її населення у кін. V ст. до н.е. дає «Анáбасіс» Ксенофонта (III, V, 17; IV, IV, 1, 4, V, 34). Вірмени займались землеробством і скотарством, користувались залізними сільськогосподарськими знаряддями, розводили сади і виноградники. Високого рівня досягло скотарство (див. Страбон, XI, 13, 7); частину данини Ахеменідам вони сплачували конями. Поряд із землеробами, що займали родючі рівнини, в горах жили пастушачі племена. Економіка Вірменії довгий час грунтувалась в основному на натуральному господарстві. Суттєвим в її подальшому розвитку було те, що через Вірменське нагір'я йшов «царський шлях» — найважливіша транспортна артерія держави Ахеменідів. Місцева торгівля знаходилась майже цілком в руках чужоземців — вавілонян і арамеїв.

Суспільний устрій. Основною одиницею суспільної організації вірменів була родова община (тун), поділена на великі патріархальні сім'ї (ерд), очолювані танутером. Рід колективно володів засобами виробництва — землею і худобою. По мірі розкладання первіснообщинних відносин із общинників виділялась знать — «найпочесніші вірмени», які разом з вождями набирали військові дружини і в разі успішного походу захоплювали здобич і полонених. Перетворивши незайняті ділянки в агараки (індивідуальну власність), ці вожді і «найпочесніші вірмени» змушували військовополонених працювати на себе. Агараки переважно служили задоволенню потреб власників, але дещо починає вироблятись і на продаж: з Вірменії, зокрема, вивозилось вино.

Таким чином, Вірменія VI—IV ст. до н.е. стояла на порозі державотворення, однак, чужоземне панування затримувало цей процес. Одночасно Ахеменіди, обтяживши сатрапії даниною і «царськими роботами», збільшували розрив між народом і «найпочеснішими вірменами», що сприяло класовому розшаруванню суспільства.

Релігія. В ахеменідський період оформляється релігія вірменів. Поряд із здавна існуючим культом предків складається великий пантеон богів. Крім Хайка, що вважався прабатьком народу, вірмени шанували вмираючого і воскресаючого бога природи — Ара і богиню родючості Астлік, бога війни Торк Ангела, богиню води і дощу Наріні (Цовінар). Крім того, вся природа населялась безліччю добрих і злих духів.

Епічні сказання. У цей, а частково і в попередній період закладаються основи вірменського епосу: якщо перекази про боротьбу Хайка з Белом, про похід ассірійської цариці Шамірам проти Ара Прекрасного сходять своїми історичними коренями ще до воєн Урарту з Ассірією, то епічні сказання про боротьбу вірменських царів Ерванда і Тіграна з Астіагом і Кіром склались не раніше VI ст. до н.е.

Вірменія в системі держав Александра Македонського і Селевкідів. Протягом 334-329 рр. до н.е. державу Ахеменідів підкорив Александр Македонський, однак, влада еллінів над Вірменським нагір'ям залишилась номінальною: ні сам Александр, ні його воєначальники в регіоні не побували. Після смерті Александра (323 р. до н.е.), як побічний наслідок боротьби діадохів, на Вірменському нагір'ї починають складатись самостійні або напівсамостійні держави.

Мала Вірменія. На крайньому заході нагір'я, північніше долини Верхнього Євфрату, на території колишньої Хайаси знаходилась Мала Вірменія (грец. Αρμενία Μικρα). Населення її займалось переважно скотарством, особливо славились місцеві коні. З ремесел одержала розвиток обробка металів. За Александра і якийсь час після нього Мала Вірменія формально перебувала під владою еллінів, але вже в 322-321 рр. до н.е. тут виникло самостійне царство. Історія Малої Вірменії в цей період відома погано: область знаходилась осторонь від інших вірменських земель і тяжіла не стільки до них, скільки до сусіднього Понту. В 107 р. до н.е. Мала Вірменія була приєднана Мітрідатом VI Євпатором (120-63 рр. до н.е.) до Понтійського царства.

Софена. Друга вірменська область, Софена (вірм. Цопк), що займала південно-західну частину Вірменського нагір'я, відрізнялась родючістю — її центральну частину Полібій називає «Прекрасною рівниною». Софена була розташована поблизу важливих торговельних шляхів; південніше неї через Північну Месопотамію проходила торговельна магістраль зі Східного Ірану через Селевкію на Тігрі в Антіохію на Оронті, відгалуження якої йшло через Софену в Анатолію. Софена входила до складу держави Селевкідів як особлива сатрапія, зобов'язана платити данину і виставляти війська, але управлялась вона місцевими династами (спадкоємними правителями), що походили від молодшої галузі Ервандадів, користувалась внутрішньою самостійністю і час від часу звільнялась від влади Селевкідів. За царя Арсамеса (вірм. Аршам, 243-228 рр. до н.е.) в Софені раніше, ніж в інших вірменських землях, з'являється грошовий обіг і починає чеканитися місцева монета.

За сина Арсамеса — Ксеркса Вірменського (228-212 рр. до н.е.) Софена відмовилась сплачувати данину Селевкідам, у відповідь Антіох III Великий (223-187 рр. до н.е.) обложив її столицю — Аршамашат і Ксеркс був змушений визнати свою залежність, запорукою чого став його шлюб з сестрою Антіоха — Антіохіс (Антіохідою). Однак, незабаром Антіохіс отруїла його і приєднала Софену до Селевкідії. Звільнилась вірменська держава після поразки Антіоха III в битві при Магнесії (190 р. до н.е.): згідно Апамейського мирного договору 188 р. до н.е. переможці-римляни визнали Софену своїм союзником.

Вірменія. Третя вірменська область, власне Вірменія, була розташована у верхній течії Тігру і в околицях оз. Ван, тобто займала основну територію Урарту. Як і в Софені, тут правили місцеві династи, але за своїм суспільним розвитком Вірменія сильно відставала від Софени і влада Селевкідів була тут значно міцнішою.

Айраратське царство. На північний схід від Вірменії, в долині р. Араксу, знаходилось Айраратське царство, що виникло в кін. IV ст. до н.е. Його корінне населення — алародії — поступово асимілюється вірменами. В Айраратському царстві утвердилась династія Ервандідів (грец. Оронтідів), що вела своє походження від ахеменідських намісників XVIII сатрапії. Сатрап Ерванд I (грец. Оронт) визнав владу Александра, але під час боротьби діадохів у 316 р. до н.е. Айраратське царство стало самостійним. Його столицею було місто Армавір, розта-

шоване на місці урартського Аргіштіхінілі. В 220 р. до н.е. царство було захоплене Антіохом III і згодом приєднане до власне Вірменії, яка відтепер стала називатись Великою. Таким чином, до кін. III ст. до н.е. майже всі вірменські землі опинились під владою Селевкідів.

Протягом III — поч. II ст. до н.е. вірмени заселяють майже всю ту територію, що згодом склала історичну Вірменію. В цей час починає складатись вірменська народність. Країна вступає в більш тісні відносини з іншими народами Передньої Азії і підпадає під вплив сусідніх еллінистичних держав.

Релігія. З часів панування Ахеменідів тривав процес іранізації вірменської релігії. Як головне божество шанувався Арамазд — іранський Ахура-Мазда. Серед богинь на перше місце висунулась іранська (бактрійська) Анáхіта, покровителька вод, образ якої злився на Вірменському нагір'ї і в Анатолії з образами місцевих богинь родючості. З богинь власне вірменського пантеону найбільше значення зберегла Астлік. Народ міцно зберігав свої вірування, в першу чергу календарний культ Ара Прекрасного.

Утворення самостійних вірменських держав. Битва під Магнесії 190 р. до н.е., після якої Антіох III був змушений відмовитись від усіх анатолійських володінь на північ від Таврa, дала поштовх розпаду держави Селевкідів. Цим в першу чергу скористались селевкідські стратеги Великої Вірменії і Софени — Артаксій і Заріадр (вірм. Арташес і Зарех), взявши собі царські титули. Так виникли перші самостійні вірменські держави, утворення яких певною мірою було викликане антиелліністичною реакцією місцевого населення. Спираючись на значний прошарок вільного селянства, правителі Великої Вірменії і Софени здійснюють активну зовнішню політику, приєднуючи суміжні землі. Їм навіть вдається вийти за межі Вірменського нагір'я і захопити ряд областей у сусідніх іберів і мідійців. Особливо посилюється Велика Вірменія.

Піднесення Великої Вірменії. Внаслідок численних переможних походів Арташéса I (189-161 рр. до н.е.), за свідченням вірменського історика Мовсеса Хоренаці (Мойсей Хоренський, 410-490 рр.), захоплювались цілі натовпи рабів: тільки одному зі своїх полководців цар подарував 500 царай (рабів, що працювали в агараках). Він також здійснив важливу земельну реформу: в різних частинах Вірменського нагір'я були знайдені стели з арамейськими надписами (т.зв. делімітаційні камені Арташеса I), що позначали межі царських (серед них наданих приватних особам) і общинних земель.

За Арташеса I і його спадкоємців зміцнюються торговельні зв'язки Вірменії з сусідніми країнами. На одному з торговельних шляхів, що проходили через Вірменію, була споруджена нова столиця — Арташат, що знаходилась на березі Араксу, неподалік від Армавіра. Арташат незабаром став великим центром ремесла і торгівлі. Втім, Велика Вірменія залишається внутрішньо неміцною: у 161 р. до н.е., пише Мовсес Хоренаці, «виникає якесь страшне сум'яття і юрби воїнів починають знищувати одні одних; Арташес же, намагаючись втекти, гине... від рук власних ратників...» (Історія Вірменії, II, 12).

З виникненням Парфянської держави в сер. III ст. до н.е. зовнішнє становище Вірменії значно погіршується. Парфянський цар Мітрідат II (123-88 рр. до н.е.) вторгається у Велику Вірменію і її правителю Артавазду I (160-115 рр. до н.е.) вдається зберегти трон тільки ціною визнання своєї залежності і передачі у заручники свого сина Тіграна.

Держава Тіграна II. У 95 р. до н.е. цей самий Тігран «поступився» Мітрідату II «сімдесятьма родючими долинами» в Атропатені (Страбон, XI, 14, 15), що дозволило йому одержати трон і стати згодом самим знаменитим правителем Стародавньої Вірменії — Тіграном II Великим (95-55 рр. до н.е.). Підтримуючи спочатку мирні відносини з Парфією, він в перший же рік свого правління почав завоювання на заході. В 95-94 рр. до н.е. він приєднав до своїх володінь Софену і стратив її останнього царя Ерванда V. Слідом за цим Тігран захопив на північному сході ряд прикордонних албанських областей.

Зовнішньополітична обстановка на поч. I ст. до н.е. складалась сприятливо для Вірменії. Римська республіка переживала на рубежі II—I ст. до н.е. гостру політичну кризу, а Селевкідія знаходилась у стані повного занепаду. Найбільш сильною державою, здатною вчинити опір Вірменії, був Понт, але з його царем — Мітрідатом VI Євпатором (120-63 рр. до н.е.) Тігран II уклав у 94 р. до н.е. дружній договір. Взагалі, інтереси Вірменії і Понта схрещувались в Каппадокії і Мітрідат ще раніше намагався її захопити, але наштовхнувся на протидію Риму. Тепер обидва царі — понтійський і вірменський — заздалегідь розділили між собою здобич. Було домовлено, що у випадку завоювання Каппадокії Мітрідат одержить землю, а Тігран — рухоме майно і людей. Крім цього Мітрідат і Тігран розподілили між собою сфери майбутніх завоювань. Мітрідат претендував на Анатолію, чорноморське узбережжя і Грецію, Тігран II — на Парфію, Сірію і прилягаючі до них країни. Для закріплення союзу Тігран одружився з дочкою Мітрідата — Клеопатрою.

В 93 р. до н.е. Тігран вторгся в Каппадокію, але втручання римлян перешкодило його подальшому просуванню. У 88 р. до н.е., після кількох років боротьби зі змінним успіхом, Мітрідат і Тігран знову приступили до рішучих дій. В той час як Мітрідат вів свою першу війну з Римом (89-84 рр. до н.е.), Тігран виступив проти Парфії. Вірменські війська вторглись в Ассірію і Мідію, досягши Ніневії і Арбел. Парфія була змушена погодитись на невигідний для себе мир. Крім земель, відступлених Тіграном при воцарінні і тепер йому повернутих, під його владу потрапили всі північно-західні області Парфії. Парфянський цар відмовився від титулу «царя царів» («шахіншах»), який перейшов до Тіграна.

У 84 р. до н.е. одночасно з миром між Вірменією і Парфією був укладений договір між Суллою і Мітрідатом. Скориставшись тим, що римляни були поглинені громадянською війною між прибічниками Сулли і Мáрія, а Понтійське царство ще не встигло оправитись після війни з Римом, Тігран почав загарбання володінь держави Селевкідів. Він вирушив до берегів Середземного моря, заволодів Коммагеною з її переправами через Євфрат, а

потім без особливих утруднень підкорив своїй владі Сірію, Фінікію і рівнинну Кілікію. Його володіння на півдні доходили до Птолемаїди на березі Середземного моря. Держава Селевкідів перестала існувати. Тігран оголосив себе спадкоємцем поваленої династії, Антіохія поряд з Арташатом стала другою столицею його держави.

У 78 р. до н.е. Мітрідат і Тігран знову вирушили на Каппадокію і захопили її столицю Мазаку. Згідно договору, територія Каппадокії відійшла до Мітрідата, тоді як вся здобич (в тому числі 300 тис. жителів), дісталась Тіграну.

У 70-х роках I ст. до н.е. володіння Тіграна II являли собою велику державу, що простиралась від Кури до Йордану і від Середземного моря до Каспійського. У 77 р. до н.е. в південній частині Вірменського нагір'я, в 50 км на північ від Тігру, на березі його притоки Німфія, Тігран заснував нове місто, заселивши його жителями 12 елліністичних міст Анатолії, насильно переселеними у Вірменію. Це місто було названо Тігранакертом і повинно було стати новою столицею великої держави.

Суспільний і політичний лад Вірменії в I ст. до н.е. Держава Тіграна, швидко розрісшись, проіснувала лише до початку 60-х років до н.е.

Сільське господарство. Тимчасове підпорядкування багатих торгових міст Сирії і Фінікії не зробило суттєвого впливу на розвиток переважно аграрних центральних областей Вірменії. Альпійські луги в гірських областях були прекрасними пасовищами для худоби. Як і раніше було високо розвинене конярство. В горах Вірменії і прилягаючих областей були поклади міді, заліза, свинцю, срібла, золота. На берегах оз. Урмії добувалася сіль.

Форми землеволодіння. Основну частину населення країни складало селянство, організоване в сільські общини. Становище його нагадувало становище лаой у державі Селевкідів. Воно вважалось проживаючим на царській землі і було обтяжене різними повинностями. Поруч з сільськими общинами розвивались і великі приватновласницькі господарства, що належали царю і знаті. В цих господарствах застосовувалися різні форми експлуатації: тут працювали раби, закабалені общинники і здольники. Селяни-общинники завзято відстоювали свою свободу, але все частіше і частіше попадали в залежність від знаті.

Рабовласництво. Крім сільського господарства, рабська праця застосовувалась в будівництві, на рудниках і в домашньому побуті. Джерела рабства були різні. Більше всього рабів давала війна: військовополонені, обернені в рабів (струки), розподілялись між царем, знаттю і храмами. Поряд з цим були «раби, народжені в домі» і «раби, куплені за срібло», а також звернені в рабство за злочини. Існувало, нарешті, як і в інших країнах Передньої Азії, боргове рабство. Вірменське суспільство часу Тіграна II було суспільством рабовласницьким, але ще порівняно слабко розвиненим. На це вказують боргове рабство, практика поселення рабів на землю і ін. аналогічні явища. Античні форми рабовласництва одержали розвиток у Вірменії лише в елліністичних містах.

Торгівля і товарно-грошові відносини. Завоювання Тіграна дали новий поштовх розвитку торгівлі, в першу чергу транзитної. Вірменію перетинали дві великі торговельні магістралі: одна з них з'єднувала чорноморське узбережжя з Іраном і далекою Індією і йшла через Айраратську область і Атропатену, інша проходила з Сирії через Софену і Південну Вірменію в Східний Іран. З самої Вірменії вивозились продукти сільського господарства, коні і мули, метали, «вірменська фарба» (кошеніль); ввозились у Вірменію переважно продукти ремесла і предмети розкоші з Анатолії, Сирії і Єгипту. Розвиток торгівлі тяг за собою розвиток грошового обігу: Тігран II і його спадкоємці чеканили золоту, срібну і бронзову монету з грецькими надписами. Поряд з місцевою оберталась селевкідська, парфянська і римська монета.

Міста. Центрами ремесла і торгівлі були міста, розташовані на найважливіших торговельних шляхах. Населення міст Вірменії було змішаним: тут жили елліни, сірійці, іудеї, перси. Вірмени складали далеко не переважну частину міського населення. Жителі міст поряд з ремеслами і торгівлею займались і землеробством. Тігран за прикладом ассирійських і урартських царів застосовував масове виведення жителів підкорених елліністичних міст, заселяючи ними старі і нові міста.

Панівний клас. Очолювала суспільство в державі Тіграна II рабовласницька аристократія, що утворилась в основному з «найпочесніших вірменів», тобто племінної знаті. Оскільки племінні різниці далеко ще не були зжиті, вожді племен відігравали значну роль при дворі і в адміністрації Тіграна. Зрозуміло, ця знать значною мірою вже втратила свій колишній племінний характер: її представники одержували землю від царя. Вірменська знать в часи Тіграна піддавалась сильній іранізації, яка почалась ще в ахеменідський період; на це вказують, зокрема, імена царів з династії Арташесідів: Арташес, Артавазд, Тігран.

Жрецтво і храми. Значну роль в країні грало також жрецтво. Як і в сусідніх областях Анатолії, а також в Іберії і Албанії, найбільші храми володіли значними земельними маєтками і безліччю гієродулів, що працювали на них. Особливо знаменитим був храм богині Анáхіти «Анахтакан Гавар» в Ерезі в провінції Акілісена (Екегіац), де йому належав цілий район. Могутність священнослужителів посилювалась тим, що жрецькі посади були спадкоємними. Верховний жрець вважався другою після царя особою в державі, тому її найчастіше обіймав брат царя. Повноваження верховного жерця поширювались також і на сферу законодавства.

Царська влада. Влада царя у Вірменії була необмеженою, йому виявлялись божественні почесті. Її матеріальною опорою були царські землі, які правитель роздавав знаті в умовне володіння. У Вірменії почав також формуватись бюрократичний апарат. Однак, деспотія перебувала за Тіграна ще в процесі становлення. Наявність значних пережитків первіснообщинного ладу, існування царської власності на землю лише у внутрішніх частинах Вірменії, слабість бюрократичного апарату — все це відрізняло Вірменію від сучасних їй елліністичних держав. Більшість завойованих Тіграном країн — Велика Мідія, Атропатена і ін., — хоча і являли собою залежні від Тіграна області, зобов'язані платити данину і доставляти війська, все-таки користувались значною внут-

рішньою самостійністю. Строката за своїм соціально-економічним укладом, керована слаборозвиненим державним апаратом, держава Тіграна була досить неміцним об'єднанням.

Армія. В армії Тіграна, на відміну від армій елліністичних держав, грецькі найманці відігравали третьорядну роль. Ядро армії складала кіннота, у випадку війни виступало селянське піхотне ополчення. Залучалось в армію і населення залежних областей.

Боротьба Вірменії з Римом. Похід Лукулла. На час царювання Тіграна II припадає розквіт рабовласницької Вірменської держави. Однак, внутрішня слабкість Вірменії негайно проявилась, як тільки вона зштовхнулась з Римською республікою. Розбивши війська Понтійське царство в ході III Мітрідатової війни (74-63 рр. до н.е.), римляни направили свій удар проти його союзника Великої Вірменії і навесні 69 р. до н.е. обложили Тігранакерт. Спроба Тіграна зняти облогу закінчилась повним розгромом вірменських військ. Однак, облога Тігранакерта ще тривала кілька місяців. Лише внаслідок повстання в місті найманців Тіграна і насильно переселених у столицю жителів елліністичних міст, що відкрили брами римлянам, столиця Вірменії була взята і розграбована. Негайно всі південні завоювання Тіграна — від Месопотамії до Кілікії — відпали, за винятком Мігдонії, якою правив його брат. Консул Луцій Ліциній Лукулл, що командував римськими військами, виступав у колишніх вірменських володіннях в дусі звичайної римської політики на Сході — як захисник «законності» (в тій мірі, в який це римлянам було вигідно) і покровитель еллінізму, тобто рабовласницької знаті елліністичних міст. Чужоземцям, переселеним у Вірменію, він дозволив повернутись на батьківщину; скрізь, де це було потрібно римлянам, він відновлював повалені Тіграном династії.

Наміряючись довершити підкорення Вірменії, Лукулл у 68 р. рушив на Арташат. Однак, як тільки він вступив на територію внутрішніх областей Вірменії, становище в корені змінилось. В країні почалась народна війна проти загарбників і Лукулл зазнав невдачі. Незабаром він був відкликаний і на його місце сенат призначив Гнея Помпея Страбона (106-48 рр. до н.е.).

Загострення протиріч у Вірменії і підпорядкування її Риму. До цього часу «найпочесніші вірмени» стали тяготитись владою Тіграна II, проти нього неодноразово організовувались змови, на чолі яких ставали звичайно його сини, як найближчі претенденти на престол. На початку 66 р. до н.е. його молодший син Тігран з кількома представниками знаті втік у Парфію. Парфянський цар Фраат III (70-57 рр. до н.е.), скориставшись внутрішніми смутами у Вірменії, зробив спробу повернути землі, колись захоплені Тіграном II, вторгся у Вірменію і обложив Арташат. Однак, зимові холоди змусили парфян покинути Вірменію і Тігран II завдав поразки військам Тіграна Молодшого. Тоді Тігран Молодший звернувся по допомогу до Помпея, який, переслідуючи Мітрідата, вступив в цей час у Колхіду. Римське військо перейшло з долини Фасіса в долину Араксу і з'явилося у Вірменії.

Становище Тіграна II стало безвихідним. Боротись без союзників з Римом і Парфією він не міг, тим більше що і всередині Вірменії його влада послабилась. Якщо під час походу Лукулла проти Тіграна II відкрито виступали тільки іноземці, насильно переселені у Вірменію, то тепер повстала і частина «найпочесніших вірменів», виразником інтересів якої був Тігран Молодший. В силу цього Тіграну II довелося йти на угоду з Помпеєм. В Арташаті в 66 р. до н.е. був укладений договір, за яким в руках вірменського царя залишались Вірменське нагір'я і частина земель, захоплених у Парфії. Крім того, він одержав східну частину Малої Вірменії, що належала до того Мітрідату VI. Сірія, Коммагена і Кілікія відійшли Римській республіці. Тігран сплатив 6 тис. талантів контрибуції і був проголошений «другом і союзником римського народу». Щоб ще більше послабити Вірменію, Помпей виділив з неї Софену, яка спочатку була віддана Тіграну Молодшому, а потім, коли той виявився недостатньо слухняним, була передана царю Каппадокії.

Так під впливом внутрішніх протиріч і ударів римлян перестала існувати Велика Вірменія. Збереглось лише залежне від Риму Вірменське царство, границі якого були сильно урізані.

Колхіда, Іберія, Албанія. В післяурартські часи завершується становлення класового суспільства ще в трьох закавказьких центрах: Колхіді (на чорноморському узбережжі Закавказзя), Іберії (суч. Східна Грузія) і Кавказькій Албанії (області суч. Азербайджану і частина Дагестану). Тут, так само як і в давньовірменському царстві, до місцевих і давньосхідних традицій пізніше додається могутній імпульс з боку античної цивілізації.

7. ТРОЯНСЬКЕ ЦАРСТВО

Іліон і Троя. В хеттських джерелах згадується Таруїса або грец. Τροία — держава в Західній Анатолії, і її столиця — місто Вілуса (Віліос) або грец. Ἴλιον, розташоване на узбережжі Егейського моря, біля входу в протоку Геллеспонт (суч. Дарданелли). Іліон і Троя оспівані в поемі Гомера «Іліада». В 1822 р. шотландський вчений Чарльз Макларен в книзі «Дисертація про топографію Троянської рівнини» висловив припущення, що Іліон знаходився на пагорбі Гіссарлик в Туреччині. В 1870 р. Генріх Шліман розпочав на пагорбі розкопки і справді відкрив стародавнє місто. Дослідження Гіссарлику тривають дотепер, так що мало яке місце на Землі вивчене настільки добре. Втім, для повноти історичної картини явно не вистачає писемних джерел, тому історія Іліону багато в чому залишається гіпотетичною. Всього на даний час розкопано дев'ять фортець-поселень, які існували в різний час на пагорбі.

Троя I (кін. IV — 2600 р. до н.е.). Встановлено, що Іліон був заснований в кін. IV тис. до н.е. ранньою хвилею балканських переселенців в Анатолію. Їх поселення, діаметром 100 м, було забудоване примітивними житлами з цегли-сирцю і загинуло від пожежі бл. 2600 р. до н.е.

Троя II (2600-2300 рр. до н.е.). Наступне поселення виглядає більш розвиненим і багатим. В 1873 р. Шліман знайшов у цьому шарі знаменитий «скарб Пріама» (зброя, дрібні вироби з міді, дорогоцінні прикраси, золоті

посудини) і поховання IV—III тис. до н.е. з могильними плитами. Припускають, що в цей період Трою населяли також переселенці з Балканського півострова — тевкри, до яких пізніше долучились лувійці. Не виключено, що в цьому ж районі розселились прибулі зі сходу турша — племена протоетрусків. Все це визначило строкатість населення Іліону і його області (Троади), яка стала для Анатолії своєрідним «вікном в Європу». Близько 2300 р. до н.е. ця високорозвинена культура була знищена пожежею.

Троя III—V (2300-1800 рр. до н.е.). Новий період розпочався іллірійсько-фракійським вторгненням з Балкан. Прибульці зайняли родючу центральну частину Західної Анатолії, підкоривши місцевих лувійців і частково відтіснивши їх в гори півдня і півночі. За цими лувійцями і закріпилась відтепер назва «Лукка», тобто «країна лувійців» (звідси пізніша Лікія). На завойованих територіях було засновано кілька царств, об'єднаних навколо найсильнішого з них — Арцави на південному заході Анатолії. Одним з них і була Таруїса з центром у Вілусі, де закріпилось іллірійське плем'я дарданів.

Троя VI (1800-1250 рр. до н.е.). В цей період Вілуса спочатку входила в конфедерацію «країн Арцава», а в сер. XIV ст. до н.е. добровільно підкорилась хеттському царю Суппілуліумасу I (1380-1335 рр. до н.е.). Це було процвітаюче поліетнічне царство, що контролювало головний шлях з Анатолії на Балкани (про це свідчить балканська «сіра мінійська» кераміка, типова для ахейців і знайдена в «Трої VI»). У військовій справі почали застосовувати колісничні запряжки, і Гомер не випадково називає троянців «приборкувачами коней».

На поч. XIII ст. до н.е. один з ахейських правителів — Піямараду намагався захопити Вілусу, але цьому перешкодив хеттський табарнас Муваталліс II (1303-1282 рр. до н.е.) і віддав трон місцевому царевичу Алаксанду. Остаточно замирив войовничих греків-ахейців табарнас Хаттусіліс III (1275-1250 рр. до н.е.). Однак, невдовзі Іліон був зруйнований землетрусом.

Троя VII-а або місто Пріама (1250-1183 рр. до н.е.). Будівництво нового міста грецька традиція приписує царю Лаомедону. Тоді ж Вілуса звільнилась від хеттського протекторату. Цим одразу скористався союз ахейських держав, почавши широкомасштабне вторгнення в Анатолію (грецькі легенди пов'язали його з ім'ям Геракла), ледь відбите хеттським царем Тутхаліасом IV (1250-1220 рр. до н.е.). Одним з епізодів цих подій був перший, «Гераклів» набіг на Іліон (1240 р. до н.е.); Лаомедон загинув і трон зайняв його малолітній син Пріам (1240-1183 рр. до н.е.). В 1230 р. до н.е. Вілуса в союзі з Ассувою (державою тільки що прибулих в Анатолію сангарійських фрігійців) розпочала військові дії проти хеттів, але зазнала поразки від армії Тутхаліаса IV. Гомер згадує в «Іліаді» цю невдалу для Пріама війну із звичайною заміною хеттів на амазонок.

Хеттське торжество виявилось нетривалим: бл. 1225 р. до н.е. заколот правителів ряду держав Західної Анатолії, очолений якимсь Маттуваттасом, назавжди ізолював Вілусу від хеттів, зненацька відкривши перед нею можливості для власної експансії. Скориставшись цим, Пріам в кін. XIII ст. до н.е. підкорив ряд областей по обидві сторони Пропонтіди (Мармурового моря) і, очевидно, вступив в союз з південною Луккою-Лікією. Хетти, сангарійські фрігійці і деякі окраїнні племена підтримували з новоствореною державою («Троянський союз» Гомера) дружні відносини.

«Троя» цього часу була процвітаючим містом з могутньою цитаделлю і великим посадом; Гомер називає її «міцностінною», «широковуличною», «пишновлаштованою». Про походи військ Пріама в Європу на Балканах пам'ятали віками.

Раптовий кінець цієї великодержавності став одним з самих знаменитих культурно-історичних сюжетів світу. Протягом 1193-1183 рр. до н.е. Ахейська держава розгромила Іліон після тривалої облоги, незважаючи на допомогу хеттів (кетейців в «Одіссеї» або амазонок грецької міфології). Троянська війна охопила все західне і південне узбережжя Анатолії і дала початок грандіозному переселенню «народів моря», в якому взяли участь і частина ахейців, і населення тільки що розбитих ними держав, і сусіди останніх.

Троя VII-б (1183-1125 рр. до н.е.). Втім, Іліон був відбудований і Троянське царство продовжувало існувати, хоча ніколи не досягало колишньої могутності. Частина населення Троади і околишніх земель переселилась на захід, на Адріатику, в Сицилію і Італію (в тому числі, можливо, і етруски), а інші змушені були терпіти наслідки всіх балкансько-анатолійських міграцій бурхливого XII ст. до н.е. В кінці цього століття нова хвиля фрігійців з Балкан (східні мушкі) захопила Троаду і знищила Іліон.

Троя VIII (750-334 р. до н.е.). Місто запустіло і лише в сер. VIII ст. до н.е. було заселене грецькими колоністами. В 547 р. до н.е., після поразки лідійського царя Креза, разом з усією Західною Анатолією воно потрапило під владу Ахеменідів. Цар Ксеркс (486-465 рр. до н.е.) відвідав Іліон і приніс в жертву 1000 голів худоби.

Троя IX (334 р. до н.е. — 395 р. н.е.). Останній період існування Іліону був започаткований Александром Македонським (336-323 рр. до н.е.), який, відправляючись в Східний похід, побував на місці слави свого кумира Ахілла і приніс жертви. В епоху еллінізму, а потім римські часи Іліон був доволі великим і процвітаючим містом. Пам'ять про Іліон і Троянське царство пережила віки. Її зберегли як греки, спадкоємці ахейських руйнівників Іліону, так і мешканці Італії, що прийняла анатолійських колоністів в кін. II тис. до н.е.

8. ФРІГІЯ

Мушкі і утворення Фрігійського царства. Протягом кін. XIII — поч. X ст. до н.е. з Балкан в Анатолію двома хвилями мігрували племена мушкі, ототожнені суч. наукою з протовірменами і фрігійцями — індоєвропейськими народами. Перша хвиля завершилась утворенням ранньофрігійської держави Ассува, яка вступила в союз з Троєю і воювала на її боці спочатку з царем хеттів Тутхаліасом IV (1250-1220 рр. до н.е.), а пізніше, за даними Гомера, під час Троянської війни (1193-1183 рр. до н.е.) — з греками-ахейцями. Після розгрому Трої фрігійці зайняли Троаду. В кін. XII ст. до н.е. частина фрігійців (східні мушкі) просунулась на схід і, спустошивши Троаду і Хеттське царство, осіла на Вірменському нагір'ї (згодом східні мушкі стали субстратом вірменського етносу). Подальше їх просування було зупинене ассірійським царем Тіглатпаласаром I (1115-1077 рр. до н.е.). Таким чином, ранньофрігійська держава в кін. XII—XI ст. до н.е. займала гористу землю від Геллеспонту (Дарданелл) до басейну оз. Туз. Однак, на поч. X ст. до н.е. країна була зайнята другою хвилею фрігійців — західними мушкі, які, асимілювавшись зі спорідненим їм місцевим населенням, утворили Фрігійське царство з центром в долині ріки Сангаріос (нині Сакарья). До кін. IX ст. до н.е. держава приєднала східне узбережжя Егейського моря.

Куртіс. В першій пол. VIII ст. до н.е. правитель західних мушкі — Куртіс приєднав до Фрігії басейн ріки Га́ліс (суч. Кизи́л-Ірма́к), залишивши там надпис лувійською мовою, в якому називає себе «царем Сходу і Заходу». До сер. VIII ст. до н.е. було приєднане плато Ко́нья і, таким чином, більша частина Анатолії до гір Тавру, крім південного узбережжя і Понту, опинилась під владою фрігійських царів; одночасно вони встановили своє панування в Егейському морі.

Го́рдій (750-738 рр. до н.е.). Політична історія держави відома переважно за даними античних авторів, що часто мають легендарний характер. Коли якийсь Го́рдій орав поле, на ярмо його волів сів орел і це було витлумачено як знамення того, що простий селянин стане царем (дійсно, праця землероба користувалась повагою у фрігійському суспільстві: за крадіжку бика або землеробського знаряддя належала смертна кара). Тим часом жерці фрігійського храму Зевса пророчили, що перший, хто вступить в їх місто, буде самим видатним царем за всю історію країни. Першим в'їхав на своєму возі Го́рдій і його обрали царем. В пам'ять про це він приніс в дар храму Зевса свій віз і прив'язав його до вівтаря таким складним вузлом з кизилового лика, що ніхто не міг його розплутати. Оракул пророчив, що людині, яка розплутає Го́рдіїв вузол, підкориться вся Азія.

Міда́с I (738-696 рр. до н.е.). Одним з найвідоміших фрігійських царів був син Го́рдія — Міда́с I. Він прийшов до влади після жорстокої міжусобиці, що спалахнула після смерті його батька. В обстановці напруженої боротьби за узбережжя Середземного моря Фрігія часто блокувалась з Урарту, Табалом, Каркемишем і виступала в різних антиассірійських коаліціях. Зрештою, близько 717 р. до н.е. Міда́су вдалось підкорити держави Тавру і Кілікії. Це, однак, стало останнім значним зовнішньополітичним успіхом Фрігії. Цар Саргон II (722-705 рр. до н.е.) в своїх анналах зазначає, що у війні проти Мідаса I ассірійські війська захопили 3000 фортець, 10 міст, 2400 полонених і велику здобич. Фрігійський цар був змушений визнати протекторат Ассирії і виплатити їй данину. Це було продиктовано ще і тим, що зовнішньополітичне становище Фрігії в кін. VIII ст. до н.е. різко погіршилось: на західних і північно-західних границях їй загрожували елліни і племена місів і віфінів, що переселились з Балкан.

За Міда́са I розквітло фрігійське металургійне, ткацьке і деревообробне виробництво. Він також сприяв наукам і мистецтвам. На сході Анатолії було знайдене «Місто Мідаса»: розташовану на чотирьох пагорбах фортецю з царським палацом і міське поселення, захищене скельними відрогами. Греки приписували йому будівництво в центрі держави міста Анкіри (нині Анкара).

Згідно грецького міфу, бог Діо́ніс наділив Міда́са здатністю перетворювати в золото все, до чого він доторкнеться. Оскільки на метал перетворювалась навіть їжа, фрігійський цар був змушений звільнитись від цього дару, викупавшись в джерелі Пактол (біля ріки Сардіс), що стало після цього золотоносним. В іншій легенді неосвічений і самовпевнений Мідас присудив першість божку Пану в музичному змаганні останнього з могутнім Аполлоном (звідси вираз «мідасів суд» — суд невігласа) і в кару за це був наділений Аполлоном ослиними вухами («вуха Міда́са»).

Міда́с II (696-676 рр. до н.е.). За правління Мідаса II Фрігія опинилась наодинці з Ассирією: колишні союзники або потрапили під владу ассірійців, або стали ворогами, і цар Асархаддон (681-669 р. до н.е.) включив Країну мушкі в число своїх провінцій. Однак, в 676 р. до н.е. урартський цар Руса II (685-645 рр. до н.е.) в союзі з кіммерійцями розорив Фрігію і Мідас II покінчив життя самогубством.

Занепад Фрігії. Більше 20 років кіммерійці разом з фракійськими племенами трерів спустошували фрігійські землі. Тільки в кін. 650-х рр. до н.е. скіфи під проводом свого царя Мадія (653-625 рр. до н.е.), вторгшись в Анатолію, винищили розкладені від безкарних грабежів натовпи кіммерійців. Втім, скіфи незабаром повернулись на Вірменське нагір'я і країни Анатолії були залишені в спокої. Фрігія відродилась, але під протекторатом сусідньої Лідії, і в 547 р. до н.е. разом з нею опинилась під владою Ахеменідів, утворивши в підсумку дві перські сатрапії (Велика і Мала, або Геллеспонтська, Фрігія).

9. ЛІДІЯ

Суспільно-економічний і політичний устрій держави. Початки лідійської державності сходять до XII ст. до н.е., коли переселенці з Балканського півострова завоювали долину ріки Герм в Західній Анатолії і заснували династію Гераклідів. Вони говорили лідійською мовою лувійської підгрупи анатолійської гілки індоєвропейських мов. «Лідійцями» їх називали ассирійці, а за ними — греки. Самоназвою ж народу були «меони» і «сфардени».

Основою господарства країни було землеробство. Грунти, зрошувані ріками Герм, Пактол, Меандр і удобрювані мулом, відзначались родючістю. В долинах сіяли зернові культури, а на схилах гір вирощували виноград, смоківницю і інші садові культури. Величезні пасовища дозволяли в значних масштабах займатись скотарством, особливо конярством. Багатство металами (золото, срібло, залізо, мідь, цинк) сприяло розквіту металургійного виробництва. «Золотоносна» ріка Пактол давала самородки і золотий пісок. Ремісники виробляли дорогі візерункові тканини, розкішний одяг, чудові головні убори, взуття. Славилась кераміка: розписний посуд і облицювальна плитка. Лідійці виготовляли міцну цеглу, мінеральні фарби, наприклад, знамениту сардську вохру, використовували пурпурну фарбу.

Перебуваючи на стику західного (еллінського) і давньосхідного світів, Лідія вела активну торгівлю. Про «спритних» лідійських торговців неодноразово згадували античні автори. Згідно традиції, Лідія була батьківщиною монети. В VII ст. до н.е. стала чеканитись монета з електруму — природного сплаву золота і срібла, потім з'явилось карбування срібної монети, а в VI ст. до н.е. чеканилась вже і золота. Лідійська монетна система була широко розповсюджена в Середземномор'ї.

Панівне становище в суспільстві займав клас рабовласників, до якого входили багаті землевласники, військова і жрецька верхівка, а також великі торговці. Основну масу виробників і платників податків на користь храмів і царської казни складали вільні дрібні землевласники, пастухи, ремісники. В самому низу соціальної ієрархії знаходились раби — храмові, приватновласницькі і ін.

На чолі держави перебував цар. Опору його влади складав загін охоронців і армія; особливо славились знамените кіннота і колісничні підрозділи. Царі Лідії залучали на службу і найманців, найчастіше сусідів: карійців, іонійців і лікійців. Велику роль при дворі грали царські співправителі, що обирались з видних аристократичних родів. В соціальному і політичному житті Лідії збереглись пережитки архаїчних суспільних відносин: розподіл за родоплемінною ознакою, звичаї предків, стародавні родові норми права тощо.

Династія Гераклідів (1185-680 рр. до н.е.). Згідно античної традиції, династія Гераклідів нараховувала 22 царі і правила протягом 505 років. За цей період прибульці з Балкан, змішавшись з місцевим лувійським населенням, утворили лідійський етнос, мова якого, однак, була ближча хеттській, ніж лувійській. Припускається, що у VIII — на поч. VII ст. до н.е. Лідія входила до складу Фрігії.

Мелес (729-713 рр. до н.е.). Центром держави було місто Са́рди (лідійською Сфарт), розташоване на річці Пактол, біля підніжжя гори Тмол, звідки відкривається вся долина ріки Герм. Згідно Геродота (I, 84), цар Мелес, одержавши віщування, що споруджена ним стіна навколо столиці буде неприступна, побудував її з трьох сторін (з четвертої сторони знаходилася стрімка скеля).

Кандавл (713-680 рр. до н.е.). Останнім царем династії Гераклідів став син Мелеса — Кандавл. За оповіддю Геродота (I, 8-12) Кандавл, одержимий коханням до своєї дружини — мисійської царівни Тудо, настільки пишався її красою, що одного разу наказав своєму охоронцю Гігесу, що походив із знатного роду Мермна́дів, підглядіти за нею, коли та готується відійти до сну. Однак, цариця помітила Гігеса і, зрозумівши, що задум належав її чоловіку, наступного дня викликала охоронця до себе і запропонувала йому вибір: або вбити царя і одружитись з нею, або бути страченим. Гігес обрав перший варіант, вбив Кандавла, женився на цариці і заснував династію Мермнадів.

Гігес (680-644 рр. до н.е.). Прийшовши до влади, Гігес показав себе енергійним і войовничим правителем. З розгромом Фрігії урартами і кіммерійцями в 676 р. до н.е. Лідія звільнилась і стала вести самостійну політику. До сер. VII ст. до н.е. Гігес поширив свою владу на Троаду, Мисію, Карію і частину Фрігії, завдяки чому лідійці одержали доступ до торговельних шляхів в Причорномор'я. Однак, ще більше ділові інтереси вимагали виходу в Егейське море. В зв'язку з цим Гігес розпочав війни з еллінськими полісами Мілетом і Смірною, які, однак, не увінчались успіхом. Тим не менше, лідійському царю підкорились Колофон і Магнесія. Разом з тим, він посилав щедрі дари в грецький храмовий центр Дельфи, підтримуючи дружні відносини з жрецтвом Аполлона.

Якщо на Заході Лідія вела успішну наступальну політику, то на Сході — ледь відбивалась від кіммерійців, що осіли в Каппадокії. В 667 р. до н.е. Гігес, розраховуючи на допомогу Ассирії, відправив посольство до Ашшурбанапала (669-629 рр. до н.е.) і визнав його владу. Спираючись на цей союз, лідійському царю до поч. 650-х рр. вдалось відбити кочівників. Після цього він розірвав відносини з Ашшурбанапалом і переорієнтувався на Єгипет і Вавілонію, які бажали звільнитись від влади Ассирії. В сер. VII ст. до н.е. Гігес посилав війська на допомогу фараону Псамметіху I (663-610 рр. до н.е.). Це змусило Ашшурбанапала реагувати і в 644 р. до н.е. він наслав на Лідію полчища кіммерійців і трерів, в битві з якими Гігес загинув.

Ардіс (644-624 рр. до н.е.). Хоча загарбники спалили Са́рди, але неприступний акрополь взяти не змогли. Син і спадкоємець Гігеса — Ардіс був змушений знову підкоритись Ашшурбанапалу. Кіммерійці були розгромлені спочатку ассирійцями в 641 р. до н.е., а потім союзниками останніх, скіфами (поч. 630-х рр. до н.е.), і не представляли більше загрози для Анатолії. Скіфо-ассирійська війна (кін. 630-х рр. до н.е.) дозволила Ардісу від-

новити незалежність; він підкорив Прієну і цілих 12 років воював з Мілетом, але невдало. За Ардіса Лідія стала чеканити власну монету з зображенням геральдичного символу династії Мермнадів — лева.

Садіатт (624-612 рр. до н.е.). Хоча син Ардіса — Садіатт успадкував сильну і багату державу, питання вільного виходу в Егейське море так і не було вирішене. В зв'язку з цим лідійський цар в 618 р. до н.е. розпочав війну з Мілетом, яку вів до самої своєї смерті. Особливість цієї війни полягала в тому, що сухопутні сили лідійців були сильнішими, а мілетяни панували на морі. Оскільки лідійці не змогли взяти добре укріплене місто штурмом, то і облога була безперспективною. Тоді Садіатт змінив стратегію: його військо щорічно нападало на мілетські землі, але, спалюючи посіви, залишало жителя греків цілими. Робилось це для того, щоб мілетяни могли засівали і зорювали свої поля знову.

Аліатт (612-561 рр. до н.е.). Ця війна «на виснаження» ще 12 років велась сином і наступником Садіатта — Аліаттом. Нарешті, переконавшись в її безперспективності, він уклав з Мілетом мир (600 р. до н.е.). Сприяло цьому і падіння Ассирії (614-605 рр. до н.е.), яке відкривало для Лідії непогані перспективи на Сході. До поч. 590-х рр. до н.е. Аліатт вже контролював всю «фрігійську спадщину» (в т.ч. саму Фрігію, трерів і рештки кіммерійців на Галісі), а також підкорив міста Понту і Кілікійське царство (Табал). Коли на його бік перейшла Арміна і частина скіфів, це привело Лідію до зіткнення з Мідією, яка претендувала на всю «ассірійську спадщину». Вибухла мідійсько-лідійська війна (590-585 рр. до н.е.), в ході якої мідійському царю Кіаксару (653-585 рр. до н.е.) вдалось відтіснити лідійців за ріку Галіс; Кілікія і Понт відновили незалежність. Однак, вирішальна битва між арміями Аліатта і Кіаксара завершилась мирним договором з установленням границі по річці Галіс: сонячне затемнення 28 травня 585 р. до н.е. так налякало супротивників, що вони в жаху покидали зброю і розбіглись. Мир був скріплений династичним шлюбом: Аліатт віддав свою дочку — Арієніс за мідійського царевича Астіага.

Забезпечення східних границь дало змогу Аліатту звернутись на захід і він підкорив карійське, пафлагонське і віфінське узбережжя, взяв Колофон і зруйнував Смірну, однак зазнав поразки при Клазоменах. Великим успіхом його зовнішньої політики було остаточне вигнання з Анатолії племен кіммерійців. Останні роки свого правління Аліатт потратив на будівництво велетенської гробниці.

Крез (561-547 рр. до н.е.). По смерті батька і боротьби зі своїм братом трон дістався Крезу. Він значно розширив територію держави, нарешті підкоривши грецькі поліси узбережжя, в т.ч. Ефес і Мілет; в сер. VI ст. до н.е. Лідія досягла апогею могутності. Військові успіхи Мермнадів, тобто династії, заснованої Гігесом, прогриміли на весь Близький Схід, відобразившись в біблійному образі (Ієзек., 38-39) північного колоса «Гога і Магога» (тобто «[роду] Гіга [Гігеса] і країни Гіга [Гігеса]» — Лідії). Однак, одвічний, але добре знайомий противник Лідії — Мідія в 550 р. до н.е. скорилась перському царю Кіру II (558-530 рр. до н.е.), який мав намір завоювати всю Анатолію. Побоюючись цього, Крез намагався заручитись підтримкою Спарти, Афін і Сáмосу, а також Єгипту і Вавілону.

Набравши велику армію найманців, в 547 р. до н.е. Крез першим розпочав військові дії і форсував річку Галіс. Битва відбулась недалеко міста Птерії в Каппадокії і закінчилась безрезультатно. Оскільки лідійське військо чисельно поступалось перському, Крез вирішив відступити до своєї столиці. Однак Кір II пустився навздогін і незабаром під Сардами відбулась друга битва, в якій перемога персів була повною. Рештки лідійської армії замкнулись за неприступними стінами столиці, але персам вдалось знайти таємну стежку, що вела до акрополя (в тому самому місці, де цар Мелес не спорудив стіни), і раптовим нападом захопити фортецю. Цар Крез потрапив в полон і так закінчилась історія Лідії, яка увійшла до держави Ахеменідів як одна з її сатрапій.

Крез був еллінофілом, посилав щедрі дари грецьким храмам (особливо в Дельфах) і прагнув прилучити Лідію до грецької культури. Натомість греків вражало багатство Креза і вони склали про нього багато легенд. Згідно однієї з них Крез запитав грецького політика і мудреця Солона (640-559 рр. до н.е.): чи можна вважати власника таких великих багатств воістину найщасливішим зі смертних? На що той відповів: «Нікого не можна назвати щасливим раніше закінчення його життєвого шляху». Після свого полону, засуджений до спалення живцем, Крез заволав до Солона, згадавши його слова. Кір II, зажадавши вияснити, що це значить, і почувши оповідь Креза про розмову з мудрецем, був настільки вражений, що віддав наказ загасити багаття. Але полум'я розгорілось настільки, що це стало неможливим. В цей момент бог Аполлон, до якого звернувся Крез, обрушив з небес рясну зливу. Згідно іншої легенди, полонений Крез сказав Кіру II після взяття столиці наступні слова: «Якщо ти переміг, а твої солдати грабують Сарди, то вони грабують твоє майно».

РОЗДІЛ VI
СХІДНЕ І ЗАХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У СТАРОДАВНОСТІ

1. ГЕОГРАФІЯ, ПРИРОДНІ УМОВИ І НАСЕЛЕННЯ СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ФОРМУВАННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА (III тис. до н.е.)

Географія і природні умови. В давнину Східне Середземномор'я (його також називали країна Ханаа́н, бібл. К'на́ан) простиралось від передгір'їв Тавру і середньої течії Євфрату на півночі, до Єгипту на півдні; гірські хребти (Ліван, Антиліван і ін.) ділили його на кілька районів.

Сірія. Територію від ріки Євфрат до Середземного моря і кілька областей на південь від гір Тавру займала Сірія. Її з півдня на північ прорізає долина між Ліваном і Антиліваном; в південній частині вона називається Бека'а або Келесірією (грец. «Порожня Сірія»); тут на південь тече р. Літані, а на північ — р. Оро́нт (суч. аль-А́сі); за Антиліваном, убік Сірійської напівпустині, знаходився великий оазис Дамаску, а за ним простяглись безплідні лавові поля. Караванний шлях проходив через невеликий оазис Пальміру в напрямку середньої течії Євфрату. Закрут цієї ріки становив північно-східну границю Сірії. В Північній Сірії гирло Оронту відкривало доступ вологим вітрам з Середземного моря, що робило цю горбкувату країну досить родючою.

Фінікія і Ліван. Розташована на вузькій прибережній смузі, Фінікія відгороджена від решти Передньої Азії високим гірським хребтом Ліван з лісами, альпійськими лугами і сніговими вершинами. Схили Лівану, звернені до моря, покривала вічнозелена середземноморська рослинність, а вологі морські вітри робили непотрібним штучне зрошення.

Палестина. Стародавня Палестина займала територію сучасних Ізраїлю, Палестини і Йорданії. Це країна природних контрастів: на захід від річки Йордан вона зайнята нагір'ям і, частково, оазисами і родючими долинами; родюча низовина тягнеться і вздовж Середземного моря. На півночі ж піднімаються нерідко покриті снігом вершини. Зайордання було відділене від решти Палестини глибокою, зарослою вологим лісом і хащами папірусу западиною річки Йордан і солоним Мертвим морем з його випаленими сонцем, майже безжиттєвими берегами; гірське або горбкувате Зайордання було покрите степовою рослинністю, поступово переходячи в Сірійсько-Аравійську напівпустиню.

Таким чином, Східне Середземномор'я в географічному і природному відношенні було надзвичайно строкатим: тут зустрічались пустині, родючі низовини, нагір'я, вічнозелена рослинність, болота, снігові гори. За винятком Оронту і Йордану переважали мілководні річки і струмки, що наповнювались водою тільки в сезон дощів, тому врожаї на полях були невеликими і нестійкими. Примітивні іригаційні споруди мали лише місцеве значення і не могли сприяти об'єднанню різних областей в єдиний господарський організм.

Природні ресурси. Східне Середземномор'я володіло цінними сировинними ресурсами: покладами мідної і залізної руди, великими лісами, зокрема, знаменитими кедро́вими в горах Лівану.

Населення. Люди селились в Східному Середземномор'ї принаймні з мустьєрської епохи. В печерах Мугарет-ет-Табун и Мугарет-ес-Схул на горі Ка́рмель в Північній Палестині були знайдені останки неандертальців і Homo sapiens.

Натуфійська культура. Східне Середземномор'я, поряд з Анатолією і Верхньою Месопотамією, було прабатьківщиною скотарства і землеробства. В X—IX тис. до н.е. в Східному Середземномор'ї існувала натуфійська культура (названа так по долині Ваді-ен-Натуф в Палестині), створена, як припускається, першими носіями афразійських мов. Натуфійці жили в напівземлянках з глини, піску і каменю, жали дикі злаки дерев'яними серпами з вставними кремінними зубцями, приручали дрібну худобу.

Неоліт. Вже у VIII тис. до н.е. в Східному Середземномор'ї існували процвітаючі селища, жителі яких культивували ячмінь і пшеницю, розводили кіз, приручили кішку. Сусідство кочівників змушувало їх споруджувати могутні стіни і вежі з бутового каменю, як, наприклад, в Єрихоні.

Слід думати, що Східне Середземномор'я було центром розселення однієї з груп афразійських племен — семітів; звідси вони поширились по Аравійському півострову (південні аравійці і араби), Східному Середземномор'ю (західні семіти) і Месопотамії (аккадці).

Основні етноси. Розрізняють кілька семітомовних етносів Східного Середземномор'я: ханаанеї, еблаїти, амореї (з їх окремим відгалуженням ібрі — давньоєврейськими племенами), арамеї і ін. В сер. III — на поч. II тис. в Сірії і Палестині розселяються також хурріти. Нарешті, група егейсько-анатолійських «народів моря» мігрувала в Палестину на поч. XII ст. до н.е. і одержала назву філістимляни; невдовзі, однак, вона була асимільована місцевими ханаанеями.

Виникнення міст-держав. Багатства Східного Середземномор'я привернули увагу шумерських лугалів ще в Ранньодинастичний період (2750-2311 рр. до н.е.) і вони направляють сюди торговельні і військові експедиції. Саргоніди (2316-2173 рр. до н.е.) також неодноразово вторгались в Північну Сірію. За III династії Ура (2112-1996 рр. до н.е.) на Північну Сірію поширило свою владу царство Шумеру і Аккаду. Великий інтерес до ресурсів регіону також проявив Єгипет. Все це підштовхнуло тут цивілізаційний прогрес і протягом другої пол. III тис. до н.е. Східне Середземномор'я покривається сіткою ранньокласових міст-держав.

Міста укріплювались оборонними стінами, їх центральні частини були забудовані святилищами і резиденціями правителів, а околиці — тісно приліпленими до себе глинобитними і цегляними будинками, звичайно дво-

поверховими, з відкритою або загратованою галереєю на верхньому поверсі, де жили хазяї. В нижньому, часто кам'яному, зберігались запаси і тулились раби. Міста розташовувались майже винятково в долинах; нагір'я були мало населені, а в областях на краю пустині (дамаський оазис, Заіордання) люди жили в наметах і навесні відкочовували із стадами вглиб степів.

Найбільше місто Північної Палестини — Хацор займало в другій пол. III тис. до н.е. площу в 50 га і вело розгалужену торгівлю — навіть з Мáрі на Євфраті. У Фінікії і приморській Сирії Бібл, Угаріт і ряд інших селищ перетворились в заможні містечка. Причиною розквіту був ранній розвиток морської і сухопутної торгівлі. Через Східне Середземномор'я йшов транзит між Єгиптом, Месопотамією і Анатолією. Великого значення також набув вивіз місцевих товарів — лісу, в'ючних ослів і слонової кістки (в Сирії тоді ще водились слони). Зрозуміло, що комерційні інтереси змушували місцевих ділків освоювати ієрогліфіку і клинопис.

Бібл (Губла). Одним з перших центрів цивілізації в Східному Середземномор'ї було місто Губла (Бібл) на узбережжі Середземного моря (в 32 км від суч. Бейруту), поблизу кедрових лісів Лівану. Вже в першій пол. III тис. до н.е. в ньому виникає класове розшарування в зв'язку з тим, що Бібл став центром торгівлі лісом з Єгиптом. Тут знайдені невеликі ієрогліфічні надписи епохи Стародавнього Царства (2686-2181 рр. до н.е.), а в сер. III тис. до н.е. єгиптяни побудували храм Хатхор, ототожненої ними з місцевою богинею Баалат Гублі («Володаркою Біблу»). Пізніше (в XX ст. до н.е.) з'являються ієрогліфічні надписи місцевих правителів.

Протягом другої пол. III тис. до н.е. Бібл перетворюється в упорядковане поселення, обнесене кам'яною стіною, з брукованими вулицями, досить широкими навіть для проїзду візків. Зводяться монументальні будівлі — храми на кам'яному фундаменті. Бібл вивозив до Єгипту кедровий ліс і смолу для муміфікації. Експортувалось також вино і маслинова олія (глиняна тара від цих товарів знайдена при розкопках в долині Нілу). З Єгипту імпортувались вироби художнього ремесла — намиста, алебастрові і діоритові посудини, дорогоцінні скриньки, декоративна золота і срібна зброя, а також у значних кількостях папірус.

В кін. III тис. до н.е. Бібл і храм його богині були спалені: переказ говорить, що на узбережжі влаштувались кілька племен амореїв з Північної Аравії, які пізніше одержали назву фінікійців; вони говорили західносемітським діалектом ханаанейської групи. Північніше Бібла зберігся говір ханаанейського типу, зокрема в місті Угаріт, яке згодом вдало суперничало з Біблом.

Е́бла (XXV—XXIII ст. до н.е.). Відкриття на городищі Телль-Мардіх (західніше закруту Євфрату в Північній Сирії, недалеко м. Алеппо) міста Е́бли дозволило встановити існування в Східному Середземномор'ї вже в III тис. до н.е. цивілізації, не пов'язаної з річковою іригацією. Обнесене товстими і високими стінами, місто займало площу в 56 га. Розкопки Телль-Мардіха відкрили рештки зіккурату — східчастої вежі з невипаленої цегли, руїни царського палацу, кількох храмів і монументальних брам.

Найціннішою знахідкою став царський архів з 40 тис. глиняних табличок. Мова більшості текстів — шумерська, що була в III тис. до н.е. «латиною» Передньої Азії, а п'ята частина документів була складена місцевою мовою, близькою до фінікійської, яку назвали еблаїтською. В них містяться відомості про економіку і управління, міфологічні поеми, релігійні гімни і багато чого іншого, зокрема, перша відома в історії згадка про вирощення оливок. В Еблі була перша відома за межами Месопотамії писарська школа. На деяких табличках, заповнених невпевненою рукою учня, навіть збереглись помітки дуб-зузу (букв. «старший брат») — вчителя.

Клинописні документи дали можливість реконструювати життя Ебли протягом XXV — кін. XXIII ст. до н.е., коли вона була столицею розвиненої держави, що простягалась від середземноморського узбережжя до Середнього Євфрату і нараховувала 260 тис. чол. населення, причому 22 тис. жили безпосередньо в місті. Правитель мав титул ма́лікум, букв. «той, кому радять» (в текстах, писаних шумерською, він називається енсі), при якому було двоє радників і декілька вищих посадових осіб — шаррум (в шумерських текстах — луга́ль). Малікум володів величезним полем з маслиновими деревами, площею більше 1400 га. Таблички згадують про п'ятьох малікумів, що правили від 2400 по 2225 рр. до н.е.

Територія власне Ебли поділялась на центральну і периферійну (шумерською урубар). Обидві частини землі були підлеглі палацу (або палацу-храму), але перша входила в палацове господарство безпосередньо, а люди землі урубар тільки несли натуральні повинності; багато з них були осілими скотарями. Особи, що працювали на палац, очевидно, були державними рабами (ілотами). Разом з тим, на території навколо столиці вже тоді жили аморейські кочові племена, які навряд чи визнавали владу палацу.

Широкими були торговельні зв'язки: часто згадуються мандрівні торговці, лу-карум (букв. «люди пристані (тобто ринку)». В палаці були знайдені великі запаси необробленого бадахшанського лазуриту (з Афганістану), уламки алебастрових посудин з Єгипту, в тому числі з надписами часу фараонів Хефрена (2566-2532 рр. до н.е.) і Пепі I (2321-2287 рр. до н.е.), а також численні вироби з золота, срібла, коштовних каменів і слонової кістки. Тексти показують тісні зв'язки Ебли з містами Месопотамії (Абарсаль, Ма́рі, Кіш) і з областю за Тігром (Гасур). Серед торгових партнерів Ебли названі міста Бейрут, Бібл, Дамаск, Газа, о. Кіпр і Єгипет. Купці-еблаїти і іноземці везли в столицю метали з Анатолії і деревину з гір Лівану, а вивозили за кордон місцеві дорогі пурпурні з золотою ниткою тканини. Всього ж в табличках зустрічається 5 тис. географічних назв — єгипетських, анатолійських, сірійсько-палестинських і месопотамських.

В кін. XXIV — на поч. XXIII ст. до н.е. Ебла стала найсильнішим містом-державою в регіоні: данину їй в золоті і сріблі виплачували Ашшу́р на Тігрі і Ма́рі на Євфраті. Одного разу еблаїтські війська пішли в похід на місто-державу Ма́рі, що відмовилась від своїх зобов'язань, і полководець Енна-Даган відправив в столицю повідомлення про жорстоку розправу над бунтівниками («Гори трупів я нагромадив»). Захопивши торговельні

шляхи Близького Сходу, Ебла контролювала поставки в Месопотамію металу з анатолійських міст Канéса (Неси) і Кархемиша, лісу з прибережних районів Сирії і інших важливих товарів. Це, власне, і зштовхнуло Еблу з могутнім Аккадом. Саргон Аккадський (2316-2261 рр. до н.е.) не тільки вигнав еблаїтів з Мáрі, але і обклав саму Еблу даниною. Натомість його онук Нарам-Сін (2236-2200 рр. до н.е.) бл. 2225 р. до н.е. взяв місто штурмом і спустошив його (останнім малікумом Ебли був Іббі-Зікір). В надписі аккадського царя сказано: «Нарам-Сін, могутній завойовник Ебли, яку раніше нікому не вдавалось підкорити».

Як свідчать археологічні дані, Ебла все ж оправилась від розгрому і проіснувала ще тривалий час. До поч. II тис. до н.е. еблаїти розчинились в масі навколишнього аморейського населення, а їх мова вийшла з ужитку. Нова аморейська династія відбудувала палац, зіккурат і храми, але не змогла повернути місту його колишньої величі. Остаточна загибель Ебли відноситься до сер. XVII ст. до н.е.

2. СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я
В II тисячолітті до н.е.

Амореї (сутії). Протягом другої пол. XXI ст. до н.е. в Східне Середземномор'я вторгаються сутії — семітські кочові племена з Північної Аравії, відомі в клинописних текстах як марту і амореї. Спустошивши регіон, вони щільно заселяють його північну частину. Їх життя барвисто описане в давньоєгипетській «Повісті про Сінухе», а пізніше — в оповіданнях Біблії про племінних патріархів.

Суспільний устрій. Основним осередком аморейського суспільства була гáйу (родова община), що складала частину племені, а іноді і племінного союзу. Влада патріарха (голови великосімейної общини) поширювалась, крім його жінок і дітей, також на сім'ї синів, на чужинців, що приєднались до роду або усиновлених ним, на рабів і рабинь. Патріарх розпоряджався життям і смертю, а також всім майном цих осіб. Справами племені відала рада старійшин і мáлікум (вождь), якого обирали криками на зборах всіх дорослих чоловіків-воїнів. Час від часу навколо того або іншого малікума утворювались бойові дружини, що могли стати ядром родоплемінного ополчення. Іноді суперечки між сусідами вирішувались єдиноборством богатирів.

Господарство. Головним заняттям племен Сірійського і Аравійського степів було розведення овець і кіз, з підсобним землеробством там, де дозволяли умови. Частина племені пасла овець в степу, частина ж обробляла землю. Однак, основу господарства складало скотарство. Навколо стад концентрувалось все життя гáйу: худобою розплачувались за послуги, худоба була головним складовим елементом і мірилом багатства. Важливою частиною матеріального життя були збройні набіги на сусідів, грабіж, викрадення худоби, жінок і запасів хліба. Характерна риса побуту скотарів — вони не вживали спиртних напоїв.

Релігія. Кочівники-амореї шанували численних богів — хранителів стад і пасовищ; вони повинні були забезпечувати їх захист від злих демонів пустині.

Йамхад. В кін. XIX ст. до н.е. в Північній Сирії виникає могутня держава Йамхад — аморейська за складом населення, аккадська за культурою. Її засновник навіть не мав постійної резиденції, але листувався як рівний з царем Мáрі і контролював всю Північну і частину Південної Сирії аж до рубежів південносірійського міста-держави Катни — лютого ворога Йамхада. Другий правитель Йамхада — Сумуéпух, сучасник і союзник Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) і Зімріліма (1781-1758 рр. до н.е.), прийняв царський титул і зробив своєю столицею Халпу (Алеппо, суч. Хáлеб).

Держава Сумуéпуха вела значну торгівлю з Мáрі, експортуючи хліб, олію, вино, мед і тканини, одержуючи взамін олово. Саме Йамхад поряд з царством Хаммурапі був головним суперником верхньомесопотамської аморейської держави Шамші-Адада I (1813-1781 рр. до н.е.).

Цар Йамхада (як і інших міст-держав Східного Середземномор'я) міг дарувати або продавати своїм тамкарумам або просто наближеним цілі общини (документи сформульовані саме як угоди дарування або купівлі-продажу). Очевидно, існували як оборотні, так і необоротні угоди про відчуження землі, що іноді приховували вилучення майна за борги. Лихварство було сильно розвинуте: ним займались і окремі господарі, і цілі общини. Це свідчило про інтенсивне майнове розшарування суспільства, наслідком якого стало зубожінням рядових общинників, змушених покидати рідні общини і поповнювати ряди хапіру.

Хапіру. Між 1800 і 1100 рр. до н.е. в шумерських, єгипетських, аккадських, хеттських, мітаннійських і угаритських текстах згадуються хапіру — ізгої або втікачі зі своїх общин. Це була вольниця різноманітного походження, що рятувалась від експлуатації, військових погромів і боргової кабали, ховаючись в макі (чагарниках) Палестини, Сирії, Верхньої Месопотамії і Загроса. В залежності від джерела і епохи хапіру описують як кочівників або напівкочівників, повстанців, розбійників, торговців, лучників, слуг, рабів, мігруючу робочу силу і т.п.

Хапіру не складали єдиної етнічної групи. Наприклад, в Марі допоміжний військовий загін називався «ямутбáльськими хапіру» — по імені аморейського племені, що осіло в Месопотамії. В документах з Мáрі і Алалаха згадуються міста, з яких походили місцеві хапіру. В Нузі хапіру були вихідцями з Аккада, Ассирії тощо. Імена хапіру також свідчать про різноманіття їх етнічного складу. Так, ранньовавілонський список містить аккадські і західносемітські імена; в Алалаху імена хапіру переважно несемітські; в Нузі — суміш аккадських і несемітських імен.

Гіксóси. В кін. XVIII ст. до н.е. з Північної Месопотамії в Ханаан масово переселяються хурріти. Особливо багато їх оселилось в Сирії і Палестині, внаслідок чого Єгипет втратив вплив на Східне Середземномор'я. Як реакція на цей тиск виникає об'єднання гіксосів. Аморейське кочове плем'я амалекітів («шасу» в єгипетських

джерелах), яке проживало на території від Синаю до Мертвого моря, об'єднавшись з хуррітами, амореями Південної Палестини і сусідніми кочовими племенами Північно-Західної Аравії і Зайордання, створило племінний союз, вожді якого були відомі в Єгипті під ім'ям «царів шасу» (єгип. «хеку-шасу», грец. «гік-сос»). Основними центрами гіксосів були Газа і Шарухен в Південній Палестині. Відоме ім'я одного з ранніх царів гіксоської держави — Якобеле. Створене під впливом хуррітів колісничне військо давало гіксосам перевагу над сусідами, які ще не знали конярства.

В 1675 р. до н.е. гіксоси на чолі з царем Салітісом (можливо, Якобеле II) обрушились на ослабілий Єгипет і підкорили його; при цьому північний схід Єгипту з новою гіксоською столицею в Хат-Уаре (Аваріс) був включений в їх державу, решта номів визнали верховну владу гіксоських царів, які прийняли офіційну титулатуру фараонів і прагнули проводити політику релігійного синкретизму. Невдовзі завойовники потрапили під вплив єгипетської цивілізації, яка значно перевершувала їх за рівнем розвитку і чисельністю населення. Спочатку ця політика мала успіх і перші шість фараонів-гіксосів залишились в офіційному царському списку Єгипту як законна династія «царів чужоземних країн» (єгип. «хеку-хасут»); пізніше, в переліку Манефона (бл. 300 р. до н.е.) вони стали відомі і античній традиції.

Найвищого розквіту держава гіксосів досягла за царів Хайана і Апопі II Аакененра́ (кін. XVII — поч. XVI ст. до н.е.), влада яких, крім власне гіксоських володінь, поширювалась на Північну Палестину, Південну Сірію, Сірійський степ аж до Євфрату, весь Єгипет і навіть Кушитське царство на південь від нього. Проте вже Апопі II зіштовхнувся з опором свого найбільшого єгипетського васала — фіванського царя Секененра́ (1579-1564 рр. до н.е.), а після смерті шостого гіксоського фараона — Халуді фіванські правителі піднялись на відкриту боротьбу з загарбниками.

Тривале правління останнього значного гіксоського фараона — Апопі III Ааусерра́ (сер. XVI ст. до н.е.) пройшло у важкій боротьбі з сином Секененра́ — Камо́сом (1564-1559 рр. до н.е.) і його онуком Яхмо́сом I (1559-1534 рр. до н.е.), засновником XVIII династії єгипетських фараонів. Вже Камо́с об'єднав майже весь Єгипет і обложив Аваріс. Натомість Яхмо́с взяв Аваріс і, переслідуючи гіксосів, обложив їх столицю Шарухен в Південній Месопотамії. Після тривалої облоги, в 1554 р. до н.е., єгипетські війська нарешті взяли Шарухен і гіксоська держава перестала існувати. Її володіння в Східному Середземномор'ї перейшли до єгиптян, які відтепер згадували про гіксосів не інакше, як про «мерзенних азіатів» і «гвалтівників». Тим не менше, самі амалекіти-шасу продовжували кочувати на своїх корінних землях (де під ім'ям амалекітян згадуються в Біблії), поки на поч. I тис. до н.е. не були асимільовані арабами. При цьому шасу завжди пам'ятали про те, що їх вожді колись правили Єгиптом, а від них перекази про це стали відомі арабським історикам.

Алала́х. В кін. III тис. до н.е. недалеко від гирла р. Оронт виникає місто Алалах (суч. пагорб Телль-Анчана на півдні Туреччини). Виявлений археологами архів Телль-Анчани (більше тисячі табличок), переважно аккадською мовою, містить тексти господарсько-юридичного і адміністративного змісту, міждержавні угоди тощо. Дуже важлива знахідка статуї царя Ідрімі, покритої надписами біографічного характеру.

У XVIII ст. до н.е. Алалах (Алахтум) входив до складу царства Йамхад (нині Ха́леб). В табличках сказано, що цар Сумуе́пух продав Алалах своєму зятю, царю Ма́рі — Зімріліму (1781-1758 рр. до н.е.). Після падіння Ма́рі в 1758 р. до н.е. місто повернулось у власність Йамхада і цар Аббан призначив до нього правителем свого брата Йарімліма, який заснував династію, що правила Алалахом до сер. XVII ст. до н.е., коли місто було зруйноване табарнасом Хаттусілісом I (1650-1625 рр. до н.е.).

Нове піднесення Алалаха відбулось тільки на поч. XV ст. до н.е. Згідно надписів Ідрімі, сина царя Йамхада, внаслідок перевороту він змушений був втікати на колісниці з одним вірним візником до гірських хапіру, які визнали його «сином свого предводителя» і «зібрались навколо нього». Пробувши на чолі хапіру сім років, Ідрімі нарешті повів їх морем на Алалах, захопив його і став в ньому царем. Невдовзі, однак, Ідрімі був вимушений визнати себе васалом мітаннійського царя Парратарни I (1500-1470 р. до н.е.).

Суперництво Мита́нні і фараонів XVIII династії (1554-1410 рр. до н.е.). Історія Ідрімі свідчить, що до поч. XV ст. до н.е. Мітанні поглинуло дрібні аккадські, хуррітські і аморейські царства на півночі Східного Середземномор'я, в тому числі колись могутню державу Йамхад. Одночасно фараони XVIII династії приступили до планомірної експансії у Східне Середземномор'я з півдня. Яхмо́с I (1554-1534 рр. до н.е.), переслідуючи гіксосів, проклав шлях до Південної Палестини. Тутмо́с I (1506-1493 рр. до н.е.) здійснив похід до самого Євфрату, де вперше зіткнувся з мітаннійськими військами.

Під час правління Хатшепсут (1490-1468 рр. до н.е.) наступ припиняється. Скориставшись передишкою, мітаннійський цар Парратарна I (1500-1470 р. до н.е.) створює антиєгипетську коаліцію 330 ханаанських міст-держав на чолі з Кадешем і Мегіддо.

Період миру закінчився із смертю Хатшепсут. Одержавши всю повноту влади, Тутмо́с III (1468-1436 рр. до н.е.) почав криваве і систематичне розорення Східного Середземномор'я, яке продовжили його наступники — Аменхотеп II (1436-1410 рр. до н.е.) і Тутмо́с IV (1410-1405 рр. до н.е.). За весь цей час фараони навіть не намагались поширити на підкорені землі свою адміністрацію, обмежившись будівництвом кількох фортець, що контролювали основні шляхи і перевали, дислокацією невеликих гарнізонів при палацах окремих царів і утриманням їх дітей при єгипетському дворі в ролі заручників (синів там виховували в дусі відданості фараону, а дочок віддавали в гарем). І матеріальні цінності, і робоча сила викачувались із Східного Середземномор'я не регулярним обкладенням, а більш-менш постійними військовими походами (тільки Тутмос III їх здійснив понад 15), що супроводжувались грабежами і погромами на вже підкореній території. Списки здобичі, висічені на сті-

нах єгипетських храмів (напр., «Аннали Тутмоса III»), перераховують кольорові тканини, ліс, колісниці, слонову кістку і вироби з неї, золоті і срібні вироби, значні об'єми зерна і олії, десятки і сотні тисяч рабів, сотні тисяч голів худоби.

Зрозуміло, що східносередземноморські правителі і їх придворні намагались надолужити втрачене посиленою експлуатацією своїх же підданих. Значна частина населення міст і околишніх сіл була змушена рятуватись втечею, вливаючись в масу хапіру.

Хоча фараонам вдалось витиснути мітаннійські війська за Євфрат, зломити Мітанні вони не мали сил. Мітаннійські царі підтримували постійний зв'язок з силами неорганізованого, але постійного опору фараонам в їх власному тилу (про це свідчать глиняні таблички, адресовані ханаанським царькам, які несли на шийних шнурках схоплені єгипетськими воїнами мітаннійські агенти). Головне, однак, полягало в тому, що постійні грабежі в корені підривали економіку Східного Середземномор'я, в зв'язку з чим наплив матеріальних цінностей до Єгипту з кожним десятиліттям зменшувався. Саме це змусило фараона Тутмоса IV в 1410 р. до н.е. укласти угоду про мир і розподіл сфер впливу з мітаннійським царем Артадамою I (1410-1400 рр. до н.е.). Північна частина Східного Середземномор'я залишилась в зоні Мітанні, а в своїй зоні єгипетські фараони зробили спробу налагодити викачування коштів без щорічних військових погромів.

Ама́рнський період. Час царювання фараонів Тутмоса IV (1410-1405 рр. до н.е.), Аменхотепа III (1405-1367 рр. до н.е.) і Ехнатона (1367-1348 рр. до н.е.) називають «Амарнським періодом», оскільки він висвітлений дипломатичними клинописними документами з городища Телль-Амарна в Єгипті, де в сер. XIV ст. до н.е. було місто Ахетатон — столиця фараона Ехнатона. Серед них є немало листів царів і народних зборів міст-держав Східного Середземномор'я.

З палестинських міст-держав важливіші інших були Газру (Гезер), Лахіш, Єрусалим, Мегіддо, Хацор, у Фінікії — Тір, Сідон, Берута, Бібл; великий торговельний пункт Угаріт на Середземноморському узбережжі Сирії належав скоріше до мітаннійської зони впливу; в Південній Сирії особливе значення мало місто Кінза-Кадеш, яке закривало доступ з півдня в долину р. Оронта. В долині Оронта, біля оз. Ель-Габ знаходилась Нія, оточена пишними луками, де могли пастись слони, на яких полював Тутмос III.

Фараон тримав своїх чиновників-резидентів в трьох пунктах — на півдні Палестини (в Газі), на півдні Сирії (в Сімірі) і на півночі Фінікії (в Куміду). У всьому ж іншому управління залишалось місцевим. Будь-який цар для фараона був «людиною такого-то міста», в дипломатичних документах він іменувався «градоначальником», а для власних підданих залишався «царем». Тільки правитель Хацора називав себе «царем» навіть в листах до фараона. Втім, в містах були рада старійшин і народні збори, які, при потребі, могли обходитись і без царя, самостійно здійснюючи зовнішню політику.

Єгипет намагався не допускати воєн між підлеглими йому містами, зате їх царі, звертаючись до фараона в самих принижених виразах, називаючи себе «рабами» і «собаками» фараона і «припадаючи до його ніг», засипали його скаргами один на одного, обвинувачуючи в зраді Єгипту. Фараонівська адміністрація ставилась до цього спокійно, як правило, нічого не починаючи.

Хапіру і держава Амурру. На поч. XIV ст. до н.е. в горах між Фінікією і Сірією виникла нова держава, основним населення якої були хапіру. Оскільки вони не мали єдиного племінного або територіального походження, то і назву нова держава одержала досить невизначену — Амурру, що аккадською означало «захід» — місце проживання пастушачих племен «аморе́їв», тобто «західних» (їх самоназва була «сутії»). Хапіру вже і раніше, де могли, утворювали власні самоврядні общини; частина з них йшла на військову службу до місцевих царьків (переважно подалі від фараонівського Єгипту), і всі вони були ворожі царській владі взагалі і фараонівській особливо.

Хапіру вирішив скористатись правитель держави Амурру — Абді-Аширта. За доносом, надісланим фараону Аменхотепу III (1405-1367 рр. до н.е.) царьком Бібла — Ріб-Адді, він нібито виголосив перед своїми прибічниками таку промову: «Зберіться, і нападемо на Бібл. І якщо там не буде людини, яка звільнила б його з рук ворога, то виженемо градоначальників з їх областей, і тоді всі області приєднаються до хапіру; і нехай настане справедливість для всіх областей, і нехай будуть в безпеці від поневолення сини і дочки навіки. А якщо фараон вийде проти нас, то всі області будуть йому ворожі — що ж він тоді зможе нам зробити?»

Говорячи про «справедливість», Абді-Аширта, згідно уявлень Стародавності, мав на увазі звільнення від боргів, повернення заручників, а по можливості, також і відібраних або скуплених земель селян-общинників. Тут справжня політична програма: піддані всіх дрібних держав повинні перебити своїх царів і «градоначальників» і стати вільними хапіру, боргова кабала повинна бути скасована, а військовій силі фараона протиставлена єдність повсталих.

Фараонівська адміністрація здавна вороже дивилась на вольницю хапіру; кілька тисяч хапіру було забрано в полон ще за Аменхотепа II (1436-1410 рр. до н.е.), і відомо, що вони використовувались, серед іншого, у каменоломнях. Аменхотеп III теж вимагав від царька Куміду (суч. городище Камід аль-Лоз в Лівані) «наловити» якнайбільше хапіру з подальшим відправленням їх в Куш.

Хоч в своїх листах фараону Абді-Аширта, а потім і його син Азіру з обережності прикидались його вірними слугами, але одночасно через своїх агентів систематично закликали населення вбивати своїх «градоначальників» і долучатись до хапіру. Це відбувалось не тільки в Біблі, але і в сусідніх містах — Тірі і Амбії — і навіть в Палестині аж до границь Єгипту, де справа доходила до заворушень рабів. Так, правитель Гезера — Мількі-ель просив у фараона військової допомоги, «щоб не вбили нас раби наші», а царьок Єрусалима Абді-Хеба повідом-

ляє, що якогось сановника його раби вбили біля брам міста Зілу (єгип. Джару — головна прикордонна фортеця, що охороняла початок торговельного і військового шляху берегом Середземного моря в долину Нілу), а потім приєднались до хапіру.

Експансія Хеттського царства. В 60-х рр. XIV ст. до н.е., коли в Єгипті панував Ехнатон, хеттський цар Суппілуліумас I (1380-1335 рр. до н.е.) став громити союзника фараонів — державу Мітанні, де тоді правив Тужратта (1380-1355 рр. до н.е.). Амурру стало буфером між Хеттською і Єгипетською державами, і його цар Абді-Аширта зайняв прохеттську позицію.

З самого початку наступу Хатті на Сірію стало ясно, що хеттська влада легша єгипетської. Хеттський цар визначав свої відносини з підлеглими письмовими договорами, скріпленими «страшною клятвою» всім богам, яким поклонялись сторони, і намагався дотримуватись угод. Ще важливішим було те, що побори, виплачувані державами Східного Середземномор'я на користь хеттів (наприклад, державі Амурру була встановлена данина в 300 сіклів (2,5 кг) золота на рік — ціна 100 рабів) і військові контингенти, яких вони вимагали, були незрівнянно меншими, ніж той грабіж, який вчиняли фараонівські війська і чиновники. Величезною ціною обійшлось Східному Середземномор'ю високомистецьке, розкішне оздоблення єгипетських храмів, гробниць і палаців. Натомість хетти поки ще не звикли до подібної розкоші: Хатті представляло собою такий же конгломерат союзних, хоч і нерівноправних держав, як до нього держава Мітанні. Зрозуміло, що майже всі верстви населення Східного Середземномор'я, за винятком профараонівської знаті, віддавали перевагу пануванню хеттів.

Ехнатон, зайнятий своєю релігійною реформою, не хотів або не міг послати досить військ, щоб удержати азіатські володіння Єгипту. Але Суппілуліумас I їх поки що не захоплював: необхідно було покінчити з Мітанні. Азіатська імперія фараонів розвалювалась під ударами Азіру і дамаського правителя, який теж оточив себе загонами хапіру. У Фінікії на бік хапіру перейшов цар Сідона — і з цього часу значення Сідона перевершило значення Бібла на Середземному морі. Незважаючи на бездіяльність фараонівської влади, більшість царьків, які занадто скомпрометували себе співробітництвом з загарбниками, зберігали вірність Єгипту, однак земля у них горіла під ногами. Розв'язка наступила в правління фараона Тутанхамона (1347-1338 рр. до н.е.). У війні з Хеттським царством Єгипет зазнав поразки і покинув Східне Середземномор'я.

Суппілуліумас I заснував у Сірії два царства з центрами в Халпі і Каркемиші, правили якими його сини. Про хапіру з тих пір майже не чути — очевидно, вони злились з рештою ханаанського населення. Можливо, їм вдалось трохи покращити свої умови існування або навіть частково повернутись додому. Царство Амурру стало рядовою сірійською державою і проіснувало до кінця XII ст. до н.е.

Угарі́т. На епоху бронзи припадає розквіт сірійського міста-держави Угаріта, що знаходилось на північно-східному куті Середземного моря в 10 км північніше суч. м. Латакії (грец. Лаодікеї). Руїни Угаріта в 1928 р. випадково відкрив феллах, що орав поле на пагорбі Рас-Шамра. В 1929-1939 і 1948-1963 рр. експедиції французьких археологів під керівництвом Клода Шеффера досліджували городище, яке займає 25 га (розкопана тільки його шоста частина). Були знайдені руїни храмово-палацевого комплексу із понад 100 зал і дворів, площею в гектар, з водопроводом, каналізацією і вбиральнями. В самому місті і в його околицях виявлені рештки храмів богів Баала і Дагана.

Особливе значення має клинописний архів Рас-Шамри, що складається з кількох тисяч глиняних табличок з господарсько-юридичними, дипломатичними і релігійно-літературними текстами, записаними аккадською і хуррітською мовами, і раніше невідомим діалектом (його назвали «угарітською мовою»), що відноситься до західносемітської (аморейської) гілки. Угарітську мову передавали особливою алфавітною клиноподібною писемністю, що складалась з 30 знаків. Весь корпус документів відноситься до XIV—XIII ст. до н.е.

Рання історія Угаріта. Поселення, однотипне з Єрихоном, існувало на місці Угаріта вже в епоху неоліту, в V тис. до н.е. В сер. III тис. до н.е. в Угаріті з'явились хурріти, а на поч. II тис. до н.е. Угаріт став одним з найважливіших міст аморе́їв, що в цей період були основним етнічним елементом Східного Середземномор'я. Фараони XII династії (1963-1785 рр. до н.е.) прагнули підтримувати з містом тісні дипломатичні і торговельні зв'язки. Угаріт фігурує в листуванні царя Йамхада з царем Ма́рі — Зімрілімом (1781-1758 рр. до н.е.). В XV ст. до н.е. Угаріт згадується в табличках сусіднього Алалаха.

Господарство. В помірному кліматі Угаріта процвітало скотарство. Земля славилась зерновими, оливковою олією, вином, а також деревиною, якої не вистачало в Месопотамії і Єгипті. Завдяки тому, що в Угаріті перетинались важливі торговельні шляхи, місто стало одним з перших великих міжнародних портів. Купці з островів Егейського моря, Анатолії, Вавілону, Єгипту і інших країн Близького Сходу торгували в Угаріті металами, сільськогосподарськими продуктами і товарами місцевого виробництва. Все це, зрозуміло, викликало до цього невеликого міста значний інтерес тодішніх великих держав.

Під владою Єгипту. Вже Аменхотеп II (1436-1410 рр. до н.е.) вторгся на територію Угаріта, зробив його царя своїм «васалом» і розмістив там єгипетський гарнізон. Спроба антиєгипетських кіл скинути царя і звільнитись від залежності закінчилась невдачею. З документів Амарнського архіву випливає, що цар Угаріта продовжував залишатись підлеглим фараона. Місто згадується в топографічному списку Аменхотепа III (1405-1467 рр. до н.е.).

Панування хеттів. В сер. XIV ст. до н.е. Угаріт став володінням Хеттського царства і його правитель Нікм-Адду II (1349-1315 рр. до н.е.) уклав угоду з Суппілуліумасом I: «Сонце, великий табарнас, пан мій звільняє мене від моїх ворогів; я — раб Сонця, великого табарнаса, пана мого». Умови договору досить м'які: Нікм-Адду зобов'язується вважати ворогів або союзників хеттського царя своїми ворогами або союзниками, поставляти за

вимогою допоміжний контингент воїнів в армію Хатті, платити доволі помірковану данину і одержує за це значну територію за рахунок Алалаха. Угарітське військо брало участь в битві при Кадеші (1285 р. до н.е.), в якій фараон Рамсес II (1290-1224 рр. до н.е.) зазнав поразки від коаліції, очоленої табарнасом Муваталлісом (1301-1282 рр. до н.е.). Згідно мирної угоди Рамсеса II і Хаттусіліса III (1275-1250 рр. до н.е.), укладеної в 1270 р. до н.е., Угаріт залишається хеттським володінням.

Угарітське суспільство. В XIV—XIII ст. до н.е. загальна чисельність населення міста-держави складала бл. 30-40 тис. чол., з яких 4-5 тис. проживало в самому місті, а решта були жителями понад 350 дрібних поселень, що знаходились в економічній залежності від центру. Державою правив цар, але міське самоврядування перебувало в руках ради старійшин і загальних зборів громадян міста.

Більша частина жителів країни користувалась угарітською мовою, але багато було і тих, що говорили хуррітською. Якихось соціальних різниць між ними не відмічено.

З листа табарнаса Хаттусіліса III до місцевого правителя Нікм-Епи випливає, що суспільство Угаріта складалось з: 1) «рабів [тобто службовців] царя»; 2) «синів [тобто вільних громадян] Угаріта»; 3) «рабів рабів царя», тобто рабів царських службовців (можливо, сюди включалась нижча категорія працівників царського господарства, що перебувала під наглядом і владою царських службовців); 4) куплених приватних рабів. Також в листі для кожної з цих категорій обговорено випадки втечі людей в общини хапіру, які перебувають під захистом табарнаса, причому останній зобов'язується таких втікачів видавати.

Лист Хаттусіліса III свідчить про крайнє загострення соціальних протиріч, яке проявилось в масовій втечі населення в хапіру. Причиною цього був бурхливий розвиток торгівлі і товарного господарства, який в умовах переважання натурально-господарських відносин привів до крайнього майнового розшаровування суспільства.

З інших документів відомо про збір податків з алум (сільських і міських общин) на користь держави і виклик на ількум (аккад. букв., «ходіння» — повинності). Натуральні податки (зерном, олією, вином, овочами, худобою), як і побори сріблом, обчислювались з алум в цілому.

Серед ількум найважливішими були військова, морська (служба на кораблях веслярами) і трудова на державних роботах, причому харчування відбуваючим її забезпечувалось казною.

В межах алум були окремі бітум (сім'ї і великосімейні общини); при цьому нерідко на ількум виділялись не конкретні особи, а «син або сини такого-то бітум» — очевидно, на вибір самої бітум. Господарським центром кожного бітум була, як і в Мітанні, дімтум (аккад. «вежа») разом з комплексом господарських споруд (током, складом, давильним пресом для винограду і оливок).

Царський земельний фонд не складав суцільного масиву, а був розосереджений по тим же алум, де жили і общинники-громадяни.

Господарські документи угарітською мовою називають царських підневільних людей «людьми царя» (а не «царськими рабами»). До їх складу входили орачі, пастухи, виноградарі, солевари, різного роду ремісники, мажарухлі (стражники) і воїни, в тому числі колісничні, які називались хуррітським терміном маріанна; колісниці, коней і все спорядження вони одержували з казни (судячи з імен, вони були амореями і хуррітами).

Кожна професійна група мала свого «старшого». Всі «царські люди», не виключаючи маріанна, несли не ількум (повинність), а пількум (службу), за яку одержували платню натурою і сріблом, а також, доволі часто — убадійум (умовні земельні наділи). Людина, що не виконувала своєї служби, оголошувалась найййалум («ледарем»), і її наділ цар передавав іншим особам.

«Царські люди» іноді могли бути передані в «користування» великим сановникам двору: сакінум (вищому сановнику міста), царевичу, цариці і особливо наближеним до царя особам — мудум («знайомий», «друг» царя); всі вони, втім, також були «царськими людьми». Деякі сановники, особливо ті, що мали відношення до морської міжнародної торгівлі, за великі гроші скуповували землі, в тому числі і царські, тобто пов'язані з певною службою (скуповували в службовців, але за винагороду царю). Військовій повинності підлягали як общинники, так і «царські люди», за винятком звільнених від неї особливим привілеєм.

Загибель Угаріта. В XIII ст. до н.е. Угаріт був одним з головних економічних центрів Хеттської держави. Коли в сер. XIII ст. до н.е. Ассірія стала загрожувати східним границям Хатті, Угаріт надавав йому значну фінансову, а в другій пол. XIII ст. до н.е. — також безпосередню військову допомогу. За останнього угарітського царя Аммурапі III (1215-1178 рр. до н.е.) останній хеттський цар Суппілуліумас II (1205-1178 рр. до н.е.) розпоряджався флотом Угаріта фактично як своїм. Внаслідок цього, коли розпочався наступ «народів моря», місто виявилось беззахисним. Цар Аласії (о. Кіпр) повідомив Аммурапі III про наближення ворожого флоту, але той відповів, що його військо і флот знаходяться за викликом Суппілуліумаса II в країні Лукка. Нападники рухались до Угаріта морем і сушею. Однак, як встановив К. Шеффер, місто було зруйноване сильним землетрусом і лише після цього розграбоване «народами моря».

Східне Середземномор'я в кін. XIV—XI ст. до н.е. Останній фараон XVIII династії Хоремхеб (1338-1306 рр. до н.е.), завершивши ліквідацію реформи Ехнатона, створив базу для відновлення традиційної завойовницької політики Єгипту, чим вповні скористались правителі XIX династії.

Експансія Єгипту за XIX династії. Широкомасштабний наступ Єгипту на Східне Середземномор'я започаткував Сеті I (1303-1290 рр. до н.е.), а свого апогею він досяг за Рамсеса II (1290-1224 рр. до н.е.). Незважаючи на поразку в битві під Кадешем (1285 р. до н.е.), фараон невдовзі зумів-таки розбити хеттів і їх союзників. Зрештою Хаттусіліс III, спонукуваний ассірійською загрозою в Північній Месопотамії, домовився з Рамсесом II

про мир (1270 р. до н.е.) і розмежування сфер впливу. Як наслідок, фараон ще майже півтора десятків років щорічними походами розоряв Палестину і Південну Сірію.

«Народи моря». З кінця XIII ст. Східного Середземномор'я досяг широкомасштабний рух народів моря, якими єгиптяни називали групу різноманітних за походженням племен басейнів Егейського і Іонічного морів, одні з яких рухалися на човнах, інші на колісних возах суходолом. Їх перша поява в регіоні відноситься до кін. XIII ст. до н.е., коли греки-ахейці (єгип. акайваша), вступивши в союз з лівійцями, розпочали напади на Єгипет. Тільки завдяки перемозі фараона Мернептаха (1224-1214 рр. до н.е.) в 1219 р. до н.е. вони були зупинені і відкинуті від Дельти.

Після падіння Трої (1183 р. до н.е.) частина ахейців (денени — данайці), лікійці (рукка, лукка), сікули (ширк, шикулаї), пеласги (пелесет), тевкри (теккер), можливо, етруски (турша), шердани і ін., пройшовши Південно-Західну Анатолію і Кілікію, обрушились на Східне Середземномор'я. Вони розгромили Кіпр, флот Угаріта (сам Угаріт одночасно загинув від землетрусу), знищили державу Амурру, «посеред» якої «влаштували табір», розорили Сідон і Тір. По-суті, врятувався тільки Каркемиш. Потім «народи моря» вирушили на Єгипет, але в 1182 р. до н.е. фараон Рамсес III (1190-1158 рр. до н.е.) розгромив їх і на деякий час відновив єгипетську владу над Східним Середземномор'ям.

Філістимляни. Два племені з числа «народів моря» — пеласги (пелесет) і тевкри (теккер), відомі пізніше під назвою філістимлян (тобто «пелесет»; звідси «Палестина»), осіли на родючому палестинському узбережжі, на смузі довжиною 60 км і шириною 20 км, і утворили союз п'яти самоврядних міст: Гази, Аскалона, Аккарона, Гата і Ашдода. Вони принесли з собою пізньомікенську матеріальну культуру, техніку заліза і залізну зброю і незабаром встановили свою гегемонію майже над всією Палестиною. Згодом вони засвоїли культуру і мову місцевого ханаанського населення.

Арамеї. Одночасно почалось і просування із степу в Сірію нової хвилі західносемітських скотарів — арамеїв. До поч. I тис. до н.е. хуррітське і старе західносемітське населення встигло змінити мову. Місце аморейської і ханаанської зайняли нові семітські мови, переважно діалекти арамейської; на території від долини Оронту і до Каркемишу нащадки хеттів продовжували говорити і однією з хетто-лувійських мов (мові лувійських ієрогліфів). Лише у Фінікії, від Акки до Арваду, як і раніше, зберігалась ханаанська мова, в її пізнішій формі звичайно звана фінікійською.

3. ФІНІКІЯ
В XVII—I ст. до н.е.

Фінікія в XVII—XII ст. до н.е. Ще в кінці III тисячоліття до н.е. на східному або левантійському (від давн.-фр. soleil levant — «схід сонця») узбережжі Середземного моря, на території суч. Лівану, Сірії, Ізраїлю і Йорданії, облаштувалось кілька племен амореїв з Північної Аравії, які пізніше одержали назву фінікійців; вони говорили західносемітським діалектом ханаанської мовної групи. Фінікія простягалась від гирла р. Оронт на півночі до мису Кармел на півдні; її головними містами були Тір (суч. Сур), Цараат (Сарепта), Сідон (суч. Сайда), Берута (суч. Бейрут), Бібл (Гебал), Тріполі і Арвад.

В XVII ст. до н.е. хурріти Верхньої Месопотамії винайшли спосіб виготовлення дрібного посуду з непрозорого кольорового скла. Невдовзі цим секретом оволоділи фінікійці і на певний час стали монополістами в міжнародній торгівлі скляними виробами (лише згодом технологія скла стала відома в Месопотамії і Єгипті).

В XVI ст. до н.е. фінікійці відкрили спосіб фарбування вовни в лілово-червоний і лілово-синій колір пурпуром — фарбою, одержуваною з морського молюска (звідси, можливо, походить назва Фінікії: грец. Φοίνικες — «країна пурпуру»). Це надало великого економічного значення імпорту дешевої вовни-сирцю із скотарських районів Сірії і Східного Середземномор'я до Фінікії і експорт звідти пурпурної вовни (сама фарба була нетранспортабельна). В маленьких містечках Фінікії стали скупчуватись великі запаси зерна і металевих виробів, які надходили в обмін на пурпурну вовну. Починається жвава торгівля (а також і розбій) фінікійців в більш віддалених частинах Середземномор'я. З кін. XV ст. до н.е. в Східному Середземномор'ї як свідчення розвинутої торгівлі з'являється мікенська і кіпрська кераміка. Також фінікійці стали ввозити олово з Піренейського півострова, що здешевило виготовлення бронзи в Передній Азії.

Значна роль купців сповільнила розвиток у містах-державах Фінікії монархічного ладу месопотамського або єгипетського типу: хоча майже в кожному містечку були царі, але в цілому управління в них мало олігархічний характер з певними пережитками первісної демократії.

Міста Фінікії жили ремеслом (різьбленням по дереву, виробами зі скла, особливо фарбуванням тканин в пурпурний колір) і експортом лісу, однак головне місце займали піратство і торгівля. Провідна роль спочатку належала найдавнішому фінікійському місту — Біблу (наявні царські надписи з XIII—XI ст. до н.е.), але потім вона перейшла до розташованого південніше Сідону. В гомерівських поемах фінікійці називаються сідонянами і зображуються скоріше піратами, ніж торговцями.

В кін. II тис. до н.е. Східне Середземномор'я, як і Месопотамія, було затоплене кочовими племенами арамеїв. Однак, вони не перейшли Ліванські гори, і населення Фінікії залишилось ханаанським.

Винайдення алфавітного письма. Найважливішим досягненням фінікійців стало алфавітне письмо. В Східному Середземномор'ї довгий час користувались єгипетськими ієрогліфами і аккадським клинописом. Однак, протягом II тис. до н.е. в Біблі виробляється особливе складове лінійне письмо, умовно назване «протобіблським». В ньому близько 100 знаків, кожен знак передавав склад з приголосного і одного з трьох давньосемітсь-

ких голосних (*а*, *і* або *у*; одна з комбінацій застосовувалась і для приголосного без жодних голосних). Таке письмо надавалось для передачі тексту майже будь-якої складності і було набагато легшим для засвоєння, ніж клинопис або ієрогліфіка, і вивчити його можна було за кілька тижнів замість багатьох років; для читання, однак, воно було важким, тому що не мало словоподілів (в єгипетському письмі словоподілами служили детермінативи, тобто показники категорій понять, до яких відноситься слово; в клинописі теж були свої правила визначення границь слів).

Знаки «протобіблського» письма не мають прототипів в інших писемностях і, очевидно, були придумані спеціально в процесі одноразового винайдення всієї писемної системи, зразком для якої стала єгипетська або кріто-мікенська писемність, або обидві одночасно. Однак, для фінікійських купців і мореплавців навчання протобіблському письму було недостатньо легким. Вони були згодні прискорити його вивчення навіть за рахунок ускладнення розуміння текстів, що відповідало інтересам тодішньої міжнародної торгівлі. Тому від Синаю до Сірії виникають різні види спрощеного письма того ж типу — спрощувалось воно за рахунок зменшення числа знаків таким чином, що кожен знак (буква) позначав приголосний з будь-яким голосним, або без голосного; до того ж схожі приголосні позначались однією і тією ж буквою. Так вдалось створити фонетичний консонантний (тобто приголосний) алфавіт з кількістю букв від 30 до 22.

Форма букв могла бути різною: в Угаріті писали на глиняних плитках, як в Месопотамії, і букви «збирались» з клинчастих рисок, в ханаанській Фінікії розробили лінійні форми 22 приголосних букв (імовірно, в XIII ст. до н.е.). Був ще варіант, сприйнятий в Південній Аравії. Письмо, не позначаюче голосних, скоріше за все, було різновидом купецького тайнопису. Але це письмо, особливо коли фінікійці стали вживати знаки *ʼ*, *в*, *й* також для довгих голосних *а:*, *о:*, *у:*, *е:*, *і:*, а також ввели словоподіли, стало набагато легшим для засвоєння. Тому, хоч неоднозначність передачі тексту фінікійським письмом довго давалась взнаки і ще сотні років ієрогліфіка і клинопис успішно з ним конкурували, майбутнє виявилось все-таки за ним, і воно стало (після вдосконалень, внесених в нього греками і іншими народами) предком всіх алфавітів як Заходу, так і Сходу.

Навала «народів моря» і перший етап фінікійської колонізації (сер. XII — сер. XI ст. до н.е.). В кін. XIII — на поч. XII ст. до н.е. Фінікія, як і інші країни східної частини Середземномор'я, пережила навалу «народів моря». З одного боку, окремі міста фінікійців були піддані значним руйнуванням, з іншого ж, був послаблений Єгипет, зникло Хеттське царство і зазнали краху основні конкуренти фінікійців — Угаріт і Ахейська Греція.

В 1178 р. до н.е. філістимляни зруйнували Сідон і його жителі переселились до сусіднього Тіра. Це привело, з одного боку, до посилення останнього, а з іншого — створило демографічне напруження, яке в умовах слабкого розвитку продуктивних сил могло бути зняте тільки виїздом «зайвого» населення (Юстін, XVIII, 4, 2). Так розпочалась фінікійська колонізація.

В цей же час фінікійці перейняли в «народів моря» технологію будівництва великих (понад 30 м завдовжки) кілевих кораблів з тараном і прямим парусом, які виявились настільки вдалими, що навіть були здатні виходити в Атлантичний і Індійський океани.

Одним шляхом фінікійці направились до острова Ро́дос, потім Егейським морем вздовж західного узбережжя Анатолії до багатого золотом острова Фа́сос; другим — від Родосу вздовж південної крайки Егейського архіпелагу до Сицилії, звідти до північного виступу Африки; нарешті, вздовж африканського узбережжя в Південну Іспанію. Діодор Сицилійський (V, 35, 4-5) розповідає, що в цій останній фінікійці набували срібло (навіть якорі для своїх кораблів вони робили зі срібла), яке потім продавалось в Грецію, Анатолію і інші країни, приносячи величезні доходи.

Спочатку віддаючи перевагу морському і прибережному розбою, фінікійці згодом стали закріплюватись в ключових місцях. Правлячі кола Тіра використали ці опорні пункти для установлення і розширення торгівлі з місцевими жителями і для висилки з метрополії небажаних елементів. На шляху до Фа́соса і Іспанії стали засновуватись проміжні пункти, наприклад, бл. 1100 р. до н.е. У́тіка в Північній Африці (суч. Туніс). Страбон (III, 5, 5) розповідає про спричинену опором місцевого населення триразову спробу тірян закріпитись в Південній Іспанії. Лише на поч. XI ст. до н.е. фінікійці зуміли заснували на невеликому острівці за Стовпами Геракла (суч. Гібралтарська протока) місто, назвавши його Гадір — «фортеця» (рим. Га́дес, суч. Ка́діс). Тоді ж тіряни створили на крайньому північному заході Африки колонію Лікс.

На цьому етапі фінікійська колонізація має переважно торговий характер. Найбільший інтерес викликають дорогоцінні метали, за які фінікійці розплачувались олією, прикрасами і пахощами, фарбованими тканинами, виробами із слонової кістки тощо. Це був, ймовірно, «німий» обмін, коли сторони викладали свої товари, поки не досягали згоди. В деяких випадках фінікійці самостійно експлуатували рудники, як це було на Фа́сосі.

Важливу роль в колонізації відігравали храми, спорудження яких іноді передувало заснуванню міст, як, наприклад, в Гадірі і Ліксі: за відсутності міжнародних гарантій безпеки «доми богів» давали торговцям відчуття божественного покровительства. Деякі храми, як на Фасосі, могли виступати і організаторами виробництва.

До сер. XI ст. до н.е. колонізація виконала своє завдання і внутрішнє становище Тіра стабілізувалось.

Тіро-Сідонське царство і другий етап фінікійської колонізації (IX—IX ст. до н.е.). Хоч Сідон невдовзі після навали «народів моря» відбудувався, зв'язок між двома містами не тільки зберігся, але і посилювався, що диктувалось необхідністю усунення торгової конкуренції. З кін. XI ст. до н.е. можна говорити про існування єдиного Тіро-Сідонського царства, яке монополізувало міжнародну торгівлю в масштабах всього Середземномор'я. Найвищого розквіту воно досягає за царя Хірама (Ахірама).

Хірам I Великий (978-944 р. до н.е.). Син і спадкоємець царя Аві-Баа́ла (990-978 рр. до н.е.), Хірам I успішно правив 34 роки, перетворивши своє царство в процвітаючу країну. Він підкорив м. Кіттій на о. Кіпр і його правитель називав себе «рабом» Хірама. Коли жителі Ýтіки відмовились платити данину, Хірам вислав каральну експедицію і повернув колонію під свій контроль. Також царські судна ходили в далекий Тартесс в Іспанії.

Великою проблемою для Тіро-Сідонського царства могло стати піднесення Ізраїлю за царя Давіда (1004-965 рр. до н.е.), який значно розширив територію своєї держави і встановив панування над торговельними шляхами, що вели з Месопотамії, Єгипту і Аравії до фінікійських гаваней. Однак, Хіраму I вдалось уникнути цього, послявши Давіду кваліфікованих ремісників і кедровий ліс для будівництва його палацу в Сіоні (II Цар., 5, 11; I Пар., 14, 1). Між обома правителями «виникла дружба на все життя» (III Цар., 5, 1).

Хірам I направив посольство на церемонію воцаріння Соломона (965-928 рр. до н.е.) і той охоче поновив союз з Тіро-Сідонською державою. Приступаючи до спорудження «дому Йахве», новий ізраїльський цар попросив у Хірама будівельного лісу. Той відповів, що його раби звезуть плотами з Лівану кедровий і кипарисовий ліс до вказаного місця, взамін, натомість, Хірам очікує поставки продовольства. Соломон дав пшеницю, маслинову олію і 20 міст в Галілеї. Міста ці не сподобались Хіраму, але це не порушило його дружби з Соломоном (III Цар., 5, 1, 22-25; 9, 11-14). На будівництві храму Йахве і палацу Соломона також працювали зодчі, будівельники, теслі і ремісники-металісти з Фінікії.

За даними Біблії (III Цар., 9, 26-28), Хірам I разом з Соломоном організував морські експедиції Червоним морем в напрямі Індійського океану, де вони досягали Офіру (очевидно, це індійський порт Супара, в 60 км північніше Бомбея).

За Хірама I широко розгорнулось будівництво. Цитадель столиці (Новий Тір) була розташована на скелястому острівці. Тут було дуже тісно і доводилось зводити багатоповерхові будинки. Прісну воду підвозили з материкової частини міста. Хірам I розширив територію острівця, наказавши засипати щебенем і піском морські протоки. На відвойованій в моря землі був обладнаний ринковий майдан і споруджені багаті храми богам Мелькарту і Астарті.

Період смути (927-896 рр. до н.е.). Слід думати, що Хірам I, ведучи мирну політику на материку (протягом XI—X ст. до н.е. Тіро-Сідонське царство не вело жодної війни на суходолі) і здійснюючи активну торговельну експансію в Середземномор'ї, виражав інтереси фінансово-торгової олігархії фінікійських міст. Його сину і наступнику Баа́л-Езеру (944-927 рр. до н.е.) ще вдавалось продовжити цю політику, однак за правління його онука Абд-Аштарта (927-918 рр. до н.е.) розпочалась криза. Загострилась соціальна і політична боротьба, царська влада послабилась і розгорнулось гостре суперництво знаті, що привело до чехарди на тірському престолі. Абд-Аштарт був вбитий синами своєї годувальниці, старший з яких — Мету-Аштарт (918-906 рр. до н.е.) став царем. В 906 р. до н.е. влада повернулась до нащадка Хірама — Абд-Аштарта II, який, однак, у 896 р. до н.е. загинув від рук власного брата Пеліта. Втім, того ж року Пеліта вбив жрець богині Астарти — Іто-Баа́л, якому і вдалось стабілізувати становище в державі.

Іто-Баал I (896-863 рр. до н.е.). За нового правителя Тіро-Сідонське царство переживає розквіт. Він заснував міста Ботріс у Фінікії і Аузу в Африці. Для закріплення на торговельних шляхах, крім заснування колоній, він також діяв дипломатією, зокрема, уклав союз і царем Ізраїлю — Омрі (876-869 рр. до н.е.) і видав за його сина Ахава (869-850 рр. до н.е.) свою дочку Ієзавель. Надав допомогу Ізраїлю в будівництві нової столиці Самáрії і стратегічно важливого Мегіддо. Царицею Іудеї стала внучка Іто-Баала — Гофолія (Аталія). Для цілей світової торгівлі Іто-Баал побудував новий порт в самому Тірі; його штучна гавань була краще захищена від стихії і відкривала шлях до Кіпру і Єгипту. Коли ассірійський цар Ашшур-Націр-Апал II (883-859 рр. до н.е.) у 876 р. до н.е. здійснив руйнівний похід у Східне Середземномор'я, Іто-Баа́л, визнавши його панування і виплативши данину, вберіг свою державу від розорення.

Відновлення колонізації. За Іто-Баала знову активізується колонізаційна політика Тіра. Як і раніше, основна ціль фінікійців — метали, причому мова йде не тільки про золото і срібло, але і про залізо, свинець, олово. До цього додається придбання земель: недарма напрямок колонізаційної активності значною мірою перемістився з Іспанії в центр Середземномор'я — в родючу Сардинію і славний земельними багатствами туніський виступ Африки, де пізніше виник Карфаген. Сама колонізація набула набагато більшого розмаху.

Характер колонізації і відносини з місцевим населенням. В колоніях на другому етапі колонізації стали розгортатись ремесло, землеробство і рибальство. Збільшилась кількість міст. Поряд з ними виникли і невеликі селища; деякі з них розвинули різноманітне господарство, інші ж зосередились на якійсь одній галузі. Фінікійці почали проникати з узбереж і всередину окремих країн.

Суспільний прогрес, що відбувся за ці два століття в аборигенних суспільствах, привів до того, що вони вже могли вступати з прибульцями в найрізноманітніші контакти в економічній, політичній і культурній сферах. Виник і зворотний вплив місцевого населення на фінікійців, що привело до появи локальних відгалужень фінікійської культури. Місцеве суспільство, таким чином, виступає як важлива сторона колонізаційного процесу.

Східний і північно-східний напрямок колонізації. В Східному і Північно-Східному Середземномор'ї можливості фінікійської експансії були обмежені. Тут знову набирали силу великі централізовані держави, а в Егейському басейні протягом IX—VIII ст. до н.е. греки і фракійці витіснили фінікійців із зайнятих ними раніше островів. В самій Греції в умовах формування античного поліса місця для фінікійської колонізації не було. Тому фінікійці іноді селились в містах Еллади приватно, але не утворювали самостійних організацій. В інших випадках вони обмежувались створенням окремих кварталів-факторій, як Тірський Стан в єгипетському Мемфісі. І

тільки на півдні Кіпру і в Кілікії фінікійці рано заснували колонії. Основною ж ареною фінікійської колонізації стало Західне Середземномор'я.

Західний напрямок колонізації. В сферу фінікійської колонізації тепер входить Сардинія. Вона приваблювала колоністів і своїм стратегічним положенням, що відкривало шлях до Середньої Італії, Корсіки, Галлії і до Іспанії через Балеарські острови, і своїми мінеральними багатствами, і родючістю грунту. В IX—VII ст. до н.е. на південному і західному берегах Сардинії виник цілий ряд фінікійських міст, зокрема Нора, Сульх, Бітія, Таррос. Порівняно рано фінікійці стали влаштовуватись і всередині острова.

Другим новим районом фінікійської колонізації були острови між Сицилією і Африкою: Меліта (суч. Мальта) і Гавлос (суч. Гоццо). Там тіряни облаштувались у VIII ст. до н.е. Ці острови служили найважливішим пунктом зв'язку між метрополією і самими західними окраїнами фінікійського світу.

Зміцнення контактів фінікійців з Південною Іспанією вимагало створення нових торговельних опорних пунктів на Піренейському півострові. На його південному березі, але вже на схід від Гераклових Стовпів, у VIII—VII ст. до н.е. фінікійці створили цілий ряд поселень різного розміру і значення. Одні були відносно великими містами, як Малака (суч. Малага), інші — порівняно невеликими селищами, стародавні назви яких невідомі і які нині називають по іменах найближчих сучасних поселень, як Тосканос або Чоррерас.

В Сицилії у VIII ст. до н.е. з початком грецької колонізації фінікійці покинули східне і південне узбережжя, де вони селились раніше, і сконцентрувались в західній частині. Створені там міста Мотія, Солунт і Панорм (суч. Палермо) забезпечували зв'язки з уже раніше колонізованими районами Сардинії і Африки.

В центральній частині Північної Африки, де ще раніше була заснована Ýтіка, тепер виник цілий ряд міст, в тому числі знаменитий Карфаген (814 р. до н.е.). На північному заході цього материка південніше Ліксу фінікійці облаштувались навколо затоки, яка мала грецькою красномовну назву Емпорік («Торговельний»).

Фінікія у VIII—IV ст. до н.е. Протягом VIII ст. до н.е. становище в Східному Середземномор'ї кардинально змінилось у зв'язку з утворенням «світових імперій» — Ассірійської, Нововавілонської і Ахеменідської.

Ассірійський період (740-629 рр. до н.е.). Прагнучи уникнути жахів завоювання, в 740 р. до н.е. тірський цар Ітo-Баал II (750-739 рр. до н.е.) разом з біблським царем Шипіт-Баалом виплатили данину ассірійському завойовнику Тіглатпаласару III (745-727 рр. до н.е.). На цьому, однак, фінансові претензії ассірійців не припинились і в 734 р. до н.е. Тір приєднався до загального повстання східносередземноморського регіону. Тіглатпаласар III швидко розправився з бунтівниками і тірський цар Хірам II (739-730 рр. до н.е.) «цілував ноги ассірійського царя». Тим не менше, він був зміщений і трон Тіра зайняв Маттан II (730-729 рр. до н.е.), який сплатив величезну данину в 150 талантів золота.

Наступник Тіглатпаласара III — Салманасар V (727-722 рр. до н.е.) ще більше посилив фінансовий тиск і в 725 р. до н.е. регіон знову повстав. Тіряни кілька років відсиджувались на своєму скелястому острівці, страждаючи від спраги, але все-таки завдавали ударів переважаючим військово-морським силам противника, який використовував проти них кораблі сусідніх приморських міст. Тільки в 720 р. до н.е. цар Елулай (729-694 рр. до н.е.) був змушений підкоритись Саргону II (722-705 рр. до н.е.), який невдовзі, відволікшись боротьбою з Урарту, залишив Фінікію в спокої.

Після воцаріння Сінаххеріба (705-681 рр. до н.е.) від Ассирії відпав Вавілон, що викликало спалах сепаратизму у Фінікії. Елулай посилено готувався до війни, нагромаджуючи зброю і продовольство, укріплюючи міста і споруджуючи кораблі. Розгромивши вавілонян і їх союзників, Сінаххеріб в 701 р. до н.е. прибув до Східного Середземномор'я. Не чіпаючи острівної частини, його війська захопили всі володіння Тіра на материку. Елулай втік на Кіпр, однак був схоплений. Частина фінікійців була депортована в Месопотамію, де будувала кораблі і служила в ассірійському флоті.

Наступний цар, Асархаддон (681-669 рр. до н.е.), посадив на тірський трон Баала I (680-660 рр. до н.е.) і передав йому кілька міст, відібраних в бунтівного сідонського царя Абд-Мелькарта. Однак, коли ассірійці в 674 р. до н.е. здійснили невдалий похід в Єгипет, Баал I уклав союз з фараоном Тахаркою (686-663 рр. до н.е.) і перестав платити данину Ассирії.

В 671 р. до н.е. Асархаддон знову пішов на Єгипет і по дорозі зупинився в Тірі, але Баал I не підкорився йому. Залишивши частину свого війська осаджувати місто, Асархаддон продовжив похід. Тахарка, зазнавши поразки, не міг допомогти союзнику, що потерпав від спраги і голоду, і Баал здався. Він заплатив данину за весь час, що не платив, а також послав в Ассірію двох дочок з багатим посагом. Асархаддон позбавив Тір всіх його материкових володінь і створив з них нову провінцію, поставивши на її чолі якогось Бел-Шадуа. Разом з тим, Асархаддон дозволив тірянам торгувати в їх колишніх містах Акко і Дор. В сам Тір був посланий чиновник, що стежив за політикою його правителя.

Фінікія в 629-539 рр. до н.е.: між Вавілонією і Єгиптом. В 629 р. до н.е., коли від влади в Ассирії був відсторонений Ашшурбанапал, її провінції, серед них і Фінікія, відкладаються. На деякий час Тір знову стає гегемоном всієї Фінікії. Тірські купці панують на морських і сухопутних торговельних шляхах. Вони проникають на схід Анатолії, в далеку Південну Аравію, вивозять срібло з Іспанії, а можливо, також олово з Британії. Однак, внутрішнє становище у фінікійських державах було напруженим. Майнова нерівність поглиблювалась, наростала класова боротьба. Збереглись відомості про велике повстання рабів в Тірі (Юстін, XVIII, 3).

В постассірійський період Східне Середземномор'я стало яблуком розбрату між відродженим XXVI династією (663-525 рр. до н.е.) Єгиптом і Нововавілонським царством (626-539 рр. до н.е.). В кін. VII ст. до н.е. Тір за-

знав поразки від військ фараона Нехо II (610-595 рр. до н.е.) і став в його руках знаряддям боротьби проти навуходоносорівського Вавілона.

За повідомленням Геродота (IV, 42), фінікійські мореплавці за наказом Нехо II відправились з Червоного моря на південь і, ідучи весь час вздовж африканських берегів, через три роки, минувши Гібралтар («стовпи Мелькарта»), повернулись в Єгипет. Про правдивість цього повідомлення Геродота свідчить наступна деталь його розповіді: фінікійці «говорили.., що пливучи вздовж берегів Лівії [тобто Африки] мали сонце з правої сторони». Дійсно, на початку плавання сонце було у фінікійців з лівого (східного) борту, поки вони плили з півночі на південь; коли ж вони обігнули південний край Африки і поплили на північ, то сонце повинно було опинитись в них з правої (східної) сторони.

У 589 р. до н.е. фараон Апрій (589-570 рр. до н.е.) підкорив Фінікію і змусив тірського царя Іто-Баала III (591-573 рр. до н.е.) разом з іудейським царем Седекією (597-587 рр. до н.е.) виступити проти Вавілонії. Однак, Навуходоносор II розгромив єгипетське військо і після 18-місячної облоги взяв Єрусалим (587 р. до н.е.). Через два роки настала черга Іто-Баала III. Вавілонська армія, легко захопивши материкову Фінікію, наштовхнулась на несхитність тірян. Біблійний пророк Ієзекіїль (622-571 рр. до н.е.) спочатку злорадно передрікає швидку загибель Тіра (Ієз. 26,1-28,19), але через 13 років вже говорить, що «облисіли голови» вавілонських воїнів, а результату все немає (Ієз. 29,18). Незважаючи на політичну тенденційність Ієзекіїля, він залишив цінний опис торгівлі і міжнародних зв'язків Тіра.

Хоч місто так і не було взяте, Тір, тим не менше, знову підкорився Вавілону. Навуходоносор II змістив Іто-Баала III і віддав трон Баалу II (573-564 рр. до н.е.), який брав участь у невдалому поході вавілонян на Єгипет. Після смерті Баала II Навуходоносор ліквідував монархію в Тірі і встановив правління суффетів («суддів») — вищих посадових осіб у фінікійських містах. Їх правління тривало недовго: в 558 р. до н.е. в Тір повернулись спадкоємці царської династії.

Фінікія в часи Ахеменідів (539-332 рр. до н.е.). Становище в Східному Середземномор'ї змінилось після виникнення величезної Перської держави Ахеменідів. Відразу після падіння Вавілона, в 539 р. до н.е., тірський цар Хірам III (551-532 рр. до н.е.), а також правителі інших фінікійських міст добровільно визнали владу перського царя Кіра II (558-530 рр. до н.е.). Досить довго інтереси обох народів співпадали: фінікійці надали персам свій флот, а перси всіляко підтримували фінікійців в їх суперництві з греками. Крім того, перські царі розширили територію Фінікії на півночі (до Іссської затоки) і на півдні (до Аскалону включно).

При персах Фінікія користувалась самоврядуванням: була створена федерація трьох головних міст: Сідона, Тіра і Арвада, суффети яких утворювали загальнофінікійську раду, що збиралась в місті Тріполі, де кожне з цих міст мало свій квартал.

В цілому фінікійські міста стали важливим економічним центром Перської держави, в їх руках зосереджувалась значна частина зовнішньої торгівлі, міста чеканили власну срібну монету.

Ситуація змінилась після Саламінської битви 480 р. до н.е., в якій фінікійський флот втратив понад 200 суден, не враховуючи тих, що потрапили в полон разом з людьми. Діодор Сицилійський писав, що цар Ксеркс (486-465 рр. до н.е.), «програвши, всупереч загальним очікуванням, цю битву, стратив фінікійських командирів, які поклали початок втечі, решті ж... погрожував карою. Фінікійці, злякавшись.., спочатку відплили до берегів Аттіки, а з настанням ночі поїхали до себе в Азію» (XI, 19). З цього часу вони, за нечисленними винятками, не брали участі у військових кампаніях Ахеменідів.

В 349 р. до н.е., під час походу царя Артаксеркса III (358-338 рр. до н.е.) на Єгипет, перська армія розорила Фінікію. Тому, коли єгиптяни завдали персам важкої поразки, повстав Сідон. Перські чиновники, що жили в місті, були страчені. Цар Теннес найняв грецьких воїнів на гроші, надані Єгиптом, і завдав дві поразки перській армії. Після цього Артаксеркс III прийняв командування на себе і в 345 р. до н.е. на чолі великої армії виступив проти Сідону. Після тривалої облоги, в 343 р. до н.е. місто здалось і було спалене і перетворене на руїни. Ніхто з жителів не врятувався, тому що на самому початку облоги вони, боячись дезертирства, спалили всі свої кораблі. Було страчено близько 40 тис. чоловік, а вцілілих жителів обернули в рабство і депортували вглиб Персії.

Елліністичні часи (332-64 рр. до н.е.). Хоч решта фінікійських міст, бачачи долю Сідона, поспішили підтвердити свою покірність Ахеменідам, існувати Персії залишилось недовго. Після перемоги при Іссі в 333 р. до н.е. Александру Македонському (336-323 рр. до н.е.) без опору підкорились Бібл, Сідон, Арвад і решта фінікійських міст. Тільки Тір відмовився пустити македонця в свої стіни, коли той збирався принести жертви богу Мелькарту. В січні 332 р. до н.е. розпочалась облога, що тривала 7 місяців, під час якої був насипаний перешийок від берега до острова. Тіряни захищались запекло і не без успіху. Александру, однак, вдалось зібрати великий флот з ворожих Тіру фінікійських міст і в липні того ж року комбінований штурм з моря і суші нарешті приніс йому успіх. 8 тис. громадян загинуло; цар Аці-Мільку і сановники, що сховались в храмі, були помилувані, 30 тис. громадян продані в рабство.

Після смерті Александра (323 р. до н.е.) Тір потрапив під владу Птолемея Лага і під час війн діадохів в 315-314 рр. до н.е. витримав 15-місячну облогу військ Антігона Одноокого (діадох в 323-301 рр. до н.е.). В підсумку, однак, вся Фінікія увійшла до держави Селевкідів.

Остаточно втративши політичну незалежність, Фінікія, тим не менше, ще довго зберігала економічне значення. Разом з тим, її мешканці охоче переходили на койне (загальновживаний в елліністичні часи діалект грецької мови) і фінікійська мова стала забуватись: останні надписи нею відносяться до кінця II ст. до н.е.

4. ЗАХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У СТАРОДАВНОСТІ
КАРФАГЕНСЬКА (ПУНІЙСЬКА) ДЕРЖАВА
(814-146 рр. до н.е.)

Окремі колонії фінікійців (римляни називали фінікійців poeni, puni і phoenices — пунійцями) в Західному Середземномор'ї, засновані в кін. II — на поч. I тис. до н.е., з часом перетворились у великі торгово-ремісничі центри (наприклад, Ўтіка в Північній Африці і Га́дес в Іспанії). Однак, найбільшого економічного процвітання і політичної могутності досяг Карт-Хадашт — Карфаген (лат. Carthago), зручно розташований в центрі Середземномор'я, на перехресті торгівельних і морських шляхів.

Заснування Карфагену (Карт-Хадашту). Згідно переказу (Вергілій, Енеїда, I; Сервій, I; Юстін, XVIII; Овідій, Фасти, III), Карфаге́н (фінік. Qart Hadasht — «Нове місто»; «Старим містом» була метрополія — Тір) у 814 р. до н.е. заснувала тірська царівна Елісса (або Дідона). Вона була змушена рятуватись втечею з батьківщини після того, як її брат Паам-Еліун (Пігмаліон, 820-774 рр. до н.е.), цар Тіра, вбив її чоловіка, щоб заволодіти його багатством. Прибувши на африканський берег (суч. Туніс), тіряни помітили мис, який добре надавався для заснування колонії. Елісса пообіцяла царьку місцевого нумідійського племені максітанів — Іарбу (Іарбанту) заплатити дорогоцінний камінь за шматок землі, який зможе покрити бичача шкіра, але за умови, що вибір місця залишиться за нею. Після цього царівна наказала порізати шкіру на ремінці і окільцювати ними пагорб на облюбованому мисі, охопивши 22 стадія (стадій — 185 м). Це була територія майбутнього карфагенського кремля Бірси (що означає «шкіра»).

Невдовзі відносини між Карт-Хадаштом і максітанами зіпсувались. Іарб, погрожуючи війною, зажадав руки Елісси, але вона зволіла шлюбові смерть, зійшовши на жертовне вогнище (згодом цариця була обожнена і шанувалась під іменем богині Тінніт, дуже популярної в пунійців). Війна почалась: згідно Овідія (Фасти, III, 345-654), Іарб захопив місто і утримував його протягом трьох років. Карфагенянам вдалось відновити політичну самостійність, однак вони були змушені платити данину максітанам ще понад два століття.

До сер. VII ст. до н.е. Карт-Хадашт — вже найбільше фінікійське місто в Північній Африці. В його межах були споруджені дві великі гавані: одна військова, здатна вмістити 220 бойових кораблів, інша — торгівельна. На поділяючому гавані перешийку височіла величезна вежа, оточена стіною. Довжина масивних міських стін складала 37 км, а висота в деяких місцях досягала 12 м. Більша частина стіни була розташована на березі, що робило Карфаген неприступним з боку моря. Місто мало величезний цвинтар, культові місця, ринки, муніципалітет, вежі і театр. В центрі височіла могутня цитадель Бірса. В елліністичні часи (III—I ст. до н.е.) Карфаген своїми розмірами поступався тільки Александрії Єгипетській.

Розташування міста зробило його лідером морської торгівлі Середземномор'я, оскільки всі судна, перетинаючи море, неминуче проходили між Сицилією і володіннями Карфагену. Судячи з археологічних даних, торговельні відносини зв'язували ранній Карфаген з метрополією (тобто Тіром) і іншими містами Фінікії, а також Кіпром, Єгиптом, Етрурією, Сицилією і Сардинією. Розвиток торгівлі приваблював до Карт-Хадашту чужоземців: крім пунійців в ньому постійно проживало багато греків і етрусків.

З самого заснування і до падіння Карт-Хадашту його основну силу складав флот. Якщо в II тис. до н.е. фінікійці плавали на кораблях, що нагадували шумерські і єгипетські, тільки виготовлені не з очерету або папірусу, а з ліванського лісу, з високим носом і кормою, безпалубних або однопалубних, з одним широким прямим вітрилом і з великим подвійним кермовим веслом на кормі, — то в першій пол. I тис. до н.е. устрій кораблів значно вдосконалився. Вони стали тепер двопалубними; фальшборт верхньої палуби, де знаходились воїни, був захищений круглими щитами, на нижній палубі в два ряди сиділи веслярі (імовірно, з рабів), на носі під водою був влаштований могутній таран для затоплення ворожих судів, а керманича, що управляв кермовими веслами, надійно захищала високо піднята і загнута догори корма. На носі можна було піднімати додаткове вітрило. Торгові судна будували, як і раніше, з однаковими носом і кормою, але і на них було по два ряди веслярів.

Земель для занять сільським господарством було мало, і воно не грало значної ролі в ранньому Карфагені. Однак, в міру того, як багатіло місто, його жителі і держава збільшували земельні володіння навколо міста, захоплюючи землю або орендуючи її в місцевих племен.

Початок піднесення Карт-Хадашту (сер. VII — перша пол. V ст. до н.е.). З сер. VII ст. до н.е. пунійцям стає тісно в рамках міста-держави, і вони починають активну експансію. Вона проявилась, з одного боку, у виведенні карфагенських колоній в різні частини Західного Середземномор'я, з іншого — у встановленні протекторату над існуючими там фінікійськими колоніями.

В VII—VI ст. до н.е. Карфаген суперничав з грецькою Кіреною, колонією на східному узбережжі Північної Африки, і переміг, заснувавши там ряд власних колоній — Гадрумет, Тапс, Лептіс Магна і ін. В західному напрямку основним противником Карт-Хадашту був Тартесс — держава на півдні Піренейського півострова. Першим успіхом пунійців було заснування колонії Ебесс на Балеарських островах, відібраних в Тартессу. Спираючись на Ебесс, Карт-Хадашт переміг сильне фінікійське місто Гадес, яке заважало йому в торгівлі кольоровими металами. Це дало змогу пунійцям підпорядкувати і інші фінікійські колонії в Іспанії. Подальше просування Карфагену в цьому регіоні було призупинене греками — фокейськими колоністами, які бл. 600 р. до н.е. завдали йому серйозної поразки на морі. Виведення колоній закріпило панування Карт-Хадашту на торговельних шляхах Західного Середземномор'я, а також дозволило видалити з міста тих представників соціальних низів, що могли влаштувати смуту і виступити проти гноблення і панування аристократії.

Малх (570-535 рр. до н.е.). Початок перетворення Карфагена на велику державу пов'язаний з іменем Малха (Мазея), відомості про діяльність якого містяться в Юстіна (XVIII, 2-18) і Орозія (IV, 6-9). Ставши рабімаханатом (верховний головнокомандуючий, аналог римського консула) карфагенської армії, яка в той час мала традиційну форму народного ополчення, він в 560-х рр. до н.е. розгромив максітанів і цим звільнив рідне місто від сплати данини. Коли в 550-х рр. до н.е. на Сицилії тиран грецького міста Акраганта — Фаларіс (571-555 рр. до н.е.) став тиснути на місцевих фінікійців, Малх переміг його військо, вигнав греків із західної частини острова і підпорядкував Карфагену фінікійські колонії Панорм, Селінунт, Мотію і ін.

В 545-535 рр. до н.е. Малх намагався підкорити фінікійські міста на Сардинії. Деякі з них були зруйновані, наприклад, Куккуреддус, недалеко від якого карфагеняни заснували Караліс. Проте, в кінцевому рахунку, Малх зазнав на Сардинії страшної поразки (неясно від кого — сардів, місцевих фінікійців чи греків з Массалії), понісши великі втрати. Це стало приводом до вигнання полководця і народного ополчення з Карфагена.

Розлютований такою «подякою», Малх почав війну з Карфагеном. Підступивши до міста, він успішно блокував карфагенян з моря і суші, чим довів їх до повного розпачу. Зрештою, Карфаген був взятий штурмом і Малх, стративши олігархічну Раду 10-ти, встановив одноособове правління. Правда, незабаром він загинув від рук ворогів і владу, спираючись на найманців, захопив олігарх Магон, прозваний Великим.

Магóн I Великий (535-520 рр. до н.е.). Першим ділом новий рабімаханат реформував армію, зробивши її найманою, і установив в ній сувору дисципліну. Цей захід зробив непотрібним народне ополчення і, таким чином, «демократична партія» прибічників Малха була нейтралізована.

Значним успіхом зовнішньої політики Магона було укладення дружнього договору з могутніми етрусками, що жили в Центральній Італії. Також він одружився з сіракузянкою, що дозволило покращити відносини Карт-Хадашту з Сіракузами і забезпечити їх нейтралітет. Після цього Магон почав вести активну політику на Сицилії, Сардинії і Корсиці. В 535 р. до н.е. об'єднаний карфагено-етруський флот переміг фокейський в битві при Алалії (острів Корсика). Греки, втративши 40 кораблів (з 60), були змушені покинути Корсику, а союзники поділили сфери впливу: етруски стали освоювати Корсику, а пунійці — Сардинію. Це дозволило Магону ізолювати Тартесс і бл. 530 р. до н.е. буквально стерти його з лиця землі.

Внутрішня політика Магона, серед іншого, була спрямована на укріплення влади своєї сім'ї, так що після його смерті управління державою на довгий час залишалось в руках його нащадків — Магонідів. Синами Магона були полководці Гасдрубал (530-510 рр. до н.е.) і Гамількар (510-480 рр. до н.е.). Серед онуків відомі мореплавці Ганнон Мореплавець і Гімількон Мореплавець.

Угоди з етрусками і Римом. В 509 р. до н.е. Карфаген уклав з етруськими містами, а також з Римом серію угод, згідно яких пунійці зобов'язались не з'являтись північніше певного пункту (очевидно, в Іспанії), а етруски і римляни — південніше його. Цим був здійснений поділ Західного Середземномор'я між союзниками — карфагенянами і етрусками — і узаконені претензії карфагенян на монополію в західній частині Середземного моря. Подальші зіткнення карфагенян з греками в Західному Середземномор'ї (наприклад, з Массалією) відбувались з перемінним успіхом і суттєво не впливали на співвідношення сил і границь в регіоні.

Відносини з Персією і невдачі в зовнішній політиці. Греко-перські війни 500-449 рр. до н.е. створили передумови для військового союзу між Перською державою і Карфагеном. Близько 480 р. до н.е. Ксеркс домовився з пунійцями про одночасне ведення бойових дій, що, однак, не принесло успіху. В 480 р. до н.е. одночасно з розгромом перського флоту при Саламіні пунійці зазнали нищівної поразки при Гімері (в Північній Сицилії) від об'єднаних військ Сіракуз і Акраганту. В 474 р. до н.е. греки зуміли повторити свій успіх, розбивши пунійське військо при Кумах, внаслідок чого експансія Карт-Хадашту на Сицилії була на тривалий час припинена. Тим більш енергійну політику Карфаген почав вести в Північній Африці, де йому вдалось захопити великі території і підкорити своєму пануванню корінне лівійське населення.

Утворення великого землеволодіння. Одним з найважливіших наслідків завоювання територій в Північній Африці була поява карфагенського великого землеволодіння. В долині р. Баграда і на морському узбережжі виникли великі господарські комплекси, де практикувалось іригаційне землеробство, скотарство і працювало дуже багато рабів. На базі досвіду цих господарств в Карфагені склалась високорозвинена агрономічна наука. Праця її найвизначнішого діяча — Магона неодноразово перекладалась (в тому числі і за наказом римського сенату) латинською і грецькою мовами, постійно цитувалась в творах з природничих наук і сільського господарства. Великі землевласники-рабовласники в Карт-Хадашті утворили соціально-політичне угруповання, вороже політиці подальшої експансії, яку проводила торгово-ремісничa аристократія Карфагену.

Політичний устрій Карт-Хадашту. В другій пол. V ст. до н.е. Магоніди втратили владу, яка знову опинилась в руках колективних органів олігархічного панування, що постарались убезпечитись від узурпації влади особою або сім'єю в майбутньому.

За своєю політичною формою Карфаген являв собою олігархію, що виражала інтереси вузької групи найбагатших карфагенських сімей. Вищий орган — Рада старійшин, очолювана 10 (пізніше 30) особами. Народні збори формально також відігравали значну роль, але фактично до них звертались рідко. З метою створити противагу прагненню деяких родів (особливо роду Магонів) одержати повний контроль над радою була створена Рада суддів. Вона складалась із 104 чол. і спочатку повинна була судити інших посадових осіб після закінчення строку їх повноважень, але згодом зосередила в своїх руках всю повноту влади.

Виконавчу (і вищу судову) владу виконували два суффети; вони, як і рада старійшин, обирались щорічно шляхом відкритої купівлі голосів (можливо, були і інші посадові особи, але джерела про них мовчать).

Рада 104-х не обиралась, а призначалась спеціальними комісіями — пентархіями, які кооптувались за ознакою належності до того або іншого аристократичного роду. Рада старійшин також обирала рабімаханата (верховного головнокомандуючого) — на невизначений строк і з самими широкими повноваженнями.

Виконання обов'язків чиновниками не оплачувалось, крім того, існував ценз знатності. Демократична опозиція посилилась тільки під час Пунічних воєн і не встигла зіграти в історії майже ніякої ролі.

Вся політична система Карфагену була найвищою мірою корупційною, але колосальні державні доходи дозволяли країні досить успішно розвиватись.

Самі олігархи, що засідали в державних інституціях, уважно стежили за тим, щоб якась аристократична сім'я не посилилась настільки, щоб захопити всю повноту влади і встановити одноособове правління у формі тиранії.

Армія. Після взяття Карфагена народним ополченням Малха і узурпації ним влади пунійська армія стала головним чином найманою. Піхота комплектувалась в основному з греків, галлів і кельтіберів. Ці останні високо цінувались в Античності: балеарські пращники і цетратії (caetrati; аналог грецьких пелтастів) утворювали легку піхоту, скутатії (озброєні списом, дротиком і бронзовим панцирем) — важку. Іспанська важка кавалерія теж мала хороші бойові якості. Кельтібери використовували довгі двосічні мечі, звані гальськими.

Карфагенська аристократія служила в «священному загоні» — важкоозброєній кінноті. Наймана кавалерія складалась з нумідійців, які вважались в Античності неперевершеними кіннотниками.

Важливу роль грали також слони, яких нараховувалось бл. 300. Високим було і технічне оснащення армії (катапульти, балісти і т.д.).

В цілому, пунічна армія була схожа на армії елліністичних держав. На її чолі знаходився рабімаханат, обраний Радою старійшин, але до кінця існування держави це обрання здійснювалось і військом, що свідчить про наявність монархічних тенденцій.

Соціально-економічні відносини. В V—IV ст. до н.е. Карфаген був найбільшим центром посередницької торгівлі в Середземномор'ї Через нього проходили товари з різних областей Східного Середземномор'я: Фінікії, Єгипту, Анатолії, ряду грецьких міст, — а також з глибин Сахари, з Середземноморського і Атлантичного узбереж Піренейського півострова. Значна частина цих товарів перепродувалась в інші області Середземномор'я, з великою вигодою для карфагенських торговців.

Торгівля. Захист торговельних інтересів карфагенської олігархії, панування на найважливіших торгових шляхах Середземномор'я забезпечувались цілою системою договорів Карфагена з іншими державами Так, він уклав три договори з Римом, за якими ревно охоронялись економічні інтереси Карфагена на найважливіших морських шляхах навколо Італії і Західного Середземномор'я.

В системі карфагенських торговельних відносин особливу роль грала торгівля рабами і металами. Основними постачальниками рабів були негритянські і лівійські племена Африки, метали вивозились головним чином з Іспанії.

Посередницький характер торгівлі (товари великими партіями привозились морем або караванами) обумовив специфіку грошового обігу в Карфагені: до IV ст. до н.е. в Карфагені не чеканили власну монету, для різних розрахунків використовувались головним чином грецькі і перські монети або злитки дорогоцінних металів.

Ремесло. Карфаген в V—III ст. до н.е. був і великим ремісничим центром: в місті працювали численні майстерні, що обслуговувались 10-20 рабами, де вироблялась різноманітна кераміка, статуетки, вироби з дорогоцінних металів. Наймане карфагенське військо постачалось зброєю (мечами, списами, дротиками, панцирами, шоломами тощо), виготовленими в міських майстернях.

Карфагеняни були майстерними будівельниками. Місто оперізували могутні оборонні стіни, всередині яких будувались чудові храми, будинки знаті, в гаванях зводились численні складські приміщення і доки. Найбільш боєздатною силою був військово-морський флот, що складався з декількох сотень прекрасно оснащених кораблів. Карфагеняни вважались не тільки чудовими моряками, але і вмілими кораблебудівниками.

Спорудження суден являло собою складне виробництво, що поєднувало працю багатьох фахівців-ремісників з металообробки, досвідчених столярів, майстрів з виробництва вітрильного полотна і інших професій. В Карфаген звозилось багато металів з різних місць Середземномор'я, особливо з Іспанії: срібло, золото, мідь, олово, залізо. На привізній сировині працювали металообробні майстерні, продукція яких потім вивозилась в багато країн Середземномор'я.

Сільське господарство. Загарбання великих територій в Північній Африці в V—IV ст. до н.е. створило сприятливі умови для розвитку інтенсивного сільського господарства, яке одержує велике значення в карфагенській економіці. Місцеві жителі, що продовжують займатись традиційним землеробством, обкладались податком в розмірі $^1/_{10}$ врожаю; нерідко їм удвічі збільшували цю частку. Вони перебували в залежному становищі від карфагенян, їх свобода була обмежена, хоч вони і не вважались рабами.

Особливо високого рівня сільське господарство досягло в рабовласницьких маєтках. Їх власники організовували високопродуктивне господарство з великими виноградниками, оливковими гаями, садами і городами. Місто Карфаген було оточене цілим поясом таких добре доглянутих рабовласницьких маєтків.

На далекій периферії Карфагена жили тубільні племена, що займались примітивним землеробством; вони також платили важкі податки на користь пунійців.

Соціальна структура. Всією повнотою прав в карфагенській державі користувались її громадяни — нащадки першопоселенців. Пізніше до них були прирівняні вихідці з фінікійських міст, приєднаних до Карфагена.

Не-фінікійці (сікули, галли, кельтібери, греки тощо) складали іншу категорію населення; їх права були обмежені «сідонським правом», зміст якого невідомий. Вони, однак, користувались свободою торгівлі.

В найважчому становищі перебували лівійці. Територія Лівії була поділена на області, підпорядковані стратегам, податки були дуже високі, їх збір супроводжувався всілякими зловживаннями. Це приводило до частих повстань, суворо придушуваних. Лівійці насильно набирались в армію — надійність подібних підрозділів, звичайно ж, була дуже низькою.

Рабовласництво. Карфагенське суспільство VI—III ст. до н.е. поєднало елементи рабства античного типу і деякі особливості, властиві давньосхідному суспільству (значну роль у виробництві і соціальній організації грало залежне населення, що жило в умовах общинного ладу і експлуатувалось як окремими представниками карфагенської аристократії, так і державою в цілому).

Плебс і олігархія. При наявності сформованих прошарків аристократії і підневільних працівників в Карфагені можна виділити також вільних дрібних виробників, головним чином в ремеслі, і залежне сільське населення на захоплених територіях. В самому Карт-Хадашті — багатолюдному багатому місті (його населення сягало 200 тис. чол.) — нижчий прошарок вільного населення складав плебс, зайнятий в ремісничих майстернях, на роботі в порту, який жив за рахунок подачок карфагенської олігархії. Остання складалась з великих землевласників, власників рабських майстерень, оптових торговців, жрецтва. На відміну від багатьох країн Стародавнього Сходу, в тому числі і власне фінікійських міст, в Карфагені не розвинувся бюрократичний апарат.

Соціально-класова боротьба. Економічне процвітання Карфагена засновувалось на інтенсивній експлуатації численних рабів і залежного місцевого населення. Класові і соціальні протиріччя тут були завжди досить гострими. Карфагенським олігархам вдавалось придушувати в зародку прояви соціального протесту. Джерела не повідомляють про повстання рабів, але існують дані про хвилювання серед місцевого залежного населення, до якого примикали і раби. Так, на поч. IV ст. до н.е. піднялось залежне лівійське населення, скориставшись важкою поразкою карфагенян на Сицилії, і лише ціною величезних зусиль вдалось придушити це повстання. В ньому брало участь, за даними Діодора Сицилійського, бл. 200 тис. чол. В 241-238 рр. до н.е. вибухнуло повстання найманців і місцевого населення, яке поставило Карфаген на грань катастрофи; лише мобілізувавши всі свої резерви, карфагенська олігархія справилась з цим рухом.

Неспокійно було і всередині Карфагена. Міський плебс, хоч і «підгодовувався» олігархією, проте досить часто виявляв невдоволення, створюючи соціальну напруженість в самому місті.

Апогей могутності Карт-Хадашта (кін. V — перша пол. III ст. до н.е.). В кінці V ст. до н.е. Карфаген відновив свою експансію на Сицилії. Причиною цього стало значне посилення Сіракуз після розгрому ними афінського експедиційного корпусу в 415-413 рр. до н.е. і загроза з боку цього міста карфагенським володінням на заході острова.

Сицилійська кампанія 409-367 рр. до н.е. Безпосереднім приводом до вторгнення пунійців послужило зіткнення між Сегестою, союзником Карфагену, і Селінунтом в 410 р. до н.е. Сегеста звернулась по допомогу до Карфагену і в 409 р. пунійські війська висадились на заході Сицилії, неподалік від фінікійського міста Мотії. До 406 р. до н.е. всі грецькі міста на півдні Сицилії, включаючи Акрагант (суч. Агрідженто), опинились в руках карфагенян, які в силу цього змогли обложити Сіракузи. Античні автори (Діодор, Юстін і ін.) розповідають про нечувану жорстокість пунійців.

Тим часом в Сіракузах до влади прийшов тиран Діонісій Старший (406-367 рр. до н.е.). Ця подія співпала з вибухом епідемії чуми в пунійському таборі, так що загарбники були змушені укласти з тираном мир (405 р. до н.е.) і зняти облогу. Згідно договору, Карфаген зберіг панування на заході і півдні острова.

В 397 р. до н.е. Діонісій відновив війну з Карт-Хадаштом і вторгся в Західну Сицилію. Карфагенський рабімаханат Гімількон Магонід, що висадився в тилу сіракузян біля фінікійського міста Панорма (суч. Палермо), змусив їх відступити і пізніше блокував самі Сіракузи. Однак і цього разу в пунійському таборі почалась епідемія, і Гімількон разом з карфагенськими громадянами втік на батьківщину, кинувши наймане військо на поталу долі. Ця невдача послужила сигналом до повстання лівійців і рабів в Північній Африці, яким вдалось обложити Карт-Хадашт з суші. Тільки розкол керівництва повстанців, спричинений підкупом, дозволив карфагенянам розгромити їх. Гімількон, натомість, обвинувачений у невдачі сицилійської кампанії, покінчив самогубством.

Важка війна на Сицилії, в якій кожна зі сторін добивалась перемог і зазнавала поразок, тривала до смерті Діонісія Старшого (367 р. до н.е.). За рік до цього рабімаханатом був призначений Ганнон Магонід, прозваний «Великим». Він здійснив реорганізацію армії і добився успіхів у війні з Сіракузами. В зв'язку із цим їх правитель Діонісій Молодший (367-337 рр. до н.е.) вирішив припинити спроби створити на Сицилії сіракузьку державу і уклав мирний договір, який підтвердив і закріпив становище, що існувало до війни. Це був великий успіх карфагенян.

Тим часом в Північній Африці спалахнули нові заворушення, але Ганнон їх успішно придушив. Різко загострилась політична боротьба і в самому Карфагені. Скориставшись своїми військовими успіхами, Ганнон Великий задумав знищити членів Ради старійшин і встановити свою диктатуру. Його плани були розкриті, і Ганнон втік вглиб материка. Озброївши 20 тис. своїх рабів, він зайняв там невелику фортецю і спробував вести війну з Карфагеном. Однак, починання Ганнона закінчилось невдачею: він був схоплений урядовими військами і вбитий, а труп його розіпнули на хресті. Страчені були також його сини і родичі.

Сицилійська кампанія 345-341 рр. до н.е. Битва на Кріміссі. Карт-Хадашт не полишав планів підкорення всієї Сицилії і, користуючись загостренням боротьби аристократів і Діонісія Молодшого в Сіракузах, в 345 р. до

н.е. відновив напади на грецькі міста. Знову опинившись в критичному становищі, сіракузяни звернулись по допомогу до метрополії — грецького поліса Корінфа. Корінфяни відрядили на Сицилію талановитого полководця Тімолеонта (?-334 рр. до н.е.), який вигнав пунійців і втихомирив грецькі міста.

У відповідь карфагеняни в 341 р. до н.е. направили на Сицилію військо, згідно Плутарха, складене з 70 тис. піхоти, 10 тис. вершників і колісниць, 1 тис. десантних кораблів і 200 військових. Тільки 3 тис. сіракузян наважились приєднатись до Тімолеонта, який, крім того, мав 4 тис. найманців, тисяча з яких дезертирувала. Тим не менше, корінфянин направився до ріки Крімісси, де сконцентрувався противник. Зайнявши позиції на пагорбі, греки дочекались, поки авангард з 10 тис. карфагенських гоплітів (важкоозброєних воїнів) і колісниць переправиться через ріку, і кинулись в атаку. Пунійці стійко зустріли нападників, однак в цей час почалась сильна злива з градом, грозою і вітром, що дув в спину еллінам і в лице карфагенянам. Важкоозброєні карфагеняни грузнули в болоті і потоках води, і, падаючи, вже не могли піднятись. Більше всього їх загинуло від рук легкоозброєних грецьких пелтастів. Перейшовши Крімісу, елліни захопили ворожий табір і обоз. Всього в битві загинуло 10 тис. пунійців (3 тис. громадян, решта — найманці) і більше 5 тис. були взяті в полон. В руки нечисленних еллінів потрапили такі багатства, що їх ділили цілих три дні. Згідно укладеного наступного року миру, границею між грецькою і пунійською частинами Сицилії на довгі роки стала ріка Великий Галік (Плутарх, Тімолеонт, 25-29, 34).

Карт-Хадашт і сіракузький тиран Агафокл (316-289 рр. до н.е.). В 318 р. до н.е., коли в Сіракузах знову вибухла політична криза, Карт-Хадашт втрутився і підтримав лідера демократів Агафокла, який, розправившись з олігархами, встановив тиранічний режим (316-289 рр. до н.е.). Однак, в першу чергу тиран спробував знищити карфагенське панування на Сицилії. Протягом кількох років війна йшла зі змінним успіхом, поки в 311 р. до н.е. удача стала схилятись на користь пунійців. В цих умовах Агафокл вирішив перенести війну в Африку, розраховуючи на підтримку лівійців. І справді, Карт-Хадашт опинився у важкому становищі. Агафокл завдав карфагенським військам кілька відчутних поразок і зумів укласти союз з одним з лівійських царьків. До цього додалась важка внутрішня криза, викликана спробою рабімаханата Бомількара захопити владу в свої руки. В самому Карфагені тривали вуличні бої між прибічниками і противниками претендента. Зрештою, повстання Бомількара зазнало поразки, а сам він був розіп'ятий на ринковому майдані Карт-Хадашта.

Агафокл, натомість, домігся в Лівії значних військово-політичних успіхів. Він навіть зумів заволодіти Утікою і Гіппон-Діаррітом — двома найважливішими портовими містами на флангах Карфагену. Проте, Агафоклу не вдалося головне: він не зміг змусити карфагенян зняти блокаду Сіракуз. Ця обставина змусила тирана повернутись на Сицилію. Незабаром пунійці завдали сіракузькій армії серйозної поразки в Африці, і Агафокл припинив воєнні дії. Ще один мирний договір, цього разу між Карфагеном і Агафоклом, знову дозволив Карфагену зберегти всі свої володіння на Сицилії.

Війна з Пірром. В 278 р. до н.е. над карфагенськими володіннями на Сицилії нависла нова загроза: з Південної Італії на острів переправився епірський цар Пірр (306-272 рр. до н.е.), переможець римлян. Грецькі міста одне за другим визнавали його владу, і карфагенський уряд, відчуваючи себе неготовим до боротьби, запропонував Піррові мир, відмовляючись від всіх своїх територій на Сицилії, крім одного опорного пункту — м. Лілібея. Пірр зажадав, щоб карфагеняни уступили і його. Одержавши відмову, він обложив Лілібей. Тим часом політика Пірра відштовхнула від нього сицилійських еллінів, яких він намагався зробити підданими свого царства. Тепер вони побачили в пунійцях визволителів від новоявленого володаря. Після вимушеного відходу Пірра в Південну Італію Карфаген знову відновив своє становище в Західній Сицилії.

Таким чином, в кін. V — першій пол. III ст. до н.е. Карфаген був наймогутнішим державним утворенням в західній частині Середземномор'я і одним з найбільших в усьому Середземномор'ї. В основі його політичної могутності лежала високорозвинена економіка, динамічна соціальна структура, стійка політична система олігархії. Карфагенським олігархам вдавалось придушувати прояви соціального і класового невдоволення, вести активну зовнішню політику, успішно відбивати напади грецьких міст на Сицилії. Однак, до 260-х років до н.е. Карфаген зустрівся з новою силою, що вийшла на арену Західного Середземномор'я, — Римом і між ними почалась запекла боротьба за панування над регіоном. В ході трьох Пунічних воєн (264-241, 218-201 і 149-146 рр. до н.е.) територія Карфагенської держави увійшла до складу Римської республіки.

5. СІРІЯ
В кінці XII—VI ст. до н.е.

Після загибелі Хеттського царства (1178 р. до н.е.) в колишніх південно-східних його володіннях спадщина Хатті існувала принаймні ще п'ять віків. Ассірійські тексти продовжують називати Сірію і область Таврy «країною Хатті» і згадують царів, чиї імена звучать по-хеттськи (наприклад, Сапалулмас, Муталліс, Катуціліс тощо). Подібним же чином Старий заповіт говорить про «царів хеттів» (II Цар., VII, 6; II Пар., I, 17). Деякі з них зводили стели, покриваючи їх ієрогліфічними надписами, мова яких, однак, була не хеттська, а споріднена лувійська.

Протягом другої пол. XI ст. до н.е. в Сірію вторглись арамеї і заселили її, потіснивши «пізньохеттські» царства на півночі. Звідси бл. 1000 р. до н.е. арамеї прорвались через Євфрат у Верхню Месопотамію, і з цього часу відбувається бурхлива арамеїзація аморейсько-хуррітського населення північної частини Родючого Півмісяця. Незабаром арамейська мова поширилась в ролі другої розмовної мови в багатьох країнах Передньої Азії і набула застосування в їх офіційній документації.

«Пізньохеттські» царства. В горах Тавру і на шляхах до них, по обидва боки хребта, виникли держави Тувана (антична Тіана), Тунна (ант. Тінна), Хупісва (ант. Кібістра), група дрібних гірських царств Табал (бібл. Тубал). Столицями областей Камману і Гургум були Мелід (суч. Малатья) і Маркасі (суч. Марат). Південніше Меліду, на берегах Євфрату, знаходилась багата залізними рудами область Куммух (ант. Коммагена), а південніше неї лежало важливе місто і царство Каркемиш. Область між Каркемишем і Гургумом займало царство Арпад, на захід від якого до античної Александретти (суч. Іскендерун) простиралась держава Йауді зі столицею містом Самаль (нині Зенджирлі). В долині Амук утворилась держава Паттіна (пізн. Ункі) зі столицею Кіналуа (бібл. Калнех). Район Алеппо складав царство Лухуті, а його столиця, спочатку Ха́леб (ант. Алеппо), пізніше перемістилась в Хатарікку (бібл. Хадрах). На півдні регіону знаходилось могутнє царство Ха́мат (ант. Епіфанія) з кількома залежними областями вздовж західного узбережжя. Нарешті, на схід від Євфрату, недалеко від Каркемишу вниз за течією ріки, розташовувалось царство з центром в Тіль-Барсіпі (нині Тель-Ахмар).

Історію цих царств можна простежити тільки в загальному, спираючись на тексти сусідніх держав — Ассірії, Урарту (Біайнелі) і Ізраїлю. Лувійські ієрогліфічні надписи практично тільки повідомляють імена царів.

Першим ассірійським царем, що перетнув Євфрат після падіння Хаттусасу був Тіглатпаласар I (1115-1097 рр. до н.е.). В 1111 р. до н.е., під час свого походу до Середземного моря, він прийняв данину від царів Меліду і Каркемишу. Обидві держави в «Анналах Тіглатпаласара I» називаються «Великим Хатті», а це свідчить про те, що їх царі панували над сусідніми державами. Таким чином, Мелід і Каркемиш можна розглядати як перших гегемонів в Північній Сірії.

Після смерті Тіглатпаласара I Ассірія надовго занепадає, чим скористались арамейські кочівники, що зуміли заснувати в Сірії свої царства і династії. Першим і найсильнішим з них був Арам-Дамаск, що знаходився південніше границь проникнення хеттів. Далі на півночі «хеттські» династії Тіль-Барсіпи, Йауді і Арпаду були скинуті і замінені арамейськими. Тіль-Барсіпа і Арпад стали столицями нових царств, відомих як Біт-Адіні і Біт-Агусі (тобто «Дім Адіні» і «Дім Агусі» — за іменами своїх засновників). Ці правителі залишили надписи або фінікійською мовою, або своєю рідною арамейською. Решті хеттських династій вдалось вціліти, і вони продовжували користуватись ієрогліфічним письмом.

В цей мирний період в «пізньохеттських» державах тривало процвітання і достаток. Про це можна судити з того, яку величезну кількість золота і срібла ассірійські царі змогли вилучати в них у вигляді данини.

«Пізньохеттські» відголоси проникли в Палестину: хеттські найманці, такі, як Урія (II Цар., XI, 3) і Ахімелех (I Цар., XXVI, 6) служили в ізраїльських арміях, а Соломон брав «хеттеянок» в свій гарем.

Відродження могутності Ассірії за Адад-Нерарі II (912-891 рр. до н.е.) і Тукульті-Нінурти II (891-883 рр. до н.е.) пройшло повз уваги правителів сірійських держав. Ашшур-Націр-Апал II (883-859 рр. до н.е.) за перші сім років царювання підкорив велику територію на схід від Євфрату. Коли у 876 р. до н.е. він став перед Каркемишем і зажадав пропустити його армію, місцевий правитель покірно погодився виплатити велику данину, включаючи 20 талантів срібла. Ассірійці переправились через Євфрат, перетнули Сірію і вийшли до узбережжя; інші пізньохеттські царства пішли прикладу Каркемишу. Їх нездатність до об'єднання пояснюється, швидше за все, наявністю нездоланних протиріч. Слабка спроба об'єднатись була зроблена через 18 років, коли Салманасар III переправився через Євфрат і зштовхнувся з силами Каркемишу, Паттіни, Біт-Адіні і Самалу. Але їх зусилля виявились безуспішними. Північна Сірія знову підкорилась ассірійцям і наступного року сам Каркемиш був обложений і взятий.

Перший успішний опір ассірійцям здійснили царі Ха́мату і Дамаску, зібравши війська дванадцяти залежних царьків, переважно з фінікійського узбережжя. Вони зустріли Салманасара III біля м. Каркари на р. Оронт у 853 р. до н.е. силами в 63 тис. піших воїнів, 2 тис. вершників, 4 тис колісниць і 1000 верблюдів. Битва коштувала союзникам дуже великих втрат, але змусила ассірійців припинили воєнні дії. Втім, коаліція розпалась і Салманасар III відновив грабіжницькі походи в Сірію. В самому кін. IX ст. до н.е. Адад-Нерарі III (811-783 рр. до н.е.) за допомогою арамея Заніра, який за кілька років до цього оволодів «пізньохеттським» містом Ха́матом, зміг підкорити його собі і оголосити своє панування над всіма землями «Хатті, Амурру і Палашту».

Однак, в першій пол. VIII ст. до н.е. в Ассірії з'являється грізний суперник — царство Урарту, яке відволікає на себе основні сили ассірійських царів. Очевидно, «пізньохеттські» держави Північної Сірії (Південна Сірія була до цього часу арамеїзована) відчували деяке етнічне або культурне споріднення з Урарту, і спочатку Ме-

лід, а потім Гургум, Самаль, Паттіна, Арпад, Каркемиш, Куммух і Адана (Куе) стали на бік урартських правителів Аргішті I (786-764 рр. до н.е.) і Сардурі II (764-735 рр. до н.е.). Таким чином, Сірія виявилась розділеною надвоє, і товари, що колись йшли з внутрішніх районів країни і досягали портів фінікійських міст Тіра, Сідона і Бібла, тепер довелось направляти до гирла р. Оронт в недавно засновану грецьку колонію Посідейон.

Це становище різко змінилось зі стабілізацією Ассирії за Тіглатпаласара III (745-727 рр. до н.е.). Вже в 742 р. до н.е. він рушив на захід, щоб раз і назавжди «навести порядок» в Сірії. Сардурі II особисто прийшов на допомогу своїм сірійським союзникам і в генеральній битві сили Урарту були розгромлені; сам урартський цар ледь врятувався, втікши верхи на кобилі. Тепер ніхто не заважав Тіглатапаласару III і, починаючи з 738 р. до н.е. він розпочав приєднувати Сірію до володінь Ассирії. Першою «пізньохеттською» державою, перетвореною на провінцію, стало царство Ункі (Паттіна), за ним — Йауді (735 р. до н.е.). За правління Салманасара V (727-722 рр. до н.е.) і Саргона II (722-705 рр. до н.е.) така ж доля спіткала і більшість їх сусідів: Куе (724 р. до н.е.), Ха́мат (720 р. до н.е.), Каркемиш (717 р. до н.е.), Табал (713 р. до н.е.), Гургум (711 р. до н.е.) і Куммух з Мелідом (709 р. до н.е.). Так закінчилась історія «пізньохеттських» держав Північної Сірії. Коли грецькі мандрівники проникли в ці землі, вони знайшли там лише провінції ассирійської держави, а саме ім'я Хатті було вже забуте.

Царство Адана́. Більшу частину Кілікійської рівнини займало царство зі столицею в місті Адана́ (хеттськ. Атанія). Його населяли даннуніїти («люди Адани́») — ймовірно, нащадки одного з «народів моря». Коли Рамсес III (1190-1158 рр. до н.е.) відкинув їх від кордонів Єгипту, вони обрушились на південні окраїни Хеттської держави і підкорили місцеве населення. Свого розквіту держава досягла в сер. IX ст. до н.е. за правління Азітаваддаса, відомого за своїм надписом з Кара-Тепе, який представляє собою фінікійсько-лувійську білінгву. Серед іншого, Азітаваддас заявляє про «доручення», дане йому богом Баалом, розширити свої володіння «від сходу сонця до його заходу». Справді, він підкорив ряд навколишніх дрібних держав і розвинув активну будівельну діяльність. В часи Салманасара III (858-824 рр. до н.е.) район Кілікійської рівнини був відомий ассирійцям як «країна Куе (або Кауе)».

Держава Йауді (Самаль). На півночі Сірії, біля гір Аману існувала місто-держава Йауді (нині курдське село Зенджирлі). Її в II тис. до н.е. населяли ханаанеї, а в XIII ст. до н.е. підкорили хетти. В IX ст. до н.е. в Йауді утвердилась арамейська династія Габбарі і місто було перейменоване в Самаль (або Біт-Габбарі, тобто «Дім Габбарі»). У 830-820-х рр. до н.е. державою правив Кіламува, відомий зі свого надпису арамейською мовою.

Кіламува повідомляє, що до його вступу на трон Йауді мушкабім (місцеве населення) «схилялись, подібно псам, перед баарірім» (завойовниками-арамеями). Забравши в мушкабім худобу і інші засоби виробництва, баарірім змусили їх працювати на себе. Особливо нестерпним ставало становище мушкабім під час війни, коли для сплати данини «молоду жінку віддавали за вівцю, чоловіка — за одежу». Така була доля підкореного осілого населення, напевно, і в усіх інших арамейських державах.

Азітаваддас, цар даннуїтів, завдав поразки Кіламуві, але той звернувся по допомогу до Салманасара III, що якраз здійснював похід в Східне Середземномор'я. Союзництво це, однак, виявилось занадто важким і Кіламува, скориставшись придворними смутами в Ассирії, звільнив свою державу від сплати данини. В умовах мирного життя він зумів наділити своїх мушкабім худобою і іншим цінним майном, «ставши їм батьком, матір'ю, братом». Після смерті Кіламуви його спадкоємець увійшов до складу коаліції царів крайньої півночі Сірії і півдня Анатолії проти царства Ха́мат. Ця коаліція, будучи ворожою Ассирії і орієнтованою на Урарту, очолювалась містом Арпадом, яке тимчасово потіснило зв'язаний з Ассирією Каркемиш.

Тіглатпаласар III в 735 р. до н.е. приєднав державу Йауді до Ассирії. Трон Самаля одержав син царя Панамуви — Бар-Ракіб, який в своєму надписі похваляється: «Дім батька мого виграв більше інших, і я виконував волю мого пана, царя Ассирії, серед могутніх царів, власників срібла і золота. Я сів в домі батька мого і домігся його процвітання вище дому одного з могутніх царів. Брати мої, царі, заздрять процвітанню мого дому».

Під час походів царя Асархаддона (681-669 рр. до н.е.) Самаль був спалений.

Царство Арам-Дамаск (950-732 рр. до н.е.). Дамаск розташований в оазисі Гу́та на півдні Сірії. Його економіка будувалась на розвиненому скотарстві і землеробстві, а також знаменитому на весь Близький Схід виробництві зброї. Розташований на краю Східної пустині, поблизу двох судноплавних рік, Дамаск багатів на транзитній торгівлі «вовною сліпучої білизни», перепродуючи її від степових кочівників в Тір. Зайнятий в кін. II тис. до н.е. арамеями, він став одним з найважливіших їх центрів. Особливо посилюється значення Дамаску в першій пол. I тис. до н.е.: за допомогою нової одомашненої тварини — верблюда тепер виникла можливість подолання пустинних просторів Сірії і Аравії.

Виникнення держави Арам-Дамаск (друга пол. X ст. до н.е.). Почалось все з того, що правитель арамейської держави Цоба (бібл. Сува) — Ха́дад-Езер (бібл. Адраазар) спробував розширити свої володіння за рахунок сусіднього Ізраїлю, але зазнав кілька відчутних поразок від Давіда (1004-965 рр. до н.е.) і втратив оазис Гуту (I Пар., XIX, 16-19). Тоді Різон, слуга Хадад-Езера, «зібравши навколо себе людей, зробився начальником банди.., і пішли вони в Дамаск, і оселились там, і володарювали в Дамаску» (III Цар., XI, 23-24). Оскільки більшість населення нової держави складали арамеї, то і назву вона одержала Арам. З 950 по 900 рр. до н.е. Різон I і його наступник Таб-Ріммон перетворили Дамаск на центр сильної арамейської держави, що стала претендувати на гегемонію в регіоні.

Бен-Хадад I (900-860 рр. до н.е.). Воюючи з ізраїльським царем Ваасою (909-886 рр. до н.е.), іудейський цар Асана (908-873 рр. до н.е.) попросив допомоги у сина і спадкоємця Таб-Ріммона — Бен-Хадада I, який, розгро-

мивши Ізраїль, захопив частину північної Галілеї (III Цар., XV, 18-22). Внаслідок цього Дамаск одержав контроль над торговельними шляхами, що вели через Тір і Мегіддо до філістимлян і в Єгипет.

Бен-Хадад II (860-843 рр. до н.е.). Новому правителю довелось воювати з ізраїльським царем Ахавом (874-853 рр. до н.е.). При облозі Самáрії Бен-Хадад II був розбитий, а пізніше зазнав нищівної поразки при Афеку, але врятував собі життя ціною значних поступок Ізраїлю (III Цар., XX, 1-34). В зв'язку з загрозою нападу Ассірії обидва правителі уклали мирну угоду (III Цар., XXIII, 2), а потім ініціювали створення антиассірійського союзу східносередземноморських держав. В битві при Каркарі (853 р. до н.е.) союзна армія (Бен-Хадад II виставив 1200 колісниць і 20 тис. воїнів) зуміла вистояти і ассірійський цар Салманасар III (858-824 рр. до н.е.) був змушений відступити. Однак, небезпечна для Ассірії коаліція існувала недовго: того ж року Ахав віроломно напав на дамаські володіння і в битві при Рамофі Галаадському (Рімот-Гілеаді) його армія була розбита, а сам він загинув (III Цар., XXII, 2-36). За його сина Іорама (852-841 рр. до н.е.) війна продовжувалась (IV Цар., V, 2; VI, 8-23), перериваючись вторгненнями Салманасара III. Одного разу Бен-Хадад II обложив Самáрію і майже захопив її, але вночі сирійцям здалось, що вони чують шум великого війська, що йде на підмогу ізраїльтянам, і в паніці втекли (IV Цар., VI, 24 — VII, 20). У 843 р. до н.е. один з наближених Бен-Хадада II, якийсь Газа-Ель, скориставшись тим, що цар був хворий, придушив його ковдрою і захопив владу (IV Цар., VIII, 7-15).

Газа-Ель (843-796 рр. до н.е.). Салманасар III не покинув планів підкорити стратегічно важливий Дамаск і у 834 р. до н.е. його 120-тис. військо підступило до міста. На горі Сенір Газа-Ель наказав спорудили укріплення, але ассірійці взяли його і, вирубавши гаї в околицях Дамаску, обложили столицю. Однак, місто виявилось неприступним і, захопивши величезну здобич, Салманасар III повернувся в Ассірію. Зумівши зберегти трон, Газа-Ель після цього відновив війну з Ізраїлем і, завдавши кілька важких поразок царям Іїую (841-813 рр. до н.е.) і Іоахазу (813-797 рр. до н.е.), відібрав в них значні території (IV Цар., X, 33).

Бен-Хадад III (796-770 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Газа-Еля — Бен-Хадад III поставив Ізраїль на грань загибелі (IV Цар., XIII, 7) і тільки вторгнення ассірійців врятувало ситуацію. Ададу-Нерарі III (811-773 рр. до н.е.) вдалось розгромити сирійську армію і взяти Дамаск. Місто було повністю розграбоване і Бен-Хадад III визнав себе васалом Ассірії. Після цього ізраїльський цар Іоас (797-781 рр. до н.е.) тричі переміг Арам-Дамаск і повернув всі втрачені його попередниками території. Його наступник Ієровоам II (781-753 рр. до н.е.) продовжує тіснити Бен-Хадада III і навіть захоплює Дамаск; Ізраїль стає новим гегемоном в регіоні.

Занепад Арам-Дамаску. Хоч наступник Бен-Хадада III — Таб-Ель (770-740 рр. до н.е.) відвойовує в Ізраїлю втрачені володіння, це вже не мало значення, оскільки ассірійський цар-реформатор Тіглатпаласар III (745-727 рр. до н.е.) запланував остаточне приєднання Східного Середземномор'я до Ассірії. В цих умовах сирійсько-палестинські правителі забули про свої протиріччя і згуртувались навколо нового дамаського царя Різона II (740-732 рр. до н.е.). Сили, однак, виявились нерівними і в 732 р. Дамаск пав. Місто було сильно зруйноване, цар Різон II був схоплений і страчений, а царство його стало ассірійською провінцією. Після цього значна частина арамейського населення була насильно переселена у внутрішні райони Ассірії.

6. ПАЛЕСТИНА В кінці II — на поч. I тисячоліття до н.е.
ІЗРАЇЛЬСЬКО-ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО

Походження стародавніх євреїв (ізраїльтян). На поч. XIV ст. до н.е. вавілонський цар кассітської династії — Кадашман-Харбе I (1400-1390 рр. до н.е.) наказав винищити аморе́їв (сутіїв) «від сходу до заходу сонця». Рештки колись могутніх племен ямутба́ла, ідама́рац, біні-ямі́на і ін. втікають за Євфрат, в Сірійський степ; пізніше на їх основі формуються племінні союзи Ізраїль, Едом і Моав. В Східному Середземномор'ї ці кочівники одержали назву іврі («[людина] з Еверу (Заріччя)»), від якої і походить етнонім «єврей». Вони не змогли закріпитись в більш родючих і близьких землях Північної Сирії, оскільки зштовхнулись з могутньою зустрічною міграцією арамеїв з південних окраїн Сірійського степу.

Про ці події існують перекази, записані п'ятьма віками пізніше, які збереглись в складі Біблії. В книзі Буття (IV, 25) говориться, що після смерті Авеля і вигнання Каїна, в Адама і Єви народився третій син — Сіф. Це був ніхто інший як Суту — предок-епонім сутіїв (аморе́їв). Натомість родоначальник євреїв, перший патріарх Авраам, був уродженцем південномесопотамського міста Ура (Бут., XI, 27-32). Зв'язок євреїв з Месопотамією також підтверджується наявністю в Біблії міфів шумеро-аккадського походження (наприклад, «Міф про Потоп»), деякими ритуалами, етнонімічними і топонімічними даними. Так, правнуком Сіма був Евер (амор. «Заріччя»). Він мав сина Пелега (амор. «пальгу») і онука Реу (амор. «рау»). В їх іменах також відобразився перехід аморе́їв (сутіїв) з Месопотамії через Євфрат в Сірійський степ: «івру» означає «перехід» або «заріччя», «пальгу» — «розділ», «рау» — «випасання худоби». Пізніші нащадки також мають «значимі» імена Серуг, Нахор, Харан, що відповідають назвам верхньомесопотамських місцевостей Саруг, Нахур, Харран.

Авраам, Ісаак, Іаков (XIV ст. до н.е.). Вигнанню сутіїв з Месопотамії відповідає біблійний епізод переселення одного з нащадків Сіма — Авраама разом з племінником Лотом з Верхньої Месопотамії в Палестину. Перейшовши Євфрат, вони стали іврі — «людьми з-за ріки», тобто прибульцями з Месопотамії (втім, як біблійна, так і значно пізніша коранічна традиції вважають Авраама предком не тільки ізраїльських, але також арамейських і арабських племен). Прибувши в Палестину, іврі Авраама, рятуючись від голоду, «спустились в Єгипет, щоб пожити там» і, перечекавши важкі часи, «піднялись з Єгипту» (Бут., XII, 10-20; XIII, 1). Певний час

вони кочували між центральною частиною Палестини і Єгиптом, зброєю і грішми впроваджуючись на ці території (Бут., XXIII, 3-20).

Продовжив генеалогію іврі син Авраама від дружини Сари — Ісаак. Натомість Ізмаїл, народжений наложницею-єгиптянкою Агарью (Бут., XVII, 20), став родоначальником арамейсько-арабських племен. Ісаак також мав двох синів — Ісава і Іакова. Саме Іаков після хитромудрої боротьби за право первородства і боротьби з богом Йахве одержав прізвисько Ізраїль (Ісра'ель — «бог бореться»). Дванадцять синів Іакова стали прабатьками 12-ти ізраїльських колін (племен).

«Єгипетський полон, вихід, мандри пустинею і набуття землі обітованої» (XIV — сер. XII ст. до н.е.). Один з синів Іакова — Йосиф, будучи проданий братами в рабство в Єгипет, зумів стати там наближеним фараона і його довіреним сановником. В неврожайний рік він сприяє переселенню своїх родичів в долину Нілу (Бут., XXXVII—L).

«Полон». Оселившись в області Гесем, на східній окраїні Дельти, іврі «надзвичайно розплодились і розмножились», так що «наповнилась ними та земля» (Вих., I, 7-14) — від 12 чоловіків за чотири покоління пішло 603550 воїнів (Чис., I, 46). Новий фараон, злякавшись такої сили, наказав «виснажити синів Ізраїлевих непосильними роботами» на будівництві міст Піфом і Раамсес (за правління Рамсеса II, у 1278 р. до н.е., в Східній Дельті справді були збудовані міста Пер-Атум і Пер-Рамсес, однак жодних наукових даних, підтверджуючих присутність там іврі, немає).

«Вихід». Позбавив іврі від полону левіт (жрець) Мойсей, що не тільки вивів їх на кочовища Синайського півострову, але і дав їм письмові закони, які стали наслідком відновлення заповіту (угоди) з племінним богом Йахве, який уклав ще Авраам. Десять заповідей, висічені на кам'яних скрижалях (плитах), стали основою ставлення до Йахве і визначили морально-етичні норми життя «зарічних» (Вих., IX—XXIII). За різні гріхи вони були покарані 40-літніми мандрами пустинею. За цей час відбулась консолідація племен і утворився ізраїльський племінний союз, що визнавав Йахве спільним божеством (ймовірно, все це відбулось в скотарському оазисі Кадеш-Барнеа на півночі Синайського півострова). Паралельно здійснювались розвідувальні заходи для підготовки вторгнення в землю обітовану — Південну Палестину, в якій вже склались «царства нащадків Лота» — напівкочові протодержави іврітських (але не ізраїльських) племен Едом, Моав і Аммон (Чис., XIII—XIV). Однак, спроби проникнення ізраїльтян з півдня були безуспішними, і вони направились в обхід, на схід від Єгипту до Зайордання.

«Завоювання Палестини». Біблія зображає вторгнення в Палестину як одночасний рух 12-ти колін (племен), очолених спадкоємцем Мойсея — Ісусом Навіном (Ієшу́а бін Нуном). Насправді це був доволі тривалий процес, що складався з трьох послідовних хвиль вторгнення. Спочатку коліна Єфрем, Мана́ссія і Веніамін перейшли Йордан біля Єрихону і через Бе́тел дійшли до Сіхему, вщент зруйнувавши всі ці квітучі міста (Єрихон був взятий через підкоп). Друга група племен (Іуда, Сімеон і Рувім), з боями проникши в Палестину через невелике «царство» правителя Сіхону, захопила територію від Моаву на півдні до Дамаску на півночі. Нарешті, коліна Іссахар і Завулон одночасно вторглись в долини, розташовані на північний захід від Йордану, і розорили місто-державу Хацор.

В Палестині ізраїльтяни зустріли в основному ханаанське і аморейське населення, що жило тут і раніше; різниця між їх діалектами була невелика, більшість богів також були спільними. Крім них, Біблія згадує хеттів, хуррітів і ще якісь невідомі племена, але поєднує їх всіх під загальною назвою ханаанських. Племінні вожді ізраїльтян, прагнучи відразу ж зламати опір підкорених, ставились до них з надзвичайною жорстокістю (в Біблії це обгрунтовується вимогою Йахве), що частково підтверджується археологічними матеріалами.

Разом з тим, до повного винищення і навіть до руйнування більшості міст справа не доходила. Легкість завоювання ханаанських міст-держав з їх давніми культурними і військовими традиціями пояснюється їх занепадом внаслідок безперервних військових вторгнень Єгипту, Мітанні і Хеттського царства протягом XV—XIII ст. до н.е. Але найбільш важливі ханаанські міста не були підкорені «зарічними»; деякі з них відкупились даниною або повинностями, а деякі, як розташований на неприступній скелі євусейський Єрусалим, залишились незалежними. Плем'я Мана́ссія взагалі не заволоділо жодним значним населеним пунктом, і половина його була змушена повернутись за Йордан. В цілому, «завойовники» освоїли тільки слабко заселене нагір'я; долини залишились значною мірою в руках ханаанеїв, і ті не без успіху переходили в контрнаступ. Їх підтримав єгипетський фараон Мернептах (1224-1214 рр. до н.е.), який в 1220 р. до н.е. вторгся в Палестину. Саме його надпис — перша в історії писемна пам'ятка, що згадує Ізраїль: «Ханаан розорений всіляким лихом... Ізраїль знищений, і насіння його більше немає, [Палестина] стала вдовою через Єгипет» (в Біблії цей епізод відсутній). Єгиптяни активно втручались в справи Палестини аж до Рамсеса VI (1133-1129 рр. до н.е.).

Епоха Суддів (XII—XI ст. до н.е.). Багато проблем для «зарічних» в Палестині створювали «жителі наметів» — кочові племена мадіанітів і амалекітів зі Східної пустині. Вони з'являлись під час сходження паростків на полях, розбивали табори і згодовували посіви своїм верблюдам і вівцям. Прибережні райони привернули увагу «народів моря», названих в Біблії «філістимлянами». Вони були зупинені на підступах до Єгипту ще в 1182 р. до н.е. Рамсесом III (1190-1158 рр. до н.е.) і осіли на родючій Саронській низовині, утворивши союз міст-держав Гази, Аскалону, Гату, Ашдоду і Аккарону. Війни з філістимлянами велись безупинно. Особливо складним виявилось становище коліна Дан, що розселилось на території між Єрусалимом і морем. Постійно перебуваючи в стані війни, воно стало чисто розбійницьким. Данiти жили у військових таборах (махане) і нападали не тільки на ворога, але і на сусідів-одноплемінників. Мирне населення було змушене влаштовувати собі

сховища в недоступних місцях — в печерах або на гірських виступах, споруджуючи фортеці (масада). Біблія зберегла історію непереможного данітського воїна Самсона, що прославився багатьма подвигами в боротьбі з філістимлянами. Слабкістю Самсона були жінки, проти підступності яких він був беззахисний. Одна з філістимлянок погубила воїна, відрізавши під час сну його чарівне волосся (Суд., XIII—XVI).

Соціально-політична структура. Основою соціальної організації «зарічних» був батьківський рід — мішпаха́, в колективній власності якого була земля. Рід мав спільні свята і цвинтарі, його члени були зв'язані обов'язком кровної помсти і взаємодопомоги. До складу кожного роду входили бет-аб — великі батьківські сім'ї, що складались з 3-4-х поколінь нащадків одного батька і володіли наділом родової землі, відповідали за злочини, чинені їх членами тощо. Кожен індивід був нерозривно пов'язаний зі своєю великою сім'єю, родом і плем'ям, і тому повне означення вільної людини складалось з її особистого імені, по-батькові і означення приналежності до роду і племені. Вершиною організації «зарічних» було плем'я (ше́бет — «коліно»), які не мали жодної спільної політичної влади, управлялись старійшинами, іноді прислухаючись також до одкровень набі («пророків»). В особливо важких обставинах окремі коліна добровільно підкорялись обраному або просто самозваному вождю-спасителю — шофе́ту («судді»), якому приписувалась магічна сила, дарована божеством.

Виникаючі союзи племен дуже послаблювались суперництвом між колінами. В «Книзі Суддів» збереглось багато оповідей про війни між йосифітами, іудаїтами, веніамітами. Фактично це була запекла боротьба за гегемонію. Неприязне до себе ставлення викликало коліно Веніамін, оскільки воно розташовувалось осібно, на маленькій території, суцільно зайнятій ханаанеями і часто вступало з ними в союзні відносини. Крім того, веніаміти вирізнялись особливою військовою виучкою: їх юнаки з дитинства навчались стрільбі з пращі, причому діяли як правою, так і лівою рукою. Укріплений табір коліна знаходився в Гіві, недалеко Єрусалиму. На території веніамітів розташовувався і збірний пункт для всіх колін — Массіфа (Міцпа) — поселення на невеликій височині біля Рами і Гаваону.

Глави XIX—XXI «Книги Суддів» розповідають про винищення веніамітів. Один левіт з «гори Єфремової» заночував в Гіві і «розпусні городяни» захотіли «пізнати його». Однак, він замість себе віддав свою наложницю і гіveяни «пізнавали її, і глумилися над нею всю ніч до ранку», так що вона померла. Тоді левіт «розрізав її по членам її на 12 частин, і розіслав по всій країні Ізраїль». Зібрались всі коліна в Массіфу і «одностайно, як один чоловік» вирішили «викорінити зло з Ізраїлю». Вони запропонували гівеянам видати злочинців, але ті, підтримані своїми одноплемінниками, віддали перевагу збройному опору. Почалась кривава громадянська війна, в якій «коліно Веніамінове» було майже повністю винищене. В усьому цьому діяльну участь брав Йахве, спрямовуючи, надихаючи, підтримуючи «синів Ізраїлевих» в справі священної помсти. Незважаючи на жорстокість епохи, в пізніших поколінь була ностальгія за нею: «В ті часи не було царя над Ізраїлем, — кожен робив те, що здавалось йому справедливим» (Суд., XXI, 25).

Соціально-економічний розвиток і передумови формування держави. Перехід давньоєврейських племен до осілості став можливим внаслідок освоєння залізних знарядь і спорудження на нагір'ях цистерн для збереження дощової води, яка йшла на зрошення. Розвиток землеробства і ремесел, початки міського життя і вплив більш розвиненого ханаанського суспільства сприяли певному розмиванню основ родоплемінної організації і появі поряд з родовою общиною общини територіальної. Постійні військові зіткнення привели до напливу дешевої робочої сили і майнової, а потім і соціальної диференціації ізраїльського суспільства.

Це були об'єктивні передумови для формування держави, спроби створення якої почались з сер. XI ст. до н.е. Процес був прискорений тиском філістимлян і східних сусідів — споріднених за мовою і походженням аммонітян, моавітян, едомітян, набігів кочівників зі степу і опору ще незалежних ханаанських міст-держав. Цьому також сприяла унікальна міжнародна обстановка на Близькому Сході на рубежі II—I тис. до н.е.: «вакуум сили», породжений розпадом Єгипту і загибеллю Хатті, що сприяло утворенню невеликих держав.

Культ Йахве. Згідно традиції, ізраїльський племінний союз складався з 12-ти колін. Насправді їх число коливалось: наприклад, в «Пісні Девори» говориться тільки про 7 колін (Суд., V). Це було в першу чергу культове об'єднання, скріплене спільним поклонінням богу Йахве. Підтримка культу здійснювалась міжплемінною жрецькою організацією левітів, що вважались нащадками Левія (сина Іакова від Лії) і становили дванадцяте коліно. Їм були виділені населені пункти на території інших 11-ти колін. Поклонятись Йахве (і іншим богам) можна було де завгодно — переважно на пагорбах і вершинах гір, але на землі він «жив незримо в ковчегу заповіту», який зберігався в наметі, як в часи кочового життя.

Йахве в епоху Суддів легко ототожнювався з місцевими ханаанськими богами, тим більше що і ім'я Йахве, і власні імена ханаанських богів віруючі уникали вимовляти «всує» і замінялн їх іменами загальними: ель («бог»), елохім («боги»), баа́л («пан»), адона́й («господь мій»). Йахве ні тоді, в XII—XI ст. до н.е., ні багато пізніше не вважався єдиним у Всесвіті божеством; він був лише особливо ревнивим богом, що уклав заповіт («угоду») зі «своїм народом», що його не будуть ставити нарівні з іншими богами (Вих., XX, 3-5). Символом заповіту було обрізання — елемент загальносемітського обряду ініціації, який згодом в більшості племен, крім арабів, відмер; ізраїльтяни ж стали його здійснювати невдовзі після народження хлопчика. Однак, незважаючи на заповіт і обрізання, ще ціле століття Йахве мав дружину — аморейсько-ханаанську богиню Ана́т, а в кожному роду поклонялись терафім (ідолам божеств або предків), і в принципі, не була виключена можливість молитись і іншим богам, а вже поготів не заперечувалась влада інших богів на території інших племен і народів.

Виникнення держави (друга пол. XI ст. до н.е.). В усіх цих умовах серед частини родової знаті і впливового жрецтва зародилось прагнення до міцнішого об'єднання, очоленого монархом. Перші спроби його утворення

були невдалими. Шофе́т (тобто «суддя») Гедеон, перемігши мадіанітів, одержує від народу пропозицію стати царем, але відмовляється (Суд., VI—VIII). Натомість його син від наложниці — Авімелех, знищивши своїх численних братів, стає царем в Сіхемі. Однак, намагаючись поширити свою владу на весь Ізраїль, він загинув (Суд., IX). Тільки внаслідок діяльності набі (пророка) Самуїла процес державотворення увінчався успіхом.

Самуїл (друга пол. XI ст. до н.е.). Пророк Самуїл народився біля Гівеї веніамітської, став шофе́том і набі (пророком) одночасно, набувши величезного авторитету на зборах в Массіфі. Щороку він об'їжджав коліна Веніамін і Йосиф, здійснюючи суд і, по-суті, суверенно вирішував всі проблеми. Під прапором боротьби з філістимлянами Самуїл домігся усунення символів Баала і Астарти, яким ще поклонялось багато ібрі, пояснюючи причини невдалих боїв з ворогами зрадою богу Йахве. В Массіфі він провів ритуал очищення і філістимляни були розбиті (I Цар., VII). Важливою подією, пов'язаною з ім'ям Самуїла, став факт появи «перших письмен народу ізраїльського». За переказом, саме він поклав до ковчегу заповіту якісь записи (сефер), зробивши його не тільки символом йахвізму, але і першим біблійним архівом (I Цар., X).

Подальше формування ізраїльської держави йшло шляхом змін політичної структури: замість шофетів з'являються царі. Однак існували і сильні відцентрові, антимонархічні тенденції. Пророк Самуїл попередив народ: «Ось які будуть права царя, який буде царювати над вами: синів ваших він візьме і приставить їх до колісниць своїх і зробить вершниками своїми, і будуть вони бігати перед колісницями його; і поставить їх у себе тисяцькими і п'ятидесятниками, і щоб вони обробляли поля його, і жали хліб його, і робили йому зброю і колісниці його; і дочок ваших візьме, щоб вони робили масті, варили їжу і пекли хліби; і поля ваші і виноградники і оливкові сади ваші кращі візьме, і віддасть слугам своїм; і від посівів ваших і з виноградних садів ваших візьме десяту частину і віддасть євнухам своїм і слугам своїм; і рабів ваших і рабинь ваших, і юнаків ваших кращих, і ослів ваших візьме і використає на свою потребу; від дрібної худоби вашої візьме десяту частину, і самі ви будете йому рабами; і застогнете тоді від царя вашого, якого самі обрали собі...» (I Цар., VIII, 11-18).

Ізраїльсько-Іудейське царство (1028-928 рр. до н.е.). Проголошення першого ізраїльського царя (мелек) теж не обійшлось без Самуїла, який, керуючись одкровенням Йахве, вказав і посвятив його. Це був веніаміт Саул з Гіви, «молодий і гарний» (I Цар., IX, 2).

Сау́л (1028-1004 рр. до н.е.). Спочатку Саул продовжував жити в рідній Гіві, цураючись всякої пишноти і урочистості, власноруч господарював. В часи повного місяця влаштовував урочисті обряди, коли дім його ставав місцем збору знаті. Крісло царя стояло біля стіни, а сановники займали строго визначені місця (I Цар., XX, 25; XXI). Археологи знайшли в 7 км північніше Єрусалиму залишки фортеці, ідентифікованої як Гіва Саулова. Прямокутна в плані фортеця розміром 57×62 м мала могутні стіни казематної конструкції, ширина яких сягала 4,5 м. По кутах стіни були укріплені вежами.

Саул багато зробив для створення армії. Він призначав своїх наближених тисяцькими і сотниками армії, наділяв полями і виноградниками, що вело до зародження служивої знаті. Створивши таким чином боєздатну армію, цар розпочав війну з філістимлянами і після тривалої боротьби відтіснив їх у прибережну зону, позбавивши коліна загрози спустошливих навал. Його енергійна діяльність привела до приборкання бедуїнів, що нападали зі сходу. Переможець при цьому дотримувався тактики «випаленої землі». В Біблії описується страхітлива жорстокість Саула по відношенню до ханаанеїв (I Цар., XIV, XV, XVII). Однак проти царя наростала опозиція, особливо з боку могутнього південного коліна Іуда (Ієхуда).

Серед воїнів Саула особливо виділявся приятель його сина-полководця Іонафана — Давід, молодший син Ієссея Віфлеємського з коліна Іуда. Він став популярним, що викликало заздрість Саула. Суперництво з царем привело до вигнання героя і відкритого військового протистояння між ними. Філістимляни, прагнучи загострити вигідну для них ворожнечу полководців, надали сім'ї Давіда і його шестистам дружинникам уділ для проживання. Після загибелі в битві з філістимлянами Саула і трьох його синів, Давід вступив у відкриту війну за престол з Іс-Баалом (четвертим сином Саула) проголошеним правителем Ізраїлю, і, підтриманий іудаїтами, виграв її. Давід спочатку обирався царем над південними колінами, а через сім років був обраний на основі усного договору з старійшинами всіх колін всеізраїльським царем.

Давід (1004-965 рр. до н.е.). Особистість Давіда всіляко прославляється біблійними авторами. Крім хоробрості і спритності підкреслюються видатні якості державного діяча, витонченість його натури і розуму. Давід — майстерний оратор, музикант, поет (I Цар., XVI, 12-22; II Цар., I, 17; III, 33).

Одним з найважливіших його починань було взяття добре укріпленого ханаанського (євусейського) міста-держави Єрусалиму (995 р. до н.е.) і проголошення його своєю столицею. Тут була споруджена могутня цитадель, в якій фінікійські будівельники звели палац Давіда, арсенал і казну. Оскільки Єрусалим перебував поза територією колін, то перенесення столиці в це стратегічно важливе місто сприяло посиленню влади царя. На це ж були спрямовані і інші заходи Давіда, зокрема створення боєздатної армії. Є дані про переозброєння воїнів залізною зброєю, створення кавалерії і використання бойових колісниць. Його соратники по боротьбі за владу склали своєрідну гвардію: 30 кращих друзів-воїнів названі поіменно (II Цар., XXIII, 24-39). Ще під час перебування в землі філістимлян був сформований особливий підрозділ найманців з філістимлян і крітян, що також охороняли Давіда.

Для управління державою був утворений, за єгипетським зразком, центральний державний апарат, очолений верховним сановником. Втім, придворний ритуал, за яким всі, починаючи від простолюдинів і кінчаючи воєначальниками і царевичами, опинившись перед лицем царя, повинні були «падати обличчям своїм на землю», по-

родило нерозуміння і навіть ремство. Ще більше невдоволення народу викликало проведення Давідом загального перепису населення з метою податкового обкладення.

Зовнішня політика царя була спрямована на створення системи добросусідських відносин з великими державами і підпорядкування дрібних народностей, що оточували Ізраїль. Відносини з Єгиптом, Ассірією, фінікійськими містами обмежувались економічною сферою. Особливо важливою була «дружба на все життя» з Тіро-Сідонським царем Хірамом I (978-944 рр. до н.е.), який послав Давіду кваліфікованих ремісників і кедровий ліс для будівництва його палацу в Єрусалимі (II Цар., V, 11; I Пар., XIV, 1).

Ханаанське населення поступово змішувалось з ізраїльтянами. Переможні війни з філістимлянами привели до встановлення нестійкої рівноваги сил: не будучи постійною загрозою для ізраїльтян, вони продовжують жити як самостійний народ в своєму П'ятиградді (II Цар., XXI, 20).

Значні зусилля були спрямовані на єднання колін. Веніаміти були нечисленні і мали лише кілька військових селищ; після оголошення Давідом своїм уділом вони поступово злились з коліном Іуди. Північні ж коліна практично не визнавали влади Давіда і найчастіше вступали в союзні відносини з ворожими йому Моавом, Едомом і арамейськими державами Сирії. Війни Давіда не привели до розширення території Ізраїлю, але ці народності були змушені підкоритись силі і визнати себе данниками нової держави.

Ідеологічною основою зміцнення державності була релігія йахвізму; ім'ям суворого бога Йахве Давід виправдав винищення Саулідів, що нібито порушили заповіт. Символом єднання нової династії з богом стало перенесення ковчегу в Єрусалим. Це була урочиста церемонія: на колісниці, запряженій биками, стояв коштовний ящик з керувимами; народ, знать і сам Давід йшли перед колісницею, танцювали і співали під звуки арф, тамбуринів, сістрів і кімвалів. Через кожні шість кроків на шляху процесії заколювали бика або тільця. Ковчег був поміщений в поставлений біля палацу намет (II Цар., VI).

Давід залишив своїм спадкоємцем Соломона, якому також довелось поборотись за владу з численними братами від жінок і наложниць батька.

Соломон (965-928 рр. до н.е.). Укріпивши своє становище, новий цар проводить адміністративну реформу і реформує урядовий апарат. Країна була розділена на 12 округів, території яких не збігались з уділами колін. На чолі їх стояли ніссабім (префекти). Тут збирали податки, і кожен округ щомісячно ніс витрати на утримання царського двору і адміністративного апарату, потреби яких складали, за переказом, більше 10 млн. літрів борошна, 10 тис. голів великої рогатої худоби і 36 500 голів дрібної худоби на рік. Були введені митні збори з купецьких караванів, підвладні території виплачували данину. Податковий тягар був доволі значним і диференційованим. Вводилась трудова повинність: спочатку вона стосувалась підкореного ханаансько-аморейського населення, а потім була поширена і на «зарічних», змушених чотири місяці на рік трудитись на царських роботах. При всьому цьому область коліна Іуди була привілейованою територією, вільною від податків.

Наявність коштів і достатньої кількості робочих рук дозволило розгорнути широке будівництво. Були заново відбудовані міста Гезер і Бетхерон, колись зруйновані єгиптянами. Значно розширені і перебудовані міста Хацор і Меггідо. В пустині звели невеликі укріплення — пункти стоянок караванів. Споруджувались доки і арсенали (I Цар., IX, 19). Але особливо вражали сучасників будівлі в Єрусалимі. Помітно збільшилась територія міста, яке вже займало два пагорби. Навколо них зводиться нова оборонна стіна. Одруження Соломона з єгипетською царівною змусили царя перебудувати старий палац (I Цар., VII, 1-7). Однак, головним пам'ятником Соломону стало спорудження храму Йахве, що замінив намет і став місцем збереження ковчегу.

Зовнішня політика Соломона була прагматична і миролюбна. Він уміло зв'язав філістимлян торговельними вигодами, так що вони не мали бажання воювати. Особливо дружні відносини склались з Тіро-Сідонською державою, цар якої Хірам I Великий (978-944 рр. до н.е.) послав Соломону, як і його батькові, майстрів, художників, будівельні матеріали і коштовності. За це ізраїльський правитель розплатився пшеницею, маслиновою олією і 20-ма містами в Галілеї (III Цар., V, 1, 22-25; IX, 11-14). Об'єднаний фінікійсько-ізраїльский флот здійснив торговельну експедицію в далеку країну Офір (III Цар., IX, 26-28; X, 11, 22). Союз з Єгиптом був підкріплений шлюбом Соломона і дочки фараона. Царство Соломона займало невелику територію, оточену поясом земель, що платили данину або союзних йому. Мир сприяв процвітанню країни. Захоплений історіограф вигукує: «Нічого не робили зі срібла; срібло вважалось за ніщо в часи Соломона!» (I Цар., X, 21).

Біблія прославляє Соломона за мудрість, зображає проникливим і справедливим суддею, талановитим поетом і музикантом. Насправді він був властолюбним і марнолюбним монархом, що успадкував деспотичні замашки свого батька і не соромився усувати людей, що стояли на його шляху. За правління Соломона відбулась різка майнова і соціальна диференціація суспільства, надзвичайно розбагатіла столична знать і жрецтво, розкішне життя яких викликало осуд з боку общинників і провінційних левітів, значно загострились міжетнічні і міжрегіональні відносини і релігійно-ідеологічні розбіжності. Ускладнилась і зовнішньополітична обстановка: в Сирії виникло сильне царство Арам-Дамаск, в Північній Месопотамії піднімалось Новоассірійське царство, а Єгипет об'єднується під владою XXII (Лівійської) династії. «Вакуум сили» в Східному Середземномор'ї був готовий заповнитись.

10. ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО
(928-722 рр. до н.е.)

Розпад Ізраїльсько-Іудейського царства (928 р. до н.е.). Народ, зібравшись після смерті Соломона (928 р. до н.е.) для зведення на престол його сина Ровоама, зажадав зменшення податків і трудової повинності. Після відмови царя виконати ці вимоги (II Пар., X, 4) північні коліна відклались. В порівняні з Іудеєю Ізраїль, включивши території десяти колін, мав явні переваги: вчетверо більше населення, родючі землі, сусідство з багатими державами і володіння зручними сухопутними і морськими торговими шляхами в Західну Азію. Разом з тим, в північному царстві жодне з колін не мало вирішальної переваги над іншими, тому їх суперництво обумовлювало часту зміну династій, що суттєво послабляло державу.

Ієровоам I (928-910 рр. до н.е.). Засновником Ізраїльського царства виступив єфраїміт Ієровоам. В молодості він був наглядачем «над оброчними з дому Йосифа» і цар Соломон високо цінував його. Однак, будучи запідозреним в політичних амбіціях, Ієровоам втік в Єгипет до фараона Шешонка I (III Цар., XI, 28-40). Після смерті Соломона його спадкоємець Ровоам (928-911 рр. до н.е.) не зумів зберегти дружні відносини з Єгиптом і Шешонк I (945-924 рр. до н.е.) підтримав повстання Ієровоама, а також його воцаріння в Ізраїлі. Втім, коли фараон в 928 р. до н.е. вторгся в Палестину, він не пощадив і володінь свого колишнього союзника (можливо, той став вести себе незалежно і не платив данини), розграбувавши багато міст Північної Палестини.

Ієровоам зробив столицею Північного царства спочатку Сіхем «на горі Єфрема», пізніше ж переніс свою столицю у Фірцу (Тірцу). З побоювання перед можливим об'єднанням євреїв під владою свого суперника Ровоама, він прагнув до повного відчуження від Єрусалиму як центру культу Йахве. В зв'язку з цим були відновлені стародавні культові центри у Вефілі і Дані, де Ієровоам поставив статуї тельців із золота. Жерцями нових храмів стали «священики з народу, не з синів Левія». Нарешті, за наказом царя були внесені зміни в релігійний календар (III Цар., XII, 26-33). Цей «шлях Ієровоама» підтримувався більшістю його наступників.

Ієровоам вів безперестанні війни з іудеями, які спочатку йшли з перемінним успіхом, аж нарешті Ровоаму вдалось приєднати до Іудеї уділ коліна Веніамін, а його спадкоємцю Авії (911-908 рр. до н.е.) — пересунути границю вглиб уділу коліна Єфрем. Воєнні невдачі викликали невдоволення в знаті інших ізраїльських колін, що вилилось в падіння «дому Ієровоамового».

Надав (910-909 рр. до н.е.). Наступником Ієровоама став його син Надав (Нават). На другий рік свого правління він очолив воєнний похід на місто Гавафон, що належало філістимлянам. Однак, під час облоги він був раптово вбитий своїм воєначальником Ваасою з коліна Іссахар (III Цар., XV, 25-27).

Вааса (909-886 рр. до н.е.). З метою зміцнення своєї влади Вааса (Бааша) винищив «весь дім Ієровоамів, не залишив жодної душі Ієровоамової» (III Цар., XV, 29). Невдовзі йому вдалось витіснити іудейські війська з зайнятої ними ізраїльської території і навіть загарбати частину північної Іудеї. Він також взявся будувати місто Раму всього у 8 км на північ від Єрусалиму, щоб перерізати торгові шляхи, ведучі до Іудеї з півночі. Іудейському правителю Асі (908-873 рр. до н.е.) довелось звернутись по допомогу до дамаського царя Бен-Хадада I (900-860 рр. до н.е.) і арамейська армія спустошила північні області Ізраїльського царства.

Після смерті Ваасиу 886 р. до н.е. його син і наступник Іла (Елах) правив два роки і був вбитий воєначальником свого батька Замврієм (Зімрі). Останній протримався на троні лише сім днів, за які, однак, встиг винищити весь «дім Ваасиі», не залишивши навіть того, «що мочиться на стіну» (III Цар., XVI, 11). Довідавшись про це, армія проголосила царем головнокомандуючого Амврія (Омрі), який, не гаючи часу, прибув в столицю. Замврій, натомість, підпалив царський палац і згорів у вогні.

Амврій (885-874 рр. до н.е.). Правління здібного політика і полководця Амврія на короткий час зміцнило державу. Він побудував нову столицю — Самáрію (Шомерон), розташовану при важливих торгових шляхах, і перетворену в неприступну фортецю на пагорбі заввишки 120 м (пор.: III Цар., XVI, 24). Те, що цар не обрав один з культових центрів, розташованих на території якогось коліна, а побудував нове столичне місто, було вкрай важливим в багатоплемінному Ізраїлі. Він встановив дружні стосунки з Тіром, скріпивши союз одруженням свого сина Ахава з Ієзавеллю, дочкою царя Іто-Баала (896-863 рр. до н.е.). В кінцевому рахунку це привело до безпрецедентного поширення в Ізраїлі ханаанських культів, в першу чергу культу Баала. Амврій дозволив сірійським купцям торгувати на базарах Самáрії. Згідно «Моавітської стели» він «гнобив Моав багато днів».

Ахав (874-853 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Амврія — Ахав зміцнив союз з Тіро-Сідонським царством, що привело до посилення фінікійського впливу на економічне і релігійне життя країни. Як і його батько, Ахав успішно «гнобив Моав», цар якого Меса присилав йому «по сто тисяч овець и по сто тисяч необстрижених баранів» (IV Цар., III, 4).

Будівельна діяльність продовжилась в Самáрії, де домінував царський квартал, перебудований фінікійськими ремісниками. Місто значно виросло і в ньому, згідно кадастру Ахава, проживало 7 тис. корінних жителів. Був заново відбудований Єрихон, масивні фортифікаційні споруди зведені в Хацорі і Мегіддо.

Ахав і його дружина, тірянка Ієзавель, всіляко сприяють культу Баала. З її ініціативи жерці і пророки цього бога одержують державну підтримку (III Цар., XVI, 32; XVIII, 19; XIX, 18), а пророки і шанувальники Йахве піддаються смертельній небезпеці (III Цар., XVIII, 4; IV Цар., IX, 7).

Ізраїльській армії вдалось двічі розгромити царя Арам-Дамаску — Бен-Хадада II (860-843 рр. до н.е.), захопивши багаті трофеї і одержавши торгові привілеї в Дамаску (III Цар. XX, 1-34). Однак, до сер. IX ст. до н.е. політична ситуація в регіоні різко міняється: на північну і центральну Сірію обрушуються ассірійські війська

Ашшур-Націр-Апала II (883-858 рр. до н.е.) і його сина Салманасара III (858-824 рр. до н.е.). Це приводить до створення коаліції з дванадцяти царів, очоленої царями Ізраїлю, Дамаску і Хáмату і підтриманої фараоном Осорконом II (874-839 рр. до н.е.). У 853 р. до н.е. в битві при м. Каркарі на р. Оронт в Північній Сирії її армія зупинила ассирійців і змусила їх повернутись назад. «Аннали Салманасара III» («Моноліт з Тушхе») зазначають, що в Бен-Хадада II було 1200 колісниць, 1200 вершників і 20 000 піхотинців; в царя Хáмату було 700 колісниць, 700 вершників і 10 000 піхотинців; в царя Ахава — 2000 колісниць і 10 000 піхотинців. Таким чином, за кількістю колісниць Ізраїль перевершив всіх своїх союзників, разом взятих; це служить показником не тільки військової, але і економічної могутності Ізраїлю.

Однак, після перемоги при Каркарі Ахав вирішив спільно з іудейським царем Йосафатом (873-849 рр. до н.е.) відвоювати в сирійців прикордонний опорний пункт Рамоф Галаадський в Північному Зайорданні. Під час битви з Бен-Хададом II Ахав був важко поранений, але мужньо «стояв на колісниці проти сирійців, і ввечері помер, і кров з рани лилась в колісницю» (III Цар., XXII, 35). Кампанія зазнала невдачі, а трон перейшов до його сина Охозії (Ахазйаху), який правив майже два роки (853-852 рр. до н.е.), продовжуючи підтримку культу Баала. При ньому Ізраїль втратив контроль над Моавом (IV Цар., III, 5).

Іорам (852-841 рр. до н.е.). Охозія помер від хвороби і влада дісталась його брату Іораму, який розпочав боротьбу з культом Баала і здійснив спробу відновити той різновид культу Йахве, який колись встановив Ієровоам (пор.: IV Цар., III, 1-3). Спроба Іорама у 850 р. до н.е. повернути (за підтримки іудейського царя Йосафата) Моав закінчилась невдачею. Коли у 843 р. до н.е. внаслідок придворного перевороту владу в Арам-Дамаску захопив Газа-Ель, ізраїльський цар спробував скористатись моментом і загарбати Рамоф Галаадський. Під час облоги Іорам був поранений і, залишивши армію, повернувся в Самáрію, де його відвідав іудейський цар Охозія (841 р. до н.е.). Труднощі війни озлобили воїнів, чим скористалось жрецтво Йахве і спровокувало повстання, внаслідок якого царем був проголошений воєначальник Ііуй (Ієгу), який власноруч застрілив з лука Іорама і Охозію. За його ж наказом була скинута зі стіни і розтоптана кіньми Ієзавель (IV Цар., IX, 24-33).

Ііуй (841-813 рр. до н.е.). Зміцнюючи свою владу, Ііуй наказав умертвити 70 царевичів з дому Ахава (IV Цар., X, 33). Він зруйнував в Самáрії храм Баала і переслідував ідолопоклонство, але, тим не менше, підтримував ієровоамів культ «золотого тільця» у Вефілі і Дані (IV Цар., X, 28-29, 31). Через воєнну загрозу з боку дамаського царя Газа-Еля (843-796 рр. до н.е.) Ііуй в перший же рік свого царювання послав значну данину Салманасару III (на «Чорному обеліску Салманасара III з Німруда» зображено як Ііуй припав до землі перед ассирійським царем, а його слуги несуть ту данину), однак прорахувався. Через кілька років ассирійці покинули південну Сирію і Газа-Ель, завдавши ізраїльтянам кілька важких поразок, загарбав «всю землю Галаад, коліно Гада, Рувіма, Манáссії, починаючи від Ароєру, що при потоці Арноні, і Галаад і Васан» (IV Цар., X, 33). За наступника Газа-Еля — Бен-Хадада III (796-770 рр. до н.е.) Арам-Дамаск продовжує успішний наступ на Ізраїль.

Іоахаз (813-797 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Ііуя — Іоахаз втрачає більшу частину своєї території і армії, яка тепер нараховує всього 10 колісниць, 50 вершників і 10 000 піхотинців (IV Цар., XIII, 7). В ці критичні роки ассирійський цар Адад-Нерарі III (811-783 рр. до н.е.) завдає Бен-Хададу III нищівної поразки. Це стало порятунком для Ізраїлю, чим вповні зумів скористатись син Іоахаза — Іоас (Йєхоаш).

Іоас (797-781 рр. до н.е.). Новому царю вдалось аж тричі перемогти Дамаск і повернути Ізраїлю території, втрачені Іоахазом (IV Цар., XIII, 25). Іоас також завдав поразки іудейському царю Амасії (798-769 рр. до н.е.), взяв Єрусалим і розграбував його (IV Цар., XIV, 12-14). З 793 р. до н.е. співправителем Іоаса був його син Ієровоам, до якого і перейшов трон.

Ієровоам II (781-753 рр. до н.е.). В царювання Ієровоама II Ізраїль стає гегемоном в Східному Середземномор'ї. Йому вдається розбити армію Бен-Хадада III, взяти Дамаск і Хáмат; Аммон і Моав, імовірно, стають його васалами (пор.: IV Цар., XIV, 23-29). Ізраїль знову контролює головні торгові шляхи, що ведуть з Сирії в Єгипет; ізраїльтяни інтенсивно заселяють Зайордання. До сер. VIII ст. до н.е. території Ізраїлю і Іудеї в своїй сукупності ледь не досягають розмірів Ізраїльсько-Іудейського царства при Давіді і Соломоні. Це, однак, не скасовує боротьби за владу, яка в умовах посиленого класового розшарування тільки загострюється.

Після смерті Ієровоама II трон дістається його сину Захарії, який, відцарювавши 6 місяців, пав жертвою змови, влаштованої «перед народом» якимось Селлумом (Шаллумом). На цьому припинилось панування «Дому Ііуя», яке продовжувалось бл. 90 років — найдовше в історії Ізраїлю. Селлум зайняв трон всього на один місяць і був вбитий Менаїмом (Менахемом) з Фірци.

Менаїм (752-742 рр. до н.е.). Новий цар жорстоко душив всяку опозицію (пор.: IV Цар., XV, 16). До цього часу Ізраїль втратив контроль на сірійськими територіями. Менаїм був змушений платити данину Тіглатпаласару III, ввівши для цього спеціальний податок на заможні прошарки населення (IV Цар., XV, 19-20). Син Менаїма — Факія (Пекахйа) правив в 742-740 рр. до н.е. і був вбитий своїм сановником Факеєм (Пекахом) «в Самáрії в палаті царського дому», причому в змові взяло участь 50 галаадців (IV Цар., XV, 25).

Факей (740-732 рр. до н.е.). Узурпатор відмінив проассирійську політику своїх попередників і вступив в антиассирійський союз з дамаським царем Різоном II (740-732 рр. до н.е.). Коаліція зазнала нищівної поразки від Тіглатпаласара III: в 732 р. до н.е. пав Дамаск, Сирія і захоплені ассирійцями території Ізраїлю (Галаад, Галілея і Саронська долина) були перетворені в ассирійські провінції, керовані намісниками; натомість їх населення переселялось в Месопотамію (пор.: IV Цар. XV, 20). Так територія Ізраїльського царства скоротилась до меж уділу коліна Єфраїм з центром в Самарії.

Осія (732-722 рр. до н.е.). В 732 р. до н.е. проти Факея склалась змова на чолі з Осією (Хошеа): Факей був вбитий, а Осія став останнім царем Північного царства. Він платив величезну данину (IV Цар., XVII, 3) спочатку Тіглатпаласару III, а потім його сину Салманасару V (727-722 рр. до н.е.). Це змушує його зважитись на відчайдушний крок — вступити в союз з фараоном Осорконом III (787-722 рр. до н.е.) і припинити виплату данини. Салманасар V негайно заточив Осію у в'язницю в Ассирії (IV Цар., XVII, 4) і рушив війська на Самарію. Облога столиці тривала три роки (IV Цар., XVII, 5, XVIII, 10) і успішно завершилась в 722 р. до н.е. (Салманасар V помер або був вбитий, а трон узурпував його полководець Саргон, якому і дісталась вся слава). В своїх анналах Саргон II (722-705 рр. до н.е.) зазначає, що він перегнав в Месопотамію 27 290 чоловік. Таким чином, Ізраїльське царство припинило своє існування.

Постізраїльський період. Ізраїльтяни були поселені в різних місцевостях Месопотамії і Мідії (IV Цар., XVII, 6, XVIII, 11; I Пар., V, 26). На батьківщині залишились дрібні селяни, між якими були розділені угіддя депортованих землевласників. Область Єфраїм була перетворена в ассирійську провінцію, адміністративним центром якої стала відбудована з цією метою Самáрія. В міста ж Ізраїлю були пригнані арамеї, а пізніше халдеї з Вавілонії (IV Цар., XVII, 24). З часом ці народи частково змішуються з залишками ізраїльтян, внаслідок чого утворилась нова народність самаритян.

Насильницьке переселення полонених у внутрішні області Ассирії мало на меті поповнити населення і підняти економіку корінних її областей, що збезлюділи внаслідок постійних воєн, а також полегшити управління підкореними країнами, найбільш динамічних і впливових жителів яких депортували в інші райони імперії. Відомості про долі ізраїльтян в Месопотамії вкрай убогі. В Ассирії вони займались в основному землеробством, але також і ремеслом. Судячи з ассирійських текстів кін. VIII—VII ст. до н.е., деякі ізраїльтяни стають високопоставленими чиновниками (зокрема, в казначействі), а якийсь Хілкійаху навіть ассирійським воєначальником.

Частина ізраїльтян асимілювалась з арамейським і ассирійським населенням. Однак, багато зберегло свої вірування і обряди і злились згодом з переселенцями з Іудеї, депортованими в Месопотамію Навуходоносором II після падіння Єрусалиму (586 р. до н.е.).

8. ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО
(928-586 рр. до н.е.)

Ровоáм (928-911 рр. до н.е.). Після смерті Соломона в 928 р. до н.е. в Сіхемі були організовані «збори всього Ізраїлю» для проголошення його сина Ровоама царем. Збори стали вимагати зменшення трудової повинності і податків, обіцяючи зберегти вірність Давідідам. Ровоам «порадився зі старійшинами», і ті рекомендували царю поступитись, однак «юнаки, що виросли разом з ним», змусили його відповісти народу: «Отже, батько мій обтяжував вас тяжким ярмом, а я збільшу ярмо ваше; батько мій карав вас бичами, а я буду карати вас скорпіонами». Після цього «відклався Ізраїль від дому Давіда» (III Цар., XII, 1-19).

Іудея після розпаду єдиної держави дуже багато втратила. Її володіння стали незначні (включала території колін Іуда і Веніамін), причому переважали горбкуваті і гористі місцевості з важкими грунтами, а на півдні — напівпустині і пустині. Вона знаходилось осторонь головних міжнародних ліній комунікацій, що пролягали в цьому краї через незалежні міста філістимлянського узбережжя. Населення нараховувалось бл. 250 тис. чол. (вдвічі менше від Ізраїлю). Столицею Південного царства залишився Єрусалим. Протягом всього існування держави нею правила династія нащадків Давіда — Давідідів. Навколо Єрусалимського храму склалась дуже авторитетна група жерців і пророків Йахве і царі були змушені з нею рахуватись.

Дружні відносини з Єгиптом, встановлені його батьком, Ровоам не зберіг і в 928 р. до н.е. фараон Шешонк I (945-924 рр. до н.е.) здійснив похід в Палестину (III Цар., XIV, 25-28; II Пар., XII, 2-4). В надписі на переможному рельєфі Шешонка на одній зі стін Карнакського храму перераховано бл. 150 міст і селищ, зруйнованих єгипетським військом. Ровоам зумів відкупитись, віддавши йому скарби храму Йахве і царського палацу; Єрусалим не був атакований фараоном. Значення даного походу виявилось скороминущим: спадкоємці Шешонка не продовжили агресивної політики проти Іудеї і Ізраїлю.

Ровоам намагався повернути Іудею під контроль Єрусалиму, але невдало. Більших успіхів досяг його син Авія (911-908 рр. до н.е.), який захопив багато ізраїльських міст, серед них Вефіль. Однак, ізраїльський цар Вааса (909-886 рр. до н.е.) завдав Іудеї важких поразок, так що сину Авії — Асі довелось шукати союзників.

Аса (908-873 рр. до н.е.). Іудейський цар звернувся по допомогу до арамейського царя Бен-Хадада I (900-860 рр. до н.е.), пославши в Дамаск цінні дари з храмових і царських скарбниць (жрецтво Йахве суворо засудило цей вчинок — II Пар., XVI, 7-9). Той дари прийняв і спустошив ряд ізраїльських міст, включаючи Дан.

Аса також відомий тим, що «вигнав блудників з землі і віджбурнув всіх ідолів, яких зробили отці його, і навіть матір свою Мааху позбавив царського достоїнства за те, що вона зробила істукан Астарти» (III Цар., XV, 12-13).

Йосафат (873-849 рр. до н.е.). Син і спадкоємець Аси — Йосафат продовжив його релігійну політику, знищивши «рештки блудників» (III Цар., XXII, 46). Він також послав «князів своїх і левітів» з «книгою Господа», щоб «обходили всі міста Іудеї і вчили народ» (II Пар., XVII, 7-9).

Йосафат провів судову реформу. Спірні справи і питання місцевих міських судів передавались у верховний суд в Єрусалимі, в якому засідали як священики і левіти, так і голови родів. В справах релігійних судочинством

керував первосвященик, а в справах «царських» (державних) — «князь дому Іуди». Загальний нагляд над судочинством здійснювали левіти (II Пар., XIX, 5-11).

Нарешті, Йосафат поклав край тривалій ворожнечі між Іудеєю і Ізраїлем, уклавши союз з Ахавом. Він навіть одружив свого сина і спадкоємця Іорама (Іехорама) з Гофолією (Аталією), дочкою Ахава і Ієзавелі. Йосафат контролював Едом (III Цар., XXII, 47), частину території Єфраїму (II Пар., XVII, 2); філістимляни і аравітяни надсилали йому дари (II Пар., XVII, 11). Морська експедиція в країну Офір, яку він намагався організувати з Еціон-Гавера, закінчилась невдачею (III Цар., XXII, 48; II Пар., XX, 6-37).

Іорам (849-841 рр. до н.е.). В царювання сина Йосафата — Іорама в Іудеї починає поширюватись культ Баала, в першу чергу, зусиллями його дружини Гофолії (IV Цар., VIII, 18). За цього правителя від Іудеї відклався Едом (IV Цар., VIII, 20-22; II Пар., XXI, 8-10). Син Іорама і Гофолії — Охозія (841 р. до н.е.) продовжив підтримку баалізму. Він був смертельно поранений під час повстання воєначальника Іуя проти ізраїльського царя Іорама, дядька Охозії, і помер від ран в Мегіддо (IV Цар., IX, 27).

Гофолія (841-836 рр. до н.е.). Довідавшись про загибель Охозії, Гофолія проголосила себе царицею і, боячись легітимних претендентів на трон, знищила «все насіння царське». Лише одного сина Охозії — Іоаса (Йєхоаша), який був ще немовлям, сховав в храмі Йахве первосвященик Іодай (IV Цар., XI, 1-3; II Пар., XXII, 10-12). У 836 р. до н.е. Іодай за підтримки сотників, іноземних найманців (III Цар., XI 4, 19), царських охоронців, левітів і голів родів проголошує семирічного Іоаса царем; Гофолію вбили. Храм Баала в Єрусалимі був зруйнований, скульптури його знищені, а головний жрець страчений (IV Цар., XI, 4-21; II Пар., XXIII).

Іоас (836-796 рр. до н.е.). Будучи опікуном юного царя, Іодай розпочав великі ремонтні роботи в храмі Йахве. Слід думати, що в цей період храмові кола вперше здобувають вирішальний вплив на внутрішню і зовнішню політику країни. Після смерті первосвященика, щоб повернути повноту влади, Іоас «впадає в ідолопоклонство»; коли ж з боку жрецтва почалась критика «нових порядків», цар стратив пророка Захарію (II Пар., XXIV, 19-22).

Іоас зазнав нищівної поразки від сірійських військ Газа-Еля і був змушений віддати сірійцям скарби храму і палацу (814 р. до н.е.). В 796 р. до н.е., під час хвороби царя була організована змова і він загинув.

Амáсія (796-790 рр. до н.е.). Син Іоаса — Амáсія, утвердившись на троні, розправився зі змовниками. Потім він здійснив успішний похід в Едом і оволодів його столицею Селою (букв. «скеля»), «і десять тисяч живих взяли сини Іуди в полон, і привели їх на вершину скелі, і низвергли їх з вершини скелі, і всі вони розбились цілковито» (II Пар., XXV, 11-12). В Іудеї одержують поширення культи богів цієї країни, підтримувані самим царем (II Пар., XXV, 14-15).

Амáсія також спровокував війну з Ізраїлем (після багатьох десятиліть миру) і зазнав поразки при Вефсамісі (Бет-Шемеші) від ізраїльського царя Іоаса і навіть на деякий час потрапив в полон до нього. Іоас увійшов в Єрусалим, зруйнував в ознаменування своєї перемоги частину міської стіни і захопив храмову і палацеву казну (II Пар., XXV, 19-24). Через якийсь час в Єрусалимі проти Амáсії була організована змова; він втік в Лахіс, але змовники наздогнали його і вбили. Замість нього трон дістався його сину Озії (Азарйа).

Озія (790-739 рр. до н.е.). В царювання Озії Іудея добивається успіхів у веденні воєн і розвитку економіки. Цар здійснює реорганізацію і переозброєння армії, укріплює міста (II Пар., XXVI, 14-15). В міру освоєння пустині Негев там виникають нові міста і селища. Щоб захистити їх, а також проходячі тут караванні шляхи від набігів кочівників, на рубежах і перехрестях головних доріг зводяться укріплені пункти, обнесені характерними казематними стінами і частково укріплені масивними вежами. Озія відвоював Єлаф (Ейлат), завдав поразки філістимлянам, захопивши Геф (Гат), Іавнею (Йавне) і Азот (Ашдод) і зруйнувавши їх стіни (II Пар., XXVI, 6-7); це відкрило Іудеї вихід до Середземного моря. Цар провів успішну кампанію проти арабських племен на південних межах Іудеї; аммонітяни платили йому данину (II Пар., XXVI, 7-8). Також Озія встановив дружні відносини з ізраїльським царем Ієровоамом II (781-753 рр. до н.е.).

Озія здійснює інтенсивні заходи в економічній області: «І побудував вежі в пустині, і висік багато водойм, тому що мав багато худоби і на низовині і на плоскогір'ї, і землеробів і садівників на горах і на Кармілі, тому що він любив землеробство» (II Пар., XXVI, 10).

З метою укріплення царської влади Озія спробував узурпувати деякі жрецькі функції, що, зрозуміло, викликало лютий опір з боку левітів (II Пар., XXVI, 16-20). Бл. 750 р. до н.е. цар захворів проказою і був змушений жити поза Єрусалимом. Його син Іоафам (Йотам) став його співправителем. Згодом чотири спадкоємці Озії — Іоафам, Ахаз, Єзекія і Манáссія — також призначали своїх синів співправителями, що забезпечувало стабільну передачу влади.

В «дні Озії» відбувся сильний землетрус, про який пам'ятали і через століття (Ам., I, 1; Зах., XIV, 5).

Іоафáм (739-735 рр. до н.е.). Син Озії — Іоафам провів вдалу військову кампанію проти Аммону. Багато зусиль він витратив на зміцнення обороноздатності країни. Зовнішньополітична ситуація була тривожною, ассірійська загроза стала реальною як ніколи. Ізраїль і Дамаське царство утворили антиассірійську коаліцію і неодмінно хотіли бачити серед своїх союзників Іудею (пор.: IV Цар., XV, 37). Іоафам категорично відмовився приєднатись, що викликало сильне роздратування ізраїльського царя Факея (740-732 рр. до н.е.) і арамейського царя Різона II (740-732 рр. до н.е.).

Ахáз (735-715 рр. до н.е.). Як і його батько, Ахаз відмовився вступити в антиассірійський союз Ізраїлю, Арам-Дамаску, Гази, Ідумеї (Едому) і Тіра. Тоді Факей і Різон II вирішили силою скинути Давідідів і посадити на іудейський трон свого ставленика, якогось Табі-Ела. Іудейське військо вийшло назустріч об'єднаній арамейсько-ізраїльській армії, але зазнало жорстокої поразки, втративши 120 тис. загиблими (II Пар., XXVIII, 6). Єру-

салим опинився в облозі, чим скористались філістимляни і едомітяни, захопивши ряд міст і позбавивши Іудею виходу до Середземного і Червоного морів (пор.: II Пар., XXVIII, 18). В цих умовах Ахазу нічого не залишалось, як звернутись по допомогу до Тіглатпаласара III, пославши багаті дари. Протягом 734-732 рр. до н.е. ассірійська армія розгромила коаліцію, зруйнувавши великі міста, вивізши частину населення в Месопотамію і решту обклавши даниною. Підкорені країни були перетворені на провінції, керовані ассірійськими намісниками.

Коли Тіглатпаласар III перебував в Дамаску, де споруджувався жертовник на честь його перемоги, туди прибув з багатими дарами Ахаз (IV Цар., XVI, 7-8; II Пар., XXVIII, 16), засвідчив добровільне підпорядкування Іудеї і зобов'язався виплачувати данину.

Ієзекія (715-686 рр. до н.е.). Син Ахаза — Ієзекія «поразив філістимлян до Гази і в межах її» (IV Цар., XVIII, 8). При ньому економіка Іудеї була на підйомі, розвивалось землеробство і скотарство, велись масштабні будівельні роботи (II Пар., XXXII, 23, 27-29). Ієзекія пробиває тунель довжиною бл. 530 м з джерела Геон в Кідронській долині до водойми всередині міських стін (IV Цар., XX, 20; II Пар., XXXII, 3-4, 30) — вкрай завбачливий технічний захід через очікувану облогу Єрусалиму з боку ассірійців.

За Саргона II (722-705 рр. до н.е.) Іудея платила данину Ассирії, що зафіксовано в царських анналах. Однак по смерті царя, коли його син і спадкоємець Сінаххеріб (705-681 рр. до н.е.) зіткнувся з серією повстань в провінціях і залежних державах, Ієзекія побачив в цьому слушний момент, щоб скинути ассірійське ярмо, і вступив в антиассірійський союз з XXV (Нубійською) єгипетською династією. Він також підтримував відносини з Мардук-апла-іддіном (біблійним Меродах-баладаном), що проживав у вигнанні самопроголошеним царем Вавілона.

В 702 р. до н.е. Сінаххеріб знову поневолив Вавілонію, а наступного року виступив проти повсталих держав Східного Середземномор'я. Він підкорив Тір, завоював Аккарон з його околицями. Битва з єгипетською армією, що прийшла на допомогу своїм ханаанським союзникам, не дала переваги жодній зі сторін; єгиптяни відступили, а Сінаххеріб обрушився на Іудею, руйнуючи все на своєму шляху. Ассірійської армії вдалось взяти найбільше і добре укріплене місто південної Іудеї — Лахіш. В серії рельєфів з палацу Сінаххеріба в Ніневії (нині в Британському музеї) зображені жорстокі сцени облоги міста, здача Лахіша, страта керівників оборони міста (зняття шкіри, садження на кіл), захоплення здобичі, депортація босоногих полонених городян.

Після падіння Лахіша Ієзекія різко змінює свою позицію і посилає Сінаххерібу величезну данину: 30 талантів золота і 300 талантів срібла (IV Цар., XVIII, 14-15) або 30 талантів золота і 800 талантів срібла (Аннали Сінаххеріба). Це, однак, не задовольнило Сінаххеріба — він зажадав беззастережної капітуляції Ієзекії, від чого той відмовився. В 701 (або 689) р. до н.е., зруйнувавши міста південної і центральної Іудеї, ассірійські війська осадили Єрусалим. Однак, в їх таборі почалась епідемія (холери або бубонної чуми) і Сінаххеріб повернувся в Ніневію (IV Цар., XIX, 35).

Таким чином, Ієзекія виявився єдиним царем, що не був вбитий або зміщений зі свого трону під час східносередземноморської кампанії Сінаххеріба. Втім, багато іудейських міст були зруйновані, велика кількість населення виведена в полон (ассірійські джерела називають цифру в 200 150 чоловік); ассірійці захопили багату здобич.

Цар Ієзекія, підтримуючи культ Йахве, «знищив висоти, зрубав діброву і винищив мідного змія...» (IV Цар., XVIII, 3-4). Імовірно, виявлені в Єрусалимі в печері на східному схилі Офела бл. 1300 розбитих фігурок богів і тварин, в тому числі фігурок богині родючості, можуть відноситись до часів Ієзекії (а не Іосії, як вважалось раніше).

Манáссія (686-642 р. до н.е.). Син Ієзекії — Манáссія (Менашше) «знову влаштував висоти, знищені Ієзекією, батьком його, і поставив жертовники Баалу, і зробив діброву, як зробив Ахав, цар Ізраїлю; і поклонявся всьому воїнству небесному, і служив йому. І спорудив жертовники в домі Господньому... І спорудив жертовники всьому воїнству небесному на обох дворах дому Господнього. І провів сина свого через вогонь, і гадав, і ворожив, і завів викликателів духів предків і ведунів... І поставив істукан Астарти, який зробив, в домі...» (IV Цар., XXI, 3-7; II Пар., XXXIII, 3-7).

За ассірійськими анналами, Манáссія платив данину Асархаддону (681-669 рр. до н.е.) і Ашшурбанапалу (669-629 рр. до н.е.). В якийсь момент Манáссія, імовірно, повстав проти ассірійців і був відправлений в ланцюгах до Вавілона (II Пар., XXXIII, 11). Перебуваючи у в'язниці, він покаявся і, будучи повернутий на царство, очистив храм і відмінив чужоземні культи, хоча служити Йахве продовжували на пагорбах (II Пар., XXXIII, 12-17).

Економічне становище Іудеї при Манáссії стало катастрофічним: в одному з ассірійських документів говориться, що Аммон платить данину в дві міни золота, Моав — одну міну золота, а Іудея — лише десять мін срібла. В анналах Асархаддона Манáссія фігурує як «шаруру Йауді» («цар міста Іуда»), що свідчить про скорочення Іудеї до розмірів міста-держави — Єрусалиму з околицями.

Син Манáссії — Амóс (642-640 рр. до н.е.) внаслідок змови, влаштованої родичами, був вбитий в своєму палаці. На трон був посаджений його 8-річний син Іосія (Йошияху).

Іóсія (640-609 рр. до н.е.). Царювання Іосії збіглось з різким послабленням Ассирії після відсторонення від влади Ашшурбанапала в 629 р. до н.е. В 626 р. до н.е. халдейський вождь Набопаласар (626-605 рр. до н.е.) захопив владу у Вавілонії і в союзі з мідійським царем Кіаксаром (653-585 рр. до н.е.) зруйнував Ашшур (614 р. до н.е.) і Ніневію (612 р. до н.е.). Ассірія практично припинила своє існування. Залишки ассірійських військ втекли за Євфрат і закріпились біля міста Харран, де в 610 р. до н.е. були розгромлені. Іосія спритно скористався цими обставинами і, відновивши самостійність Іудейського царства, поширив свою владу на колишні ассі-

рійські провінції Самáрію (IV Цар., XXIII, 19), Мегіддо і Галілею (II Пар., XXXIV, 6). Археологічні розкопки фіксують поселення іудеїв аж до оазисів на березі Мертвого моря. Таким чином, Іосія підкорив більшу частину території царства Давіда і Соломона (IV Цар., XXIII, 8). Тоді ж були побудовані нові квартали Єрусалиму і зведена нова стіна, що захищала місто з заходу.

Однак, внутрішнє становище в державі залишалось напруженим. Майнова нерівність поглиблювалась, загострювалась класова боротьба. Жрецтво намагалось зупинити народне невдоволення проведенням реформ, яким під впливом «пророцького руху» була надана релігійна оболонка. В 621 р. до н.е. первосвященик Хелкія (Хілкійаху) при ремонтних роботах начебто знайшов в Єрусалимському храмі «книгу закону», згідно якої впроваджується єдинобожжя (IV Цар., XXII, 8; II Пар., XXXIV, 31). Для цього Іосія викорінює традиційні ханаанські вірування (в першу чергу Баала і Астарти), діючи з крайньою жорстокістю: «І заколов всіх жерців пагорбів, які там були, на жертовниках, і спалив кості людські на них» (IV Цар., XXIII, 20). Далі був підтверджений старий закон про звільнення рабів-боржників на сьомий рік, але з одним істотним доповненням: звільнений повинен був одержати овець і запас хліба, щоб не перетворитись відразу на жебрака. Тільки у випадку, коли він вирішував добровільно залишитись в свого господаря, то його зараховували до вічних рабів (Втор., XV, 12-18).

Єгипет був дуже стурбований зростаючою могутністю Вавілонського царства і спробував запобігти повному знищенню ассірійців, надавши допомогу своєму недавньому ворогу. Влітку 609 р. до н.е. фараон Нехо II (610-595 рр. до н. э.) вирушив на з'єднання з ассірійською армією в околиці Харрану. З невідомої причини (можливо, маючи домовленості з Вавілонією) Іосія виступив проти єгиптян і зустрів їх зі своїм військом в районі Мегіддо. В битві іудейський цар був тяжко поранений стрілою в горло і помер по дорозі в Єрусалим (II Пар., XXXV, 23-24). Іудея була змушена визнати себе данником і союзником Єгипту.

Занепад і загибель Іудеї (609-586 рр. до н.е.). Повертаючись в Єгипет після одержаної ним перемоги при Харрані, фараон Нехо II позбавив трону сина Іосії — Іоахаза, що царював всього три місяці, і забрав його в Єгипет, де той і помер. Замість нього трон одержав його старший брат Іоакім.

Іоакім (609-598 рр. до н.е.). Новий сплатив Єгипту данину в 1 талант золота і 100 талантів срібла, для чого ввів спеціальний податок (IV Цар., XXIII, 33).

У 605 р. до н.е. вавілонський царевич Навуходоносор вів воєнні дії проти єгиптян. В двох битвах, при Каркемиші і Хáматі, він розгромив противника і, переслідуючи його, оволодів Сірією, Північною Палестиною і, нарешті, з'явився в Єрусалимі, змусивши Іоакіма стати данником і союзником Вавілонського царства. Навуходоносор вилучив частину скарбів храму Йахве і забрав з собою кількох юнаків царського роду як заручників (серед них був Даніїл і його друзі).

В 601 р. до н.е. вавілонські війська підійшли до самої границі Єгипту, але, понісши дуже важкі втрати, були змушені відступити. Цар Іоакім побачив в цьому можливість звільнитись від влади Вавілону. Ця зрада не була забута: коли в грудні 598 р. до н.е. вавілоняни увійшли до Єрусалиму, цар Іоакім поспішив здатись в полон, але з наказу Навуходоносора його стратили (Йосиф Флавій, Іудейські старожитності, X, 6, 3).

Як тільки вавілонська армія покинула Єрусалим (прихопивши решту скарбів храму і палацу і понад 3 тис. іудеїв), почалось повстання і на трон вступив Син Іоакіма — Іехонія (598-597 рр. до н.е.), якому було 18 років. Взимку 597 р. до н.е., поцарювавши три місяці, він здав Єрусалим вавілонянам. Навуходоносор вислав його разом с матір'ю, родичами, придворними, рабами і 10 тис. воїнів і ремісників до Месопотамії (IV Цар., XXIV, 10-16) і посадив на трон його дядька Седекію (Цидкійаху).

Седекія (597-586 рр. до н.е.). Згідно Йосифа Флавія (Іудейські старожитності, X, 108) в перші роки свого царювання Седекія залишався лояльним Навуходоносору. Однак, в 591 р. до н.е. фараон Псамметіх II (595-589 рр. до н.е.) відвідав Східне Середземномор'я і між ним і Седекією міг бути укладений антивавілонський союз, який виявився для Іудеї самогубним. В 589 р. до н.е. під тиском столичного жрецтва і знаті Седекія повстав. Реакція Вавілона була негайною: в Палестину була відправлена армія, яка все знищувала на своєму шляху. Спорудивши навколо Єрусалиму вал, Навуходоносор II в січні 588 р. до н.е. розпочав облогу, яка тривала 30 місяців і переривалась лише одного разу, коли єгипетська армія здійснила невдалу спробу відкинути вавілонян від стін міста. 19 липня 586 р. до н.е., коли в Єрусалим увірвались вавілоняни, Седекія зміг втекти з міста, однак був схоплений на єрихонській рівнині і доставлений в ставку Навуходоносора II. На очах царя були страчені його сини і багато сановників, а сам він був осліплений і відведений в оковах до Вавілона (IV Цар., XXV, 1-2, 4-7).

Єрусалим методично розграбовувався і руйнувався вавілонянами, а в серпні 586 р. до н.е. «прийшов Навузардан, начальник охоронців, слуга царя вавілонського в Єрусалим. І спалив дім Господній і дім царя, і всі будівлі в Єрусалимі.., і стіни навколо Єрусалиму зруйнувало військо халдейське... І решту народу, що залишився в місті, і перебіжчиків, що переметнулись до царя вавілонського, і інших простолюдинів виселив Навузардан... Тільки декого з бідного народу землі залишив начальник охоронців працівниками у виноградниках і землеробами» (IV Цар., XXV, 8-12). В цілому Навузардан депортував зі спаленої столиці 832 чол. (Ієр., LII, 29).

Під владою Вавілону і Ахеменідів (586-332 рр. до н.е.). Намісником Іудеї був призначений Годолія (Гедалійаху), резиденція якого була влаштована в Массіфі (Міцпі). Одним з перших його заходів було закріплення за незаможними селянами захоплених ними угідь вигнаних землевласників: «І сказав їм: не бійтесь влади халдеїв, селіться на землі і служіть царю вавілонському, і буде добре вам». Однак, в 581 р. до н.е. Годолія був вбитий Ісмаїлом «з племені царського», що служив аммонітському царю Баалісу. Також був винищений халдейський гарнізон і багато іудеїв (IV Цар., XXV, 24). Цього разу у Вавілонію було депортовано 745 чол. (Ієр., LII, 30).

«Другий храм». На відміну від Ізраїльського царства, в Іудею не були переселені представники інших народів з провінцій Нововілонського царства, і вона перебувала в стані запустіння аж до повернення іудеїв з вавілонського полону. Перша, невелика, група переселенців на чолі з Шенацаром (I Пар., III, 18), сином царя Іехонії, з'являється в Іудеї відразу ж після падіння Вавілону (539 р. до н.е.), коли перський цар Кір II (558-530 рр. до н.е.) видав декрет, згідно якого іудеям належить «повернутись в Єрусалим і побудувати дім Йахве». Група Шенацара стала ядром, з якого в V ст. до н.е. в Єрусалимі виросла громадянсько-храмова община, остаточна консолідація якої була пов'язана з діяльністю Езри (458-430 рр. до н.е.) і Неємії (445-433 рр. до н.е.).

Згодом іудейська община одержала звільнення від податків і право суду. Первосвященики Єрусалимського храму, які очолювали її, наполягали на найсуворішому дотриманні ритуальних правил «закону» і всіляко обмежували спілкування з «іновірцями», дозволяючи шлюби тільки в межах самої общини. Таким чином, ізраїльсько-іудейське населення, залишене вавілонянами на батьківщині, виявилось неповноправним і утворило общину самаритян, які невдовзі змішались з місцевими арамеями. Таким чином, іудеї «другого храму» все більше відособлювались від навколишніх народів.

9. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В СТАРОДАВНІЙ ПАЛЕСТИНІ ПРОРОЦЬКИЙ РУХ

Сільське господарство, ремесло, торгівля. Протягом першої пол. I тис. до н.е. населення Палестини все більше відходило від кочового скотарства до заснованого на застосуванні залізних знарядь землеробства. Тваринництво залишилось переважаючою галуззю в горах і напівпустинях. В центральних районах країни розвивалось виноградарство, ближче до Мертвого моря вирощували бальзам, а в долинах північної Палестини простирались хлібні поля. В містах процвітало спеціалізоване ремесло — металургія і ювелірна справа, ткацтво, фарбувальна і гончарна справа, виготовлення пахощів і ін. Гончарі, теслі і представники інших галузей були об'єднані в асоціації, причому професії були переважно спадкоємними. Поряд зі спеціалізованим ремеслом, що обслуговувало царський двір, храми і верхівку суспільства, існувало домашнє ремесло.

Різноманіття географічного середовища і порайонна спеціалізація виробництва робили необхідним обмін, незважаючи на низьку товарність господарств. Біля міських брам селяни обмінювали надлишки продукції на потрібні їм ремісничі вироби.

Ізраїльське царство вело інтенсивну зовнішню торгівлю. З Палестини вивозили олію, пахощі, ліс і інші товари; ввозили предмети розкоші — золото, срібло, коштовні камені, слонову кістку, тканини тощо. Ці товари йшли з Єгипту, Південної Аравії, Фінікії і Месопотамії, а починаючи з VIII ст. до н.е. з'являється також імпортна кераміка, що свідчить про ввіз вина і олії з грецьких областей Егеїди. Основним способом розрахунків було зважування срібла за допомогою терезів і кам'яних гир з царським клеймом і позначенням вагових мір.

Піднесення міст. Розвиток спеціалізованого ремесла і торгівлі, інтенсивне будівництво фортець, особливо в Іудеї, сприяли розквіту міського життя. В X—VI ст. до н.е. був відновлений ряд зруйнованих ханаанських міст і виникли нові. Переважали маленькі містечка — з площею 0,4-1 га і населенням в кількасот чол. і середні — з площею 2,5-4 га і населенням 2-4 тис. чол. Столиці — Єрусалим і Самáрія — виділялись більшою чисельністю населення (в Єрусалимі жило бл. 10 тис. чол.) і багатством. Царський палац в Самарії, прикрашений колонами і пластинами зі слонової кістки, був названий «домом зі слонової кості». В містах північного царства — Мегіддо, Хацорі і ін. — серед численних хатин виділялось кілька двоповерхових будинків з 4-10 приміщеннями навколо двору. Міста Іудейського царства були забудовані в основному однотипними будинками, що свідчить про неоднаковий ступінь майнової і соціальної диференціації в обох державах.

Розкладання родових відносин. Незважаючи на розвиток економіки і централізацію влади, в Палестині початку I тис. до н.е. ще були сильні родові відносини. Про це добре свідчить інцидент, описаний в «III книзі Царств» (XXI, 1-19). Якийсь Навуфей мав в Самáрії виноградник по сусідству з палацом царя Ахава (871-852 рр. до н.е.). Цар, забажавши розширити свій сад, запропонував Навуфею продати виноградник за срібло або обміняти на інший. Однак, Навуфей відкинув пропозицію царя, вказавши: «Упаси мене Йахве, щоб я віддав тобі спадщину батьків моїх». Цей приклад показує, що право власності царя не поширювалось на всю землю. Поза царсько-храмовим сектором земля перебувала у власності роду і була, згідно старозавітного закону, невідчужуваною: якщо в людини немає прямих спадкоємців — синів, в крайньому випадку дочок, братів батька, то «віддайте уділ його близькому його родичу з покоління його, щоб він успадкував його» (Чис., XXVII, 11), щоб земельна власність не виходила за межі роду.

Разом з тим, та ж сама історія Навуфея, виноградник якого таки став царевим, показує, що поля і сади родової общини стали продаватись стороннім особам (не родичам). Крім того, царські землі все більше роздавались придворним і різного роду наближеним для створення прошарку особисто відданих царю людей. Так виникає сектор приватного землеволодіння, в першу чергу великого, наприклад, як господарство «жорстокого і злого нравом» Навала, в якому «було три тисячі овець і тисяча кіз» (I Цар., XXV, 2-3). Таким чином, розвиток приватновласницьких відносин вів до концентрації майна і землі в руках столичної знаті і розорення рядових общинників. Провалля між державно-племінною аристократією і її рядовими одноплемінниками поглиблювалось.

Структура суспільства. Джерела VIII—VI ст. згадують чотири стани, на які поділялось населення країни: 1) світська аристократія (сановники і князі); 2) духовна аристократія (жерці і професійні пророки); 3) амхаáрец («народ землі») — основна маса вільного населення, що володіло общинними наділами і було зобов'язане слу-

жити в ополченні і платити податки; 4) герім — чужоземці (прибульці і поселенці), обмежені в правах; вони часто ставали жертвами насильства, їх гнобили і лихварі, і царські чиновники; 5) раби.

Соціальна градація палестинського суспільства чітко проявляється в словах пророка Ієремії про прийдешнє покарання «сановників Іудеї і сановників Єрусалиму, євнухів і священиків, і всього народу землі» (Ієр., XXXIV, 19»).

Амхаáрец. Терміном амхаáрец («народ землі») позначалась основна маса вільних виробників матеріальних благ, переважно середні і дрібні землероби, що володіли наділами в рамках родової власності і були повноправними громадянами, що активно брали участь в політичному житті і складали ядро громадянського ополчення. Однак в VII— VI ст. до н.е. процес перерозподілу землі покликав за собою розорення і обезземелення частини селян, утворення прошарку «бідноти з амхаáрец», що неминуче загострило протиріччя між амхаáрец і знаттю — «могутніми» і «знатними».

Герім. Значний прошарок населення складали герім («прибульці»), ймовірно колективи або індивіди, що не входили в іудейсько-ізраїльську родоплемінну структуру, але жили на території обох держав або переселились туди. Герім були особисто вільними, але не мали права земельної власності і громадянства. Багато з них перебували в залежності від царської влади і трудились в царських господарствах або адміністрації. Окремі, однак, досягали високого становища при дворі, як, наприклад, чоловік Вірсавії — Урія Хеттеянин (II Цар., XI). Інші герім працювали поденниками у великих господарствах або ставали там «підсусідками», тобто обробляли землю за частку врожаю в тих, при кому вони селились. Вони повинні були служити в ополченні і платити податки. Закони захищали герім від сваволі, дозволяли змішані шлюби між ними і членами общин. Однак, вливатись в общину герім як неповноправні не могли.

Раби. Хоча вони складали меншість трудового населення, кількість їх неухильно збільшувалась. Ріст товарного землеробства і розвиток ремесла підвищували попит на підневільну працю не тільки в маєтках царів і знаті, але і в господарствах заможних общинників. На полях і в рудниках, на виноградниках і плантаціях трудились раби з іноземців. Ці «вічні раби» вважались річчю («не бажай дому ближнього твого, ні поля його, ні раба його, ні рабині його, ні вола його», — сказано в «Десятьох заповідях»), на відміну від «тимчасових рабів» з одноплемінників, що попадали в боргову кабалу строком не більше шести років.

Джерела поповнення рабської сили були різноманітні. Поневоленню піддавалися взяті в полон жінки і діти (чоловіків належало «перебити мечем» — Втор., XX, 13), злочинці, неплатоспроможні боржники (IV Цар., IV, 1); рабів також можна було купити в іноплемінників. З розпадом єдиної держави в рабство стали брати також одноплемінників: «І взяли ізраїльтяни в полон у братів своїх іудеїв двісті тисяч жінок, синів и дочок» (II Пар., XXVIII, 8). До рабів наближались за становищем кабальні боржники і діти вільного від рабині.

Жрецтво. Давньоєврейське жрецтво, що утворювало замкнуту організацію, прирівняну до одного з колін (коліно Левій), складалось з кóенів (священиків, що походили виключно з нащадків Аарона) і левітів (членів коліна Левій, що не були нащадками Аарона), які виконували різні функції в культі. Якщо основними обов'язками кóенів були жертвоприношення, віщування майбутнього, навчання амхаáрец релігійному закону і виконання судочинних функцій, то левіти, що займали підлегле місце, були в основному храмовими співаками. Кóени і левіти, конкуруючи між собою, утворювали відносно замкнуті корпорації, в яких з часом зникали одні роди і висувались інші.

Оскільки з усіх колін Ізраїлю тільки левіти не були наділені землею, вони перебували в залежності від своїх одноплемінників. Ця обставина не дозволяла їм утворити замкнуту і багату жрецьку касту, як в інших народів Стародавнього Сходу. За Давіда (1004-965 рр. до н.е.) левітів нараховувалось 38 тис. чол. від 30 років і більше. Однак, жерцям були виділені земельні наділи в околицях різних міст, при цьому кожне з них повинно було підтримувати «приписаних» жерців десятинами і пожертвуваннями. Ця повинність стала значним фактором, що викликав повстання десяти північних колін після смерті Соломона (928 р. до н.е.). Вождь цього повстання, Ієровоам (928-910 рр. до н.е.), вигнав з нового царства — Ізраїлю всіх левітів.

В Іудейській державі привілейоване становище займав храм Йахве в Єрусалимі, а в північному царстві аналогічну роль грали храми в містах Вефіль (Бет'ел) і Дан. Крім цих привілейованих храмів, опікуваних царями і тісно зв'язаних з царською владою, були численні місцеві храми і святилища («пагорби») зі своїм жрецтвом. Частина святилищ, особливо на півночі, була присвячена різним іншим божествам, але більшість — богу Йахве. Суперництво між священиками і левітами доповнювалось і ускладнювалось гострими протиріччями між периферійним і столичним жрецтвом, де релігійні мотиви переплітались з політичними, з боротьбою «за» і «проти» централізації влади в обох державах.

Соціальна криза. Хоч найбільш інтенсивній експлуатації піддавались безправні раби, основним її об'єктом була все-таки маса амхаáрец. Останнє сприймалось тим більше гостро, що в суспільстві залишався живим племінний уклад і породжувані ним традиції кланової солідарності, на фоні яких соціальне розшарування здавалось відходом від основних норм співжиття. Особливе неприйняття в рядових общинників викликала пов'язана з царем владна верхівка, яка поєднала приватні і державні способи експлуатації. Таке саме невдоволення викликали і храми, вписані у владну систему суспільства.

Неспокійно було і на суспільних верхах. Становище тут ускладнювалось міжплемінними протиріччями в Ізраїлі, ізраїльсько-іудейським протистоянням, складностями взаємодії царської влади з військовою знаттю і жрецтвом і, нарешті, власне культовими проблемами.

Еволюція релігійних вірувань і специфіка пророцького руху в Палестині. Релігія завжди відігравала домінуючу роль в житті Стародавнього Сходу, пронизувала всі сфери буття давньосхідної людини. Перша пол. I тис. до н.е. — не виняток з цього правила, але саме в цей час в релігійній ідеології проявились нові тенденції, які найбільш чітко проявились в релігійних поглядах стародавніх євреїв.

В зв'язку з виникненням алфавітного письма у Фінікії і Палестині досить широко розповсюдилась грамотність, і писати вміли навіть прості люди; збереглись окремі їх листи з кін. VIII ст. до н.е. Зростаюча роль запису і письмової передачі думок разом з корінними соціально-економічними і політичними перетвореннями визначили розвиток давньоєврейської релігії в першій пол. I тис. до н.е.

Давньоєврейський пантеон був спочатку досить густо населений; значний авторитет мали ханаанські боги Баал, Анат, Ашторет (Астарта) і ін. З ними сусідили такі божества, як згаданий в Старому Заповіті бог Бет'ел або шановані ще в V ст. до н.е. єврейськими найманцями в Елефантині (Єгипет) божества Ашам-Бет'ел, Анат-Бет'ел і ін. Всім цим різним богам присвячувались статуї і святилища. Однак, з часом міцнів авторитет грізного бога південної пустині Йахве. Культ цього бога був особливо розвинений в коліні Ієхуда, і коли його представники Давід і Соломон створили державу, їх племінний бог Йахве став головувати в пантеоні, вбираючи в себе риси і атрибути інших божеств.

З метою посилення царської влади і авторитету Єрусалимського храму Давідіди і столичне жрецтво прагнули перетворити Йахве в єдиного бога. Однак ця монотеїстична тенденція наштовхувалась на завзяту протидію периферійного жрецтва, нерідко підтримуваного знаттю і амхаа́рец. В цій напруженій боротьбі вирішальну роль зіграв пророцький рух.

В Стародавньому Світі всі верстви суспільства вірили, що боги визначають долю індивіда і держави, і всі жадали довідатись своє визначене богами майбутнє і наслідки своїх починань. Тому існували «обрані богами» окремі люди, яким «відкривались» таємниці божої волі; вважалось, що вони могли віщувати, повідомляти людям їх долю і майбутнє. Пророкування було однією з найважливіших функцій певних категорій жрецтва. Так було і в Палестині, де, наприклад, Самуїл (друга пол. XI ст. до н.е.) був не тільки священиком місцевого храму, але і набі — «пророком Йахве». Згодом набі відокремились від решти жрецтва, і на рубежі VII—VI ст. до н.е. персонал Єрусалимського храму Йахве включав як священиків, так і набі.

Багато набі діяли при царському дворі, однак на відміну від Єгипту або Месопотамії, де жерці-віщуни завжди були зв'язані з храмом або палацом, в Палестині VIII—VII ст. до н.е. були також пророки, незалежні як від державних інституцій, так і від Єрусалимського храму. Разом з ростом значення набі змінився і характер їх діяльності: з екстатиків і жерців вони перетворились в релігійно-політичних проповідників. Існували співтовариства з учнів і послідовників відомого пророка, наприклад «сини набі, що у місті Бет'елі» або «п'ятдесят чоловік з синів пророків» в Єрихоні. Становлення пророцьких творів відбувалось в рамках цих асоціацій: джерелом старозавітних пророцтв були короткі усні ритмізовані вислови про сучасні пророку події або питання, переважно суспільно-політичні; його учні в усній формі зберігали і передавали слова вчителя, доповнювали їх новими висловами або оповідями про його життя і діяльність, іноді складали невеликі письмові збірники; пізніше (часто через кілька десятиліть) доповнені і розширені пророцтва записувались. В Старому заповіті згадуються численні пророки, що створили велику літературу, з якої збереглись лише уламки — кілька десятків цитат і 15 цілих пророцьких книг.

«Великі пророки». Серед пророцьких творів Старого заповіту першою вміщена «Книга Ісайї», що складається з трьох різночасних збірників. Перший (гл. 1-39) створений у VIII ст. до н.е. і зв'язаний з реальною особою — Ісайєю (Йєшайаху), сином Амоса, і гуртком його учнів, але містить також глави і уривки пізнішого часу. Другий збірник (гл. 40-55), в якому висловлюється надія на розгром Вавілона і згадується перський цар Кір II, датується близько 540 р. до н.е., а в третьому збірнику (гл. 50-66) відбиті проблеми виникаючої в період після полону нової громадянсько-храмової общини. Спільність стилю і мови, споріднення ідей і концепцій дозволяють припустити, що всі три збірники створювались в рамках одного пророцького співтовариства, що зберігало і розвивало погляди свого засновника — Ісайї, сина Амоса.

Загибель держави і храму Йахве, неминуче покарання відступникам від Йахве і спасіння вірних йому — ці мотиви пронизують вислови «Книги Ієремії», який діяв в 626-586 рр. до н.е. Його учні доповнили вислови вчителя (в гл. 1-25) даними з життя Ієремії (Йірмея́ху), описами історичних подій і нових пророцтв.

«Книга Ієзекіїла» приписується «священику Йєхезке'елу, сину Бузі», однак цьому пророку (поч. VI ст. до н.е.) належать, слід думати, лише поетичні видіння (гл. 1-4, 8-9 і ін.), а прозаїчні уривки і програма державного устрою (в гл. 40-48) були створені його учнями не раніше кінця VI ст. до н.е.

«Малі пророки». Багатошаровими є також книги «малих пророків», і в кожній з них слід виділяти основне ядро і пізніші доповнення і вставки. До VIII ст. до н.е. можна віднести «основні ядра» книг Амоса, Осії, Міхея і, можливо, Авдія; багато висловів в книгах Наума, Аввакума (Хабаккука) і Софонії датуються VII ст. до н.е.; пророцтва Іоіля, Аггея, Захарії і Малахії (Мал'аки) створені в VI—V ст. до н.е., коли була також складена «Книга Іони», що не належить до жанру пророцтва, хоча і приписана пророку, що жив у IX ст. до н.е. Навпаки, книга Малахії, хоча і відноситься до жанру пророцтв, очевидно, приписана ніколи не існуючій особі.

Ідейний зміст пророцького руху. Незважаючи на різночасність пророцьких книг, в них можна виділити ідеї, характерні для всього пророцького руху. На відміну від жерців решти Стародавнього Світу, що найчастіше «пророкували» у відповідь на конкретний запит, більшість старозавітних пророків виступали з промовами з власної ініціативи. Це надавало висловам пророків універсальності, вони наважувались бути глаша́таями долі

народу, всієї держави. Пророки розглядали себе, а слухачі їх вважали виразниками «божої волі». Такими пророки були нібито в силу своєї вибраності богом Йахве. Возвишаючись над людьми, пророк, однак, залишався людиною, що зазнавала страждань і знегод; утверджується навіть думка про те, що для істинного пророка Йахве страждання — необхідність.

Основний мотив всіх старозавітних пророцьких висловів — це пристрасний заклик до визнання Йахве єдиним богом, до повної відмови від поклоніння іншим богам. Таке поклоніння здавалось йахвістським пророкам лише спадщиною ханаанеїв, а вже фактично відходяче у минуле ханаанське суспільство (яке справді знало класове розшарування на багато століть раніше, ніж іудейсько-ізраїльське) — втіленням соціальної і моральної корупції і всілякої несправедливості. Спочатку Йахве визнавався не взагалі єдиним божеством, а ревнивим богом одного (їх власного) народу, що не допускає суперників на своїй землі. Але іноді пророцька думка доходила до визнання універсальності бога як творця всього сущого і захисника всіх народів і країн. Пророки боролись проти примітивного антропоморфізму в образі Йахве, відстоювали більш абстрактне сприйняття бога, що, однак, не заважало їм самим згадувати про його руки, очі і вуха (слід зауважити, що в руслі цієї боротьби з антропоморфізмом виникло табу на зображення «кумира» і заборона образотворчого мистецтва, хоча теракотові ідоли предків-хранителів зберігались ще довго; згодом негативне ставлення до образотворчого мистецтва сприйняв зі Старого заповіту іслам). Йахве в пророків — бог суворий і караючий, але в їх висловах нерідко звучить також мотив про його милосердя: він «виявляє милість тисячам», — правда, тільки тим, хто слідує науці пророків.

Визнаючи всемогутність Йахве і незначність створеної ним людини, визначеність богом праведного «шляху Йахве» і несправедливого «шляху серця свого», найбільш рішучі старозавітні пророки проте підкреслювали здатність людини діяти згідно своєї волі і розуму і робити вибір між добром і злом: «Шукайте добра, а не зла... зненавидьте зло і возлюбіть добро» («Книга Амоса»). Тому в пророцьких висловах так часто ставилось питання про значення виконання релігійних обрядів і етичних норм у відносинах між людиною і богом. «Ненавиджу, відкидаю свята ваші і не принюхуюсь до жертв під час урочистих зборів ваших», — вигукує Йахве в «Книзі Амоса», а у висловах Ісаії сказано: «Навчіться робити добро, шукайте правди, рятуйте пригнобленого... тоді прийдіть і розсудимо, говорить Йахве».

Пророки аж ніяк не відкидали важливості виконання релігійних ритуалів, але вважали, що тільки поєднання строгої обрядовості з дотриманням етичних норм є запорукою «праведного життя»; в цьому проявилось нове в ідеології Стародавнього світу першої пол. I тис. до н.е. В цей самий час аналогічні пошуки етичних норм тривали в Китаї, Індії і Ірані.

З вимогою «праведного життя» нерозривно пов'язана така характерна для старозавітних пророків критика соціальної несправедливості. Осуд несправедливого багатства і розкоші, насильства і сваволі, гноблення і безправ'я звучить, наприклад, в «Книзі Амоса»: «Вислухайте це, ті, що прагнуть поглинути бідних і погубити жебраків... — клявся Йахве: ...воістину вовіки не забуду жодної зі справ їх»; або в словах «Книги Ісаії»: «Горе вам, тим, що долучають дім до дому, що приєднують поле до поля!..» В ідеології Близького Сходу ці мотиви були нові.

Оскільки осередком багатства і місцем проживання людей могутніх і несправедливих було в основному місто, то для старозавітних пророків характерна виразна антиміська установка. Пророки протиставляли «місту-блудниці» ідеалізований і опоетизований родоплемінний уклад, що визначило також їх ставлення до царів і царської влади. В давньосхідній літературі небагато таких різких і непримиренних висловлювань про царів, як гнівні проповіді старозавітних пророків проти деяких володарів обох царств. Однак, не слід вважати пророків противниками державності і царської влади взагалі, оскільки, засуджуючи сваволю і злочини окремих царів, вони завжди відстоювали думку про непорушність заснованої, як їм здавалось, на справедливості і вірі в Йахве держави Давідідів.

Проголошення єдинобожжя і визнання відносної «автономності» людини, підкреслення значимості етичних норм і різкий протест проти соціальної несправедливості, антиміська установка і ідеалізація родоплемінного укладу, але також тверда непримиренність і сувора нетерпимість пророків до інаковіруючих наклали свій відбиток на весь Старий заповіт і вплинули на подальший розвиток думки Стародавності і Середніх віків, в тому числі і думки опозиційної, «єретичної» і навіть революційної.

РОЗДІЛ VII
ІРАНСЬКЕ НАГІР'Я І СЕРЕДНЯ АЗІЯ У СТАРОДАВНОСТІ

1. ДЕРЖАВА ЕЛАМ (ХАТАМТІ)
(2750-549 рр. до н.е.)

Географія і природні умови. На схід від нижньої течії Тігру і Євфрату, в південно-західній частині Іранського плато знаходилась в Стародавності держава Ела́м (суч. іранські обл. Хузестан і Луристан). Шумери називали її Нім («верх», «нагір'я»), аккадці — Еламтум («гірська країна»). В Біблії родоначальник Еламу був сином Сіма (Бут., X, 22). Власне еламські джерела називали свою країну Хатамті (Халтамті), перські — Уваджа, арабські — Хозі (звідси Хузестан).

Складалась територія Еламу з таких основних областей: Барахші на північному заході, Сімашкі в центрі і Аншан (Анчан) на південному сході. Головні міста знаходились в області Сімашкі: Аван (звідки походив рід ранніх еламських правителів), Шушен (Сузи) — столиця Еламу, і Адамдун. Назви Елам, Сімашкі, потім Аншан входили в титулатуру царів Хатамті.

Ріки Кару́н і Керхе́, беручи початок в горах Загрос, впадали в лагуну Перської затоки (нині висохлу). Вони утворюють в своїй нижній течії наносну, місцями заболочену і спекотну низовину, дуже схожу за своїми умовами з Нижньою Месопотамією. Однак особливістю Еламу був тісний зв'язок між цією низовиною і горами, що обступали її з трьох сторін, де були багаті пасовища і густі ліси. Таким чином, умови для визрівання передумов класового суспільства тут начебто були навіть сприятливіші, ніж у Шумеру: зокрема, в землеробів не було нестатку в камені і дереві. Незважаючи на це, утворення держави тут дещо затрималось, що, імовірно, пояснюється саме наявністю «горянського елементу»: архаїчні порядки, властиві пастушачим суспільствам, перешкоджали об'єднанню еламітів для створення магістральних каналів і освоєння великих просторів землі під посіви. І набагато пізніше, вже в часи цивілізації, ці родоплемінні (навіть матріархальні) традиції багато в чому ускладнювали функціонування еламської державності.

Населення і мова. В епоху енеоліту (IV—III ст. до н.е.) гори і рівнину Еламу населяли племена, що, імовірно, говорили однією мовою — еламською (якщо тут і була шумерська, то до III тис. до н.е. вона зникла).

Прийнято вважати еламітів віддаленими родичами сучасних дравідів Південної Індії; на південний захід Ірану еламіти проникли зі сходу в сер. V тис. до н.е., асимілювавши місцеві племена Загро́су. Також і еламська мова складалась в порівняно близькому спорідненні з протодравідійською — предком дравідійських мов. Можна думати, що в далекій давнині території дравідійської і еламської мов сусідили. Це значить, що еламо-дравідійське населення повинно було займати всю смугу від Індостану до долини Кару́ну і Керхе́.

Північними сусідами еламітів були гірські племена луллубеїв, кутіїв, кассітів і ін., про які збереглось дуже мало свідчень. Вони говорили неіндоєвропейськими мовами, ймовірно, східно-кавказькими або дравідійськими. Якщо правильна друга гіпотеза, то вони були родичами еламітів.

Протоеламський період (3200-2750 рр. до н.е.). На родючих долинах Кару́ну і Керхе́ вже на поч. IV тис. до н.е. розвивається поливне землеробство, з'являються великі населені пункти, оточені глинобитними стінами. В сер. IV тис. до н.е. помітний значний прогрес ремесел: кераміка виготовляється за допомогою гончарного кругу, поширюються литі металеві сокири і булави з верхів'ям у вигляді тварин, циліндричні печатки. На деяких з них зображені великі храмові будівлі, що свідчить про існування монументальної архітектури.

Територіальна община. Основною формою економічної і соціальної організації в Еламі були територіальні общини, до яких входили всі вільні люди незалежно від їх родинних уз, що колективно володіли землею і спільно обробляли її. Ці общини управлялись старійшинами, обраними народними зборами того або іншого міста або села. Народні збори і обрані ним посадові особи регулювали спірні питання, розбирали майнові позови і судили злочинців.

Початок процесу класоутворення. До кін. IV тис. до н.е. відбувається стрибок у розвитку технології землеробства, що привів в умовах легких наносних грунтів виняткової родючості до значного зростання сільськогосподарського виробництва, утворення додаткового продукту, а отже, і до виділення особливих груп професій, не зв'язаних прямо з виробництвом, і далі — до майнового, а потім і класового розшарування суспільства. Виокремлюється общинна знать на чолі з вождями-правителями. Поховання правителів в спеціальних гробницях в супроводі запряженого биками візка і насильно позбавленого життя візника нагадують обряд поховання в царських гробницях Ура в Месопотамії.

Іероглі́фіка. На переломі IV—III тис. до н.е. в Еламі з'являється ієрогліфічна писемність, але інша, ніж в Південній Месопотамії, хоч і створена, імовірно, під впливом шумерської ідеографії. Протягом 400 років вона вживалась для запису документів господарської звітності, складалась зі 150 основних знаків, що передавали цілі поняття і слова. На глиняних табличках у вигляді малюнків зображались велика рогата худоба, глечики, вази і т.д. На жаль, всі зусилля, прикладені для розшифровки еламської ієрогліфіки, не дали відчутних результатів.

Панування шумерів і протоеламська держава. В кін. IV тис. до н.е. шумери встановили своє панування над родючою рівнинною частиною Еламу — Сузіаною, що прискорило формування еламської державності. Після вигнання шумерів в Еламі виникла перша держава (кін. IV — поч. III тис. до н.е.), що в період розквіту займала весь південний і центральний Іран і суміжні райони Афганістану. До цього часу відносяться еламські ієрогліфічні таблички, знайдені в Центральному Ірані (в місцевості Сіалк) і на крайньому південному сході Ірану, у 300

км від Керману, на Тепе-Яхья. Це свідчить не тільки про дуже широке розповсюдження еламської культури, але і еламських храмових господарств. Ця величезна протоеламська держава розпалась на поч. III тис. до н.е.

Релігія Еламу. У мирному договорі 2230 р. до н.е. між не ідентифікованим еламським правителем і аккадським царем Нарам-Сіном наводяться імена 37 еламських божеств.

Головним божеством у III тис. до н.е. була матір богів Піненкір («Велика богиня»). Існували ще дві богині-матері — Парті і Кіріріша. Їх культи свідчать про збереження значних матріархальних пережитків у житті еламського суспільства.

До сер. II тис. до н.е. головне становище в місцевому пантеоні зайняв патріархальний Хумбан (Хумпан) — володар неба, верховне божество, ототожнюване з Мардуком. На його честь були названі кілька еламських царів (напр. Темпті-Хумбан-Іншушинак, Хумбан-Халташ III, Хумбан-Німена I).

Велике значення відігравав також культ божественного покровителя міста Сузи — Іншушинака (аккад. «наш сузіанський володар»), «захисника клятви», бога правосуддя (поряд з Наххунте) і владики царства мертвих. У тексті XIII ст. до н.е. разом з Хумбаном він названий «володарем богів». Його дружина — Ішні-Караб — богиня клятви, приймає покійників в царстві мертвих. Слово «Іншушинак» є складовою частиною імен кількох еламських царів. Вираз «улюблений слуга Іншушинака» звичайно входив до титулатури еламського правителя.

Іншими відомими богами були син Хумпана — Хутран, «творець дня» Наххунте — бог сонця і справедливості, Манзат, Сімут і Нарунді.

Релігійним центром країни були Сузи. Богам приносили жертви і поклонялись в храмах, побудованих на зразок месопотамських на вершинах східчастих пірамід — зіккуратів. Такий зіккурат зберігся в пров. Хузестан суч. Ірану (городище Чогха-Занбіль), побудований царем Унташ-Напіріші (1275-1240 рр. до н.е.). Крім того, відомі обряди поклоніння богам у священних гаях біля храмів.

Велике значення мав не тільки загальнодержавний пантеон, але і місцеві боги, покровителі міст і областей. Судячи з зображень на печатках, культові дії здійснювали оголені жерці. У сценах релігійних церемоній брали участь храмові музиканти. На чолі численного жрецтва перебував верховний жрець, що мав великий вплив при дворі і супроводжував царів у їх походах.

Староеламський період (2750-1330 рр. до н.е.). До сер. XXVIII ст. до н.е. в Еламі виділилось кілька стійких областей, що відповідали первісним племінним угрупованням: Аван на північному заході, Аншан (Анчан) на південному сході, Сімашкі на півночі між ними, Сузіана на заході, і сукупність дрібних областей в центрі, між Сузіаною і Аншаном, що включала, зокрема, власне Елам — місто-державу Хатамті (Адамдун). Між ними триває боротьба, внаслідок якої династії тієї або іншої області по черзі установлюють владу над всією країною.

Відносини з Шумером (сер. XXVIII — кін. XXI ст. до н.е.). Раннє Хатамті мало непрості відносини з містами-державами Шумеру. Зокрема, лугаль Кіша — Ен-Менгарабесі (кін. XXVIII ст. до н.е.) в своєму надписі повідомляє про перемогу над царем з Авана. В кін. XXVII ст. до н.е. еламському правителю Хумбан-Хапуа I (Хумбаба) довелось воювати з лугалем Урука — Гільгамешем. В той же час шумерські тексти свідчать про жваву торгівлю між Еламом і Південною Месопотамією. З Хатамті експортувались цінний лісоматеріал, срібло, мідь і інші метали, а ввозились ячмінь і олія.

Лінійне складове письмо. В сер. III тис. було винайдене лінійне складове письмо, що виникло незалежно від ієрогліфіки. Знаками цього письма, що складались з комбінацій різних геометричних ліній, позначалось не слово (логографічне письмо), а склад (силабічне письмо). Такими знаками (а їх нараховувалось бл. 80) можна було записати не тільки господарські, але і політичні або релігійні тексти. Матеріалом для письма служили камінь, глина і метал. Однак, лінійне письмо недовго знаходилось у вжитку і було витіснене шумеро-аккадським клинописом.

Експансія держави Саргонідів (кін. XXIV — кін. XXIII ст. до н.е.). Аккад, посилившись в кін. XXIV ст. до н.е., розпочав експансію в Хатамті. Саргон I Аккадський (2316-2261 рр. до н.е.) захопив в полон еламського царя Лух-Хішшана з династії Авана. Син полоненого — Хіше-Прашер, зайнявши трон, визнав владу Саргона. Однак Елам незабаром звільнився, тому син і спадкоємець Саргона — Рімуш (2261-2251 рр. до н.е.) здійснив похід в Хатамті. Країна була розграбована і підпорядкована Аккаду, панування якого зберігалось і при Маніштушу (2251-2236 рр. до н.е.).

Елам домігся самостійності лише в правління Нарам-Сіна (2236-2200 рр. до н.е.), який в 2230 р. до н.е. уклав з еламським царем (ім'я якого надпис не зберіг) мирний договір (вважається першим в світі міжнародним договором). В ньому еламіт, зокрема, заявляє: «Ворог Нарам-Сіна — мій ворог, друг Нарам-Сіна — мій друг». Остаточно Хатамті звільнилось в самому кін. XXIII ст. до н.е. за царя Пузур-Іншушинака, який вперше назвав себе «жрець Суз, правитель Хатамті».

Клинопис. Важливим наслідком залежності від держави Саргонідів було поширення в Хатамті шумеро-аккадського клинопису. В I пол. II тис. до н.е. для складання ділових документів, а також для запису літературних текстів звичайно користувались аккадською мовою.

Панування кутіїв, Шумеро-Аккадського царства (2150-2003 рр. до н.е.) і воцаріння династії Сімашкі (XXII—XX ст. до н.е.). На поч. XXII ст. до н.е. весь Елам став єдиною і незалежною державою, але вже в 2150 р. до н.е. в країну вторглись з Загросу племена кутіїв і підкорили її. В умовах кутійського панування висувається нова династія еламських царів з області Сімашкі. Після вигнання кутіїв з Месопотамії (2109 р. до н.е.) виникає могутнє Шумеро-Аккадське царство III династії Ура (2111-2003 рр. до н.е.) і династія Сімашкі визнає її владу.

В кін. XXI ст. до н.е., скориставшись навалою амореїв на Месопотамію, Хатамті повстало, але урський лугаль Іббі-Сін (2027-2003 рр. до н.е.) розбив еламське військо, взяв в полон царя Ен-Пілуххана (2028-2022 рр. до н.е.) і зайняв Сузи, Адамдун і Аван. Однак, вже в 2003 р. до н.е. еламський цар Хутран-Темпті (2005-1985 рр. до н.е.) захопив Ур і «перетворив його в купу цегли». В Аншан були доставлені статуї шумерських божеств разом з полоненим Іббі-Сіном. Кілька років еламіти займали Шумер, поки лугаль Іссіна — Ішбі-Ерра (2017-1985 рр. до н.е.) не вибив їх звідти.

Царі з Сімашкі поряд з колишнім титулом користувались новим: «цар Сімашкі і Хатамті». Останній правитель династії — Ідатту II був скинутий якимсь Ебарті (1905-1894 рр. до н.е.), що прийняв новий титул — «цар Аншана і Суз» і заснував нову династію.

Династія Аншана (суккалмахів) (1905-1330 р. до н.е.) і система «троєцарствія». Після короткочасного правління Ебарті престол зайняв його син Шілхаха (1894-1850 рр. до н.е.), що назвав себе «суккалмах, цар-батько Аншана і Суз». З його іменем пов'язується політична реформа — установлення системи «троєцарствія». Поряд з верховним правителем, що мав титул суккалмах («великий посланець») і перебував в Сузах, велику роль грав його заступник, син або племінник, що був офіційним спадкоємцем верховного правителя. Він називався суккалом («посланцем») Сімашкі. На третьому місці в державній ієрархії стояв намісник області Сузіана, як правило, старший син царя — він займав місце суккала Сімашкі у випадку смерті останнього.

Для царських сімей Хатамті були характерні шлюби на сестрах і левірат, коли після смерті царя його брат і спадкоємець женився на вдові померлого і тим самим одержував право на престол. Тому царі і спадкоємці престолу в Еламі здавна мали титул «сина сестри». Дрібнішими областями керували адда («отці»), що підкорялись верховній владі суккалмаха. Після смерті кого-небудь з них влада переходила до племінників по материнській лінії, тобто до синів сестри. В такий спосіб у політичну систему Хатамті вводилось матрилінійне спадкування влади, що свідчило про сильний вплив родоплемінних традицій.

Іноді суккалмахам вдавалось укріпити державу і суперничати з Месопотамією. Суккалмахи Сіртух, а потім Сівепалар-Хухпак (кін. XIX — перша третина XVIII ст. до н.е.) розгорнули наступ на Захід, поставили під контроль Еламу Загрос, а потім всю Месопотамію і південносірійську Катну. В 1765 р. до н.е. армія Сівепалар-Хухпака навіть вторглась в Східне Середземномор'я.

Великодержавність Хатамті була ліквідована Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), який в 1764 р. до н.е. на певний час приєднав до Вавілонії Сузіану. Проте, суккалмахам вдалось удержати владу над рештою Еламу і незабаром вони не тільки повернули Сузи, але і самі стали регулярно вторгатись у Вавілонію. Особливо масштабним був похід суккалмаха Кутір-Наххунте I (1730-1700 рр. до н.е.), внаслідок якого еламіти, як говориться в одному надписі, «на ціле століття наклали руки на святилища Аккада [тобто Вавілонії] і перетворили Аккад у прах».

Слабким місцем Еламу була складність процесу передачі влади, що часто виливався в придворні смути. В силу цього, з кін. XVI ст. до н.е. держава слабшає і починає зазнавати поразок від кассітської Вавілонії. Знищив династію суккалмахів в 1330 р. до н.е. цар Курігальзу II (1333-1312 рр. до н.е.).

Цікаво, що в кінці правління цієї династії починає з'являтись значна кількість клинописних текстів еламською мовою.

Середньоеламський період (кін. XIV ст. до н.е. - 1110 рр. до н.е.). В умовах політичної залежності найважливішою задачею, що стояла перед панівним класом, було створення більш стабільної політичної системи.

Утвердження династія Ігехалкідів (кін. XIV ст. до н.е.). В боротьбі з кассітською Вавілонією в кін. XIV ст. до н.е. утвердилась нова династія, заснована царем Ігехалкі, що протрималась при владі з кін. XIV ст. до н.е. по 1210 рр. до н.е. Його онук Аттар-Кіттах бере титул «цар Аншана і Суз» і зміцнює політичний режим «єдинодержавності». Очевидно, Ігехалкідам вдалось зламати сепаратизм провінційної знаті.

Унташ-Напіріші (1275-1240 рр. до н.е.). Свого розквіту династія досягає в правління Унташ-Напіріші, який не тільки повністю звільнив Хатамті від Вавілонії, але і сам здійснив на її територію грабіжницький похід. Цар також заснував нове місто-резиденцію Дур-Унташ («Твердиня Унташа»; нині городище Чогха-Занбіль в пров. Хузестан суч. Ірану), де добре збереглись зіккурат храму богів Хумбана і Іншушинака і руїни царських палаців. «Після того як мені вдалось доставити будівельний матеріал, — говориться в надписі Унташ-Напіріші, — я побудував тут Дур-Унташ і створив священний округ. Я оточив їх внутрішнім і зовнішнім валами. Я побудував такий високий храм, якого не вдалось спорудити жодному з царів минулого...».

Колосальний п'ятиступінчастий зіккурат мав довжину основи в 105 м, а висоту більше 50 м (збереглось 25 м). Довкола нього повинні були розташовуватись храми для 22 божеств (побудовано 13). Царські палаци і саме місто були розміщені на території між другим (середнім) і третім зовнішнім валом. Один палац, що мав в основі розміри 116×58 м, був, очевидно, гаремом Унташ-Напіріші. Інша будівля була, можливо, палацом, де жив сам цар. Під кімнатами на західній стороні двору ретельно сховані сходові марші вели на глибині 6 м у підземні склепи, що, слід думати, служили царськими гробницями. Зовнішня стіна мала в довжину понад 4 тис. м. Втім, Унташ-Напіріші не вдалось завершити задумане і Дур-Унташ був закинутий.

Кітен-Хутран (1235-1210 рр. до н.е.). Останнім царем династії Ігехалкідів став Кітен-Хутран. В 1226 р. до н.е. він, скориставшись зміною правителя у Вавілоні, рушив своє військо на Месопотамію. «Він простяг руку до Ніппура, розсіяв його народ, зруйнував Дер і Едімгалькаламму, забрав в полон його народ, прогнав Елліль-надін-шумі, царя, і обірвав правління його», — повідомляє «Хроніка Р». Через півтора року Кіттен-Хутран зно-

ву «напав на країну Аккад... Він зруйнував місто Іссін, переправився через ріку Ідіглат [тобто Тігр].., вчинив жахливий розгром, силу народу... погнав в пустиню».

Однак Ассірія, яка розглядала Вавілонію як сферу свого впливу, не допустила повного її розгрому. В 1210 р. до н.е. цар Тукульті-Нінурта I (1245-1208 рр. до н.е.) переможно просунувся до Нижнього моря (суч. Перської затоки) і захопив його еламське узбережжя, загрожуючи Сузіані з півдня. Кітен-Хутран раптово зник з історичної арени, а разом з ним і династія Ігехалкідів.

Династія Шутрукідів (1205-1100 рр. до н.е.). Засновником нової династії став Халлутуш-Іншушинак, а найбільш удачливим її представником — його син Шутрук-Наххунте I (1185-1155 рр. до н.е.), за якого в Хатамті почалось піднесення. В 1158 р. до н.е., розгромивши вавілонського царя Елліль-надін-аххе, він поклав кінець кассітській династії. На знак перемоги еламський цар вивіз з Вавілону статую Маніштушу, стелу Нарам-Сіна, стовп з законами Хаммурапі тощо (саме в Сузах в кін. XIX ст. археологи знайшли їх). Вавілон, Сіппар, Ніппур і інші міста Месопотамії опинились під владою Хатамті.

Завойовницька політика була продовжена Шілхак-Іншушинаком (1155-1120 рр. до н.е.), який значно розширив територію Хатамті. Однак, його спадкоємець Хутелудуш-Іншушинак (1120-1110 рр. до н.е.) в кінці свого правління змушений був уступити Вавілонії панування над Південною Месопотамією. В 1110 р. до н.е. вавілонський цар Навуходоносор I (1126-1105 рр. до н.е.) в битві при м. Дер завдав Еламу такого удару, що на три століття ця держава зникає з історичних джерел.

Соціально-економічний розвиток в II тис. до н.е. З поч. II тис. до н.е. стали інтенсивно розвиватись приватні господарства з використанням рабської праці. Це приводило до майнової диференціації, розпаду територіальних общин і розорення вільних общинників, які позбавлялись наділів і засобів праці. Земля стала зосереджуватись в руках окремих економічно могутніх сімей.

На зміну сусідсько-територіальним общинам почали приходити общини великосімейні. Виробники, які входили в них, були пов'язані сімейними узами. Великосімейні общини колективно володіли землею і спільно обробляли її, а потім поділяли доходи між собою. З часом до їх складу могли входити і люди, що не були родичами. Для цього треба було тільки укласти договір про «братство» і передати свою землю в общинне користування («Приватноправові документи першої пол. II тис. до н.е. з Суз», 1, 1-4). Однак, поступово такі угоди стали застосовувати для збільшення робочої сили за рахунок малоземельних вільних, що, вступивши в общину, втрачали свою власність і брали участь в обробці землі, одержуючи за це частину врожаю. Незаможним доводилось прибігати до позичок зерном або грішми, віддаючи в заставу свої житла або сади. Крім погашення позички кредитор вимагав також сплати процентів. Тому багато незаможних опинялись в борговому рабстві. Поступово процеси майнової диференціації привели до розкладання великосімейної общини, розпаду колективу сімей як єдиного господарського осередку, поділу общинного майна між окремими членами і навіть до оренди і продажу землі.

Поряд з общинними, а пізніше і приватновласницькими господарствами в Еламі були також царські і храмові господарства. Храми були власниками великих земельних володінь, займались торговельними і лихварськими операціями, даючи в борг під проценти зерно, гроші і т.д. Частина храмових земель здавалась в оренду, інші угіддя обробляли храмові раби, а також общинники. Однак в I тис. до н.е. внаслідок нескінченних воєн і руйнівних вторгнень чужоземців на територію Хатамті храмові господарства розорювались і переставали відігравати значну роль в економічному житті країни.

На відміну від Вавілонії і ін. країн Сходу досить високе соціально-економічне становище в Еламі займала жінка. Один з еламських царів призначив свою матір намісницею Суз. Вона могла виступати в суді як свідок, позивачка і відповідачка. При цьому дочки одержували однакову з синами частку спадщини («Приватноправові документи першої пол. II тис. до н.е. з Суз», 2, 5-7, 9-10 і д.).

Новоеламський період (760-640 рр. до н.е.). Повернення Хатамті до тодішньої «світової» політики відбувалось довго і важко. В першій пол. VIII ст. до н.е. в Месопотамії домінувала могутня Ассірія, а на Іранському нагір'ї розселились іранські племена, що все більше тіснили еламітів. Саме Новоеламське царство було повне внутрішніх протиріч і розбратів між окремими областями і членами правлячої династії. В цих умовах правлячим класом була обрана орієнтація на союз з Вавілонією, яку взявся втілювати у життя Хумбан-Тах-Рах (760-742 рр. до н.е.) і заснована ним новоеламська династія.

Хумбан-Нікаш (742-717 рр. до н.е.). Коли в 722 р. до н.е. владу у Вавілоні захопив халдейський вождь Мáрдук-апла-іддін II (722-710 рр. до н.е.), еламський цар Хумбан-Нікаш негайно уклав з ним антиассірійський союз. В 720 р. до н.е. біля м. Дер відбувся бій між еламітами і ассірійцями і Хумбан-Нікаш розбив прославлену ассірійську армію на чолі з видатним полководцем — царем Саргоном II (722-705 р. до н.е.). Мардук-Апла-Іддін II поспішив на допомогу союзнику, але прибув тільки тоді, коли ассірійці вже відступили.

Шутрук-Наххунте II (717-699 рр. до н.е.). Спадкоємець Хумбан-Нікаша, «син його сестри» — Шутрук-Наххунте II продовжив завойовницьку політику і підкорив своїй владі 32 області. Відрізняючись підкресленою побожністю, він відправив свого верховного жерця Шутруру в усі завойовані міста, наказавши йому стягувати в якості данини биків для жертвоприношень і спорудити скрізь царські статуї. Дотримуючись антиассірійської політики своїх попередників, Шутрук-Наххунте II в 711 р. до н.е. послав на підмогу повсталому племені елліпі 4500 лучників, але Саргон II розгромив військо союзників.

В 710 р. до н.е. Саргон II виступив проти Мардук-Апла-Іддіна, змусивши його виїхати до Еламу. Ассірійське військо вторглось на територію противника; кілька міст було обкладене даниною. Крім того, населення міста

Сакбат було повністю депортоване не в Ассірію, а на їх місце заселені жителі Коммагени. Шутрук-Наххунте II також був змушений віддати як заставу місто Бірту, а якийсь Набу-пакід-ілан був призначений збирати данину з еламітів.

Син і спадкоємець Саргона II — Сінаххеріб (705-681 рр. до н.е.) відмовився коронуватись у Вавілоні, чим викликав сплеск невдоволення в суспільстві. Скориставшись цим, Мардук-Апла-Іддін став збиратись на батьківщину і Шутрук-Наххунте II виділив йому 80 тис. воїнів з двома воєначальниками. Ассірійські гарнізони були вигнані і в 703 р. до н.е. Мардук-Апла-Іддін знову зайняв вавілонський трон. Але наступного року Сінаххеріб особисто очолив похід на Вавілонію. «В першому моєму поході, — зазначено в його анналах, — я в околицях Кіша завдав поразки Мардук-Апла-Ідділу, царю Кар-Дуніаша і воїнам Еламу, поплічника його. Посеред цього бою він покинув свій табір, втік один і врятував своє життя». Але Сінаххеріб знову не захотів зайняти вавілонський трон, а посадив на нього якогось Бел-ібні, а коли той не виправдав довіри, на його місце призначив свого сина і спадкоємця Ашшур-Надін-Шумі (700-694 рр. до н.е.).

В 699 р. до н.е. в Хатамті відбувся двірцевий переворот. Шутрук-Наххунте II був скинутий своїм молодшим братом Халлутуш-Іншушинаком і ув'язнений.

Халлутуш-Іншушинак II (699-693 рр. до н.е.). Узурпатор віддав Мардук-Апла-Ідділу місто Нагіту на одному з островів Перської затоки. В 694 р. до н.е. Сінаххеріб, побудувавши флот, захопив Нагіту. У відповідь на це Халлутуш-Іншушинак в жовтні 694 р. до н.е. взяв вавілонське місто Сіппар, відрізавши ассірійцям зв'язок з тилом. Незабаром намісник Вавілона Ашшур-Надін-Шумі був взятий в полон і відправлений в Елам, де помер (або був вбитий). На вавілонський трон Халлутуш-Іншушинак II посадив свого ставленика Нергал-Ушезіба. Однак, у вересні 693 р. до н.е. Сінаххеріб в битві при Ніппурі одержав велику перемогу над об'єднаними силами вавілонян і еламітів. Нергал-Ушезіб потрапив в полон до ассірійців, а Халлуташ-Іншушинак II із залишками своєї армії втік в Елам, але, як повідомляє «Вавілонська хроніка», «жителі Суз замкнули перед ним брами і вбили його». До влади прийшов його син Кутір-Наххунте II.

Кутір-Наххунте II (693-692 рр. до н.е.). Негайно Сінаххеріб почав воєнні дії і взяв 34 еламських міста. Кутір-Наххунте втік у віддалену гірську твердиню Хідалу. Ассірійське військо стало переслідувати його, але різке похолодання і паводок на р. Керхе змусили Сінаххеріба повернутись. Згідно «Вавілонської хроніки», в кінці липня 692 р. до н.е. Кутір-Наххунте II «був під час повстання взятий в полон і вбитий». Трон дістався молодшому сину Халлутуш-Іншушинака II — Хумбан-Німені.

Хумбан-Німена (692-689 рр. до н.е.). Ще в 693 р. до н.е., за підтримки еламітів вавілонський трон дістався вождю халдейського племені біт-даккурі Мушезіб-Мардуку (693-689 рр. до н.е.). В 691 р. до н.е. Сінаххеріб рушив свої війська на Вавілон. Вавілоняни запросили допомоги в Хумбан-Німени, віддавши йому скарби Есагіли. До них приєднались кілька халдейських і арамейських племен, а також плем'я елліпі, Парсуаш (Персіда), Аншан і Пашері. Навесні 691 р. до н.е. при місті Халул біля гирла р. Діяли відбулась грандіозна битва, що закінчилась «внічию», але величезні втрати змусили обидві сторони тимчасово припинити воєнні дії. В квітні 689 р. до н.е. Хумбан-німену розбив параліч і, скориставшись цим, Сінаххеріб в грудні цього ж року захопив Вавілон і до основи зруйнував його.

Після смерті Хумбан-Німени трон Хатамті перейшов до його двоюрідного брата Хумбан-Халташа I (689-681 рр. до н.е.), про правління якого відомостей не збереглось.

Хумбан-Халташ II (681-675 рр. до н.е.). Новий правитель спочатку намагався підтримувати добросусідські відносини з царем Асархаддоном (681-669 рр. до н.е.). Коли лідер чергового повстання у Вавілонії — цар Примор'я Набу-Зер-Кіті-Лішир, син Мардук-Апла-Ідділа II, після розгрому повсталих, втік до Еламу, розраховуючи знайти в ньому притулок, він був там вбитий. Але в 675 р. до н.е. Хумбан-Халташ II зненацька здійснив набіг на вавілонське місто Сіппар і розграбував його. Незабаром після цього цар помер, «не виявивши ознак хвороби» («Вавілонська хроніка») і воцарився його брат Уртакі.

Уртакі (675-663 рр. до н.е.). Спочатку він також підтримував дружні відносини з Асархаддоном і в 674 р. до н.е. повернув Вавілону статуї богів, колись вивезені еламськими царями. Ассірія не залишилась в боргу: за словами царя Ашшурбанапала (669-629 р. до н.е.), коли Елам охопила посуха, він направив туди зі своїх особистих запасів зерно і дав притулок еламітам, що рятувались від голоду. Однак Уртакі, якого турбувало посилення Ассірії, порушив мир. В 665 р. до н.е. в союзі з вождем арамейського племені гамбулу — Бел-Ікішем і ассірійським намісником у Примор'ї — Набу-Шум-Ерешем він зненацька увірвався в південні окраїни Вавілонії і навіть підійшов до самого Вавілона, де став табором. Ашшурбанапал терміново вислав підмогу і союзники почали відступ, але їх наздогнали і розбили. Через два роки Уртакі і його соратники «раптово померли».

Владу захопив намісник Суз — Темпті-Хумбан-Іншушинак (аккад. Те-Умман). Щоб убезпечити себе від інших претендентів, він вирішив вбити трьох синів Уртакі і двох його племінників, синів Хумбан-Халташа II, але їм вдалось врятуватись в Ассірії. «Вони втекли до мене від кровожерливості Те-Уммана, їх дядька, і кинулись до моїх царських ніг», — пише Ашшурбанапал, і справедливо думаючи, що вони можуть йому пригодитись, дозволив залишитись в Ніневії.

Темпті-Хумбан-Іншушинак (663-653 рр. до н.е.). Закріпившись на троні, Темпті-Хумбан-Іншушинак зажадав від Ашшурбанапала видачі втікачів, але той відмовив і наказав заарештувати еламських послів. У відповідь на це в серпні 653 р. до н.е. еламське військо вторглось в межі Вавілонії. Але вже через десять днів ассірійська армія стояла біля стін фортеці Дер. Оперативність Ашшурбанапала розстроїла плани Темпті-Хумбан-Іншушинака (він не встиг залучити на свій бік арамеїв і халдеїв) і змусила його без бою відступити до Суз. «Щоб врятувати

своє життя, він роздав людям своєї країни срібло і золото», — пише Ашшурбанапал. Однак це не допомогло — еламська армія зазнала повного розгрому. Царя з синами і воєначальниками схопили і стратили. «Голову Те-Уммана, царя Еламу, воїни... спішно притягли і... кинули під мої колеса... Кинджалами я порізав все його обличчя, а потім плюнув на нього», — повідомляє Ашшурбанапал. Сузи здались без бою, а територія Еламу була розділена між царевичами, які в свій час знайшли притулок в Ассирії.

Між ними почалась боротьба за владу, з якої переможцем вийшов двоюрідний брат Темпті-Хумбан-Іншушинака — Аттахамітті-Іншушинак (653-648 рр. до н.е.). Після його смерті трон перейшов до його сина Хумбан-Халташа (аккад. Умман-Алдаш).

Хумбан-Халташ III (648-640 рр. до н.е.). Ашшурбанапал зажадав в еламітів видати вавілонських втікачів на чолі з Набу-бел-шуматом, онуком Мардук-Апла-Іддіна II, але Хумбан-Халташ III відмовився і травні 646 р. до н.е. почалась війна. Армія туртана і правителя Примор'я Бел-Ібні рушила до Суз, а загони, що стояли біля Дера, виступили в напрямку до Мадакта. Після взяття другим контингентом важливої в стратегічному відношенні фортеці Біт-Імбі, Хумбан-Халташ III покинув Мадакту і втік в гори. Тоді армія туртана Бел-Ібні оволоділа шістьма містами в південно-західній частині Еламу і підійшла до Суз. На трон був посаджений привезений з собою Таммаріту, що був в полоні в Ассирії з 649 р. до н.е. Але не встигли ассирійські загони залишити країну, як новий цар повстав. Ассирійські війська повернулись, скинули Таммаріту і з вогнем і мечем пройшли по всьому Еламу. При цьому було спалено і зруйновано 29 великих еламських міст, в основному фортець і «царських міст».

До влади повернувся Хумбан-Халташ III. Незважаючи на його теперішню покладливість, в 644 р. до н.е. ассирійська армія знову вторглась в Елам, захопила Сузи і зруйнувала місто до основи. З розореної країни Ашшурбанапал вивіз незліченні скарби, в тому числі 18 статуй богів і богинь разом з головним богом — Іншушинаком, 32 статуї еламських царів, відлиті з золота, срібла, міді і багато прикрашені, а також величезне число полонених. Навіть кістки еламських царів були вириті з могил і вивезені в Ассирію. Після цього якийсь Пае проголосив себе царем, але після безуспішних спроб закріпити свою владу здався в полон ассирійцям і був відправлений у Ніневію.

Після відходу ассирійців Хумбан-Халташ III повернувся в Мадакту і, щоб встановити дружні стосунки з Ашшурбанапалом, запропонував йому видати Набу-Бел-Шумате. Однак останній покінчив життя самогубством і ассирійці одержали його труп, покладений для збереження в сіль. Після чого з Еламом був укладений мир, що тривав чотири роки.

В 640 р. до н.е. Ашшурбанапал завдав останнього удару по Хатамті. Хумбан-Халташ III втік на північ, але потрапив в полон до племені елліпі, яке видало його ассирійцям. Так в руках Ашшурбанапала опинилось три еламських царя: Таммаріту, Хумбан-Халташ III і Пае. Він запряг всіх трьох, а на додачу ще і полоненого арабського шейха Уайате, в свою колісницю і вони повезли його в храм Емішміш, щоб принести жертви богині Нінліль. В тріумфальній процесії серед інших вели Набу-Ката-Цабата, найближчого сподвижника Шамаш-Шум-Укіна, а на його шиї висіла засолена голова Набу-Бел-Шумате.

Підпорядкування Хатамті Ассирії виявилось нетривалим: в кін. VII ст. до н.е. сама Ассирійська держава вже перестала існувати. Елам же, роздертий внутрішньополітичними протиріччями, протягом першої пол. VI ст. до н.е. був завойований Мідією, а потім, в 549 р. до н.е., Ахеменідами.

2. ІРАНСЬКЕ НАГІР'Я І СЕРЕДНЯ АЗІЯ В III—II тис. до н.е.

Іранське нагір'я і Середня Азія в Стародавності являли собою регіон, різноманітний за природно-кліматичними умовами, але єдиний в географічному і культурно-історичному відношенні.

Географія і природні умови. Стародавній Іран, тобто землі, зайняті, в основному, сучасними державами Іран і Афганістан, на захід від субконтиненту Індостан, являє собою велике нагір'я, центральну частину якого займають безплідні пустині з різко вираженим континентальним кліматом. Більш сприятливі для розвитку економіки і культури оазиси, розташовані вздовж оточуючих нагір'я гірських хребтів і зрошувані невеликими річками і струмками. На півночі нагір'я височить система Ельбрусу, до якої примикають Туркмено-Хорасанські гори, північне відгалуження яких проходить вже територією Середньої Азії і зветься Копетдаг. З заходу і південного сходу нагір'я обгороджують Загрос і Південно-Іранські гори. В Стародавності на схилах всіх цих гір зеленіли багаті ліси, що давали будівельну деревину. На високих ділянках дотепер росте дикий ячмінь і водяться гірські козли і барани.

В більшості районів Ірану землеробство вимагає штучного зрошення, для якого використовуються всі наявні водні ресурси — і невеликі річки, і струмки, що збігають з гір, і навіть сезонні водотоки. Порівняно добре забезпечений водою Південно-Західний Іран — Хузестан, де протікають ріки Каруун і Керхе, а сухий субтропічний клімат і родючий грунт дають можливість одержувати великі врожаї. З корисних копалин, крім нафти, що в Стародавності майже не використовувалась, є поклади міді, заліза і срібла.

Територія Середньої Азії значною мірою складається з Туранської низовини, якою протікають ріки Амудар'я і Сирдар'я. Однак, майже всю низовину займають дві великі піщані пустині — Каракуми і Кизилкуми. На півдні між Каракумами і Копетдагом тягнеться вузька смужка підгірської рівнини, зрошуваної потоками, що збігають з гір. Далі на схід течуть дві досить великі ріки — Мургаб і Теджен (Геріруд), дельти яких згасають в

каракумських пісках. В межиріччі Амудар'ї і Сирдар'ї тече ще одна ріка — Зеравшан, на берегах якої розташовані найбільш багаті оазиси Середньої Азії. Досить зручні для поливного землеробства і лесові долини правих приток Амудар'ї з характерним для них теплим літом і м'якою зимою. На сході Середньої Азії розташовані значні гірські масиви — Тянь-Шань і Памір.

В III тис. до н.е. через Іранське нагір'я проходять торгові шляхи, якими на північний схід суч. Ірану і в Південну Туркменію прибувають з Шумеру і Еламу зразки для місцевої культової глиняної і золотої дрібної скульптури і інших дрібних виробів. Цими ж шляхами в різні центри Ірану і Передню Азію надходить лазурит з Північного Афганістану, індійський сердоліk, срібло і золото. Але найважливішим товаром було олово. Грецький географ Страбон (64 р. до н.е. - 24 р. н.е.) назвав його джерелом Дрангіану — країну на південному заході суч. Афганістану. Це підтвердилось на поч. 1970-х років, коли тут були виявлені великі стародавні олов'яні виробітки, давно вичерпані.

Населення і мови. В південно-західній частині Іранського нагір'я, в долині рік Карун і Керхе, вже в кін. IV — на поч. III тис. до н.е. еламіти закладають основи високорозвиненої цивілізації. Етнічна належність населення інших оазисів Ірану залишається неясною. Для всієї епохи неоліту тут всюди характерне виготовлення різноманітного глиняного посуду з високомистецьким багатобарвним орнаментальним розписом. З цієї причини всі тутешні культури, досить різні в деталях з археологічної точки зору, називаються узагальнено культурою фарбованої кераміки. З клинописних джерел випливає, що в північно-західних частинах нагір'я говорили хуррітськими діалектами, а в західних — кутійською мовою (можливо, вона відноситься до східно-кавказької гілки) і кассітською (як припускають, вона відноситься до дравідійських мов).

Виникнення міст-держав. На західних схилах Іранського нагір'я в кін. III тис. до н.е. виникають укріплені міста-держави. Великі, але не укріплені селища землеробів існували до цього часу і в південних, передгірних районах суч. Туркменії (городища Алтин-тепе, Намазга́-тепе́, Ана́у і ін.). І для перших, і для других характерні великі, багатокімнатні будинки — імовірно, житла великосімейних домашніх общин. В хуррітів на західній окраїні нагір'я такі общини жили також в укріплених вежах.

В III тис. до н.е. в Середній Азії була одомашнена нова важлива транспортна тварина — двогорбий верблюд. Його почали запрягати в чотириколісні вози. В долинах невеликих рік з'являється досить добре розвинуте землеробство. Зрошувальні канали завдовжки до 3 км нагадують ті, що копали в Південній Месопотамії в кін. IV тис. до н.е.

До сер. III тис. до н.е. на південному заході Середньої Азії, в долинах рік Мургаб і Зеравшан виникають великі поселення площею в десятки гектарів із забудовою міського типу, будинками для великих сімей, з великими культовими спорудами, обгородженими товстими стінами з сирцевої цегли. Їх оточували дрібні селища з кількох великосімейних жител. Крім сільського господарства розвивались ремесло і торгівля з Месопотамією і Хараппською цивілізацією. Аналогічна картина створення передміської культури представлена також городищами Шах-і Сохте і Мундігак в Дрангіані (суч. Афганістан).

Однак, в епоху бронзи процес формування класового суспільства, що тривав по всьому Іранському нагір'ю і південній Середній Азії, змінився періодом регресу, причини якого не з'ясовані. II тисячоліття до н.е. було епохою посух і етнічних переміщень в Середній Азії і Ірані. Саме в цей час тут з'являються індоіранські племена.

Арійська проблема і міграції індоіранських племен. Нині весь Північний і частково Південний Індостан, Афганістан, Іран і частина Середньої Азії переважно населені етнічними спільнотами, що говорять індоєвропейськими мовами — індоарійськими, дардо-кафірськими і іранськими, об'єднаними під назвою індоіранських. Їх прабатьківщиною звичайно вважаються або широколистяні ліси на сході Центральної і в Південній Європі, або степові простори на півночі Чорного і Каспійського морів.

Початок розпаду індоєвропейської спільноти відносять до IV тис. до н.е. З цього часу племена, що говорили індоєвропейськими діалектами, поширювались на південь — в Анатолію (хетти, лувійці), на південний захід — на Балканський півострів (греки, фракійці) і на південний схід — індоіранці. Пізніше почались рухи племен на захід — в Італію (італіки), в західні області Європи (кельти, пізніше германці), а також в ліси Прибалтики (литовці, латиші), Польщі, Білорусії і далі (слов'яни).

Індоіранська єдність утворилась в сер. III тис. до н.е. На її існування вказують близькість мов стародавніх іранців і індоаріїв, а також спільні явища в культурі і релігії. Поділ відбувся вже після сер. II тис. до н.е., коли одна частина племен осіла в Ірані, а інша продовжувала просування в Індію. Племінну знать індоіранців означали терміном арья — «благородні» (пор. грец. ἀριστεύς — «знатний», «благородного походження»»), в зв'язку з чим індоіранські за мовою племена також називаються арійськими. Ті з них, що залишились на Іранському нагір'ї, дали назву країні — Аріана (пізніше трансформовану в Іран). Тих же, що пішли далі в Індію, стали називати індоаріями. Мови індоіранців називають іранськими і індоарійськими відповідно (проміжне становище займають дардо-кафірські мови, причому їх носії прийшли в ірано-індійський регіон трохи раніше). При пересуванні індоіранців відбувалось засвоєння індоєвропейських мов місцевими племенами.

Дардо-кафіри, іранці і індоарії пройшли через Іранське нагір'я, однак не встановлено, ні звідки вони рухались, ні якими шляхами дійшли до окраїн нагір'я — письмових свідчень про це немає, а дані лінгвістики і археології тлумачаться по-різному. Прийнято вважати, що рухаючись окремими хвилями, розділеними між собою поколіннями, індоіранці мігрували протягом середини — другої половини II тис. до н.е. Не виключаючи можливості просочування їх окремих груп прикаспійським шляхом через Східне Закавказзя і далі через гори Іранського Азербайджану, слід вважати основною лінією їх проникнення на південь долину р. Теджена (Геріруда) в

суч. Туркменії і Афганістані. Одна з їх груп, що поклонялась Індрі і іншим індоарійським девам (можливо, це були дардо-кафіри), ще в XVI ст. до н.е. зіткнулась з хуррітською державою Ханігальбат і, давши їй індоіранську династію, сприяла утворенню могутньої держави Мітáнні (1560-1260 рр. до н.е.).

Східна частина Іранського нагір'я по долині р. Теджен-Геріруд була заселена іранськими племенами вже до сер. II тис. до н.е. Можна припустити, що жителі передміських поселень південної Середньої Азії (Намазгá-Тепé VI) і сходу Іранського нагір'я в цей час стали іранськими за мовами. Натомість культура Яз-Тепé I (Південна Туркменія) з IX ст. до н.е. представляється вже безсумнівно іранською.

«Західні» іранці (перси, мідяни і парфяни), перебуваючи на шляху до місць свого майбутнього проживання, десь на просторах Іранського нагір'я освоїли легку кінну колісницю, що пізніше відіграла важливу роль в їх історії і культурі. Натомість «східні» іранці (согдійці, хорезмійці, бактрійці, саки, скіфи, кіммерійці і ін.) продовжували жити на всьому просторі степів від Дунаю і Чорного моря до Середньої Азії і північної окраїни Іранського нагір'я протягом I тис. до н.е. До початку нашої ери вони майже не просунулись на територію Іранського нагір'я, залишаючись, за винятком бактрійців, в Середній Азії, Казахстані і Східній Європі.

Можна констатувати, що іранці жили патріархальними племенами, які займались скотарством (розводили овець і корів) і землеробством. Вони знали плуг (соху) і волячий візок на суцільних колесах. Був відомий і кінь, але верхова їзда (без стремен) поширилась тільки в другій пол. II тис. до н.е. Ймовірним представляється наявність патріархально-рабських відносин. Виділяються військові дружини і жрецтво, звідки система поділу суспільства на верстви жерців, воїнів і землеробів-скотарів. Дослідження культур епохи бронзи півдня Середньої Азії і сходу Іранського нагір'я (Намазгá-тепé, Анáу, Тепé-Яхья́, Мундігак і т.п.) свідчить про існування досить високорозвиненої цивілізації на початковій стадії майнового і станово-класового розшарування.

Протягом другої пол. II — першої пол. I тис. до н.е. в регіоні простежуються зміни в похоронних обрядах. Так, в похованнях XIV—XIII ст. до н.е. між гирлами рік Кафірнігáн і Сурхандарья́ (суч. Таджикистан) виявлений обряд трупоспалення. В епоху культури Намазгá-тепé VI в могилі продовжували розводити багаття, але труп не спалювали, а укладали в скорченому положенні на боці. В Південному Таджикистані перелому II—I тис. до н.е. трупоспалення заміняється обрядом трупоположення.

Трупоположення скорчених кістяків з інвентарем все ще простежується і в Центральному Ірані, і в більшій частині Середньої Азії на рубежі II і I тис. до н.е. і пізніше. Але в Південному Таджикистані першої третини I тис. до н.е. ховали так: на дні земляної ями встановлювався кам'яний ящик, до якого уміщували (без супровідного інвентарю) розчленований труп, прикритий очеретом. Ці приклади наочно демонструють перехід від індоарійського обряду трупоспалення (який був занесений також на Індостан) до іранського звичаю виставляння трупів на розтерзання хижакам і птахам і поховання тільки розчленованих кісток. Таке поховання відображає спробу оберегти стихію родючої землі від опоганення контактом з мертвим тілом.

Таким чином, іранський звичай оберігати від трупної скверни чисті стихії вогню, води і родючої землі, пов'язаний з культом вогню, очевидно, виник на півдні Середньої Азії і сході Іранського нагір'я в першій третині I тис. до н.е. До сер. VI ст. до н.е. він поширився до Мідії і Персії, але там був ще новиною і застосовувався не повсюдно. З цим обрядом прийнято пов'язувати наявність зороастрійських релігійних уявлень.

Авéста і зороастри́зм. Священна книга іранської релігії зороастри́зму — Авéста написана мовою, проміжною між східноіранськими (хорезмійською, согдійською, бактрійською) і західноіранськими (мідійською, перською, парфянською); її прийнято називати авестійською.

Час і місце виникнення. Із змісту Авéсти випливає, по-перше, що її творці нічого не знали про держави Мідію і Персію і не вживали розробленої перської адміністративної термінології, яка, однак, вплинула на всі мови від Греції до Індії між VI і IV ст. до н.е. По-друге, період створення Авести був досить тривалим. По-третє, найважливіша частина Авести — «Гати» (віршовані проповіді) законовчителя Заратýштри — з'явилась внаслідок релігійної реформи, яка могла відбутись тільки в умовах формування класового суспільства. Все це змушує датувати Авесту IX — поч. VI ст. до н.е.

Археологічні дослідження допомагають локалізувати місце виникнення Авести південною Середньою Азією і східною частиною Іранського нагір'я. Тут протягом перших століть I тис. до н.е. територія землеробських культур значно розширилась. Відбувається поступовий перехід від бронзи до заліза з широким використанням вод не тільки передгірних струмків, але і рік Теджен (Геріруд), Мургаб і Амудар'я́. Ці культури відомі між X і VI ст. до н.е. в Гірканії (біля південно-східного кута Каспійського моря), Парфії (на півдні нинішньої Туркменії), Ареї (в долині р. Теджен-Геріруд), Маргіані (долині р. Мургаб), Согдіані (в долині р. Зеравшан), Бактрії (на лівобережжі р. Амудар'ї) і в Дрангіані (на південному заході суч. Афганістану).

Держава Арьйо-Ша́йана (Арья́нам-Вайджо). Дані Авести, а також свідчення грецьких авторів дозволяють припускати, що в IX—VII ст. до н.е. на півдні Середньої Азії і сході Іранського нагір'я відбуваються процеси соціально-економічного розшарування суспільства і виникнення держав у формі міських центрів і нестійких територіально-племінних об'єднань. Так, гімн богу Мітрі, покровителю угод, свідчить, що в цей час існував військовий союз племен під назвою Арьйо-Ша́йана (Арья́нам-Вайджо), що охоплював долину рік Теджен (Геріруд) і Мургаб (частина суч. Афганістану і Туркменії), а також середню і нижню течії Амудар'ї.

Створювати об'єднання розпочав якийсь Кава́та з титулом ка́ві («співак», «віщун»), родом з Дрангіани (суч. південно-західний Афганістан). Пізніше Арьйо-Ша́йана була завойована Франграсьяном — вождем кочівників-туранців (одного зі скіфсько-сакських племен). Однак, він був вбитий біля «глибокого озера з солоними водами» (Аральського моря) нащадком Кава́ти — Ка́ві Хаусравою, який і об'єднав всю Арьйо-Ша́йану.

Суспільно-господарський уклад Арьйо-Ша́йани. З Авести відомо, що суспільство Арьйо-Ша́йани поділялось на три стани — воїнів, жерців і землеробів-скотарів. В невеликій кількості були наявні патріархальні раби. Основним господарським осередком був дмана («дім»), тобто великосімейна патріархальна община. Група дман складала віс («рід»), очолюваний патріархом. Нарешті, віси поєднувались в да́хью («країну») на чолі з са́старом («вождем-воєначальником»), що правив разом з радою старійшин і народними зборами.

Зарату́штра і його вчення. При дворі са́стара Ка́ві Віштаспи (VII ст. до н.е.) жив проповідник Зарату́штра (давньогрец. Зороа́стр) — творець нової релігійно-філософську системи. Індоіранські народи споконвіку поклонялись двом родам божеств: аху́ри (санскр. асу́ри) були «старшими богами», а де́ви — «молодшими». Ці останні вимагали багатих кривавих жертв і Заратуштра в своїх «Гатах» (віршованих проповідях) засудив витрату (особливо іранцями-кочівниками) життєво необхідної землеробам рогатої худоби. Тому деви були оголошені ним злими де́монами (фальшивими богами), щоправда, майже ніде не названими по імені, натомість ахури — благими духами, уособлюючими чесноти і в той же час благі стихії Всесвіту: вогонь, воду і родючу землю (у ведичній релігії індоаріїв було зроблено навпаки: деви залишились благими богами, а асури були віднесені до злих демонів).

З ахурів головним був Ма́зда (авест. «Мудрий»), що відкрився Заратуштрі після довгих духовних пошуків і дав йому основи нового віровчення. В «Гатах» він представлений творцем-деміургом буття, світил, землі, неба і води, дня і ночі, худоби і рослин. Будучи власником Аші або Арти («Істини») — закону функціонування Всесвіту, Аху́ра Ма́зда («Господь Мудрий») створив тіла і душі людей, — і дарував їм свободу волі. Це він створює блага світу і дарує їх людству.

З Ахура Маздою, оточеним ахурами («благими духами»), бореться А́нхра Ма́нью («Злий Дух»), що очолює девів, уособлюючих зло. Обов'язки кожного віруючого землероба — захищати худобу, обробляти землю, не опоганювати добрі стихії, дотримуватись чеснот, і тоді після смерті він увійде до раю Гаро-дмана, шлях до якого проходить по «мосту душ», вузькому, як тонка волосинка або як лезо ножа. В кінці віків прийде нащадок Заратуштри, чудесний Спаситель, і А́нхра Ма́нью буде переможений. Слід думати, що це останнє уявлення, як і наказ віруючим вбивати шкідливих тварин і комах і виставляти трупи на поталу птахам, щоб уникнути опоганення стихій, було введене пізніше.

В кінці свого довгого життя Заратуштра загинув від рук хья́уна — бактрійських кочівників, що воювали проти царства Ка́ві Віштаспи; загинуло і саме царство. На його місці утворилось царство Ба́ктрія в середній і верхній течії Амудар'ї зі столицею в м. Бактра (Балха). Воно проіснувало до сер. VI ст. до н.е., коли було завойовано мідянами, а потім персами. Назва Арьйо-Ша́йана (Арья́нам-Вайджо) стало або напівміфічним, або (у формі «Аріана») загальним позначенням кількох країн, де жили арії. Бактрійське царство пам'ятали краще, і в пізнішій легенді Віштаспу і його двір стали поміщати в Бактрі (Балху).

Склад Аве́сти. Заратуштра залишив учнів і послідовників. Правда, спогади про точний зміст його вчення були неясними, і до Заратуштри звели досить різні і взаємно суперечливі вірування. «Гати» Заратуштри і інші твори зороастризму років п'ятсот зберігались усно. Пізніше до Авести увійшли і гімни богам — Мітрі, богу-покровителю угод, Ана́хіті, богині рік і родючості, священному (хоча і забороненому самим Заратуштрою) напою ха́омі (со́мі індійців) і т.д. Ці гімни («Яшти») були складені задовго до Заратуштри, але їх вирішили включити в Авесту з тієї причини, що віроучитель в своїх віршованих проповідях залишив повалених ним злих девів безіменними.

До Авести також увійшли «Ясна» і «Віспрат» — молитовно-ритуальні тексти (в складі «Ясни» власне і збереглись «Гати»), і, нарешті, «Відевдат» — книга обрядових табу і релігійних покарань і штрафів за їх порушення, складена не пізніше VI ст. до н.е. Були в Авесті і інші книги, але вони не збереглись — з них відомі лише цитати в пізніших творах.

Маги. Невдовзі після загибелі вчителя частина його учнів переселилась в Західний Іран — Мідію, де обернула в свою віру одне з мідійських племен — магів. Не так давно в місцевості Нуш-і Джан, в 70 км на південь від суч. Хамадану (стародавні Екбатани, столиця Мідії) був знайдений зороастрійський храм вогню VIII ст. до н.е., побудований у формі ромбу. В храмі зберігся вівтар вогню висотою 185 см, який складається з цоколя і чотирьох сходинок. Згодом означення «маг» стало синонімом поняття «зороастрійський жрець». В Мідії вчення Заратуштри в тлумаченні магів стало першою в світі офіційною державною релігією.

3. КІММЕРІЙЦІ І СКІФИ В ПЕРЕДНІЙ АЗІЇ (714-585 рр. до н.е.)
МІДІЙСЬКА ДЕРЖАВА (727-550 рр. до н.е.)

З кін. VIII ст. до н.е. іранські народи починають брати активну участь в житті цивілізованого світу. Почалось це із вторгнень кіммерійців і скіфів на Вірменське нагір'я і в Передню Азію. В етнічно-мовному відношенні скіфи і кіммерійці були споріднені як між собою, так і з мідійцями і персами. Всі вони говорили різними діалектами іранських мов. Перси називали всі скіфські племена са́ками. Греки ж називали кочові племена Південно-Східної Європи і Середньої Азії скіфами. Сучасна наука найменування скіфи звичайно застосовує до стародавніх жителів Північного Причорномор'я, а скіфів Середньої Азії називає са́ками. Кіммерійська і скіфська кіннота, складена з добре навчених вершників, які стріляли з лука на повному скаку, представляла значну загрозу для давньосхідних держав.

Кіммерійці. В Гомера кіммерійці (грец. κιμμέριοι) постають як легендарний народ, що живе на крайньому Заході біля океану, куди ніколи не проникають промені сонця (Одіссея, XI, 14-19). Геродот (IV, 11) називає кіммерійців доскіфським населенням степової частини Північного Причорномор'я. Вони проникли в Закавказзя, в місцевість на північному заході від оз. Севан, і в 714 р. до н.е. потрапили в поле зору ассирійців під ім'ям гімірру або гіміррайці. Ашшур-Рісуа, агент ассирійського царя Саргона II (722-705 рр. до н.е.) в Урарту, в своєму донесенні повідомляє, що гімірру платили данину Урарту, однак, коли цар Руса I (735-713 рр. до н.е.) вирушив проти них, то зазнав поразки, втративши вісім тисяч воїнів (Донесення ассирійських шпигунів Саргону II про становище в Урарту, 10). В цей же час кіммерійці напали на сусідню з Манною область Уасі, в районі оз. Урмія. Після цих подій кіммерійці пропадають з ассирійських джерел більше, ніж на три десятиліття. За цей час частина кіммерійців просунулась в західну частину Анатолії, а інша група зупинилась поблизу східних границь Ассирії. Анатолійські кіммерійці в союзі з Табалом, Хіллакку і західними мушкі ворогували з Ассирією. В 679 р. до н.е. Ассархаддон (681-669 рр. до н.е.) розбив військо кіммерійського царя Теушпи (Надпис Асархаддона, Призми А і С). Однак, вже в 676 р. до н.е. кіммерійці в союзі з урартським царем Русою II (685-645 рр. до н.е.) підкорили частину Фрігії, причому в битві з ними поліг цар Мідас II (696-676 рр. до н.е.). Східна група кочівників взяла участь в антиассирійському повстанні мідійців, очоленому царем Фраортом (Хшатрітою, 675-653 рр. до н.е.), внаслідок якого Мідія в 672 р. до н.е. звільнилась. Очевидно, невдовзі після цього східні кіммерійці асимілюються місцевим населенням і зникають з історичної арени, чого не можна сказати про їх західних одноплемінників.

Більше двох десятиліть західні кіммерійці разом з фракійцями-трерами спустошували Фрігію, поки в 653 р. до н.е. їх не розбиває скіфський цар Мадій. Після цього разом з Фрігією вони потрапляють в залежність від Лідії. Однак, в правління лідійського царя Гігеса (680-644 рр. до н.е.) кіммерійцям під покровительством Ашшурбанапала (669-629 рр. до н.е.) вдається відновити сили. В 644 р. до н.е. вони на чолі з царем Тугдамме (Лігдамідом), виконуючи наказ свого патрона, нападають на Лідію, внаслідок чого були взяті Сарди і загинув цар Гігес. В цей же час кіммерійці нападають на анатолійських греків і захоплюють міста Магнесію і Ефес.

В 641 р. до н.е. Тугдамме розриває союз з Ассирією і нападає на неї, однак Ашшурбанапалу вдається зупинити його. Незабаром кіммерійський правитель помирає від хвороби, але його спадкоємець Шандакшатру продовжує антиассирійську політику. Закінчується це тим, що в кін. 630-х рр. до н.е. Ашшурбанапал спрямовує на кіммерійців своїх союзників скіфів і ті завдають їм поразки, після якої вони зникають з історичних джерел.

Скіфи і Ішкуза. За повідомленням Геродота (IV, 11), скіфи вторглись в Закавказзя, переслідуючи кіммерійців. Там вони осіли на території суч. Азербайджану і, включивши до свого складу значні групи місцевого скотарського населення, стали робити походи в різні частини Передньої Азії. З Ассирією скіфи зіткнулись в правління Асархаддона (681-669 рр. до н.е.). Вступивши в союз з мідійським царем Хшатрітою (грец. Фраортом, 675-653 рр. до н.е.) і царством Манна, вони приєдналися до антиассирійської боротьби. Але в 674 р. до н.е. Асархаддон здійснив проти коаліції вдалий каральний похід, під час якого загинув скіфський вождь Ішпакай. Його спадкоємець Партатуа (давньогрец. Прототій, 674-653 рр. до н.е.), судячи з запитів царя Асархаддона оракулу, одружився з його дочкою і вийшов з антиассирійської коаліції. Це, з одного боку, дозволило Ассирії на прийнятних умовах закінчити війну на півночі, а з іншого, скіфи одержали можливість закріпитись на Вірменському нагір'ї, в місцевості південніше оз. Урмія. Так виникла скіфська держава Ішкуза.

Спочатку ассирійці вміло використовували скіфів проти своїх противників. Коли в 653 р. до н.е. цар Лідії — Гігес (680-644 рр. до н.е.) запросив в Ашшурбанапала допомоги проти кіммерійців, той направив в Анатолію скіфів на чолі з сином Партатуа — Мадієм (653-625 рр. до н.е.), які розгромили своїх родичів. Того ж року мідійський цар Фраорт (Хшатріта) почав похід на Ассирію і проти його війська знову виступили скіфи. Відбулась битва, в якій Фраорт загинув, а Мадій підкорив своїй владі Мідію. Після цього Ішкуза виросла в значну політичну силу, з якою давньосхідні царі вже не могли справитись. Скіфи здійснювали грабіжницькі походи в Східне Середземномор'я і досягли Південної Палестини, звідки пішли на Єгипет. Фараон Псамметіх I (664-610 рр. до н.е.) відкупився від них дарами і скіфи повернулись в Ішкузу, по дорозі розграбувавши в сірійському місті Аскалоні храм богині Астарти (Геродот, Історія, I, 105).

Геродот так описував панування скіфів (I, 106): «Протягом двадцяти восьми років скіфи панували над Азією, і за цей час вони, сповнені нахабності і презирства, все спустошили. Крім того, що вони з кожного стягували данину, яку наклали на всіх, вони ще, об'їжджаючи країну, грабували у всіх те, чим кожен володів». Ішкуза, халдеї і мідійці в 632 р. до н.е. розорили Ніневію — столицю свого колишнього сюзерена Ашшурбанапала.

Тим часом зміцніле Мідійське царство стало тяготитись залежністю від кочівників і енергійний цар Хувахштра (грец. Кіаксар, 653-585 рр. до н.е.) в 625 р. до н.е. підступно знищив скіфських вождів, в тому числі і царя Мадія. З цього часу Ішкуза неухильно слабшає і в 613 р. до н.е. Кіаксар завдає їй смертельного удару. Востаннє згадує про Ішкузу («царство Аскеназьке») біблійний пророк Ієремія в сер. 590-х рр. до н.е., сподіваючись, що в союзі з Мідією, Урарту і Манною вона знищить Вавілон (Ієр., LI, 27). Цього, однак, не сталось: в 585 р. до н.е. мідійський цар Кіаксар остаточно знищує Ішкуза, частина скіфів повертається на Північний Кавказ і далі, в Північне Причорномор'я, частина залишається на Вірменському нагір'ї і асимілюється місцевим населенням.

Ранні етапи історії Мідії (XI—IX ст. до н.е.). Мідійців, які перші з іранських народів створили сильну державу, можна назвати, вслід за давньогрецьким трагіком Есхілом, засновниками панування над Азією (Перси, 762-765).

Географія, природні ресурси і населення. Мідія (аккад. Умман-манда) в Стародавності знаходилась в західній частині Іранського нагір'я, охоплюючи територію, обмежену на півночі рікою Араксом і хребтом Ельбрус на південь від Каспійського моря, на сході пустинею Дешт-і-Кевір, на заході і на півдні ланцюгами гір Загроса. Від Каспійського моря її відокремлювали іранські напівкочові племена кадусіїв, мардів і ін. Поділялась на Велику Мідію на сході і Мідію Атропатéну (грец. «Мала Мідія», суч. Іранський Азербайджан) — на заході. Країна гориста і холодна, але багата родючими долинами; славилась кіньми, сіллю і смарагдами. Головна ріка — Амардус (суч. Сефідруд).

В XI—X ст. до н.е. племена мідійців просунулись з Бактрії і Согдіани в північно-східну частину Іранського нагір'я. На цій території здавна жили племена осілих землеробів і скотарів, що говорили кассітською, кутійською, хуррітською і іншими неіндоєвропейськими мовами. Протягом IX—VIII ст. до н.е. прибульці асимілювали їх, про що свідчить широке розповсюдження могил вершників з повним комплектом озброєння. Наявність серед них багатих поховань з художніми виробами і золотим посудом вказує на виділення військових предводителів, які очолювали кінні дружини. Очевидно, в цей час на території Західного Ірану виникають десятки дрібних князівств, правителі яких мали резиденції у фортецях і укріплених цитаделях невеликих містечок. Всі ці процеси значно прискорились в зв'язку з експансією сусідньої Ассирії.

Під владою Ассирії (834-672 рр. до н.е.). Ресурси регіону привабили Новоассирійське царство і Салманасар III (858-824 рр. до н.е.) у 834 р. до н.е. приєднав західні області Іранського нагір'я. В анналах Адад-Нерарі III (811-783 рр. до н.е.) серед підкорених народів згадуються мадаї (мідійці) і їх країна Умман-манда (Мідія). Племена іранських скотарів і землеробів тоді вперше зіткнулись з високорозвиненою цивілізацією Месопотамії, тому цар Адад-Нерарі III і його мати — вавілонянка Шаммурамат зробили на них незгладиме враження, яке лягло в основу барвистих легенд, пізніше сприйнятих грецькими істориками, в чиїх розповідях цариця Шаммурамат перетворилась в могутню воїтельку і будівельницю Семіраміду. Однак послаблення Ассирії в 778-745 рр. до н.е. внаслідок поразок від Урарту дозволило мадаям звільнитись.

Повернення Ассирії в Умман-манду відбулось за Тіглатпаласара III (745-727 рр. до н.е.). В 743 р. до н.е. він здійснив похід до гори Бікні (суч. Демавенд біля Тегерану) і одержав від мадаїв 9 т лазуриту і 15 т різних бронзових виробів. З Біблії відомо, що в 722 р. до н.е. цар Саргон II (722-705 рр. до н.е.) після взяття Самáрії частину ізраїльтян «переселив у гори Мідійські» (IV Цар., XVII, 6).

Утворення мідійської держави (727-653 рр. до н.е.). Перебуваючи в залежності від Ассирії, області Умман-манди регулярно платили данину, головним чином кіньми, іншою худобою і ремісничими виробами. З іншого боку, призначивши мадаїв відповідальною стороною в своїх відносинах із західними областями Іранського нагір'я, ассирійські царі не перешкоджали іранізації місцевого населення і подальшій консолідації Умман-манди. В кін. VIII ст. до н.е. тут виникають перші великі політичні об'єднання, на чолі яких стояли племінні вожді. Серед них висунувся Дайукку (грец. Δηϊόκης), що і став засновником Мідійського царства.

Дейок (727-675 рр. до н.е.). За свідченням Геродота (I, 96-101), Дейок відрізнявся справедливістю і завоював значний авторитет серед своїх одноплемінників, влагоджуючи їх суперечки з різних питань. За ці якості мешканці поселення, де жив Дейок, обрали його суддею. Чесно виконуючи свої обов'язки протягом кількох років, він зажив гучної слави. Тим часом беззаконня в країні посилювались. Мідійці зібрались на сходку і обрали Дейока царем. Незабаром він об'єднав в єдиний союз шість мідійських племен — бусів, паретакенів, струхатів, арізантів, будіїв і магів (деякі з них представляли місцеве доіранське населення, але швидко асимілювались). Як свою резиденцію правитель звелів побудувати місто Екбатáни (грец. Ἐκβάτανα). Успадкував владу Дейока його син Хшатріта (Каштаріті, Фравартіш), якого Геродот називає Фраортом.

Фраóрт (675-653 рр. до н.е.). Скориставшись війною між ассирійцями і кіммерійцями, мідійські племена в 673 р. до н.е. підняли повстання, яке і очолив Фраорт. На боці мідійців виступили також кіммерійці і скіфи, але незабаром цар Асархаддон (681-669 рр. до н.е.), видавши свою дочку заміж за скіфського вождя Партатуа (Прототія, 674-653 рр. до н.е.), зумів добитись, щоб скіфи відокремились від повсталих. Мідійці ж продовжили боротьбу і в 672 р. до н.е. звільнились, вигнавши ассирійців із західної частини своєї території. Фраорт почав поступово об'єднувати всі мідійські племена, ліквідуючи дрібні князівства. За свідченням Геродота, він також підкорив персів, поклавши початок завоюванню Азії «народ за народом» (I, 102).

До сер. VII ст. до н.е. Мідія стала великою державою Стародавнього Сходу. У 653 р. до н.е. Фраорт почав похід проти Ассирії. Але в цей час скіфи на чолі з царем Мадієм (653-625 рр. до н.е.), будучи союзниками ассирійців, напали на мідійців. Не витримавши боротьби на два фронти, мідійці зазнали поразки, Фраорт загинув і

Умман-манда в 653-625 рр. потрапила під панування скіфів. Царем був визнаний малолітній син Фраорта — Хувахштра (грец. Кіаксар).

Правління Кіаксара (Хувахштри) і розквіт Мідії (653-585 рр. до н.е.). Подорослішавши і ставши правити самостійно, новий цар реорганізував армію за ассирійським зразком. Геродот пише: «Цей Кіаксар... був... набагато войовничішим від своїх попередників і першим розділив азіатське військо на загони за родами зброї і кожному загону — списникам, лучникам і вершникам — наказав діяти самостійно» (I, 103). В 625 р. до н.е. мідійці, за словами Геродота, запросивши «безліч скіфів в гості, напоїли їх доп'яну і перебили» (I, 106). Після цього наступив розквіт Мідійської держави.

Протягом 625-616 рр. до н.е. Кіаксар підкорив більшу частину Іранського нагір'я, а саме Персію, Елам, Парфію, Арейю і Драніану. Тепер мідійці могли звернутись проти свого споконвічного ворога — Ассирії, яка на той час вже більше десяти років воювала з Вавілонією. В 614 р. до н.е. військо на чолі з Кіаксаром спустошило ассирійську провінцію Аррапху, потім захопило стародавню столицю Ашшур і винищило її жителів. Після цього Кіаксар і вавілонський цар Набопаласар (626-605 рр. до н.е.) уклали антиассирійський союз, скріпивши його династичним шлюбом між Навуходоносором, сином Набопаласара, і Амітою, дочкою Кіаксара.

В серпні 612 р. до н.е., викликавши штучну повінь, мідійці і вавілоняни увірвались в Нінéвію і буквально зрівняли її з землею. В кінці того ж року мідійці, обтяжені здобиччю, повернулись додому, поклавши завершення війни на вавілонян. Однак, коли ассирійці укріпились в місті Харрані у Верхній Месопотамії, а фараон Псамметіх I (664-610 рр. до н.е.) послав їм на допомогу значний загін війська, Набопаласару довелось звернутись за підтримкою до Кіаксара. «Вавілонська хроніка» повідомляє: «В місяці арахсамну умман-манда прибули на допомогу царю Аккаду, вони об'єднали свої війська і направились до міста Харрана проти Ашшур-Убалліта, що зайняв ассирійський престол. Страх перед ворогом напав на Ашшур-Убалліта і на єгипетське військо, що прибуло йому на допомогу. Вони покинули місто... Цар Аккада досяг Харрана... місто було взяте. Вони вивезли з міста і храму багато здобичі». В 605 р. до н.е. ассирійці були розбиті під Каркемишем і припинили опір. Внаслідок розгрому їх держави мідійці захопили корінну територію Ассирії (Північну Месопотамію) і область Харран. Поряд з Вавілонією і Єгіптом Мідія стала найбільшою державою на Близькому Сході.

На початку правління Навуходоносора II (605-562 рр. до н.е.) відносини з Мідією залишались ще дружніми. Але він побоювався надмірного посилення союзника і тому на границі з ним побудував сильно укріплену стіну. В 596 р. до н.е. за наказом Кіаксара еламіти напали на Вавілонію; у відповідь в 594 р. до н.е. Навуходоносор II розгромив еламітів і захопив Сузіану. Очікувалась велика війна, але одночасно виникла загроза Мідії з боку лідійського царя Аліатта (612-561 рр. до н.е.), під чий вплив до кін. 590-х рр. до н.е. потрапила Арміна і частина скіфів, що відкочували в межі Лідії. Кіаксар повинен був примиритись з Вавілонією і звернутись проти Лідії.

В ході мідійсько-лідійської війни 590-585 рр. до н.е. були знищені і включені до складу Мідії держави Урарту, Манна і Ішкуза, натомість Арміна, розширивши свою територію, визнала владу Кіаксара. Вирішальна битва військ Кіаксара і Аліатта була зупинена сонячним затемненням 28 травня 585 р. до н.е., що було сприйнято обома сторонами як несприятливе знамення. Незабаром був укладений мирний договір, що встановив границею між Лідією і Мідією ріку Гáліс і був скріплений династичним шлюбом між сином Кіаксара — Іштувегу і лідійською царівною Арієніс. Того ж року Кіаксар помер, залишивши в спадщину своєму сину Іштувегу (грец. Астіаг) велику і могутню державу.

Мідійське суспільство. Значні військові успіхи мідійців можна пояснити тим, що в Мідії в початковий період класове розшарування було незначне і збройні народні маси відігравали велику роль у військовому і політичному житті країни. В кін. VIII — на поч. VI ст. до н.е. тут ще не було розвинутих форм рабства, а лише патріархальне рабовласництво, коли бідняк в силу економічних причин сам прибігав до покровительства багатого сусіда і таким чином потрапляв в залежність від нього. Загарбання колосальних багатств ассирійських царів і знаті помітно прискорило класове розшарування, оскільки левова частина здобичі дісталась знаті. Однак, тривалі війни несприятливо позначались на господарстві рядових общинників, що складали ядро мідійської армії. Коли до сер. VI ст. до н.е. значна частина общинників була поневолена знаттю, Мідію підкорила Персія.

Правління Астіага (585-550 рр. до н.е.) і крах Мідії. Довгий період завойовницьких воєн у царювання Астіага закінчився. Мідія, зберігаючи родоплемінну структуру, включила до свого складу країни, що знаходились на різних, в т.ч. значно вищих, етапах розвитку цивілізації. Перед Астіагом постала важка задача державного будівництва, однак він з нею або не справився, або йому перешкодили її виконати. Володіючи правами і привілеями, родоплемінна знать, одержавши величезні багатства в ході воєн і розпочавши приватизацію общинної власності і поневолення общинників, стала в опозицію до царських перетворень. Це зрозуміло, оскільки сильна централізована влада, здатна зберегти від розпаду величезну державу, могла існувати тільки в боротьбі зі знаттю і відцентровими силами. В цьому протистоянні на боці царської влади опинилось і зороастрійське жрецтво. Зороастризм, що вже утвердився серед східних іранців після включення їх до складу Мідії, почав поширюватись і серед західних іранців. Згідно Геродота, маги займали при дворі Астіага видне положення і він з ними радився. Вони в цей час цілком могли стати ворогами знаті і жрецтва з їх місцевими культами, не уніфікованими і конфронтуючими вченню Заратуштри.

Боротьба мідійської знаті проти царської політики закінчилась перемогою першої. Вона висунула на престол свого ставленика — царя маленького володіння, якому можна було диктувати свою волю. Ним став Кураш або Куруш (грец. Кір) з роду Ахемена, цар Аншана (тобто Персії). Якщо він був, як стверджують Геродот (I, 108) і Діодор Сицилійський (IX, 22), сином Мандани, дочки Астіага, в якого не було своїх синів, то і формально

кандидатура Кіра влаштовувала не тільки мідійську знать, але і більш широкі верстви населення, оскільки влада передавалась від діда до онука.

В 550 р. до н.е. Астіаг вирішив завдати превентивного удару. «Вавілонська хроніка» повідомляє, що він «скликав своє військо і направився проти Кураша, царя Аншана, для завоювання його країни». Однак військо Астіага «обурилось проти нього, і він був схоплений як полонений» і виданий Кіру. Після цього Кір пішов на Екбатани, забрав всі скарби мідійських царів і повернувся до себе, в Аншан. За повідомленням грецького історика Ктесія Астіаг був призначений правителем Парфії.

Таким чином, краху Мідійського царства не було, а відбувся династичний переворот, про що говорять Геродот (VII, 8), Діодор (IX, 20) і Ксенофонт (Ана́басіс, III, 4: 8,11). Саме тому персів продовжували називати мідійцями. Про збереження країни свідчить існування мідійської армії, високе становище мідійців у державі і можливість у випадку нового перевороту або повстання повернення влади до них (що і трапилось, як повідомляє Бехістунський надпис, в 522-521 рр. до н.е.). Переворот був здійснений військово-родовою знаттю, яка не хотіла втратити свої привілеї в ході централізації країни і була підтримана армією, незадоволеною припиненням завойовницьких походів. Трон перейшов до Кіра II, який протягом двох років зміцнив свою владу в країні і продовжив розширення границь царства, яке тепер називалось Ахеменідським.

4. ВИНИКНЕННЯ ПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ АХЕМЕНІДІВ

Утворення Персії. Протягом XI—IX ст. до н.е., в процесі розселення союзів племен іранців, перси (від індоіран. parśua, букв. «бокастий», тобто «міцної статури», «богатир») осідають на заході Іранського нагір'я. Аннали Салманасара III (858-824 рр. до н.е.) фіксують їх у 836 р. до н.е. під ім'ям Парсуаш південніше оз. Урмія. Тіглатпаласар III (745-727 рр. до н.е.) веде з ними війну в 743 р. до н.е. Правителі цивілізованого світу високо цінували воїнів-іранців за їх уміння поводитись з кіньми і в кін. VIII ст. до н.е. один з предводителів персів — Ахемен (давньоперс. Хахаманіш, 705-675 рр. до н.е.) зумів найнятись на військову службу до царя Еламу. За це персам дісталась горбкувата область Аншан з багатими пасовищами. Їх нова батьківщина одержала назву Парсуа — Персії, натомість Ахемен став засновником царської династії Ахеменідів, що правила державою 375 років. Його спадкоємець Теїсп (давньоперс. Чишпіш, 675-640 рр. до н.е.) удержав владу і трохи розширив царство за рахунок еламської території.

За сина Теїспа — Кіра I (давньоперс. Куруш, аккад. Кураш, 640-580 рр. до н.е.), внаслідок розгрому Еламу в 640 р. до н.е. Ашшурбанапалом (669-629 рр. до н.е.), Персія звільнилась. Однак зміцніла за царя Кіаксара (653-585 рр. до н.е.) Мідія бл. 620 р. до н.е. поставила володіння Ахеменідів у залежність і змусила платити данину. Ця ситуація збереглась і за сина Кіра I — Камбіза I (давньоперс. Камбу́джія, 580-558 рр. до н.е.). Однак перси — найближчі родичі мідійців — настільки посилились, що мідійський цар Астіаг (Іштумегу, 585-550 рр. до н.е.) визнав за необхідне видати заміж за перського правителя свою дочку Мандану. Син Камбіза I і Мандани — Кір II підкорив Мідію. Про ці події барвисту історію залишив Геродот (I, 107-130).

Кір II (558-530 рр. до н.е.). Воцарившись в 558 р. до н.е., Кір II (давньоперс. Куруш, аккад. Кураш) об'єднав перські племена і заснував місто Пасаргади (нині в пров. Фарс в Ірані), яке стало столицею Перської держави. В 553 р. до н.е. Кір підняв повстання проти мідійського царя Астіага, якому були підлеглі перси. Війна тривала три роки і в 550 р. до н.е. закінчилась повною перемогою персів, взяттям мідійської столиці Екбатан і полоном Астіага. Оскільки Кір II був онуком Астіага, то в очах суспільства зміна правителя була цілком легітимною. Екбатани стали однією з царських резиденцій Кіра II, сам же він формально зберіг Мідійське царство і прийняв офіційний титул мідійських царів: «великий цар, цар царів, цар країн». З цього часу Персія, до того маловідома периферійна область, виступає на широку арену світової історії, щоб протягом наступних двох століть грати в ній провідну в політичному відношенні роль. Недарма в Біблії Персія названа «залізною державою, що панує над усіма країнами» і «крилатим звіром, що розпростер свої крила на всі чотири сторони світу» (Дан., II, 33, 40; 7, 6).

Протягом 550-548 рр. до н.е. Кір II приєднав країни, що входили до складу колишньої Мідійської держави — Парфію, Гірканію і Вірменію. В 547 р. до н.е. на його бік перейшла Кілікія і надала йому військову допомогу. Тепер перси могли звернути свою зброю проти Лідії — однієї з наймогутніших держав Близького Сходу. В кінці жовтня 547 р. до н.е. на р. Галіс відбулась кровопролитна битва, що, однак, закінчилась безрезультатно. Жодна з сторін не ризикнула відновити січу і лідійський цар Крез (561-547 рр. до н.е.) відступив в свою столицю Са́рди, сподіваючись одержати допомогу від союзників — Єгипту, Вавілонії і Спарти. Однак, Кір II вирішив застати його зненацька і стрімко рушив до Сард. Жителі столиці зовсім не очікували нападу і довідались про нього, коли перські війська опинились біля стін міста. Крез вивів свою армію, складену з найкращих вершників того часу, на поле битви. Кір за порадою свого полководця, мідійця Гарпага, поставив всіх верблюдів, що слідували в обозі, перед військом, посадивши на них лучників. Лідійські коні, відчувши незнайомий запах верблюдів і побачивши їх, злякались і, поскидавши вершників, втекли. Незважаючи на мужній опір спішених воїнів, під напором персів вони змушені були відступити в Сарди і замкнутись в акрополі. Після 14-денної облоги, в травні 547 р. до н.е. перси взяли фортецю, пробравшись туди з неприступної і тому майже не охоронюваної сторони, а Крез був доставлений до Кіра. Лідійське царство перестало існувати. Після цього владу Кіра II визнали грецькі поліси Анатолії.

Протягом 547-539 рр. до н.е. Кір II підкорив на сході Іранського нагір'я і в Середній Азії області Драніану, Маргіану, Хорезм, Согдіану, Бактрію, Арейю, Гедросію, племена саків, Саттагідію, Арахосію і Гандхару. Таким чином, панування персів досягло північно-західних границь Індії, південних відрогів Гіндукушу і басейну Сирдар'ї. Після цього Кір II виступив проти Вавілонії і протягом серпня-вересня 539 р. до н.е. підкорив її. Згідно вавілонських джерел, перська армія без бою вступила до Вавілону і звільнила його жителів від гніту царя Набоніда (556-539 рр. до н.е.). Кір II звинуватив його в порушенні благочестя до богів своєї власної країни і зневазі до них, а сам приніс жертви богу Мардуку. Камбіз, син Кіра, був присутній як представник свого батька на релігійному святі в храмі Есагіла. Народам, що були насильно поселені в Месопотамії вавілонськими царями, Кір дозволив повернутись в свої країни. Формально Вавілонське царство було збережене, фактично ж перетворене в сатрапію Ахеменідської держави.

Після загарбання Вавілонії всі західні країни до границь Єгипту (Сірія, Палестина і Фінікія) добровільно підкорились персам. Торгові міста Фінікії, вавілонські і анатолійські купці були зацікавлені в існуванні такої держави, де були б безпечні шляхи сполучення, а вся посередницька торгівля перебувала б в їх руках.

Захопивши весь Близький Схід до границь з Єгіптом, Кір вирішив убезпечити північно-східні границі своєї держави від вторгнення кочових племен Середньої Азії. В битві проти массагетів на східній стороні Амудар'ї в 530 р. до н.е. Кір зазнав поразки і загинув.

Камбіз II (530-522 рр. до н.е.). Ксенофонт пише, що коли Кір II помер, «його сини відразу затіяли конфлікт, і негайно почалось відпадіння міст і народів...» (Кіропедія, VIII, 2). Серед повсталих був і другий син Кіра, в Бехістунському надписі названий Бардією, а в праці Геродота — Смердісом. Смута закінчились загибеллю Бардії, вбитого таємно, так що його смерть залишилась невідомою навіть для більшості наближених і рідних царя.

Утвердившись на троні (серпень 530 р. до н.е.), Камбіз II почав готуватись до запланованого ще батьком нападу на Єгипет. Йому вдалось переманити на свій бік всіх союзників фараона Амасіса (570-526 рр. до н.е.): кіпріоти і тиран Полікрат Самоський (537-522 рр. до н.е.) забезпечили персам перевагу на морі, а іудеї і араби постачали їх військо водою під час проходу пустинею. В 525 р. до н.е. в битві під Пелусієм підкуплений командир грецьких найманців — галікарнасець Фанес перейшов на сторону противника, а начальник єгипетського флоту Уджагорреснет здав столицю Саїс без бою. Фараон Псамметіх III (526-525 рр. до н.е.) опинився в полоні. Так Єгипет став сатрапією, а Камбіз II, коронувавшись за єгипетськими звичаями, був проголошений фараоном. Він користувався традиційною єгипетською системою датування, прийняв титул «цар Єгипту, цар країн» і брав участь в місцевих обрядах. На рельєфах Камбіз II зображений в єгипетському одязі. Щоб надати загарбанню законного характеру, єгипетським жрецтвом була створена легенда про народження Камбіза від шлюбу Кіра II з єгипетською царівною Нітетіс, дочкою фараона Апрія (589-570 рр. до н.е.). Дотримуючись політики батька, Камбіз II залишив єгиптянам їх звичаї і спосіб життя, а єгипетська знать зберегла свою власність і посади.

В 524 р. до н.е. Камбіз вторгся в Ефіопію без достатніх запасів води і продовольства і потрапив у безводну місцевість; в армії почалось канібальство і він змушений був відступити. Повернувшись в 524 р. до н.е. до Нижнього Єгипту, перський цар придушив хвилювання, причому, наказавши вбити священного бика Апіса, образив релігійні почуття єгиптян — сучасники навіть вирішили, що цар збожеволів. В березні 522 р. до н.е. Камбіз одержав звістку про те, що його молодший брат Бардія підняв повстання в Персії і захопив там царський престол. Камбіз направився в Персію, але по дорозі помер при загадкових обставинах.

Бардія-Гаумата (522 р. до н.е.). Згідно офіційної версії, викладеної у надписі царя Дарія I на скелі Бехістун (Бісутун), якийсь маг Гаумата оголосив себе Бардією і 11 березня 522 р. до н.е. став царем під виглядом останнього. До 1 червня того ж року Бардія-Гаумата одержав загальне визнання в народів Ахеменідської держави. Щоб удержати їх від повстань, він скасував податки і військову повинність на три роки. Його внутрішня політика була спрямована на скасування привілеїв перської родової знаті і її панівного становища. Тому Бардія-Гаумата став дуже популярний і користувався підтримкою широких народних мас як у Персіді і Мідії, так і в інших частинах Ахеменідської держави. Втім, існує гіпотеза, що версія про Гаумату — фальшива, і до влади прийшов справжній Бардія. 29 вересня 522 р. до н.е., після семи місяців царювання, він був вбитий змовниками — представниками семи знатних перських родів. Один зі змовників, 28-літній Дарій (давньоперс. Дараяваух — «Добродійний»), став царем.

Смута 522-521 рр. до н.е. і утвердження влади Дарія I (522-486 рр. до н.е.). Новий цар був нащадком царьків з роду Ахеменідів, що правили в Персіді в VII—VI ст. до н.е., до Кіра II. Сам належачи таким чином до верхівки перської знаті, він почав з того, що відновив її привілеї, скасовані Бардією.

Відразу після цього проти нього повстала Вавілонія і новий цар особисто очолив похід на неї. В грудні 522 р. до н.е. перси захопили Вавілон і керівники заколоту були страчені. Але поки Дарій був зайнятий каральними діями в Месопотамії, повстали Персіда, Мідія, Елам, Маргіана, Парфія, Саттагідія (в суч. Афганістані), сакські племена Середньої Азії і Єгипет. Почалась жорстока і кровопролитна боротьба за відновлення держави Ахеменідів.

Проти повсталих в Маргіані вирушив сатрап Бактрії — вірменин Дадаршиш і 10 грудня 522 р. до н.е. маргіанці зазнали поразки. Під час різанини каратели вбили 55 тис. чол. Вже одна ця цифра показує, що повстання в Маргіані було всенародним рухом. В Персіді під ім'ям сина Кіра II — Бардії суперником Дарія виступив якийсь Вахьяздата, який одержав від народу значну підтримку. Йому вдалось захопити східноіранські області аж до суч. Афганістану. Лише 16 липня 521 р. до н.е., після п'яти битв, полководцям Дарія I вдалось завдати виріша-

льної поразки військову Вахьяздати. Останній був взятий в полон і разом з найближчими своїми соратниками посаджений на кіл. Ця перемога була великим успіхом Дарія, оскільки вся Персіда опинилась в його руках.

Тим часом в інших країнах продовжувались хвилювання. Поки Дарій був зайнятий придушенням двох повстань в Еламі, майже вся Мідія перейшла на бік Фравартіша (Фраорта II), який твердив, що походить з роду мідійського царя Кіаксара. Це повстання було одним з найбільш небезпечних, і Дарій сам виступив проти заколотників. Мідяни програли битву, а Фравартіш потрапив в полон і був приведений до Дарія, який особисто з ним розправився, відрізавши йому ніс, вуха, язик і виколовши очі. Після цього Фравартіша завезли в Екбатани і посадили там на кіл. До Екбатан також були доставлені і найближчі помічники Фравартіша, з яких здерли шкіру. Мідія, яка доти мала рівні права з Персією, була зведена до становища рядової сатрапії.

До літа 521 р. до н.е. полководці Дарія після п'яти битв з повсталими змогли встановити свій контроль і у Вірменії. Тоді ж батько Дарія — Віштаспа (давньогрец. Гістасп) придушив заколот у Парфії і Гірканії. В цей час у Вавілоні відбулось останнє велике повстання, що тривало до 27 листопада 521 р. до н.е. Менш значні хвилювання тривали і пізніше.

Тепер, через рік з невеликим після захоплення влади, Дарій зміг зміцнити своє становище і відновив державу Кіра II і Камбіза II в її колишніх границях. Його перемога значною мірою пояснюється відсутністю єдності між повсталими народами. Дарія підтримали полки царської гвардії, армії відданих сатрапів і гарнізонні війська, що, як правило, в кожній області складались з чужоземців. Цими військами цар користувався дуже вміло, безпомилково визначаючи, який заколот на даний момент найбільш небезпечний. Не будучи в стані вести каральні операції одночасно в усіх напрямках, Дарій придушував одне повстання, а потім ту ж саму армію, за допомогою якої придушив перше повстання, кидав проти інших заколотників.

5. РЕФОРМИ ДАРІЯ I (519-516 рр. до н.е.) І СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ АХЕМЕНІДІВ

Неоднорідність Ахеменідської держави. До складу Ахеменідської Персії увійшли Анатолія, Елам, Вавілонія, Сірія, Фінікія і Єгипет, в порівнянні з якими іранські області були відсталими. Крім того, перси підкорили також кочові арабські і скіфські племена, що перебували на стадії розкладання родового ладу. Таким чином, держава була дуже неоднорідною. Частина іранської знаті, особливо в східних областях, ще вела патріархальне натуральне господарство. В той же час у західних областях держави зберігались соціально-економічні відносини, що склались там задовго до перського завоювання. Товарно-грошові відносини тут були порівняно високо розвинуті.

Залежне населення. В самій Персіді характерна була експлуатація трудового населення, яке називались перською гарда або еламською курташ. Це були численні загони, складені переважно з військовополонених, але також з общинників, викликаних на повинності; не виключене і залучення найманої робочої сили. Гарда працювали на будівництві численних палаців як ремісники і чорноробы, пасли царську худобу, займались сільськогосподарською працею. Гарда, зайняті в сільському господарстві, нерідко розселялись по селах; були села, суцільно заселені полоненими з певної місцевості або підкореної держави. Крім того, широко практикувалось і розселення військових колоністів з однієї країни на території іншої. Поряд з цим зберігалась, особливо в західних областях, колишня система експлуатації кабальних і оброчних рабів, орендарів і т.д. Неоднорідний характер суспільства в різних частинах Ахеменідської держави приводив до того, що при створенні системи управління підкореними країнами перси стикались із значними труднощами.

Передумови реформ Дарія I. Кір II і Камбіз II зберегли колишнє внутрішнє управління в завойованих країнах, майже не змінивши його, і надали підкореним народам певне самоврядування. Однак, повстання 522-521 рр. до н.е. показали хисткість Ахеменідської держави. Тому реформи Дарія були спрямовані на те, щоб створити стійку систему державного управління і контролю над завойованими країнами, впорядкувати збір податків і збільшити контингенти військ. Здійснення цих реформ зайняло кілька років; початком їх, очевидно, послужила проведена в 519 р. до н.е. реорганізація і уніфікація системи управління провінціями. Внаслідок проведення цих реформ у Вавілонії, Єгипті і інших країнах була створена нова адміністративна система, яка до кінця панування Ахеменідів не зазнала суттєвих змін.

Адміністративна і військова реформа. Дарій I розділив державу на адміністративно-податкові округи, що називались сатрапіями. Слово «сатра́пія» — мідійського походження, тому можна припустити, що такі одиниці існували ще в Мідії. Але там вони мали характер дрібних областей типу ассирійських і не охоплювали всієї території держави, зокрема підлеглих царств. Звичайно, сатрапії за своїми розмірами набагато перевершували провінції більш ранніх імперій, і в ряді випадків границі сатрапій збігались зі старими державними і етнічними границями країн, що входили до складу Ахеменідської держави (напр., Єгипет, Мідія, Елам тощо).

Всередині сатрапії могли існувати автономні, самоврядні племена і міста (найбільш важливими з останніх були фінікійські у Східному Середземномор'ї і грецькі в Анатолії). Перси не втручались у внутрішні справи фінікійців і ті до кінця підтримували Ахеменідів. Список сатрапій міститься в Бехістунському і інших давньоперських надписах, що перераховують 23 країни. Подібний список зберігся і в Геродота, який у складі 20 сатрапій називає понад 70 народів (Історія, III, 89-90). Розбіжності між Геродотом і ахеменідськими надписами значною мірою пояснюються тим, що кількість сатрапій і їх границі мінялись внаслідок нових завоювань (наприклад, долини Інду) або в силу нових адміністративних реформ. Загальна тенденція цих реформ зводилась до дроблення сатрапій: число їх збільшувалось, а територія відповідно зменшувалась. Наприклад, за Дарія I

лення сатрапій: число їх збільшувалось, а територія відповідно зменшувалась. Наприклад, за Дарія I Анатолія була розділена на 4 сатрапії, а за Дарія III (336-330 рр. до н.е.) там було вже 7 сатрапій.

На чолі нових адміністративних округів стояли сатра́пи. Ця посада існувала з початку виникнення Ахеменідської держави, але за Кіра II, Камбіза II і в перші роки царювання Дарія I в багатьох країнах її обіймали місцеві чиновники. Реформи ж Дарія, зокрема, були спрямовані на те, щоб зосередити керівні позиції в руках персів, і на посаду сатрапів відтепер, як правило, призначались тільки перси.

За Кіра II і Камбіза II в руках сатрапа зосереджувались цивільні і військові функції. Про це, зокрема, свідчать документи про діяльність сатрапа Губару (Гобрія) у Вавілонії і Заріччі (тобто Сирії з Верхньою Месопотамією), що одночасно був цивільним і військовим намісником. Крім того, згідно Бехістунського надпису, на самому початку царювання Дарія I сатрапи поряд з управлінням своїми областями здійснювали також загальне командування військами під час війни. Дарій обмежив владу сатрапа, установивши чіткий поділ функцій сатрапів і військової влади. Тепер сатрапи перетворились винятково в цивільних намісників, вони очолювали адміністрацію своєї області, здійснювали судову владу, стежили за господарським життям і надходженням податків, забезпечували безпеку в межах границь своєї сатрапії, контролювали місцевих чиновників. В мирний час в розпорядженні сатрапів була тільки невелика особиста охорона. Що ж стосується армії, то її очолювали воєначальники, що були незалежні від сатрапів і підкорялись безпосередньо царю.

Однак, після смерті Дарія I поділу військових і цивільних функцій перестали строго дотримуватись, і часто обсяг влади сатрапа залежав від багатьох факторів. За сина Дарія — Ксеркса I (486-465 рр. до н.е.) і пізніше деякі сатрапи перебували в залежності від воєначальників. З іншого боку, нерідко сатрапи все-таки здійснювали і військову владу (наприклад, під час походу Ксеркса на Грецію), і до IV ст. до н.е. це стало звичним явищем. Так, під час війни з Александром Македонським в 329-327 рр. до н.е. бактрійці воювали під командуванням свого сатрапа.

Починаючи з Ксеркса I іноді дві або кілька сатрапій знаходились в руках однієї людини. Початок цьому явищу був, очевидно, покладений при самому Дарії I, коли його батько Віштаспа (Гістасп) очолював в Середній Азії кілька сатрапій. Також царевич Кір Молодший (423-401 рр. до н.е.) одержав Лідійську сатрапію, але влада його поширювалась і на значну частину Іонійської і Даскілейської сатрапій. В сер. IV ст. до н.е. сатрап Кілікії — Мазей (385-328 рр. до н.е.) одночасно був намісником Заріччя.

Державне управління. В зв'язку із здійсненням реформ Дарія I виник великий бюрократичний апарат з центральною царською канцелярією, яка розташовувалась в адміністративній столиці — Сузах (Елам), куди приїжджало багато високопоставлених осіб і дрібних чиновників з усіх кінців держави. Також у Вавілоні, Екбатанах, Мемфісі і інших столицях сатрапій були канцелярії з численним штатом писарів, зайнятих складанням і переписуванням офіційних документів. Сатрапи і воєначальники тісно пов'язувались з центральним управлінням і перебували під постійним наглядом царя, його чиновників і «таємної поліції». Верховний контроль над чиновниками здійснював хазарапа́ту, який одночасно був начальником особистої гвардії царя, так званих Десяти тисяч безсмертних (їх втрати в бою негайно поповнювались і чисельність залишалась завжди незмінною).

Царський двір осінь і зиму проводив у Вавілоні, літо — в Екбатанах, весну — в Сузах, а великі свята справляв — в Пасаргадах і Персеполі.

Для давньоперської мови ще в еламський період було створене особливе письмо з 43 знаків (аккадський клинопис мав 600 знаків). Офіційні надписи Ахеменідів висікались на камені трьома мовами (еламською, давньоперською і аккадською) і трьома різновидами клинопису. З часом, однак, еламську і аккадську перестали вживати, а давньоперська залишилась для царських урочистих надписів, якими прикрашали гробниці правителів, стіни і колони палаців або вирізували на металевому посуді, зброї, кам'яних вазах і печатках. Вже за Кіра II канцелярії західної частини держави користувались арамейською мовою і алфавітним семітським письмом, а після реформ Дарія I вона стала офіційною і в східних сатрапіях. З Суз розсилались документи арамейською, які на місцях перекладались писарями, що знали дві і більше мов, рідною мовою сатрапів, які не володіли арамейською. Крім спільної для всієї держави арамейської в різних країнах офіційні документи складали і місцевими мовами, наприклад, в Єгипті — пізньоєгипетською (мовою демотичних документів).

Для управління сатрапіями була налагоджена регулярна поштова служба. На великих дорогах існували спеціальні пункти з постоялими дворами, що були розташовані на відстані денного переходу і охоронялись державою (на особливо важливих споруджувались сторожові укріплення з охороною). Наприклад, між Сардами і Сузами знаходилось 111 станцій. Змінюючи коней і гінців, можна було долати до 300 км на день і всю відстань (бл. 2470 км) проїжджали звичайно за тиждень.

В державному апараті самі перси займали особливе становище: в їх руках були зосереджені найважливіші військові і цивільні посади не тільки в Персіді, але і в інших країнах. Після реформ Дарія I перси з'явились навіть в провінційних установах як судді. Але, разом з тим, ахеменідська адміністрація широко використовувала в державному управлінні представників інших народів. У Вавілонії, Єгипті, Анатолії і інших областях суддями, градоначальниками, управителями державних арсеналів, начальниками царських будівельних робіт могли бути вавілоняни, єгиптяни, іудеї, арамеї, еламіти, греки і т.д. з їх багатовіковим технічним і адміністративним досвідом. Так, в царському господарстві Персеполя рахівниками працювали еламіти, а наглядачами і завідувачами казни — перси.

Аграрні відносини. Реформи Дарія I привели до значних змін в системі аграрних відносин. У підкорених народів була відібрана частина землі. Цю землю Ахеменіди роздавали великими маєтками в повновладне і

спадкоємне володіння членам царської сім'ї, представникам перської знаті, великим чиновникам і т.д. Такі земельні володіння були звільнені від сплати державних податків. Яскраве уявлення про господарства цього типу дають маєтки знатного перса, сатрапа Єгипту — Аршами (кін. V ст. до н.е.). Він мав великі земельні володіння в Нижньому і Верхньому Єгипті і в шести різних країнах на шляху із Суз до Єгипту: в цих маєтках працювали раби-гарда. Аршамі належали також поля в околицях Ніппура (у Вавілонії). Крім того, в Ніппурі Аршама володів великими чередами дрібної худоби і здавав її в оренду. Так, в 413 р. до н.е. протягом п'яти днів він здав через свого управителя в оренду різним пастухам 2981 голову дрібної худоби, а в 403 р. до н.е. тільки одного дня — 1333 голови.

Перси почували себе у Вавілонії настільки впевнено, що якийсь Багамірі, син Мітрідата, в 429 р. до н.е. здав в оренду діловому дому Мурашу своє оброблене хлібне поле, а також поле, що дісталось йому після смерті дядька — Рушундата, строком на 60 років. Обидва поля були розташовані біля Ніппура на берегах двох каналів, поруч з полем іншого перса — Рушунпатіша. Багамірі здавав в оренду також житлові будинки. Орендар вже при складанні контракту сплатив всю орендну плату — 180 тис. л фініків. При цьому дім Мурашу взяв на себе зобов'язання перетворити взяте в оренду поле в сад. Дім Мурашу часто орендував також поля, що належали цариці і членам царської сім'ї.

Величезні земельні володіння (іноді цілі області) з правом спадкоємної передачі і звільнення від податків одержували і так звані «благодійники» царя, які зробили останньому які-небудь значні послуги. Вони мали навіть право суду над людьми, що жили в належних їм областях. Наприклад, цілі області перебували в руках сатрапа Тіссаферна (у Фрігії), нащадків соратників Дарія I по вбивству Гаумати — Отана (в Каппадокії), Гідарна (у Вірменії) і т.д. Серед царських «благодійників» були і чужоземці, наприклад грек Фемістокл, що одержав у своє володіння кілька міст.

Нарешті, частина земель перебувала у фактичній власності царя; в порівнянні з попереднім періодом за Ахеменідів розміри царської землі різко збільшились. Ці землі звичайно здавались в оренду. Так, наприклад, згідно контракту, складеного в 420 р. до н.е. біля Ніппура, представник дому Мурашу звернувся до управителя посівними полями царя, розташованими на берегах кількох каналів, з проханням здати йому в оренду строком на три роки одне поле. Орендар зобов'язався платити щорічно як орендну плату 33 тис. л ячменю, 3 тис. л пшениці, 1500 л емéру, а також одного бика і 10 баранів.

Царю належало багато каналів, які царські управителі звичайно здавали в оренду. В околицях Ніппура царські канали орендував дім Мурашу, який, в свою чергу, віддавав їх в суборенду колективам дрібних землевласників. Наприклад, в 439 р. до н.е. сім землевласників уклали контракт з трьома орендарями царського каналу, серед яких був і дім Мурашу. За цим контрактом суборендарі одержали право зрошувати свої поля протягом трьох днів щомісяця водою з каналу. За це вони повинні були платити орендарям ⅓ одержаного зерна і фруктів як «водний податок» із зрошуваних полів, а також певну суму грошей за кожну міру землі. Якщо суборендарі використовують воду для зрошення земель, не передбачених угодою, орендна плата відповідно зростає.

Перським царям належали також іригаційна система по р. Ак в Середній Азії, ліси в Сірії, доходи від рибальства у Файюмському озері в Єгипті, рудники, а також сади, парки і палаци в різних частинах держави.

Армія. Стабільність Ахеменідської держави багато в чому залежала від армії, кістяк якої складали мідійці і перси, що починали служити з 20-річного віку. Помітну роль грали і східні іранці, зокрема, сакські племена Середньої Азії поставляли значну кількість звичних до постійного військового життя кінних лучників. Спільні дії кавалерії і лучників забезпечили персам перемоги в багатьох війнах: лучники розстроювали ряди противника, після чого кавалерія знищувала його.

Під час найважливіших військових походів всі народи держави зобов'язані були виділяти встановлену кількість воїнів (див., напр., Геродот, VII, 60-83). З часів Дарія I перси стали відігравати панівну роль і на морі. Морські війни велись переважно силами фінікійців, але в них брали участь також кіпріоти, жителі островів Егейського моря і єгиптяни.

В стратегічних пунктах сатрапій розміщувались гарнізони, особовий склад яких був строкатим в етнічному відношенні, але не включав місцевих жителів, натомість вищі посади звичайно належали персам. Наприклад, в гарнізоні Елефантини на границі Єгипту з Кушем, служили перси, мідійці, греки, карійці, хорезмійці і інші чужоземці, але основну його частину складали іудеї, що служили там ще за фараонів. В цілому, в Єгипті перські царі тримали армію в 10-12 тис. чол. Приблизно таке ж число воїнів було і в гарнізонах Вавілонії.

Ахеменіди широко застосовували осадження воїнів на землю. Обробляючи виділені для них наділи колективно, вони одночасно відбували військову повинність і платили грошовий і натуральний податок. Ці ділянки називались «наділами лука», «наділами коня, «наділами колісниці» і т.д., тобто їх власники служили лучниками, вершниками і колісничними. На початку панування персів економічне становище військових поселенців було стабільним, оскільки тривали завоювання і царі піклувались про своїх воїнів. Коли осадники знаходились на війні, їх землю обробляли члени сім'ї. В тих випадках, коли держава не мала потреби в цих людях як воїнах, вони повинні були платити податок. Але поступово така заміна військової повинності сплатою податку стала звичайною. Грошові податки особливо негативно позначались на господарствах рядових воїнів, тому що для їх сплати доводилось вдаватись до послуг лихварів. Для цього наділи закладались і нерідко власники були не в змозі викупити їх назад. Правда, ці наділи не можна було відчужувати і кредитор міг брати в рахунок боргу тільки врожай, але не міг приймати в заставу землю, що переходила спадкоємцям воїна по чоловічій лінії або ж при відсутності таких поверталась державі. Втім, багато колоністів були обтяжені боргами, і кредитори факти-

чно брали землі в заставу під виглядом «усиновлення» господаря, стаючи в такий спосіб фактичними власниками наділів. Крім того, наділи можна було здавати в оренду за умови, що власник-орендодавець буде продовжувати нести свою службу.

Варто врахувати також те, що розміри наділів поступово зменшувались, тому що вони поділялись між спадкоємцями. Тому нерідко двоє або кілька людей спільно володіли одним військовим наділом або ділили його між собою. Природно, що це також вело до розорення військових колоністів-осадників і послаблення перської армії. Тому в V і IV ст. до н.е. в своїй військовій політиці Ахеменідам доводилось покладатись в основному на найманців, а не на власників наділів, що не завжди мали навіть військове спорядження.

Податкова реформа. Значні зміни відбулись в період ахеменідського панування і в податковій політиці. За Кіра II і Камбіза II ще не було твердо врегульованої системи податків, заснованої на обліку економічних можливостей країн, що входили до складу Ахеменідської держави (див., напр., Геродот, III, 89-97). Підвладні народи доставляли дари, а якщо вносили податки, то, принаймні частково, натурою. В 519 р. до н.е. Дарій I установив нову загальнодержавну податкову систему. Всі сатрапії зобов'язані були платити строго фіксовані для кожної області грошові податки, установлені з урахуванням кількості оброблюваної землі і ступеня її родючості. Податками були вперше обкладені також і храми в підкорених областях. Що стосується самих персів, вони як панівний народ не платили грошових податків, але, очевидно, не були звільнені від натуральних постачань. Інші народи, серед них і жителі автономних держав (наприклад, фінікійці, кілікійці і т.д.), платили на рік в цілому бл. 7740 вавілонських талантів срібла (232 200 кг). При цьому більша частина цієї суми припадала на народи найбільш економічно розвинутих країн — Анатолії, Вавілонії, Сирії, Фінікії і Єгипту.

Хоч система дарів теж була збережена, вони не мали добровільного характеру. Був установлений певний розмір дарів, але на відміну від податків вони сплачувались натурою. При цьому переважна більшість підданих платили податки, а дари доставлялись переважно народами, що жили на границях імперії (колхи, ефіопи, араби і т.д.). Країни, позбавлені власних рудників, для внесення податків повинні були набувати срібло шляхом продажу продуктів землеробства і ремесла, що сприяло розвитку товарно-грошових відносин.

Товарно-грошові відносини. Завоювавши Лідію, перси познайомились з золотою монетою. Після 517 р. до н.е. Дарій I ввів і в Ахеменідській державі монетну одиницю, що складала основу єдиної для всієї імперії грошової системи — золотий да́рік вагою 8,4 г. Карбування золотої монети було виключним привілеєм перського царя. Завдяки тому, що дарік містив всього 3% домішку, він протягом кількох століть виконував функцію основної золотої монети Ахеменідської держави в торгівлі.

Існували наступні типи монетного карбування: 1) царське, 2) сатрапське, 3) провінційне з зображеннями царя, 4) карбування підвладних персам автономних міст і країн. Звичайним засобом обміну служив царський срібний сікль вагою 5,6 г, рівний за своєю вартістю $^1/_{20}$ даріка і карбований головним чином в анатолійських сатрапіях. На даріку і сіклі вміщувалось зображення царя. Срібні і мідні монети чеканили перські сатрапи в своїх резиденціях і в грецьких містах Анатолії для розплати з найманцями під час військових походів, а також автономні міста і залежні царі. Зокрема, фінікійські міста чеканили муніципальні і царські монети. В областях з менш розвинутими товарними відносинами (наприклад, в Єгипті, на сході Ірану) метал навіть у монетній формі приймався тільки на вагу.

Гроші, що надійшли як державні податки, протягом багатьох десятиліть відкладались в царській казні і таким чином були вилучені з обігу; тільки невелика їх частина поверталась назад як платня для найманців, а також для утримання двору і адміністрації. Тому для торгівлі не вистачало карбованої монети і навіть дорогоцінних металів у злитках. Це завдавало значної шкоди розвитку товарно-грошових відносин і спричинювало збереження натурального господарства або змушувало прибігати до натурального обміну. Як свідчать документи з Вавілонії, в цій країні за Ахеменідів нерідко через нестачу срібла мала місце мінова торгівля. Для сплати податків населенню доводилось вдаватись до лихварського кредиту.

Релігійна політика. Прагнучи привернути на свій бік жрецтво підкорених країн і заспокоїти народ, засновник держави Ахеменідів — Кір II всіляко сприяв місцевим культам, відновлював храми і підтримував їх матеріально. Так, у Месопотамії він «всіх богів Шумера і Аккада в цілості повернув у їх святилища», а бога Ма́рдука «щоденно старанно шанував» («Надписи Кіра II», I). Також він дозволив іудеям відновити храм Йахве в Єрусалимі і повернув скарби, вивезені Навуходоносором II (Ездр., I, 1, 2-3, 7-9; VI, 1-5).

Камбіз після захоплення Єгипту коронувався за місцевими звичаями, брав участь у релігійних церемоніях, поклонявся богам цієї країни і доставляв їм жертви.

За Дарія I, який в «Бехістунському надписі» приписує всі свої перемоги над суперниками допомозі Ахура Мазди, офіційна релігія почала зазнавати впливу зороастризму, однак, в цілому переможець Гаумати-Смердіса продовжував слідувати завітам попередників. В Єгипті він оголосив себе сином бога Ра («Надписи на статуї Дарія I», 1), будував храми Амону і щедро обдаровував їх. З документів персепольського архіву кін. VI — поч. V ст. до н.е. можна довідатись, що з царських складів відпускались продукти (вино, вівці, зерно і т.д.) для відправлення культу не тільки Ахура Мазди і інших іранських богів, але також еламських богів Хумбана і Сімута. При цьому для культу Хумбана відпускалось в три рази більше вина, ніж було призначено для шанування Ахура Мазди. Також він здійснював покровительство грецьким храмам: згідно його указу жерці храму Аполлона у Магнесії звільнялись від податків і повинностей («Указ Дарія I про грецький храм у Магнесії»).

6. ПЕРСЬКА ДЕРЖАВА В 519-329 рр. до н.е.

Правління Дарія I в 519-586 рр. до н.е. Відновивши імперію Кіра II і Камбіза II в її колишніх границях, Дарій I в 519 р. до н.е. очолив похід в Середню Азію проти саксього племені тіграхауда і підкорив його. Після цього була загарбана Північно-Західна Індія. В 512 р. до н.е., перейшовши через протоки Боспор (Босфор) і Геллеспонт (Дарданелли), Дарій I розпочав Скіфський похід, який хоч і не досяг своєї прямої мети (розгром союзу племен причорноморських скіфів), але дозволив персам закріпитись на протоках і підпорядкувати Фракію і Македонію. Таким чином, до кін. VI ст. до н.е. границі Ахеменідської держави простирались від р. Інд на сході до р. Дунай на заході, від Вірменії на півночі до I Нільського порогу на півдні. Так виникла світова держава, що об'єднала під владою династії Ахеменідів десятки країн і народів. Соціально-економічні інститути і культурні традиції, що склались в ахеменідську епоху, зіграли велику роль в світовій історії і зберігались протягом багатьох століть, обслуговуючи держави Александра Македонського, Селевкідів, парфян і Сасанідів.

Повстання анатолійських греків (500-594 рр. до н.е.). В 500 р. до н.е. спалахнуло повстання проти персів в Мілеті — найбільшій грецькій колонії Анатолії. Інші грецькі міста Анатолії примкнули до повсталих, організували похід на столицю Лідійської сатрапії Сарди і спалили її, але не змогли взяти акрополь, який захищав перський гарнізон. Влітку 498 р. до н.е. Дарій стяг війська і завдав поразки заколотникам біля Ефесу, а навесні 494 р. до н.е. осадив з моря і із суші головний оплот повстання — Мілет. Через кілька місяців місто було захоплене і зруйноване, а його населення виведене в рабство. Невдовзі повстання було повсюдно подавлене. Так почалось протистояння Персії і Еллади.

Марафонська битва (490 р. до н.е.). Дарій почав готуватись до походу на греків Балканського півострова. В той період Еллада складалась з безлічі полісів — самостійних міст-держав, що постійно ворогували один з одним. У великій битві на Марафонській рівнині (в 40 км від Афін) 13 вересня 490 р. до н.е. афінські гопліти (важкоозброєні піхотинці) завдали поразки перській армії і змусили її відступити.

Дарій все ще сподівався підкорити Грецію, але влітку 486 р. до н.е. в Єгипті почалось повстання проти перського панування. Через місяць після цього цар помер, і престол зайняв його син Ксеркс (перс. Хшаяршан — «Цар героїв» або «Герой серед царів»).

Ксеркс I (486-465 рр. до н.е.). В силу збігу об'єктивних і суб'єктивних причин новий цар відійшов від традиційної політики Ахеменідів в релігійній сфері і по відношенню до підкорених народів.

Нова політика. Згідно «Антидевівського надпису Ксеркса I» в державі був взятий курс на укріплення культу Ахура Мазди, для чого ліквідувались культи племінних іранських богів — девів («Там, де раніше девів шанували, там встановив [я] поклоніння Ахура Мазді»). Хоча ця реформа спочатку стосувалась сугубо іранських вірувань, тим не менше, згодом її вплив став значно ширшим. Зокрема, Ксеркс позбавив матеріальної підтримки храми в сатрапіях — спочатку в Єгипті і Вавілонії, а потім і по всій імперії; храмові скарби при цьому переважно вилучались. Також Ксеркс I зігнорував обряд коронування у Вавілоні, так що тепер це царство і формально припинило своє існування.

Подібні заходи, разом із зростанням експлуатації населення, викликали серйозне невдоволення. В V—IV ст. до н.е. антиперські повстання в сатрапіях стали звичайним явищем.

Придушення повстань. Єгипет, повставши ще за Дарія I, одержав допомогу від афінян і успішно протистояв персам; тільки з величезним напруженням сил, у 484 р. до н.е., новому царю вдалось його «замирити». Однак, влітку того ж року збунтувались вавілоняни під керівництвом Бел-Шіманні, який, скориставшись недалекоглядністю Ксеркса, прийняв титул «царя Вавілонії, царя Країн». Хоча заколот був придушений всього за два тижні, у 482 р. до н.е. вавілоняни повстали знову під проводом Шамаш-Ерібби, який також прийняв царський титул. Заколотники добились великих успіхів, захопивши Борсіппу, Дільбат і ін. міста, оскільки більша частина військових гарнізонів, розміщених у Месопотамії, була переправлена в Анатолію для участі в плановану поході на Елладу. Придушення повстання було доручено зятю Ксеркса — Мегабізу. Облога Вавілона тривала кілька місяців і завершилася у березні 481 року до н.е. суворою розправою. Міські укріплення були розібрані, а русло Євфрату було змінене таким чином, щоб ізолювати святилища. Частину жерців стратили, головний храм Есагіла і зіккурат Етеменанкі сильно постраждали.

Поразки в Елладі. Навесні 480 р. до н.е. Ксеркс на чолі величезної армії направився на Балкани. Всі країни імперії від Індії до Єгипту були зобов'язані поставити свої війська. Армія переправилась через Геллеспонт (суч. Дарданелли), пройшла через Південну Фракію і Македонію в Північну Грецію. Біля входу в ущелину Фермопіли еллінський контингент у 7 тис. чол. на чолі зі спартанським царем Леонідом, незважаючи на мужній опір, був знищений; невдовзі перси захопили і зруйнували Афіни. Тепер головним завданням Ксеркса стало знищення об'єднаного грецького флоту, що складався з 380 кораблів і розташувався в бухті між о. Саламін і узбережжям Аттики. 28 вересня 480 р. до н.е. відбулася битва при Саламіні, що тривала 12 годин. Перський флот, маючи 650 кораблів, виявився скутим у вузькій протоці без можливості маневрування, і більша частина його була знищена. Ксеркс повернувся в Анатолію, залишивши свого полководця Мардонія з основною частиною війська в Греції. Вирішальна битва відбулась в 479 р. біля міста Платеї. У персів, на відміну від греків, не було важкого озброєння, а їх першокласна кіннота через рельєф місцевості і майстерність командуючого еллінською армією — Павсанія не могла бути застосована в битві. У результаті Мардоній загинув, а залишкам його війська довелося перебратись в Анатолію. Восени 479 р. до н.е. відбулась битва біля мису Мікале на південно-західному узбережжі Анатолії, в якій перси знову зазнали поразки, після чого

режжі Анатолії, в якій перси знову зазнали поразки, після чого спалахнули повстання місцевих еллінських полісів. Тепер Афіни і Спарта перенесли воєнні дії на територію противника в Анатолію.

Наступного, 478 р. до н.е., була утворена Делоська сіммахія — союз еллінських полісів під керівництвом Афін, який і продовжив вести активні воєнні дії.

Змова Масісти. Ці невдачі в греко-перських війнах посилили процес розпаду держави Ахеменідів. У 478 р. до н.е. брат Ксеркса — Масіста втік із Суз у свою сатрапію Бактрію з метою підняти там повстання, але по дорозі віддані царю воїни наздогнали Масісту і вбили разом з синами, що супроводжували його. Геродот розповідає моторошну легенду про ці події (IX, 108-113). Так почалися найнебезпечніші для існування держави заколоти сатрапів.

Успіхи на Сході. Незважаючи на поразки в Елладі, Ксеркс продовжив активну зовнішню політику на Сході; зокрема, було підкорене сакське плем'я дáхів, що мешкало на схід від Каспійського моря. Також була приєднана гірська область Акауфака на границі суч. Афганістану і Пакістану.

Будівництво. За Ксеркса велось інтенсивне будівництво в Персеполі, Сузах, Тушпі, на горі Ельвенд біля Екбатан і в ін. місцевостях.

Вбивство Ксеркса. До початку 460-х років до н.е. становище царя похитнулось. З персепольских документів відомо, що в 467 р. до н.е. в Персії тривав голод, царські склади спорожніли, ціни на зерно зросли в сім разів. Щоб якось заспокоїти народні маси, Ксеркс протягом року змістив понад 100 держчиновників, починаючи з самих високопоставлених. Побоюючись з цієї причини замаху на своє життя, він наділив особливою довірою начальника царської гвардії Артабана і євнуха Аспамітру, які, однак, вступили у зговір з молодшим братом царя — Артаксерксом. В серпні 465 р. до н.е. змовники вбили Ксеркса вночі в його спальні; загинув і його старший син Дарій. Трон захопив Артаксеркс (перс. Артахшасса — «Володіючий праведним царством»).

Артаксеркс I (465-424 рр. до н.е.). В 460 р. до н.е. Єгипет знову піднявся на боротьбу: під керівництвом лівійського вождя Інара повсталі вигнали перську адміністрацію, поставиши під свій контроль Дельту і долину Нілу. Сатрап Єгипту — Ахемен, дядько царя, зібрав велике військо, але в битві при Папремісі зазнав повного розгрому і загинув; його тіло єгиптяни прислали Артаксерксу I. Інар звернувся по допомогу до Афін і в 459 р. до н.е. флот Делоської сіммахії з 200 кораблів увійшов в Дельту, розгромив персів і взяв Мемфіс. Тільки в 456 р. до н.е. Артаксеркс I зміг відправити в Єгипет велику армію і фінікійський флот на чолі з сатрапом Сирії — Мегабізом (перс. Багабухша). Інар і його грецькі союзники були розбиті, але остаточно придушити повстання вдалось тільки в 454 р. до н.е. Не знаючи про це, посланий афінянами флот увійшов в Дельту і був майже повністю знищений персами. Так Єгипет знову став сатрапією.

Тим часом греко-перські війни підійшли до свого завершення. В 449 р. до н.е. афіняни здобули перемогу над перським флотом біля узбережжя Кіпру і одночасно взяли верх на суші, внаслідок чого персів остаточно витіснили з басейну Егейського моря. Того ж року в Сузах був укладений Калліїв мир (по імені афінського дипломата Каллія, що здійснював переговори). Сторони домовились, що анатолійські міста еллінів формально залишаться під перським контролем, але податки будуть платити афінянам.

Після смерті Артаксеркса I (424 р. до н.е.) спалахнула боротьба за престол. Законний спадкоємець — Ксеркс II правив всього 45 днів і був вбитий своїм звідним братом — Секудіаном (Согдіаном). Однак, через сім місяців узурпатор був повалений і трон дістався іншому побічному сину Артаксеркса I — сатрапу Гірканії Оху, що прийняв ім'я Дарій II.

Дарій II (423-404 рр. до н.е.). За свідченням Ктесія Кнідського (Персіка, XVIII, 49), значний вплив на царя мала його звідна сестра і дружина Парісатіда (перс. Парушиятіш — «Обдаровуюча блаженством»), а також три придворних євнухи, що допомогли йому зійти на престол — Артоксар, Артібазан і Афос. Вже на початку правління повстав брат Дарія — Арсіт, що теж претендував на престол. Одержавши дві перемоги у відкритому бою, Арсіт став жертвою підступу і загинув страшною смертю. Згодом змову влаштував євнух Артоксар, але за доносом дружини його схопили і стратили. Найсерйознішою була спроба перевороту, яку влаштував зять Дарія II — Тертітухмес (Терітухм, Терітевхм), якому вдалось залучити на свій бік 300 знатних воїнів. На нього також донесли і він загинув, вбивши в сутичці 37 чоловік. Парісатіда люто розправилась з його рідними, наказавши поховати живцем матір, двох сестер і двох братів. Натомість його коханку Роксану, сестру по батькові, що «відзначалась надзвичайною красою», «вміла стріляти з лука і метати списа», живцем порізали на шматки (Персіка, XVIII, 54-55).

Тіссаферн (445-395 рр. до н.е.). В 413 р. до н.е. повстав сатрап Лідії — Піссуфн, основною ударною силою якого були елліни-найманці на чолі з афінянином Ліконом. Придушити розрух було доручено придворному Тіссаферну, який підкупивши греків, захопив Піссуфна і стратив його. В нагороду Тіссаферн одержав Лідійську сатрапію і Карію. З цього часу він став активно втручатись у справи еллінів, які тоді погрузли у Пелопоннеській війні (431-404 рр. до н.е.). Саме йому належить рішення взяти на службу афінянина Алківіада і дати Спарті величезну субсидію на будівництво свого флоту. Взамін Тіссаферн одержав під свою владу анатолійські міста греків, що, власне кажучи, було ревізією результатів греко-перських воєн 500-449 рр. до н.е. Однак, метою Тіссаферна було зробити і так тривалу війну між греками нескінченною, тому він допомагав і Афінам.

Однак, цю вкрай вигідну для Персії політику припинила Парісатіда, змістивши Тіссаферна, на місце якого в 408 р. до н.е. був призначений її любимчик — син Кір Молодший. Новий сатрап рішуче взяв сторону Спарти і надав їй таку допомогу, яка дозволила лакедемонянам в 404 р. до н.е. довести війну до переможного кінця.

В травні 404 р. до н.е. Дарій II помер у Вавілоні від хвороби. Трон одержав його старший син Аршак, що правив під ім'ям Артаксеркса II (за виняткову здатність до запам'ятовування греки назвали його Мнемоном — «Пам'ятливим»). Однак, Кір Молодший не погодився з цим і почалась боротьба за престол.

Артаксеркс II (404-358 рр. до н.е.). Кір Молодший формально не мав права на трон, але його підтримала впливова група придворної знаті, очолена царицею Парісатідою.

Кір Молодший (423-401 рр. до н.е.). Сатрап Карії — Тіссаферн, на дочці якого був одружений Артаксеркс II, прибув на коронацію і повідомив, що Кір Молодший готує змову. Цар звелів схопити брата і тільки заступництво матері врятувало його від загибелі. Прикинувшись, що він упокорився зі своєю долею, Кір повернувся в Анатолію і під приводом боротьби з повсталими пісідійцями почав набирати війська. Численні грецькі найманці, спокушені щедрими обіцянками, охоче йшли до нього на службу. Формально це було їх приватною справою, жоден незалежний від Персії грецький поліс не примкнув до Кіра, але при тому великому впливі, який мала Спарта, такий одноразовий набір цілого війська не міг обійтись без її відома. Кір спочатку не розкривав своїх планів, і тільки коли все було підготовлено, оголосив, що похід намічається всередину Перської держави.

Виступивши ранньою весною 401 р. до н.е. з військами анатолійців і 13-тис. корпусом найманців-еллінів, він дійшов до Вавілонії, але в битві при м. Кунакса (в 90 км від Вавілона) загинув. Греки запропонували свої послуги переможцю і Тіссаферн, запросивши полководця Клеарха разом зі стратегами (старшими командирами) і лохагами (молодшими командирами) буцімто на переговори, наказав перебити їх. Тоді елліни, висунувши зі свого складу нових предводителів, серед яких був відомим згодом історик Ксенофонт (430-354 рр. до н.е.), з боями пробились на батьківщину через Вірменське нагір'я і Південне Причорномор'я. Про ці події Ксенофонт написав книгу «Ана́басіс [тобто похід] Десяти тисяч». В цілому для Персії все це мало негативні наслідки, тому що елліни переконались у внутрішній слабкості цієї величезної держави.

Звільнення Єгипту. Ще з 411 року до н.е. тривало повстання єгиптян під керівництвом саїського номарха Аміртея. В 404 р. до н.е. він коронувався, а в 401 р. до н.е. захопив в свої руки і Верхній Єгипет, включаючи Елефантину. Начальник перських військ в Сірії — Аброком зібрав велику армію для вторгнення в Єгипет, однак, у зв'язку з виступом Кіра Молодшого, її спішно довелось перекинути на допомогу Артаксерксу і Аміртей, одержавши перепочинок, навіть переніс воєнні дії на територію Східного Середземномор'я.

Війна Персії і Спарти 399-394 рр. до н.е. Після поразки Кіра Молодшого Персія розпочала каральні дії проти грецьких полісів Анатолії, які перебували під покровительством Спарти, за їх сприяння бунтівному сатрапу. Для їх захисту Спарта послала в 399 р. до н.е. в Ефес 5-тис. контингент. В 397 р. до н.е. почалась відкрита війна; еллінські війська очолив спартанський цар Агесілай II (399-358 рр. до н.е.), перські — Тіссаферн, що одержав посаду лідійського сатрапа. Перси стали зазнавати невдач і навесні 396 р. до н.е. було укладене перемир'я на три місяці. Агесілай збільшив своє військо до 20 тис., значні підкріплення одержав і Тіссаферн, якому були передані військові контингенти інших анатолійських намісників. Проти цього виступив фрігійський сатрап Фарнабаз (440-370 рр. до н.е.), оскільки підвладна йому територія залишалась беззахисною. Активні дії були відновлені і Агесілай, зробивши вигляд, що збирається напасти на Карію, де знаходились основні сили Тіссаферна, раптово вторгся у Фрігію і спустошив її. Перський сановник Спітрідат перейшов на бік еллінів, захопивши з собою казну сатрапа (це була помста за те, що Фарнабаз, пообіцявши женитись на його дочці, зробив її наложницею). Розвиваючи успіх, Агесілай навесні 395 р. до н.е. вторгся у Лідію і розгромив біля Сард перську кінноту. Однак, поки греки були зайняті грабежами, Тіссаферн підійшов з основними силами і взяв реванш.

Воєнні дії йшли із змінним успіхом, поки з ініціативи Фарнабаза на службу до персів не поступив видатний флотоводець — афінський стратег Ко́нон (?-392 рр. до н.е.). На виділені з казни кошти він побудував флот, з яким досяг значних успіхів, звільнивши від спартанців кілька полісів, серед них — стратегічно важливий Ро́дос. Однак, Тіссаферн перешкодив подальшому фінансуванню воєнної кампанії Ко́нона і той відправився до Артаксеркса II із скаргою на сатрапа. Справою зацікавилась Парісатіда, що вважала Тіссаферна винним в загибелі Кіра Молодшого, і переконала царя в ненадійності сатрапа. Того ж, 395 р. до н.е., двоє сановників — Тіфравств і Аріей заманили Тіссаферна у пастку і відрубали йому голову. За це Аріей одержав Карію, а Тіфравств зайняв місце Тіссаферна і видав Конону з майна вбитого сатрапа 200 талантів срібла.

Агесілай II і не думав відступати, раз-у-раз завдаючи персам дошкульних поразок. До того ж, до лакедемонян приєднався династ Пафлагонії — Отіс, що відклався від перського царя. Однак, Артаксеркс II, зайнятий придворними інтригами (якраз його матір Парісатіда отруїла його дружину Статіру), не цікавився анатолійськими справами. Це змусило сатрапа Тіфравства вдатись до дипломатичних засобів і шляхом підкупу сколотити антиспартанську коаліцію, до якої увійшли Афіни, А́ргос і навіть Фіви і Корінф, що завжди були вірними союзниками лакедемонян. 10 серпня 394 р. до н.е. об'єднаний греко-перський флот з 90 кіпрських, родоських і афінських кораблів під командуванням Конона і Фарнабаза при Кніді на узбережжі Анатолії здобув рішучу перемогу над спартанським флотом, на чолі якого стояв Пісандр. З 85 спартанських трієр 45 було потоплено, а 40 разом з 500 членами екіпажа взяті в полон. Під час битви загинув і сам Пісандр. Змушена воювати на два фронти і, вважаючи більш важливими для себе позиції в Балканській Греції, Спарта відкликала Агесілая зі Сходу (394 р. до н.е.). Так завершилась персько-спартанська війна.

Анталкідів мир 387 р. до н.е. На привезені Кононом 10 тисяч даріків, отримані від персів, в Афінах були відновлені Довгі стіни, зруйновані спартанцями в 404 р. до н.е. Під командуванням талановитого афінського полководця Іфікрата був здобутий ряд перемог над спартанцями. Однак Персія, опинившись тимчасово в одному таборі з противниками Спарти, зовсім не була зацікавлена у відродженні могутності Афін. Тому, задоволь-

нившись певним послабленням лакедемонян, перський уряд нав'язав воюючим сторонам мир. Він був продиктований представникам Греції в Сузах і одержав назву «царського» або «Анталкідового» (по імені спартанського представника) миру (387 р. до н.е.). За його умовами визнавалась верховна влада Персії над грецькими містами Анатолії і Кіпром. Це було серйозною поступкою з боку Спарти. Всім іншим грецьким державам гарантувалась автономія. Заборонялось утворення союзів, але існуючий на той час Пелопоннеський союз зберігався. Як компенсацію Афіни одержали острови Лемнос, Імброс і Скірос, вже взяті на той час Кононом, які не мали великого економічного і політичного значення, але були важливі як стоянки для торговельних суден, що проходили через Геллеспонт. Таким чином, Артаксеркс II за допомогою золота одержав над греками перемогу, яку до нього Дарій I і Ксеркс не змогли добитись силою зброї.

Війна з Єгиптом і Кіпром. У 380-і рр. до н.е. проти Персії виступила коаліція, до якої входили афіняни, єгипетський фараон Ахоріс (393-380 рр. до н.е.) і цар Кіпру Евагор (411-374 рр. до н.е.). У 385-383 рр. до н.е. перси вели воєнні дії проти Єгипту, але зазнали невдачі і Ахоріс, спираючись на повстанців у Фінікії і Кілікії, встановив контроль над Східним Середземномор'ям. Тоді перси напали на Кіпр і в 381 р. до н.е. біля м. Кітія відбулась морська битва. Хоч спочатку ініціатива була на боці Евагора, перси завдяки кількісній перевазі здобули перемогу і царю довелось відступити до Саламіна. Після безуспішних спроб взяти добре укріплене місто перський головнокомандуючий Оронт, зять Артаксеркса II, був змушений укласти невигідний мир. Цар вирішив, що війна, на яку було витрачено 15 тис. талантів, не досягла мети, і Оронт впав у немилість.

У 373 р. до н.е. Фарнабаз з великою армією і флотом виступив на Єгипет. Війська фараона перепинили персам шлях біля фортеці Пелусія, але Фарнабаз обійшов укріплення на кораблях і висадився в Мендеському руслі, де перси захопили фортецю Мендес. Але замість того, щоб розвинути досягнуті успіхи, перська армія зайнялась грабежами. Фараон Нектанеб I (380-363 рр. до н.е.), одержавши передишку, укріпив Мемфіс і успішно відбивав всі атаки. До того ж Ніл розлився і Фарнабазу нічого не залишалось, як вивести армію з Єгипту.

Похід проти кадусіїв. В 373 р. до н.е. Артаксеркс II на чолі великої армії вторгся у володіння кавказького племені кадусіїв, ополчення якого, не приймаючи бою, заманило персів у безплідні гори: ні дістати продовольство на місці, ні підвезти ззовні було неможливо, так що харчувались тільки м'ясом в'ючних тварин і за ослину голову давали 60 драхм (тобто 330 г срібла). Врятував ситуацію сановник Тірібаз. У кадусіїв було два царі і сановник до одного відправився сам, а до іншого направив свого сина. Там вони стали переконувати, начебто кожний з них намагається укласти сепаратний мир з Артаксерксом II. Повіривши, обидва царі поспішили укласти мир, що дало змогу персам вирватись з пастки.

Велике повстання сатрапів 373-361 рр. до н.е. Навесні того ж, 373 р. до н.е., повстав намісник Каппадокії — Датам. У 367 р. до н.е. його підтримав сатрап Фрігії — Аріобарзан. На боці Датама таємно виступили династ Карії — Мавсол, сатрап Вірменії — Оронт I і деякі інші намісники в Анатолії. Лідійський сатрап Автофрадат, що залишився вірним Артаксерксу, одержав наказ придушити заколот і вторгся в Каппадокію, але був розбитий каппадокійцями. Після цього Аріобарзан і Датам зібрали значну армію і звернулись по допомогу до еллінів. Спарта прислала Агесілая II з найманцями, Афіни — стратега Тимофія з 30 кораблями і 8 тис. найманців. Заколот розширився на Фінікію, Автофрадата ізолювали і він перейшов на бік повстанців. До заколотників перекинувся навіть зять Артаксеркса II, сатрап Іонії — Оронт. В 363 р. до н.е. в подіях взяв активну участь фараон Тахос (363-361 рр. до н.е.) і надав щедру допомогу союзникам.

В цій вкрай небезпечній ситуації Артаксеркс II діяв розважливо, не поспішаючи, оскільки прекрасно розумів, що цілі заколотників не співпали: насправді кожний з них готовий був почати переговори з ним на вигідних для себе умовах, зрадивши своїх союзників.

У 363 р. до н.е. Оронт перейшов на бік Артаксеркса II і видав йому тих заколотників, що знаходилися в нього. Прикладу Оронта пішов Автофрадат, а в 361 р. до н.е. Мітрідат, син Аріобарзана, зрадив батька. Нарешті, того ж року царським дипломатам вдалось налаштувати військо Датама проти нього самого і він був вбитий. Натомість фараон Тахос, успішно ведучи наступальну війну в Сирії, був повалений своїм родичем Нектанебом II (361-343 рр. до н.е.), який замкнувся на внутрішніх проблемах Єгипту. Таким чином, була ліквідована загроза Персії і з боку Єгипту.

Кінець царювання і смерть Артаксеркса. Незважаючи на всі ці успіхи, держава Ахеменідів слабшала. До кінця царювання Артаксеркса II багато племен, що жили у важкодоступних місцях від Аравії до Середньої Азії, вже не корились йому і не платили податків. Хорезм, Согдіана і сакські племена з підданих стали союзниками. При дворі тривала жорстока боротьба за владу (від своїх 336 дружин і наложниць цар мав 150 синів). Старший син — Дарій організував змову, що була викрита, і його стратили. Середній син — Аріасп, за доносом молодшого сина — Оха (перс. Vahuka) запідозрений в зговорі з Дарієм, покінчив життя самогубством. Артаксеркс II не любив Оха і, бажаючи позбавити його надії на престол, призначив своїм спадкоємцем Аршаму, побічного сина від однієї з наложниць. Але Аршама загинув від рук убивці, підісланого Охом, який в такий спосіб залишився єдиним спадкоємцем.

Помер Артаксеркс II у грудні 359 р. до н.е. у віці 86 років.

Артаксеркс III Ох (358-338 рр. до н.е.). В 358 р. до н.е. царем Персії став Артаксеркс III Ох і енергійно взявся за відновлення держави в її колишніх розмірах. Були придушені численні повстання і заколоти в Анатолії і Сирії, відновлене перське панування в Єгипті (343 р. до н.е.) і на Кіпрі. Але в 338 р. до н.е. бурхливій діяльності Артаксеркса III прийшов кінець: він був отруєний своїм особистим лікарем, якого підштовхнув до цього при-

дворний євнух Багой. На трон посадили сина Артаксеркса III — Арсеса, який невдовзі (червень 336 р. до н.е.) став жертвою змови і був вбитий разом зі своєю сім'єю.

Дарій III Кодоман (336-330 рр. до н.е.). Придворна знать звела на трон сатрапа Вірменії — Кодомана, представника бічної лінії ахеменідського роду, який прийняв тронне ім'я Дарій III. Поки верхівка перської знаті була зайнята придворними інтригами і переворотами, на політичному обрії з'явився небезпечний противник.

Східний похід Александра Македонського і загибель Ахеменідської Персії (334-329 рр. до н.е.). Весною 334 р. до н.е. Александр Македонський (336-323 рр. до н.е.) виступив в похід на Персію з армією в 30 тис. піхотинців і 5 тис. вершників. Її ядром була фаланга македонських важкоозброєних піхотинців і гетайри — важкоозброєна відбірна кіннота. Крім македонців в поході взяли участь грецькі гопліти, критські лучники і фессалійська кіннота. Військо супроводжувало 160 бойових кораблів. Для штурму міст везли облогові машини.

Перше зіткнення відбулось влітку 334 р. до н.е. на р. Гра́нік, в якому переможцем став Александр. Після цього він захопив грецькі міста в Малій Азії і вирушив вглиб країни. Влітку 333 р. до н.е. македоняни прибули до Сирії, де були зосереджені основні сили персів. В листопаді того ж року відбулась нова битва при Іссі, на границі Кілікії з Сирією. Поки йшли запеклі бої, перський цар Дарій III втратив самовладання і втік, покинувши свою сім'ю, гарем і казну, які дістались еллінам. Битва закінчилась повним тріумфом Александра і тепер для нього був відкритий шлях в Східне Середземномор'я. З захопленням Фінікії флот Ахеменідів позбувся свого панівного становища на морі, оскільки він складався в основному з фінікійських кораблів.

Восени 332 р. до н.е. Александр захопив Єгипет, а потім повернувся в Сирію і направився до місцевості Гавгамели, недалеко від Арбели, де знаходився перський цар з своїм військом. 1 жовтня 331 р. до н.е. відбулась грандіозна битва. Вирішальний бій зав'язався в центрі, де Александр на чолі гетайрів увірвався в гущу перського війська. Перси ввели в бій колісниці і слонів, але Дарій III, як і при Іссі, втратив самовладання і втік. Александр одержав безперечну перемогу і захопив Вавілонію, а в лютому 330 р. до н.е. елліни вступили в Сузи. Потім в їх руки потрапили Персеполь і Пасаргади, династичні столиці перських царів, де зберігались їх основні скарби. Дарій III втік до Східного Ірану, де незабаром пав від руки намісника Бактрії — Бесса, який захопив трон і став останнім перським царем під іменем Артаксеркс V. Але в 329 р. до н.е. Бактрія також була підкорена македонською армією і Ахеменідська держава припинила своє існування.

7. ГРЕКО-БАКТРІЙСЬКЕ ЦАРСТВО
(256-125 рр. до н.е.)

Підкорення Середньої Азії Александром (329-327 рр. до н.е.). Після поразки в битві при Гавгамелах (1 жовтня 331 р. до н.е.) Дарій III втік в Екбатани, звідки на початку наступного року вирушив на схід, маючи намір зібрати нову армію в Бактрії.

Артаксеркс V (330-329 рр. до н.е.). По дорозі сатрапи, очолені Бессом — сатрапом Бактрії, схопили царя, наміряючись передати його Александру, який, однак, не припинив їх переслідування. В липні 330 р. до н.е. біля м. Гекатомпіла (нині Дамган) в Парфії змовники, довідавшись про близьку погоню, «завдали Дарію безліч ран» і, кинувши його стікаючим кров'ю, втекли. Бесс оголосив себе царем і, прийнявши тронне ім'я Артаксеркса V, на базі своєї сатрапії почав створювати нову державу. Однак, претендуючи на продовження традиційної політики Ахеменідів, він не знайшов підтримки в Східному Ірані і Середній Азії, які були слабко пов'язані з західною частиною держави і завжди тяготились перським пануванням. Ранньою весною 329 р. до н.е. еллінська армія перейшла Гіндукуш і вторглась в Бактрію. Бесс втік за р. Окс (Амудар'ю) — в Согдіану, але був схоплений своїми ж соратниками і виданий Александру, який наказав його стратити.

Повстання Спітаме́на (329-328 рр. до н.е.). Серйозний опір елліни зустріли в Согді, де в 329 р. до н.е. почалось повстання, очолене місцевим аристократом Спітаме́ном (370-328 рр. до н.е.). За підтримки бактрійців і кочових іранських племен саків і массагетів його військо обложило м. Мараканду (суч. Самарканд), де знаходився греко-македонський гарнізон. Александр вислав йому на допомогу 3-тис. контингент, який, однак, на березі р. Зеравшан потрапив в засідку, влаштовану Спітаменом (це була єдина поразка еллінів під час Східного походу). Тоді керівництво кампанією взяв на себе сам македонський цар. Довідавшись про його наближення, Спітамен зняв облогу Мараканди і відвів своє військо в пустиню. Александр наказав збудувати на березі Сирдар'ї (біля Ходжента) фортецю — Александрію Есхату (Крайню), спираючись на яку, весною 328 р. до н.е. здійснює каральні походи по всій Согдіані. За різними даними було знищено від 70 до 120 тис. місцевих жителів. Восени того ж року повстанці зазнали поразки у вирішальній битві і вожді кочівників, боячись Александра, вбили Спітамена (згідно Курція Руфа, це зробила його власна дружина — VIII, 3, 9). Його дочка Апама стала дружиною Селевка I Нікатора — засновника династії Селевкідів і матір'ю царя Антіо́ха I Соте́ра (281-261 рр. до н.е.). Наступного, 327 р. до н.е., Александр одружився з Роксаною — дочкою согдійського сановника Оксіарта, сподвижника Спітамена. Відправляючись в Індійський похід (327-325 рр. до н.е.), Александр включив до складу своєї армії согдійські і бактрійські загони.

Бактрія в складі Селевкідії (305-250 рр. до н.е.). Після смерті Александра (323 р. до н.е.) Середня Азія в 305 р. до н.е. була приєднана до держави Селевка I Нікатора (311-281 рр. до н.е.), який, розглядаючи її як важливе джерело матеріальних і людських ресурсів, сприяв економічному піднесенню регіону і прагнув зміцнити свій контроль над ним. Здійснювати цю політику цар доручив своєму сину і спадкоємцю — Антіоху, призначивши його в 292 р. до н.е. своїм співправителем з передачею в управління епархій, розташованих на схід від Єв-

фрату. Місцеперебуванням свого епархіату він обрав столицю Бактрії — м. Бактри (нині Балх в Північному Афганістані). Антіох енергійно взявся за відновлення господарства: будувались нові міста, зміцнювались старі, розвивались ремесла і торгівля, розширювалась іригаційна мережа. В Маргіані епарх заново відбудовує столицю області, яка одержує назву Антіохія Маргіанська, а весь оазис оточує стіною протяжністю 250 км з метою захистити його від вторгнень кочівників.

За Антіоха в Бактрії чеканилась срібна монета. Взагалі, Середня Азія вступила в смугу відносної стабілізації. Однак, як за Ахеменідів і Александра Македонського, політична влада була далекою і чужою для більшості місцевого населення. Тенденція до політичної самостійності ще більше посилилась з підйомом місцевої економіки. Воцаривши, Антіох I Сотер (281-261 рр. до н.е.) погруз у війнах з Птолемеями і став розглядали східні сатрапії тільки як джерело одержання нових сил і засобів для ведення воєн. Все це сприяло створенню в Середній Азії самостійних держав.

Утворення Греко-Бактрії, особливості її устрою. Послабленням Селевкідії в правління царя Антіоха II Теоса (261-246 рр. до н.е.) одним з перших скористався епарх Бактрії — Діодот. За свідченням римського історика Юстіна, Діодот — «правитель тисячі бактрійських міст», в 256 р. до н.е. відклався від Селевкідів і «наказав величати себе царем; слідуючи цьому прикладу, народи всього Сходу відпали від македонян» (Юстін, XLI, 4). Так рядовий епарх став засновником держави. В письмових джерелах є відомості про сімох греко-бактрійських царів. Однак, монети засвідчують існування ще не менше двадцяти царів (іноді — «великих»). Де вони правили і коли — поки що доводиться відповідати гіпотетично, спираючись лише на дані нумізматики.

Як і всі елліністичні держави, Греко-Бактрійське царство зберігало чітку окремість еллінів, тобто людей, що дотримувались еллінського способу життя і еллінської культури, і підтримувало функціонування всіх елліністичних інститутів і традицій в соціальному і політичному житті. Одне з греко-бактрійських міст, розкопане археологами в Північному Афганістані (городище Ай-Ханум при впадінні р. Кокчі в Амудар'ю), — це типово елліністичне місто з характерними для нього акрополем і агорою, регулярним плануванням і громадськими будівлями, пропілеями і портиками, колонадами і фортифікаційними спорудами, що надійно оберігали мешканців цього острівця еллінської культури серед «варварського» оточення. Це місто було засноване в останній чверті IV ст. до н.е., а припинило існування в кін. II — на поч. I ст. до н.е.

Грецькі традиції характерні і для монетної чеканки греко-бактрійських царів — від титулатури і імен царів до вагової системи. Саме тут, в Бактрії, були викарбувані найбільші в історії античного світу золоті (вартістю в 20 статерів — бл. 160 г) і срібні (вартістю в 20 драхм — понад 80 г) монети. Портрети греко-бактрійських царів на монетах вважаються однією з вершин античного медальєрного мистецтва. На зворотному боці монет зображувались покровителі царів — грецькі божества, представлені згідно канонів елліністичного мистецтва.

Діодот I (256-235 рр. до н.е.). Антіох, зайнятий II Сірійською війною (258-253 рр. до н.е.) з Птолемеєм II Філадельфом (283-246 рр. до н.е.), не зміг перешкодити відпадінню від своєї держави цілих епархій. Успіх Діодота I пояснюється в першу чергу підтримкою місцевої грецької і еллінізованої іранської (бактрійсько-согдійської) знаті. Крім Бактрії, до складу держави увійшли Согд, Арея і Маргіана. Коли в Селевкідії воцарився Селевк II Каллінік (246-226 рр. до н.е.), Діодот I уклав з ним союз з проти парфян. В 246 р. до н.е., атакований з заходу і сходу, парфянський цар Аршак I (250-246 рр. до н.е.) зазнав поразки і загинув в бою.

Діодот II (235-225 рр. до н.е.). Після смерті Діодота I трон зайняв його син — Діодот II, який порвав союзницькі відносини з Селевкідами і уклав союз з парфянами. В 227 р. до н.е. об'єднана парфяно-бактрійська армія перемагає селевкідські війська. Однак, в 225 р. до н.е. Діодота II з усім його сімейством вбиває согдійський епарх Евтідем з Магнесії, представник еллінської верхівки (Полібій, XI, 34, 2-3). Очевидно, елліни були невдоволені політикою Діодота II, оскільки вони прагнули послаблення Парфії і нових територіальних придбань. Також місцева бактрійська і согдійська знать виступили проти зближення з парнами, близькими родичами скіфів, тому що бачила явну загрозу з боку степовиків, які захопили територію Парфії і заснували там свою державу. Ця доля могла спіткати і Греко-Бактрію, що завдало б удару не тільки пануванню еллінів, але і місцевої аристократії, чиї інтереси дотримувались ще з часів Александра Великого.

Евтідем I (225-190 рр. до н.е.). За нового царя Селевкіди спробували повернути контроль над відпалими східними епархіями. В 209 р. до н.е., завдавши поразки парфянам, в Бактрію вторгся Антіох III Великий (223-187 рр. до н.е.). Вперше він зіштовхнувся з бактрійцями при переправі через р. Арій (нині Геріруд). Після запеклого бою 10-тис. загін бактрійської кінноти був розбитий і Евтідем відступив в Бактри, облога яких тривала два роки. Вона була припинена в 207 р. до н.е., після того як Евтідем через посередника зумів переконати Антіоха III в нерозумності знищення самостійного царства в Бактрії, оскільки на сході перебувають величезні полчища диких кочівників (саків і массагетів). Зараз, говорив Евтідем, бактрійці захищають від них всю Азію, якщо ж вони будуть підкорені, то Антіоху доведеться самому займатись цією нелегкою справою (Полібій, XI, 34, 3-4). Антіох III визнав ці аргументи слушними і уклав з Евтідемом мирний договір. Згідно його умов за правителями Бактрії був офіційно визнаний царський титул, хоча вони і повинні були прийняти верховну владу Селевкідів. Союз був скріплений шлюбом: син Евтідема Деметрій I одружився з дочкою Антіоха.

Деметрій I (190-171 рр. до н.е.). Ставши царем, Деметрій I значно розширив межі Бактрії в південному напрямку, захопивши Арахосію і верхів'я Інду (район Гандхари і Таксіли). За свідченням Страбона, він і його найближчі спадкоємці оволоділи Паталеною і завоювали індійські царства Сараоста і Сігердіди (XI, 11, 1). Оскільки Паталеною в Стародавності називали низов'я Інду, а Сараостою — Катхівар, то можна ствердити, що в першій пол. II ст. до н.е. греко-бактрійці поширили свою владу на значну частину Індії і стали контролювати

не тільки сухопутні торговельні шляхи з Індостану в Середземномор'я, але і морський шлях Аравійським морем.

Вражаючі успіхи Деметрія I відбились і в письмових, і в нумізматичних джерелах. Юстін саме його називає regis Indorum («царем індів»). Деметрій I привласнює собі титул «Непереможний», починає випускати двомовні монети для своїх індійських підданих, а на голові Деметрія з'являється індійський шолом у вигляді слона. Традиція карбування двомовних монет збереглась і при індо-грецьких правителях, що походили з династії Евтідемідів.

В управлінні державою Деметрій використовував систему співправителів. Подібно Александру Македонському він залишав намісників, наділених широкими повноваженнями в довірених областях. Це привело до виникнення сильних відцентрових сил, виразником яких став один з них — Евкратід. Адже замість того, щоб зміцнювати границі з північними кочівниками і Парфією, займатись вирішенням внутрішньополітичних проблем, Деметрій проводив недальновидну політику, засновану на нових завоюваннях. Це не могло влаштовувати бактрійську і согдійську знать і проживаючих там еллінів, тому вони і надали підтримку Евкратіду. В 171 р. до н.е. він виступив проти Деметрія I, відтіснив його в Індію і проголосив себе царем Греко-Бактрії.

Евкратід I (171-145 рр. до н.е.). Новому правителю довелось вести безперервні війни з согдійцями, арахотами, дрангами, ареями і індами. В той же час зі сходу його почали тривожити парфяни. Після кількох битв Евкратід поступився їм частиною своєї території. Однак він компенсував втрату експансією в Індію. Юстін пише: «Евкратід, вже знесилений війнами, коли йому довелось витримувати облогу з боку царя індів Деметрія, за допомогою постійних вилазок з трьомастами воїнів переміг шістдесят тисяч ворогів. Знявши облогу, через п'ять місяців він підкорив Індію своїй могутності» (XLI, 6, 1). Трапилось це в 145 р. до н.е. Загинув Евкратід від руки власного сина (Платона або Геліокла), що кинув його труп без поховання і проїхав по крові свого батька на колісниці (Юстін, XLI, 6, 1).

Падіння влади греків в Бактрії (145-125 рр. до н.е.). За правління спадкоємців Евкратіда I (Платона, Геліокла I, Евкратіда II) царська влада настільки слабшає, що останній греко-бактрійський цар був повалений племенами юечжів (тохарів), що прийшли з-за Амудар'ї, майбутніми творцями Кушанської імперії. Власне Бактрія була завойована, але нащадки Геліокла I ще близько ста років (аж до кушанських завоювань) продовжували володіти невеликими князівствами в Арахосії і Паропамісадах.

Греко-Індія. В Індії тим часом продовжували правити нащадки Евтідема I (Евтідеміди) і Антімаха I (Антімахіди). Так, син Деметрія I — Агафокл, очевидно, володів Таксілою. Найбільшої популярності на Сході набув син Деметрія I — Менáндр (165-130 рр. до н.е.). Народжений біля елліністичного міста Александрії, недалеко від нинішнього Кабула, він поширив свої володіння далеко вглиб Індії, очевидно проникнувши в долину Гангу. Якщо вірити індійській традиції («Мілінда-паньха», II ст. н.е.), Менандр був покровителем буддизму.

Юечжі (тохари). Прибулі з глибин Центральної Азії кочівники, які в 120-х рр. до н.е. загрожували Парфянському царству зі сходу, представляли ще більш серйозну небезпеку для володінь греко-бактрійських царів. Китайський історик Сима Цянь розповідає, що юечжі вирушили на захід, зазнавши в 170-х роках до н.е. поразки від племен сю́нну (гуннів). Очевидно, це була боротьба за панування в степах Центральної Азії — сю́нну пам'ятали про цю перемогу і пишались нею; їх вожді, зробивши чашу з черепа вбитого вождя тохарів, ще довго користувались нею в особливо урочистих випадках (напр., в 47 р. до н.е. вождь сю́нну пив з нього «клятвене вино», укладаючи мир з послами китайського імператора).

Пройшовши через Давань (суч. Фергану), юечжі вторглись в Середню Азію і підкорили значну її частину. В зіткненні з Бактрією вони, за словами китайського історика, взяли гору (можливо, це була одна з невдалих війн царя Евкратіда) і «утвердили своє місцеперебування на північній стороні ріки Гуй-Шуй (Амудар'ї)». Там їх і застав в 128 р. до н.е. китайський мандрівник Чжан Цянь, що залишив короткий опис Середньої Азії і Бактрії. Згідно Чжан Цяня, західний сусід юечжів — Парфія, південний — Бактрія, а границею між ними служить Амудар'я. В кочівників-юечжів в цей час нараховується «від 100 до 200 тис. війська», але, «проживаючи в привільній країні, що рідко зазнавала ворожих набігів, вони мали намір вести мирне життя». В Бактрії, за словами Чжан Цяня, «народонаселення сягає мільйона»: «Там ведуть осілий спосіб життя; мають міста і будинки; в звичаях схожі з даваньцями. Не мають верховного голови, а майже кожне місто поставляє свого правителя. Війська їх слабкі, боязкі в боях. Жителі вправні в торгівлі... столиця називається Ланьши [Александрія]. В цьому місті є ринок з різними товарами... купці їх ходять торгувати в Індію». Китайська хроніка «Цянь Хань-Шу» («Історія Старшої династії Хань») називає п'ять «домів», на які поділялись юечжі, і серед них «дім» гуйшуан, тобто кушан.

8. ПАРФЯНСЬКА ДЕРЖАВА (АРШАКІДСЬКИЙ ІРАН)
(256 р. до н.е. - 226 р. н.е.)

В ході розселення іранців парфянські племена зайняли область, розташовану на південний схід від Каспійського моря і відділену від нього Гірканією. Парфія включала гори Копетдаг і примикаючі до них долини Південно-Західної Туркменії і Північно-Східного Ірану (до нижньої течії р. Теджен-Геріруд).

Парфія в складі держав Ахеменідів, Александра Македонського і Селевкідів (550-256 рр. до н.е.). Приєднана в 550 р. до н.е. до держави Ахеменідів Кіром II (558-530 рр. до н.е.), Парфія склала сатрапію, відому Геродоту як XVI округа (Історія, III, 93). Її населення поєднувало заняття скотарством з інтенсивним оазисним землеробством і щорічно сплачувало Дарію I (522-486 рр. до н.е.) 300 талантів срібла. Страбон так характеризував цю країну: «Парфія невелика... лісиста, гориста і бідна, внаслідок чого царі проводили своє військо через [неї] швидким маршем, бо навіть короткий час країна не могла прогодувати війська...» (Географія, XI, 9, 1).

В 330 р. до н.е. Парфія стала частиною держави Александра Македонського, а в 312 р. до н.е. — держави Селевкідів. Як і всюди на Сході, панування еллінів трималось на союзі завойовників з місцевою знаттю, на військовому контролі над стратегічними пунктами і заснуванні еллінських полісів, до яких спрямовувався основний потік колоністів з Греції і Македонії. Увійшовши до елліністичного світу, Парфія була поєднана торгівельно-економічними зв'язками з Середземномор'ям, що сприяло певному розвитку товарно-грошових відносин. Разом з тим, еллінізація країни погіршила становище народних мас, змушених тепер утримувати не тільки місцеву, але і чужоземну знать. Втім, парфянська аристократія, відсторонена завойовниками від влади, також була незадоволена. Тому, як тільки склались сприятливі обставини, віддалені від столиці області відпали.

Виникнення і формування Парфянського царства (256-176 рр. до н.е.). В царювання Антіóха I Сотéра (281-261 рр. до н.е.) і Антіоха II Тéоса (261-246 рр. до н.е.) держава Селевкідів, втягнувшись у безкінечні війни з Птолемеями за Келесірію, залишила східні сатрапії без уваги. Цим скористався намісник Парфії — Андрагóр (256-250 рр. до н.е.) і в 256 р. до н.е. відклався від Селевкідії (Юстін, XLI, 4).

Аршáк I (250-247 р. до н.е.). Правління Андрагора продовжувалось недовго: у 250 р. до н.е. до Парфії вторглись споріднені массагетам племена дáхів, серед яких провідну роль займали пáрни, що раніше жили в низов'ях р. Амудар'ї (Страбон, XI, 9, 1). Юстін про це повідомляє: «В цей час жив Аршак, людина невідомого походження, але великої доблесті. Звичайно він займався розбоєм і грабежем. Одержавши звістку, що Селевк зазнав поразки в Анатолії, він... зі зграєю розбійників напав на парфян, переміг їх правителя Андрагора і, вбивши його, захопив владу над парфянським народом» (XLI, 4). Хоч в 247 р. до н.е. Аршак I загинув в битві з військами Селевкідів, він став засновником царської династії Аршакідів: влада перейшла до його молодшого брата Тірідата, який прийняв тронне ім'я Аршак II.

Аршáк II (247-211 р. до н.е.). В 246 р. до н.е., після смерті Антіоха II Теоса і воцаріння Селевка II Каллініка (246-226 рр. до н.е.) розпочалась Третя сірійська війна (246-241 рр. до н.е.), а потім повстав молодший брат царя — Антіох Гієракс. «Аршак, одержавши перепочинок, — пише Юстін, — впорядковує Парфянське царство, набирає військо, закладає фортеці, зміцнює міста... В такий спосіб [він] влаштував свою державу, тому став для парфян не менш достопам'ятним, ніж Кір для персів, Александр для македонян, Рóмул для римлян» (XLI, 5). Тільки в 230 р. до н.е. Селевк II Каллінік одержав можливість розпочати східний похід з метою повернення бунтівних сатрапій. Аршак II не зміг організувати опору царському війську і втік на узбережжя Аральського моря — до кочового племені апасіаків. Перелом в ході війни відбувся після укладення парфянами союзу з греко-бактрійським царем Діодотом II (235-225 рр. до н.е.). В 227 р. до н.е. об'єднана парфяно-бактрійська армія завдає поразки Селевку II і той змушений визнати владу Аршакідів над Парфією. До кінця царювання Аршака II під владою парфян вже знаходились багата прикаспійська область Гірканія і частина Мідії.

Артабан I (211-191 рр. до н.е.). В царювання сина Аршака II — Артабана I цар Антіох III Великий (223-187 рр. до н.е.), розгорнувши активну діяльність з відновлення границь Селевкідської держави, перейшов у наступ на парфян. В 209 р. до н.е. селевкідська армія вторглась в межі Парфії, і ще слабка держава не змогла вчинити скільки-небудь значного опору. Антіох захопив резиденцію Аршакідів в Гекатомпілі. Парфянський цар відступив у Гірканію, але Антіох наздогнав його і в запеклій січі завдав поразки, змусивши Артабана піти на мирні переговори. Парфія втратила деякі свої володіння, але її правитель зберіг за собою царський титул, хоч і на правах селевкідського союзника.

Пріапат (191-176 рр. до н.е.). Залежність парфян від Селевкідів була недовгою. У 190 р. до н.е. Антіох III був наголову розбитий римлянами в битві при Магнесії і новий парфянський цар — Пріапат не забарився скористатись цим, звільнившись від селевкідського протекторату. Його сини — Фраат I і Мітрідат I розпочали процес перетворення своєї держави з невеликої області у «Велику Парфію».

Утворення «Великої Парфії» (176-88 рр. до н.е.). Перехід до завойовницької політики був здійснений Фраатом I (176-171 рр. до н.е.), якому вдалось підкорити деякі сусідні племена. В ході кампанії він одержав смертельне поранення стрілою і перед смертю призначив спадкоємцем не одного зі своїх синів, а брата Мітрідата.

Мітрідат I (171-138 рр. до н.е.). Новий правитель в завзятій боротьбі завершив підкорення Мідії (бл. 155 р. до н.е.), що відкрило парфянам шлях до Месопотамії. Розуміючи всю згубність для Селевкідів втрати Месопотамії, Деметрій II Нікатор (145-139 і 129-126 рр. до н.е.) вчинив відчайдушний опір просуванню парфян, однак місцеве населення в ряді випадків вітало їх прихід, вважаючи визволителями від еллінського ярма. Так Мітрідат

I в 141 р. до н.е. зайняв Селевкію на Тігрі, найважливіший елліністичний поліс в Месопотамії і головний оплот Селевкідів, і слідом за тим був визнаний царем Вавілонії. Втім, в Середній Азії почався рух кочівників і взимку того ж року Мітрідат був змушений відправитись в Гірканію. Деметрій II, сподіваючись знайти підтримку еллінських і еллінізованих елементів міського населення, здійснив спробу повернути Вавілонію, але після короткочасних успіхів в 139 р. до н.е. був розбитий і потрапив в полон (з політичних міркувань Мітрідат оселив його в Гірканії і видав за нього заміж свою дочку Родогуну). Тоді ж парфяни остаточно підкорили Елімаїду і скарби сузіанських храмів значно поповнили їх казну.

До кінця царювання Мітрідата I володіння Аршакідів простирались від гір Гіндукушу до Євфрату, включаючи (крім власне Парфії і Гірканії) на сході області, відвойовані в Греко-Бактрії, а на заході — більшість областей Ірану і Месопотамію. Внаслідок цих завоювань Греко-Бактрійське царство втратило зв'язки з Середземномор'ям, що привело до занепаду еллінізму на Сході, але одночасно сама Парфія почала зазнавати впливу елліністичної цивілізації.

Фраат II (138-128 рр. до н.е.). Селевкідський цар Антіох VII Сідет (138-129 рр. до н.е.), розпочавши війну з Фраатом II, витіснив парфян з Месопотамії і вторгся в Мідію. В 129 р. до н.е. відбулась вирішальна битва, в якій елліни були розбиті, а сам Антіох загинув. Тоді Фраат II відпустив з полону Деметрія II, який повернув собі трон в Селевкідії і визнав землі на схід від Євфрату власністю Аршакідів. Парфянська експансія на захід тимчасово призупинилась, коли державі Аршакідів стала загрожувати навала союзу кочових племен з Центральної Азії — юечжів, до складу якого входило і плем'я кушанів (тохарів). В боротьбі з ними знайшли свою смерть і Фраат II, і його наступник Артабан I (128-123 рр. до н.е.).

Мітрідат II (123-88 рр. до н.е.). Просування кочівників на захід зумів зупинити наступник Артабана I — Мітрідат II. Усталивши своє становище на сході, він відновив просування на захід і закріпив своє панування в Месопотамії, приєднавши катойкію Дура-Європос на Євфраті. Важливим опорним пунктом парфян стала фортеця Ктесіфон на Тігрі, що перетворилась згодом в столицю Аршакідів. Потім Мітрідат повів наступ на царство Селевкідів, яке скоротилось до меж Північної Сирії. Він став втручатись у справи колись могутньої держави, підтримуючи то одного, то іншого претендента на трон.

У 120 р. до н.е. Мітрідат II вторгся у Вірменію, що займала винятково важливе стратегічне становище в Передній Азії. Хоча вірменському царю Артавазду I (160-115 рр. до н.е.) вдалось зберегти трон, він був змушений віддати в заручники свого сина Тіграна, який у 95 р. до н.е. поступився Мітрідату II «сімдесятьма родючими долинами» в Атропатені (Страбон, XI, 14, 15). Це дозволило йому одержати трон і пізніше він став самим знаменитим правителем Стародавньої Вірменії — Тіграном II Великим (95-55 рр. до н.е.).

В 115 р. до н.е. до двору Мітрідата II прибули посли китайського імператора У-ді (141-87 рр. до н.е.), що запропонували створення торговельного шляху з заходу на схід. До 110 р. до н.е. цей шлях, пізніше названий Великим шовковим, був прокладений. Аванпости з китайськими гарнізонами вздовж дороги захищали торгівлю від розбійників. Парфяни купували в основному шовк і лак, імперія Хань — парфянських коней, що цінились за їх швидкість і красу.

Поява парфян у Месопотамії серйозно стурбувала римлян, які розпочали своє просування на Схід і вели тоді завзяту боротьбу з понтійським царем Мітрідатом VI Євпатором (120-63 рр. до н.е.). В 92 р. до н.е. полководець Луцій Корнелій Сулла (138-78 рр. до н.е.) повинен був відновити на троні Каппадокії римського ставленика Аріобарзана, вигнаного вірменським царем Тіграном II, і розпочав переговори з парфянами. Неясно, чи прийшли сторони до якої-небудь угоди, відомо тільки, що парфянський посол Оробаз був згодом страчений за те, що не зумів дати належної відсічі зухвалому Суллі під час переговорів (Плутарх, Сулла, 5). Так були започатковані відносини Парфії і Риму.

В кін. II — на поч. I ст. до н.е. Парфія досягла такої могутності, яка дозволила Мітрідату II прийняти титул «цар царів» («шахіншах»), який нав'язував до величі Ахеменідів. Але в останні роки правління «шахіншаха» в державі починають проявлятись кризові явища: вдалі війни привели до різкого посилення могутності знаті, різні угруповання якої згодом за своїм бажанням ставлять і скидають «шахіншахів».

В 91 р. до н.е. владу у Вавілонії захопив «сатрап сатрапів» Готарз і привласнив собі царський титул. Зайнятий справами на сході держави, Мітрідат II так і не зумів повернути контроль над західними сатрапіями.

Смута в Парфії (88-57 рр. до н.е.). Після смерті Мітрідата II царем залишився Готарз (88-80 рр. до н.е.), влада якого, однак, обмежувалась Вавілонією. На решті ж території Парфії розпочалась політична смута. Цим відразу скористався Тігран II: він повернув собі ті «сімдесят долин», які був змушений в свій час уступити Мітрідату II, а потім захопив Північну Месопотамію і присвоїв собі титул «царя царів». У 80 р. до н.е. проти Готарза виступив якийсь Ород і відібрав в нього трон. Втім, правив він недовго: у 76 р. до н.е. у справи Парфії втручаються саки і ім'я Орода зникає з джерел. Царем став ставленик кочівників — Сінатрук (76-70 рр. до н.е.), далекий родич Аршакідів. Одержавши владу 80-річним стариком, він, тим не менше, поклав кінець смутам і передав трон своєму сину — Фраату III.

Фраат III (70-57 рр. до н.е.). Новий правитель одержав державу в сильно урізаному вигляді: були втрачені середньоазіатські і східноіранські сатрапії, під загрозою перебувала західна частина володінь Мітрідата II. В силу цього він змушений був лавірувати між основними гравцями тодішньої міжнародної арени. В 69 р. до н.е., під час III Мітрідатової війни (74-63 рр. до н.е.), нищівну поразку від римлян одержав «цар царів» Тігран II. Фраат III підтримав римлян, командуючий яких Луцій Ліциній Лукулл (118-56 рр. до н.е.) пообіцяв йому область Гордієну. Але Гней Помпей Страбон (106-48 р. до н.е.), що змінив Лукулла на Сході, перемігши в 64 р. до

н.е. Тіграна II, зберіг, тим не менше, за ним титул «царя царів» і віддав йому Гордієну. Військо Фраата III негайно зайняло область, але Помпей наказав своєму легату Афранію вигнати його. Це було перше збройне зіткнення між римлянами і парфянами.

До кін. 60-х років I ст. до н.е. під владою Риму опинились всі прибережні райони Анатолії і Східного Середземномор'я, а більш віддалені від моря області цих країн були поділені між підлеглими Риму царствами. На Євфраті безпосередніми сусідами Парфії виявились не тільки союзні Риму Вірменія, Каппадокія і Коммагена, але і римська провінція Сірія. Зовнішньополітичні невдачі держави Аршакідів доповнились внутрішніми смутами: в 57 р. до н.е. Фраат III був вбитий своїми синами — Мітрідатом і Ородом, які почали боротись за трон. Мітрідат безуспішно намагався заручитись допомогою римлян, однак зумів захопити Вавілонію. В кінцевому підсумку, спираючись на підтримку знатного роду Сурен (зокрема, сановника Сурени), Ород переміг і наказав умертвити брата в своїй присутності.

Найвище піднесення Парфії (57-20 рр. до н.е.). За правління Орода II (57-37 рр. до н.е.) почалась епоха відкритого протистояння Парфії і Риму. Боротьба, для якої завжди знаходилось немало приводів, тривала зі змінним успіхом протягом трьох століть: закутих в ланцюги парфян проводили вулицями Риму під час чергового тріумфу, а тисячі римських легіонерів зазнали тягот полону в глибині Парфянської держави.

Весною 54 р. до н.е. римські війська на чолі з тріумвіром Марком Ліцинієм Крассом (115-53 рр. до н.е.) вторглись в Месопотамію і зайняли кілька міст. В його розпорядженні було сім легіонів (35 тис. чол.), 5 тис. кінноти і кілька тисяч допоміжних військ. Союзниками Риму були цар Вірменії Артавазд II (56-34 рр. до н.е.), царьок Осроени Абгар і арабський вождь Алхавдоній. Залишивши в зайнятих містах гарнізони, Красс повернувся зимувати в Сірію, давши Ороду II час для підготовки відсічі.

Парфяни були впевнені, що римляни оберуть довший шлях через Вірменію, який виводив безпосередньо в тил Месопотамії, до життєвих центрів держави. Тому Ород II з основними силами вторгся у Вірменію, а оборона Месопотамії була доручена полководцю Сурені Міхрану, який мав в своєму розпорядженні тільки 11 тис. кінноти. Однак Красс, форсувавши Євфрат, вирішив перетнути пустельні степи Месопотамії, переслідуючи відступаючу армію Сурени. Біля м. Карри (тобто Харран у Верхній Месопотамії) відбулась вирішальна битва.

Битва при Каррах (6-7 травня 53 р. до н.е.). Легіонери вишикувались в каре́ і були атаковані підрозділами парфянських катафра́ктів (важкоозброєних вершників на покритих бронею конях), що спробували зім'яти передні ряди римлян. Одержавши відсіч, кіннота відступила і в бій вступили парфянські лучники, стріли яких легко пробивали обладунки римлян і втикались в тіло зазубреними вістрями. Красс сподівався, що противник, вичерпавши запас стріл, змушений буде піти в рукопашну, але виявилось, що поблизу стоїть обоз із сотнями верблюдів, нав'ючених стрілами. Тоді він наказав своєму сину Пу́блію на чолі з вісьмома когортами і загоном галльської кінноти вступити в бій. Ледь Публій виступив, парфяни стали відступати, заманили його в пастку і оточили. Галльські вершники, хапаючись за ворожі списи, сходились впритул з неповороткими катафрактами і висмикували їх із сідла, або, підлазячи під черево закутих в броню коней, вражали їх в незахищений живіт. Однак, чисельна перевага була на боці парфян і майже весь загін Публія поліг. Сам тяжкопоранений командир наказав збroєносцю заколоти себе. Наступного дня Красс спробував вирватись з оточення, але невдало. Тільки вбитими римляни втратили 20 тис. воїнів, 10 тис. потрапило в полон і були поселені в далекій Маргіані. Врятуватись вдалось тільки невеликому загону на чолі з квестором Гаєм Кассієм Лонгіном. Відрубану голову Красса Сурена відіслав в Арташат, де в гостях в Артавазда перебував Ород II. Тут, на сцені придворного театру, в ознаменування перемоги над Римом була поставлена трагедія «Вакханки» Евріпіда: коли по ходу дії на сцену повинні були внести голову Пентея, роздертого вакханками, трагік Ясон на радість глядачів виніс голову Красса (Плутарх, Красс, 19-33).

Невдовзі Ород II став вважати високий авторитет і популярність Сурени занадто небезпечними для себе і наказав його вбити.

Перемога парфян під Каррами мала для народів Сходу велике значення. Вона призупинила подальше просування римлян по Євфрату, похитнула їх становище в Анатолії, Сірії і Палестині і встановила ту систему політичної рівноваги між Римом і Парфією, що з невеликими перервами існувала аж до падіння держави Аршакідів.

Часи правління Орода II стали вершиною могутності держави Аршакідів. Протягом 52-50 рр. до н.е. парфянами була окупована вся Месопотамія і Сірія, в 40 р. до н.е. парфянську кінноту бачили біля стін Єрусалиму.

Фраат IV (38-2 рр. до н.е.). В 39 і 38 рр. до н.е. успіх був на боці римлян, але в 36 р. до н.е. знову повною невдачею закінчився великий похід римського війська проти парфян. Цього разу римлян очолював Марк Антоній (83-30 рр. до н.е.). Це відбулось вже в царювання Фраата IV, який використав перемогу для встановлення тривалих мирних відносин з Римом. В 20 р. до н.е. Фраат IV здійснив важливий дипломатичний крок, який зробив величезне враження в Римі, — повернув полонених і штандарти римських легіонів, захоплені після перемог над арміями Красса і Антонія. Після цього великих зіткнень між Римом і Парфією не було більше ста років.

Занепад Парфії (115-226 рр. н.е.). В 115 р. н.е., вже за імператора Траяна, Вірменія і Месопотамія були оголошені римськими провінціями. В 116 р. н.е. створюється нова римська провінція — «Ассірія», а війська Траяна вступають в Селевкію і в парфянську столицю Ктесіфон, де захоплюють «золотий трон» Аршакідів. Тільки смерть Траяна (117 р.) поправила справи парфян.

В 164 р. н.е., за імператора Марка Аврелія (161-180 рр.), римляни знову вторглись в Месопотамію, спалили Селевкію і зруйнували царський палац в Ктесіфоні.

У 198-199 рр. армія імператора Септімія Севéра (193-211 рр.) завдала нової нищівної поразки парфянам і захопила в Ктесіфоні царську скарбницю і 100 тис. полонених.

Артабан V (213-227 рр.). Перемога останнього парфянського царя — Артабана V над римлянами в 218 р. повернула Аршакідам Месопотамію, але їх трон вже трясся в цей час під ударами внутрішнього ворога — династії Сасанідів, що піднеслась в провінції Парс, якій належало не тільки поставити останню крапку в історії Аршакідів, але і продовжити їх боротьбу з Римом.

Особливості устрою Парфії. В політичних рамках «Великої Парфії» були об'єднані дуже різні за своїм характером соціальні утворення: самоврядні елліністичні поліси, патріархально-родові арабські князівства, напівзалежні царства, що управлялись або родичами «царя царів», або місцевими династіями, які зберегли право випускати свою монету.

Соціально-економічний устрій. Такою ж строкатою була і економічна структура держави: царсько-храмові маєтки, які обробляли залежні люди і орендарі, сусідили з дастакертами (приватновласницькими маєтками), де працювали прикріплені до землі раби. В періоди військової експансії доволі широко використовувалась праця аншахрік («чужоземні») — рабів-військовополонених. Разом з тим, продовжували існувати господарства вільних землевласників, що жили за традиційними нормами общинного укладу.

Мовна ситуація. Офіційних письмових мов в державі Аршакідів було кілька. Широке розповсюдження мала грецька, що служила не тільки для складання різних документів, але і була мовою монетних легенд. Це була перш за все мова міст і торгівлі, але знали її і у власне парфянському середовищі, де було поширене захоплення грецьким театром. Важливу роль в житті Парфянської держави грали і семітичні мови. Створена на основі арамейського алфавіту письмова мова парфянських канцелярій складалась більш ніж наполовину з арамейських слів, які, однак, належало читати по-парфянськи (таким способом записані документи архіву з Ніси і деякі інші документи і надписи).

Релігійна політика. Іранізації підкорених народів, насильницького нав'язування їм культури завойовників Аршакіди не здійснювали. Греки в Селевкії-на-Тігрі продовжували приносити жертви своїм богам; в Парсі шанували Ахура Мазду і Анахіту (особливо славився її храм в Стахрі), тобто стародавні зороастрійські божества, культ яких зберігався тут разом з іншими ахеменідськими традиціями. У власне Парфії і в ряді інших областей були поширені культи, що сходили до вчення Заратуштри, але зазнали сильних змін. Існувала і «Авеста» або її найважливіші частини, але невідомо, чи тільки в усному виконанні магів, чи вже записана (арамейським письмом або якось інакше). В арабському князівстві Хатра (серед пустелі між Тігром і Євфратом) поклонялись стародавнім семітським божествам, хоча і зображували їх за елліністичними зразками: ал-Лат — як Афіну, Шамса — як бога сонця Геліоса і т.д. В кварталах римсько-парфянського прикордонного міста Дура-Європос храм Зевса-Теоса міг сусідити з синагогою, а храм «пальмірських богів» — з римським «Мітреумом».

Організація влади. Страбон писав, що парфяни до кін. I ст. до н.е. «настільки посилились від постійних завоювань сусідніх областей, завдяки військовим успіхам, що врешті-решт стали володарями всієї області по цей бік Євфрату. Вони захопили також частину Бактріани, відтіснивши скіфів і ще раніше Евкратіда і його прибічників. Нині вони володіють такою обширною країною і таким числом племен, що по величині своєї держави є певною мірою суперниками римлян. Причина цього — їх спосіб життя і звичаї, багато в чому варварські і скіфські, але більш сприяючі пануванню і військовим успіхам» (XI, 9, 2).

Ця характеристика дозволяє зрозуміти устрій держави Аршакідів. Номади дахи-парни, опинившись в ролі творців однієї наймогутніших світових держав свого часу, ще довго зберігали пережитки кочівницьких родоплемінних традицій. Саме цим слід пояснювати ту особливу роль, яку в історії Парфії грали могутні знатні роди (Карени, Сурени, Міхрани, Аспахапети, Дахаї, Парнії, Сохаї), кожен з яких мав своє військо. До стадії родоплемінної організації відноситься і збереження у парфян загальнодержавної ради родової знаті. «...Вища рада у парфян, — писав Страбон, — складається з двох частин: до однієї частини входять родичі царя, до другої — мудреці і маги. Царів обирають з обох частин» (XI, 9, 3).

Військово-політична організація, утворена Аршакідами, виявилась досить гнучкою і пристосованою до особливостей і традицій кожної області. Так, у західних областях засвідчені назви посадових осіб, що сходять — через Селевкідів — до грецької номенклатури чиновників («стратег Месопотамії і Парапотамії», «архос (глава) арабів») або до ще більш ранніх ахеменідських термінів (аркапат — «начальник фортеці»). Місцеві титули і звання іранського походження існували і в Закавказзі (бітахш, або пітіахш — «намісник», «займаючий друге місце»), і в Східному Ірані (нахвадар, ноходар — «тримаючий перше місце»).

Адміністративний устрій Парфії. Більш докладно (завдяки господарським документам з Ніси) досліджено адміністративний поділ, що існував на східній окраїні Аршакідської держави — у власне Парфії. Тут він був триступінчастим: дізпат (правитель селища або невеликої фортеці з прилягаючими землями) підкорявся шахрапу (сатрапу), що керував, на відміну від ахеменідської епохи, порівняно невеликою областю, а над шахрапами стояв марзбан («охороняючий границю»), що відав більшою адміністративно-територіальною одиницею (всі ці терміни іранського походження). Очевидно, по областях розрізнялась і система оподатковування. Втім, подібна система адміністративного устрою могла забезпечувати управління величезною державою лише в умовах сильної царської влади, тому, коли вона слабшала, негайно проявлялась тенденція до децентралізації. Суперництво між знатними родами посилювало цю тенденцію.

Становище Месопотамії. Ще одна могутня внутрішня сила, що протистояла владі царя в Парфії, — економічно розвинуті міста Месопотамії. Їх неодноразові антиаршакідські виступи в II—I ст. до н.е. — непряме підтвердження того, що правляча династія намагалась порушити їх традиційний статус. Якими б не були

твердження того, що правляча династія намагалась порушити їх традиційний статус. Якими б не були процеси, що відбувались в соціально-економічному житті месопотамських міст парфянського часу, до II ст. н.е. вже не простежується жодних різких проявів антагонізму між ними і царською владою.

Династична боротьба і послаблення держави. Тенденція до децентралізації з останньої чверті I ст. н.е. помітно посилюється і часто набуває форми боротьби за владу між кількома представниками аршакідської династії, яких підтримували різні внутрішньополітичні сили. В кін. I — на поч. III ст. н.е. при владі в Парфії нерідко перебувають одночасно два (а іноді і три) ворогуючі правителі, кожен з яких носить пишну царську титулатуру, чеканить свою монету і т.д. Однак, розподіл сил в цій міжусобній боротьбі був непостійним — нічого невідомо про розділи Парфянського царства, які закріпили б за різними відгалуженнями аршакідської династії певні території: кожен з суперників претендував на все царство.

Послаблення центральної влади відразу відгукнулось в зовнішньополітичних невдачах (са́ме міжусобиці полегшили римські завоювання в Месопотамії в II ст. н.е.) і в посиленні сепаратистських тенденцій царств і областей, що складали Парфянську державу. Ще в 58 р. н.е., внаслідок повстання стала незалежною Гірканія, що неодноразово відправляла власних послів у Рим. Багато своїх володінь аршакідські царі втрачають в II ст., а до поч. III ст. з-під їх влади остаточно виходить Парс (Персіда), де місцеві династії (спочатку з титулом фратарак — «князь», «предводитель», потім з титулом шах — «цар») перебували при владі і чеканили свою монету безупинно, починаючи з III ст. до н.е. Тут правителі і жрецтво вважали себе спадкоємцями і хранителями ахеменідської спадщини. Їх опозиція Аршакідам привела в першій чверті III ст. н.е. до того, що проти парфянського царя виступив Арташир, «син Папака, з насіння Сасана», перемоги і царювання якого відкривають нову епоху в історії Ірану — сасанідську.

9. ДЕРЖАВА САСАНІДІВ
(226-651 рр.)

Утворення Сасанідського Ірану. До поч. III ст. н.е. Парфія представляла собою державу, лише номінально об'єднану під владою Аршакідів: насправді вона складалась з багатьох розрізнених напівсамостійних, а іноді і незалежних областей, на чолі яких стояли царьки з місцевої знаті. Не було єдності і в самій правлячій династії: в 213 р. н.е. Парфія розкололась на дві частини: одні області визнали царем Вологеза (Валарша) V (208-224 рр.), інші — його брата Артабана V (213-228 рр.). В 216 р. в країну вторгся імператор Каракалла (211-217 рр.): спустошивши більшу частину Мідії, він зруйнував багато фортець і, взявши місто Арбелу, сплюндрував гробниці парфянських царів і розкидав їх кістки. Діон Кассій зазначає, що все це стало можливим тільки тому, що «парфяни тоді не вступили з ним [тобто Каракаллою] в битву» (Римська Історія, LXXVIII, 1-2). Тільки наступного року, після вбивства Каракалли, Артабан V почав витісняти римлян з Месопотамії, а в 218 р. завдав імператору Макрі́ну (217-218 рр.) вирішальної поразки в битві при Нісібісі. Цей успіх, однак, не врятував держави Аршакідів, чий правитель мав влади не більше, ніж могла забезпечити його особиста доблесть. Нове об'єднання країни почалось з Персіди (або Парсу) — історичної області на південному заході Іранського нагір'я, батьківщини Ахеменідів, яка в минулому вже зіграла виняткову роль в історії Ірану. Тепер тут виникла нова всеіранська династія Сасанідів.

Своє походження і ім'я династія зводила до мага Сасана, який в кін. II ст. н.е. був жерцем в храмі богині Ардвісу́ри Ана́хіти в місті Стахрі (Істахрі), що знаходилось на шляху з Персеполя до Пасаргад і було центром зороастризму (там начебто зберігався оригінал Авести). Згідно переказу, Сасан був одружений з родичкою правителя Стахри — Гочіхра. Син Сасана — Папак спочатку спадкував за батьком його жрецьку посаду, а в 208 р. одержав від Гочіхра невелику область недалеко Стахри. Молодший син Папака — Арташир виховувався правителем області Дарабгірд і успадкував її. Внаслідок кількох вдалих походів він суттєво розширив свої володіння. Об'єднавшись з батьком, він в 212 р. вбив царя Гочіхра і трон Стахри перейшов до Папака.

Після смерті Папака в 220 р. його спадкоємцем став його старший син — Шапур, який, однак, невдовзі загинув при загадкових обставинах (на нього впала стіна) і влада перейшла до Арташира. Того ж року, змовившись з кількома обласними правителями, а також заручившись підтримкою деяких знатних парфянських родів, він підняв повстання проти «царя царів». Весною 224 р. в Мідії, на рівнині Ормі́здакан перси завдали поразки парфянам і один з «царів царів» — Вологез V загинув в бою. В 226 р. була взята парфянська столиця Ктесіфон. Арташир урочисто вінчався тут на царство и прийняв титул шахіншаха («царя царів»). Війна з другим шахіншахом — братом Вологеза V — Артабаном V тривала ще два роки, поки в 228 р. той був захоплений в полон і страчений. Так Арташир став повним хазяїном Парфянського царства. Обидві події відобразили на скельних рельєфах. Також були викарбувані монети з новим титулом Арташира — «Уклінний Ахура-Мазді, бог, цар царів Ірану, що походить від богів».

Арташир I (226-241 рр.). Завершивши завоювання Парфії, Арташир в наступні роки розширював межі своєї держави в східному напрямку, довівши границі Ірану до далекого Хорезму і низов'їв Амудар'ї. Йому підкорились навіть такі віддалені області, як Мервський оазис, Сістан, Мекран і більша частина суч. Афганістану до долини р. Кабул включно. Таким чином, знову, як і в часи Ахеменідів, відбулось об'єднання в одній державі більшої частини іраномовних країн.

Якщо парфянську династію послабляли внутрішні конфлікти і невдачі в зовнішній політиці, то Сасаніди походили із Стахри — одного із стародавніх релігійних центрів Ірану. Тим часом важке економічне становище

країни, її розпад на ряд володінь, що послабив економічні зв'язки, і майже повне припинення міжнародної торгівлі вимагали сильної державної влади, що могла б налагодити господарське життя в країні в інтересах і знаті, чиї доходи падали, і торгових міст. Для її створення потрібно було володіти «економічним серцем» Ірану — Месопотамією. Оскільки в III ст. доля сасанідської держави вирішувалась на її західних границях, то вже через три роки після коронації новий шахіншах Арташир I повів перську армію в Сірію і Анатолію.

Сасанідська загроза стала настільки серйозною, що в 232 р. римську армію в Північній Месопотамії очолив імператор Александр Севéр (222-235 рр.). Римляни не досягли столиці Ірану — Ктесіфону, але добились певних успіхів у Вірменії. Сутички на границі не припинялись до 237 р. Син шахіншаха — Шапур, що командував перською армією, оволодів Хатрою в Месопотамії, однак в 243 р. імператор Гордіан III (238-244 рр.) знову почав воєнні дії. В цілому ж з 243 по 260 р. Месопотамія майже щорічно зазнавала жаху чужоземних вторгнень.

Шапур I (241-272 рр.). Перш ніж стати шахіншахом, Шапур I протягом півтора десятків років був діяльним помічником свого батька, беручи участь в усіх його починаннях. Перші роки його самостійного правління «Сірійська хроніка м. Ар бели» описує так: «Шапур воював з хорезмійцями і гірськими мідійцями в перший рік свого правління і переміг їх в жорстокій битві. Звідти він відправився і підкорив гілянців, деламітів і гірканців, що живуть в далеких горах поблизу Каспійського моря».

Про західний напрямок політики Сасанідської держави дає уявлення урочистий надпис Шапура I на т.зв. «Каабі Зороастра» в місцевості Накш-і Рустам. Три війни з Римом принесли успіх Ірану. Перша війна (243-244 рр.) закінчилась смертю імператора Гордіана III, захопленням в полон знатних римлян і великої кількості легіонерів і виплатою значної данини — 500 тис. денаріїв. Протягом 244-251 рр. перськими військами була завойована частина Вірменії, а також Адіабена (район колишньої Ассирії).

Друга війна 254-260 рр. була знову розв'язана римлянами. Воєнні дії розгорнулись на території Сирії. Армія Шапура I розгромила численні римські легіони і взяла штурмом найважливіші міста в Сирії і на сході Анатолії. Укладений мир був неміцний: воєнні дії фактично не припинялись. Тимчасовий успіх імператора Валеріана (253-260 рр.) в 257 р. змінився поразками; на західних границях римлян тіснили варвари, а в східних провінціях протягом 15 років (з 251 р.) лютувала чума. В цей важкий для Риму час «Доля Сходу засурмила в страшну сурму, сповіщаючи про грізні небезпеки», — пише Амміан Марцеллін (Римська історія, XVIII, 4). Шапур напав на Карри (Харран) і Едессу в Північній Месопотамії.

Римляни нарешті зрозуміли, що мають справу з великою державою. Мова йшла не тільки про месопотамську границю: під загрозою опинилась влада Риму в усіх східних провінціях. Зібравши з усієї Імперії 70-тис. армію, імператор Валеріан підійшов до Едесси, де в 260 р. відбулась вирішальна битва. Римська армія була розбита, а сам Валеріан, сенатори і інші сановники потрапили в полон. «Надпис Шапура» повідомляє, що іранська армія взяла 36 міст і фортець. Розвиваючи успіх, перси в 262 р. вторглись в Сірію, Кілікію, Каппадокію, Малу Вірменію і Коммагену, захоплюючи міста, грабуючи і насильно переселяючи багато тисяч жителів в глибинні райони Ірану — Парс, Парфію і Хузестан. Однак, коли шахські війська повертались з походу, на них раптово напав цар сірійського міста Пальміри — Луцій Септімій Оденат (260-267 рр.). Перси були наголову розбиті, а пальмірці захопили Едессу, Нізібіс і Карри. Згодом Оденат взяв перську столицю Ктесіфон і оволодів майже всією Месопотамією.

Піднесення Пальмірського царства грунтувалось на тому, що в II—III ст. основний торговий шлях між Заходом і Сходом став проходити навпростець з Месопотамії до Середземного моря через Сірійський степ, де ключову позицію займав оазис Пальміра (Тадмор). За правління дружини Одената — цариці Зенобії (266-272 рр.) Пальмірське царство заявило свої великодержавні претензії на все Східне Середземномор'я. Однак, в 272 р. царство Зенобії було знищене римським імператором Аврелiаном (270-275 рр.). Перський корпус, посланий їй на допомогу, був розбитий. Втім, цей успіх Риму не порушив стабільності західних границь Ірану.

Внаслідок воєн Шапура I до Ірану були приєднані значні території і до 260-х років його межі простирались від Нижньої Месопотамії і Сірії до Інду, від Великого Кавказу до Оманського півострова в Аравії. Шапур I також поширив свій вплив на Согд, Чач (район Ташкента) і Кушанське царство. В завойованих іранцями областях утверджувався зороастризм.

Тимчасове послаблення Ірану (272-309 рр.). Після смерті Шапура I (272 р.) Іран послаблюється. Про нетривале правління двох його синів — Ормізда I (272-273 рр.) і Варахрана I (273-276 рр.) майже не дійшло відомостей. На поч. 280-х років проти сина Варахрана I — Варахрана II (276-293 рр.) підняв повстання його брат Ормізд, який, спираючись на племена саків, кушанів і гелів, намагався створити своє царство. Скориставшись цим, у 283 р. в Месопотамію вторглась велика армія римського імператора Кара (282-284 рр.) і взяла Ктесіфон. Довести війну до повної перемоги римлянам перешкодило тільки вбивство імператора (284 р.). Варахран II був змушений поступитись значною частиною Месопотамії і відмовитись від контролю над Вірменією.

В 293 р. трон перейшов до племінника Варахрана II — Варахрана III, якого, однак, через кілька місяців скинув молодший син Шапура I — Нарсе (293-302 рр.). В 296 р. цей шах вторгся у Вірменію і вигнав римського ставленика — царя Тірідата III і став загрожувати східним кордонам Імперії. Проти Нарсе імператор Діоклетіан (284-305 рр.) вислав свого співправителя — цезаря Гая Галерія (293-311 рр.). Його армія в 297 р. зазнала від персів серйозної поразки, але після прибуття свіжих легіонів з Іллірії і Дунаю в битві при Саталі у Вірменії (298 р.) вщент розгромила шахське військо. За Нісібіським мирним договором 298 р. до Риму відійшли п'ять провінцій Верхньої Месопотамії, а Тірідату III повертався вірменський трон. Після цього військові конфлікти між Римом і Персією припинились до 337 р.

В 302 р. Нарсе зрікся престолу і шахіншахом став його син — Ормізд II (302-309 рр.), недовге правління якого пройшло під знаком внутрішніх смут. Коли він помер, царем проголосили його молодшого сина — немовля Шапура II, регентшею при якому стала його матір — кушанська принцеса, якій вдалось придушити заколоти і розпочати консолідацію іранського суспільства.

Шапур II (309-379 рр.). Розпочавши самостійне правління, Шапур II відновив протистояння з Римом. В 338 р. він повернув контроль над Вірменією, однак вторгнення в Месопотамію виявилось невдалим: 23-денна облога міста Нісібіса закінчилась невдачею. В кінця цього ж року в Месопотамію прибула армія імператора Констанція II (337-361 рр.) і перси покинули регіон. Далі війна тривала із змінним успіхом. Шапур II, одержавши перемогу над римлянами в «нічній битві» 344 р. при Сінгарі (суч. Сінджар в Іраку), не зумів нею скористатись. Також облоги Нісібіса в 346 і 350 рр. не дали результату. Тільки після смерті Констанція II (361 р.), коли новий імператор Юліан (361-363 рр.) загинув в одній з невеликих сутичок біля самої границі Ірану (червень 363 р.), Шапур II виправив становище і війна закінчилась для персів вдало: вони одержали за мирним договором ряд опорних пунктів в Північній Месопотамії і повністю підкорили Вірменію. Пізніше, вже після смерті шахіншаха, Вірменія і Грузія були поділені на іранську (Східна Вірменія, Іверія) і римську сфери впливу. Однак в Закавказзі і на Вірменіському нагір'ї ще не раз вибухали війни.

Східна політика Сасанідів. Приблизно з сер. IV ст. основною границею, яку доводилось захищати Ірану, стала східна. Тут, як і раніше на заході, Сасаніди почали з помітних військових успіхів. Ще в царювання Арташира I (226-241 рр.) тут здійснювалось поступове укріплення влади Ірану з опорою на союз з місцевими династіями. Однак, і пізніше продовжували існувати напівсамостійні царства, якими правили представники старих, досасанідських династій. В 245 р. шахіншах Шапур I (241-272 рр.) розпочав великий похід в межі східних земель, внаслідок якого на сході Іранського нагір'я було засноване нове «царське» місто Нішапур; на монетному дворі стародавнього міста Мерва (суч. Мари в Туркменії) чеканились золоті «денари» Шапура I, а його син Нарсе одержав в уділ всі новоприєднані східні провінції. Цей уділ називався «Сакастан, Турестан і Інд до узбережжя моря» і проіснував до 320-х років.

Після походів на схід Шапура I і до сер. IV ст. сасанідські царі навряд чи вели серйозні війни на сході своєї держави: всі їх сили на той час були вичерпані важкою боротьбою на західних границях. Перше достовірне повідомлення про східну війну Шапура II (309-379 рр.) датується кінцем 356 року і належить Амміану Марцеллін, який спирався на «достовірні і підтверджуючі одне одного повідомлення шпигунів» (XVI, 9, 3). Шапур в цей час з трудом стримував натиск «ворожих народів», що хотіли перейти границю Ірану. Він поніс великі втрати в запеклій боротьбі і, зрештою, в 358 р. уклав з ними «союзний договір». Потім він втягся у війни на заході і одержав можливість для активних воєнних дій на сході лише в самому кін. 360-х років, коли розпочав великий похід, остаточно розгромивши Кушанське царство.

Територія Кушанского царства була включена в новий важливий уділ, який називався Кушан-шахр («царство Кушанів»). Ним володіли сасанідські царевичі, що мали право випуску власної срібної і золотої монети. В усіх цих подіях брали участь кочівники-хіоніти, що в той час виступали як союзники Сасанідів.

На початку V ст. колишні кушанські землі завойовує Кідара — засновник царства кідаритів. Союз з кочівниками допоміг йому витіснити сасанідські війська з Бактрії. Тоді ж на цих і сусідніх територіях виникло князівство, очолене представниками кочового племені ефталітів. Сасаніди утримали лише Мерв, Герат і деякі інші міста.

Єздігерд II (438-457 рр.). Запеклі війни з кідаритами вів шахіншах Єздігерд II. В 456 р. він добився вирішального успіху: кідарити зазнали катастрофічної поразки, сам цар Кідара загинув на полі бою. Це дало змогу Сасанідам захопити Південну Бактрію.

Ормізд III (457-459 рр.) і Перóз (459-484 рр.). Після смерті Єздігерда II царем став його старший син — Ормізд III. Однак, молодший син — Перóз, віддавши ефталітам Бактрію разом з культурним і релігійним центром цих земель — м. Балхом, одержав від них військову допомогу і, розбивши шахіншаха в 459 р., захопив трон.

З 470-х років Пероз, змушений вести з колишніми союзниками постійні війни, переважно зазнавав невдач. В останньому поході (484 р.) сасанідська армія була наголову розбита ефталітами, сам Пероз загинув в бою. Переможці захопили гарем царя, обоз з казною і безліч полонених. Іран був обкладений важкою даниною, яку Сасаніди платили ефталітам аж до 560-х років. Однак, на відміну від Римської імперії Іранська держава не пала під тиском варварських племен.

Суспільно-економічний і політичний устрій Сасанідського Ірану. В ранній період існування в державі Сасанідів ще зберігався соціально-економічний уклад Пізньої Парфії: поліси (самоврядні міста) переважно на заході, шахри (напівзалежні царства і володіння) — по всьому Ірану і дастакерт — царський домен. Однак, поступово ця структура стала руйнуватись.

Занепад полісів і розширення дастакерту. Ще при парфянах поліси почали втрачати свої політичні інституції, а розпад Парфії привів до послаблення економічних зв'язків і торгівлі. Після об'єднання Ірану під владою нової династії в областях, що в сер. III ст. стають доменом «царя царів», старі міста заново «засновуються», одержуючи імена шахіншахів і втрачаючи самоврядування. Творець монархії Арташир I «заснував» лише три міста на заході Ірану, тоді як його син Шапур I, розширивши границі дастакерта, «заснував» вже 16 міст як на заході, так і на сході країни. Відтепер ними стали управляти шахраби — державні чиновники, що здійснювали в містах і окрузі як громадянську, так і військову владу. Хóра цих міст перейшла у відання центральної адміністрації. Таким чином, замість полісів селевкідської і парфянської епох, які, крім центрального уряду, здійснювали

контроль над значними територіями хори, в сасанідську епоху виникають міста — осередки центрального управління. Замість «союзу» царя і полісів тепер характерні царський дастакерт, що постійно розширювався, і занепадаючі поліси. В III—IV ст. інститут шахрабів стає найважливішим в системі сасанідської адміністрації. Однак і цей інститут, розвиток якого тісно пов'язаний переважно з розширенням царського домену, втрачає своє значення вже в кін. IV ст.

Становище шахрів. До моменту захоплення влади Сасанідами в Ірані була значна кількість шахрів — «союзних» напівзалежних царств і областей. Деякі з них були просто великими маєтками, складених з кількох сільських общин, хазяї яких, однак, діяли в них як суверени. За Аршакідів вони були настільки незалежні, що від політичної орієнтації того або іншого царька іноді залежала доля царства. Тенденція окремих правителів до сепаратизму негайно проявлялась в будь-якій складній політичній ситуації. По суті, і перехід влади в Ірані від Аршакідів до Сасанідів став проявом саме такої тенденції, що була рисою процесу феодалізації суспільства.

Спочатку держава Сасанідів являла собою лише федерацію окремих царств і дрібніших володінь, що перебували в залежності від центральної влади. В ранньосасанідських надписах все ще згадуються колишні місцеві напівзалежні «царі» в різних областях Закавказзя, Ірану, Месопотамії. Однак, вже за Шапура I ліквідується самостійність ряду шахрів. Частина раніше автономних царств (наприклад, Сакастан) стала управлятись синами «царя царів». Лише царство Елімаїда в Західному Ірані змогло протриматись до сер. IV ст., і царі Елімаїди, так само як і владарі завойованих Сасанідами кушанських земель, зберегли право випуску власної монети.

Управління важливими областями сасанідськими царевичами, як і подібний за функціями інститут шахрабів, припиняє своє існування до кін. V ст. На швидкий процес феодалізації вказує зростаючий сепаратизм володарів окремих шахрів і дрібніших областей. Він проявлявся по-різному, наприклад у спробі деяких царевичів приєднати до своїм шахрів сусідні території або у внутрідинастичній боротьбі. Так, в 282 р. сасанідський сатрап східних провінцій, двоюрідний брат шахіншаха Варахрана II (276-292 рр.) — Ормізд спробував навіть захопити престол Ірану. Повстання було придушене і Ормізда стратили. Подібні повстання відомі і в пізніші часи. Тенденції до сепаратизму проявились особливо бурхливо в кін. V ст.

Соціальна структура. Згідно пізніших зороастрійських дидактичних творів, все населення Ірану поділялось на чотири стани: жерців, воїнів, писарів і землеробів. Цей розподіл, що сходить до уявлень Авести, природно, не відображав реальної класової стратифікації сасанідської епохи, але освячувався релігією і традицією. Багато сановників і землевласників належали до воїнів, державні чиновники і придворні формально входили до стану писарів, зороастрійські жерці складали особливий стан, а лікарі, астрологи, купці, ремісники — податний стан землеробів, так само як і рядові селяни. Зороастризм в його новій, догматичній формі став при Сасанідах державною релігією; жерці (маги) були наставниками «царя царів» і цариць, зосередили в своїх руках судочинство і освіту.

Представники роду Сасанідів — васпухри, вищий ранг знаті — вазурги, а також дрібні землевласники — азати (букв., «вільні») складали вищий розряд суспільства Сасанідської Персії. Можновладні принци, шахраби і інші сановники, складаючи вищу знать, утворювали раду «царя царів» з правом голосу за місницькою системою. Кожен сановник мав визначене місце в залі ради в залежності від його знатності. При дворі вірменських Аршакідів, звичаї якого сходили до парфянських і були подібні з сасанідськими, знать, що мала право засідати в царській раді, одержувала відмітні знаки свого рангу (трон, подушку і почесну головну пов'язку — діадему). «Молодші царі», крім цього, сиділи на дорогоцінних тронах, дарованих шахіншахом за особливі заслуги. При дворі існував дуже складний церемоніал з цілою ієрархією придворних посад. Слід зазначити, що етикет сасанідського двору був в кін. III ст. багато в чому запозичений Пізньою Римською імперією і Візантією. Едиктом Діоклетіана імператору був присвоєний царський вінець — золота діадема з дорогоцінними каменями — і був прийнятий звичай падати ниць перед імператором і цілувати край його одягу.

Таким чином, утворення Сасанідської держави було спробою створити централізовану імперію, яка (подібно Танській в Китаї) була б заснована на ранньофеодальних суспільних відносинах.

Система землеволодіння. В середині III ст. в Ірані відбувається значний перерозподіл земельного фонду. Росте царський дастакерт, поступово охоплюючи значну частину території держави. Розширення дастакерту йшло за рахунок скорочення уділів великої знаті (в першу чергу володінь тих представників знатних парфянських родів, які не підтримали нову династію) і земель, приписаних раніше до полісів. Однак, одночасно джерела відзначають і зростаючі дарування земель з цього фонду як знаті, так і храмам. Особливо росте землеволодіння зороастрійських храмів. Шахіншахи дарують їм не тільки землі, але і стада худоби, сади, виноградники, рабів і т.д. З цих царських пожалувань, а також з дарувань знаті на благодійні цілі і відправлення певних літургій складались досить великі володіння. Основний дохід з цього майна йшов храмам, а на долю жертвоприносителя залишався дуже невеликий процент. В одному зі своїх надписів Шапур I оголосив, що він жертвує храмам і цей процент, що складав щорічно тисячу ягнят, більше двох тонн зерна і величезну кількість вина.

Існували і приватні дастакерти; іноді вони могли включати цілі провінції, іноді ж обмежувались крихітною ділянкою землі. Збереглись стандартні описи дастакертів, що належали дрібнопомісному дворянству — азатам. Як правило, до нього включалась ділянка землі з ариком (часто арик проходив по ряду дастакертів, тому існували строгі правила користування ариковою водою для зрошення), виноградник і фруктовий сад. Переважно з фонду царських земель виділялись наділи під умову служби в державному апараті або війську, спочатку на час відправлення посади або з певною метою (наприклад, «вершницький наділ на обмундирування»); потім вони ставали спадкоємними володіннями.

Великі масиви земель все ще перебували у володінні вільних сільських общин. З часом цей земельний фонд також зменшувався. Землі общин передавались в умовне приватне володіння знаті, іноді — великому чиновництву з правом збору податків і власною юрисдикцією. Поступово такі землі ставали фактичною власністю сановників. Зміна характеру власності на землю і типове для феодального суспільства поєднання права власника з політичними і судовими правами добре простежується в пізньосасанідську епоху.

Рабство. В деяких великих приватновласницьких господарствах, особливо в західних районах Ірану, широко використовувались раби. Однак, вже до III ст. сходять дані джерел про часткове звільнення рабів, наділення їх землею для ведення власного господарства. «Рабська служба» в таких випадках займала від ⅓ до $^1/_{10}$ часу раба і часто конкретно виражалась в наданні йому певної частки доходу з ділянки, яку він обробляв, що поступово наближало його в соціальному відношенні до закріпаченого общинника. Найчастіше раби використовувались в ремеслі і домашньому господарстві. В ранньосасанідський період відома і практика поселення військовополонених на царських землях; та ж практика існувала у великих господарствах сановників. Раби були також у храмових господарствах, причому іноді «рабами» храму ставали (з різних причин) навіть великі сановники. Їх «рабська служба» полягала в тому, що вони споруджували на свої кошти різні будівлі (наприклад, «храмовим рабом» був знаменитий діяч сасанідської епохи, начальник всього господарства імперії — Міхр-Нарсе).

Податне населення платило податки в залежності від врожаю, оскільки земельного кадастру не існувало. В цьому відношенні особливу категорію складали іновірці — іудеї і християни.

Становище іудеїв і християн. Юрисдикція зороастрійського жрецтва не поширювалась на прибічників інших релігій — іудеїв, християн і т.п., що жили в межах держави в досить значній кількості, особливо в західних областях. Сірія (включаючи в той час всю Верхню Месопотамію) була суцільно населена християнами, які з кін. IV і в V ст. розділились на ряд ворогуючих сект (несторіани, яковіти, монофізити, православні-мелкіти). Багато християн було в Хузестані і інших західних областях Ірану, а в Нижній Месопотамії кілька міст були цілком населені євреями, розсіяними також і по інших областях. Нерідко іновірці піддавались переслідуванням з боку сасанідського уряду. Вони були завжди готові до вигнань і переселень і обзаводились скоріше рухомим, ніж нерухомим майном. Тому християни, євреї, а пізніше і маніхеї складали значною мірою ремісниче і торговельне населення. Багато відомостей про міське життя Сасанідського Ірану можна почерпнути з релігійно-правових іудаїстичних писань — Талмуду, частина якого була складена в пізньопарфянський і сасанідський періоди у Вавілонії.

Як іудеї, так і християни мали самоврядування у внутрішніх релігійних і громадянсько-правових справах. На чолі євреїв стояв реш-галута («начальник вигнання»), на чолі християн — єпископи. Вони ж відповідали за збір податків зі своїх одновірців. Відомий, наприклад, конфлікт між шахіншахом Шапуром II і єпископом Ктесіфона — Сімеоном бар Саббою (бл. 340 р.). Цар наказав сатрапу Хузестана заарештувати Сімеона, поки він не здасть податків з християн за черговий рік раніше строку і в подвійному проти звичайного розмірі — державі потрібні були гроші для ведення воєн на Заході. Відмова Сімеона, яку він обгрунтував зубожінням християн внаслідок непосильних «царських робіт» і загального розорення краю в зв'язку з війною, покликала за собою його публічну страту, а також руйнування християнських храмів. Відмова християнських кліриків від сплати підвищених податків розцінювалась як державна зрада, а християни обвинувачувались в тому, що є «друзями римського імператора». Імовірно, подібна практика збирання податків з християн-ремісників і торговців відбита в підписах різних «голів» і «старшин» під актами християнських соборів. Серед них зустрічаються «голова ювелірів», «старшина сріблярів», «старшина торгівців» і ін. Це релігійні голови ремісників і торговельних корпорацій, відповідальні перед центральною адміністрацією за податки на корпорацію, а також за якість ремісничої продукції. Аналогічне становище було і в іудейській релігійній общині.

Корпорації існували не тільки в християн і іудеїв. Всі вони поєднувались в загальні «збори» ремісників того або іншого міста або провінції, «голова» якого (незалежно від віросповідання) був відповідальним перед спеціальним державним чиновником — «головою ремісників». Податки з цілих областей в окремих випадках могли фактично віддаватися у відкуп.

Міжнародна торгівля. При Сасанідах міжнародна торгівля зберігала величезне значення. Найважливіші шляхи, що перетинали Іран, склались в основному до початку I ст. н.е. Відгалуження «царської дороги» від Герата (нині в Афганістані) йшло на північ, до Мерву, і далі в Самарканд, де цей шлях зливався з Шовковим шляхом з Китаю оазисами Східного Туркестану. Райони Анатолії і Сірії зв'язувались з Шовковим шляхом сухопутною дорогою вздовж Євфрату, що виводила до гаваней Перської затоки, або стародавньою караванною дорогою з Сірії через Іран. Поза контролем Парфії і Сасанідського Ірану були морський шлях в Індію (через Червоне море і Перську затоку), знову відкритий до сер. I ст. н.е., а також «Шлях пахощів» — караванна дорога з приморської Сірії в Південну Аравію.

Головними міжнародними товарами були предмети розкоші — китайський шовк-сирець, торгівля яким здійснювалась за посередництвом согдійських торговельних факторій, які поширились трасою Шовкового шляху, а також індійські товари, що потрапляли в Іран переважно суходолом, — коштовні камені, пахощі, опіум, прянощі. Особливу торговельну активність і в парфянський, і в сасанідський періоди проявляли християни-сірійці (арамеї), торговельні поселення яких існували не тільки в містах Месопотамії, але і на сході Ірану, в Середній Азії, а в більш пізній час — аж до границь Китаю.

Міжнародна торгівля Ірану була в основному караванною; плавання іранських купців Перською затокою були нерегулярні. Каравани з Месопотамії доставляли в східні області Ірану сірійське скло, шовкові тканини

єгипетської і анатолійської роботи, сірійські і єгипетські вовняні тканини (починаючи з IV ст. до них додались і іранські), вироби з металу, вино, олія. Далі ці товари переправлялись, головним чином караванами місцевих купців, в Індію і Китай. Перш ніж укладався торговельний договір, необхідно було визначити характер товару — «надійний» чи «ненадійний». «Ненадійними» вважались переважно товари міжнародної караванної торгівлі; вони піддавались таким небезпекам, як «море», «вогонь», «вороги» і «влада». Сильніше стихійних лих були, звичайно, небезпеки, що залежали від «влади»: нескінченні мита, які доводилось платити на всіх границях і в будь-яких містах, державна монополія на продаж певних товарів (в першу чергу на шовк-сирець), воєнні дії в районі караванної торгівлі і т.д. В епоху загальноекономічної кризи III ст. на Близькому Сході караванна торгівля майже припинилась. Однак, з утворенням сасанідської держави вона незабаром була знову налагоджена. Як і раніше, головним товаром був шовк; шовковими тканинами платили податки, ними обдаровували послів і монархів, купували союзників, розплачувались з солдатами.

Крім повідомлень різномовних письмових джерел про торгівлю Ірану своєрідними свідченнями про неї є глиняні булли (ярлики) з відбитками печаток, виявлені при розкопках городищ сасанідського часу. На буллах відтиснуті печатки різних приватних осіб, що складали «торгову компанію», і, як правило, одна офіційна печатка (тільки з надписом, без зображення), що належала посадовій особі і засвідчувала достоїнство товару. Булла супроводжувала тюк з товаром, служачи гарантією, а після того як товар був проданий — звітним документом: печатки, відтиснуті на буллі, показували, кому і яку частину прибутку слід одержати.

Як і в парфянську епоху, в сасанідську відомі великі міжнародні ринки. Але міжнародна торгівля була тісно зв'язана з політикою: мідь і залізо вважались «стратегічним товаром», і візантійські імператори забороняли продавати їх персам.

Релігія Сасанідської Персії. В сасанідський період зороастризм стає державною релігією. Свідченням цьому є прийнятий Арташиром I після коронації новий, зороастрійський царський титул — «Уклінний Ахура Мазді» — і заснування ним «царського» (коронаційного) храму вогню, що став загальнодержавним святилищем. В цей час Арташир зосередив в своїх руках не тільки цивільну і військову, але і релігійну владу. В списках його двору немає титулу «верховний жрець», як немає його і в списках двору його спадкоємця Шапура I. Спочатку зороастризм Сасанідів відображався в їх офіційних пам'ятниках лише через титулатуру і символи. Зороастризм ранньосасанідського часу був подібний з його формами в парфянський час. В ньому важливу роль відігравав культ не тільки Ахýра Мáзди, але і Анáхіти (в той час переважно богині війни і перемоги), і культ бога Мітри. Трохи пізніше великого значення набув і культ самого Арташира I, храм якого в гроті Накш-і Раджаб довго шанувався.

Релігійна реформа Картіра (сер. — друга пол. III ст.). Все це було фоном діяльності першого реформатора сасанідської релігії — жерця Картіра, кар'єра якого почалась в останні роки царювання Арташира I (226-241 рр.). Тоді він мав скромне звання хербед — вчителя зороастрійського ритуалу при храмі. Картір піднявся при Шапурі I (241-272 рр.), який доручив йому організацію зороастрійських храмів і жрецьких общин в Ірані і в завойованих областях. Зайнявши високе становище, Картір став духівником онука Шапура I — Варахрана II (276-293 рр.), який зайняв трон Ірану за його активного сприяння. Потім його призначили «владикою» храму Анáхіти в Стахрі, родовому святилищі Сасанідів (і до, і після нього жерцями тут були самі шахіншахи) і єдиним тлумачем «волі богів», вершителем доль всієї держави. Будучи вже глибоким старцем, Картір, імовірно, був вбитий під час чергового державного перевороту.

Життя і діяння Картіра із створення державної релігії і організації церкви, а також проголошене ним «сповідання віри» викладене в надписі на т.зв. «Каабі Зороастра» в Накш-і Рустамі. Там він благає богів, щоб вони дали йому можливість пояснити «живим», в чому полягає божественне воздаяння праведникам, щоб боги відкрили йому «сутність» пекла і раю, щоб з божественною допомогою Картір показав, «заради яких божественних справ, що саме зроблено, щоб для них [тобто для «живих»] всі ці справи стали б твердо встановленими». Далі Картір детально розповідає про те, що за допомогою богів він (точніше, його «двійник»-душа) нібито здійснив подорож в потойбічний світ до престолу Ахура Мáзди в супроводі персоніфікації зороастрійської віри — Найблагороднішої Діви. Біля якогось золотого трону відбувається бенкет, і тут же знаходяться терези (на них божество Рашну зважує добро і зло). Тут же знаходяться душі праведників, що досягли цієї пошани завдяки виконанню певних ритуалів і сповіданню певних релігійних догматів. Звідси, здійснивши ритуальну трапезу, ці душі (в тому числі і «двійник» Картіра) проходять по мосту Чінват до раю.

Таким чином, Картір вважав себе пророком, подібним Заратуштрі. Текст надпису завершується так: «...І той, хто цей надпис побачить і прочитає, той нехай відносно богів і владик стане благочестивим і справедливим. І також у цих саме молитвах і догматах, в справах релігійних і вірі, що тепер установлені мною для жителів цього земного світу, нехай він стане більш твердим, а інші (молитви, справи і віру) — нехай не сповідає. І нехай він знає: є рай і є пекло, і той, хто обрав добро, нехай потрапить до раю, а той, хто обрав зло, нехай до пекла буде звергнутий. І той, хто обрав добро і неухильно слідує шляхом добра, тлінне тіло цієї людини досягне слави і процвітання, а душа його досягне праведності, чого і я, Картір, досяг».

Картір був не тільки творцем першого канону державної релігії, але і політиком. В надписі на «Каабі Зороастра» він пише про основні підсумки своєї діяльності по створенню державної релігії: «І від шахра до шахра, від області до області, по всій країні справи Ахýра Мáзди і богів возвисились, і віра і маги одержали по всій країні велику владу... І Áнхра Мáнью і деви зазнали великого удару і мук, і віра Áнхра Мáнью і девів відступила з країни, і була вигнана. І іудеї, і буддійські жерці, і брахмани, і назареї [тобто гностична секта мандеїв], і

християни... і зиндики [тобто маніхеї] були розбиті, а зображення їх богів зруйновані, і притулки девів [тобто фальшивих богів] були зруйновані... І від шахра до шахра, від області до області багато... храмів були засновані...» (далі перераховуються області, захоплені військами Шапура, де насильно насаджувався зороастризм).

Мáні і маніхéйство. Картір проводив свою реформу в досить напруженій обстановці — при дворі Шапура I під час його коронації був прийнятий ще один пророк і творець власної релігії — Мáні (216-277 рр.), проповідь вчення якого була дозволена по всій Персії. Це було викликано тим, що завоювання Сасанідів відкрили для Ірану нові ідейні обрії: християнство, гностицизм, неоплатонізм, стародавні східні космогонічні і космологічні ідеї, різні відгалуження зороастризму, іудаїзм. Слід думати, що саме політичний розрахунок на створення ідеологічної основи влади не тільки в Ірані, яка б спиралась на таку віру, що могла б стати популярною повсюдно, змусив Шапура прийняти Мані і дозволити пропаганду його вчення.

Уривки колись великої маніхейської літератури і твори противників маніхейства дають уявлення про вчення досить складне і суперечливе. Застосувавши сірійський алфавіт для фіксації релігійних текстів середньоперською мовою, Мані особливо підкреслював, що його вчення, на відміну від вчення зороастризму, записане самим пророком і тому єдине. Принцип віри полягав в тому, що вона повинна бути зрозумілою «в будь-якій країні, будь-якою мовою». Однак, невдовзі віра Мані увібрала в себе елементи тих релігій і вчень, які були її конкурентами.

В Месопотамії маніхейство успішно суперничало з багатьма гностичними школами; наприклад, воно було схоже із вченням маркіонітів, які, подібно маніхеям, твердили, що крім бога, творця тілесного світу, світу зла і скверни, є ще вищий бог, що виявляє себе в благості і доброті. У вченні Мані можна було знайти ідеї, подібні з ідеями неоплатоніка Плотіна (204-270 рр.); маніхейські книги згадували і про Христа. Основна проблема, висунута Мані, однаково хвилювала тоді і гностиків і християн: в світі існують добро і зло, тому що він створений з двох начал; вищий бог не міг створити зла у світі, а отже, він не створив і світу. Матерія існує окремо від бога, а людина — це «суміш матерії і сяяння горішнього світла».

В зороастрійському середовищі вчення Мані теж здавалось знайомим. Верховне божество маніхейського пантеону виступало під ім'ям Зрвана — Божественного Часу, шанованого в деяких зороастрійських сектах, а першим, хто вступив в бій з силами пітьми, був Ахура Мазда. Але зороастризму було далеке заперечення можливості участі людини в остаточній перемозі добра над злом.

Так само як і в християнстві, іудаїзмі і зороастризмі, у вченні Мані містилась ідея Страшного суду, ідея приходу месії; послідовники Мані визнавали Христа, Будду, Заратуштру. «Мудрість і добрі справи, — писав Мані, — незмінно приносились людям посланниками бога. Одного разу вони були принесені в Індію через посланника на ім'я Будда, другого разу — в Іран за посередництвом Заратуштри, третього разу — в країни Заходу через Ісуса. В теперішній останній вік написане ось це одкровення в країну вавілонську і з'явилось пророцтво в особі моїй, Мані, посланника бога Істини».

За вченням Мані, основне в людині — навіть не душа, що, як і весь світ, породжена злом, а «іскра божого світла», і завдання істинного праведника — сприяти її звільненню. Цього можна досягти лише крайнім ступенем аскетизму. Істинний праведник, крім цього, повинен поститись певну кількість разів на рік, сповідатись головам общин, піклуватись про «обраних» (тобто релігійних наставників). «Обрані» повинні утримуватись від деяких видів їжі, дотримуватись обітниці безшлюбності, не повинні навіть торкатись руками всього «тлінного і злого». Їх завдання — молитись за свою паству, за те, щоб душі потрапили в «царство світла», пройшовши попередньо цілий цикл перетворень, будучи на землі знову і знову, поки нарешті самі не стануть «обраними». Основний акцент вчення Мані — крайній песимізм, заперечення будь-яких активних дій (крім проповіді вчення), замкнутість і відособленість (послідовник вчення, наприклад, не повинен робити добра тим, хто «проти священного обов'язку»).

В III ст. вчення Мані викликало інтерес городян і простого народу в Ірані і Римській імперії, однак, переважно все-таки освічених людей, оскільки тоді ця віра була ще багато в чому філософією. Величезне значення для поширення маніхейства в цей час мала гнучкість організації його адептів і особливо добре поставлена пропаганда. На сході Ірану при житті Мані діяли дванадцять проповідників його ідей; у Мерві, теж за життя Мані, існувала велика маніхейська община, численні общини були в Месопотамії.

Струнка замкнута структура общин послідовників вчення Мані, таємничість містичних обрядів, вивчення «гороскопу, долі і зірок», слава маніхеїв як чудових лікарів, що знають найсильніші заклинання, — все це приваблювало до них і тих, кому не було діла до «пізнання сутності буття». Але різні школи і секти маніхеїв розвивали свої особливі ідеї, багато в чому відмінні від початкових. Західні общини маніхеїв були особливо близькі до іудео-християн, на Сході вони ближчі до різних неортодоксальних сект зороастризму.

В хаосі різних віровчень, сект і шкіл епохи занепаду еллінізму йшли пошуки єдиної «релігійної мови», напружена боротьба, що ціною великих жертв готувала грунт для успіху «світових релігій». Але саме зороастризм як релігія, традиційна для Ірану, міг найшвидше зайняти в переробленому вигляді місце ідеологічного фундаменту централізованої держави, і тому захоплення маніхейством Шапура I і частини іранської знаті було лише епізодом. В новозавойовані області разом з сасанідськими військами йшли і зороастрійські жерці Картіра.

Доля «пророка» Мані була трагічна: його стратили всього через кілька років після смерті його царственого покровителя; його вчення було оголошене шкідливою єрессю, і, незважаючи на окремі сприятливі для маніхеїв обставини, члени цієї секти (зиндики) змушені були діяти таємно. Маніхейство — одне з тих вчень, які Картір називав «вірою девів».

Християнство в Сасанідському Ірані. Іншим вченням, опозиційним до зороастризму, але набагато більш розповсюдженим, було християнство (в надписі Картіра «назареї і християни»). Християнські общини (частина яких потім оформилась в єпископства) з'явились в Ірані на поч. III ст. Їх роль в житті імперії особливо посилилась в IV ст., коли християнські общини засновувались по всьому Ірану аж до Мерва. Сасанідські монархи переслідували християн, виходячи з принципу, який пізні автори приписують Шапуру II: «Вони населяють нашу землю, але поділяють почуття імператора, нашого ворога».

В 484 р. сірійська церква в Ірані офіційно прийняла несторіанське віросповідання, яке у візантійському православ'ї вважалось єрессю, і порвала з візантійською церквою. Крім того, в Ірані і особливо в Закавказзі (у Вірменії і Алванії) був розповсюджений монофізитський напрям християнства, що у Візантії також вважався єретичним. В кін. V ст. несторіани і монофізити були легалізовані іранським урядом.

Реформа зороастризму Атурпата Міхраспандана. Величезна роль Картіра при дворі перших сасанідських монархів привела до того, що держава швидко йшла до теократії. Молодий шахіншах Варахран II (276-293 рр.) повністю перебував під впливом Картіра і його партії, що навіть проголосила доктрину «ідеального государя». Згідно неї, государ повинен бути релігійним, завжди довіряти своєму духовному наставнику, діяти згідно догматів віри. Але переворот Нарсе (293 р.) привів, серед іншого, до реставрації династійного культу — жерцями Анáхіти знову стали самі володарі Ірану, і в Парсі на рельєфі в Накш-і Рустамі Нарсе вінчала на царювання ця богиня. «Реставрація» підбила підсумок і напруженій боротьбі різних придворних груп і жрецтва, що розгорілась навколо концепції влади «царя царів», — знову взяла гору ідея єдності «світської» і «духовної» влади шахіншаха.

Нова реформа зороастризму, розпочата магупатом (головним жерцем країни) Атурпатом Міхраспанданом, була наслідком цих подій і також супроводжувалась різного роду «чудесами». Її сутність у формулюванні зороастрійських жерців мало відрізнялась від реформи Картіра: діючи за наказом Шапура II, Атурпат «очистив від скверни і заново відродив предковічну віру», здійснивши нову кодифікацію Авести.

Ім'я Атурпата — одне з найшановаиіших в пізньозороастрійській традиції, а ім'я першого реформатора, Картіра, не згадується в жодному джерелі: релігійному творі, історичній хроніці або навіть в переказі. Для жерців пізньозороастрійського періоду такої людини не існувало — його місце зайняв міфічний Тусар, абстрактний «ідеальний релігійний подвижник», який нібито все своє життя присвятив збиранню і вивченню розрізнених фрагментів Авести і був прославлений в пізньосасанідському творі «Тусар-намак» (VI ст.), наповненому його нудними проповідями, що виправдовували будь-яке діяння шахіншаха.

Реформа Атурпата в першу чергу торкнулась магустана — зороастрійської церкви. При дворі шахіншахів з'являються кілька магупатів різних областей Ірану, а сам Атурпат одержує титул магупата магупатів (за аналогією з титулом «цар царів»). Про деякі нововведення Атурпата можна судити з непрямих даних. Так, в цей час і в релігійному мистецтві, і в літературі стає популярним уособлення божества «царського призначення» і символу царського благополуччя — Хварени. В силу ряду політичних причин саме в IV ст. шахіншахи стали зводити свою генеалогію до Ахеменідів — «Даріїв» (випадкові відомості про яких зберегла традиція) і «Кейанідів» (тобто Кавіанідів, напівміфічної династії царів, відомої з Авести — див. гл. VII, 2). В створеному в цей час варіанті «Карнамака» («Книги про діяння Арташира I» — роману, що розповідає про прихід до влади династії Сасанідів) «царська Хварена» в образі барана супроводжувала першого сасанідського шахіншаха.

Нова кодифікація Авести. Після реформ Картіра і Атурпата був введений так званий авестійський алфавіт, створений спеціально для запису зороастрійських релігійних текстів. Це дало можливість магупату при Хосрові I — Вех-Шапуру з комісією жерців — знавців Авести розпочати нову кодифікацію священних текстів, мова яких до того часу була зрозуміла тільки жерцям. Записана новим алфавітом, Авеста була розділена на 21 наск (частина) і в найважливіших місцях перекладена зі стародавньої мови на середньоперську. Крім богослужебних текстів наски містили фрагменти космологічних, есхатологічних, історичних, юридичних, міфічних і епічних творів. Тут були використані роботи грецьких і індійських філософів, математиків, медиків, астрономів і астрологів, звичайно перекладені з арамейської (пізніше ці додатки до насків були втрачені).

Переклад насків був дослівним: кожне авестійське слово перекладалось відповідним середньоперським. В підсумку був одержаний настільки складний і темний за змістом текст, що він зажадав найдетальнішого коментарю — зенду («роз'яснення»), хоча іноді коментатори, опинившись в тупику, змушені були писати: «мені це незрозуміло». Тоді ж був створений словник авестійських слів з їх перекладом на середньоперську.

Пізньосасанідська держава (484-651 рр.). Протягом V ст. в Ірані завершується становлення ранньофеодальних соціально-економічних відносин і зростає політична могутність земельних магнатів.

Кавад I (488-496, 499-531 рр.). Після загибелі шахіншаха Перóза (459-484 рр.) в боротьбі з ефталітами його син Кавад залишився в них заручником. Коли ж спадкоємець Пероза — його брат Валахш (484-488 рр.) був осліплений і позбавлений влади знаттю, змовники звели на престол Кавада, який прибув з ефталітськими загонами. Розумний і тонкий політик, Кавад I ясно усвідомлював небезпеку стати маріонеткою в руках сильних сановників. Щоб послабити їх, він, з одного боку, організовував придворні інтриги, а з іншого — скористався демагогічними гаслами жерця одного з зороастрійських храмів — Маздака (?-529 рр.), що в той час почав проповідувати своє вчення.

В цілому, у маздакізмі нового було небагато. Релігія, до сповідання якої закликав Маздак, була, зрозуміло, зороастризмом, але з додатком деяких ідей з проповідей Мані і неортодоксальних шкіл зороастризму. Однак, на відміну від маніхейства, Маздак закликав до активних дій віруючих для остаточної перемоги «царства світла»

(породженням «царства світла» визнавалась, зокрема, «сильна і розумна» царська влада). Справжнє царство «сили і розуму», згідно цього вчення, повинно бути побудоване на загальній рівності і зрівняльному розподілі життєвих благ і повинно наступити найближчим часом. Очевидно, що самого Маздака в першу чергу цікавили питання віри, участі зороастрійських жерців в політичному і економічному житті країни, впливу магупата на шахіншаха, характеру центральної влади. Але нове релігійне вчення в умовах феодалізації суспільства, невдач в зовнішній політиці, голоду, неврожаю стало ідеологічним прапором відкритого повстання селян і міської бідноти.

Зробивши Маздака своїм найближчим радником і подарувавши йому титул магупата, Кавад хотів скористатись його авторитетом і абстрактними закликами до загального блага і рівності, щоб нейтралізувати опозицію при дворі і серед духовенства. Для нього це було тимчасовою політичною акцією, спрямованою на послаблення позиції сановників, які перетворились на той час майже в незалежних правителів в своїх землях, і одержання широкої опори в азатів і служивої знаті. Але невдовзі рух вже не можна було втиснути в рамки контрольованого процесу. Лозунг про зрівняння власності в багатих і бідних, можливо, був лише «революційною інтерпретацією» в низах зороастрійських формул про духовну рівність, але він користувався великою популярністю, і прибічники Маздака тимчасово одержали безроздільну владу в країні. Розмах руху зажадав консолідації сил знаті. В 496 р. царська рада змістила Кавада з престолу і заточила його у в'язницю. На престол Ірану був зведений брат Кавада. Однак, втікши з в'язниці, Кавад одержав допомогу в правителя ефталітів, на дочці якого він був одружений, і в 499 р. за підтримки ефталітських загонів знову зайняв престол Ірану. В нових обставинах, однак, він не міг вже підтримувати маздакітів. Широкі реформи оподатковування, оголошені Кавадом (їх провів у життя його син Хосров I), відкололи від крайніх маздакітів дрібних землевласників. За минуле десятиліття дрібнопомісна аристократія зайняла ключові позиції і в армії, і в адміністрації і могла стати сильною опорою центрального уряду. В силу цього Кавад відходить від маздакітів. У 529 р. після диспуту між зороастрійськими жерцями і Маздаком останній був визнаний «відступником від праведної віри», схоплений і страчений. Його послідовників чекала жорстока кара.

Слід мати на увазі, що роль Маздака як політичного глави широкого народного руху повинна бути відділена від його ролі реформатора зороастризму. Пізні джерела сильно спотворюють вчення Маздака. Це, скоріш за все, стосується і «спільності жінок» — одного з найбільш розповсюджених обвинувачень проти маздакітів. Можливо, якісь спроби змінити складне сасанідське шлюбно-сімейне право були витлумачені як «проповідь розгнузданості». Сам Маздак вважав, що відновлює «першопочаткову чистоту» вчення Заратуштри.

З придушенням руху маздакітів процес феодалізації Ірану можна вважати закінченим. Закріпленню нового соціально-економічного порядку, в першу чергу в інтересах дрібної феодальної знаті, служила сильна централізована царська влада, що встановилась при останніх Сасанідах і була спрямована на придушення сепаратизму великих феодалів. Як і на всьому Близькому Сході, в Ірані епоха Середньовіччя наступила внаслідок еволюції внутрішніх процесів.

Хосро́в I Ануширва́н (531-579 рр.). Син Кавада — Хосров I Ануширван (перс. «безсмертна душа») вступив на трон в дуже складній політичній обстановці. Тривала війна з Візантією, а всередині країни панувала розруха, викликана суспільно-політичною боротьбою, прапором якої став маздакізм. Після придушення маздакістського руху основним завданням Хосрова було проведення внутрішніх і зовнішніх реформ державного устрою і влади.

В 532 р. був укладений «Вічний мир» з Візантією і реформи почали активно здійснюватись. В першу чергу були вирішені питання оподатковування, якому був наданий систематичний характер. Створення кадастру і проведення суцільного перепису дозволило нормалізувати збір податків і визначити його розміри (в бік зменшення), які залежали від обсягів виробленої сільськогосподарської продукції. Більшість натуральних податків була замінена грошовими, що дозволило стабілізувати фінансову систему держави.

Велике значення мала військова реформа, зокрема, було створено 12 полків саваран (катафрактів), причому до служби в них допускалась не тільки вища знать, але і дрібна, а також звичайні землевласники-дехкани, що складали стан азатів. Полки утримувались за рахунок шахської казни, і були підлеглі безпосередньо «царю царів».

Поділена на чотири великих кусти (провінції) країна управлялась марзбанами (намісниками), яких особисто призначав шахіншах. Те ж саме стосувалось і суддів. Все це дало змогу зробити провінційне управління більш контрольованим і ефективним.

«Вічний мир» 532 р. дозволив візантійському імператору Юстиніану I (527-565 рр.) без загрози війни на два фронти здійснити завоювання в Північній Африці і Італії. Згідно Прокопія Кесарійського, саме успіхи Імперії на заході і змусили Хосрова в 540 р. порушити договір і напасти на Візантію.

В 542 р. сасанідська армія захопила Антіохію-на-Оронті і її жителі (в основному ремісники) були переселені в околиці Ктесіфона («Хосроєва Антіохія»). Війна закінчилась перемир'ям 545 р., однак вже в 547 р. відновилась. Театром воєнних дій стала Лазіка (грузинське царство на Південному Кавказі), яку Хосров, що захопив Вірменію і Іберію, так і не зміг відібрати у Візантії. В 557 р. було укладене перемир'я, а в 562 р. — мир строком на 50 років, за яким Лазіка залишалась за Візантією, але Імперія сплачувала Персії данину. Персія зі свого боку обіцяла не піддавати гонінням християн. За умовами договору Візантія зобов'язувалась фінансувати будівництво ланцюга оборонних споруд вздовж Великого кавказького проходу, зокрема, була заново перебудована і посилена фортеця Дербента.

Убезпечивши західні границі, Хосров бл. 560 р. почав війну з державою ефталітів. Для успішного ходу кампанії був укладений союз з Тюркським каганатом, який зобов'язався також вступити у війну з ефталітами. Сам Хосров женився на дочці кагана Істемі Багадур-ябгу (552-576 рр.). Підкоривши ефталітів, Хосров провів границю між Персією і каганатом по Амудар'ї.

Хосров I здійснив ряд заходів для посилення впливу в регіоні. Одним з них стало фактичне підпорядкування Ємену. Скориставшись бл. 570 р. конфліктом між Єменом і союзною Візантії Ефіопією, Хосров відправив військо і флот для підтримки ємменців. Флот атакував берега Ефіопії, а сухопутні війська в цей час розбили ефіопську армію в Ємені. Після закінчення конфлікту Ємену був нав'язаний сасанідський протекторат, який в підсумку перетворив Ємен у васала Сасанідів. З цього часу і до арабського завоювання Ємен був залежний від Персії. З іншого боку, це зіграло велику роль в подальшому політичному розвитку Аравійського півострова.

Алванія і Вірменія перебували у васальній залежності від Сасанідів. Політика переслідування християн і насильницьке насадження зороастризму приводила до постійних повстань. Візантія як покровителька християнських країн активно втручалась в ці конфлікти. Для припинення цього Хосров I здійснює перехід до політики віротерпимості, що, втім, не означало відмови від планів повного підпорядкування васальних царств. В кінцевому рахунку царська влада у Вірменії і Алванії були остаточно ліквідовані, іранську частину Вірменії стали називати Перс-Вірменією; разом з Алванією і Адурбадаганом (суч. Іранський Азербайджан) вони утворили Північний куст (провінцію) Персії.

В 572 р. спалахнуло чергове повстання у Вірменії і Іберії, підтримане Візантією. Війна йшла зі змінним успіхом до 576 р., коли перси зазнали жорстокої поразки під Мелітеною (суч. Малатья в Східній Туреччині). В 579 р. під час мирних переговорів з імператором Тіверієм II (578-582 рр.) Хосров помер.

В царювання Хосрова I Анушірвана інтенсивно здійснювалось містобудування. Були досягнуті успіхи в архітектурі, мистецтві, виробництві. Це був період, коли ремісниче продукція Сасанідської Персії, особливо високохудожні твори, стали відомими далеко за її межами.

Занепад Сасанідського Ірану (579-661 рр.). Війна останнього значного правителя Персії — Хосрова II Парвіза (591-628 рр.) з Візантією, що тривала в 602-628 рр., спочатку привела до загарбання Сасанідами східних провінцій Візантії, але потім, після поразок 523-525 рр., завданих персам імператором Іраклієм (610-641 рр.), Хосров був скинутий (628 р.). Тривала війна, що привела до виснаження матеріальних ресурсів держави і різкого збільшення податків, підірвала політичну і економічну могутність правлячої династії. Протягом 628-632 рр. змінилось бл. 10 шахіншахів. За Єздігерда III (632-651 рр.) Сасанідська Персія було завойована арабами.

РОЗДІЛ VIII
СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

1. ПРИРОДА І НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ ХАРАППСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ (3300-1300 рр. до н.е.)

В стародавню епоху Індією («Індською країною») називалась вся територія на схід від ріки Інд (Сіндху в індійців, Хінду в персів, Індос в греків), де нині розташовані держави Пакістан, Індія, Непал і Бангладеш. Таким чином, Стародавня Індія займала весь субконтинент Індостан і за своїми розмірами майже дорівнювала Єгипту, Месопотамії, Анатолії, Східному Середземномор'ю і Ірану, разом взятим.

Природні умови і ресурси. Клімат Індостану переважно тропічний, на півночі тропічний мусонний. Під час вологого літнього мусону, що відіграє величезну роль для землеробства Індії, випадає 70-90% опадів, зима — суха і прохолодна, з березня по травень — сухий і жаркий сезон. Існують, однак, регіональні особливості, в зв'язку з чим субконтинент можна розділити на три основні області.

Індська область на північному заході, що включає долину р. Інд з притоками і прилягаючі гірські райони. Клімат тут сухий і жаркий. На півночі кількість опадів досягає 1000 мм на рік, а в низов'ях Інду випадає близько 250 мм, що унеможливлює регулярне землеробство, засноване лише на дощовому зрошенні. Грунти алювіальних долин Інду і його приток відзначались особливою родючістю. Тут і виникли перші поселення землеробів, а в III тис. до н.е. — найдавніша в Південній Азії міська цивілізація. Північний захід був тією областю, через яку проникали переселенці і завойовники, йшли торгові каравани, поширювався іноземний культурний вплив.

Гангська область на північному сході, що охоплює долину р. Ганг з притоками і прилягаючі передгір'я Гімалаїв і гірські райони Центральної Індії. Тут клімат жаркий і вологий; опадів випадає від 700 мм на заході до 2-3 тис. мм і більше на сході. Практично, ще на поч. I тис. до н.е. це був район непрохідних джунглів. В сезон дощів в долині Гангу нерідкі повені, дельта в Стародавності була заболочена. Первісне населення займалось переважно рибальством, полюванням, примітивним землеробством, і лише протягом першої пол. I тис. до н.е. в боротьбі з джунглями почалось широке господарське освоєння цього району. В другій половині того ж тисячоліття тут виникли найважливіші політичні і культурні центри Стародавньої Індії.

Деканська область на півдні відділена від Індо-Гангської рівнини невисокими горами Віндхья і являє собою плоскогір'я зі складним рельєфом і жарким кліматом; кількість опадів нерівномірна, але навіть в посушливій внутрішній частині не опускається нижче 700 мм на рік. Перехід до класового суспільства в Декані відбувся пізніше, ніж на півночі, і лише на початку нашої ери тут виникли перші держави. У важкодоступних гірських і лісових районах до Нового часу населення продовжувало жити в умовах родоплемінного ладу.

Таким чином, більша частина території Індії одержує достатню для землеробства кількість опадів. В багатьох районах країни вологість дозволяє вирощувати без штучного зрошення бавовну, а на значній частині Гангської і Деканської областей навіть такі культури як рис, цукрову тростину і джут. Тому в порівнянні з Близьким Сходом проблема зрошення в Індії не була настільки гострою, хоча зовсім без будівництва іригаційних споруд (особливо на північному заході) обійтись було не можна.

Більшість території країни в Стародавності була покрита густими лісами (джунглями). Крім високоякісної будівельної деревини там росли банани, манго, кокоси, різні коренеплоди. Надзвичайно багатою і різноманітною була фауна (слони, антилопи, тигри, пантери, мавпи і т.д.).

На плоскогір'ях субконтиненту знаходились багаті родовища міді і заліза.

Населення. Стародавня етнічна історія Південної Азії може бути реконструйована тільки приблизно. Очевидно, до сер. II тис. до н.е. дравідійські племена займали більшу частину центрального і північно-західного Індостану, а племена тібето-бірманські і му́нда — північно-східну. В другій пол. II тис. до н.е. в Індію розпочали проникнення носії індоєвропейських мов — індоарії.

В Південній Азії, як і всюди на Стародавньому Сході, з найдавніших часів йшов інтенсивний процес змішання народів і рас, і расові відмінності не збігаються з лінгвістичними.

Рання історія. Згідно археологічних досліджень, Індія була заселена ще в епоху раннього палеоліту. Потім розвиток господарства і суспільних відносин визначив перехід від палеоліту до мезоліту і неоліту, пам'ятники яких відкриті в різних областях Індостану. Розкопки в Ме́ргарі (суч. Пакістан) і ін. місцевостях розкрили послідовний розвиток автохтонних культур від мезоліту до енеоліту. Можна говорити про те, що вже в VII тис. до н.е. населення культивувало багато злаків, одомашнило велику рогату худобу, вступило в тісні контакти з синхронними культурами Ірану і Середньої Азії.

Хара́ппська цивілізація (2600-1300 рр. до н.е.). Свою назву перша на Індостані цивілізація одержала від містечка Хара́ппа в Пенджабі (суч. Пакістан), недалеко якого ще в 1850-х рр. британський генерал Александр Ка́ннінгем (1814-1893 рр.), що керував археологічними роботами в Індії, оглядаючи городище біля старого русла р. Раві (притоки Інду) знайшов печатку з «невідомими знаками». В 1922 р. британський археолог Джон Маршалл (1876-1958 рр.) розпочав розкопки городища Мохе́нджо-Да́ро (мовою сіндхі «Пагорб мертвяків»), яке знаходиться на середній течії р. Інд (провінція Сінд суч. Пакістану). Нині відомо понад 1000 поселень, що належать до Хараппської цивілізації, яка в цілому простягається на 1100 км з півночі на південь і на 1600 км з заходу на схід (бл. 800 тис. кв.км — більше Єгипту і Месопотамії). Крім Хараппи і Мохенджо-Даро добре вивчені

поселення Калібанган, Мергар, Суркотада і Лотхал (Гуджарат). Останній, слід думати, грав роль порту, через який здійснювався зв'язок з Месопотамією.

Мова і писемність. Одна з найскладніших проблем Хараппської цивілізації — мова і писемність. До нашого часу знайдено більше 1000 стеатитових печаток з надписами, які також наносились на кераміку і металеві вироби. Виділено бл. 400 різних знаків. Надписи лаконічні (10-20 знаків) і однотипні (ймовірно, ім'я власника печатки і календарно-хронологічні дані), серед них відсутні білінгви. Однак, деякі особливості хараппського письма все ж встановлено. Очевидно, воно мало піктографічні джерела і було класичним варіантом ієрогліфіки. Скоріш за все, ця писемність автохтонна. Аналіз надписів з різних областей дає підстави говорити про єдині орфографічні норми на всій території її поширення. Також встановлено, що напрямок письма був справа наліво. Нарешті, більшість дослідників бачить в хараппській мові предка сучасних дравідійських мов. Після загибелі цивілізації її система письма була цілковито втрачена.

Хронологія. Згідно прийнятої хронології Хараппська цивілізація існувала в 2600-1300 рр. до н.е. Найвищого розквіту вона досягає в 2300-1700 рр. до н.е.

Міста. В цілому, кількість міських поселень в хараппську епоху була порівняно незначна. По-справжньому великих центрів було близько десяти, а більшість населення — землероби і скотарі — продовжували жити общинами в сільській місцевості. Тим не менше, говорити про розвинену міську культуру дозволяє сам характер організації міського життя, що реконструюється на матеріалі археологічних розкопок.

За деякими підрахунками, найбільші міста мали населення до 100 тис. чол. Їх забудова здійснювалась за планом: вулиці прямі, йшли паралельно і перетинались під прямим кутом. Міста оточувались могутніми стінами. Іноді на пануючому над містом пагорбі знаходилась цитадель. В Мохенджо-Даро в цитаделі містилось зерносховище, а також адміністративні і торговельні заклади. Одна з найбільших і найскладніших споруд (230×170 м) була, імовірно, палацом правителя, інша — критим ринком. Тут же знаходився басейн, призначений, можливо, для ритуальних обмивань; будівлі, що примикали до нього, також були, імовірно, культовими.

В Хараппі зерносховище знаходилось на березі р. Рові; це була величезна споруда, розрахована на одночасне збереження багатьох сотень тонн зерна. Розміри її сягали 61×46 м; зведена вона було на цегляній платформі для забезпечення від повеней. Поблизу зерносховища знаходились площадки, на яких мололи зерно. Тут же розташовувались житлові приміщення для трудівників.

Основним будівельним матеріалом служила цегла — сирцева або обпалена. В центральній частині міста всі житлові будинки, дво- або триповерхові, зводились з цегли. Як правило, вони тісно примикали один до одного і утворювали комплекси житлових приміщень. За архітектурою будівлі прості, але досить благоустроєні. Передбачено кімнати для обмивань, у верхній частині стін прорублялись вузькі прорізи для доступу свіжого повітря, між поверхами споруджувались сходи. Дахи були пласкими, їх покривали утрамбованою землею; в задушливі літні ночі тут, очевидно, спали. При будинках були глухі подвір'я, в яких знаходились печі, готувалась їжа і гралися діти.

Система міської каналізації в Мохенджо-Даро здається самою досконалою на Стародавньому Сході. При багатьох будинках були спеціальні відстійники, звідки брудна вода через підземні канали, викладені цеглою, виводилась за межі міста.

Дані археологічних розкопок дозволяють припустити, що населення центральної частини міста, оточеної стінами, було матеріально добре забезпечене, хоч відмінності в рівні життя побачити неважко. Міська біднота селилась, очевидно, за межами міських мурів, і її скромні глинобитні хатини не могли зберегтись, особливо в умовах частих повеней.

Сільське господарство. Основою економіки Хараппської цивілізації було землеробство. Відомо про культивування пшениці, ячменю, гороху, дині; у вологіших місцях поза долиною Інду (в Гуджараті — Лотхал, Рангпур) в пізньохараппський період вирощували рис. Культивувалась бавовна — вперше в світовій історії. Відомо про використання водочерпального колеса, але про існування великих іригаційних споруд даних немає. Поля, розташовані вздовж берегів, швидше за все зрошувались природними розливами рік. Населення збирало два врожаї на рік, під час сівби і садження використовувались добрива.

Про розвиток тваринництва можна судити за кістковими рештками. Як домашні тварини відомі корова, буйвіл, вівця, коза, свиня, осел, собака, кішка; розводились також кури. Кінь з'являється тільки в сер. II тис. до н.е., тобто в пізній період існування цієї цивілізації. Полювання і рибальство великої ролі в економіці того часу, очевидно, вже не грали.

Ремесло. Хараппська цивілізація періоду розквіту (кін. III — поч. II тис. до н.е.) була культурою бронзового віку. Крім бронзи використовувався свинець, а також золото і срібло для виготовлення прикрас, заліза не виявлено. Більшу частину міді і мідних виробів жителі міст одержували ззовні, очевидно з Раджастхану (сусідня область на сході), але і своя кольорова металургія мала високий рівень. Були відомі плавка і пайка міді і її сплавів, виготовлялись мечі, ножі, наконечники списів і стріл, сокири і багато інших інструментів і предметів побуту. Знали люди Хараппської цивілізації також і мистецтво художнього лиття, про що свідчать знахідки бронзової статуетки танцівниці. З каменю продовжували виготовлятись такі предмети, як зернотерки, гирі, сошники плугів і деякі види озброєння (наприклад, булави). Крім обробки металів важливу роль відігравали прядіння і ткацтво; Індія була, імовірно, першою країною, що освоїла бавовняне ткацтво. Вже тоді Індія вивозила бавовняні тканини і залишалась їх експортером протягом наступних чотирьох тисяч років.

Процвітала гончарна справа. Посуд і начиння різного роду мистецьки виготовлялись на гончарному крузі, обпалювались і розписувались чорною фарбою, причому орнаменти відрізнялись складністю і різноманітністю. Оскільки міста і поселення зводились в основному з цегли, її виробництво повинно було складати важливу галузь господарства.

Висококваліфікованими були ювеліри, що виготовляли різноманітні прикраси — браслети, намиста, кільця тощо. Вони використовували при цьому коштовні і кольорові метали, самоцвітні камені, кістку, раковини. До художніх ремесел можна віднести виробництво іграшок, різьблення по каменю і кістці, виготовлення печаток-амулетів.

Торгівля. На важливу роль торгівлі в економіці хараппських міст вказує не тільки велике число знайдених гир, але і наявність розвиненого ремесла, продукція якого призначалась не тільки для внутрішнього споживання, але і на експорт. Крім того, у виробництві використовувалось багато сировини, якої не було на місці, — мідь і інші кольорові метали, золото, коштовні і напівкоштовні камені. Деякі з цих матеріалів могли бути отримані як здобич у війнах або у вигляді данини, але постійним джерелом могла бути лише торгівля.

Міста долини Інду набували необхідні матеріали через торговий обмін з Південною Індією, Белуджістаном, Афганістаном. На Амудар'ї виявлена хараппська «колонія» — городище Шортугай А (2200-2000 рр. до н.е.). З клинописних і археологічних джерел (наприклад, в Лотхалі були знайдені печатки з зображенням суден із щоглами) відомо також і про торгівлю з віддаленою Нижньою Месопотамією. Проміжним пунктом на морському шляху були Бахрейнські острови, які в шумерських текстах називаються Дільмун.

Предметами експорту з Індії в країни Близького Сходу були бавовняні тканини, слонова кістка, самоцвітні камені, золото, коштовні породи дерева. Менше відомостей про склад індійського імпорту. Але існують цікаві знахідки: так, в Хараппі виявлено намисто з Кріту, що відносяться до XVI ст. до н.е.

Суспільний устрій. Порівнюючи рівні розвитку і характер цивілізації в долині Інду з синхронними в долинах Нілу, Тігру і Євфрату, і знаходячи в них схожі риси, дослідники припускають, що і їх суспільний лад повинен бути подібним. Так, високий рівень розвитку продуктивних сил, існування великих міст — ремісничих і торгових центрів, наявність писемності показують, що хараппське суспільство далеко відійшло від примітивізму первіснообщинного ладу. Різниці в рівні благоустрою житлових будинків, а також між багатими і бідними похованнями свідчать про значне майнове розшарування. Масове виробництво цегли, будівництво великих споруд і фортечних укріплень, прокладення каналізаційної системи і обслуговування її, роботи у величезних зерносховищах і на пристанях і т.д. вимагали значної кількості робочої сили, частина якої, очевидно, була підневільною. Однак за одними лише пам'ятниками матеріальної культури неможливо встановити, яка це була частина і якими конкретно були форми підневільної залежності.

Добре налагоджене міське життя, яким могла керувати тільки сильна адміністрація, існування могутніх цитаделей, пануючих над містом, теж говорять на користь існування цілком сформованої держави з розвиненим апаратом управління. Найбільш ймовірне існування міст-держав. Однак, поширеність на такій великій території однотипної матеріальної культури дає підставу вважати, що поселення долини Інду були між собою тісно пов'язані, а, можливо, в деякі періоди їх історії складали і єдине політичне ціле.

Релігія. На основі знахідок великого числа жіночих теракотових статуеток припускається існування культу богині-матері. Це цілком імовірно, оскільки такий культ дуже міцно тримається і в сучасній Індії. Трилике божество, оточене тваринами, зображене на деяких хараппських печатках, нагадує пізнішого бога Шиву в образі Пашупаті — «Владики худоби». Міфологічні сцени дозволяють припускати обожнення деяких видів рослинності і тварин, що вважаються священними і нині (дерево піпал, бик тощо). Все це вказує на зв'язок сучасного індуїзму з віруваннями, що існували в Індії ще чотири тисячі років тому. Розкопки могильників дозволяють скласти деяке уявлення про похоронні обряди. Строгої одностайності не було; найчастіше поховання здійснювалось прямо в землю, іноді з небіжчиком поміщали предмети домашнього побуту. Не збереглось жодних поховальних споруд, скільки-небудь подібних єгипетським. Немає жодної будівлі, яку можна було б впевнено вважати храмом або молитовнею. Це помітно відрізняє Хараппську цивілізацію від синхронних їй в долинах Нілу, Євфрату і Тігру, в яких культові споруди складають найважливіший елемент забудови.

Занепад Хараппської цивілізації. Протягом XVII—XIV ст. н.е. тривав поступовий занепад Хараппської цивілізації. Він протікав в різних районах у різний час (Мохенджо-Даро — в XVII ст. до н.е., Хараппа — XVI, Лотхал — XV, Калібанган — XIV ст. до н.е. і т.д.), тому, слід думати, причини в кожному конкретному випадку були неоднакові (руйнівні розливи рік, зміна клімату, тектонічні струси, епідемії, зміна русел рік і т.д.). Ще античний географ Страбон (64 р. до н.е. - 24 р. н.е.) наводить наступне свідчення Арістобула, учасника походу Александра Македонського в Індію (327-325 рр. до н.е.): «Він говорить, що... бачив країну з більш ніж тисячею міст разом з селищами, покинуту жителями, тому що Інд, залишивши своє колишнє русло і повернувши ліворуч в інше, набагато глибше, стрімко тече, падаючи, подібно катаракту [тобто водоспаду]» (XV, 1, 19). Нещодавно антропологи, застосувавши нову методику аналізу кісткових останків, прийшли до висновку, що причиною загибелі жителів деяких населених пунктів була малярія. Все це не спростовує реальності факту приходу в Індію індоарійських племен, але, судячи з історико-лінгвістичних даних, це відбулось на кілька століть пізніше падіння Хараппської цивілізації.

2. ПРИХІД ІНДОАРІЇВ ДО ІНДОСТАНУ
РАННЬОВЕДИЧНИЙ ПЕРІОД (XIII—X ст. до н.е.)

Назва Ведичної епохи (XIII—VI ст. до н.е.) походить від найдавніших пам'ятників культової літератури Індії — Вед, основного джерела з історії цього часу. З точки зору розвитку продуктивних сил цю епоху можна поділити на два періоди: Ранньоведичний (XIII—X ст. до н.е.) — час появи індоарійських племен на території північно-західного Індостану (суч. Пенджаб і Раджастхан) і їх просування в східному напрямку, і Пізньоведичний (IX—VI ст. до н.е.), під час якого ці племена освоюють долину Гангу, переходять до осілого способу життя і стають на шлях утворення класів і держав.

Склад і походження Ве́д. Найважливішими для дослідження ранньої індійської історії є Ве́ди (санскр. веда — «знання», «вчення»; пор. давньорус. вѣдати — «відати», «знати») — збірники (санскр. самхіти — «зібрані разом») релігійних гімнів, жертовних і магічних формул, описів ритуалу, тлумачень і коментарів на священні тексти. Складені Веди мовою індоєвропейської мовної сім'ї, яку умовно називають «ведичним санскритом». Зрозуміло, це література міфологічного і магічно-релігійного характеру, але в ній є дані про культуру і господарство; свідчення ж про політичну історію вкрай розрізнені.

Всього нараховується чотири самхіти, створені в XI—IX ст. до н.е.: Рігве́да («Веда гімнів»), Яджу́рве́да («Веда жертовних формул»), Са́маве́да («Веда наспівів») і Атха́рваве́да («Веда заклинань»).

Крім самхіт, до класичного канону ведичної літератури включені коментарі до них: Бра́хмани (пояснення ритуалу), складені у VIII—VII ст. до н.е., Араньяки і Упаніша́ди (тлумачення релігійно-філософського характеру), виникнення яких відносять до середини і кінця I тисячоліття до н.е.

Унікальність Вед полягає в тому, що вони були породженням безписемної культури і тому протягом багатьох століть передавались усно. Традиція приписує створення самхіт ріши — пророкам, наділеним особливим даром «слухання», тобто сприйняття божественних одкровень. Індійська культура в зв'язку з цим відносить Веди до традиції шруті (букв., «почуте»). В індуїзмі тексти самхіт і донині шануються як священні.

Рігве́да. Особливо значима для вивчення Ранньоведичного періоду найдавніша з самхіт — Рігведа (санскр. «Веда гімнів»). Вона сформувалась вже після приходу індоаріїв в Пенджаб і Раджастхан, про що свідчить як ряд топонімів і гідронімів, наявних в тексті (тільки в найпізніших гімнах згадується Ганг і Ямуна — Джамна), так і лексика неіндоєвропейського походження (з мов дравідійських і мунда). Разом з тим, більшою мірою, ніж інші самхіти, Рігведа відображає характер вірувань своїх творців в період індоіранської єдності. Тому в ній міститься багато паралелей з ранніми фрагментами іранської Авести — в пантеоні, культовій практиці, деталях побуту і т.д. Навіть мова Рігведи часто демонструє більше подібності з мовою «Гат Заратуштри» (найдавнішої частини Авести), ніж з класичним санскри́том — літературно обробленим різновидом давньоіндійської мови.

Пам'ятник складається з 1028 гімнів різним богам індоарійського пантеону. Значно пізніше вони були об'єднані в ма́ндали (цикли), яких нараховується десять. Включення гімнів в ма́ндалу здійснювалось в залежності від ряду факторів — часу створення, ймовірного авторства (наприклад, «фамільні ма́ндали» містили тексти, приписувані конкретним жрецьким родам), змісту (IX ма́ндала складена з гімнів, звернених лише до бога Соми) і т.д. Форма гімнів вкрай різноманітна. Переважають гімни-монологи з хваліннями богів і проханнями, зверненими до них. Однак зустрічаються і діалоги. Крім того, присутні магічні замовляння, гімни-загадки, космогонічні тексти. Піднесений стиль і складність мови роблять пам'ятник вкрай складним для тлумачення.

Ведичний пантео́н і жертвоприношення. Гімни найдавнішої самхіти дають уявлення про великий пантеон ведичних індоаріїв, що включав безліч богів і напівбогів, серед яких виявляються паралелі не тільки в спорідненій іранській культурі, але і в пантеонах інших індоєвропейських народів.

Рігведі невідома ідея єдиного бога-творця: космогонічні функції приписуються то одному, то іншому божеству. Певне ядро пантеону можна виділити, виходячи з частоти згадувань тих або інших богів, кількості присвячених їм гімнів і їх повноважень. До цього ядра входять Агні, Індра і Сома.

Агні (санскр. «вогонь») — бог вогню, головного елементу всіх жертвоприношень, посередник між світом людей, цар на жертовному бенкеті. Саме його ім'я вказує на спільноіндоєвропейські корені образу. Громовержець Індра — цар богів (девів), бог-воїн, змієборець, з яким і в пізніші періоди ототожнювались царі. Нарешті, Со́ма — божество священного напою, спорідненого іранській ха́омі, дії з яким складали ядро ведичного ритуалу. Крім них, до пантеону входила велика кількість інших богів: Вару́на (караючий бог правосуддя) і Мітра (сонячний бог договору і дружби), близнюки Ашвіни (уособлення світанку і сутінків, подателі багатства), Йа́ма (володар смерті), боги конкретних природних явищ (У́шас — зоря, солярні боги Су́рья і Са́вітар, воїнство Індри — мару́ти, божества вітру), боги — персоніфіковані абстракції (Ка́ма — любовна пристрасть, Ка́ла — час, Вач — мова) тощо.

Вважається, що значна частина текстів Рігведи була приурочена до новорічних ритуалів, тобто за змістом була зв'язана з темою початку нового календарного циклу, відродженням природи, всього космосу.

Відносини ведичних індоаріїв зі своїми богами мали характер дарообміну: богам приносили багаті жертви, їх пригощали їжею на жертовному бенкеті, очікуючи взамін прихильність, сприяння і щедрість. Найбільш значимі церемонії були пов'язані із священним напоєм со́мою, яку готували з якихось рослин і грибів і змішували з молоком; нею здійснювалось узливання богам. Особлива категорія жерців була зобов'язана пити со́му, що мала галюциногенні властивості і давала надприродні здібності. Практикувались і інші форми жертвоприношень

їжею, тваринами тощо. Пригощання для богів кидалось в жертовне полум'я, з димом якого дар сягав житла богів на небесах.

Особливою рисою ведичної релігії була повна відсутність традиції спорудження храмів. Для жертвоприношень використовувались особливим чином організовані площадки, спеціально підготовлені для церемоній (очищені від бур'янів, трави і колючок, обмазані коров'ячим гноєм і застелені стеблами священної трави куша), на яких споруджувались вівтарі і розпалювався жертовний вогонь.

Прихід індоаріїв до Індостану. В XIII ст. до н.е. на територію Індостану через північно-західні границі стали проникати племена, носії індоіранських мов індоєвропейської мовної сім'ї, і займати Пенджаб і Раджастхан. Процес цей протікав в рамках племінних міграцій епохи бронзи, що суттєво змінили етнічну карту Євразії. Самих себе ці прибульці називали áріями (санскр. arya — «благородні»). Близькоспоріднені племена іранців (авест. airya — «благородні»), що колись складали з індоáріями етнічно-мовну спільність, зайняли територію Південної Середньої Азії і Іранського нагір'я; назва цього останнього походить від самоназви прибульців.

Відносини з місцевим населенням. Зрозуміло, що індоарії прийшли не на порожні території: Пенджаб і Раджастхан були заселені племенами предків суч. дравідійців, які ототожнюються археологами з культурою чорно-червоної кераміки. Всі вони називаються в Рігведі анарья (неблагородні) або дасью (розбійники, вороги, демони) і одержують епітети «чорних», «чорношкірих», «безносих» (натяк на пласкі носи аборигенів), «нечестивих», «невірних» і т.д. В своєму розвитку туземці вже відійшли від кочового побуту: вони мають багаті стада рогатої худоби і городища, укріплені палісадами з глини і дерева, за якими запекло захищаються від «благородних». Недарма бог Індра названий в Рігведі «руйнівником палісадів».

Спосіб життя і заняття індоаріїв. Археологічно індоарії асоціюються з культурою сірої розписної кераміки, початковим ареалом розповсюдження якої був Пенджаб і Раджастхан. Характерні риси, властиві пам'ятникам цієї культури, в цілому корелюються з даними Рігведи.

В XIII—X ст. до н.е. племена індоаріїв ще не перейшли до осілості. З металів застосовували айас (санскр. «мідь», іноді «бронза»). Землеробство їм було відоме, але основну роль в господарському житті грало скотарство, в першу чергу розведення великої рогатої худоби. Важливою домашньою твариною був також кінь.

Скотарство вплинуло і на світогляд індоаріїв Ранньоведичного періоду. Значна кількість гімнів містить прохання про розмноження і процвітання стад. Сáме худоба розглядається як мірило багатства, еквівалент вартості при укладанні угод, об'єкт завоювання і грабежу і т.д. З цієї ж причини немає підстав шукати в Ранньоведичному періоді ознак існування великих поселень — міська культура цій епосі невідома. Більше того, аналіз лексики Рігведи показує, що і стаціонарне житло ще не відіграє істотної ролі в повсякденному житті індоаріїв, які переміщались на візках в супроводі стад просторами Пенджабу.

Суспільний устрій. В Рігведі містяться ремінісценції про суспільний розвиток ранньоведичних племен, коли предки, об'єднані в гáни (общини), разом володіли майном, спільно трудились на чолі з своїми ганапаті (вождями), ділили порівну плоди своєї праці і як єдиний колектив виступали перед богами. Разом з тим, є прямі вказівки на те, що жінки не мали права бути присутніми на засіданнях гани і, очевидно, взагалі не брали участі в політичному житті. Всі питання внутрішнього життя і управління вирішувались повноправними общинниками-чоловіками на племінних зборах. Тексти згадують три різновиди зборів: відатха, сабха і саміті, функції, склад і компетенції яких, в силу суперечливості даних, не встановлені.

3. ПІЗНЬОВЕДИЧНИЙ ПЕРІОД
(IX—VI ст. до н.е.)

Крім археологічних пам'яток, уявлення про Пізньоведичний період (IX—VI ст. до н.е.) дають найпізніші гімни Рігведи і три інші самхіти (Яджурведа, Самаведа, Атхарваведа), пам'ятники брахманічної прози (Брáхмани, Араньяки, Упанішади) і ведáнги — примикаючі до самхіт тексти з дисциплін, необхідних для їх вивчення (напр., «Шікша» присвячена фонетиці і фонології, «Нірукта» — етимології, «Джьотіша» — астрології і астрономії і т.д.). Важливе значення також мають епічні поеми — «Махабхáрата» і «Рамáяна».

Атхáрвавéда (веда магічних заклинань). Четверта веда, поділена на 20 книг, складається з 731 гімну. Виникла вона на тій стадії суспільного і релігійного розвитку, коли з'явилась потреба включити до ведичної релігії і підпорядкувати їй вірування і культи, поширені серед простого народу Стародавньої Індії, зокрема, в її аборигенів. Сталось це на поч. I тис. до н.е. в зв'язку з освоєнням індоарійськими племенами долини Гангу. По-суті, Атхарваведа — це народна магічна поезія, включена жерцями-брахманами до ведичного ритуалу. Багато віршів і гімнів восхваляють брахманів, закликають шанувати і обдаровувати їх, зберігати їх майно і привілеї. Для цього майстерно використовуються народні вірування і прикмети. Наприклад, як засіб відвернення поганого віщування (народження телят-близнюків), пропонується одне з телят подарувати брахману. Якщо в Рігведі гімни були проявом пошани, любові, поклоніння богам, то в Атхарваведі вони — інструмент магії і забобонів. Там героями були боги, що уособлюють вищі сили природи і світового порядку, тут мова йде переважно про злісних демонів: рáкшасів, пішáчів і гандхáрвів, яких людина панічно боїться і від яких прагне позбавитись. Там виконавець молитов і гімнів очікував для себе винагороди за те, що в них проявлялось його благочестя і мудрість, тут нагорода здобувається чудодійною силою магічного заклинання.

Значну частину заклинань Атхарваведи становлять замовляння проти всілякого роду хвороб, змальованих у вигляді злих демонів, що оселились в тілі хворого; їх можна прогнати за допомогою «особливого слова», «чис-

тої води» або «цілющої трави». Також Атхарваведа містить заклинання, що відносяться до сімейного життя і любовні заговори. Перші звичайно закликають до сімейної згоди і дружби; другі покликані зберегти вірність коханих. Серед цих останніх багато таких, що начебто не відповідають духові священної книги. В них говориться про різного роду любовні інтриги, зради, а деякі, відображаючи народні забобони, повинні були викликати в комусь любовне почуття навіть проти його волі. Разом з тим, до складу Атхарваведи входять також філософські і космогонічні гімни, частина з яких належить до шедеврів давньоіндійської поезії.

«Махабха́рата». Санскритом назва епічної поеми «Махабха́рата» означає «Велична оповідь про нащадків Бха́рати». Її текст формувався протягом довгого часу — з IV ст. до н.е. по IV ст. н.е., причому до його складу увійшли пласти, що сягають епохи пізньої бронзи і раннього заліза (XI—VII ст. до н.е.). Складається поема зі 100 тис. шлок (двовіршів), поділених на 18 парв (книг); до них в якості додатку долучається XIX парва — «Харіванша» («Родовід Харі-Вішну»).

Змістом «Махабха́рати» є оповідь про боротьбу за владу між двома царськими родами — Кауравами і Пандавами, які належать до одного племені бха́ратів. Кровопролитна битва між ними, в якій взяли участь ледь не всі племена і держави Північної Індії, надовго утвердилась в пам'яті нащадків, і її героїчне описання послужило основою для епосу. Прийнято вважати, що битва на полі Курукшетра була історичною і відбулась між XI і IX ст. до н.е.

Сюжет «Махабха́рати» наступний. В місті Хастінапурі (руїни якого знайдені недалеко Делі), столиці бха́ратів, після смерті свого старшого брата Панду царював нащадок роду Куру — сліпий Дхрітараштра. У Панду від двох дружин, Кунті і Мадрі, було п'ятеро синів (Пандавів): Юдхіштхіра, Бхіма, Арджуна, Накула і Сахадева. У Дхрітараштри від його дружини, цариці Гандхарі, народилась одна дочка і 100 синів (Кауравів), серед яких він особливо любив свого первістка — Дурьодхану. Пандави і Каурави виховувались разом при дворі Дхрітараштри і прославились своїми пізнаннями і вправністю в науках, мистецтвах і військовій справі. Коли вони досягли повноліття, їх наставник — брахман Дрона влаштував військові змагання, на які зібралась тьма знаті і простолюдинів. Як Пандави, так і Каурави проявили незрівнянну майстерність в стрільбі з лука, фехтуванні, поєдинках на палицях, управлінні бойовими колісницями. Але всіх перевершив Арджуна — улюблений учень Дрони; Пандави були переповнені гордістю з-за успіхів Арджуни, а Каурави зненавиділи їх і замислили злодіяння.

Згідно звичаю, царем повинен був стати старший з Пандавів — Юдхіштхіра, але Дурьодхана відправив всіх їх на святкування до сусіднього міста, де підготував для них пастку. Смоляний дім, в якому вони мали зупинитись, повинен був підпалити слуга Дурьодхани; однак Пандави здогадались про злочинний задум і вчасно покинули дім, а згоріли в ньому якась жебрачка і п'ятеро її синів, що випадково туди зайшли. Пандави невпізнаними пішли до лісу і жили там під виглядом брахманів-самітників. Вони здійснили багато подвигів, одним з яких було здобуття дружини. Цар країни панчалів віддавав свою прекрасну дочку Драупаді за того, хто зможе з могутнього царського лука вразити ціль п'ятьма стрілами, але ніхто з претендентів навіть не зміг натягнути тятиву; тільки Арджуна чудово справився із завданням і Драупаді стала спільною жінкою Пандавів. Вони відкрили тестю свої імена і незабаром Каурави довідались, що їх суперники уникли смерті; тоді Дхрітараштра вирішує поділити царство: східну частину він залишив собі і синам, а західну віддав Пандавам, де вони збудували столицю Індрапрастху (на території суч. Делі).

Царство Пандавів процвітало, що не давало спокою Кауравам, і ось Дурьодхана викликав Юдхіштхіру на гру в кості, ухилитись від якої було неможливо. Гра розпочалась, але Дурьодхана замість себе виставив майстра гри, свого дядька Шакуні: Юдхіштхіра програв все — державу, братів, і навіть прекрасну Драупаді. Каурави стали глумитись з Пандавів, особливо принижуючи Драупаді, але цариця врятувала їх всіх від рабства, скориставшись сприятливими знаменнями богів. Відбулась друга гра, Юдхіштхіра знову програв і Пандави були змушені податись на 12 років у вигнання. По закінченні строку Каурави відмовились повернути царство і почалась війна.

У вирішальній битві на полі Курукшетра зійшлись багатомільйонні армії, в їх складі були і найбільші герої Індії. Однак, особливо важливу роль відіграв вождь ядавів Крішна — втілення бога Вішну на землі, який допоміг Пандавам своїми хитромудрими порадами. Січа тривала 18 днів і від війська Кауравів залишилось лише троє чоловік, вони, однак, вночі прослизнули до табору Пандавів і перебили всіх, вціліли лише п'ятеро братів, бог Крішна і ще один воїн. На полі, заваленому трупами, відбулось примирення і за наказом Юдхіштхіри запалали тисячі погребальних вогнищ. Згодом Юдхіштхіра був коронований на царство, а його військо під проводом Арджуни підкорило всю землю.

Між тим старий Дхрітараштра, Гандхарі і матір Пандавів — Кунті гинуть в лісовій пожежі, вмирає Крішна, поранений в п'ятку стрілою мисливця, який прийняв його за оленя, і Юдхіштхіра, довідавшись про це, віддав царство онукові Арджуни, а сам разом з братами і прекрасною Драупаді пішов через Гімалаї до священної гори Меру. Однак, дорогою всі вони загинули і тільки Юдхіштхіра добрався до мети подорожі: його зустрів бог Індра і возніс на небеса. Довідавшись, що брати його в пеклі, Юдхіштхіра відмовляється від небесного блаженства і бажає розділити їх долю. Перед брамами пекла закінчується останнє випробування Пандавів, морок розсіюється, їх душі і душі благородних воїнів потрапили до раю для вічних насолод в товаристві богів, гандха́рвів і а́псар.

Унікальна особливість «Махабха́рати» полягає в тому, що основний сюжет займає не більше чверті всієї поеми, решту ж складають вставні епізоди, серед яких є міфи, легенди, оповідання і байки, моральні повчання і

притчі, філософські, етичні і політичні трактати і т.п. (напр., філософський трактат «Бхагават-гіта»). Саме завдяки ним поема стала справжнім кодексом суспільного і особистого життя, що розкриває його зміст згідно головних світоглядних категорій: дхáрми («морального закону»), áртхи («практичної поведінки»), кáми («любові») і мóкші («звільнення»).

Калію́га. Згідно давньоіндійської концепції «чотирьох віків», в першому з них, «Досконалому» (Крітаю́га), люди жили щасливо, не знаючи хвороб, тяжкої праці, приватної власності і суспільної нерівності; всі були доброчесні, і тому не було покарань і держави. В наступних два віки (Третаю́га і Двапараю́га) — доброчесність людей зменшувалась на чверть, і, відповідно, поступово погіршувались умови життя людей. Битва на Курукшетрі відкрила наступний, особливо поганий вік — Калію́гу, який триває донині. Він називається «темним» і «грішним»; колишні норми доброчесності і правила життя постійно порушуються, тому що люди сповнились всіляких пороків. Вони почали гнобити, обманювати і зневажати один одного. Удержати людей від взаємного споживання тепер може тільки цар і тільки за допомогою суворих покарань: так виникає держава.

«Рама́яна» («Сказання про Раму»). Друга класична епічна поема складається з 24 тис. шлок (двовіршів), розділених на сім канд (книг). Ранні версії виникли в III—II ст. до н.е., а остаточна редакція — в II ст. н.е. Автором епосу традиція вважає мудреця-поета Вальмікі. На відміну від «Махабхáрати» «Рамаяна» повна міфологічних істот і сюжетів.

В поемі розповідається, що в країні Айодхья (суч. Ауд в штаті У́ттар-Прадéш) правив цар із Сонячної династії — Дашаратха, і було в нього від різних жінок чотири сини. Старший з них — Рама значно перевершував своїх братів розумом, силою, хоробрістю і доброчесністю. Коли він став юнаком, він одружився з Сітою — царівною з Відехі, витримавши шлюбне випробування і зламавши на ньому лука, якого до нього не зміг навіть зігнути жоден з претендентів. Дашаратха вирішив зробити Раму своїм спадкоємцем. Однак, внаслідок інтриг матері іншого царевича — Бхáрати, Рама змушений був податись у вигнання на 14 років.

Разом з Рамою у вигнання йде Сіта і його зведений брат Лáкшмана. Дашаратха незабаром помирає, не витримавши розлуки з улюбленим сином. Провадячи відлюдницьке життя в лісі, Рама і Лакшмана здійснюють багато подвигів і вбивають кількох могутніх демонів, викликавши цим гнів десятиголового Рáвани — царя рáкшасів (демонів) з острова Ланки (Цейлону). Він викрав Сіту і відвіз її літаючою колісницею до своєї столиці.

Після довгих і безплідних пошуків дружини Рама звернувся по допомогу до царя мавп Сугріви, якому він допоміг повернути трон. Мудрий радник Сугріви — Ханумáн проникає на Ланку і знаходить там Сіту. За велінням Рами був споруджений міст, що з'єднав материк з Ланкою (ланцюжок островів між Індостаном і Цейлоном, згідно міфу, є залишком моста, побудованого Рамою). По цьому мосту військо мавп і ведмедів на чолі з Рамою переправилось на острів. Тут відбулась кровопролитна битва з рáкшасами, в якій Рама і Лáкшмана вбивають їх воєначальника. Вирішальним епізодом битви став двобій Рами з Рáваною, в якому цар демонів був вбитий, Сіта звільнена, і Рама, строк вигнання якого до цього часу минув, повернувся назад в Айодхью, де Бхáрата повернув йому трон.

На цьому, однак, пригоди Рами і Сіти не закінчились: народ засумнівався в доброчесності Сіти, побоюючись, що її приклад розбестить всіх жінок Айодхьї. Рама змушений прогнати Сіту до лісу, де вона, печальна, але незламна, знаходить притулок в аскета Вальмікі. Там в неї народжується двоє синів — Куша і Лава. Вальмікі виховав їх, а коли вони підросли, навчив їх поемі про Раму, яку сам же і склав. Цю поему вони прочитали під час одного з жертвоприношень в присутності самого Рами і той, впізнавши своїх синів, послав за Сітою і Вальмікі. Аскет підтвердив чистоту і вірність дружини Рами, але цар ще раз забажав, щоб вона довела це перед всім народом. Розлючена Сіта прикликала в свідки саму матір-землю, і та на її прохання розверзлась під нею і поглинула. Тільки після смерті Рами, на небесах, подружжя поєднались навічно.

Заселення індоаріями долин Джамни і Гангу. З IX ст. до н.е. ареал розповсюдження культури сірої розписної кераміки поширюється на південний схід — з суч. Пенджабу і Раджастхану вздовж течії рік Джамни і Гангу. Це був тривалий процес, що зайняв кілька століть. Напрямок руху індоаріїв зі Східного Пенджабу до Кошали і Відехи засвідчений також пізніми самхітами, Брахманами і Упанішадами. Їх племена розселились по всій долині Гангу і Пенджаб втратив для них колишнє значення («Шатапатха-брахмана» і «Айтарея-брахмана» вже зневажливо відгукуються про жителів Західної Індії).

Взаємодія з місцевим населенням. Долина Гангу була заселена протодравідійцями і протомундами — предками народів му́нда, які ототожнюються з культурою мідних скарбів і жовтої кераміки. Ці племена в II тис. до н.е. зі своїх споконвічних областей — Біхару, Західної Бенгалії і Орісси — вирушили на захід і північний захід, де вступили в контакт з Хараппською цивілізацією і протодравідійцями (культурою чорно-червоної кераміки). Таким чином, на поч. I тис. до н.е. Північна, Центральна і Східна Індія стала областю взаємодії всіх трьох основних етносів тодішнього Індостану: індоаріїв, протодравідійців і протомундів.

Лінгвістичні дослідження виявили в санскритській літературі понад 700 дравідізмів, які означають рослини, тварини і предмети, раніше невідомі прибульцям. Наприклад, більва (дика яблуня, що мала сакральний зміст у доарійського населення і зберегла його у ведичній релігії), арка (дерево, велетенське листя якого застосовувалось при жертвоприношеннях) тощо. Рис також був освоєний індоаріями саме в Індії і обидва його позначення в Атхарваведі (тандула і вріхі) — дравідійського походження. Це відноситься і до слів куддала (мотика), шурпа (віялка), херамба (буйвол), еда (вівця, баран), куті (хатина), паллі (сільце), унч (збір врожаю). Немало слів запозичили індоарії і в протомундского населення: лангала (плуг), бальбаджа (цупка трава, що використовувалась в

обрядах жертвоприношення), саршапа (гірчиця), алабу (гарбузова сулія), тамбула (бетель), карпаса (бавовна), куранга (антилопа), ундуру (щур) тощо.

Слід думати, що і технологія заліза була місцевого походження. В Східній Індії (Бенгал) був знайдений осередок його обробки, що відноситься до поч. I тис. до н.е., а в Південній Індії (Майсур) залізо з'являється ще в XII—XI ст. до н.е. Шьямас (залізо) вперше згадується тільки в Атхарваведі. Археологічні дані датують появу заліза у верхів'ях Гангу початком VIII ст. до н.е., а в його середній течії — століттям пізніше.

Таким чином, асимілюючи або витісняючи місцеве протодравідійське і протомундське населення, індоарії активно запозичали і переймали в нього елементи культури, невідомі або слаборозвинені в них самих.

Основні заняття пізньоведичних племен. Протягом IX—VI ст. до н.е. простежується прогрес в розвитку продуктивних сил ведичного суспільства. Ведичні тексти перераховують різні види землеробських робіт, серед них оранка, посів, збір врожаю, обмолот зерна. Розвитку землеробства, переходу населення до осілого способу життя сприяло освоєння технології заліза. Замість дерев'яного з'являється плуг із залізною вкладкою, що дало можливість обробляти кам'янисті грунти. Залізна сокира дозволила освоїти джунглі Гангської долини. В самхітах є відомості про іригаційні споруди і технічні пристосування («замкнені води», канали, водочерпальні колеса).

Населенню пізньоведичної епохи було відомо багато злаків, серед них ячмінь, рис, пшениця, бобові. Рисівництво, запозичене в місцевих племен, стало наслідком широкого освоєння долини Гангу.

Дуже велику роль продовжувало грати скотарство. В самхітах наголошується, що володіння худобою складає головне багатство людини. Автори гімнів постійно звертаються до богів з проханням наділити людей коровами; війна сприймалась як прагнення одержати корів. Захоплення худоби, очевидно, було основною причиною зіткнення між ведичними племенами. Навіть слово gavisti («битва») в буквальному перекладі з санскриту означає «боротьба за корів». Показово, що термін агхнья (тобто «той, кого не слід вбивати») часто застосовується для позначення корови. Спеціальні церемонії мали на меті захистити худобу і врожай від різних нещасть.

Засобами пересування населення були вози, запряжені волами, і колісниці, запряжені кіньми.

Пізньоведичні племена жили в невеликих укріплених поселеннях, що, як показують археологічні розкопки в долині Гангу, нічим не нагадували міста Хараппської цивілізації. Звідси слідує, що пу́ри (санскр. «міста»), згадані в Рігведі, являли собою племінні центри з невеликими дерев'яними, глинобитними і кам'яними будівлями і укріпленими земляними валами. В гімнах часто згадується про захоплення і руйнуванні цих пур. Розкопки в Каушамбі (суч. штат У́ттар-Прадеш) показали, що деякі навички монументальної архітектури індоарії запозичали в місцевого населення.

Ріст міст в долині Гангу супроводжувався розвитком ремесел. В текстах згадуються різні ремісники — ковалі, ткачі, столярі, ювеліри, зброярі і т.д. Найбільшу пошану викликало мистецтво ковалів і столярів, що виготовляли землеробські знаряддя, зброю, будували житла. В цей час з'являється як внутрішня торгівля між окремими племенами, так і зовнішня. Можливо, остання здійснювалась морем (в гімнах згадуються «стовесельні судна в океані», а також скарби океану). Не виключено, що судна застосовувалися і на ріках. Поступово складаються особливі групи професійних торговців.

Великосімейна община. Первинним осередком пізньоведичного суспільства була великосімейна община, що включала кілька поколінь родичів по чоловічій лінії з дружинами і дітьми. Численне потомство розглядалось як ознака благополуччя сім'ї. Відсутність же дітей, особливо синів, яким припадала в майбутньому турбота про посмертне існування предків, було приводом для того, щоб взяти другу дружину (полігамія). Правда, якщо перша жінка була достойною особою, друга входила до сім'ї лише з її згоди. Між жінками існувала певна ієрархія: головна дружина користувалась особливою повагою і брала участь у здійсненні домашніх обрядів.

Глава сім'ї в текстах виступає як справжній владика, подібний біблійному патріарху або римському pater familiae, від нього залежать всі домочадці. Повноваження його досить широкі — аж до продажу домашніх в рабство. Лише на старість він міг перейти під владу сина і спадкоємця. Як спадкоємці виступали лише сини, тому що дочки в перспективі повинні були піти до іншої сім'ї і тому у своїй майнових прав не мали. Кращу частку спадщини одержував старший син, оскільки саме на ньому відтепер лежав обов'язок відправлення культу предків, що вимагало немалих витрат. У великосімейних общинах крім родичів жили домашні слуги, наложниці і раби, становище яких було порівнянне із становищем молодших родичів. Рабство мало домашній (патріархальний) характер.

Великі сім'ї складали готри — екзогамні патрилінійні роди, в які включались всі нащадки одного предка по чоловічій лінії. В жрецьких родах такими предками виступали ведичні ріши. Військова аристократія могла зводити своє походження до знаменитих епічних героїв. Ця традиція враховувалась і значно пізніше при складанні фіктивних генеалогій.

Поселення і житла. Писемні і археологічні дані дозволяють в загальному простежити особливості поселень ведичної епохи. Практично до сер. I тис. до н.е. немає жодних підстав говорити про існування міст і тим більше міської культури. В текстах не зустрічається міської термінології. Основним протиставленням селу (грама) — осередку цивілізації, є не місто, а ліс (аранья) — образ дикого, нелюдського, природного світу.

Типовими поселеннями пізньоведичної епохи були села, що складались з примітивних хатин. Центром житлової конструкції служив дерев'яний стовп-опора, на який зверху кріпились балки, орієнтовані за сторонами світу, на них спирався дах з бамбуку і очерету. Плетені стіни, натягнуті між кутовими стовпами, промащувались глиною. Земляна підлога покривалась травою і циновками. Такий тип житла полегшував при необхідності

його розбір і перенесення на нове місце. Сам процес будівництва розглядався як дія сакрального характеру. Хатина асоціювалась з якоюсь богинею-берегинею, і в той же час виступала як модель Всесвіту.

Мінімальний побутовий комфорт і «речовий аскетизм» індоаріїв спочатку пояснювався їх напівкочовим способом життя, але зберігся і згодом. Бідна матеріальна культура, відома з археологічних розкопок, добре узгоджується з відомостями, представленими в текстах ведичної епохи (на відміну від величних картин, що змальовуються індійським епосом). Цікаво що, незважаючи на відносно рано зафіксоване майнове розшарування, в традиційній для Стародавньої Індії соціальній стратифікації матеріальний фактор відігравав незначну роль.

Майнова і соціальна нерівність. В пізньоведичному суспільстві вже наявна майнова нерівність. Поряд з багатою верхівкою, що володіла значною кількістю худоби, існували бідняки. В Рігведі говориться про таврування худоби, не раз згадуються багатії, їх пишні жертвоприношення і щедрі дари, а також скромні підношення простих общинників.

В пізньоведичних творах з'являються дані про дарування і купівлю землі, хоча право власника було ще значною мірою обмежене «волею племені». Оброблювані ділянки поступали у володіння приватних осіб, що створювало умови для подальшого розвитку майнової і соціальної нерівності. Виникали питання спадкування землі, суперечки через землю між окремими особами і племенами. Поступово деякі члени колективу багатіли, ставали привілейованим станом в колись єдиній общині, володіли навіть рабами, а розорені общинники втрачали свободу і перетворювались в залежних одноплемінників.

Рабство. Поява рабства стала яскравим показником розвитку майнової і суспільної нерівності. Санскритське слово да́са («раб») спочатку значило «ворог», «чужинець», «варвар»: звідси висновок, що першими рабами були військовополонені, а також мирне населення переможених племен. Хоч передумови для виникнення рабства готувались розвитком нерівності всередині первісної общини, однак, тривалий час члени общини були зв'язані традиційними родовими узами, тому проявитись ці передумови могли тільки за рахунок чужинців. Натомість поневолення одноплемінників з'являється пізніше — з розвитком товарно-грошових відносин і припиненням напливу рабів ззовні. В Брахма́нах наявні згадки про продаж збіднілими вільними (навіть благородними) своїх дітей в рабство. Втім, основним джерелом рабства залишалась війна; про работоргівлю відомостей немає. Все це, а також існування людських жертвоприношень дозволяє зробити висновок, що загальний рівень розвитку рабовласництва в IX—VI ст. до н.е. був ще невисокий. Скоріш за все, мова йде про патріархальне рабство.

Походження варн. Розкладання первіснообщинного ладу мало своїм наслідком не тільки появу рабства, але і виникнення соціальної нерівності серед вільних. Це було властиво і іншим стародавнім суспільствам, але в Індії цей процес набув унікальних рис, що можна пояснити особливо гострою зацікавленістю панівного класу в позаекономічному примусі трудящих. Північний Індостан в ту епоху був надзвичайно багатий природними і відносно легкодоступними продуктами харчування (дичина і риба, дикорості злаки, горіхи, плоди, ягоди тощо), а потреби в житлі, одязі і воді в умовах вологого тропічного клімату були мінімальними. За такого стану справ змусити одних працювати на інших можна було тільки позаекономічними засобами. Крім того, в умовах крайньої етнічної і релігійної строкатості, постійного розпаду одних племінних союзів і держав і утворення інших панівні верстви прагнули до стабільності станового поділу, щоб забезпечити необхідну для збереження привілеїв вищих верств організаційну структуру і підтримку класової і станової солідарності при всіх можливих коливаннях у співвідношенні сил між племенами, границь між державами і інших змін в політичній сфері. Відносно одних трудівників це досягалось прямим оберненням в рабство; відносно ж тих, що з різних причин в рабство обернені не були, поступово склалась хитромудра система соціального-ідеологічного примусу — варновий лад.

Система варн (ва́рна — санскр. «колір», «якість», «категорія»; пор. давньоіран. піштра — «колір») своїми коренями сягає ще в індоєвропейську спільність, для якої був характерний троїстий поділ суспільства (жерці, воїни і трудящі). В Рігведі не раз згадуються три вищі варни, і тільки в пізній, X ма́ндалі, в гімні «Пу́рушасукта» розповідається, про принесення в жертву велетенського першочоловіка — Пу́руші, з частин тіла якого народились елементи природного (сонце, місяць, вітер і т.п.) і соціального космосу:

Його рот став брахма́ном,
Його руки зробились кша́трієм,
Те, що стегна його, — це ва́йшья,
Із ступе́нь утворився шу́дра...

Ва́рни — це замкнуті ендогамні групи, належність до яких визначалась народженням і успадковувалась, а статус строго регламентував всі сторони життя людини: від форм спілкування, раціону і аксесуарів до характеру похоронних обрядів. Суворі приписи щодо способу життя і роду діяльності для кожної з варн містяться в дхармасутрах і дхармашастрах (пам'ятниках дидактичної літератури), що викладають норми благочестивої поведінки. Шлюби між членами різних варн в принципі не вважались законними, особливо між чоловіком нижчої і жінкою вищої варни. Нерівність між варнами пояснювалась вродженими різницями між людьми згідно ступеню їх «природного благородства».

Брахма́ни. Вища з варн являла собою унікальне для Стародавнього Сходу явище: крім індійського лише давньоєврейському суспільству був знайомий феномен замкнутого жрецького стану — всі інші цивілізації допускали включення в середовище священнослужителів людей з мирян. Основною функцією брахма́нів було від-

правлення жертовного ритуалу, знання всіх елементів якого (слів, поз, жестів і міміки) вважалось доступним лише їм. З ритуальної точки зору саме брахмани мали найвищу чистоту (їм приписувався білий колір, символізуючий чистоту і незаплямованість), вони ж володіли певною надприродною здатністю впливати на світ, що досягалась дотриманням всіляких обітниць. Брахмани виступали в ролі гу́ру — вчителів і наставників. Все це в сукупності пояснює шанобливе ставлення до них, а також звільнення від сплати податків і будь-яких форм фізичного покарання за провини. Дидактична література вказує, що винного брахмана слід не страчувати, а виганяти з країни. Однак, реальність відрізнялась від картини, представленої дхармашастрами. Індійська традиція зберегла сюжети про позбавлення життя брахманів, в тому числі і руками правителів. Але в будь-якому випадку вбивство служителя культу розглядалось як найважчий гріх, відпокутувати який було практично неможливо.

Послуги брахманів були потрібні і під час сімейних церемоній, і під час общинних. Особлива роль належала пурохіті — родовому жерцю, оскільки від його дій залежало благополуччя сім'ї ра́джі (царя), самого раджі, а, отже, і всього царства. За свої послуги плату як таку брахмани не одержували: їм належало підносити всілякі дари (від їжі і коштовностей до домашньої худоби і земельних ділянок), що розглядались як богоугодні діяння.

Разом з тим, брахмани, зацікавлені в збереженні свого привілейованого становища, всіляко освячували варновий лад і його божественне походження. Недарма, майже у всіх ведичних текстах брахмани стоять першими в списку варн. До сер. I тис. до н.е. роль творця варн перейшла до верховного бога Бра́хми, що створив їх з тих же частин свого тіла. Брахма́ни завзято захищали свої привілеї в культі, свої права на здійснення священних церемоній і знання текстів. Насправді ж реальна влада була в руках військового стану — кшатріїв.

Кша́трії (санскр. kṣatriya — «владний, благородний»). Друга варна являла собою стан племінної знаті, військової аристократії, з середовища якої походили вожді, а згодом і ра́джі (царі). До певного моменту поняття «кшатрій» і «правитель» могли виступати в текстах синонімами, а образ царя-воїна, що завойовує собі царство, втілився в ряді царських ритуалів (церемонія дігвіджая — «завоювання сторін світу»). Якщо неодмінною якістю брахмана вважалась ритуальна чистота, то кшатрій асоціювався з військовою доблестю, фізичною міццю і мужністю (йому належав червоний колір, символізуючий вогонь, війну, рішучість і енергійність). В текстах простежується зв'язок між ра́джею і родючістю, яку він повинен забезпечити як правитель землі, чоловіком якої він виступає. Ритуал помазання раджі, як і інші обряди царського кола, покликаний був в першу чергу забезпечити врожайність і благоденство. Чітко також проявляється зв'язок царської влади із щедрістю: вони виступають в тісному взаємозв'язку, можливість проявити себе щедрим дарувальником забезпечувала правителю владу над обдаровуваними.

Якщо в ранньоведичній традиції ра́джа (санскр. rājan — «повелитель») — це просто племінний вождь, то вже пізньоведичні тексти дозволяють говорити про поступовий процес формування державної влади, зосередженої в руках царя. Стабільних держав аж до середини I тисячоліття до н.е. не існувало. Однак, недовговічні державні утворення, неустанно ворогуючи одне з одним, з'являлись і зникали постійно. Складається і подоба «двору» — оточення правителя, «державний апарат». До його складу, крім пурохіти (царського жерця), входили воєначальник, яким, можливо, був царський брат, сута — візник і придворний казкар, хранитель кшатрійських родоводів і ін. Ряд титулів був зв'язаний з роллю придворних на царських бенкетах — «різник м'яса», «роздавач часток» і т.п. До придворної ієрархії включались і царські ремісники.

В пізньоведичних творах є дані про суперництво кшатріїв і брахманів, а в епосі ця боротьба описується досить детально. Втім, незважаючи на різниці в становищі, брахмани і кшатрії складали привілейовану і багату групу, яка жила за рахунок простих общинників і залежного населення.

Ва́йшії (санскр. vaiśya — «відданість, залежність», від viś — «народ»). Основу третьої варни склали вільні повноправні общинники (з цією варною пов'язувався жовтий колір землі). В дидактичній літературі за вайшіями закріплені скотарство, землеробство, торгівля і лихварство — ритуально чисті заняття. З категорії вайшіїв походили грамани (сільські старійшини) — сільська адміністрація. В більш пізній період грамани часто перетворювалась в представників центральної влади на місцях.

Дві́джа («Двічінароджені»). Належні до трьох вищих варн вважались «двічінародженими», оскільки в ранньому віці (звичайно у 8-12 років) проходили упанаяну (санскр. букв., «приведення [до вчителя]») — ініціаційний обряд, який закінчується одяганням через плече упавіти (священного мотуза). Цей обряд символізував «друге народження» і перетворював людину в повноправного члена общини, який допускається до здійснення обрядів і вважається ритуально безпечним для своїх одноплемінників.

Шу́дри. За межами співтовариства індоаріїв перебували представники четвертої варни (чорний колір закосні лої матерії). Походження цієї соціальної групи було вкрай строкатим — до шудр зараховувались нижчі верстви сільського населення, залежні трудівники, чужинці і жителі периферійних областей. На відміну від двіджа шудри не були замкнутим станом.

Нормативні тексти як обов'язок шудр називають служіння двіджа. Однак, їх становище не зводилось до рабського. Шудри могли не тільки володіти власним майном, але і бути досить заможними і навіть багатими людьми. Іншими словами, статус шудри характеризувався не стільки соціально-економічними критеріями, скільки правовими: головна риса шудри — його неповноправність, в першу чергу в ритуальному плані. Шудра не міг ні читати, ні слухати ведичні тексти, йому було заборонено пити со́му, він не мав права здійснювати жертвоприношення, з'являтись на вівтарній площадці, поблизу жертовного вогню, навіть у безпосередній близькості від брахмана, який готується до здійснення обряду. Головною характеристикою шудр виступала їх ритуальна не-

чистота, що змушувало їх займатись ремеслами, забороненими двіджа. В пізніших текстах шудри виступають як основна частина податного населення.

Позаварнові. Разом з тим, ряд церемоній передбачав участь шудр (напр., символічний двобій шудри і арія, що входив до складу новорічних церемоній). В «Махабхáраті» перераховуються ритуали, здійснення яких належало шудрам. Нарешті, зміни в статусі шудр, в тому числі і в ритуальній сфері, відбувались в міру підкорення нових територій: місцеві племена за статусом опинялись ще нижче шудр і склали окрему категорію — позаварнових.

Ашрáми. У Пізньоведичний період оформилась традиція поділу життя двічінародженого на певні етапи — ашрáми (санскр. «сховище», «стадія життя»). Для кожної ашрами існували свої приписи, регулюючі поведінку людини. Першою вважалась ашрама учнівства, до якої юнак вступав після обряду упанаяни, стаючи учнем брахмана. Протягом кількох років він жив в домі гýру, де одержував необхідні знання у ведичній ритуалістиці, вивчав священні тексти, а також прислужував. По закінченні учнівства людина могла обзаводитись власною сім'єю і вступала до другої ашрами, стаючи домохазяїном. В цій якості вона одержувала можливість на практиці застосувати знання, отримані в домі гýру, здійснюючи домашні обряди. Після народження онуків домохазяїну належало йти до лісу, щоб стати лісовим відлюдником. Нарешті, четвертою і останньою ашрамою вважалась та, в якій людина цілком поривала зв'язок зі світом і ставала аскетом.

Слід думати, що загальнообов'язковими для двіджа були перші дві ашрами, натомість відлюдництво в лісі і перетворення на аскета були справою добровільною. Важливо те, що як варновий, так і ашрамний статус людини повністю визначав стиль її життя і характер поведінки. Осмислення поведінки взагалі і будь-якого вчинку зокрема індійська традиція здійснювала лише через призму варново-ашрамного стану індивіда. Аж до епохи буддизму загальнолюдські етичні установлення, загальна мораль залишаються явищами нетиповими.

Брахманізм. В Пізньоведичну епоху відбувається ряд суттєвих змін в релігійній сфері. Релігію, що сформувалась до сер. I тис. до н.е., називають брахманізмом. Як випливає з брахманістської літератури — Брáхман, Араньяк і Упанішад — уявлення про жертвоприношення переходить з чисто практичної площини в сферу умоглядну. Брахманічна проза символічно тлумачить жертовну церемонію, перетворюючи її в першопричину і основу світобудови. Жертвоприношення тепер розглядаються не тільки як символічні дії, тотожні космічним процесам, але і як певний стимул для їх протікання.

Сансáра і кáрма. Остаточно оформлюється ідея сансáри (санскр. «перехід, послідовність перероджень, життя») — кола перероджень, до якого були втягнені не тільки люди, але і всі істоти: від комах, птахів і тварин — до богів. Формується доктрина кáрми (санскр. «причина-наслідок», «воздаяння»), згідно якої кожне наступне народження визначається діяннями людини в попередніх. За гріховну поведінку можна народитись позаварновим, собакою, комахою і т.п. Гідні вчинки, що відповідають вимогам варни людини, багаті жертвоприношення і інші благочестиві діяння сприяли нагромадженню релігійних заслуг і покращенню долі в наступному народженні.

Ряд значимих для ведичної епохи богів відходить на другий план, на перший висуваються раніше другорядні представники пантеону. Крім того, на пізньоведичну релігію все більший вплив починають здійснювати автохтонні вірування. Не в останню чергу це пов'язано з поступовою аріїзацією все більших територій, що супроводжувалось взаємопроникненням індоарійських і місцевих традицій.

Політична організація. Первинним осередком політичної організації пізньоведичного населення була грама (сільська община), що складалось з кула (великих патріархальних сімей), об'єднаних навколо культу грамадевáти (покровителя села). Родові зв'язки були ще дуже сильні, і вплив готри (роду, клану) позначався в усіх сферах життя. Грама мала власне управління, очолюване грамані (староста). Грами об'єднувались в племена — гáни (санскр. «плем'я», «сукупність», «група» і т.д.), очолювані ганапаті — племінним вождем. Поступово гани розшаровувались на багаті і бідні і органи племінного управління переростали в державні інституції, мінялось становище ганапаті, який з племінного вождя ставав правителем державного об'єднання.

Рáджа. Згідно однієї з давньоіндійських легенд, спочатку рáджі (царя) не було, всі люди були рівні і строго додержувались норм моралі. Потім багато з них занурились в задоволення, почали порушувати порядок, сильні стали гнобити слабких. Тоді верховний бог Брáхма створив владу раджі і науку про покарання. За іншою легендою, люди самі обрали раджу, щоб він захистив їх. Незалежно від пояснення причин виникнення влади царя і держави досить показовий сам факт визнання стародавніми індійцями необхідності появи державної влади.

Судячи з ранньоведичних текстів, спочатку рáджа (санскр. «правитель», «цар»; пор. лат. rex) обирався народом на особливих зборах. В Рігведі і Атхарваведі є гімни, присвячені обранню правителя. «Народ обирає тебе, щоб правити», — говориться в одному з гімнів Атхарваведи. Тут, як і в подібних гімнах Рігведи, народ означений терміном «віш» (viś). Головними функціями рáджі вважались підтримка дхáрми (правил доброчесного життя) і охорона підданих.

Сабха і саміті. Оскільки утворення держави — процес тривалий, протягом довгого часу ще зберігались пережитки старої політичної організації. Велику роль продовжували грати народні збори, особливо сабха і саміті, які впливали на вибори рáджі. Поступово зі зборів одноплемінників вони ставали зборами знаті, наближених рáджі. Згодом під сабхою розумілась зала для зборів, де відбувались спори і навіть ігри; сабха була також і судовим органом.

Зменшення ролі сабхи і саміті було пов'язане з посиленням влади рáджі. З'являються органи державної влади, постійні державні посади. Народ обкладається податками. Так, бáлі, що раніше був добровільним підно-

шенням вождю племені або даром богу, перетворився в обов'язковий і строго фіксований податок, рівний $^1/_6$ врожаю, сплачуваний ра́джі через спеціальних чиновників. Племінна дружина поступово трансформувалась в постійне військо на чолі з сенані або сенапаті (воєначальником). Під час битви ра́джа і кша́трії (професійні воїни) воювали на колісницях (ратха), вільні общинники — в пішому строю.

Раджасуя. У Ведах детально описується раджасуя — спеціальна церемонія обрання ра́джі, особистість якого одержувала божественне освячення. Все більшого значення набуває пурохіта (царський жрець), що був також астрологом і радником раджі. Немалий інтерес представляє перелік осіб, що брали участь в раджасуї і називались «тими, що роблять раджу». Серед них згадані, наприклад, грамані, що свідчить про збереження впливу місцевих сільських органів у центральному управлінні.

Поступово практика виборів замінюється принципом спадкування, і влада, як правило, переходить від батька до сина. Так з ранньоведичних ган виникають державні утворення, звичайно невеликі. В залежності від ряду умов вони могли набувати форми монархії або республіки. Ще довгий час зберігались архаїчні інститути, риси первіснообщинної організації, особливо на периферії.

Найдавніші династії і держави. У ведичних творах і епосах згадується велика кількість стародавніх династій Північної Індії і назв найдавніших держав в долині Гангу, однак питання про історичну реальність цих даних дуже спірне і в більшості випадків не підтверджується матеріалами археології. В епосах містяться різні династичні списки, по-різному викладаються події, що утрудняє відновлення політичної історії тієї епохи. За релігійними уявленнями ведичної епохи походження царів і царських династій пояснювалось волею богів. Згідно найбільш розповсюдженої традиції, головними династіями в долині Гангу були Сонячна і Місячна, засновані нащадками богів Сонця і Місяця. З Сонячною династією пов'язувався головний герой «Рамаяни» — Рама, а з Місячною — рід Кауравів з «Махабхарати». Нащадком цього роду був, за традицією, цар Бха́рата, ім'я якого згадує ще Рігведа.

Гімни Рігведи розповідають про битву десяти царів, зіткнення племені трітсу (з об'єднання бха́ратів) на чолі з царем Судасом з племенами, що «не приносять жертв» (тобто місцевими, неарійськими). Очевидно, тут відображений один з моментів постійного суперництва ведичних і місцевих племен. Бха́рати в епоху Рігведи жили між ріками Сарасваті (одна з приток Інду) і Ямуною (Джамною).

Серед ведичних племен особливим впливом користувались племена пуру. Один з їх правителів називається в Рігведі завойовником племені аборигенних млеччхів. Пізніше пуру увійшли до складу союзу племен, відомого під назвою куру (каурави). В Рігведі згадується багато інших племен, які потім відігравали значну роль в історії Стародавньої Індії, наприклад, чеді, гандхари, кікати (стародавня назва магадхів).

Ім'я Бха́рати було оточене ореолом особливої слави. На честь цього прославленого ра́джі вся Північна Індія вже в Стародавності називалась Бха́ратаваршею — «країною нащадків царя Бха́рати» (нині Індійська Республіка офіційно іменується Бха́рат). До роду Бха́ратів відносились і головні герої «Махабха́рати». Трактування центральної події епосу — битви між нащадками Бха́рати — Кауравами і Пандавами — залишається дискусійним. Раніше вона розглядалась як подія, що відноситься до III або навіть IV тис. до н.е. (тобто до часів індоєвропейської спільності). Сучасні індологи приводять значно пізніші дати — XI—IX ст. до н.е. Важливою подією на шляху вирішення цієї проблеми стало археологічне дослідження Хастінапури (нині штат У́ттар-Прadéш), відоме в епосі як головне місто Кауравів. Судячи з одержаних даних, між XI і IX ст. до н.е. воно було покинуте жителями через повінь, що узгоджується з «Махабхаратою».

Незалежно від того, чи була в дійсності кровопролитна битва на Курукшетрі, чи це міфологічний сюжет, сягаючий коренями в індоіранське або навіть індоєвропейське минуле, тривале суперництво племен Північної Індії між собою привело до підкорення одних іншими. Показово, що сама ведична традиція, як вже відзначалось, вважала битву на Курукшетрі початком епохи Калію́ги, коли виникають класи і держави. Найбільш сильні і впливові племена панчалів і куру втрачають вплив, а на політичній арені з'являються невеликі держави в Східній Індії, насамперед Кошала (зі столицями в Айодхьї і Шравасті), Каші (головне місто — Варанасі), Відеха (зі столицею в Мітхілі). На півдні сучасного Біхару виникає держава Магадха (столиця Гіріврaджа, а потім Раджагріха), в західних областях — Аванті (столиця Удджайн-Уджаяні).

В пізньоведичній літературі зустрічаються згадування про поділ країни на три частини: Арьяварта (країна аріїв) — північна країна, Мадхьядеша — середня країна і Дакшінапатха — південна країна, або на п'ять частин — середню, східну, західну, південну і північну країни. Авторам пізніх самхіт і Упанішад добре була відома вся Північна Індія, багато районів Центральної і Східної Індії. В цей час вже в основному склалась та політична карта, з якою більш детально знайомлять джерела наступного — магадхсько-маурійського періоду.

4. ПІДНЕСЕННЯ МАГАДХИ. УТВОРЕННЯ МАУРІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(V — перша третина III ст. до н.е.)

З сер. I тис. до н.е. джерела з історії Стародавньої Індії стають набагато різноманітнішими (завдяки, зокрема, буддійським текстам і «Артхашастрі»), що дозволяє детальніше простежити хід соціально-економічних, політичних і культурних процесів, притаманних епосі. З одного боку, жвавішають міжрегіональні зв'язки, за рахунок чого в різних сферах життя стає відчутним вплив інших культур, з іншого — з'являються іноземні відомості про Індостан, часто більш інформативні, ніж місцева традиція.

Якщо в попередню епоху центром ведичної цивілізації виступали північно-західні області Індостану, то внаслідок просування індоарійських племен вглиб субконтиненту основною ареною історичних подій стає долина Гангу в його середній і нижній течії.

«Артхашастра». Найважливішим джерелом з історії Індії магадхсько-маурійської епохи є «Артхашастра», яку виявив індійський дослідник Рудрапатна Шамашастрі (1868-1944 рр.) в 1905 р. серед санскритських рукописів на пальмовому листі, що зберігаються в бібліотеці м. Майсура (штат Карнатака). За своєю формою і змістом «Артхашастра» (санскр. букв., «Наука про користь») — це трактат-повчання раджі з науки управління джанападою, авторство якого, згідно традиції, сходить до Каутіл'ї (Чанак'ї), напівлегендарного вчителя, радника і першого міністра засновника династії Маур'їв — Чандрагупти I (317-293 рр. до н.е.). Згодом текст документа доповнювався, переробляся і редагувався, досягши свого остаточного вигляду у I ст. н.е.

«Артхашастра» складається з 15 книг різного розміру і змісту. Книга I викладає загальні принципи «наукознавства». Основних «наук» чотири: Веди, наука про господарство, наука власне про управління і філософія; ця остання досліджує за допомогою логічної аргументації предмети трьох інших «наук» (дхарма і адхарма, користь і шкода, правильна і неправильна політика). Інші основні предмети першої книги — обов'язки і поведінка раджі (царя) як головного компонента джанапади (держави), його оточення і раджуки (чиновники). Кн. II присвячена рангам і обов'язкам надзвичайно розгалуженої системи чиновників-наглядачів. В кн. III—V йдеться про судочинство, фіскальну систему і покарання порушників суспільного порядку. У кн. VI обговорюються основи державної влади, у VII — шість методів зовнішньої політики: мир, війна, вичікувальна позиція, наступ, пошуки захисту і «двоїста політика» (поєднання миру і війни). Кн. VIII присвячена структурі держави; на її початку обговорюється одна з першорядних проблем давньоіндійської «політології»: які елементи джанапади є найважливішими — раджа, раджуки, сільське населення, фортеці, казна, військо або союзники. Книги IX—XIV повертаються до зовнішньої політики і війни: розглядаються способи попередження військової загрози, структура, тактика і стратегія армії, «таємна зброя» раджі (напр., у кн. XIV йдеться про можливості застосування магії у воєнних цілях), методика оволодіння фортецею противника. Кн. XV присвячена методиці трактату і викладає різноманітні методи науки.

За своїм ідейним змістом «Артхашастра», створена вченими-брахманами, цілком відповідає брахманістському вченню. В трактаті міститься виклад варново-кастових приписань, говориться про необхідність забезпечення «дхарми» суворими покараннями, обгрунтовується ідея повної переваги жерців-брахманів над іншими станами і його монополія у відправленні релігійного культу. Також проводяться ідеї панування спадкоємної знаті і підпорядкування світських правителів жерцям. Раджа повинен слухатись пурохіту (придворного брахмана), «як учень учителя, як син батька, як слуга пана».

Разом з тим, в руслі ідейно-релігійних новацій магадхсько-маурійської епохи, автори «Артхашастры» в деяких важливих моментах відійшли від ортодоксального брахманізму. Так, головна роль в законодавчій діяльності, на їх думку, належить раджі, тому вони рекомендують йому керуватись в першу чергу інтересами зміцнення держави, міркуваннями державної користі і не зупинятись, якщо того вимагають обставини, перед порушенням релігійного обов'язку. Таким чином, основна увага в трактаті приділяється не релігійному обгрунтуванню царської влади, а практичним рекомендаціям з управління державою.

Початок залізного віку. Природнокліматичні умови регіону викликають суттєві зміни в сфері господарства і побуту, що відбулись в цей період. Зокрема, вирубка джунглів і обробка твердих вологих грунтів стали можливими лише за умови використання залізних знарядь праці. В сер. I тис. до н.е. Північна Індія, трохи пізніше інших регіонів Стародавнього Сходу, вступила в залізний вік. Вологий клімат гангського басейну дозволив ввести в оборот ряд нових сільськогосподарських культур, в тому числі і ячмінь, що потіснив в раціоні індійців і пшеницю, і рис.

Урбанізація і виникнення джанапад. Вдосконалення технології землеробства і загальне покращення економічної ситуації викликали демографічний ріст, поглиблення майнового розшарування і, в остаточному підсумку, пожвавлення урбанізації. Раннє індійське місто — це в першу чергу укріплена резиденція ра́джі (напр., перша столиця Магадхи — Раджагріха). Джерела зберегли назви і інших міст-фортець цієї епохи — Таксіла, Уджаїн, Каушамбі, Праяга. Площа їх, хоч і невелика (1,5-2,5 кв.км), але не поступалась античним містам того ж часу. Поступово все більше міських поселень починають перетворюватись на центри ремесла і торгівлі.

Класичним прикладом торгово-ремісничого міста була пізніша столиця тієї ж Магадхи — Паталіпутра, розташована на зручному для торгівлі місці і позбавлена таких суворих укріплень, як стародавня Раджагріха. І пожвавлення торгівлі, і зміна ролі міста свідчать про зростаючу політичну стабільність в регіоні.

На основі міст і прилягаючих до них земель сформувались міста-держави — джанапади (санскр. «країна», «область», букв., «місце, [де живуть] люди»). Буддійські джерела і Пурани, значно пізніші пам'ятники індуїст-

ської легендарної традиції, налічують 175 джанапад, з яких 16 називаються махаджанападами (санскр. «велика країна»).

Посилення махаджанапади Магáдха. В сер. I тис. до н.е. політична історія Північної Індії визначалась боротьбою за домінування в регіоні між махаджанападами — Магáдхою, розташованою в середній і нижній течії Гангу (суч. штат Біхар), сусідніми Кошáлою і Вáтсою в межиріччі Гангу і Джамни і, нарешті, царством Авáнті зі столицею в м. Удджаяні (суч. Удджайн). Переможцем з боротьби вийшла Магадха. Її стрімкий розвиток не в останню чергу пояснюється вигідним географічним положенням і природними умовами: багатством корисних копалин (залізної руди в першу чергу), повноводними ріками, придатними для судноплавства і зручними для іригації, родючими грунтами — все це привело до інтенсивного розвитку торгівлі, землеробства і ремесла.

Рання історія Магадхи відома погано: топоніми і уривчасті відомості про регіон зустрічаються в Атхарваведі, а потім в брахманічній прозі. Найдавнішою її столицею була Раджагріха (суч. Раджгір). Більш-менш детальні відомості збереглись в «Діпавамсі» і «Махавамсі» (цейлонські хроніки IV—VI ст. н.е.), а також в Пуранах, і стосуються вони династій Харьянка (545-413 рр. до н.е.), Шайшунага (413-345 рр. до н.е.) і Нанда (345-317 рр. до н.е.).

Бімбісáра (545-493 рр. до н.е.). Засновник династії Харьянка — Бімбісара був сином дрібного раджі з області Магадха. Утвердивши свою владу в самій Магадсі, він значно розширив одержану спадщину шляхом військових походів і вдалих династичних шлюбів. Розгромивши сусіднього раджу Брахмадатту, він приєднав його державу Ангу і призначив її намісником свого сина Аджаташатру. Перший шлюб раджі з принцесою держави Кошала дозволив встановити з нею мирні відносини. Друга жінка походила з країни ліччхавів, третя була дочкою правителя Мадри. Бімбісара приділяв велику увагу внутрішньому зміцненню держави, ввів строгий контроль за діями державних чиновників. Згідно легенди, він був усунутий від влади своїм сином Аджаташатрою, який заморив його у в'язниці Раджагріхи.

Аджаташáтра (493-461 р. до н.е.). За сина Бімбісари — Аджаташатри спалахнула запекла боротьба з Прасенаджитом — правителем Кошали, могутньої махаджанапади. Після тривалого суперництва перемога залишилась за Магадхою.

Не менш напруженою була боротьба з союзом племен ліччхáвів, що жили на терáях (смуга заболочених гірських рівнин на південних відрогах Гімалаїв) в північно-східній частині Гангської долини. Причиною зіткнення стало захоплення ними порту на р. Ганг, яким прагнула заволодіти і Магадха. В очікуванні нападу ліччхавів раджа звелів побудувати фортецю Паталіграму (майбутню Паталіпутру). Крім того, він направив в столицю ліччхавів Вайшалі свого агента, якому вдалось викликати розкол в стані противника. Війна Магадхи з ліччхавами продовжувалась 16 років, але зрештою Магадха перемогла. Джайнські тексти розповідають, що Аджаташатра застосував облогові машини і це принесло йому успіх.

Удаябхадта (Удаїн, 461-445 рр. до н.е.). Для посилення Магадхи син Аджаташатри — Удаябхадта переніс столицю держави з Раджагріхи у фортецю Паталіграму, яка розрослась і стала Паталіпутрою — найбільшим містом Стародавньої Індії.

Занепад Харьянки (445-413 рр. до н.е.). Після смерті Удаябхатти за його наступників — Ануруддхи, Мунди і Нагадасаки (всі вони названі в джерелах «батьковбивцями») триває запекла династична боротьба, якою, врешті-решт, зумів скористатись придворний сановник Шайшунага, який захопив трон і заснував династію, названу по його імені.

Династія Шайшунага (413-345 рр. до н.е.). За правління узурпатора Шайшунаги (413-395 рр. до н.е.) Магадха значно посилилась і приєднала Авáнті — сильну державу в Західній Індії, і сусідню Каші (Варанáсі або Бенáрес). Син Шайшунаги — Калашока (395-367 рр. до н.е.) загинув внаслідок змови, влаштованої придворним сановником Махападмою Нандою. Доволі довго він прикривав своє правління синами Калашоки, поки в 345 р. до н.е. не усунув їх і став правити відкрито, заснувавши нову династію — Нандів (345-317 рр. до н.е.).

Підкорення північно-західних областей Ахеменідами (517 р. до н.е.). В Північно-Західній Індії було дві махаджанапади — Камбоджа і Гандхара, але жодна з них не змогла стати центром об'єднання областей Інду. Цим скористалась держава Ахеменідів, яка ще перебувала на піку своєї могутності. Протягом 520-518 рр. до н.е. еллінський мореплавець Скілáк Каріандський за дорученням перського царя Дарія I (522-486 рр. до н.е.) здійснив подорож по ріці Інд. Скориставшись зібраними ним даними, в 517 р. до н.е. Дарій I підкорив північно-західну частину Індостану. Нова сатрапія, одержавши назву Індія (Хінду), охоплювала долину по середній і нижній течії р. Інд. Згідно Геродота, «народ індійців набагато численніший, ніж всі, що ми знаємо, і податків платив проти всіх інших більше — 360 талантів золотого піску» (III, 94). Через західні області Індія вперше стала активно контактувати з цивілізаціями Середньої і Західної Азії. Важливе значення також мала поява в Індії арамейської мови і писемності, оскільки ними велось офіційне діловодство держави Ахеменідів.

Індійський похід Александра Македонського (327-325 рр. до н.е.). Якщо про райони Індії, що входили в імперію Ахеменідів, на Заході було відомо досить добре, то про Східну Індію і політичні події в долині Гангу античні автори в той час майже нічого не знали. За словами Геродота, ці області являли собою пустиню. Іншими стали зв'язки Індії, в тому числі і Східної, з державами Заходу після походу Александра Македонського — однієї з найяскравіших подій в історії Стародавності.

В травні 327 р. до н.е. Александр вступив в Індію, перебуваючи в ореолі слави після здобутих великих перемог. Чисельна, досвідчена і прекрасно озброєна армія обіцяла йому нові удачі, до того ж Північно-Західна Індія була розділена на ворожі одна одній джанапади і союзи племен. Деякі місцеві царьки вступили в союз з

Александром, наприклад, раджа Таксіли (Такшашила, центр області Гандхара). За це Александр обіцяв їм певну автономію і зберіг колишні володіння. Однак, вже з самого початку індійського походу Александр зустрівся з завзятим опором багатьох племен. Його хроністи не могли не відзначити виняткову завзятість індійців, їх сміливість, вміння боротись до кінця. Багато індійських племен взагалі відмовились від переговорів з еллінами, чинили опір, нерідко навіть здобували перемогу. Найсильнішим з правителів Північно-Західної Індії був раджа Пор (санскр. Паурав — тобто «походячий [з роду] Пуру» — стародавній рід індоарійських вождів, що згадується в Рігведі), який зустрів Македонця у відкритому бою. Битва відбулась на березі Гідаспу (ріка Джелум) і продовжувалась кілька днів. Про її розмах можуть говорити цифри, наведені Арріаном: в останній, вирішальній битві брало участь 30 тис. піших воїнів, 4 тис. вершників, 300 колісниць і 200 бойових слонів (Ана́басіс Александра, V, 15). Лише застосувавши майстерний обхідний маневр, Александр зумів стрімко ввірватись в ряди армії Пора і його гетайри (кіннота) посіяли паніку серед добре озброєного, але малорухомого індійського війська. Александр вийшов переможцем, але Пор, навіть будучи поранений, боровся до кінця. Мужність раджі підкорила Александра, і він не тільки зберіг Пору життя, але і залишив йому його володіння.

Греко-македонська армія просунулась далі на схід аж до Гідраоту (суч. Раві). Оскільки Александр став збирати сили для переправи через Гіфасіс (суч. Беас), він вирішив дізнатись про краї, що лежать за Гіфасісом, її правителів, силу їх війська. Місцеві раджі розповіли Александру про багатство цієї країни, про сильну армію раджі на ім'я Аграмес. В цей час серед воїнів самого Александра розповсюдилось невдоволення, багато з них наполягали на припиненні виснажливого походу. Не відразу зважився Александр розстатись зі своєю мрією, але зрештою віддав наказ про відхід армії (листопад 326 р. до н.е.). Під час просування еллінських військ вниз по Інду місцеві племена чинили збройний опір, тому досягти його гирла Александру вдалось лише в серпні 325 р. до н.е. Особливо завзятими були зіткнення з маллами, що мали сильну армію і були непогано організовані.

Покидаючи Індію, Александр зберіг структуру сатрапій, поставивши на їх чолі своїх полководців і деяких місцевих правителів. Александру вдалось підкорити лише частину Північно-Західної Індії; тому, можливо, в індійських джерелах немає згадок ні про похід Александра, ні про боротьбу з його армією (ці свідчення зберегли античні автори). Проте не можна зовсім заперечувати вплив походу на розвиток подій в Індії тієї епохи.

Похід Александра показав, що однією з головних причин поразки індійців була відсутність єдності, внутрішні незгоди. Боротьба з іноземними військами змусила місцевих раджів об'єднати свої зусилля. Разом з тим, похід сприяв значному розширенню і зміцненню зовнішніх культурних і торговельних зв'язків Індії. Вона сама стала здійснювати все більший вплив на еллінський світ.

Династія На́ндів (345-317 рр. до н.е.). Ще перебуваючи в Індській долині, Александр одержав відомості про могутнє царство, яке знаходиться далеко на сході і управляється багатим, але низькородним і тому всіма зневажуваним раджею на ім'я Аграмес (санскр. Уграсена). Про це говориться в античних письменників, але багато відомостей про династію Нандів наявні і в місцевих джерелах — в першу чергу Пуранах. Обидві традиції погоджуються в тому, що Нанди були «недоброчесними і низькородними», оскільки засновник династії — Махападма Нанда був за походженням шудрою і винищив кшатріїв. Римський історик Квінт Курцій Руф (I ст. н.е.) пише, що Аграмес — це «правитель не те що незнатного, але навіть низького походження; батько його був цирульником, що за цілий день ледве заробляв на їжу, але з-за гарної своєї зовнішності він полюбився цариці. Нею він був наближений до правлячого тоді царя; підступно вбивши його, він захопив царську владу під видом опіки над його дітьми; заморивши дітей царя, він породив того, хто тепер там царює; він ненависний і зневажуваний в народі і більше відповідає походженню свого батька, ніж своєму царському сану» (Історія Александра Македонського, IX, 2).

Разом з тим, джерела повідомляють, що Махападма Нанда (345-325 рр. до н.е.) створив величезну армію. У Діодора і Курція Руфа наводяться такі дані про її склад: 200 тис. піших воїнів, 20 тис. вершників, 2 тис. бойових колісниць і 3-4 тис. бойових слонів. В Пуранах Нанда має ім'я Уграсена, тобто «володіючий величезною армією». Також в Махавамсі розповідається про те, що Нанди обклали податками всілякі предмети, в тому числі шкіру, дерево, коштовні камені. В підсумку, спираючись на сильну армію і налагодивши строгий контроль над податками, Нанди змогли проводили активну зовнішню політику. Їм вдалося зламати міць і незалежність деяких місцевих династій і проникнути на південь Індостану — в Декан. З даних епіграфіки відомо, що Калінга (сучасна Орісса) або частина її входила в державу Нандів.

Таким чином, незважаючи на вкрай негативну оцінку династії Нандів в індійських і античних джерелах, слід думати, що саме Махападма Нанда і його син і спадкоємець — Дхана Нанда (325-317 рр. до н.е.) вперше об'єднали весь басейн Гангу в політичну єдність. Утворилась держава, правитель якої спирався вже не на родову аристократію і племінне ополчення, а на служиву аристократію і професійне наймане військо. Цим були підготовлені всі умови для організації об'єднаної індійської імперії при новій династії Маур'їв.

Утворення імперії Маур'їв. Першим царем нової династії був Чандрагупта Маур'я (317-293 рр. до н.е.). Про його походження і життя до воцаріння вказівки джерел розходяться. Коментатор «Вішну-Пурани» — Ратнагарбха вважав його незаконним сином Махападми Нанди від служниці на ім'я Мура. Буддійські і джайнські тексти називають Маур'їв кшатрійським родом з Магадхи. В юнацькому віці Чандрагупта жив в Таксілі, де зустрівся зі своїм гу́ру і майбутнім радником на ім'я Каутілья Чанакья (можливо, це Каутілья, автор «Артхашастри») і став разом з ним розробляти план захоплення магадхського трону.

Згідно Плутарха, спочатку Чандрагупта (або Сандрокотт, як його називали греки), особисто зустрівся з Александром Македонським, щоб укласти союз проти Нандської династії. За словами Юстіна, честолюбний Чанд-

рагупта викликав гнів Александра, який навіть наказав його вбити. Пізніше, пише Плутарх, індійський раджа часто повторював, що Александру ніщо не перешкоджало довершити свій намір підкорити Індію: царя Нанду ненавиділи і зневажали за його порочність і низьке походження.

Чандрагупта і Чанакья стали наймати воїнів в різних областях Індії і невдовзі була створена величезна армія. Однак, перша спроба повалити Нандів провалилась. Після відходу основних сил Александра на завойованій ним території стали спалахувати повстання, а після його смерті (323 р. до н.е.) почалась боротьба за владу між його сатрапами. Цим вміло скористався Чандрагупта і, очоливши антимакедонський рух, набув всеіндійської слави і авторитету. Після загибелі його основного конкурента — ставленика Александра раджі Пора, Чандрагупта став фактичним правителем Пенджабу і в 317 р. до н.е. змусив покинути Індію останнього сатрапа — Евдема. Тепер можна було повернутись до основної своєї задачі: захоплення магадхського престолу.

Заручившись підтримкою кількох джанапад Північно-Західної Індії, Чандрагупта двигнув свої війська на Нандів, які мали величезну армію. У вирішальній битві, як розповідається в буддійському творі «Міліндапаньха», з обох сторін загинуло 1 млн. воїнів, 10 тис. слонів, 100 тис. коней і 5 тис. колісничних (цифри дуже перебільшені, але показово, що в індійській традиції збереглись спогади про запеклу, кровопролитну битву).

Чандрагупта (317-293 рр. до н.е.). Одержавши владу, Чандрагупта скористався військом своїх попередників і набрав 400 тис. воїнів з 4 тис. слонів. З цими силами він зайняв всю Північну Індію, встановивши імперію від Бенгальської затоки до Аравійського моря. Потім він вирушив до ріки Інд і підкорив також значну територію в Північно-Західній Індії. З античних джерел відомо про зіткнення Чандрагупти з Селевком I Нікатором (312-281 рр. до н.е.) — колишнім сподвижником Александра, а потім царем Сирії. Очевидно, раджа вирішив скористатись боротьбою діадохів за спадщину Александра і заокруглити свої володіння на заході держави. За мирним договором 303 р. до н.е. Селевк одержав 500 бойових слонів, а Чандрагупта — дочку Селевка (Апаму або Лаодіку) в дружини і області Пароламіс, Арахосію і Гедросію. Кордон між Сирією і Індією тепер проходив по Гіндукушу.

Відправлений Селевком в столицю Маур'їв Паталіпутру, посол Мегасфен в трактаті «Індіка» (найповніший опис життя і устрою Маурійської держави) розповідає про споруди міста (він нарахував 570 башт і 64 брами), про справедливість Чандрагупти, який особисто здійснював суд на відкритих зборах. Слава про Чандрагупту рознеслась по всьому елліністичному світі і цар Єгипту Птолемей I Сотер (323-285 рр. до н.е.) також направив свого посла в його столицю. Втім, Помпей Трог (у передачі Юстіна) відзначив і такий наслідок правління Чандрагупти: «...Зловживши після перемоги ім'ям свободи, обернув її в рабство; захопивши владу, він став гнобити народ, якого сам звільнив від іноземного панування» (XV, 4).

Згідно джайнської традиції, в кінці правління Чандрагупта звернувся в джайнізм і, слідуючи його приписам, заморив себе голодом.

Біндусара (293-268 рр. до н.е.). Після Чандрагупти магадхський престол перейшов до його сина — Біндусари, відомого в античних джерелах як Амітрагхата, тобто «вбиваючих своїх ворогів». Цей титул відображав, очевидно, напружену обстановку в країні в той період. В різних областях імперії спалахували повстання. Деякі дані дозволяють припускати, що Біндусара завоював ряд областей Декану.

Як і його батько, Біндусара підтримував дипломатичні відносини з елліністичним світом. До Паталіпутри були направлені посли: з Птолемеївського Єгипту — Діонісій, з Селевкідської держави — Деймах (Страбон, II, 1). Цікаві факти розповідає Афіней про обмін посланнями між селевкідським царем Антіохом I Сотéром (281-261 рр. до н.е.) і Біндусарою. Раджа просив Антіоха надіслати йому солодкого вина, сушених фіг і «прикупити» філософа-софіста. Той відповів: «Сушених фіг і солодкого вина ми тобі пришлемо; що ж стосується софіста, то закони греків забороняють ними торгувати» («Бенкет мудреців», XIV, 67).

Після смерті Біндусари між його синами почалось суперництво за владу. Зрештою, трон в Паталіпутрі захопив Ашока.

5. ІНДІЯ В ПРАВЛІННЯ ПІЯДАСІ АШОКИ (268-231 рр. до н.е.) ЗАНЕПАД МАУРІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (231-26 рр. до н.е.)

Піядасі Ашóка (268-231 рр. до н.е.). За Ашóки держава Маур'їв досягла піку могутності. Імперія територіально розширилась і стала однією з найбільших на Стародавньому Сході. Слава про неї рознеслась далеко за межі Індії; про Ашоку і його діяльність складали легенди, в яких особливо прославлялись його заслуги в укріпленні буддизму.

В численних едиктах раджі Ашоки містяться важливі відомості про історію цього періоду, про систему управління імперією, про політику Маур'їв. В едиктах маурійський раджа зветься Піядасі Деванампія (санскр. «цар Піядасі, милий богам») і лише іноді виступає під ім'ям Ашока. Деякі пізніші джерела говорять, що Піядасі було власним ім'ям сина Біндусари, а ставши раджею, він величався і як Ашока (санскр. «позбавлений печалі»). Показово, що в грецьких версіях його едиктів, знайдених в Кандагарі, маурійський раджа виступає під ім'ям Піядасі.

Цейлонські хроніки розповідають, що царевича Піядасі цар Біндусара призначив намісником в Західну Індію (провінцію Аванті) з центром в Уджаяні (суч. Удджайн). Згідно ж північноіндійських джерел, царевич перебував в Північно-Західній Індії, в Такшашилі (Таксілі), куди Біндусара послав його для придушення повстання місцевих жителів проти царських чиновників. Також джерела оповідають про завзяту боротьбу Піядасі з

братами за владу. В цейлонських хроніках говориться, що це суперництво продовжувалось і після того, як Ашока захопив магадхський престол. Внаслідок цього офіційна коронація Ашоки відбулась тільки через чотири роки після захоплення ним влади.

Завоювання Калінги (260 р. до н.е.). Єдиною значною політичною подією, про яку повідомляють едикти раджі, була війна з Калінгою — сильною державою на узбережжі Бенгальської затоки (суч. Орісса), що входила до держави Нандів, а потім добилась незалежності. Згідно «Грецького надпису з Кандагару» на восьмому році свого правління (260 р. до н.е.) Піядасі завоював Калінгу. Однак, опір її був відчайдушний: «XIII великий наскальний едикт» Піядасі повідомляє, що під час війни було взято в полон 150 тис. і вбито понад 100 тис. чол., причому суворі міри покарання застосовувались і до простого народу, і до знаті, яка теж не хотіла погодитись з владою Маур'їв. Ашоці навіть довелось вжити особливих заходів, щоб розрядити обстановку в завойованій області. Хоча Калінзі була надана значна самостійність, імператор особисто перевіряв діяльність місцевих чиновників, стежачи за тим, щоб «не було безпричинного ув'язнення міських жителів і безпричинного заподіяння страждання».

Приєднання Калінги, важливої в стратегічному і торгово-економічному відношеннях області, сприяло значному посиленню імперії.

Існує припущення, що калінгська війна змусила Піядасі відмовитись від активної політики державотворення, що він став мрійником-ідеалістом, який вже не прагне до розширення і зміцнення свого впливу і влади. Однак, це не відповідає даним джерел: насправді Ашока не відмовився від активної політики, а лише трохи змінив методи дій. Не забуваючи про свою могутність і застосовуючи в необхідних випадках силу, маурійський раджа в основному прибігав до ідеологічних і дипломатичних прийомів. За допомогою спеціальних чиновників і місій він прагнув зміцнити свій вплив у непідкорених областях, обіцяючи населенню цих територій «любов і турботу» імператора, свою «батьківську доброзичливість і всіляку підтримку». В «II особливому наскальному едикті» Піядасі, даючи наставляння чиновникам, говорить: «Люди з непідкорених країн повинні твердо засвоїти, що раджа нам як батько. Як він собі співчуває, так і нам, як діти йому дорогі, так і ми».

Межі Маурійської імперії. Чандрагупта, Біндусара і Ашока в межах єдиної держави об'єднали народи і племена, відмінні в етнічному і мовному відношенні, які, до того ж, мали різні вірування, традиції, звичаї. Судячи з надписів Ашоки, а також політичних трактатів, зокрема, «Атхарваведи», Ашока вважався «правителем землі», влада якого поширювалась на величезний простір — від Південного океану до Гімалаїв. На відміну від магадхського правителя Бімбісари, який був царем прадеші — невеликої території (провінції), Ашоку вже називають «всеправителем над Джамбудвіпою», тобто всією Індією.

Визначити границі імперії Маур'їв в III ст. до н.е. дають змогу едикти Ашоки, повідомлення античних авторів і дані китайських пілігримів. Так, в Кандагарі — центрі Арахосії (суч. Афганістан) були виявлені грецькі і греко-арамейські надписи Ашоки, в яких неодноразово згадуються йони і камбоджці. Під йонами розумілись греки, поселення яких були в Арахосії. Там же проживали іраномовні камбоджці, яких індійці знали як прекрасних вершників і конярів. Едикт Ашоки був виявлений і в м. Лампак (біля суч. Джелалабада), що підтвердило факт входження Паропаміса в імперію Маур'їв (раніше про це було відомо лише з повідомлення античних джерел про мирну угоду між Чандрагуптою і Селевком).

Кашмірська хроніка «Раджатарангіні» і описи китайських пілігримів засвідчують, що в Маурійську державу входила і частина Кашміру. За Ашоки було побудоване головне його місто — Шрінагар. До складу імперії входили також і деякі області Непалу. Дані епіграфіки і письмових джерел дозволяють включити до складу імперії територію Бенгалії.

Знайдені в Південній Індії наскальні едикти Ашоки свідчать, що на півдні імперія граничила з країнами Чола, Кералапутра і Сатьяпутра (південніше суч. округу Чіталдруг). Вони не входили до складу володінь Маур'їв, але уряд Паталіпутри підтримував з ними тісні контакти. Туди направлялись буддійські проповідники і будувались ступи.

Дипломатія Піядасі. Імператор підтримував дипломатичні відносини з багатьма країнами. В його едиктах згадується селевкідський цар Антіох II Теос (261-246 рр. до н.е.), правитель Єгипту Птолемей II Філадельф (283-246 рр. до н.е.), цар Македонії Антігон Гонат (276-239 рр. до н.е.), цар Кірени Маг і цар Епіру Александр II (272-255 рр. до н.е.). В різні країни були послані дута (маурійські посли), які інформували їх уряди про могутнього і доброчесного царя Ашоку.

Доволі жвавими були зв'язки з Цейлоном (суч. Шрі-Ланка), куди Ашока направив спеціальну місію на чолі зі своїм сином Махіндою (Махендрою) для поширення буддизму. У відповідь цар Цейлону Тісса на честь Ашоки прийняв його титул «милий богам» (Деванампія) і направив своє посольство в Паталіпутру.

Царська влада. В магадхсько-маурійську епоху відбувається дальше посилення монархічної влади і поступове зниження ролі родоплемінних інституцій. Це знайшло відображення і в едиктах Ашоки, і в «Артхашастрі». Раджа вважався основою держави: «Держава — це раджа», — говориться в «Артхашастрі». Його влада, в принципі, була спадкоємною: ще за життя раджа призначав одного зі своїх синів (звичайно старшого) своїм наступником (втім, нерідко між царевичами спалахувала гостра боротьба за трон). При вступі на трон відбувалась особлива церемонія воцаріння — абхішека, що супроводжувалась пишними святами.

До епохи Маур'їв вже оформилась концепція чакравартіна (санскр. «обертаючий колесо влади») — єдиноправителя, влада якого поширювалась на величезні території від Західного до Східного океану, від Гімалаїв до

Південних морів. Особливо докладно ця концепція викладена в «Артхашастрі». В остаточному підсумку це відображало новий етап в розвитку індійської держави, зв'язаний з утворенням величезної імперії.

Судячи з надписів Піядасі, маурійський раджа перебував на чолі державного апарату і мав законодавчу владу. Едикти Ашоки видані від імені і з веління раджі. Раджа сам призначав великих державних чиновників, був головою фіскальної адміністрації, верховним суддею. В «Артхашастрі» докладно описуються функції раджі, його денний розклад (кн. 2, гл. I). Оскільки при дворі часто влаштовувались змови, особлива увага приділялась охороні раджі. Мегасфен писав: «Цар не спить вдень і навіть вночі змушений час часу змінювати ложе з побоювання злого наміру. На полюванні цар виступає в оточенні жінок, а поза колом жінок йдуть списоносці. По обидва боки шлях процесії обгороджений мотузками. Тому, хто зайде за мотузку, до жінок, загрожує смерть».

Велику роль при дворі грав пурохіта (царський жрець), що належав до впливового брахманскому роду. Раджа сам обирав собі надійних помічників, хоча і за ними було встановлене секретне стеження. Він влаштовував спеціальні випробування своїм наближеним. Нечесним загрожували рудники. В цілому службі нагляду надавалось великого значення. Під наглядом знаходились не тільки посадові особи, але і жителі міст і сіл. Під особливим спостереженням перебували царевичі, які, як говориться в «Артхашастрі», «подібно ракам, пожирають свого батька». Вночі цар приймав таємних агентів, а вдень займався різними державними справами і розважався.

Раджа вважався і командуючим армією. Судячи з повідомлення Мегасфена, чисельність царського війська була величезною. У військовому таборі Чандрагупти знаходилось 400 тис. солдат.

Парішад і сабха. Важливу роль в управлінні державою грала рада царських сановників — парішад. Цей інститут існував і в попередні епохи, хоча саме при Маур'ях парішад набув функцій політичної ради. Про нього згадується в едиктах імператора; докладно його діяльність викладена в «Артхашастрі», в якій він називається мантріпарішадом (зборами мантрінів — міністрів раджі). Рада займалась перевіркою всієї системи управління і виконанням наказів раджі. Крім парішаду існувала вузька таємна рада, що складалась з кількох особливо довірених осіб. У випадку вкрай невідкладних справ могли разом збиратись члени обох рад.

В «Артхашастрі» підкреслюється, що кількісний склад парішаду залежав від потреб держави. За Ашоки парішад контролював виконання норм дхарми і визначав обов'язки для чиновників, що виїжджали в інспекційні поїздки по країні. Судячи з «VI великого наскального едикту» Піядасі, парішад міг збиратись і без раджі, хоча він вимагав, щоб у випадку екстрених подій йому негайно про них повідомляли. В парішаді нерідко спалахували жаркі суперечки; іноді виникали протиріччя між раджею і парішадом; особливо гострих форм вони набули в останній період правління Піядасі, коли сформувалась сильна опозиція його уряду.

Парішад як політичний орган складався зі знаті — військової і жрецької, яка прагнула зберегти свої привілеї і обмежити владу правителя. У Ведичну епоху парішад був більш широким за складом і більш демократичним за характером органом влади, який здійснював значний вплив на раджу і його політику. Поступово кількісний склад парішаду зменшується, він аристократизується, його роль все більше зводиться до виконання дорадчих функцій при раджі. Однак, навіть в епоху Маур'їв, коли царська влада особливо зміцніла, парішад зберігав значний вплив, і маурійські правителі не могли не рахуватись з ним.

Подібну еволюцію перетерпіла і сабха — в минулому широкі за складом збори знаті і представників народу, які виконували дуже важливі політичні функції. До епохи Маур'їв склад сабхи стає значно вужчим, вона теж одержує характер царської ради — раджа-сабхі. Правда, в порівнянні з парішадом раджа-сабха була більш представницьким органом. До неї могли входити і деякі представники міського і сільського населення. В ряді випадків раджі доводилось звертатись за підтримкою до раджа-сабхі. З джерел відомо, наприклад, про виступ Ашоки перед членами раджа-сабхі. В граматичній праці Патанджалі (II ст. до н.е.) згадується про сабху при Чандрагупті. Все це показує, що навіть в періоди особливого посилення монархічної влади зберігались інститути і традиції стародавньої політичної організації, які певним чином обмежували владу раджі.

Податкове відомство. Однією з найважливіших функцій царської влади вважався збір податків, тому політичні трактати детально викладають принципи і організацію системи оподатковування, підкреслюючи, що фінанси складають основу сильної влади. Постійно проводиться ідея, що раджа збирає податки заради захисту самих підданих. В період Маур'їв стара система оподатковування зазнала значних змін. Колишні, часто добровільні підношення раджі набули форми обов'язкових і строго фіксованих податків. Основним їх видом була бхага — частка раджі, що звичайно складала 1/6 сільськогосподарської продукції. Раджа за своїм бажанням міг зменшити цю частку або взагалі звільнити когось від податку, але це бувало дуже рідко і лише в особливих випадках. Раджа навіть називався шадбхагін, тобто «одержуючий шосту частку». Деякі області з особливо родючими грунтами могли обкладатись значно більшими податками — до ¼ і навіть ⅓ врожаю. Частка раджі могла бути збільшена і при фінансових утрудненнях в державі.

В цьому зв'язку інтерес представляє повідомлення Патанджалі про те, що маурійські раджі, «прагнучи одержати золото, встановили зображення». Можна припустити, що мова йде про зображення богів, виставлені в спеціальних місцях, а одержувані від цього збори йшли в казну. Не виключено, що Маур'ї просто забрали з деяких храмів статуї богів: згідно «Артхашастри», в період фінансових утруднень раджі дозволялось забирати в свою казну майно храмів.

Основною податною групою були землероби — вільні общинники, власники невеликих ділянок землі. Крім них податки державі сплачували ремісники, торговці, власники худоби. І античні автори, і давньоіндійські «закони» — шастри говорять про те, що брахмани, як знавці священних текстів і як представники вищої варни, звільнялись від сплати податків. Більш того, в деяких творах навіть відзначається, що за стягування податку зі

знавців Вед, з анахоретів (пустельників) і царських жерців накладався штраф. Брахманські джерела намагались пояснити це тим, що жрецтво вже своєю діяльністю і релігійними заслугами якби робило свій внесок в казну і сприяло розквіту країни.

Деякі тексти включають до списку звільнених від податків «людей раджі», тобто перебуваючих на царській службі. Таким чином, основний тягар податків лягав на землеробів і ремісників і ця обставина ще більше загострювала протиріччя між варнами і різними соціальними групами.

В «Артхашастрі» дається детальний опис функцій податкових чиновників і діяльності спеціального податкового відомства на чолі з головним збирачем податків.

Система провінційного управління. Маур'ї видозмінили раніше існуючу систему провінційного управління, пристосувавши її до нових умов. Були створені і нові інституції державного управління. Ядром імперії вважалась «віджита» (санскр. «завойоване»), до якої входив власне царський домен і деякі області, що знаходяться під суворим контролем центрального управління. Територія держави поділялась на провінції, з яких особливий статус мали чотири головні — Північно-Західна зі столицею в Таксілі, Західна зі столицею в Уджаяні, Східна (провінція Калінга) з головним центром в Тосалі і Південна з центром у Суварнагірі. На чолі цих провінцій знаходились царевичі. Такий високий статус саме цих областей був зв'язаний з їх особливим становищем і роллю в політичному, економічному і культурному житті країни. Створення спеціальної Південної провінції пояснювалось важливістю «південного питання», яке набуло значення ще за Біндусари. Якщо царевичі Таксіли, Уджаяні і Тосалі мали титул «кумара» (царевич звичайного статусу), то правитель в Суварнагірі називається в едиктах «аяпута» (санскр. арьяпутра — «спадкоємець престолу»), що вказувало на його більш високий статус. Можна припустити, що за Піядасі тут знаходилась ставка спадкоємця престолу.

Основні провінції мали значну автономію. Царевичі в усіх провінціях (крім Калінги) посилали спеціальних інспекторів по керованій ними території для перевірки діяльності місцевих чиновників. Правитель же Калінги не мав цього права: по її території інспекторські поїздки організовував сам імператор. Ашока навіть до місцевих чиновників Калінги звертався безпосередньо. Це пояснювалось тим, що недавно приєднана Калінга, хоч і одержала статус головної провінції, але була включена до віджити і перебувала під безпосереднім контролем центральної влади.

Поряд з поділом на основні провінції існував поділ на джанапади (звичайні провінції), прадеші (області), ахале (округи). Нижчою одиницею провінційного управління вважалась грама (село). На чолі джанапад стояли великі державні чиновники — раджуки. Дослівно цей термін значить «тримаючий мотузку», що було, очевидно, пов'язане з давньою землемірною функцією цих чиновників. Згодом роль раджуків зросла, ускладнились обов'язки, і їх наділили окремими судочинними функціями. Так з сільських раджуків вони перетворились в голів провінційного апарату. Очевидно, раджуки періоду Ашоки тотожні аграномам (сільським чиновникам) в державі Чандрагупти, детальний опис яких залишив Мегасфен. В підпорядкуванні раджуків перебували окружні махаматри, які очолювали ахале.

В головних містах округи були канцелярії, де регулярно збирались раджуки. Звідси розсилались по всій округі розпорядження, переписані ліпікарами (писарями), що знали кілька варіантів письма (брахмі, кхароштхі, грецьке).

В едиктах Ашоки згадані антамахаматри (спеціальні чиновники з охорони границь), про що було відомо і автору «Артхашастри». Очевидно, вони займали досить високе становище, тому що одержували дуже велику платню. Проводячи політику строгої централізації, Маур'ї разом з тим не чіпали старі інституції і традиції, з якими змушені були рахуватись.

Борючись з сепаратизмом, Маур'ї зберегли на правах автономних одиниць деякі гани — республіканські об'єднання, і в основному саме там, де було найважче здійснювати строгий контроль. Мегасфен повідомляє про автономні, незалежні поліси в державі Маур'їв, що зберегли багато рис старої політичної організації, хоча ці гани включались в загальну систему імперського управління.

Міське управління. Деякі риси самоврядування збереглись в епоху Маур'їв і в містах. В надписах Ашоки говориться, що міста поділялись на внутрішні, перебуваючі у віджиті, і зовнішні. Мегасфен писав про спеціальних міських чиновників — астіномів, у функцію яких входило створення шести невеликих рад з п'ятьма членами в кожній, які здійснювали нагляд за певною сферою життя народу: за ремісниками, чужоземцями, реєстрацією народжень і смертей міських жителів, торговельними операціями, тавруванням товарів ремісників і, нарешті, шоста рада збирала десятину з продажу товарів. Таким чином, міська рада фактично була головним органом влади в місті, хоча члени її вже не обирались, як у ведичну епоху, а призначались царською адміністрацією. Зрозуміло, що центральна влада прагнула позбавити міські ради незалежності, але певну автономію їм вдавалось зберігати. Відомо, наприклад, що деякі міста мали свої власні печатки, міські знаки; міські ради укладали угоди з ремісничими організаціями.

Кожна група населення в залежності від варни і професії жила в певній частині міста, що, можливо, було пов'язано з пережитком родоплемінних відносин. Міські чиновники стежили за громадськими будівлями, чистотою в місті, святилищами і храмами. Більшість споруд в містах були дерев'яними, тому протипожежна служба була особливо потрібна. В літню пору заборонялось запалювати вогонь, за порушення цього правила стягувався великий штраф. Всім домохазяїнам належало мати протипожежні засоби. Діжки з водою, пише автор «Артхашастри», завжди повинні бути напоготові. Безліч посудин з водою виставлялось на вулиці. Судячи з

«Артхашастри», життя в місті строго регламентувалась. Ходіння вулицями міста після спеціального нічного сигналу заборонялось, а якщо хто-небудь проходив повз царський палац, його арештували і штрафували.

Релігійна політика Ашоки. З маурійським періодом пов'язане широке розповсюдження буддизму. Виникнувши на рубежі V—IV ст. до н.е. як невелика секта мандрівних монахів, буддизм протягом III ст. до н.е. став одним з основних напрямів в духовному житті суспільства. В цей час оформилась організована буддійська община — сангха, склався канон священних текстів. Тому не випадково, що саме буддизм одержав в цей період поширення і користувався підтримкою маурійських правителів. Цим останнім він особливо імпонував своєю концепцією чакравартіна (єдинодержавного правителя на чолі могутньої держави), яка і стала ідеологічною основою Маурійської імперії.

Втім, Ашока не відразу прийняв буддизм. При дворі свого батька він зустрічався з представниками різних шкіл — брахманістських і єретичних напрямків. Потім Ашока відвідав сангху, з'ясував основи буддійської дхарми і став упасакою, тобто світським послідовником буддизму. В едиктах він сам розповідає про еволюцію своїх поглядів. Спочатку імператор не приділяв особливої уваги сангсі, але потім, після особистого знайомства з життям буддійських монахів, став активно підтримувати буддистів і допомагати їх общині. Інтерес до буддійського вчення, до його етичних норм особливо зріс після війни з Калінгою, коли спеціального значення набула політика дхармавіджаї (санскр. «завоювання дхарми») — поширення основних норм поведінки (дхарми), хоча послідовником буддизму Ашока став ще до початку війни.

Будучи буддистом, Ашока протягом всього свого царювання залишався мирянином і не випускав влади зі своїх рук. Здійснюючи покровительство сангсі, він не перетворив буддизм в державну релігію. Тому не слід говорити про те, що Ашока нібито став царем-монахом і, зрештою, поступив до буддійського монастиря. Основною рисою його релігійної політики була віротерпимість, і він дотримувався її протягом майже всього періоду свого царювання.

В едиктах Піядасі закликає до об'єднання всіх релігійних шкіл, але не силою, а внаслідок розвитку основних принципів їх вчень. Так, імператор дарував печери аджи́вікам, що були в цей період одними з основних суперників буддистів і користувались значним впливом («Надписи в печерах Барабара»). З едиктів відомо і про те, що цар посилав своїх представників в общини джайнів і до брахманів («Грецький надпис з Кандагара»). Можна припустити, що Ашока певною мірою був змушений проводити політику релігійної терпимості: ще занадто сильні були брахманістські і інші (поряд з буддизмом) реформаційні течії. Саме політика релігійної терпимості при вмілому контролі держави над життям різних релігійних шкіл дозволила Ашоці уникнути конфлікту з сильним прошарком брахманів, з аджи́віками, джайнами і одночасно посилити буддизм. Коли ж в останні роки царювання Ашока відступив від політики віротерпимості і став проводити явно пробуддійську політику, це викликало рішучу опозицію в прибічників інших релігій і привело до важких для влади раджі наслідків. В кінці царювання Ашока підтримував тісні контакти з сангхою і, відійшовши від своїх колишніх принципів, почав гоніння проти аджи́віків і джайнів.

Відносини буддистів з представниками інших релігій в цей період ускладнились. Певні утруднення виникали і серед самих буддистів: джерела розповідають про зіткнення послідовників різних шкіл. Імператор уважно стежив за цілісністю сангхи, тому видав спеціальний указ про боротьбу проти «розкольників» — монахів і монахинь, що підривали її єдність. Згідно указу їх належало виганяти з общини. Разом з тим, Ашока рекомендує буддійським монахам ретельно вивчати буддійські тексти і називає ряд канонічних творів, присвячених переважно дисциплінарним питанням («Указ про розкол»). З усіх цих причин він навіть скликав бл. 250 р. до н.е. в Паталіпутрі III буддійський собор.

Разом з тим, Ашока прагнув знайти підтримку не тільки в буддійських монахів, але і серед широких верств мирян — послідовників буддизму. Це ясно свідчить про те, що Піядасі був першим царем Індії, який зрозумів важливість буддизму в укріпленні імперії і сприяв його поширенню. Більша частина його едиктів була звернена не до чернецтва, а до мирян, які, слід думати, не дуже розбирались в основних поняттях буддійської доктрини і її філософських категоріях. Тому в надписах навіть не згадується про «нірвану», «чотири благородні істини», «восьмеричний шлях» і т.д. Головне в них — це їх практичне значення. Недарма сам імператор називав надписи «едиктами про дхарму». Саме етичні положення, що були добре відомі мирянам, в тому числі і небуддистам, знаходили розуміння і широку підтримку серед різних соціальних груп.

Дхарма едиктів Ашоки. Під «дхармою» звичайно розумілись правила поведінки людини і праведний спосіб її життя, хоча цей термін у вужчому сенсі міг означати в буддійському вченні саму доктрину. В цих двох значеннях термін дхарма і згадується в едиктах Ашоки. В більшості надписів дхармою називається звід моральних принципів, а у власне буддійських едиктах — вчення Будди. Ці моральні правила включали в себе слухняність батькам, повагу до старших, щедрість, ахімсу (невбивство живих істот) і т.д. (див., напр., «II колонний едикт»), тобто вони стосувались норм поведінки людини, не будучи специфічними ні для буддизму, ні для брахманізму, ні для будь-якої іншої релігійної течії. Це були традиційні етичні положення, добре зрозумілі різним верствам населення незалежно від етнічної і релігійної належності. Тому не можна вважати ці правила чисто буддійськими релігійними принципами. В грецьких варіантах едиктів раджі слово «дхарма» передане грецьким терміном «аретé» (αρετή), що означає не релігійну віру, а «доброчесність», «досконалість», «доблесть», «гідність». В цьому ж загальному плані трактувалось в едиктах Ашоки питання про наслідки послідовного дотримання принципів дхарми. Стійкому і вірному в дхармі обіцяна милість раджі, благополуччя і досягнення сварги (неба). Останнє положення було добре зрозуміле широким верствам населення: воно було поширене ще у Ве-

дичну епоху, а потім запозичене і буддизмом. Разом з тим, про жодні релігійно-філософські категорії буддизму в едиктах мова не йде. Більше того, дхарма Ашоки відповідала деяким основним етичним принципам основних релігійних напрямків. Імператор називав ці принципи сутністю вчень різних шкіл і течій. Заклик до вивчення дхарми поєднується в едиктах з визнанням всіх вчень.

Принципи дхарми, про які говорилось в едиктах Ашоки, повинні були стати спільними для населення всієї країни і якби піднятись над дхармами варн, об'єднань і різних соціальних груп. Політика поширення цих принципів складала одну з найважливіших частин політики Ашоки. Були навіть призначені особливі раджуки — дхармамахаматри, що стежили за виконанням норм дхарми («IV колонний едикт»). Показово, що вони направлялись до послідовників різних релігій. В едиктах імператор прямо заявляє про те, що дхармамахаматри повинні перевіряти, як виконують дхарму буддисти, брахманісти, джайни, аджи́віки. Така політика дозволяла здійснювати контроль за різними групами населення і боротись з сепаратизмом.

Кінець правління Ашоки. Уявлення про період занепаду Маурійської держави грунтуються переважно на буддійських сказаннях про раджу Ашоку. Згідно них, протягом 230-х рр. до н.е. Піядасі, підносячи щедрі дари сангсі для процвітання вчення Будди, розорив державну казну. В цей час його онук — Дашаратха був призначений спадкоємцем престолу. Придворні сановники повідомили йому про надмірні витрати імператора і зажадали негайно припинити їх. За наказом спадкоємця всі розпорядження Ашоки про дари сангсі стали ігноруватись. Фактично влада зосередилась в руках Дашаратхи. Ашока був змушений визнати, що його накази стали мертвою буквою, а він позбувся влади, хоча формально і залишався раджею.

Таким чином, пробуддійська політика Піядасі викликала невдоволення брахманістів і джайнів. За деякими повідомленнями Дашаратха був прибічником джайнізму і користувався підтримкою великих сановників. Держава в цей час потрапила в скрутний фінансовий стан, спалахували повстання. Одне з найбільших хвилювань почалось в Таксілі, де незадоволених очолив місцевий правитель. У змові проти Піядасі брала участь і цариця Тішьяракшита, теж противниця буддизму. Показово, що в одному з самих пізніх едиктів наказ віддається не від імені Ашоки, а від імені цариці. Наказ стосувався різних дарів, тобто того гострого питання, що стало приводом для конфлікту раджі з його оточенням.

Занепад Маурійської держави (231-187 рр. до н.е.). Незабаром після смерті Піядасі (231 р. до н.е.) настав кінець політичній єдності імперії і вона поступово занепала.

Дашаратха (231-225 рр. до н.е.). Володіння спадкоємця Ашоки — Дашаратхи обмежились корінними територіями Магадхи зі столицею в Паталіпутрі. Його дядько — Джалаука заснував незалежну державу в Кашмірі, а брат — Вірасена проголосив себе раджею в Гандхарі; також відкололась Відарбха (на сході суч. штату Махараштра). Слід думати, що Дашаратха який покровительствував аджи́вікам, про що свідчать едикти про дарування їм печер.

Сампраті (225-215 рр. до н.е.). Спадкоємцем Дашаратхи став його двоюрідний брат Сампраті, який трактується джайнськими джерелами як ревний послідовник Джини Махавіри, що намагався поширити його вчення по всій Східній Індії і названий за це «джайнським Ашокою». Пізніше майже всі стародавні храми джайнів, а також не ідентифіковані пам'ятники стали приписувати Сампраті. Інших відомостей про його правління не виявлено.

Субхагасена (215-202 рр. до н.е.). Давньогрецький історик Полібій (200-120 рр. до н.е.) пише, що селевкідський цар Антіох III Великий (223-187 рр. до н.е.) під час свого Східного походу (211-206 рр. до н.е.) перейшов Гіндукуш і «спустився в Індію, де відновив дружній союз з індійським царем Софагасеном [маурійській цар Субхагасена], і взяв з собою його слонів, так що всіх слонів у нього було до півтораста, знову постачив військо припасами і вирушив у зворотній шлях, а на місці залишив кізикенця Андросфена для одержання від раджі обіцяних скарбів» (XI, 34). Слід думати, що до 206 р. до н.е. маурійські раджі вже не могли перешкодити вторгненню іноземних військ на свою територію.

Після Субхагасени раджі швидко змінювали один одного на магадхському престолі, поки в 187 р. до н.е. останній представник Маурійської династії — Бріхадратха був вбитий внаслідок змови, підготовленої його сенапаті (головнокомандуючим) Пушьямітрою з брахманського роду Шунгів, який заснував свою династію.

Династія Шунгів (187-75 рр. до н.е.). Правління нової династії характеризується переслідуванням буддизму і реставрацією брахманізму.

Пушьямітра Шунга (187-151 рр. до н.е.). Новий раджа був ревним брахманістом і «прославився» жорстоким переслідуванням буддизму. Згідно буддійських джерел він зруйнував 84 тис. ступ, зведених Ашокою, буддійські монастирі перебудовував у брахманістські, а за вбивства буддистів-монахів встановив винагороду.

За правління Пушьямітри почались вторгнення яванів (греко-бактрійців), однією з причин яких, згідно буддійських джерел, був захист буддизму. Судячи з трактату Патанджалі «Махабхашья», армія Деметрія I Бактрійського (190-171 рр. до н.е.) обложила індійські міста Сакету і Мадхьяміку. В творі «Юга-пурана» говориться, що явани підійшли до Паталіпутри, але через внутрішні конфлікти були змушені зняти блокаду столиці Шунгів.

Васумітра (131-124 рр. до н.е.). Онук Пушьямітри — Васумітра зумів одержати значну перемогу над яванами, що дало змогу стабілізувати відносини держави Шунгів з греко-бактрійцями.

З епіграфіки відомо про посольство грецького царя Антіалкіда (115-95 рр. до н.е.) до шунгського правителя Бхагабхадри до Відіші, куди, очевидно, перемістилась столиця шунгських царів.

Більше ста років Шунги утримували свою владу, поки в 75 р. до н.е. останній їх представник — Девабхуті не був усунений Васудевою Канвою (75-66 рр. до н.е.), який привів до влади брахманський рід Канвів.

Династія Канвів (75-26 рр. до н.е.). За Канвів швидкими темпами йшов процес децентралізації: багато областей відпали від центру, виникли нові місцеві династії. Канви продовжили антибуддійську політику Шунгів і вплив сангхи значно зменшується. Одночасно, судячи з надписів цих двох династій, одержує поширення культ бога Вішну. В 26 р. до н.е. Магадха була підкорена Сатаваханами, що прийшли з Декану.

Південна Індія. Практично до поч. нашої ери Південна Індія (півострівна частина країни) помітно відставала від Північної. Це було наслідком менш сприятливих умов для заняття землеробством і для внутрішніх зв'язків, більшою віддаленістю від інших центрів стародавніх цивілізацій. В останні віки I тис. до н.е. становище починає мінятись. Поширення залізних знарядь праці дозволило місцевому населенню перебороти труднощі в освоєнні нових земель, добуванні корисних копалин, розвитку морських промислів і встановити морські зв'язки з іншими країнами (Африкою, Цейлоном, Південно-Східною Азією). Перебування більшої частини Південної Індії в складі імперії Маур'їв також сприяло засвоєнню місцевим населенням передового північноіндійського досвіду.

Вже в епоху Маур'їв відомо про існування на крайньому півдні кількох держав (Керала, Чола, Пандья), які змогли відстояти свою незалежність, що свідчило про їх достатню зрілість. Після розпаду імперії на територіях, що належали їй раніше в Південній Індії, також утворились самостійні держави, причому деякі настільки сильні, що самі робили завойовницькі походи в Північну Індію (Калінга, держава Сатаваханів).

Немає сумніву, що утворення і понад півторавікове існування першої всеіндійської держави Маур'їв мало величезне значення. Було досягнуте політичне об'єднання різноманітних за етнічною належністю, мовою, рівнем розвитку, характеру виробництва і культурою народностей і племен. Це сприяло загальному економічному розвитку, зближенню складових частин імперії, обміну культурними досягненнями. Індія весь цей час була надійно захищена від зовнішніх вторгнень. Були встановлені зовнішні торговельні і політичні відносини з країнами Середземномор'я.

6. ГОСПОДАРСТВО І СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ В МАГАДХСЬКО-МАУРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД (V—I ст. до н.е.)

Розглянутий період відзначений прогресом в усіх областях економіки. В сільському господарстві продовжувалось освоєння нових земель, розвиток штучного зрошення, розширення набору оброблюваних культур. Відомо про існування великих господарств — царських, знаті і багатіїв — в багато тисяч гектарів, з тисячами голів худоби, з великим числом підневільних працівників. Основним завданням тваринництва стає вирощування робочої худоби. Лісові і морські промисли залишаються уділом відсталих окраїнних племен.

Форми земельної власності. Згідно рівнів розвитку окремих суспільств форми земельної власності були неоднакові — від первісних колективних до цілком розвинених приватновласницьких. Але навіть в самих передових суспільствах, де існували не тільки володіння і користування землею, але і всі основні форми відчуження землі (дарування, продаж, передача в спадщину), держава зберігала право власності на необроблювану землю, на корисні копалини і на скарби, а община — на пасовища і пустища. Крім того, і держава, і община зберігали право контролю за всіма земельними угодами.

Розвиток ремесла. Джерела говорять про високий рівень розвитку чорної і кольорової металургії, ковальської, зброярської і ювелірної справи, бавовноткацтва, різьблення по дереву, каменю і кістці, гончарної справи, парфюмерії тощо. В кожному селі було кілька ремісників, що задовольняли скромні потреби односільчан у промислових виробах, але основними центрами зосередження ремесла, особливо з виробництва складних і високоякісних виробів і предметів розкоші, були міста. Тут ремісники розселялись за спеціальностями і мали свої союзи — шре́ні, які представляли ремісників перед владою і захищали їх від сваволі. Немало великих майстерень, в яких були зайняті і підневільні трудівники, і наймані робітники, належало раджі (верфі, прядильні, зброярські, ювелірні майстерні).

Торгівля. Розвиток матеріального виробництва і його спеціалізація сприяли зростанню торгівлі. Намітилась також природна обласна спеціалізація: Магадха славилась своїм рисом і металами, північний захід країни — ячменем і конями, південь — коштовними каменями, перлами і пряностями, захід — бавовною і бавовняними тканинами; бавовноткацтво існувало і в окремих містах поза цією областю — Варанасі, Матхура і ін. Купці були людьми багатими і шанованими; як і ремісники, вони поєднувались в шре́ні. Держава одержувала значні доходи від торгівлі і тому сприяла їй підтримкою порядку на ринку, контролем над мірами і торговельними угодами, будівництвом доріг. Государі самі були великими купцями, і торгівля деякими товарами була їх монополією. Продовжувала розширюватись торгівля з країнами Південно-Східної Азії, Аравією, Іраном.

Монетний обіг і лихварство. Розвиток торгівлі привів до появи і поширення монетного обігу. На це вказують знахідки скарбів, що містять іноді тисячі монет. Найбільш розповсюдженою була грошова одиниця па́на, яка за вагою і складовими сильно різнилась в різних державах і в різний час. На північному заході країни мали ходіння і іноземні монети — перські, грецькі, греко-бактрійські.

Існує багато даних про лихварство. Мінімальним борговим ростом були 15% на рік, причому, чим нижчою була варна боржника, тим вищий можна було брати процент, аж до 60% з шудри. Але і ця цифра могла значно

вирости, якщо давалась позичка натурою, а не грішми, якщо вона не була забезпечена заставою і т.д. Заборгованість могла покликати за собою часткове або повне позбавлення боржника свободи.

Розквіт міст. З сер. I тис. до н.е. починається новий (після Хараппської епохи) розквіт міст. Античні письменники дивувались величезному числу міст в Індії, називаючи іноді неправдоподібні цифри. Багато міст виростали з сіл, особливо зручно розташованих з погляду шляхів сполучення, безпеки, наявності природних ресурсів (води, руд, гончарних глин, деревини і т.д.). Інші засновувались державою і були спочатку опорними пунктами, фортецями, адміністративними центрами. Багато з цих міст існують і тепер, іноді під іншими або сильно зміненими назвами — Індрапрастха (суч. Делі), Паталіпутра (Патна), Шáкала (Сіалкот), Пурушапура (Пешавар), а іноді під тими самими або тільки трохи зміненими — Варанасі, Каушамбі, Насік, Матхура і ін. Серед них були і дуже великі. Так, судячи з того, що розповідають греки про столицю Магадхи — Паталіпутру, її площа повинна була складати 25-30 кв.км, а населення могло доходити до 1 млн. чоловік.

Про соціальну структуру і систему управління містом цінні відомості збереглись в буддійських легендах. В них нерідко згадуються купецькі об'єднання і цехові організації ремісників. Між ремісниками або торговцями підтримувались не тільки економічні зв'язки — їх поєднували також спільні культи, свята і звичаї. Селились члени таких об'єднань звичайно разом, утворюючи внутрішньоміські сусідські общини — квартали. Професійні навички передавались в спадщину, а шлюби укладались в межах свого соціального кола. Відзначено випадки спеціалізації окремих етнічних груп. Таким чином, особи, що входили в об'єднання, перебували між собою у відносинах споріднення, утворюючи великосімейні общини або клани. Голови подібних об'єднань користувалися значним впливом, будучи представниками міського самоврядування.

Раби і кармака́ри. Незважаючи на певну специфіку, рабство в Індії в цілому відповідало його принциповим положенням, характерним для Стародавнього Сходу (див. Вступ, 3). Індійський да́са був рабом в самому точному значенні цього слова. Будь-яке рабовласницьке господарство прагнуло мати стільки рабів, скільки воно могло використовувати постійно. Але потреба в робочій силі часто мінялась (особливо в землеробстві від сезону до сезону), тому рабовласники були зацікавлені у наявності в суспільстві певних постійних резервів дешевої робочої сили, яку можна було б використовувати тоді, коли в ній є необхідність, і відпускати її, коли вона не потрібна. Відповідно і утримувати таких працівників можна було тільки в період роботи, а коли вони не зайняті, то повинні були піклуватись про себе самі. В текстах такі працівники називались кармака́рами. До них зараховувались всі, що наймались на певний строк — батраки, поденники, бродячі ремісники, навіть художники і лікарі. Частина домашніх слуг (не раби) також вважалась кармака́рами. Поряд з рабами вони широко використовувались як у царських господарствах (землеробських і ремісничих), так і в приватних — великих і дрібних.

Не будучи рабами, кармакари працювали протягом певного строку і платню одержували згідно попередньої домовленості. Однак, їх робота на інших була наслідком не тільки їх доброї волі і навіть не тільки наслідком бідності, але і позаекономічного примусу, в першу чергу станово-економічної регламентації, яка визначала, що вони зобов'язані працювати на інших у відповідності зі своїм соціальним статусом і не можуть претендувати на більше. З цієї причини їх не можна вважати вільними продавцями своєї робочої сили. Дійсні відносини між роботодавцями і кармакарами визначались в кінцевому рахунку провідною формою експлуатації — рабовласницькою. Оскільки рабство було для стародавньої епохи найбільш повною і ефективною формою використання залежності, хазяї прагнули хоча б частково прирівняти найманих робітників до рабів. І ті і другі представлялись роботодавцям загальною масою залежних людей, тільки одних вони купили тимчасово, а інших назавжди. На роботі і в повсякденному житті їх найчастіше не розрізняли один від одного, і кармакари вважались майже таким же майном хазяїна, як і раби. Так само як і раби, кармакари в період дії угоди могли бути піддані фізичним покаранням аж до нанесення важких каліцтв.

Окремі групи кармакарів сильно відрізнялись одні від одних. Одні (напр., боржники, постійні батраки) були ближчі за своїм фактичним становищем до рабів, інші (підмайстри, бродячі ремісники, короткострокові наймани) — далі, але, якщо всі вони ще не стали рабами, то повністю вільними їх теж вважати не можна. Сильно ускладнювала соціальну структуру наявність традиційних форм залежності (патронат, старші і молодші в роді, корінне і стороннє населення).

Селяни-общинники. Протягом всієї Стародавності в Індії існувала численна верства общинного селянства. Це були вільні трудівники, які не піддавались експлуатації, оскільки володіли всіма основними засобами виробництва. В найбільш розвинутих частинах Індії орна земля була приватною власністю, хоча община і контролювала її використання і відчуження. Господарювання велось, звичайно, силами однієї сім'ї, однак при тодішньому рівні технічної озброєності і в специфічних природних умовах Індії цим сім'ям необхідно було постійно підтримувати виробничі зв'язки. Боротьба з повінню і посухою, розчищення ріллей, охорона людей і посівів, будівництво доріг — все це вимагало колективних зусиль. Особливість общини як виробничого колективу полягала і в тому, що до неї входили також неземлероби, які обслуговують загальні і приватні потреби общинників, — гончарі, ковалі, теслі, сміттярі, сторожі тощо. Це робило общину самостійним економічним організмом, який мало піддавався впливу ззовні. Разом з тим, вона представляла собою автономну громадянську організацію зі своїми зборами, старостою, писарем, жерцем-астрологом, який управляв общинним культом. Більшість судових справ, що виникали в общині, вирішувались третейським розглядом — зборами общинників або старостою; тільки серйозні злочини розглядались в царському суді. Держава використовувала общинну адміністрацію як нижчу ланку управлінського апарату, покладаючи на неї збір податків. Села часто були укріпленими: їх оточувала міцна огорожа, а общинники завжди були готові відбити напади розбійників і мародерів.

Общини були мало зв'язані з політичним життям своєї держави. Їх ізольованість від міст відзначив і Мегасфен (в передачі Страбона): «Землероби звільняються від військової служби, їх роботи не порушуються нічим; вони не ходять до міста, не займаються жодними сторонніми справами, не поносять жодних суспільних обов'язків». Замкнута і стійка община сповільнювала розвиток суспільства; пережитки общинної власності на землю затримували становлення приватної земельної власності, майнову і суспільну диференціацію. Будучи автономним суспільним організмом, община перешкоджала росту міжрайонного поділу праці, товарного виробництва і торгівлі. Густа мережа звичаїв і традицій обплутувала трудівника, обумовлюючи відсталість і технічний застій.

Еволюція общини і варнової системи. За всієї своєї міцності община не була незмінною. На неї впливали рабство, варновий поділ, приватновласницькі устремління, рабовласницька ідеологія. В різних частинах країни цей вплив було неоднаковим. В найбільш розвинутих державах община стала сама виступати як колективний визискувач своїх рабів і слуг і перетворюватись в колектив дрібних рабовласників. Хоч панівні класи і держава підтримували систему варн в незмінному стані, вони змінювались і пристосовувались до нових умов. Основні принципи зберігались: наявність чотирьох варн, нерівність їх прав і обов'язків, належність до варн за народженням, існування важливих обмежень у спілкуванні між ними. Але згодом все більшого значення для оцінки соціальної значимості людини одержує її фактичне становище і багатство. Це стало особливо помітним у відході від традиційних занять.

Брахма́ни. Визначальним для брахмана залишається виконання жрецьких обов'язків, але тепер все частіше зустрічаються брахмани — землероби, пастухи, ремісники, знахарі, лікарі і навіть слуги. Тільки брахмани-жерці залишались звільненими від податків, решта ж їх платила. Інші стародавні привілеї (звільнення від страти і тілесних покарань, поневолення за борги) на брахманів-нежерців також поширювались все меншою мірою і вони, зрештою, втрачали свій брахманський статус. В Індії ще не було храмів і храмових господарств, була відсутня організація брахманів навіть у місцевому масштабі. Отже, не існувало ні економічних, ні політичних передумов для їх верховенства в суспільстві, хоча варна брахманів і вважалась вищою. Однак, як ідеологи панівного класу, хранителі і тлумачі стародавніх традицій і текстів, виконавці культових дій брахмани продовжували займати важливе суспільне місце.

Кша́трії. Як і у Ведичну епоху друга варна зосереджувала в своїх руках військово-політичну і економічну владу, проте і тут відбувались зміни. Багато кшатрійських родів слабшали, і члени їх ставали гаремними стражниками, охоронцями сановників, а деякі навіть торгівцями і ремісниками. Родовиту знать все частіше відтісняє служива. Це особливо видно на прикладі висування царських династій з інших варн, наприклад шудрянської Нандів і брахманських Шунгів і Канвів.

Ва́йшії. Процес розшарування торкнувся і третьої варни. Розбагатілі вайшії (особливо з купців) займають місця в державному апараті як торговельні агенти раджі, митники, службовці в царському господарстві і казначействі і т.д. Такі вайшії пробивались у верхи рабовласницького суспільства; більшість же їх, зайнята фізичною працею і сплатою податків, все більше зближалась з шудрами, суспільний статус яких поступово підвищувався.

Шу́дри. Четверта варна не змогла добитись хоча б обмеженої рівноправності і в магадхсько-маурійську епоху. Для шудр залишались обмеження у виборі професії і місця проживання, більш строгі покарання за судом, вони зазнавали обмежень в релігійній обрядовості. Разом з тим, їх фактичне становище теж змінилось, і в першу чергу тому, що вони складали основне продуктивне населення зростаючих міст. Є багато прикладів того, що заможні шудри наймали слуг з «двічінароджених», не виключаючи брахманів. Якщо з'являються навіть царські династії з шудр, то тим частіше повинні були зустрічатись факти заняття шудрами і менш помітного, хоча і немислимого раніше суспільного становища. Недарма в багатьох версіях міфу «Про чотири віки» з гіркотою констатується, що в останній грішний вік Калію́гу головними стануть шудри.

7. РЕЛІГІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ І КУЛЬТУРНІ НОВАЦІЇ МАГАДХСЬКО-МАУРІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ

Писемність. Ієрогліфіка Хараппської цивілізації зникла разом з нею (тобто до XIII ст. до н.е.), натомість протягом Пізньоведичного періоду виникають два різновиди індійського складового письма — брахмі і кхароштхі. Обидві писемності були забуті в епоху Середньовіччя і тільки в кін. XVIII — першій пол. XIX ст. зусиллями багатьох дослідників їх вдалось дешифрувати. Ключову роль в цьому зіграв англо-індійський історик і лінгвіст Джеймс Прінсеп (1799-1840 рр.), який першим прочитав едикти Ашоки, написані письмом брахмі, і виявив значення 19 знаків і однієї лігатури (з'єднання знаків) письма кхароштхі.

Бра́хмі. Найдавніший надпис письмом брахмі міститься на мідній пластинці з Сохгаури, округ Горакхпур (IV ст. до н.е.). Це правостороння буквено-складова писемність, що нараховує 37 знаків; вона стала прототипом більшості сучасних писемностей Індії, Тібету і Індокитаю. Більшість дослідників вважають, що брахмі сходить до фінікійського і ранньоарамейського письма і виникло у VIII—VII ст. до н.е. Писемність поширилась з Північно-Західної Індії; існують тексти з лівостороннім напрямком рядків (напр., легенда на монеті IV—III ст. до н.е. з Ерану). Оскільки семітська писемність складалась з 22 знаків, для звуків, що не мали відповідників в семітських мовах довелось розробити додаткові знаки.

Кхароштхі. Найдавніший відомий писемний пам'ятник кхароштхі — шахбазгархський наскальний надпис раджі Ашоки 251 р. до н.е. Відомі також легенди на індобактрійських і індоскіфських монетах III ст. до н.е. — I ст. н.е. Більша частина текстів написана справа наліво, хоч в найпізніших документах зустрічається і правосто-

ронній напрям рядків. Лівосторонність і форма більшості букв кхароштхі свідчать про його арамейське походження за посередництвом перських канцелярій. Хоча перші відомості про цю писемність з'являються в зв'язку з походом Александра Македонського, його використання відносять до періоду V ст. до н.е. — V ст. н.е.

В джерелах є відомості про поширення грамотності вже в VII—VI ст. до н.е., причому не тільки у варні брахманів. Спочатку, як це властиво Стародавності, повинні були записуватись господарські і ділові акти, пізніше — листи і літературні тексти. Причина, з якої вони не збереглись, полягає в специфіці писемного матеріалу: писали на пальмових листках і подібному матеріалі, який безслідно руйнується в жаркому і вологому кліматі тропічної Індії.

Брахманізм і вчення áстіка (які визнають авторитет Вед). Стародавні культи Індії, засновані на племінній і общинній обмеженості і винятковості варн, до сер I тис. до н.е. вже багато в чому не відповідали потребам суспільства з його класовим антагонізмом і майновим розшаруванням. Тим часом ці культи процвітали і ускладнювались. Багаті жертвоприношення, що вимагались ними, були вкрай обтяжливі для зубожілого населення, а нормальне суспільне спілкування (в процесі виробництва, обміну і т.п.) було ускладнене обмеженнями системи варн і необхідністю відправлення заплутаних повсякденних ритуалів. Назрівав перегляд традиційного світогляду і нове релігійно-філософське осмислення світу.

Частково новий світогляд знайшов вираження в епічних поемах «Махабхáрата» і «Рамáяна», які протягом другої пол. I тис. до н.е. обростали міфами, сюжетами і навіть цілими трактатами, що не мали прямого відношення до сюжету. В них даються пояснення походженню Всесвіту, людини, суспільних інституцій. Існував і міф про Потоп, досить схожий з біблійним. Народна пам'ять зберегла багато переказів про виникнення суспільної нерівності, варн, держави. Все це трактувалось в брахманістському дусі як втручання ведичних богів у космогонію і історію.

Разом з тим, слід відзначити високий рівень абстрактного мислення, характерний для брахманізму магадхсько-маурійської епохи, що вилилось у формування філософії. Виникають доволі складні релігійно-філософські побудови, в основі яких було прагнення осмислити і привести в систему стародавні релігійні вірування. Почавши, очевидно, зі спроб зрозуміння значення обрядовості, характеру відносин між людьми і богами, мислителі прийшли до міркувань про співвідношення між природним і надприродним, духовним початком і матерією, про основні закони світобудови. Процес цей розпочався створенням Брáхманів — коментарів і тлумачень до Вед і розвинувся в Упанішадах — прозаїчних і віршованих філософських трактатах.

Упанішáди (санскр. «сокровенне знання»). Загальну мету Упанішад можна охарактеризувати як спробу філософськи переосмислити примітивні культи ведичної релігії, внести до них світоглядну єдність і в чомусь змінити і виправити. Веди були просто зводами текстів, якими користувались різнорідні і суперечливі общинні культи, характерні для Ранньої Стародавності. Ця сукупність культів не далеко не була єдиною релігією, спільною і обов'язковою для певної великої етнічної і культурної території, оскільки і культи і міфи відрізнялись в залежності від місцевості, племені і т.п. Упанішади ж прагнули створити цілісне вчення, навіть релігійну систему, яку і називають брахманізмом. Не реформуючи старі культи, вони переосмислюють їх. Крім того, їм властивий синкретизм — типові для Стародавності однакові за функціями боги різних общин пояснюються як іпостасі кількох божеств або навіть одного: «Суще — одне, просто вчені називають його різними іменами». Вже у Ведах міститься гімн, в якому стверджується, що на початку не було ні буття, ні небуття, ні повітря, ні неба, ні смерті, ні безсмертя, ні ночі, ні дня. Не було нічого, крім «Того, що дихав без подиху, своєю силою». Від внутрішнього страждання (тáпас) виникли буття і небуття, дія і речовина. Силою жадання (кáма), зародку свідомості, розвинулось все інше: жадання — це зв'язок сущого з не-сущим. Ніхто не може знати причин цього: «Хто відає?» — говориться в гімні.

Упанішади шукають початок, від якого «всі речі родяться, чим вони підтримуються і куди вони повертаються в кінці». Цим початковим принципом не може бути ні матерія, ні життя, ні свідомість, ні пізнання. Дійсність осягається інтуїтивним шляхом, а відкривається лише в стані екстатичного блаженства (ананда́); ця дійсність називається Брáхман; натомість інтуїція — на відміну від існування в стані або безпам'ятства, або наяву, або сновидіння, — є «самість», сутність всякої істоти, áтман. Все, що існує у Всесвіті, — єдине з «самістю»: «Це теж ти». Будь-яка нескінченна, вічно мінлива картина світу є мáйа (ілюзія) — самовираження Брáхмана.

Людина як окрема особистість повинна прагнути до звільнення (мóкша) з рабства почуттєвого і індивідуального, щоб злитись з загальним, споконвічним. Це звільнення досягається шляхом упізнавання (джнáна) цього споконвічного. Але звільнення припускає також певну моральну поведінку; досягаючий звільнення переборов той стан, коли можливий вибір між добром і злом, і зло ним вже не може бути здійснене. Він вже по той бік моральності, що наказує такий вибір. При цьому кожна жива істота проходить через сансáру — ланцюг нових народжень і смертей, і в залежності від своєї поведінки в минулому житті вона має свій неминучий уділ, званий кáрма («дія», але і «обов'язок», і «неминучий уділ долі»). За добрі справи ведичні боги винагороджують людину в цьому житті, і покращується кáрма доброчесного в наступному житті; тому вчення про карму вимагає особистої відповідальності людини. Але головний шлях до хорошої карми йде все-таки через строге дотримання ритуалів і свого місця в системі варн; система ця не тільки не піддається сумніву, але їй приписується божественне походження.

Дáршани. В зв'язку з ускладненням суспільно-політичного і духовного життя виникають численні дáршани (релігійно-філософські школи), які прагнули по-своєму пояснити Упанішади і особливо темні афористичні «Брахмасутри». З них філософи вичитували найрізноманітніші концепції. Школа Санкхья вважала матерію мі-

нливою реальністю; реальна і нескінченна також і множинність душ. Дійсність трансформується, і причинно-наслідкові зв'язки — не більше ніж вияв латентно вже існуючого; першопричини немає, абсолютного знищення немає. «Самість» неідентична індивідуальній особистості, Свідомість — властивість матерії; варна не має значення і т.п. Школа Йога вчила, що бог не діє, не нагороджує і не карає. В ньому сила, благо і доброта, але він лише така ж душа, як і інші душі, які перебувають разом з ним у вічності. Не він є метою зусиль Йоги — потрібно шляхом певних фізичних і духовних вправ приглушити свідому і несвідому діяльність, щоб вийти до вишнього світла. Школа Нйайа наполягала на тому, що дійсність збагненна через почуття (але і через інтуїцію), і розробляла теорію пізнання і логіку. Школа Вайше́шіка розробляла атомістичну концепцію дійсності, але не приділяла особливої уваги пізнанню. Школа Пу́рва міма́нса («Перше вчення») розробляла ритуалістичні початки релігії. І нарешті, школа Веда́нта, або У́ттара міма́нса («Пізніше вчення»), поділялась на кілька незгодних між собою напрямків.

Втім, які б філософські вчення не виникали на грунті брахманізму, всі вони були а́стіка, тобто визнавали авторитет Вед, і всі вони були занадто складні для простих людей і не давали зрозумілої і однозначної відповіді про можливості спасіння людини від незаслужених страждань в цьому світі; життя ще більше утруднювалось обтяжливими жертвоприношеннями і нескінченними ритуалами, і перш за все — путами системи варн, причому самі варни, особливо вайшії і шудри, вже почали піддаватись подальшому дробленню на такі ж або ще більш замкнуті підрозділи — джа́ті (касти). Неминучі були пошуки нових рішень, і не випадково, що вони відбувались не у варні брахманів, а у варні кшатріїв.

Вчення на́стіка (які не визнають авторитету Вед). Духовне бродіння почало відчуватись з VII ст. до н.е., тобто ще до виникнення Упанішад або паралельно їм. Країною стали мандрували аскети — віроучителі, проповідуючі нові вчення, які відкидали брахманістську традицію, але переважно в рамках все тих же основних понять, вироблених на той час індійською думкою: дха́рма — закон життя, сансара — перероджения тієї самої живої істоти в ланцюгу народжень і смертей, ка́рма — вроджений обов'язок, доля людини, залежна від її доброчесності в колишніх народженнях, мо́кша — звільнення від страждань світу і — ширше — взагалі від світу явищ.

Шрамана́. Поява шрамана́ (мандрівних мудреців) була пов'язане з брахманістським вченням про обов'язкові чотири ашрами (віки), через які проходили чоловіки «варн двіджа (двічінароджених)»: ашрама учнівства, ашрама домохазяїна, ашрама лісового відлюдника, ашрама мандрівного аскета; багато хто дотримувався цього вчення. Однак для шрамана́ став характерним саме розрив з ортодоксальним брахманізмом. Їх вчення вважались на́стіка — не визнаючими авторитету Вед.

Лока́ята (чарва́ка). Про вчення лока́яту, або індійський матеріалізм, можна судити тільки за полемічними творами, спрямованими проти нього. Засновником його був Бріхаспаті; його су́тра не збереглась. Як і всі матеріалістичні вчення Стародавності, воно не знайшло широкого відгуку. Згідно вчення лока́яти, матерія складається з чотирьох елементів — землі, води, жару і вітру. Іншого світу, крім цього (ло́ка), немає. Свідомість є властивістю певного поєднання цих матеріальних елементів. Лока́ятики відкидали поняття карми, абстрактні розумові побудови і посилання на авторитети. Веди плутані і брехливі, варн не повинно існувати. Пізнання дійсності можливе лише через почуттєве сприйняття. Смерть абсолютна, загробного життя немає, божества породжені невіглаством. «За допомогою доступного сприйняттю — землеробства, скотарства, торгівлі, артхи (політики), управління і інших подібних занять нехай мудрий завжди вкушає блаженство на землі».

Локаятики (чарва́ки) вплинули на розвиток індійської думки, але «безперспективність» цього світогляду, який нічого не обіцяв після смерті, закрила йому шлях до емоційного життя населення.

Аджи́віки. Найвидатнішим мислителем аджи́виків був Госала (VI—V ст. до н.е.). Представники цієї школи теж заперечували значення Вед, ритуалів, варн, але вважали, що всім на світі управляє безособова доля; душа — це «тонка» форма матерії, а карма — не воздаяння за діла, а тільки природний круговорот речей. Протягом трьох століть вчення Госали мало досить широке розповсюдження. В 487 р. до н.е. Госала скликав собор своїх учнів, і ще в III ст. до н.е. аджівіки були серйозними суперниками джайнів і буддистів.

Джайні́зм. Першим рухом, що не тільки поставив під сумнів ведичні цінності, але і запропонував новий шлях до спасіння, став джайнізм. Засновником його був Вардхама́на Джнатріпу́тра (599-527 рр. до н.е.), прозваний своїми прибічниками Махавіра́ («великий герой»), а в буддійських текстах відомий як Нігандха Натапута (перше означає «той, що розірвав пута», друге вказує на належність до роду Натів, що входив до союзу Ліччхавів). Махавіра́ народився в гані Вайшалі, залежної від Магадхи, і походив із знатного роду — батько його був кшатрієм і главою свого клану, а по матері він був споріднений з Бімбісарою (545-493 рр. до н.е.), царем Магадхи. У віці 28 років Махавіра́ покинув свій дім і сім'ю і став жебрущим мандрівником. Лише через багато років він об'явив своє вчення; після цього 30 років проповідував і помер 72-річним в тій же області, де народився.

Махавіра́ твердив, що не він був засновником джайнізму, він лише 24-й з ланцюжка пророків, до яких він як свого попередника відносив і якогось філософа на ім'я Паршава́нтха, що жив нібито ще на поч. VIII ст. до н.е., але в порівнянні з тим, що проповідував Махавіра́, його вчення вважалось «м'яким». Метою Махавіри́ було навчити досягненню чистоти і звільненню від «рабства» страждань, життя і смерті, тобто від світу явищ. Той, хто досягав звільнення називався джи́на — «переможець», а прибічники вчення називались джайнами.

Джайнізм спочатку не визнавав жодного божества і тому був, скоріше, етико-філософським, ніж релігійним вченням. У філософському відношенні джайни дуалістично протиставляли своєрідно зрозумілі дух і матерію, або, точніше, «живе» (джи́ва), до якого відносяться рослини, тварини, люди, вогонь і вітер, і «неживе» (аджи́ва)

— простір і час, дха́рма, що полягає в русі, адха́рма — спокій, а також матерія; вона вічна і складається з атомів і різноманітних їх комбінацій. Карма (і, відповідно, заслуга і гріх) є багатообразний різновид матеріального ефіру, що наповнює світ і по-різному пронизує живу істоту, з різними наслідками. Серед іншого, карма викликає рабську залежність від світу явищ — і ланцюг народжень.

Джайни були агностиками: серед них була поширена притча про шістьох сліпців, що намагаються визначити, що таке слон, але визначення виходили різними, в залежності від того, чи тримався сліпий за вухо, хобот, ногу, хвіст і т.д.: буття нестабільне, будь-яке твердження однобічне і неповне.

В етичному відношенні джайнізм проповідує загальну любов. Він вчить однаковій доброті до всього живого (джи́ва) і забороняє позбавляти життя живу істоту (ахімса); при цьому розрізняються дев'ять ступенів жорстокості. Ціль джайни — досягти звільнення (мо́кші) через «три дорогоцінності» — правильний погляд, правильне знання, правильну поведінку; розрізняються п'ять ступенів звільнення. Правильна поведінка зводиться (в міру можливості) до крайнього аскетизму. Тіло для джайни — лише знаряддя, якому не слід догоджати (аскет, що дав «п'ять великих обітниць», не повинен догоджати йому навіть дотриманням гігієни). Найбажаніша смерть для праведника — добровільно померти з голоду.

Особливих монастирів не було — хто був в силах, приймав «великі обітниці»: 1) не шкодити живому (це тлумачилось так, що не можна вбивати навіть комах і хробаків плугом, тому заняття землеробством не схвалювалось); 2) не брехати; 3) не красти; 4) утримуватись від статевих зносин; 5) не мати жодної власності, нерухомої або рухомої. Хто був не в силах, приймав «малі обітниці», причому останні дві «великі» замінялись обітницями дотримуватись цнотливості і подружньої вірності і обмежувати володіння майном. Джайські общини були спільними і для тих і для інших.

В кін. IV ст. до н.е. відбувся I з'їзд джайнів в Паталіпутрі, столиці Магадхи; бл. III ст. до н.е. джайни розділились на два напрямки — «одягнених у простір» (або «в хмару»), які вчили, що праведник зобов'язаний взагалі нічим не володіти, ходити голим і харчуватись милостинею і що жінки не можуть досягти звільнення; і «одягнених в біле», які визнавали одяг і можливість спасіння для жінок.

Вже в ранніх індійських надписах (III—I ст. до н.е.) зустрічаються згадки про джайнів, але Захід вперше познайомився з гімнософістами (грец. γυμνοσοφισταί — «нагомудреці») ще раніше — під час походу Александра Македонського в Індію (327-325 рр. до н.е.). Іноді джайнське вчення одержувало досить широке розповсюдження — наприклад, за династії Нандів (345-317 рр. н.е.) або за останніх раджів династії Маур'я, особливо Сампраті (225-215 рр. до н.е.). В Середні віки джайнізм на короткий час став державною релігією однієї з джанапад. Крайня суворість вчення заважала його популярності, проте, понад два мільйони джайнів існує і нині. Однак, вчення їх докорінно змінилось, і вони стали лише одним з напрямків індуїзму. Джива в сучасних джайнів ототожнюється з божеством.

Буддизм. Набагато більшого, всесвітньо-історичного значення набув буддизм, основоположником якого був Сіддха́ртха Гаута́ма (448-368 рр. до н.е.). Окремі дані про його життя зустрічаються в ранніх буддійських творах, але більш докладні його біографії — в «Буддхача́ріті» Ашвагхо́ші (II ст. н.е.), в «Лалітавістарі» (IV ст. н.е.) і ін. — наповнені явно недостовірним, часто казковим матеріалом.

Народився Сіддхартха в маленькій га́ні (республіці) шак'їв, яка знаходилась на границі сучасного Східного Непалу і Індії і залежала від царства Кошала. Батько його був, як і в Махавіри́, кшатрієм і займав видне місце в управлінні га́ною (традиція називає його ра́джею, що в даному випадку значить «вождь» і «член ради общини»). Вирісши в знатному і багатому домі, Сіддхартха вів життя, належне кшатрію і навіть прославився як чудовий стрілець з лука. За переказом, батько намагався відгородити сина від неприємних сторін життя, і спонукали його шукати спасіння чотири випадкові зустрічі — з прокаженим, старим, померлим і аскетом. В 29-річному віці він, подібно Махавірі, покинув батька, дружину і сина і відправився шукати мудрості в брахманів долини Гангу. Вчителями його були йоги і брахманісти школи Санкх'я, які зробили значний вплив на погляди майбутнього Будди, особливо на його заперечення божества-творця, системи варн і на філософські сторони його вчення. Шість років Гаутама вправлявся в крайньому аскетизмі, але розчарувався в користі цих вправ і обмежив їх, і тоді досяг «просвітління» — звідки і походить його ім'я Бу́дда (точніше, бу́ддха — «просвітлений», «пробуджений»). Інакше його називали Шак'я Муні («мудрець шак'їв»).

Після свого «просвітління» Гаутама з'явився в людному, священному для брахманістів місті Варана́сі або Бена́рес (суч. штат У́ттар-Прadéш) і в його околицях, в Мрігадайя (Оленячий заповідник), виклав основу дха́рми — свого вчення.

За життя Гаутами проповіді його не записувались, а спочатку лише запам'ятовувались учнями. Згодом існувало кілька канонів буддійського вчення, але повністю зберігся тільки один, записаний мовою па́лі — літературною середньоіндійською мовою другої пол. I тис. до н.е. Цей канон був зібраний в I ст. до н.е. на острові Шрі-Ла́нка. Збереглись також фрагменти і інших канонів (санскритом і в перекладі середньоіндійськими мовами), але палійський канон не тільки краще зберігся, але і не втратив близькості з початковим вченням.

«Тіпітака». Палійський канон називається «Тіпітака» — «три кошики [книг]». Перший «кошик» містить повчання-бесіди; сюди входить «Дхаммапа́да» («Слово [морального] Закону») — афористичний виклад основ ранньобуддійської етики. Другий «кошик» присвячений статуту сангхи (буддійської общини), а третій містить психолого-філософські трактати — фактично коментарі до перших двох «кошиків». Самому Будді приписуються в основному деякі твори першого і другого «кошиків»; вважається, що вони записані зі слів його найближчих учнів, а частково і прямо належать саме їм.

Дха́рмача́краправа́ртана і основи буддійського вчення. Бенареська проповідь Гаутами називається Дха́рмача́краправа́ртана («Оберт колеса Закону»); вона була звернена не до всіх взагалі, а лише «до того, хто залишив світ», тобто невеликої групи брахманістських аскетів. Два шляхи існували дотепер, стверджував Гаутама, — шлях самозадоволення (гедонізму) і шлях самокатування (аскези). Гаутама ж вибрав «Середній шлях», що дає прозріння і пізнання і веде до спокою, вищого знання, просвітління і, в кінцевому рахунку, до нірва́ни. Цей «Середній шлях» проголошений в «чотирьох благородних істинах» про страждання: 1) народження — страждання, старість — страждання, хвороба — страждання, смерть — страждання, контакт з неприємним — страждання, відлучення від приємного — страждання, не одержати бажаного — страждання; 2) причина страждання — пожадання, супроводжуване насолодою або пристрастю і ведуче до нових народжень (сансáри), а сáме прагнення до похоті, до буття, до небуття; 3) припинення страждання відбувається внаслідок повної відмови від цього пожадання — залишення його, звільнення і відсторонення від нього; 4) до припинення страждання веде «благородний восьмеричний шлях»: шлях правильного погляду, правильного рішення, правильної мови, правильного діла, правильної організації побуту, правильного зусилля, правильного мислення, правильного зосередження.

Правильний погляд є розуміння чотирьох істин про страждання; правильне рішення — звільнення від похоті, зловмисності, жорстокості і неправдивості; правильна мова — звільнення від неправди, пліток, брутальних слів і марнослів'я; правильне діло — утримання від вбивства, злодійства і статевої нездержливості; правильний побут — добувати їжу, не завдаючи шкоди нічому живому; правильне зусилля — уникати і переборювати погані думки, спонукати і підтримувати добрі думки; правильне мислення — пильність стосовно проявів буття — тіла, почуттів і свідомості; правильне зосередження — зосередження на одному предметі (медитація).

Все це дає чистоту думок і життя. Хто домігся цього, стає а́рхатом, звільненим від необхідності нового народження і готовим до переходу в нірвану. Гаутама не пояснював, чи продовжує існувати той, хто досяг нірвани, — це стан невимовний, по той бік не тільки буття, але і небуття. Втім, ранні буддисти, очевидно, ототожнювали нірвану з безболісною смертю без наступного нового народження в світі явищ і страждань — але до смерті була можлива і «неповна нірвана». Таким чином, буддизм не обіцяв людям вічного життя, а лише вічне звільнення від життя з його стражданнями.

Будда, подібно Сократу і Христу, не відкидав божеств тієї релігії, в якій він народився, хоч цілковито заперечував абсолютного бога-творця. В цілому ж, боги представлялись йому помірковано могутніми, довголітніми, але не вічними істотами, які теж мають свою карму і, так само як люди, перероджуються. Будучи толерантною релігією, буддизм не забороняв звертатись до будь-яких надприродних істот по допомогу для вирішення своїх побутових проблем: наприклад, одержання хорошого врожаю, приплоду худоби, потомства, позбавлення від нещасть. Це не мало відношення до самовдосконалення людини, чóму вчив буддизм. Однак, лише це вчення і є справжня дхарма — закон життя. Воно не вимагало ні ритуалів, ні жертвоприношень, ні аскетизму як такого.

Буддизм вважає, що світ — це вічний і неустанний рух часток, комбінації яких не повторюються; тому він заперечує матерію як її розуміли стародавні, наприклад лока́ятики, тобто як щось речовинне і вічне. Він заперечує, таким чином, акт творіння, але він заперечує також і безсмертну (і взагалі всяку) душу, тому що людина, згідно поглядів буддистів, складається з рухливих, але не духовних елементів: тіла, відчуттів, вражень зовнішнього світу (санскáра), сприйняття і розуму. Тому і перероджения ранні буддисти, слід вважати, уявляли собі інакше, ніж брахманісти: одна і та ж сама особистість не може відродитись, відроджується лише нове поєднання елементів, з яких вона складалась, підлеглих новому стражданню.

Сáнгха. Вся повнота восьмеричного шляху мирянам недоступна, тому Гаутама для своїх найближчих учнів створив сáнгху («общину»); пізніше для сангхи миряни стали зводити особливі будинки — віха́ри («обителі»). Такі аскетичні общини існували і раніше; нововведення ж Будди зводилось до того, що його сангха була не тільки для брахманів і взагалі вищих варн, а для усіх — варни і касти буддизмом взагалі не визнавались, а в сангсі і поготів всі повинні були бути рівні, община ж приділяла більше уваги моральності, ніж аскезі. До сангхи можна було вступити тільки з дозволу батьків, якщо вони живі. Вступаючі в сангху повинні були попередньо зректись всіх мирських зв'язків — сім'ї, варни, касти, власності. До неї не приймали тих, що не могли звільнитись від таких зв'язків, — юнаки до 20 років, хронічні хворі, раби, боржники, недруги раджі, воїни і слуги раджі (згодом це правило порушувалось). Серед найвідоміших учнів Гаутами (частина з них вважаються авторами деяких книг канону) згадуються колишні кшатрії, шудра-цирюльник, блудниця і навіть розбійник. Спочатку жінки не допускались в сангху, — очевидно, не тільки через спокусу: вважалось, що вони не можуть звільнитися від мирських зв'язків або що вони народились жінками внаслідок гріха в попередньому існуванні і тому не можуть сподіватись на нірвану в цьому житті. Пізніше, на палке прохання вдови свого батька (матір Гаутами рано померла) і улюбленого учня Ананди, Гаутама дозволив створювати жіночі сангхи, але обов'язково підлеглі сангхам чоловічим.

Правила поведінки бхіккшу. Всі буддисти були зобов'язані виконувати п'ять заповідей: не вбивати нічого живого, не красти, не перелюбствувати (від мирян вимагалась цнотливість в юності і подружня вірність пізніше), не брехати і не злословити, не пити оп'яняючих напоїв. Член сангхи — бхіккшу («жебрак») повинен був виконувати ще п'ять заповідей: їсти не більше, ніж раз на день у визначений час, не брати участь в розвагах, не користуватись вінками, прикрасами і пахощами (але тілесну чистоту слід підтримувати), не спати на зручному ложі, не приймати золота і срібла. В певні дні і миряни повинні були виконувати ці заповіді, крім двох останніх. Бхіккшу належало мати зі свого тільки одяг (одержаний як милостиню), чашку або горщик для збору милостині

їжею, бритву, голку і зубочистку (пізніше ще було додане ситечко — щоб не проковтнути з водою дрібної живої істоти). Працювати вони не були зобов'язані. Спочатку бхікшу мандрували, збираючи милостиню і повчаючи мирян, а в дощовий сезон поверталися до сангхи і самі віддавалися навчанню (молодші вчились в старших), а також і медитації, але пізніше мандрівки скоротились до щоденного обходу округи. Два рази на місяць відбувалась спільна сповідь для посвячених (не для учнів). Мирянам бхікшу повинен був проповідувати ахімсу (невбивство живого), вчити утримуватись від пияцтва, неправди, злодійства, перелюбства. Однак, до гріхів мирян ставились терпимо, вважаючи, що грішник просто псує собі ж карму на майбутнє. Та і на бхікшу за гріхи накладалися нетяжкі покути. З іншого боку, Гаутама вважав гріхом не тільки порушення заповіді самою людиною, але і той випадок, коли вона могла, але не удержала від гріховного вчинку іншу людину.

Соціальна доктрина буддизму. В мирському житті особливо святими вважались людські зв'язки: батьків і дітей, чоловіка і дружини, одного з іншим, мирянина і бхікшу, хазяїна і слуги. Висловлюючись проти станових різниць, буддизм, як і християнство, не виступав (в миру) проти різниць соціально-економічних. Такі різниці розглядались як неминучі і, з погляду буддиста, вони не заслуговують зусиль для їх зміни.

Буддизм не створив духовної ієрархії, яку виробило пізніше християнство. Всі сангхи складали єдину Сангху, але кожна зокрема була самостійна, і навіть настоятель був, в принципі, тільки першим з рівних.

Мирські прибічники буддизму нерідко групувались навколо сангхи. Миряни не відмовлялись від сім'ї, власності, трудової діяльності, суспільних прав і обов'язків. Ритуал прийняття в буддисти зводився до виголошення новонаверненим формули: «Я приєднуюсь до Будди, я приєднуюсь до дхарми, я приєднуюсь до сангхи». Виконуючи п'ять заповідей і надаючи матеріальну допомогу сангсі, мирянин міг забезпечити собі хорошу карму, але для звільнення в нірвані від страждань він все-таки повинен був колись стати бхікшу.

Основою буддійської доброчесності була покірність своїй долі, лагідність, любов до всього живого. Але ця любов була тільки співчуттям до тих, хто змушений жити в світі страждань; вона ніколи не доходила до надання практичної допомоги жертвам насильства у вигляді дієвого захисту скривдженого (хіба що шляхом самопожертви).

Таким чином, буддизм містив в собі багато емоційно привабливого для простих людей — відмова від станового поділу суспільства, терпимість, співчуття стражданню, дружелюбність. Оскільки буддизм проповідував примирення з дійсністю і вчив, що звільнення полягає у відмові від боротьби за земне щастя, то він довго не зазнавав переслідувань з боку влади. Непримиренним його ворогом було тільки брахманське жрецтво, кшатрійські ж власті індійських держав дивились на нього скоріше доброзичливо; сам Будда якось виступив примирителем між двома ворогуючими джанападами. Легенда про прийняття вчення Гаутами раджею Бімбісарою говорить про те, що мирні селища буддистів обіцяли монархам кращих підданих, більш покладливих і задоволених життям, ніж селища буйних брахманістів, розділені на ворожі одна одній варни, що нерідко не відповідали реальному майновому і суспільному статусу людей.

Хоча бхікшу і заборонялось мати особисте майно, але Гаутама приймав дари для сангхи. Багаті миряни і раджі споруджували будівлі обителей, дарували їм землю — спочатку сади-парки. Пізніше ж деякі сангхи стають дуже багатими.

Смерть Будди. Гаутама мирно помер і «вступив у нірвану» у 80-річному віці (368 р. до н.е.). За легендою, вирішивши востаннє відвідати свою батьківщину, Будда хворим відправився в подорож і заночував у сільського коваля. Той, заради дорогого гостя, приготував особливо смачне блюдо з грибів (або зі свинини) і Будда, не бажаючи образити господаря, не відмовився від трапези (подібної їжі він, зрозуміло, не їв вже багато років). В дорозі йому стало погано, він зупинився з кількома учнями під деревом і другого дня помер. Тіло Будди було спалене на багатті, але окремі його кістки, зуби і т.п. були збережені і роздані по сангхам. Звідси пішов буддійський звичай культу реліквій, що грає важливу роль донині. Над сховищем реліквії насипали круглий або гостроверхий пагорб, потім на кошти раджі або благодійників обшивали каменем і прикрашали огорожу рельєфами. Так виникала ступа, характерний об'єкт культу в буддизмі. Майже відразу після смерті Гаутами був скликаний І Буддійський собор в Раджагрісі, де сотням його учнів було доручено пригадати, завчити і поширити його бесіди і проповіді.

Розкол буддизму: Тхеравада, Махасангха і Сарвастівада. Перший розкол серед буддистів відбувся ще за життя Будди, коли його двоюрідний брат, Девадатта, повів за собою велику групу учнів, які наполягали на суворому аскетизмі, від якого відмовився Гаутама. Поступово відхід від початкового вчення поглиблювався і вже на поч. III ст. до н.е. було скликано два конкуруючі собори. Намітився напрям Тхеравада («Вчення старійшин»), приділяючий основну увагу особистому вдосконалюванню, і інші напрямки, що частково змінювали характер буддійського вчення.

Для школи махасáнгхіків на чолі з Махадевою характерний постулат про недосконалість áрхатів, які не здатні нести просвітлення іншим людям; вони стояли за послаблення суворості статуту бхікшу і за можливість просвітлення мирян, які складали махасáнгху («велику общину»). Спираючись на раннє буддійське вчення про множинність будд (в минулому і майбутньому), вони допускали їх допомогу мирянам. Цій школі належить збірник «Махаваста», написаний санскритом, який містить цікаві відомості про життя Будди і соціальний лад гани шак'їв.

Школа Сарвастівада, що спочатку грала особливо важливу роль, записувала свої тексти також санскритом. Очевидно, сарвастівадінам належали найголовніші, але набагато пізніші книги про життя Будди — «Буддхачáріта» Ашвагхоші і «Лалітавістара». Обидві школи поширювались на північ.

III собор буддистів був скликаний бл. 250 р. до н.е. в Паталіпутрі, столиці Ашоки. Сам імператор прийняв буддизм як державне вчення, але прибічники змін в буддизмі в цьому соборі участі не брали. На ньому був затверджений канон буддійських писань.

Розповсюдження буддизму. III собор прийняв рішення розіслати місіонерів в усі кінці імперії і за її межі («Махавамса», V, XII). Син Ашоки — Махендра приніс буддизм на Шрі-Ланку, де через два століття був остаточно записаний палійський канон — «Тіпітака». Разом з тим, північні буддисти не визнавали південних соборів, а скликали свої; напрямки дробились і виникали нові.

Внаслідок походів греко-бактрійських царів в Індію буддизм прийшов і в Бактрію. В палійському каноні міститься дидактичний твір, присвячений зверненню в буддизм греко-бактрійського царя Менандра або Мілінди (165-130 рр. до н.е.). Пізніше вчення Будди (різних його напрямків) поширилося і в Кушанському царстві, яке змінило Греко-бактрійське і охопило обидва береги Амудар'ї, Афганістан, Кашмір і частину нинішнього Пакістану. В часи кушанського царя Ка́нішки (78-123 рр. н.е.) був скликаний черговий «північний» собор в Кашмірі, який дав нову компромісну редакцію канону і коментарів, для того, щоб задовольнити всі два десятки шкіл, що існували на той час. Однак, «південні» буддисти не прийняли його рішень.

8. ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ІНДОСТАНУ І КУШАНСЬКА ІМПЕРІЯ (165 р. до н.е. - 250 р. н.е.)

Північно-Західна Індія в I ст. до н.е. — I ст. н.е. Ще за останніх Маур'їв багато областей Північно-Західної Індії фактично стали незалежними від Паталіпутри. Потім на цих територіях владу захопили індо-грецькі царьки, про правління яких в джерелах є лише уривчасті відомості.

Індо-грецькі держави. Серед численних індо-грецьких правителів виділявся цар Мена́ндр (165-130 рр. до н.е.), який виступає в індійських текстах як Мілінда. В буддійському творі «Мілінда-паньха» (II ст. н.е.) наводяться диспути між царем Міліндою і буддійським вченим монахом Нагасеною. На деяких монетах Менандра зображений буддійський символ влади — ча́кра («колесо»): цар або прийняв буддизм, або покровительствував йому. Влада Менандра поширювалась на Гандхару, Арахосію, деякі області Пенджабу. Його армія вторгалась в долину Гангу і навіть підходила до Паталіпутри.

Столицею держави Менандра було місто Шакала (суч. Сіалкóт в Пакістані), опис якого зберігся в «Мілінда-паньха»: «Є в країні іонаків [тобто греків], багатій поселеннями, місто, іменоване Шакала. Воно розташоване в чудовій горбкуватій і добре зрошуваній країні. Там безліч парків, садів, гаїв, озер і ставків. Це рай рік, гір і лісів. Мудрі архітектори збудували це місто. Його населення не знає жодного гноблення, тому що всі вороги і противники були переможені Міліндою [тобто Менандром]. Могутні його укріплення з численними, різноманітними і міцними вежами і з валами, з прекрасними брамами, з царською цитаделлю всередині міста, з білими стінами і глибоким ровом навколо. Добре розпланованні його вулиці, майдани, перехрестя і ринки. Добре виставлені незліченні сорти дорогих товарів, що наповнюють крамниці. Воно багато прикрашене сотнями різноманітних благодійних будівель... Його вулиці наповнені слонами, кіньми, візками, пішоходами, людьми всіх родів і всіх станів — брахманами, знаттю, ремісниками і слугами. Вулиці лунають вітаннями вчителів всіх вір, місто є притулком глав найрізноманітніших сект...».

Згідно індійських джерел в кінці життя Менандр прийняв буддизм, відійшов від справ і передав владу своєму сину. Його спадкоємці, втім, не змогли зберегти єдність держави, і згодом царство Менандра розпалось. В першій пол. I ст. до н.е. більшість греко-індійських царств була підкорена саками.

Індо-сакські держави. В I ст. до н.е. в Північно-Західну Індію з Середньої Азії проникли іраномовні племена саків (се в китайських джерелах). Спочатку саки, зіткнувшись з індо-грецькими династіями, потрапили під їх владу, а потім утворили свої держави — індо-сакські. Одним з найвідоміших їх правителів був цар Мауес (сер. I ст. до н.е.). Під його владою перебували Гандхара, долина Свату і частина Кашміру. Його спадкоємець Аз розширив свої володіння і величав себе вже «великим царем царів». До його держави входили області Арахосії.

Індо-парфянські держави. В I ст. н.е. підносяться індо-парфянські династії, що вели завзяту боротьбу за гегемонію з індо-грецькими і індо-сакськими правителями. Індо-парфянський цар Гондофар (20-46 рр. н.е.), столицею якого була Таксіла, панував над Гандхарою, Арахосією і частиною Дрангіани, відомої за назвою Сакастан, тобто «країна саків» (суч. Сеістан). Він добре відомий античній традиції: до Гондофара в 29 р. н.е. здійснив поїздку апостол Фома, а в 42 р. н.е. в Таксілі побував грецький філософ-неопіфагорієць Аполлоній Тіанський (1-98 рр. н.е.).

Кушанська імперія (I ст. до н.е. — сер. IV ст. н.е.). Замість розрізнених і конкуруючих одна з одною невеликих державних об'єднань за династії Кушанів була створена величезна імперія, що охопила райони не тільки Північної і Північно-Західної Індії, але і Середньої Азії, сучасного Пакістану, Афганістану і Центральної Азії.

Початково Кушанська держава займала області Бактрії в Середній Азії. Судячи з китайських джерел, в Бактрію в II ст. до н.е. зі сходу вторглись іраномовні племена юечжів, які утворили п'ять володінь. Потім верх одержало об'єднання Кушанів (в китайських хроніках — Гюйшуань). Античні автори теж зберегли розповідь про племена, що прийшли зі сходу і завоювали Бактрію. Страбон писав, що ці племена відібрали Бактрію в греків. До моменту приходу кушанських племен Бактрія була досить розвинутою країною з міцними традиціями державності і культури. Населення говорило бактрійською мовою, що належала до групи іранських мов, і мало пи-

семність, що виникла на основі грецької. Кушани сприйняли ці традиції, хоча велику роль у складанні кушанської культури продовжували грати звичаї кочових іранських племен.

Походження Кушанів ще не одержало однозначного трактування. Так, існує гіпотеза про зв'язок юечжів з тохарами — племенами Центральної Азії, які підкорили бактрійців, але втратили свою мову. Також висловлюється припущення про автохтонне походження кушанського етносу (при цьому піддається сумніву зв'язок Кушанів з юечжами). Один з кушанських правителів I ст. до н.е. — Герай називав себе, судячи з його монет, Кушан Герай.

Куджула Кадфіз (25 р. до н.е. - 35 р. н.е.). За царя Куджули Кадфіза або Кадфіза I (китайські хроніки називають його Кіоцзюкю) Кушанська держава включила до свого складу територію Арахосії, частину Кашміру, деякі області Парфії. Значна кількість монет Кадфіза була знайдена в районі Кабулу, що вказує на входження і цієї області до складу Кушанської держави. Спочатку Кадфіз I повинен був рахуватись з індо-грецькими царями: на лицьовій стороні деяких з його монет зображений індо-грецький цар Гермей, на іншій — письмом кхароштхі написане ім'я — Кадфіз. Пізніше йому вдалось добитись повної самостійності, і монети Кадфіза I стали чеканитись тільки від його імені — «царя царів Кадфіза».

Віма Кадфіз (35-62 рр.). Син Кадфіза I — Кадфіз II або Віма Кадфіз приєднав до своєї держави деякі області в низов'ях Інду. Кушанам вдалось поширити свій вплив також і на схід. Можливо, що в цей період їм належали деякі райони Східної Індії аж до Варанасі. Віма Кадфіз здійснив грошову реформу, ввівши золоту монету, подібну за номіналом до римського ауреуса, який мав ходіння в межах Кушанської держави. Також був установлений строгий номінал мідних монет. Для централізації держави уніфікація монет мала велике значення. Захоплення власне індійських територій порушило питання про необхідність врахування місцевих традицій, які робили головний вплив на державну систему всієї імперії. Тому на деяких монетах Віми Кадфіза зображений бог Шива (іноді разом зі священним биком Нандіном, важливим атрибутом Шиви), натомість сам цар іноді величається Махешварою — одним з імен цього бога.

Ка́нішка (78-123 рр.). Найвідомішим представником кушанської династії був онук Куджули Кадфіза — Ка́нішка. В Рабатакському надписі він говорить, що «одержав царство від богів» і себе також називає «богом». Втім, за винятком монет і невеликого числа епіграфічних документів, датованих і синхронних джерел періоду Ка́нішки не збереглось, хоч про нього і його діяльність розповідається в кількох пізніх буддійських легендах і сказаннях. За Ка́нішки влада Кушанів поширилась на схід до гирла Інду і на південь до ріки Нарбади (Нармади). Також він поставив в залежність області Саураштру і Катхіявáр, хоча Західні Кшатрапи (правителі областей Західної Індії) зберегли часткову автономію. Китайські хроніки розповідають про боротьбу Кушанів з Китаєм за області Східного Туркестану. Тільки з величезними зусиллями полководцю Бань Чао (32-102 рр.) вдалось в 90 р. н.е. зупинити наступ кушанської армії.

Немає сумніву, що за Ка́нішки Кушанська імперія була однією з найсильніших держав Стародавнього Світу, ставши нарівні з Китаєм, Римом і Парфією. В цей період зв'язки з Римом стали досить жвавими. Можливо, що до Кушанів відноситься повідомлення античних авторів про індійське посольство 99 р. н.е. до імператора Траяна (98-117 рр.).

Ряд індійських і китайських джерел представляють Ка́нішку послідовником буддизму; з його ім'ям пов'язують скликання буддійського собору в Кашмірі (IV буддійський собор) і поширення «північного буддизму» — маха́яни. Можливо, Ка́нішка справді підтримував буддизм, але в принципі він проводив політику релігійної терпимості. Про це свідчать його монети, на яких зображені індійські, елліністичні і зороастрійські божества. Буддизм не був за Ка́нішки державною релігією, і зображення Будди лише кілька разів зустрічається на його численних монетах.

Все більшого значення в цей період набуває бактрійська мова, а писемність (на основі грецької) витісняє кхароштхі і на монетах. В Північному Афганістані (пагорб Сурхкота́ль) знайдений значний за розмірами надпис бактрійською мовою, що відноситься до періоду Ка́нішки. В ньому говориться про спорудження святилища, можливо, династичного акрополю Кушан.

Ху́вішка (123-163 рр.) і Васуде́ва (163-197 рр.). Серед спадкоємців Ка́нішки найбільш відомими були Ху́вішка і Васуде́ва. В цей період Кушани основну увагу приділяють індійським територіям в долині Гангу. Їм стає все важче утримувати під своєю владою провінції на північному заході. Можна говорити про активну індіанізацію Кушанів в цей час: вони засвоюють індійські традиції, вступають в дуже тісний контакт з місцевим населенням. Цар Васуде́ва навіть став послідовником шиваїзму. Більша частина його надписів знайдена в районі Матхури, що стала відігравати особливу роль в політичному і культурному житті Імперії.

Занепад імперії (197-250 рр.). Разом з тим, за Васудеви проявились ознаки занепаду Кушанської держави. Його спадкоємці вже вели завзяту боротьбу як із сильною державою Сасанідів, так і з місцевими династіями, що утвердились в різних районах Індії. Кушани змушені були визнати самостійність династії Нагів, що правили в Матхурі, і царів Каушамбі. Вони втратили і області Центральної Індії. Найбільш завзятою була боротьба Кушанів із Сасанідським Іраном, коли за Шапу́ра I (241-272 рр. н.е.) бл. 250 р. н.е. до складу Сасанідської держави увійшли західні області Кушанської імперії. В надписі Шапура I 262 р. н.е. (зберігся в середньоперській, парфянській і грецькій версіях) говориться, що цей «цар царів Ірану і не-Ірану» володів землями Кушанів аж до Пашкабура (Пешавару) і далі до границь Кашу (Кашгару), Согду і Шашу (Ташкенту). Однак, адміністрації Сасанідів тут ще не було і тільки в останній чверті IV ст. з'явились кушано-сасанідські монети, що випускались сасанідськими намісниками в кушанських областях.

До кінця правління династії Кушанам належали лише області Гандхари. Потім майже всі індійські володіння Кушанів стали частиною імперії Гуптів.

9. ІМПЕРІЯ ГУПТІВ
(275-550 рр.)

Утворення держави Гу́птів (275-350 рр.). Після падіння Кушанської держави тривав період політичної роздробленості, який продовжувався до поч. IV ст. н.е., коли розпочала складатись нова могутня імперія — Гуптська. До цього часу в Західному Пенджабі зберігали свої невеликі володіння представники Кушанської династії. В Гуджараті, Раджастхані і Мальві правили Кшатрапи, в долині Гангу існували різні державні об'єднання, серед них гани (республіки). Численні династії змінювали одна одну в Магадсі, яка продовжувала відігравати немалу роль в економічному і культурному житті Північної Індії.

Про правителів Гуптської династії відомо переважно з записів китайського пілігрима І Цзина (VII ст. н.е.). Як і в епоху Маур'їв, на поч. IV ст. н.е. Магадха знову стала центром нового політичного об'єднання, основою могутньої імперії Гуптів. Засновником її був Шрі-Гу́пта (275-300 рр.), якого джерела називають ра́джею і навіть махара́джею. Його син Гхатотка́ча (300-320 рр.) укріпив політичні позиції династії.

Чандрагупта I (320-350 рр.). Посилення Гуптської держави почалось за сина Гхатотка́чі — Чандрагупти І. Успадкувавши невелике царство, до складу якого входила Паталіпутра і прилягаючі до неї райони Магадхи, новий цар одружився з принцесою зі стародавнього кшатрійського роду Ліччхавів — Кумарадеві (гана Ліччхавів була помітною політичною потугою ще в магадхську епоху), завдяки чому не тільки укріпив свою владу, але і об'єднав свої володіння і гану Ліччхавів в єдину державу. Це дало йому змогу підкорити область Кошалу і таким чином володіння Гуптів на півночі наближаються до границь Непалу, а на заході доходять до Праяґи (нині Аллахабад). Він перший з Гуптів взяв пишний титул махараджадхіраджі («правитель великих царів»). Випущені ним золоті монети на а́версі містять зображення самого Чандрагупти І і його дружини Кумарадеві, на ре́версі — богині верхи на леві і надпис «Ліччхави». З 350 р. н.е. почалася нова система літочислення («ера Гуптів»), розповсюджена в Індії протягом кількох століть. Ще за життя Чандрагупта призначив спадкоємцем свого сина Самудрагупту.

Самудрагупта (350-376 рр.) і зміцнення імперії. В Аллахабадському надписі, складеному придворним поетом Харішеною на честь блискучих перемог Самудрагупти, згадуються імена царів і назви країн, що були підкорені гуптським раджею. Самудрагупті вдалось перемогти дев'ять раджів Арьяварти — долини Гангу і дванадцять раджів Дакшинапатхи — Південної Індії. Території держав Арьяварти були приєднані до Гуптської імперії. В надписі згадуються як переможені два раджі династії Нагів — правителі Ахіччхатри. Локалізація інших територій невизначена і викликає гострі дискусії. В цілому можна говорити про загарбання Самудрагуптою сусідніх областей, переважно в долині Гангу. В надписі також повідомляється про завоювання «лісових царств» — можливо, союзів племен в долинах р. Нарба́ди і Маханаді.

Не менш успішним був і південний похід Самудрагупти. Спочатку він переміг раджу Південної Кошали — Махендру, потім правителів на території суч. Орісси, в районі р. Года́вері, і паллавського раджу Вішнугопу — правителя Канчі. Інші підкорені райони поки що не ідентифіковані.

Території Півдня, що очевидно не ввійшли до складу Імперії, вважались підвладними областями і виплачували данину переможцю. В залежному від Гуптів становищі перебували і деякі гани Західної і Північно-Західної Індії — яудхеї, малави, мадри і арджунаяни.

Складними були взаємини Самудрагупти з Західними Кшатрапами і пізніми правителями Кушанської династії, які зберегли свою владу в Західному Пенджабі і деяких областях Афганістану. В Аллахабадському надписі говориться про суверенітет Гуптів над ними; це підтверджується тим, що в окремі десятиліття IV ст. на цих територіях ходили тільки гуптські монети. В сер. IV ст. правитель Західних Кшатрапів — Рудрасена III відновив могутність своєї держави, а Свамі Сімхасена навіть взяв титул Великий Кшатрап.

Тісні зв'язки підтримував Самудрагупта з Шрі-Ланкою. За традицією, цейлонський цар Мегхаварна (352-379 рр. н.е.) послав посольство до Самудрагупти і просив дозволу побудувати в Індії обитель для цейлонських монахів. Самудрагупта дав дозвіл, і недалеко від священного дерева Бодхі нібито був збудований буддійський монастир.

За Самудрагупти імперія Гуптів стала однією з найбільших на Стародавньому Сході. Розширився її вплив, тісні зв'язки були встановлені з багатьма державами. Недарма в такому панегіричному тоні писав поет Харішена про доблесть і могутність свого раджі, «що завоював весь світ». Ця оцінка вплинула на численних вчених, що ідеалізували Самудрагупту: англійський історик Артур Вінсент Сміт (1848-1920 рр.) навіть назвав його «індійським Наполеоном».

Чандрагупта II Вікрамадітья (376-415 рр.). Судячи з п'єси Вішакхадатти «Девічандрагупта», що збереглась лише у фрагментах, Чандрагупта II прийшов до влади після завзятої боротьби зі своїм братом Рамагуптою. Перемозі Чандрагупти II сприяли його успіхи в боротьбі з Західними Кшатрапами. Це підтверджується даними епіграфіки і нумізматики. В надписах немає відомостей про боротьбу з Кшатрапами, але згадується про перебування в Мальві сановників і воєначальників Чандрагупти. На поч. V ст. на території Західних Кшатрапів з'являються монети Чандрагупти II, які начебто імітують монети колишніх кшатрапських правителів. Це дозволяє говорити про захоплення Гуптами районів Західних Кшатрапів. Крім того, в період «західної кампанії» Чандра-

гупта II підкорив також і деякі інші області Західної Індії, в тому числі розташовані на узбережжі. Це дало змогу Гуптам розширити зовнішні зв'язки, зокрема з Заходом. На підставі надпису раджі Чандри, викарбуваній на знаменитій залізній колоні в Делі, деякі вчені припускають, що Чандрагупта II захопив навіть райони Балху (в суч. Північному Афганістані).

В період Чандрагупти II ускладнились відносини з Вакатаками — сильною династією Західного Декану і Центральної Індії. Прагнучи убезпечити свої південні і західні границі, Чандрагупта II уклав з Вакатаками матримоніальний союз, видавши свою дочку за вакатакського раджу. Певну самостійність зберігала в цей період, очевидно, і держава Нагів, хоча ще Самудрагупта, судячи з його надпису, переміг царів цієї династії. Слід вважати, що укладаючи ці союзи, Чандрагупта II мав намір полегшити боротьбу із Західними Кшатрапами.

Матеріали нумізматики свідчать про грошову реформу Чандрагупти II. Його попередники випускали тільки золоті монети, він же увів в обіг також срібні і мідні. На реверсі срібних монет Чандрагупти II зображений священний птах Гаруда — візник бога Вішну. Зображення Гаруди наявне і на мідних монетах цього гуптського раджі, що ясно вказує на прихильність Чандрагупти II вішнуїзму. Про це ж свідчить один з епітетів правителя — Парамабхагавата («найдостойніший прибічник бога Бхагавати»).

Постать Чандрагупти II — одна з найпопулярніших в індійській традиції, де він відомий під ім'ям Вікрамадітья («Сонце могутності»). Традиція пов'язує з періодом його правління творчість багатьох найбільших письменників, поетів і вчених. В сучасній індійській науці період Чандрагупти II нерідко називається «золотим віком Гуптів».

Кумарагупта (415-455 рр. н.е.). Після смерті Чандрагупти II на престол вступив його син Кумарагупта, в правління якого не відбулось, судячи з наявних джерел, жодних значних політичних подій. Відомо, що він був прибічником шиваїзму. На його золотих монетах був зображений бог Картікейя (син Шиви), який сидить на павичі, а на срібні монети замість Гаруди стали наносити зображення павича.

Невдовзі після смерті Кумарагупти мирна обстановка була порушена і його спадкоємцю Скандагупті (455-470 рр.) довелось вести важку боротьбу з племенами гуннів-ефталітів, які розпочали вторгнення в Індію.

Гунни-ефталіти і падіння Гуптської імперії. Племінний союз ефталітів (білих гуннів), що раніше перебував в Центральній і Середній Азії, посилився в V ст. і став грізним суперником Сасанідського Ірану і пізніх правителів Кушанської династії. Ефталітам спочатку вдалось перемогти розрізнених царьків, які правили в західних областях колись могутньої Кушанської імперії, а потім одержати значні перемоги над правителями Сасанідського Ірану.

Скандагупта (455-470 рр.). У сер. V ст. гунни розпочали вторгнення у Північно-Західну Індію і захопили Гандхару. В цей період (прибл. в 457-460 рр.) відбулось перше їх зіткнення з Гуптами. В одному з гуптських надписів говориться про перемогу Скандагупти над «хунами». Хоча ці успіхи були тимчасовими, значення їх не слід применшувати, особливо якщо врахувати, які жахливі руйнування несла з собою ефталітська армія. Західна галузь гуннів, як відомо, одержувала перемоги над римськими військами і спустошувала області Західної Європи. Війна принесла Гуптам значні фінансові утруднення. Вони змушені були зменшити частку золота в своїх монетах, а також скоротити кількість варіантів монет.

Будхагупта (475-500 рр.). За спадкоємців Скандагупти в самій імперії відбулись сильні сепаратистські заворушення, і віддалені провінції стали домагатись незалежності від центральної влади. Так, за раджі Будхагупти намісник Катхіявару замість титулу сенапаті (воєначальник) взяв титул махараджа (великий цар) і, формально підкоряючись Гуптам, фактично перетворився в самостійного монарха. Правителі Південної Кошали і району Нарбади теж лише формально визнавали верховенство Гуптів. Незалежною стала Бенгалія. Єдність імперії була, таким чином, порушена.

Останні раджі династії Гуптів (515-550 рр.). Сильний удар був завданий і новими вторгненнями гуннів-ефталітів. За ефталітського царя Торамани (490-515 рр. н.е.) гуннам вдалось просунутись вглиб Індії, захопивши Сінд, райони Раджастхану і Західної Індії. Спадкоємець Торамани — Міхіракула спочатку перемагав Гуптів, але потім гуптський раджа Нарасімхагупта (515-530 рр.) розгромив його армію у вирішальній битві, і Міхіракула змушений був відійти назад у Північно-Західну Індію, зберігши за собою лише області Гандхари і деякі райони Пенджабу (столицею його було місто Шакала, суч. Сіалкот). В 533 р. н.е. правитель Мальви Яшодхарман завдав нищівної поразки гуннам-ефталітам, але до цього часу могутність Гуптської імперії була вже підірвана. Яшодхарман, скориставшись цим, за правління Вішнугупти (540-550 рр.) домігся самостійності. Крім Мальви стали незалежними і інші області. Так, в Канауджі утвердилась династія Маукхарі.

Гупти ще протягом деякого часу утримували свою владу над Магадхою і іншими територіями. Але це були вже слабкі нащадки колись могутніх царів. За цією династією утвердилась назва «пізні Гупти». Так занепала одна з найбільших імперій Стародавності.

10. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І РЕЛІГІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗМІНИ В ІНДІЇ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ СТАРОДАВНОСТІ (I—V ст.)

Економіка. Нагромадження наукових знань і практичного досвіду, тривалі періоди політичної стабільності, зміцнення внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків сприяли розквіту давньоіндійської економіки.

Сільське господарство і ремесло. В землеробстві це виразилось в інтенсифікації виробництва і широкому розповсюдженні таких складних для вирощення культур як рис, цукрова тростина, бавовна, пряності. Розширилось застосування штучного зрошення, хоча воно, як і раніше, не грало провідної ролі.

Реміснича продукція стає відомою далеко за межами країни. Високою майстерністю володіли металурги. Будівельники споруджували багатоповерхові житлові будинки, монастирі для сотень ченців. Існує немало даних про майстерність індійських ремісників у ткацтві, виробництві теракоти, різьбленню по дереву і кістці, парфюмерії і косметиці. Особливо помітні успіхи у виробництві предметів розкоші і релігійного культу.

Характер роботи в рудниках, на зведенні великих житлових і культових будівель, спорудженні великих річкових і морських суден або при виготовленні Делійської залізної колони (вагою 6,2 т) і багатотонних статуй вимагав кооперування великого числа працівників у стійких виробничих колективах. Великі майстерні були і в інших галузях, але виробництво все-таки залишалось переважно дрібним; найчастіше трудився сам хазяїн з членами сім'ї і учнями.

Мореплавство і торгівля. Важливим явищем цього періоду було вдосконалення морського транспорту. Кораблі, збудовані індійцями, здатні були здійснювати подорожі з сотнями пасажирів і вантажами в Єгипет, країни Південно-Східної Азії, Китай. З огляду на значно складніші умови навігації в Індійському океані в порівнянні з Середземним морем, слід визнати, що в морехідному мистецтві індійці принаймні не поступались фінікійцям і грекам. Це обставина, поряд з загальним зростанням товарності виробництва, сприяла помітному розширенню зовнішньої торгівлі. Раніше її вели з Середньою Азією і Парфією, а через них — з країнами Середземномор'я і Китаєм, в основному сушею, через міста Таксілу, Пурушапуру і долину р. Кабул. Тепер же з покращенням морських транспортних засобів і відкриттям періодичності мусонних вітрів велике значення набуло плавання прямо через океан. Основними предметами вивозу були пряності, пахощі і ліки, лаки, барвники, рис, цукор, бавовна, дорогоцінні і напівкоштовні камені, тканини, залізо і вироби з нього, раби. Ввозились дорогоцінні і кольорові метали, коні, вино, гончарні і скляні вироби, раби. Баланс зовнішньої торгівлі (особливо з Римською імперією) був для Індії активним: на Індостані знайдена безліч античних монет, тоді як в країнах Середземномор'я давньоіндійських не виявлено зовсім.

Грошовий обіг. Монетне господарство було багатим і різноманітним. Вперше золоті монети з'являються ще за Кушанів. В карбуванні монет індійці багато в чому додержувались елліністичних зразків; під їх впливом місцеві монети набули круглої форми, на них стали зображувати раджів, богів або їх символи, наносити надписи.

Економічний занепад. В V—VI ст. простежується економічний спад. Різко зменшується кількість монет всіх видів; навіть срібні зустрічаються рідко, золоті ж зникають зовсім. Помітний явний занепад міст; повідомлення очевидців підтверджуються даними археології. Все це вело до уповільнення розвитку науки, літератури, мистецтв, що характерно для епохи Раннього Середньовіччя. Багато що можна віднести на рахунок вторгнення гуннів-ефталітів, однак наслідки цієї навали не могли позначатись протягом кількох століть, тим більше що, наприклад, Південну Індію вона зовсім не торкнулась. Натуралізація економіки була наслідком загальних історичних причин.

Суспільно-економічні відносини. Протягом всього періоду Пізньої Стародавності (I—V ст.) відбувались важливі зміни в суспільно-економічних відносинах. Це стосується в першу чергу рабства і земельних відносин.

Рабовласництво. В усіх країнах Стародавності в період розквіту рабовласницьких відносин проблема рабства не займала помітного місця в суспільній думці. Рабство вважалось природним інститутом, право пана на особу раба було безумовним і необмеженим. Тільки в період Пізньої Стародавності в суспільстві загострюється інтерес до інституту рабства, його ролі, значення і т.д. В законознавчій літературі Індії всі частіше з'являються розпорядження про обмеження сваволі рабовласників. Здійснюються також спроби обмежити обернення в рабство вільних; так, тільки млеччхам (варварам) не заборонялось продавати в рабство родичів, для членів же чотирьох варн таке діяння стало розглядатись як карне. Як загальний принцип проголошується, що член нижчої варни не може мати рабом члена вищої.

Якщо раніше відпущення раба на волю було тільки проявом доброї волі пана, то тепер держава намагається встановити певний порядок. За основний критерій беруться обставини поневолення. Вважалось, що по відношенню до уродженого арья, а також того, що продав самого себе (він був самим зневажуваним з рабів) хазяїн може поступати за своїм розсудом; однак решту рабів він зобов'язаний був відпускати за дотримання певних умов — сплати викупу, сплати боргів з процентами тощо. Інтерес до цього питання був викликаний збільшенням числа вільновідпущеників — явної ознаки початку кризи рабовласницьких відносин.

Зародження феодальних відносин. Зміни в суспільних відносинах виражались не тільки в занепаді колишніх форм, але і у виникненні нових. Головним при цьому було перетворення вільних общинників у клас феодально-залежних селян.

Практика дарування сіл сановникам існувала здавна. В умовах слабкого розвитку грошових відносин це було природною формою винагороди за службу. Обдарований відчужував на свою користь ті податкові надходження з села, на які мала право держава, і це продовжувалось доти, поки він займав відповідну посаду. Ні кі-

лькість землі, ні число сільських жителів при цьому ніколи не згадується. Ніяких нових відносин власності при цьому не виникало, так само як і відносин особистої залежності. Іншим видом дарування було вічне і не зв'язане з несенням служби; одержувачами його були видатні своєю вченістю брахмани, храми і монастирі.

Згідно дарчих грамот виявляється, що протягом I—V ст. дарування здійснюються вже не тільки державою, але і приватними особами, причому дарувались не тільки ділянки землі, але і ті села, які дарувальники самі колись одержали як дарування; отже, вони одержали право розпоряджатись ними. В дарчих грамотах починає все частіше згадуватись звільнення від податків, постою, обов'язку обслуговування царських кур'єрів. Трохи пізніше дарування набувають вигляду звільнення від обов'язкового виконання трудової повинності або закріплення права на розробку корисних копалин, на потенційно знайдені скарби.

Дарування імунних прав зрештою ставило селян в залежність від одержувача дарування. В дарчих грамотах починають зустрічатись вимоги до селян виявляти належну покору одержувачеві дарування і заклики до останнього бути справедливим до селян. Таким чином, з'являються зародки і політичної влади великих землевласників над територією і її населенням.

Ці нові явища можна із впевненістю вважати симптомами розвитку феодальних відносин. Виразно простежується виникнення феодальної земельної власності і перетворення раніше вільних общинників у феодально-залежне селянство. Але були і інші шляхи феодалізації, що зливались в загальному потоці. Так, в тих областях, де особливо сильними залишались пережитки первіснообщинного ладу (наприклад, у Південній Індії), племінна знать перетворювалась у феодальну, розкрадаючи родоплемінний земельний фонд, ставлячи в залежність від себе основну масу одноплемінників, з використанням родових зв'язків підпорядкування. Одночасно в багатьох випадках відбувалась феодалізація і самої общини. Общинна верхівка захоплювала в свої руки органи управління, розпорядження земельним фондом; скупкою і вилученням за борги вона зосереджувала в себе більшу частину орної землі, перетворюючи основну масу общинників в неповноправних селян.

Виникнення джаті (каст). В епоху Пізньої Стародавності ще більше поглибився розрив між становищем варн в дійсності і тим, як воно описувалось в брахманській законознавчій літературі. Основним елементом у становій системі поступово стають джаті (касти), які за деякими ознаками (замкнутість, спадковість, традиційність основних занять, ендогамність) подібні з варнами, однак мають і суттєві відмінності.

Окремо кожна джаті (букв., «походження», тобто об'єднання людей, приналежність до якого визначається походженням) не була загальноіндійською, а охоплювала відносно невелику групу осіб, що населяли обмежений район. Це були люди, зайняті в одній сфері господарської діяльності, зв'язані спільністю економічних і суспільних інтересів. Джаті відрізнялись від варн також наявністю органів управління, системи взаємодопомоги, спільної каси, поповнюваної відрахуваннями членів джаті, існуванням численних правил спілкування між членами джаті (спільне проведення релігійних свят, участь в сімейних торжествах і обрядах тощо).

Слід вважати, що джаті почали виникати в містах з союзів ремісників і торговців, які поступово набули форми замкнених общин. Згодом стали поєднуватись в джаті музиканти, актори, писарі, повії. Потім елементи кастової організації проникають і в село.

Недоторкані. Касти-джаті виникли в основному в межах варн вайшіїв і шудр, але деякі опинились поза системою варн і вважались недоторканими, оскільки навіть випадковий дотик до представника такої джаті опоганював членів чотирьох варн (навіть шудр) і вимагав очищувальних обрядів. Недоторканість для деяких категорій трудівників ставала довічною і навіть спадкоємною.

Виникнення поняття недоторканості пов'язане з примітивними магічними уявленнями про ритуальну нечистоту і виникаючі звідси табу. З оформленням суспільної нерівності уявлення про недоторканість стало часто використовуватись панівним класом в своїх інтересах. Здатними породити нечистоту були оголошені деякі злочини (напр., вбивство брахмана), порушення станово-кастових розпоряджень, особливо тих, що стосувались привілеїв вищих варн, а також заняття деякими професіями (м'ясників, шкіряників, сміттярів, похоронної прислуги, катів тощо). Деякі відсталі племена, що включались в життя класового суспільства, ставали в ньому недоторканими, якщо змушені були продовжувати займатись полюванням, рибальством, лісовими промислами.

Долею недоторканих було не тільки заняття самими низькооплачуваними і зневажуваними роботами, але і повна незахищеність перед законом. Вони не були рабами, тому що не були нічиєю власністю. Разом з тим, залежність цих безправних і постійно принижуваних парій суспільства може вважатись формою часткової рабської залежності.

Релігійно-ідеологічні зміни. В епоху Пізньої Стародавності в Індії відбулись суттєві зміни в області ідеології. Це, в першу чергу, стосується буддизму, однак і в брахманізмі простежуються серйозні трансформації, які, зрештою привели до оформлення індуїзму.

Буддизм. На початку нашої ери остаточно викристалізовуються два протилежних вчення всередині буддизму — Маха́яна, або «Велика колісниця» (тобто «великий засіб руху до спасіння»), ідеологом якого був Нагарджу́на (II ст. н.е.), і Тхерава́да («Вчення старійшин»).

Для Тхераваді віра (са́ддха) полягає в довірі до істини вчення Будди і власних зусиль людини досягти досконалості. Будді Гаутамі молитись не можна: він вже не існує. Правда, і в минулому були «просвітлені», але всі вони — в нірвані, і їм молитись марно, а майбутній будда (Майтрейя) ще не явився.

Для Маха́яни віра (шра́ддха) — це віра в можливість набути «заслуги» на шляху до «просвітління» по милості (якби благодаті) будь-якого будди або бодхіса́ттви, до яких звертатись можна і треба. Бодхісаттва — це людина, що вже досягла повного просвітління, але не переходить в нірвану із співчуття до людства. Тхеравадіни

вважають бодхісаттвою тільки самого Гаутаму до його «просвітління», а попередніх бодхісаттв — колишніми втіленнями того ж Гаутами. Маха́яна ж, слідуючи за більш раннім вченням махасангхіків, ставить діяльно співчуваючих бодхісаттв на місце а́рхатів Тхеравади («святих» лише для себе). Крім того, Маха́яна визнає безліч божеств чоловічої і жіночої статі, запозичених з індуїзму і зовсім нових, і безліч світів, пекел і раїв (це вчення з'явилось в буддизмі до появи Маха́яни); наступне народження може відбутись і не в цьому світі, а в одному з пекел, де людей мучать біси, або раїв, наприклад, в раю Сукхава́ті, країні блаженства, до якої праведника за його віру вводять будда минулої епохи Аміта́бха і бодхісаттва Авалокіте́швара.

Маха́яну не можна вважати лише пізнім розвитком буддизму: вона має корені в деяких віруваннях і практиці ранніх буддистів; так, шанування колишніх будд практикувалось вже за Ашоки (268-231 рр. до н.е.), а можливо, і раніше.

Серед численних махаяністських творів найбільш шанованою і впливовою книгою вважається «Лотосова сутра». Датування її невідоме, але в IV—V ст. н.е. вона була вже перекладена китайською мовою. В ній зібрані приписувані Будді дохідливі бесіди-притчі, головним чином присвячені роз'ясненню думки, що, перш ніж жадати від людини складного, важкого для розуміння, необхідно раніше привчити її до простішого: так, навчаючи буддизму, не слід займатись прямою проповіддю незбагненної для простої людини нірвани, а потрібно давати їй в першу чергу простіші і доступніші цілі.

В межах Маха́яни існувало і існує безліч шкіл, філософських напрямків і сект, однак вони звичайно не заперечують можливості просвітління і для тхеравадінів, але вважають їх шлях вузьким, Хіна́яною — «Малою колісницею» (самі тхеравадіни не сприймають цього терміну, вважаючи його неточним і образливим).

Якщо Маха́яна суттєво розійшлась з початковим буддійським вченням, то і Тхераваду теж не можна вважати «чистим» вченням Будди, хоча тхеравадіни і спираються на палійський канон, який краще за інших зберігає стародавні принципи. Так, у тхеравадінів не можна поклонятись Будді, але можна шанувати реліквії Будди і святих; спільна сповідь старших бхікшу (ченців) перетворилась в чистий ритуал; зникли жіночі обителі; склалась духовна організація (головні настоятелі і ради); обітниці бхікшу дотримуються не так строго, і вони не обов'язково довічні; в деяких країнах практикується поголовне тимчасове прийняття всіх юнаків в сангху для одержання морального виховання. Існують і інші нововведення (до яких треба віднести і відмову від шанування будд минулих віків), виникло немало розбіжностей в розумінні філософських і релігійних категорій раннього буддизму. Вчення Тхеравади, таким чином, можна розглядати як наслідок процесу раціоналізації і подолання непослідовностей початкової доктрини.

В самій Індії буддизм так і не витіснив інші культи і вчення, навіть джайнізм; не зміг він позбавити країну від варнового поділу, який в епоху Середньовіччя розвинувся в дуже складну систему ізольованих джаті, що зневажають і ненавидять одна одну. На відміну від християнства буддизм не зміг дати відповідей на ідейно-емоційні запити Середньовіччя, що вимагало серед іншого більше духовності і більше поживи для уяви; Маха́яна широко відкрила ворота для звичайного «язичницького» політеїзму; умоглядність і сувора простота Тхеравади, вчення, близького до первісного буддизму, але більш строгого і раціоналізованого, перестала задовольняти. Тхеравада була витіснена на відсталий південь субконтиненту, збереглась же в кінцевому рахунку тільки на Шрі-Ланці, звідки вона лише згодом поширилась на Індокитай і Бірму. Але і Маха́яна, набувши спочатку безліч прибічників і в Індії, і за рубежем, надалі в себе на батьківщині їх втратила: сама по собі відмова від обжитого варново-кастового ладу, який очевидно відповідав в ту епоху потребам суспільства в стабільності, не могла привабити досить широких симпатій. До того ж, в Індії верхи прибічників Маха́яни загрузли в схоластичних спекуляціях, а низи опинились у владі магії заучування магічних слів і формул, магічних дій і чисел. Зате за межами Індії вчення Будди небачено поширилось, ставши однією із світових релігій.

Вже в перших століттях нашої ери буддизм був занесений до Китаю, а потім до Тібету і Японії, зазнавши, однак, значних трансформацій, які стали наслідком довільних тлумачень буддійських категорій і понять. В цілому в цих країнах переважає буддизм Маха́яни, але ніде, крім Тібету і Монголії, він не витіснив місцеві культи і вчення, співіснуючи і взаємодіючи з ними, породжуючи десятки різноманітних і, здавалося б, несумісних філософських і релігійних варіацій.

Так, в Китаї буддизм, зігравши значну роль в історії культури, все-таки не похитнув панування конфуціанської ідеології. Будучи відгалуженнями Маха́яни, деякі з північних буддійських вчень (наприклад, в Тібеті) визнають також і Хіна́яну і навіть тантризм, вважаючи, що всі вони створені Буддою для людей на різному рівні розвитку: Хіна́яна для самовдосконалення і самодисципліни, Маха́яна — для вищого пізнання заради спасіння інших людей, тантризм — для спасіння через містичні обряди і медитацію. Але тантричні книги даються для вивчення тільки досвідченим, зрілим бхікшу (ченцям), і тантричне вчення тлумачиться символічно.

Тібетські і монгольські бхікшу називаються ла́мами, а тібето-монгольський буддизм — ламаїзмом. На його чолі стоїть духовний глава — далай-лама; кожний далай-лама вважається бодхісаттвою Авалокі-тешварою в новому народженні.

В Японії виник дзен-буддизм. Дзен — японська передача санскритського дхьяна (медитація). Дзен-буддисти вважають, що їх вчення засноване на трансцендентальній мудрості, досяжній через медитацію, і в безкорисливій, діяльній любові до всіх.

Індуїзм. Значну роль в поразці буддизму в Індії зіграв брахманізм. Часто брахманісти діяли за принципом «розділяй і пануй», і більш демократичний буддизм програв їм. Однак, немалою мірою успіх був забезпечений

тим, що брахманізм зумів дати відповідь на запити часу, трансформувавшись (не без ідейного впливу буддизму) в індуїзм.

На початку нашої ери в шосту книгу «Махабхáрати» було вставлено 700 рядків, що вважаються викладом етичних основ індуїзму. Це «Бхагавадгіта» — «Пісня про Славного». В розпалі братовбивчої війни між Кауравами і Пандавами на полі Куру один з героїв, Арджуна, хоче покинути свій пост і дати себе вбити противникам, тому що перемога його сторони означає смерть численних його родичів, що воюють на противній стороні. Зав'язується розмова Арджуни з його другом і візником, а цей друг — не хто інший, як бог Крішна, «Славний» (бхáгават). Він пояснює Арджуні, що вища реальність — верховне божество — втілюється в різні постаті (серед них в постать бога Вішну, аватарою — земною іпостассю — якого виступає Крішна). Байдуже, якому божеству поклонятись: «Якому б богу людина не служила, я відповідаю на її молитву». Але верховне божество — це одночасно і безсмертний дух, і незбагненний абсолют, і стан душі людини. Єднання з абсолютом можливе на трьох шляхах: шляху справ, шляху любові (бхáкті) і шляху знання. Натомість доля людини полягає у виконанні свого уділу (свадхáрми), закону своєї варни, уповаючи на бога і не турбуючись про наслідки. Тому не може кшатрій-воїн Арджуна ухилитись від обов'язку воїна.

Виходячи з положення про те, що кожне божество — іпостась верховного бога, індуїзм дозволяв будь-які політеїстичні або інші культи, виявляючи при цьому велику терпимість. На відміну від релігії Вед індуїзм не вимагає кривавих жертв і навіть забороняє їх (загальновідоме табу вбивати корів). Найбільш шановані божества — Вішну, Шúва і богиня Шáкті. Всі вони мисляться в кінцевому рахунку як прояв вищого божества — Брахми, що сидить на вершині Гімалаїв у вічній медитації. Богиня Шáкті може проявлятись як доброзичлива — Сарáсваті, Пáрваті (дружина Шиви) і ін. — і як грізна богиня руйнування і смерті — Кáлі, або Дýрга, що приймає криваві жертви. Відповідно індуїзм поділяється на вішнуїзм, шиваїзм і шактизм, однак ці напрямки не виключають один одного, а мирно співіснують.

Крім них значного поширення одержав тантризм, що виник в VI—VII ст. н.е., розповсюдившись як в індуїзмі (особливо в шактизмі), так і в буддизмі. Назва його походить від слова тáнтра — посібників цього напрямку. Він представляє значний історико-філософський інтерес тому, що позиція його своєрідна: тантристи вважають все на світі дуалістичним; саме це розділення надвоє, на суперечливі, непримиренні протилежності (небо-земля, чоловік-жінка, народження-смерть, добро-зло, верх-низ) і викликає страждання. Тантристи прагнуть до негайного, блискавичного звільнення або просвітління — головним чином шляхом різних магічних формул, тому тáнтри повні всілякої — навіть примітивної — магії. Людина може перебороти двоїстість природи з'єднанням чоловіка і жінки, однак не простим біологічним актом, а таким, що супроводжується екстазом «духовного просвітління».

Кастова система, як і система вікових категорій, залишилась органічною частиною індуїстської релігії. З трьох шляхів спасіння, проголошених «Бхагавадгітою», — шляху справ, шляху любові і шляху знання — ранній індуїзм підкреслював значення бхáкті — шляху любові. Протистоячи важкому буддійському шляху самовдосконалення, цей шлях здавався людям зрозумілішим і доступнішим.

Очевидно, особливо важливим для тріумфу індуїзму стало те, що він висував богів, яким можна було поклонятись не задумуючись; особливо менші боги, такі, як Хапуман — бог-мавпа, бог дружби, Ганеша — бог-слон, бог успіху, або Рама, добре знайомий всім за епосом, який нині став богом, виявились ближче серцям простих людей, входили в їх свідомість з дитячих ігор, і з ними не могли дорівнятись махаяністські уособлення чеснот. В VII ст. н.е. китайські мандрівники відзначили занепад буддійських общин в Індії, а до XI—XII ст. буддизм тут практично зник. Його колишні переваги перед традиційними віруваннями втратили значення.

РОЗДІЛ IX
СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

1. ГЕОГРАФІЯ, ПРИРОДНІ УМОВИ І НАСЕЛЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ ЕТАПИ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ

Географія і природні умови. Стародавній Китай охоплював територію на схід від нагір'їв Тібету, на південь від Маньчжурії і Кореї і на північ від гірських районів, що відокремлювали Китай від Індокитаю. Як типова рання цивілізація, китайська склалась в басейні великої ріки — Хуанхе́ (кит. «Жовта ріка»), що має протяжність 4845 км і площу басейну 771 тис. кв.км. Беручи початок на сході Тібетського нагір'я, Жовта ріка протікає через плато Ордос, Лесове плато, Велику Китайську рівнину і впадає в затоку Бохайвань Жовтого моря, утворюючи дельту. Розмиваючи Лесове плато і Шаньсійські гори, Хуанхе щорічно несе 1,3 млрд. т мулу (втричі більше за Міссісіпі), займаючи за цим показником перше місце серед рік світу.

В стародавні часи басейн Хуанхе був покритий широколистяними лісами, бамбуковими заростями, болотами і озерами, відрізняючись жарким і вологим кліматом. Середня річна температура була на 2°С вище, ніж тепер. Там жили тварини, що відносяться до тропічної і субтропічної фауни: слони, носороги, буйволи, тигри, антилопи, леопарди, таліри, бамбукові пацюки.

Утворені Жовтою рікою алювіальні долини були винятково сприятливі для землеробства. Мусонні вітри приносили достатню кількість опадів, так що іригація не була неодмінною умовою землеробства, якою вона стала в цьому регіоні тисячоліттям пізніше. Однак, рівнина вдалині від рік була обводнена недостатньо. В низинах же, зрошуваних Хуанхе, русло ріки піддавалось катастрофічно різким змінам, затопляючи величезні простори. Показово, що в найдавніших надписах з Аньяну (XIV—XI ст. до н.е.) знак «потоки води» (повінь) означав і загальне поняття «біди», «нещастя». Тайфунні вітри, дмучи з океану, теж викликали часті повені. До того ж дрімучі ліси, за перелогового типу землеробства неолітичних племен, вимагали постійного корчування. Опади тут дуже нерегулярні: надмірні зливи змінювались посухами. Це пояснює, чому розвиток землеробства, що сходить в Північному Китаї до кін. V — поч. IV тис. до н.е., притому, що неглибокі і легкі грунти могли обробляться за допомогою примітивної палки-копачки, лише в другій пол. II тис. до н.е. привів до створення додаткового продукту і виникнення класового суспільства і держави.

З півночі і північного заходу до басейну Хуанхе прилягає східна частина євразійського Великого Степу; звідси на Китай систематично здійснювали набіги напівкочові і кочові племена. Майже непрохідні гірські хребти, зайняті войовничими кланами, сусідили з Китаєм на заході. Все це привело осілу землеробську зону в басейнах Хуанхе і Янцзи до географічної ізоляції від решти світу, яка з великими труднощами і не до кінця була переборена лише в кін. I тис. до н.е. Разом з тим, така географічна картина сприяла виробленню класичного уявлення китайців про свою країну як про цивілізований центр світу, облямований варварською периферією.

Південний Китай — від долини р. Янцзи́ до берегів Південно-Китайського моря — покритий субтропічними і тропічними вічнозеленими лісами. Він відноситься до тропіків, де природні умови з часів глибокої Стародавності не дуже відрізнялись від сучасних. Пересіченість рельєфу, нездоровий клімат, непрохідні джунглі і тропічна фауна вкрай утрудняли міжплемінні контакти в цьому регіоні, перешкоджали його освоєнню людиною, гальмували суспільний розвиток. Тому епоха цивілізації наступила на півдні Китаю пізніше, ніж на півночі.

Стародавній Китай — один з осередків зародження землеробства і скотарства. Тут виникають два самостійних вогнища рослинництва — зернових культур проса і чуми́зи («чорний рис»; злакова культура, якій притаманна висока врожайність і харчова цінність)) в Північному Китаї і рисового і городньо-садівничого землеробства в Південному Китаї, зв'язаного з найдавнішим світовим осередком землеробства в Південно-Східній Азії, що сходить до IX—VII тис. до н.е. (напр., знахідки в Печері Духів в Таїланді).

Палеоліт і мезоліт. Знахідки кісткових решток і знарядь праці синантропа або пекінської людини (Homo erectus pekinensis) в гротах Чжоукоудянь недалеко Пекіна відносять появу предків людини на території Китаю до ашельської епохи (600-400 тис. років тому). Ще порівняно недавно синантропа вважали прямим предтечею монголоїдної раси, однак більшість сучасних дослідників визнають цей вид архантропа тупиковою гілкою процесу антропогенезу, тим більше, що верхньопалеолітичні культури, характерні для ранніх сапієнтів, на території Китаю представлені слабко, як і культури мезоліту, що прийшов на зміну палеоліту 12-14 тисячоліть тому. Мезолітичний мікроліт північних степів можна знайти на крайніх північних рубежах сучасної території Китаю, а відмінний від нього в культурному плані південно-східноазіатський мезоліт з його кам'яними знаряддями типу чопперів — на крайньому півдні цієї території. Тому про початок історії в цьому регіоні можна говорити тільки з епохи неоліту.

Населення. В VI—V тис. басейни Хуанхе і Янцзи, як і більш південні райони, були заселені племенами австронезійської групи, спорідненими сучасним в'єтнамцям і малайцям. На південному заході жили австроазіати (релікти яких і зараз живуть в цьому регіоні), на заході, в Тібеті і суміжних районах — протосінотібетці (предки носіїв китайської, тібетських і бірманських мов). В епоху Стародавності значна частина населення не тільки нинішнього Китаю, але також Тібету, Бірми, Таїланду і Північного В'єтнаму говорила сіно-тібетськими мовами.

З лінгвістичних досліджень випливає, що перші носії протосінотібетських діалектів були європеоїдами і прибули в Тібет з далекого заходу, але тут цілком монголоїдизувались. Слід думати, в V тис. до н.е. одна з груп

протосінотібетців розселяється з заходу верхньою і середньою течією Хуанхе і дає початок археологічній культурі Яншао; ця група і відокремилась як протокитайці.

Протокитайські племена називали себе збірними етнічними термінами — хуася (чжуся), шан і чжоу. Поступово вони асимілюють австронезійців долини Хуанхе (в низов'ях якої ті, однак, жили ще в I тис. до н е.; китайські джерела описують їх як східних варварів — «і»). Власне китайська етнічна спільність складається протягом першої пол. I тис. до н.е.; в середині цього тисячоліття вона асимілювала австронезійське населення долини Янцзи. На цьому формування давньокитайського етносу завершилось; на рубежі ер він по імені правлячої династії Хань (II ст. до н.е. — II ст. н.е.) прийняв самоназву — ха́нь (ханьжень), яка зберігається дотепер. Звідси і найменування китайської писемності — ханьцзи (ханьське письмо).

До попередниці Хань — імперії Цинь (221-206 рр. до н.е.) сходять європейські назви Китаю з часів Античності — латинське Sinae, французьке Chine, англійське China. Прийняті в нас назви Китай і китайці утворились від передачі тюрками етноніму кида́ні (китаї) — народу, що утворив в Середні віки величезну державу Ляо (існувала в 907-1125 рр.) на території Маньчжурії, Монголії і частини Північно-Західного Китаю.

Як шанці і чжоусці в басейні р. Хуанхе, так і багато інших етносів, що жили з епохи кам'яного віку на величезній території — від Тібету до Східнокитайського моря і від пустині Гобі і степів Монголії до берегів Тихого океану, за своїм фізичним типом і етнічним виглядом майже не відрізнялись від сучасних китайців і інших народів КНР. Всі основні антропологічні типи, що існують зараз на території Китаю і суміжних країн, склались вже в неоліті.

Неоліт. В V тис. до н.е. в Північному Китаї прибульці з заходу, що розмовляли протосінотібетськими діалектами, створили археологічну культуру Яншáо.

Культура Яншáо (V—IV тис. до н.е.). Основний ареал поширення культури Яншао охоплював район басейну р. Вейхе і середньої течії Хуанхе (провінції Хенань, Шаньсі і Шеньсі). Характеризуючись розписною керамікою, напівосілим неполивним підсічним землеробством (основна культура — просо) і доместикацією цілого ряду тварин (свині, кози, вівці, собаки, курки і великої рогатої худоби); вона типологічно відноситься до розвиненого неоліту. Ряд вчених пов'язує культуру Яншао з протокитайськими племенами.

Культура Луншáнь (III тис. до н.е.). В кін. IV — на поч. III тис. до н.е. культуру Яншао змінює пізньонеолітична культура Луншáнь, відома своєю лощеною монохромною керамікою сірого і чорного кольору, частина якої виготовлена на гончарному крузі. Етногенетично зв'язана з Яншао, Луншань простирається на схід і північний схід до півостровів Ляодун і Шаньдун і на південь і південний схід в басейн р. Хуай. Для неї притаманні палично-мотижне землеробство, більша роль скотарства, а також ознаки відділення ремесла від землеробства і зачатки обробки металу. Також культура Луншань характеризується поселеннями, оточеними стінами з утрамбованої землі (до 6 м висотою і 10-14 м товщиною). В Шаньдуні збереглась «міська» стіна завдовжки 450 м з півночі на південь і 390 м зі сходу на захід.

Використання луншанцями розробленої техніки ворожіння на лопаткових кістах баранів, корів, свиней свідчить про складання організованого культу і виділення в родовій общині жрецтва як особливої соціальної категорії. Саме тут намічається той корінний перелом, який завершиться створенням в басейні Хуанхе комплексів укріплених протоміських центрів — вогнищ бронзової індустрії — з властивим їм швидким зростанням додаткового продукту за рахунок виділення осілого мотично-плужного землеробства (ймовірно, із застосуванням способу суген — «спареної оранки», що використовує тяглову силу двох чоловік) і відгінного скотарства, в тому числі конярства, не кажучи вже про розвиток металообробного, деревообробного і іншого ремесел.

Спорудження стін навколо поселень свідчило про те, що в житті общин Великої Китайської рівнини різко зросла роль воєнних конфліктів, і відповідно, в окрему соціальну групу виділилась військова знать, очолена вождем-воєначальником.

Бронзовий вік. На території Китаю в кін. III — першій пол. II тис. до н.е. існувало кілька незалежних центрів ранньої бронзи.

Культура Ерлітóу (XXI—XVI ст. до н.е.). Найдавніша бронзова культура на території Північного Китаю локалізується в основному в Хенані, але частково захоплює і сусідні території Хебея і Шаньсі. Біля села Ерлітóу (в районі м. Лоян) було відкрите великомасштабне поселення протоміського типу площею 3,75 кв.км, де знаходився стилобат монументальної споруди палацевого типу із слідами колон, площею 100 кв.м (його радіовуглецева дата 1700 р. до н.е.). Встановлено, що при його спорудженні застосовувалась техніка трамбування глини і землі, відома за луншанськими поселеннями. Знахідки тиглів і керамічних форм для плавлення і лиття бронзи говорять про розвиток в Ерлітоу місцевого бронзоливарного виробництва. З бронзових виробів Ерлітоу, зв'язаних з «престижним багатством», викликає особливий інтерес винна посудина типу цзюе (стилізована пташка), оскільки вона являється поки що самою давньою з традиційного комплекту ритуальних посудин, належних до класичних зразків давньокитайської бронзи. Також в Ерлітоу знайдені найдавніші з розкопаних в Китаї поховань з насильно позбавленими життя людьми. Таким чином, є підстави вважати, що в Ерлітоуський період майнова диференціація протоміських суспільств середньої течії Хуанхе зайшла вже досить далеко.

Культура Чженчжоу (XV ст. до н.е.). Якщо в пізньонеолітичну луншанську епоху обнесені глинобитними стінами укріплені поселення зустрічались спорадично, то з настанням бронзового віку поселення протоміського типу стають загальнопоширеними, стаючи фактором, що сприяв етнічній консолідації і формуванню класового суспільства і держави. Один з таких центрів середини II тис. до н.е., відкритий в районі Чженчжоу (бл. Хенані), являв собою прямокутне в плані поселення площею 320 га, обнесене могутньою стіною із спресованих шарів

землі; висота збереженої її частини досягала 9 м, а товщина стін біля основи — 20-30 м. Тут були виявлені фундаменти великих споруд типу палаців або громадських будівель, залишки житлових будинків (при зведенні яких використовувалась та ж техніка утрамбованої землі, як і при спорудженні міських стін), а також ремісничі квартали. Серед різноманітного бронзового начиння звертають на себе увагу два ритуальних триподи (триніжки) типу дін (такі казани-триніжки були сакральними символами спадкування царської влади протягом всієї історії Стародавнього Китаю). Чженчжоу постає як великий центр з монументальною архітектурою і спеціалізованим ремеслом. В порівнянні з Ерлітоу чженчжоуський комплекс являє собою більш високу стадію історичного розвитку як в області матеріального виробництва, так і в сфері суспільних відносин. В його носіїв, безсумнівно, тривав активний процес класоутворення.

Ранні етапи китайської цивілізації і державності (XXVIII—XVII ст. до н.е.). Детально розроблена історико-літературна традиція Китаю вважає, що формування державності Китаю тривало в III—II тис. до н.е.

Епоха «трьох володарів і п'яти імператорів» (2800-2070 рр. до н.е.). Початки китайської цивілізації традиція відносить до епохи «трьох володарів і п'яти імператорів» (Фен Фусі, Цянь Шень-нун, Хуан-ді, Цзи Шао Хао, Цзи Чжуань Сюй, Ді Ку, Яо і Шунь), які винайшли знаряддя праці (наприклад, плуг), а також заклали основи організації і світогляду суспільства.

Ключову роль серед «трьох володарів і п'яти імператорів» зіграв Хуан-ді, або Жовтий імператор (2698-2597 рр. до н.е.), який у важкій боротьбі переміг вождів численних племен і створив державу в горах Куньлунь (Місячні гори), що знаходяться далеко на заході Китаю. За словами Сима Цяня (145-86 рр. до н.е.) Хуан-ді «переїжджав то туди, то сюди і не займав постійного місця» (Шицзи, Основні записи, 1).

Уособленням всіляких чеснот став правитель Яо, який добирав вмілих помічників, що стежили за порядком в країні, і призначив своїм спадкоємцем не розбещеного сина, а доброчесного Шуня з племені Шан, який, в свою чергу, передав престол Юю з роду Ся, що заснував першу спадкоємну династію китайських правителів.

Імовірно, що переказ про «трьох володарів і п'ятьох імператорів» відображає доволі жваві зв'язки між Китайською рівниною і рештою Євразії, що існували в епоху пізнього неоліту, а також рух із заходу на схід протосінотібетських племен.

Епоха Ся (2070-1600 рр. до н.е.). Засновник династії Ся — Юй Великий (2070-2033 рр. до н.е.) в «Шу цзин» («Книзі переказів») так описує свою діяльність: «Безконечні води розлились до небес, безоднею оточили гори, затопили пагорби. Народ в низинах впав у сум'яття і тонув. Я пересувався чотирма способами [тобто на візку, човні, в мокроступах по болотах і у взутті з шипами по горам]. На горах я рубав дерева і... показував всім дичину для їжі. Я проклав русла дев'яти рік і відвів їх в море, поглибив рівчаки і канали і відвів їх в річки, ...сіяв, показував всім як здобувати важку їжу [тобто обробляти землю і сіяти зерно] і м'ясну їжу. Старався, щоб обмінювали те, що є, на те, чого нема, змінювали місце проживання. Весь народ одержав зерно, у всіх племенах воцарився порядок».

В зв'язку з археологічними відкриттями останніх десятиліть вчені знову і знову піднімають питання про реальність існування династії Ся, порівнюючи при цьому археологічні матеріали з даними писемних пам'яток і міфологічною традицією. Серед серйозних аргументів висувається і та обставина, що самоназва давньокитайського етносу хуася (чжуся) в його скороченій формі — ся зафіксована джерелами I тис. до н.е. і буквально збігається з ієрогліфічною назвою династії Ся. Робляться спроби співвіднести з цією династією археологічні культури Ерлітоу і Чженчжоу. Теоретично це припустимо, оскільки радіовуглецеве датування і локалізація порівнюваних культур не випадають з традиційно приписуваних династії Ся хронологічних і територіальних меж.

Сам переказ про династію Ся скоріш за все відображає певні елементи історичної реальності. За ним, наприклад, можна побачити створення якогось раннього об'єднання племен луншаньского ареалу навколо одного з таких племен — ся, а також зміцнення влади вождів.

2. КИТАЙ ЕПОХИ ШАН-ІНЬ
(1600-1027 рр. до н.е.)

Згідно Сима Цяня (Основні записи, 3), останній правитель династії Ся — Цзе (кін. XVII ст. до н.е.) «правив з великою жорстокістю», чим налаштував проти себе вождів підлеглих племен. Предводитель племені шан — Тан повстав проти тирана, переміг його і об'єднав Тянь-ся під своєю владою, за що його стали називати Чен-Тан («Тан-творець»). Чен-Тан (1600-1554 рр. до н.е.) заснував нову правлячу династію — Шан, яка в традиційній історіографії також називається Інь (в джерелах назви Інь і Шан зустрічаються разом і нерідко заміняють одна одну).

Правління династії Шан-Інь (1600-1027 рр. до н.е.). За повідомленням Сима Цяня, плем'я шан неодноразово (за деякими підрахунками — не менше восьми разів) переміщалось з заходу на схід по Середньокитайській рівнині, що говорить про його напівкочовий спосіб життя і значну роль скотарства.

Пань Ген (1327-1300 рр. до н.е.). Останнє переселення шанців відбулось за правителя Пань Гена, який зробив столицею своєї держави «Велике місто Шан» або «Небесне місто Шан» (локалізується біля суч. села Сяотунь в повіті Аньян провінції Хенань). Шанський предводитель мав надзвичайні військові повноваження і називався ваном (термін ван згодом став титулом царя, який також виконував функції верховного жерця). Хоч територія Шан-Інь обмежувалась районом, примикаючим до столиці, що дає змогу окреслити його як місто-

державу, шанські вани здійснювали військові походи, грабували і обкладали даниною доволі віддалені землі, населені різними етносами.

Сяо-і (1278-1251 рр. до н.е.). В кінці царювання вана Сяо-і вождь західних племен — Гун-гун Даньфу переселився в місцевість Ци (суч. повіт Цишань провінції Шеньсі) і назвав це своє нове володіння царством Чжоу. Так на кордонах Шан-Інь з'явився противник, що пізніше її підкорив.

У-Дін (1251-1192 рр. до н.е.). Найбільшої могутності Шан-Інь досягла за вана У-Діна, який регулярно здійснював військові експедиції в басейни Хуанхе і середньої течії Янцзи (суч. провінція Сичуань), причому найбільшу з них (13 тис. війська) очолила його дружина — Фу Хао, яка була ще і правителькою однієї з областей. Про багатство і силу держави Шан-Інь свідчать цілий ряд багатих поховань, серед них і гробниця Фу Хао.

Занепад Шан-Інь (1124-1027 рр. до н.е.). За У-і, Тай-діна і Ді-і, що правили в 1124-1081 рр. до н.е., разом з швидким суспільним прогресом і зростанням чисельності населення, різко загострилось протистояння ванської влади і родової знатті. Спроби останнього шанського вана — Ді-сіня (1059-1027 рр. до н.е.) стабілізувати ситуацію успіху не мали і держава Шан-Інь пала під ударами західного сусіда — племен чжоу і їх союзників.

«Велике місто Шан». Центром держави Шан-Інь було відкрите в окрузі Аньян (суч. провінція Хенань) велике протоміське поселення з рештками убогих землянок, подібних до неолітичних жител, і фундаментами великих будівель з бронзовими основами колон. В межах поселення виявлені ливарні майстерні і печі. Неподалік нього знаходився некрополь з численними простими могилами, позбавленими зброї і бронзового начиння, і кількома величезними підземними усипальницями, що нагадують усічені піраміди, обернені вгору основою. Посередині кожної зі сторін цих споруд до похоронної камери спускається широка під'їзна дорога. Самі камери заповнені коштовним начинням, зброєю, прикрасами, нефритом і золотом. В цих могилах знайдено сотні скелетів умертвлених людей, а поруч — цілі поля поховань обезголовлених рабів із зв'язаними за спиною руками і ями з тисячами їх відрубаних голів; тут же поховані колісниці з конями і візниками. Дві подібні усипальниці також були знайдені біля м. Іду (п-ів Шаньдун) — з десятками похованих разом людей і захороненнями коней і колісниць, з іменними бронзовими сокирами — регаліями влади, які належали, очевидно, місцевому вождю. Там же виявлені і могили середнього розміру з кількома умертвленими рабами. В одному такому похованні недалеко Хуаппі (обл. Хубей) біля могили небіжчика в подвійній дерев'яній різьбленій труні знаходилось понад 60 предметів, серед них бронзова зброя і начиння, і тут же — три людські скелети.

В порівнянні з іншими суспільствами Ранньої Стародавності кидається в очі масштабність людських жертвоприношень в суспільстві Шан. Однак, різниця полягає тільки в тому, що близькосхідні воєначальники просто вбивали полонених відразу після битви, а шанські ненадовго залишали їх живими і перетворювали звичайну для цієї епохи різанину в релігійний ритуал. Причина ж в обох випадках була однакова: нездатність панівного класу використати великі маси полонених в процесі виробництва в силу його нерозвиненості.

Виникнення писемності. Розвиток суспільного життя шан-іньців привів до появи зачатків писемності, яка спочатку використовувалась для цілей культу. Ця писемність була примітивною, в основному піктографічного характеру, в якій зображення сильно схематизовані (на шанській бронзі збереглись знаки-малюнки ще простішої форми письма). Згідно характеру давньокитайської мови, в якій граматичні співвідношення виражались не префіксами і суфіксами, а майже винятково порядком розташування основ, давньокитайське письмо складається з ідеографічних знаків в прямому або переносному значенні — чисто фонетичні (складові) знаки тут не виробились. Зате, наприклад, можна було до знака «серце», що позначає різні поняття, пов'язані з почуттями, додати «ребусний» знак «вранішнього сонця», який може читатись «бак» («білий)», і тим самим надати одержаній комбінації «серце + білий» значення «па» («боятись»).

Утворення і збереження цієї дуже складної системи писемності пояснюється особливостями китайської мови: односкладові слова не розчленовувались на морфологічні елементи з окремих фонем, тому китайська писемність не пішла шляхом створення буквених (алфавітних) позначень. Чисто складова писемність не дозволила б розрізняти на письмі численні омофони (слова, що звучать однаково, але пишуться по-різному і мають різні значення) китайської мови (в усному мовленні для цього використовувались музичні тони). Китайський письмовий знак повинен був відповідати тільки одному односкладовому слову. Натомість в сяотунських надписах ще відсутні знаки, що фіксують конкретне звучання мови — вони були мнемонічними (нагадувальними) і ідеографічними (понятійними), тобто передавали поняття незалежно від звучання відповідного слова.

Цзягувень (XIV—XI ст. до н.е.). Безпосередні дані про суспільство Шан-Інь дають цзягувень («ворожильні надписи») — іерогліфічні надписи на кістках жертовних тварин і панцирах черепах, фіксуючі результати ворожінь.

Відкриття цзягувень. Перші їх зразки в 1899 р. виявили китайські вчені Лю Теюнь (1857-1909 рр.) і Ван І-жун в селі Сяотунь в окрузі Аньян: їх продавали в місцевій аптеці під виглядом «зубів дракона». Всього розкопками було виявлено понад 100 тис. цзягувень, з яких бл. 50 тис. опубліковано. Датуються «ворожильні надписи» (або Іньский оракул) XIV—XI ст. до н.е.

Остеопластромантія. Подібний різновид ворожіння називається остеопластромантія і відбувався він наступним чином. На лопаткових кістках тварин або панцирах черепах видовбували заглиблення, а потім обпалювали, і за утвореними тріщинами жрець (слід думати, сам ван) визначав відповідь божества на задане питання: про успіх майбутньої війни або полювання, про сільськогосподарські роботи і дощ, про містобудування і людські жертвоприношення богам і духам предків вана і т.п. Наприклад, надписів про масові жертвоприношення людей виявлено понад 2 тис. На кістці або черепашачому панцирі біля «священної» тріщини видряпува-

вся зміст питання і відповіді-віщування, ставилась дата ворожіння, іноді наносився запис про те, чи пророкування здійснилось.

Ворожіння, що здійснювались останнього дня кожної десятиденки, обмежувались єдиним питанням: «Чи протягом [наступної] декади не буде лиха?» Записи наносились на одну і ту ж саму кістку до повного заповнення її вільного простору, причому розрив між першим і останнім міг складати більше двох місяців. Характер питань свідчить про те, що ворожіння в період Шан-Інь стало важливим державним інститутом.

Інь і Шан. Хоча сяотунські надписи важкі для розуміння (термінологія ворожінь містить багато незрозумілих, в тому числі магічних, позначень, соціальних і політичних термінів тощо), однак, дають змогу реконструювати деякі суттєві риси шанського суспільства.

Військовим вождем, верховним жерцем і організатором виробництва «суспільства ворожильних кісток» був правитель «Великого міста Шан» — ван. Саме від його імені часто задаються питання ворожбитам, переважно він же тлумачить відповіді божества. Ці питання стосуються численних «і» («міст») і «фан» (общинних об'єднань). Серед них виділяються «Шан і» («місто Шан»), «да і Шан» («велике місто Шан»), «чжун Шан» («центральний Шан»), просто «Шан» як топонім і етнонім. Це свідчить про те, що місцезнаходження оракула (тобто стародавнього «міста» останньої третини II тис. до н.е., в межах якого він був знайдений), не було ні резиденцією вана області Шан, ні політичним центром того об'єднання, яке він очолював. Судячи з літературних пам'ятників, оракульний центр мав назву «Інь». Це пояснює, чому терміну «Інь», хоча він дав назву цілому періоду історії Стародавнього Китаю («Іньський Китай»), в жодному цзягувень не виявлено: при зверненні до оракула, назва якого була загальновідома, не було потреби називати його на ім'я (втім, могло мати місце і табуювання назви оракула). Можливо, що Інь було також самоназвою племені або союзу племен в басейні Хуанхе. Натомість назва «Шан» зустрічається і в сяотунських надписах, і в наративних пам'ятниках як позначення політичного об'єднання і його політичного центру, а також як етнонім і топонім, ототожнюючись з «династією Інь» і будучи її другим рівноцінним найменуванням.

Суспільно-економічний розвиток. Шан-іньське суспільство за своїм розвитком перебувало на грані енеоліту і бронзового віку. Поселення характеризуються стабільною осілістю. Відбувся другий великий суспільний поділ праці (на землеробів і спеціалізованих ремісників). Землеробські знаряддя праці все ще залишались неолітичними. Основна частина питань до оракула стосується перспектив врожаю, що вказує на велике значення землеробства для «суспільства цзягувень», яке включало в себе не тільки шанців (надписи донесли до нас десятки етнонімів, в тому числі і чжоу — майбутніх завойовників шанців).

Рослинництво і зародження іригації. Як і луншаньці, шан-іньці обробляли сорго (гаолян), ячмінь, різні види пшениці, чумúзу, просо, пáйзу, різновид конопель з їстівними зернами. Рис, очевидно, був тільки суходільний, тому що іригації ще не існувало і врожай цілком залежав від дощу (про це є прямі свідчення ворожильних надписів). Крім невеликих дренажних канав, відомих ще за розкопками ранньоіньського городища біля Чженчжоу (Хенань), жодних слідів штучного зрошення в поясі родючих долин басейну Хуанхе другої пол. II тис. до н.е. не знайдено. Основний принцип існуючих гідротехнічних заходів полягав у регулюванні стоку рік за допомогою водовідвідних проток. При розкопках під Аньяном була виявлена система меридіональних каналів 40-70 см шириною, бл. 120 см глибиною при максимальній довжині 60 м.

Крім злаків були відомі різні садово-городні культури, вирощувались шовковичні дерева для розведення шовкопряда. Поряд з полотном виготовлялись шовкові тканини. Цим займались тільки жінки. Статевий поділ праці був дуже чітким.

Тваринництво. Немаловажну роль в житті «суспільства цзягувень» відігравало скотарство. Розведення биків, овець і запряжних коней для колісниць було важливим заняттям. Одноразові жертвоприношення великої рогатої худоби сягали сотень голів (часто 300-400). У цзягувень вживались спеціальні знаки для позначення жертвоприношення «ста биків», «ста свиней», «десятка свиней», «десятка баранів», «десятка білих свиней». Конфлікти через пасовища були однією з причин воєн шанців з сусідами.

Мисливство. Про важливе значення полювання говорить переважання тваринних орнаментальних мотивів і сюжетних композицій на шанській бронзі — ритуальних посудинах і зброї. Вражає реалістичність зображення звірів, про що можна судити за бронзовими ємностями у формі тигра, слона, носорога, буйвола, сови і т.п. Флора і фауна басейну Хуанхе відрізнялись в ті часи винятковим багатством і різноманіттям. Тут росли верба, в'яз, дика слива і груша, каштан, кедрова сосна і кипарис. Низькорослі ліси і болота Північного Китаю буяли птахами, рибою, великою і дрібною дичиною. В районі Аньяна знайдені кістки оленів, тигрів, ведмедів, барсів, носорогів, буйволів, пантер, антилоп, слонів, кабанів, тапірів, мавп, лисиць, вовків, борсуків і зайців. Надписи говорять про великі облавні полювання, причому забиті олені і кабани рахувались на «десятки». Одноразова здобич оленів, наприклад, могла перевищувати 300 особин. Під час одного зі звичайних полювань були добуті «164 вовка, 40 оленів і 1 тигр». Полювання мали колективний характер, в них брало участь все доросле населення.

Ремесло. Існували досить великі ремісничі майстерні мідників, кісткорізів, каменотесів, гончарів, столярів і ін., знайдені як у районі Аньяна, так і в інших ранньоміських поселеннях, зокрема біля м. Лоян, Чженчжоу (Хенань) і Цинцзян (Цзянсі). Одержало розвиток монументальне будівництво, і зокрема містобудування; останнє було однією з важливих функцій вана, який для цього повинен був мати в своєму розпорядженні досить великі матеріальні і людські ресурси.

Однак, найголовнішим ремісничим виробництвом було бронзоливарне. З бронзи виготовляли все ритуальне начиння, предмети озброєння, деталі колісниць і частково знаряддя праці. Був знайдений цілий квартал шань-

ких металургів з залишками їх жител і цвинтарем, де ливарний інвентар складав характерну рису поховань. Про справжній професіоналізм ремісників і високе мистецтво виготовлення сплавів бронзи свідчать знахідки різноманітних за формою і складних за технікою лиття (із застосуванням різноманітних форм і лиття за восковими моделями) ритуальних посудин, окремі екземпляри яких досягали ваги більше 875 кг. Очевидно, спочатку шанці були хранителями секретів ливарного мистецтва і монополістами бронзоливарної справи в Китаї. Ритуальне начиння, імовірно, виготовлялось для дому вана і храмів. З надписів відомо про існування спеціальної категорії «вангунів» (ремісників вана), а також «гунченів», «діченів» (храмових ремісників). Інші ремісники — «вогуни», «гуни», «догуни» — працювали на общину.

Торгівля. Знак «Шан» також передає поняття «торгівля, торгувати»; ймовірно навіть, що це не первісне його значення, а похідне — від зображення якихось виробів шанців, швидше за все бронзових. Слід думати, такий розвиток значення ієрогліфа вказує на особливі функції шанців як посередників у міжобщинному і міжплемінному обміні; ці функції могли сприяти їх вивищенню серед інших ранньоміських суспільств басейну середньої і нижньої течії Хуанхе. Разом з тим, торгівля була розвинена ще слабко і мала міновий характер, але все-таки існував загальнопоширений засіб платежу — черепашки каурі. Ходіння мали як природні черепашки, так і їх бронзові імітації.

Війна, культ, людські жертвоприношення. Втім, основною формою «міжобщинного обміну» на невелику відстань була не торгівля, а загарбання — самий примітивний, хижацький спосіб міжнародних зв'язків. Війна стала нормою життя шанського суспільства. Цзягувень говорять про постійні грабіжницькі військові походи, головною метою яких було не присвоєння територій, а захоплення здобичі — худоби, зерна і особливо полонених (згідно одного з надписів було захоплено 1656 чоловік) для масового жертвоприношення богам і предкам — до п'ятисот чоловік одночасно. Звичайно вбивали полонених-чоловіків; часто на них спеціально полювали. Знак «фа» означав одночасно і «військовий похід», і «людське жертвоприношення» і складався з зображення сокири, що відтинає голову людині. Зокрема, цей знак вжитий в надписі на одному з черепків: «Предку І принести в фа (жертву) [захопленого]... бо (вождя-старійшину) женьфанів».

Жертвоприношення духам предків ванів, духу Землі і ін. надприродним силам складало основу культу жителів шанських міст і вважалось ними одним з найголовніших занять. «Ворожили: чи принести в жертву біля вівтаря Землі (ту ше) людей з племені цян?» — подібних надписів немало на ворожильних кістках. Особливого розвитку у шанців набув культ гір і рік: імена гірських і річкових богів на ворожильних кістках обчислюються багатьма десятками.

Використання праці військовополонених. Масові захоронення і жертвоприношення полонених, як правило, вказують на те, що їх праця як рабська не знаходила ще значного застосування в господарстві. Однак є дані про використання полонених цянів у полюванні і скотарстві. Військовополонені спорадично використовувались на важких одноразових роботах (при спорудженні величезних гробниць, ліквідації наслідків повеней, будівництві міст, під час весняних землеробських робіт). В цьому випадку вони брали участь в колективних обрядах родючості і лише потім умертвлялись згідно ритуалу. Серед надписів є, наприклад, такий: «Ван повелів численним цянам здійснити обряд родючості на полях».

Союз міст Шан і відносини з сусідніми племенами. «Місто Шан» очолювало військовий союз, що об'єднував ряд інших ранньоміських суспільств, очевидно зобов'язаних йому військовою допомогою. З цих суспільств воно час від часу стягувало данину, а в разі непокори йшло на них каральним походом; але бувало, що такі міста самі нападали на шанців. Центральне місце, яке шанці займали в цьому союзі, одержало вираз в їх особливій назві — Чжун Шан (Центральний Шан). Цзягувень відображають концепцію Всесвіту, орієнтованого за чотирма сторонами світу з Чжун Шан як центром світобудови.

Союз міст Шан був оточений ворожими племенами, з якими велись постійні війни заради захоплення полонених. Агресивність шанців викликала відповідні дії племен, що постійно загрожували шанським містам. Спочатку особливо напруженими і частими були війни з тібето-бірманським плем'ям цянів на заході. Великою тривогою перейняті питання до оракула: «Чи дійде ворог до великого міста Шан?» Боротьба з сусідніми племенами досягла крайнього напруження в кін. XII ст. до н.е., коли особливо сильним став напір племен на південному сході, де теж знаходились міста-общини «шанського» типу. Це не значить, що вони входили до якоїсь «шанської імперії»: скоріше, це були самостійні міста-держави, хоча вони і могли періодично залежати від Шан і платити йому данину. Тут, у басейні р. Хуай, жили численні і войовничі племена женьфан. Зрештою, затяжні війни з женьфанами і іншими ворожими племенами і містами послабили шанців і стали однією з причин їх загибелі, яка, однак, прийшла з протилежної сторони — в XI ст. до н.е. шанці були наголову розбиті чжоусцями, які вже давно загрожували їм і вторглись із заходу.

Вансько-храмове господарство і категорії трудового населення. Основним осередком господарського життя шан-іньців були великосімейні общини, що групувались між собою за родовою і територіальною ознакою. Створюється і ванське господарство, яке виростало з общинно-родових господарств і було ще тісно зв'язане з общиною; воно обслуговувалось, очевидно, по черзі всім населенням. Втім, були і постійні працівники — вансько-храмовий персонал, що складався значною мірою з нешанців за походженням. В цьому відношенні цікава категорія «сан» («втрачені», «втікачі»), якими розпоряджались сам ван і посадові особи «я» (храмові начальники). Це були люди з сусідніх общин, які шукали притулку у вана і в храмі. Серед них могли бути і молодші родичі зі складу збіднілих общинних колективів.

Польові роботи у вансько-храмовому господарстві очолювались самим ваном. Виробнича функція вождя-жерця (попередника вана) відображена в образі міфологічного предка Шеньпуна Ши, який зображується здійснюючим землеробські обряди. Участь в них общинників розглядалась не як тяглова служба населення, а як частина ритуально-магічного ритуалу, що забезпечує родючість на всіх полях країни. Роботи на полях вана здійснювались за велінням оракула і в строки, призначувані оракулом. Крім «чжунів» або «чжунженів» (общинників, що призивались на роботу) в господарстві вана працювали «чені» (постійний персонал) — можливо, невільники. Всі вони були зайняті сільськогосподарськими роботами під керівництвом вана або підпорядкованих йому довірених осіб — «сяоченів», «я» тощо. Роботи на полях вана здійснювались казенними знаряддями, про що свідчать знахідки складів кам'яних серпів і інших землеробських знарядь праці під Аньяном, поруч з храмом предків вана, де і знаходились храмові поля.

Одні дослідники вважають «чжунженів» рабами, інші — вільними. Втім, знак «чжун» також виступав не як соціальний термін, а як позначення всього чоловічого населення певної вікової групи, свого роду «виробничників» суспільства. Разом з тим, «чжуни» мали відношення не тільки до господарства вана, а «чені», «сяочені», «дочені» і ін. були зв'язані тільки з ваном. Серед «ченів» також були особи різних статусів: і підневільні трудівники типу рабів, і посадові особи («сяочені»), які за певних обставин ставились над «чжунами» (общинниками) як їх начальники (наприклад, на період виконання ними польових робіт на дім вана), і особиста варта — «дочені» (військова дружина вана). «Чені» відрізнялись від общинників-«чжунів» як ті, що перебувають поза общинним сектором, назавжди зв'язані з ваном і особисто йому підвладні. До того ж «чені», скоріш за все, були нешанцями за походженням. «Чжуни» ж виступали в подвійній якості: вони мали відношення і до колективного господарства своєї общини, і до господарства вана.

Оранка здійснювалась одночасно сотнями і тисячами людей. «Чи слід залучити до польових робіт три тисячі людей?» — гласить одне з питань до оракула. Обробка землі здійснювалась, як правило, дерев'яними знаряддями: ціпком-бороною, кілком-саджалкою, двозубою мотикою, в кращому випадку дерев'яною сохою-плугом з використанням тяглової людської сили («оу-ген»). Частина дослідників вважає, що «оу-ген» (шанський спосіб «спареної оранки») означав таку обробку полів, за якої один з працюючих кілком-саджалкою робив заглиблення в землі, а другий кидав в нього зерно і засипав землею, що символізувало магічний акт запліднення і було частиною обряду оранки і сівби як священнодійства. Ця праця була дуже трудомісткою, вимагала великої кількості людей. Існував навіть особливий термін для поняття «єднання спільних сил». Відоме ворожіння про «велике повеління вана чжунженям», яке наказує «спільно» займатись польовими роботами.

Військо. Озброєнням шан-іньців були різного виду луки, кинджал, спис, сокира, шолом, щит, панцир. Основу військової могутності вана складали «дочені» (дружинники) — воїни на колісницях з кінною запряжкою — легких чотири- або двоколісних візках (18, 22 або 26 спиць в колесі) з дишлом, квадратним або прямокутним кузовом з шириною колісного ходу в 3 м. Екіпаж колісниці складався з трьох чоловік: спереду посередині розташовувався візник, ліворуч — лучник, праворуч — списоносець.

Зародження майнової і соціальної нерівності. Першим обов'язком вана було предводительство на війні і на полюванні. Війни посилювали владу вана і інших воєначальників, в руках яких нагромаджувались значні матеріальні ресурси. Але всередині споріднено-сусідської общини з колективним розподілом багатіють і убожіють не індивідууми, а великосімейні общини. У шан-іньців виділялись багаті і знатні роди, де всередині покоління, а потім за генеалогічним спорідненням успадковувались вищі посади, в першу чергу посада вана; були роди, що успадковували жрецькі обов'язки. В основі нерівності соціальної лежала майнова нерівність. Рабство вже з'явилось і відігравало важливу роль. Виявлені не тільки великі «царські», але і інші могили, де разом з паном поховано кілька його рабів — свідчення зародження приватної власності на рабів.

Общинне самоврядування і влада вана. Аналіз цзягувень дає можливість припустити, що влада вана була обмежена радою. Спогад про залежність влади шанського вана від общинного самоврядування — народних зборів і ради старійшин — зберегла епічна традиція, зафіксована в «Шу цзин» — найдавнішому зводі історичних переказів. Затвердження ж виборних військових предводителів і глав ради старійшин («хоу», «бо») нешанських общин — «фанів», що перебували в сфері гегемонії Шан, — відбувалось з санкції шан-іньського вана. Земля була в спільній власності окремих територіальних общин: коли мова йде про врожай, надписи завжди вживають тільки узагальнюючі етноніми або етнікони — прізвиська, що даються за місцем походження. Однак, всередині цих общин повинні були існувати як власники засобів виробництва окремі великосімейні колективи.

Влада вана ще не усвідомлювалась як така, що відірвалась від народу і стала над общиною. Незважаючи на виділення військової і жрецької знаті, ван уособлював єдність колективу і виступав як ставленик общин, що представляє перед богами загальні інтереси, що клопоче через своїх померлих предків, зарахованих до богів, за общину і забезпечує господарське благополуччя країни в якості вождя-жерця, відповідального за родючість природи.

Вищі посадові особи. Немає даних про те, що земельні територіальні загарбання були метою військових походів. Слід думати, що «сяочені» — члени управлінського апарату, що поступово складався в урядово-храмовому секторі, за свою службу ні наділів, ні рабів не одержували і свого господарства не вели, а утримувались за рахунок натуральних видач. Це робить зрозумілими постійні питання вана до оракула за формою: «Чи збере врожай община [така-то] в достатній кількості?» Очевидно, з цих підвладних вану общин шан-іньці одержували данину продуктами сільського господарства.

Особливого терміну для позначення соціальної категорії високопоставлених осіб не було, але серед наближених вана такими ставали його довірені особи з числа «я», «лі», «бу», «ши», «інь», а серед общинників — голови общинних колективів «хоу» і «бо». В ознаменування перемоги над ворожою общиною ван нерідко приносив її вождів в жертву своїм предкам. Так були принесені в жертву за велінням оракула «три общинних вожді — бо (старійшини) цянів».

Становище жінки. Захоплених в походах жінок поневолювали, але не вбивали, а залишали в господарстві. В ту епоху вони не вважались «слабкою статтю». В ряді важливих видів виробничої діяльності — мотичному землеробстві, гончарній справі, ткацтві, шовківництві, виноробстві і пивоварстві (найважливіших статтях ритуалу жертвоприношення) — вони були основною робочою силою. Не на останньому місці були жінки і в загінному полюванні, і на війні, прийоми якої мало відрізнялись від мисливських. Це пояснює збереження почесного становища жінки в шанському суспільстві. Судячи з того, що в одній з великих могил в районі Аньяна жінка похована разом з великим бронзовим списом, жінки бували і військовими вождями, і предводителями на полюванні. Про це ж свідчать і цзягувень; один з надписів повідомляє про воїтельку Фу Хао — дружину вана У-Діна (1251-1192 рр. до н.е.), що командувала 13-тис. армією.

Про колективний обряд, що регулярно здійснювався після закінчення певного календарного циклу, можливо, обряд типу «священного шлюбу», свідчать надписи з архіву особливого оракула, де ворожбитами були жінки і де не знайдено надписів, пов'язаних з ваном. В них одержав відображення обряд родючості, пов'язаний з магією викликання дощу. Цей обряд включав масові людські жертвоприношення Прародительці Ген («Сьомій»).

В надписах нерідко згадуються дружини ванів, що очевидно були верховними жрицями. Судячи з надписів, в них було своє землеробське господарство і навіть свої збройні сили. Верховними жрицями могли бути матері, сестри вана, дружини братів матері вана. Жертвоприношення жіночим предкам роду вана — очевидно, як верховним правителькам-жрицям — здійснювались незалежно від жертв їх чоловікам. Про це свідчать цзягувень. На думку деяких дослідників, в надписах зустрічається і титул «великої жриці-вождя».

В цьому відношенні дуже цікава розкопана біля Аньяна одна з найбагатших могил, що належала «Пані Хао» («Державній праматері Восьмій»). В могилі виявлено до півтори тисячі виробів з бронзи, нефриту, слонової кістки, серед них численні фігурки людей, судячи з їх одягу і зовнішнього вигляду, різного соціального стану і етнічної належності; в ній же поховано і 16 умертвлених чоловіків, жінок і дітей. Величезна кількість (до 200!) ритуальних посудин, серед них два велетенських квадратних парних чани вагою по 117,5 кг кожний, з іменним надписом, бронзові дзеркала (найдавніші із знайдених на території Китаю), різні музичні інструменти культового призначення якби вказують на жрецькі функції похованої високої особи. Багато різноманітної зброї говорить про військові обов'язки покійної «праматері», а 6000 каурі — про колосальне багатство «правительки».

Цікаво, що і найбільший зі знайдених під Аньяном бронзових ритуальних казанів вагою понад 875 кг також постачений надписом, що свідчить про його належність високій особі — «Праматері П'ятій», слід думати, також верховній правительці-жриці. Ряд вчених вважає, що і «Прамати П'ята» і «Прамати Восьма» були дружинами іньських ванів.

Система споріднення. В «суспільстві цзягувень» присутні елементи стародавніх родових уявлень, зокрема, розвинутий культ богині родючості, Великих і Високих Прародительок; їм приносять багаті людські жертви, для чого на чолі з шанським ваном спеціально споряджаються військові експедиції (найчастіше проти племені цянів). Посада вана успадковувалась не від батька до сина, але від одного брата до іншого або від дядька до племінника, причому правило генеалогічного старшинства всередині покоління ще не встановилось міцно. Численні записи про жертвоприношення «багатьом батькам» і «багатьом матерям» вана. Про архаїчність шанського суспільства свідчать уживані в надписах терміни споріднення, зв'язані з шлюбно-віковими класами, а також з нерозчленованістю термінів споріднення всередині покоління і з обов'язковим кроскузенним шлюбом двох екзогамних дуально-споріднених груп. Лише поступово посада вана стала передаватись в межах покоління, а саме від старшого брата до молодшого. Тільки при двох останніх шанських ванах з'явилось спадкування цієї посади від батька до сина, що говорить про торжество патріархального принципу.

Міжнародні контакти держави Шан-Інь. Слід нагадати, що первинні вогнища утворення класового суспільства в Китаї не тільки більш ніж на 3500 км віддалені від території найближчої цивілізації — Хараппської, але і відгороджені від неї, як і від інших районів Азії, найбільшими в світі пустинями і майже непрохідними гірськими масивами. Не підлягає сумніву, що Китай, настільки важко досяжний для цивілізацій Західної Азії, в той час ще не зазнавав жодного впливу інших класових суспільств, а розвивався цілком самостійно за загальними історичними законами. Самостійний, в основному, розвиток шан-іньського ремесла доводиться безсумнівною наступністю місцевих культур, починаючи з неолітичних, а також високими технологічними досягненнями луншаньської керамічної культури, носії якої досягли уміння доводити температуру керамічного випалу до точок плавлення міді і бронзи. Це не значить, що суспільство Стародавнього Китаю розвивалось в повній ізоляції: існували досить далекі і розгалужені торговельні зв'язки з іншими народами. Як і інші суспільства, воно не могло існувати без міжнародного обміну.

Середня течія Хуанхе знаходиться на перехресті доріг, що вели на північ і на північний захід — до монгольських степів і оазисів Центральної Азії і на південь — до долини Янцзи. Цей регіон і в епоху Шан був передусім зв'язаний з Південним Китаєм і країнами Південно-Східної Азії. Гігантські черепахи доставлялись від племен долини Янцзи. Черепашки каурі, що використовувались як примітивні «гроші», могли привозитись з Бірми.

З півдня ж надходило олово у вигляді злитків для бронзового лиття. Як показали дослідження, в Південно-Східній Азії знаходився «олов'яний пояс», що тягся через Південний Китай, Бірму, Таїланд і Малайю. Перша бронза в цьому районі датується рубежем IV—III тис. до н.е.

Вплив йшов і з оазисів Центральної Азії. Для окремих форм шанської кераміки відомі паралелі в Джемдет-наср і Мохенджо-Даро. Аньянські нефрити завезені з Центральної Азії. Деякі зооморфні орнаменти нагадують месопотамські: сплетені хвостами змії, тигри і інші звірі, що протистоять один одному. Археологічні дані вказують на надходження, очевидно за посередництвом степових племен, товарів з Сіньцзяну (Східний Туркестан) і Сибіру. Хто здійснював торгівлю, неясно, але нею, безсумнівно, багато в чому пояснюється примітивне багатство «міського» суспільства Шан.

Релігійні уявлення шан-іньців. Дуже велика залежність стародавніх людей від некерованої стихії, фактичне безсилля перед нею, стало основою виникнення уявлення про можливість магічного впливу на природні явища і стимулювало розвиток ритуального начала. В басейні Хуанхе неперіодичність дощів, від яких в основному залежало богарне землеробство, а також катастрофічні розливи Жовтої ріки, яка в ті часи протікала недалеко від м. Аньяна, визначили посилення жрецьких функцій вана. Запаси вансько-храмового господарства були важливим страховим, обмінним, насінним і жертовним фондом шанської общини, який рятував населення під час нещасть і неврожаїв. Обряди розглядались як найважливіший засіб забезпечення благополуччя общини. В ритуальних бенкетах, що супроводжував жертвоприношення, під час яких відбувалось заклання 300-400 биків відразу, брало участь все доросле населення, яке нараховувалось тисячами. Ван як верховний жрець виступав основним подателем м'ясної їжі, що матеріально підкріплювало його престиж і авторитет. Тут обряд жертвоприношення виступає і як колективна форма споживання продуктів харчування при колективній формі праці: принесені в жертву тварини були в певні періоди єдиним джерелом м'ясної їжі для широких кіл населення, яке брало участь в жертовних ритуалах. Вражає, що ледь чи не всі життєві блага шан-іньців (домашні тварини, бронзове начиння і зброя, колісниці і коштовні черепашки каурі, золото і нефрит, сільськогосподарська продукція, велика і дрібна дичина, військовополонені) настільки безоглядно розтрачувались при жертвоприношеннях богам і предкам, а також при похоронах правителів і знатних осіб. Розкопки біля Аньяна, Хуаньі (Хубей), Сюйчжоу (Цзянсу), а також в Іду (Шаньдун), де виявлено дві величезні могили з безліччю похованих людських жертв, є яскравим тому свідченням. Слід думати, що в умовах збагачення окремих родів і знатних сімей це масове знищення не тільки вважалось за таке, що приносить їм славу, але і приводило до згладжування крайніх полюсів виникаючої і прогресуючої майнової нерівності. Немає сумніву, що цей «справедливий перерозподіл багатств» приписувався світобудівничій функції вана.

Своєрідна релігія шанців складалась з трьох головних елементів. На самому верху світобудови розміщався Шан-Ді — верховне божество, що управляло природою і життям людей. Саме від нього залежала доля всієї держави, успіх військових походів і полювання, врожай і погода, будівництво міста і палацу, сприятливі пологи дружини правителя, здоров'я його самого і т.д. Нижче нього перебували численні духи природи, причому духа-«опікуна» мали не тільки ліс, але і окремі дерева, гори, ріки, «Вранішнє сонце», «Вечірнє сонце», взагалі все, що оточувало людей. Багато з них були божествами підвладних племен.

Ближче за все до людини знаходились душі її предків: в них питались поради, їх просили про допомогу, їм приносили жертви, включаючи і людські. Про різноманітність жертвоприношень говорить той факт, що на ворожильних кістках зустрічається більше 130 знаків, що позначали їх назви. Свідчення про них містять багато ворожильних надписів, наприклад: «Чи принести вану жертву предку Землі, предку Носорогу, предку Ріці і предку Пагорбу?» або «Чи здійснити жертвоприношення в малому храмі предків?» До цього часу культ предків вже стабілізувався, одержав інституційне оформлення і відправлявся в спеціальних приміщеннях.

Особливості релігійних уявлень шан-іньців обумовлювались ототожненням влади з магічною силою роду. Божества сприймались як люди, що перейшли до потойбічного світу, де зайняли своє місце в клановій генеалогії і потребували, як люди цього світу, харчування і турботи з боку живучих. Культ предків, і передусім царських предків, був осередком всього суспільного життя в шанській державі. Шанський ван був одночасно первосвящеником. Тільки він, «єдина (або перша) людина», як він себе називав, міг звертатись до божественних покровителів шан-іньців і особисто відправляв необхідні для цього ритуали. Найбільш тісні відносини він підтримував з близькими предками, названими у ворожильних надписах по іменах; їм він приносив найбагатші жертви. Піраміду царського клану увінчував першопредок і верховне божество — Шан-ді. Обряди приношення жертв Шан-ді здійснювались нечасто і не відрізнялись пишністю, з чого можна зрозуміти, що шанський ван вважав за можливе впливати на верховне божество в основному через нижні ступіні пантеону. Це також свідчення архаїзму шанської релігії (для ранніх общинних релігій багатьох народів світу характерне уявлення про спочиваюче верховне божество — deus otiosus, яке майже не бере участі в управлінні світобудовою). Згадуються п'ять помічників Шан-ді, що відповідали чотирьом сторонам світу і його центру. Разом з покійними правителями обожнювались їх дружини.

В кожної общинної округи, що входила в культовий союз «суспільства цзягувень», було своє основне божество — «фанді», що володіло даром забезпечувати родючість і вважалось предком і покровителем даної групи населення.

В шанській релігії можна розрізнити немало рис «класичного» шаманізму, характерного для багатьох народів, але особливо розповсюдженого в північній частині Азії і Америки. Шамани і шаманки відігравали важливу роль в царських ритуалах, призиваючи божества. Вони також займались вигнанням пóгані. Шанській культурі

властиві атрибути шаманістських вірувань: барабани, чотириокі маски, роги, що були символами влади (душі мертвих в Стародавньому Китаї також зображувались рогатими). Посередником між світом мертвих і світом живих міг виступати птах, зокрема, ластівка. Династичний міф Шан вів походження шанців від якогось «темного птаха».

Релігія Шан-Інь — породження досить стрункого світогляду. Якщо розглядати архаїчну міфологію і ритуал як прагнення внести порядок в буття і приборкати непідвласну людині реальність, то слід визнати, що в шан-іньській культурі ця мета досягалась засобами саме структурного впорядкування світу за зразком внутрішньо-клановых відносин — впорядкування, яке ставило наріжним каменем не особистісне начало, а порядок, приписуваний суспільству і природі, розташування і функцію речей в системі їх зв'язків. Протиріччя між посиленням формалізації релігійної обрядовості і екстатичним характером шаманістських обрядів згодом викликало кризу шан-іньської ідеології.

3. ПЕРІОД ЗАХІДНОЇ ЧЖОУ (1027-771 рр. до н.е.)

Правління династії Чжоу поділяється на дві епохи — Західної Чжоу (1027-771 рр. до н.е.), дві столиці якої (Фен і Хао) знаходились в західній частині Китаю (біля суч. м. Сіань), і Східної Чжоу (771-221 рр. до н.е.) — епоха політичної роздробленості, зі столицею чжоуського вана в м. Лої (суч. Лоян в провінції Хенань).

Джерела. Найважливіше джерело з епохи Західної Чжоу — цзиньвень — відлиті або вигравірувані надписи на бронзових посудинах для жертвоприношень або музичних ритуальних інструментах. Найчастіше цзиньвень зустрічаються на триніжках для м'яса — «дін», посудинах для зерна — «гуй», дзвонах — «чжун», а також на бронзових посудинах для вина («ю», «цзун», «гу», «цзя») і води («і», «пань», «ху»). На відміну від цзягувень — ворожильних надписів у формі лаконічних питань і відповідей, цзиньвень — це ритуальні надписи, що утворюють закінчений текст. В епоху Західної Чжоу вони розміщувались на дні або внутрішніх стінках посудин; таким чином, при заповненні жертовною їжею або напоєм надписів не було видно, тобто цзиньвень служили засобом комунікації між живими і духами предків (пізніше надписи стали часто виносити на зовнішню сторону матеріального носія, зробивши їх частиною естетичного вигляду останнього).

Цзиньвень, складаючись з різної кількості ієрогліфів (від кількох до 497 на бронзовому триніжку «Мао-гун дін»), є джерелом цінних даних історичного, економічного, юридичного і ін. характеру. Майже в усіх надписах можна виділити три часових шари: минуле (у формі згадування про заслуги предків і вираження пошани до них), сьогодення (інформація про заслуги власника посудини і які він одержав дари від вана) і майбутнє (заклик до наступних поколінь «дітей і онуків», щоб ті своїми вчинками продовжили славні традиції роду). Разом з тим, ці тексти майже не дають свідчень з політичної історії, тому вона не може бути простежена за сучасними епосі джерелами (існує думка, що єдиний достовірний історичний факт періоду Західної Чжоу відноситься до його завершення, а саме до переселення чжоусців на схід в 771 р. до н.е.).

Також важливими джерелами даного періоду є чжоуські літературні твори, які, однак, збереглись в набагато пізніших записах: звід історичних переказів «Шу цзин» і пісенно-поетичний звід«Ши цзин» («Книга пісень»). Останній твір являє собою найцікавіший пам'ятник, будучи зібранням яскравих, живих народних пісень, що відображають життя людей чжоуської епохи.

Певні відомості про епоху містяться в коментарі до хроніки «Чунь цю» — «Цзо чжуань» («Хроніка пана Цзо [Цю-міна]»), «Лі-цзи», «Чжоу-лі», «Мен-цзи» тощо.

Плем'я Чжоу і його посилення. В першій пол. II тис. до н.е. у верхів'ях Хуанхе, на захід від держави Шан-Інь, проживало друге протокитайське плем'я — чжоу, яке займалось скотарством і ранніми формами землеробства. Процес формування його етнічного складу був досить складним. Хоча пізніше чжоусці влились до спільнокитайського етносу, вважається, що спочатку вони відносились за походженням і мовою до тібето-бірманців. В другій пол. II тис. до н.е. чжоусці освоїли технологію бронзи. Спочатку як прародительку свого племені вони шанували Праматір з роду Барана — Цзян Юань. Згодом прабатьком чжоусців визнавався Хоу-цзи — «Правитель-Просо» (або «Владика-Зерно»). Втім, спочатку і Хоу-цзи виступав як жіноче божество — «Мати-Просо».

З сер. II тис. до н.е. почалось повільне просочування чжоусців на схід — на територію, підвладну шан-іньцям. В сер. XIII ст. до н.е. під керівництвом вождя Гун-гуна Дань-фу чжоусці зайняли частину долини р. Вейхе, притоки Хуанхе. Між прибульцями і шан-іньцями почалось суперництво, яке іноді виливалось у відкриті зіткнення. Серед цзягувень зустрічаються такі питання: «Чи не буде лиха з боку Чжоу?» Разом з тим, Чжоу іноді входило в сферу шан-іньського впливу. В «Го юй» («Промовах царств») і літописі «Цзо чжуань» (пам'ятники IV—III ст. до н.е.) збереглись спогади про жертвоприношення шан-іньців і чжоусців одному божеству — Гуню, що говорить про існування їх спільного культового союзу (втім, як видно з «Шу цзин», пізніше чжоусці переосмислили міфологічну спадщину і Гунь трансформувався в негативного персонажа, якого першопредок Шунь вигнав з меж населеного світу).

Втім, знак «чжоу», що означав «розділене на частини поле», зустрічається в цзягувень вкрай рідко, якщо порівняти з безліччю найменувань інших племен, міст і общин, які перебували в постійному контакті з шан-іньцями. Тим не менше, в кін. II тис. до н.е. в Чжоу триває інтенсивний процес класоутворення, прискорений впливом шан-іньської цивілізації. В першу чергу панівний клас ранньочжоуської держави звернув увагу на багаті можливості землеробства на алювіальних землях нижньої течії Хуанхе. Це співпало з послабленням шан-

іньців внаслідок ведення ними виснажливих воєн зі східними племенами, внаслідок чого землі, що оточували Шан, постійно спустошувались.

Переселившись впритул до володінь шан-іньців і до того ж змішуючись з ними етнічно, чжоусці зштовхнулись з переважаючою культурою Шан-Інь і піднялись на нову ступінь свого розвитку. Відбулось те, що пізніше в Середземномор'ї сталось з римлянами, які, завоювавши Елладу, в свою чергу були підкорені її високорозвиненою цивілізацією. Правда, на відміну від еллінів шан-іньці, віддавши чжоусцям свої досягнення, самі потім розчинились в новому суспільстві і припинили етнічне існування. Головними запозиченнями були писемність, структура управління, колісний транспорт, архітектура і прийоми будівництва, календар тощо.

Успішні походи чжоуського вождя Цзи Лі (1124-1095 рр. до н.е.) проти кочівників посилили його авторитет і вплив. З «Чжу шу цзи нянь» («Бамбукові аннали», III—XII ст. н.е.) відомо, що шан-іньці з тривогою стежили за посиленням свого сусіди. Чжоуський правитель Вень-ван (1095-1037 рр. до н.е.) зумів захопити вже всю долину р. Вейхе, почавши загрожувати Шан-Інь. В кінці правління він переніс свою ставку в центральну частину долини — в м. Фен, чим фактично завершив процес формування ранньочжоуської держави. Вень-вану вдалось не тільки консолідувати чжоуське суспільство, але і залучити на свій бік частину шан-іньської знаті (яка побачила в ньому інструмент боротьби з посиленням влади вана) і правителів сусідніх племен, що прагнули звільнитись від шан-іньського контролю і знайти опору в боротьбі зі східними племенами: за переказом, антишанська коаліція об'єднала 800 чжухоу (областей).

Династія Західної Чжоу (1027-771 рр. до н.е.). Завершення боротьби чжоусців з шан-іньцями відбулось в правління сина Вень-вана — У-вана.

У-ван (1037-1025 рр. до н.е.). Новий правитель створив і очолив могутню антишанську коаліцію, до якої увійшли також правителі тібето-бірманських народів Сичуані, хмонгів середньої течії Янцзи і ін. районів. В 1027 р. до н.е. після битви при Муе «Велике місто Шан» було захоплене, його правитель Ді-сінь загинув. На престол був зведений його син У-ген, контроль над правлінням якого стали здійснювати брати У-вана. Західна Чжоу стала самостійною державою і на місце шан-іньської конфедерації міст-общин на чолі з «великим містом Шан» стало ранньодержавне об'єднання в межах нижньої і середньої течії Хуанхе. Чжоуський культ Хоу-цзи («Правителя-Проса») став перетворюватись в загальнодержавний, прийнятий всіма общинами чжоуського об'єднання. Поступово він трансформувався в культ «Верховного божества», Тянь (Неба), і в культ Тянь-цзи (Сина Неба) — чжоуського вана. Про все це в одному з дзиньвень говориться: «У-ван оволодів Шан і укріпився в Чжен-чжоу».

Західне Чжоу з самого початку не було єдиним. За своєю ієрархічною структурою воно найбільше, мабуть, нагадувало Хеттську державу, де царевичі, намісники, підлеглі союзні правителі платили данину табарнасу, але самостійно управляли своїми областями. Після розгрому шан-іньського об'єднання чжоусці переселили «бунтівливих іньців» з місць їх постійного проживання в одну з резиденцій чжоуських правителів. Таких «столиць-палаців» в них було чотири — три з них знаходились в басейні р. Вейхе, основній базі чжоусців, і одна була побудована в басейні р. Лохе. Саме в останній — Чжен-чжоу — були поселені шан-іньці, і їх використовували як трудову силу в царському господарстві. Решта шан-іньців залишились на колишніх місцях, але їх землі були подаровані у володіння родичам і соратникам завойовників, які утворили прошарок знаті — чжухоу. Землі, захоплені чжоусцями в ході їх подальших завоювань, також або передавались у володіння чжоуській знаті, в першу чергу родичам У-вана, і вождям Чу, Ши і ін. союзникам, або залишались в управлінні колишніх правителів і вождів, поставлених тепер під нагляд спеціальних «спостерігачів».

Чжоу-гун (1024-1018 рр. до н.е.) і Чен-ван (1024-1005 рр. до н.е.). Як було показано, У-ван здійснював політику компромісів із знаттю чжоусців, союзників і повалених шан-іньців. Однак, після його смерті в 1025 р. до н.е. почалась боротьба за владу між кількома угрупованнями панівної верхівки, які очолили брати покійного вана. Зрештою, старший брат У-вана — Чжоу-гун підтримав передачу влади його малолітньому сину — Чен-вану і, ставши при ньому регентом, придушив заколот молодших братів — Гуань-шу і Цай-шу.

Під час свого регентства (1024-1018 рр. до н.е.) Чжоу-гун зміг вирішити два найважливіших завдання: завершити ліквідацію Шан-Інь і підкорити владі вана всіх родичів, чим заклав фундамент стабільності держави. Йому ж традиція приписує розпочате попередниками завершення формулювання ряду ідеологічних постулатів (зокрема, категорії Тянь-мін — «Небесного повеління» або «мандату Неба»), що лягли в основу давньокитайського уявлення про основи влади.

Територіально-адміністративний устрій Західної Чжоу. Внаслідок зусиль перших чжоуських правителів устрій держави Чжоу набув наступного вигляду. Крім міст і областей, особисто залежних від вана і його намісників, вона включала «го» — напівсамостійні володіння з числа завойованих чжоусцями територій, виділені для родичів чжоуського дому і соратників вана, а також райони, віддані в управління великим сановникам; всі вони присягали на вірність вану. Спеціальним вищим посадовим особам при дворі було доручено стежити за виконанням правителями «го» — «чжухоу» їх зобов'язань перед чжоуським домом, в тому числі обов'язку ділитись з ваном військовою здобиччю. Таким чином, «го» входили в сферу дії указів вана. Однак, цим також був покладений початок двом протилежним тенденціям — зміцненню і послабленню верховної влади. Якщо перші покоління «чжухоу» («удільних князів») беззастережно підкорялись чжоуському вану, визнаючи його носієм вищої світської і сакральної влади, то згодом почався процес утвердження їх особистої влади на місцях.

Яскраві спогади про посилення військових вождів чжоусців, створення ними могутнього союзу чжухоу (областей) збереглись в епічній традиції, зафіксованій в «Ши цзин» і зводі історичних переказів «Шу цзин». В їх

піснях і переказах звеличуються Вень-ван («цар Прекрасний») і У-ван («цар Войовничий»). Саме Вень-вану чжоуська традиція приписала містичне осягнення Тянь-мін — священної «волі Неба», яка звеліла знищити «місто Шан» (Шан і), а У-вану — виконання цієї божественної «кари» (ге-мін). Натомість ханьська традиція пов'язала з ним створення величезної «Чжоуської імперії», проектуючи на це далеке минуле історичну реальність II—I ст. до н.е., коли утворення імперії Хань зажадало «доказу» її одвічності і божественного походження.

Розквіт Західної Чжоу. Позитивні тенденції розвитку державності Чжоу були реалізовані в правління Канвана (1005-985 рр. до н.е.), Чжао-вана (985-966 рр. до н.е.) і особливо Му-вана (966-928 рр. до н.е.), при якому влада чжоуського правителя досягла свого апогею. Йому традиція приписує складання першого з відомих в Китаї уложень про покарання. З переказу випливає, що суд в найважливіших справах здійснював сам ван, причому від покарань можна було відкупитись, навіть від страти. Однак, після його смерті почались боротьба родової знаті за вплив на вана і одночасно — спроби обмежити його функції ритуальною сферою.

Лі-ван (857-842 рр. до н.е.). Загострення протиріч між ваном і чжухоу почалось в правління Лі-вана і йому, зрештою, довелось покинути столицю. Протягом чотирнадцяти років престол перебував в руках двох гунів-регентів, після чого на нього був зведений син Лі-вана — Сюань-ван.

Сюань-ван (828-781 рр. до н.е.). Врахувавши уроки кризи, новий ван спробував посилити центральну владу, ввівши нову систему оподатковування. Зокрема, став здійснюватись регулярний облік податного населення, а в текстах з'явився спеціальний знак «че» для позначення самого поняття податок.

З іншого боку, замість того, щоб різко обмежити удільну систему, Сюань-ван продовжив традиційну політику чжоуських ванів: при ньому були створені уділи Чжен (який згодом значно посилився) і Шень, що зіграв трагічну роль в долі його сина і спадкоємця — Ю-вана.

Ю-ван (781-771 рр. до н.е.) і падіння Західної Чжоу. Поставивши свою улюблену наложницю вище законної дружини — дочки правителя Шень, Ю-ван викликав невдоволення тестя, який в союзі з сусідніми варварськими племенами вторгся в Цзунчжоу і скинув Ю-вана. Саме після цього син Ю-вана — Пін-ван (онук тільки що згаданого правителя уділу Шень), був змушений в 771 р. до н.е. перенести свою резиденцію в східну столицю, в Лої (Хенань), на чому і закінчився період Західної Чжоу. Землі ж в районі старої столиці Цзунчжоу Пін-ван (771-722 рр. до н.е.) віддав одному з союзників — племені цюаньжунів або жунів (вони були споріднені чжоусцям, але відставали від них в суспільно-економічному розвитку), які на їх базі створили новий уділ Цинь — той самий, що через п'ять століть об'єднав царства чжоуського Китаю в рамках єдиної імперії.

Згідно традиції, в кін. VIII ст. до н.е. в чжоуському Китаї існувало понад 200 *го* (володінь), на чолі яких перебували незалежні правителі, з них 71 *го* було закріплене за членами чжоуського царського роду. Починалась епоха поліцентризму — Східна Чжоу.

Суспільно-політичний і економічний розвиток Західної Чжоу. Судячи з пісень «Ши цзин», природні умови XI—VIII ст. до н.е. ще не дуже відрізнились від попередньої епохи. Болота і низькорослі ліси ще займали значну частину Великої північної рівнини і дичини водилось ще в достатку.

Господарство. Незважаючи на те, що знаряддя праці в землеробстві були такими ж примітивними, як і колись, в цей період відбулось розширення площі орних земель в середній і нижній течії Хуанхе. Збільшення рілі супроводжувалось поступовим осушенням боліт. Саме тоді клімат в Північному Китаї став холоднішим. Зменшилось значення скотарства: багато письмових знаків, що мали відношення до скотарства і жертвоприношень тварин, зникли зі словника між XI і VIII ст. до н.е.

Важливим фактором розвитку продуктивних сил було поширення і вдосконалення бронзоливарної справи.

Міста. Поселення міського типу поширюються тепер по всій смузі між степами півночі і басейном р. Янцзи. Як правило, їх будували поблизу рік і обносили стінами з утрамбованої землі, що захищали поселення одночасно і від вторгнень, і від повеней. Це були невеликі містечка-фортеці, периметр стін яких не перевищував 700-800 м. Таке поселення в плані представляло квадрат або прямокутник, орієнтований кутами по сторонам світу. Посередині кожної фортечної стіни були брами.

Соціальна структура суспільства. Створення У-ваном системи удільних володінь привело до виникнення нової соціальної групи — спадкоємних правителів («чжухоу», букв., «всі хоу»), що володіли одним з п'яти титулів знатності — «гун» (умовно «великий князь» або «герцог»), «хоу» («маркіз»), «бо» («граф»), «цзи» («віконт») або «нань» («барон»). Створюючи свої династії і звільняючись від підпорядкування чжоуському вану, чжухоу починали грати все більш значиму роль в подальшій історії Китаю. Володіння титулом знатності і, пізніше, чиновницьким рангом визначало становище людини в суспільстві.

В коментарі до хроніки «Чунь цю» — «Цзо чжуань» («Хроніка пана Цзо [Цю-міна]»), під 535 р. до н.е. вказується також на існування в чжоуському суспільстві чотирьох вищих соціальних рангів — «вани», «гуни», «дафу», «ши», а також шести прошарків служивих людей і рабів. На верхівці цієї соціальної піраміди знаходився чжоуський ван. Епітет обожненого вана — Тянь-цзи («син Неба») — остаточно увійшов до титулатури і мови літописів. Простір, на який поширювався його сакральний вплив, іменувався Тянь-ся («Піднебесна»). За ваном йшла правляча еліта, що складалась з потомствених власників уділів — чжухоу. Середню частину піраміди займали глави впливових родових груп — дафу, великі землевласники, що займали високі посади при дворі. Нижче розташовувались середні землевласники ши — глави сімей і місцеві керівники. Наступну за ними групу складав шу-жень (простий народ): селяни, ремісники і торговці, а також численна прислуга. Нарешті, в самому низу знаходились раби, в яких обертали військовополонених і злочинців.

Стратифікація суспільства одержує з цього часу чіткий зовнішній вираз. Належність до рангу визначала весь спосіб життя — розмір полів, число слуг, форму головного убору, одяг, їжу, розмір візків, зброю, житло, обряди, в тому числі похоронні і т.п. Дозвіл або заборона на користування ними строго визначались звичаєм або законом. В «Цзо чжуань» (772 р. до н.е.) міститься один з прикладів такої регламентації: «Тянь-цзи («сина Неба») [остаточно] ховають на сьомий місяць; прибувають [для участі в похоронах] всі, хто "має з ним одну колію" [тобто всі рівні йому за статусом правителі царств]. Чжухоу — на п'ятий місяць; прибувають всі, хто перебуває з ним в одному союзі. Дафу — на третій місяць; прибувають ті, хто займає з ним одне становище. Ши — через місяць; прибувають ті, хто знаходиться з ним у спорідненні».

Така структура суспільства зберігалась протягом всього періоду Західної Чжоу. Система уділів впорядкувала структуру держави, але згодом дозволила чжухоу привласнювати вищу владу в своїх володіннях. Визнаючи владу вана як сакральної фігури, Тянь-цзи, вони, однак, постійно конфліктували між собою, прагнучи поглинути території своїх сусідів. В силу цього на рубежі VIII—VII ст. до н.е. виникла безліч *го* — фактично самостійних князівств.

Головне джерело багатства і влади — земля — формально належала чжоуському вану. Але представники чотирьох вищих соціальних груп (вани, гуни, дафу і ши) були фактичними, а пізніше і юридичними спадкоємними власниками землі, яку вони передавали селянам в користування за відробіткову ренту, самі ж, за винятком вана, платили вищестоящим натуральну данину шовками, нефритом, шкірами тварин, зерном і т.д. На рубежі IX—VIII ст. до н.е. відробіткова рента була замінена натуральною і початково дорівнювала $^1/_{10}$ врожаю. Землю можна було успадковувати, але не можна було продавати і купувати. Це служило однією з передумов політики, спрямованої на те, щоб люди з покоління в покоління займались однією і тією ж самою справою, досягаючи в ній кращих результатів. Як говорив відомий мислитель і адміністративний діяч Гуань Чжун (720-645 рр. до н.е.), тільки «коли амбари повні, люди знають правила благопристойності, а коли одягу і їжі досить, люди знають, що таке слава і що таке ганьба».

Община. З текстів «Ши цзин» слідує, що існувала територіальна община з колективними органами самоврядування, землі якої поділялись на «гун-тянь» (оброблювані на користь держави) і «си-тянь» (приватні). З огляду на величезну роль, яку в Китаї завжди грала сімейна община, «приватні» тут слід розуміти як «недержавні», а не як індивідуальні землі. Вільні члени територіальних общин поза царським земельним фондом складали основну масу населення, зобов'язану натуральними постачаннями і повинностями на користь держави. Власне чжоуське населення — «бай-сін» («сто родів»), перебувало в привілейованому становищі в порівнянні з всіма іншими, маючи, зокрема, право на дарові роздачі зерна тощо. Існували систематичні внутрішньо-общинні переділи землі; тривалому збереженню цього звичаю сприяло те, що постійна іригаційна система, за якої ці переділи утруднені, не одержала значного поширення в землеробстві. Община — територіальна і великосімейна — продовжувала залишатись колективним власником землі.

Приватні господарства. Виникають приватні земельні господарства, що не входили до общин. Основну робочу силу таких господарств, так само як і царських, складали працівники всіляких категорій і різних найменувань, що знаходились на рабському становищі або близькому до нього, однак не у всіх випадках цілком позбавлені особистих прав, що було відображенням ранньої стадії розвитку рабовласницького виробництва.

Про зміцнення влади рабовласників і розвиток приватного рабства свідчать розкопки могильників цього періоду, де разом із заможним хазяїном ховали кількох (звичайно двох-чотирьох) його рабів, зв'язаних і насильно позбавлених життя. В той же час, оскільки праця рабів стала відігравати важливу роль у виробництві, в період Західної Чжоу зовсім припиняються колосальні масові жертвоприношення рабів з військовополонених.

Ідеологія і релігія Чжоу. Воцаріння династії Чжоу супроводжувалось важливими змінами в ідеології і суспільній свідомості Стародавнього Китаю. Чжоусці принесли з собою нове уявлення про верховне божество, яке вони називали Тянь. В початковому накресленні знак «тянь» представляв зображення великої людини з особливо виділеною головою і служив позначенням обожнених предків вождя. Згідно міфу, мати першопредка чжоусців — Хоу-цзи завагітніла, наступивши на слід ноги якогось велетня. Ще до завоювання Шан-Інь серед чжоусців поширилась легенда про їх споріднення по жіночій лінії з родом шанських ванів. Підкоривши Шан, вони ототожнили своє верховне божество Тяня з шанським верховним божеством Шан-ді.

Чжоуське завоювання виправдовувалось тим, ніби саме Тянь («Небо») повеліло покарати шанського правителя за його гріхи. Нова династія представила справу таким чином, начебто верховне божество вручило їй Тянь-мін («небесне повеління», «мандат») на царство, відібравши його в шан-іньців, подібно тому як засновник шанської династії колись відібрав Тянь-мін в останнього правителя династії Ся. Таке трактування основ влади мало важливі наслідки: відтепер істинним її ідеологічним обгрунтуванням стали особисті заслуги основоположника династії і його спадкоємців. В термінах чжоуської ідеології право на владу давало володіння певною космічною благодаттю — «де». Спочатку знак «де» виражав уявлення про магічну силу вождя в системі родової релігії, однак пізніше набув чіткого морального забарвлення.

Таким чином, Тянь мислилось чжоусцями як божество, що карало за провини і нагороджувало за добрі справи, однак, тільки від самих людей залежало, хто буде держателем Тянь-мін («небесного повеління»). Самі чжоусці постійно підкреслювали, що «милість небес» не гарантована їм на вічні часи і що бути гідним неї нелегко. Акцент на моральній, але безсторонній волі Тянь обумовив немаловажне значення категорії «мінь» («народ») в ідеології чжоусців. «Мінь» в чжоуських текстах постає глашатаєм «волі Неба», а турбота про «народ» ставиться навіть вище піклування про духів. Надродовий характер Тянь дозволив чжоусцям інкорпорувати

племінних богів в їх релігійно-політичну систему під виглядом різного роду локальних божеств, переважно зв'язаних з культом плодоносних сил землі (так звані «ше»).

Нововведення чжоусців поклали початок новому осмисленню Всесвіту і людини. Космічна сила Тянь відсунула стародавніх богів на задній план, причому в китайській традиції, на відміну від західного монотеїзму, вона нічого не сприйняла від їх антропоморфних рис. Тянь набуло значення анонімного і безособового судді, що вершить суд, не беручи участі в людських справах. Ставлення Тянь до архаїчних божеств залишилось принципово невизначеним, тому його верховенство допускало існування як елементів архаїчної релігії, зокрема, культів предків, природних стихій, так і нових різновидів культів — локальних, сімейних, індивідуальних і ін. Складна ієрархія культів, скріплена концепцією Тянь, стала традиційною рисою релігійної системи Китаю.

Утвердження концепції Тянь змусило переосмислити сутність ритуалу — «лі». Якщо в епоху Шан ритуальна практика цілком регламентувалась табу, пов'язаними з тотемістичними уявленнями і відрізнялась високим ступенем формалізації, то в Західній Чжоу ритуал ще зберігав свою архаїчну значимість: він був в першу чергу обрядом жертвоприношення, способом безпосереднього спілкування з предками, і сфера його дії обмежувалась кланом чжоуського вана. Але вже тоді в уявленнях про ритуал відобразилось відкриття морального виміру в людському житті. Згідно нової формули етичної дистанції між людським і божественним, чжоусці тлумачили свої культи як акт розмежування між світом людей і світом духів. Їх розуміння «лі» (ритуалу) виражене в класичній сентенції з книги «Лунь-юй» («Бесіди і судження»): «Шанувати божества і триматись від них на віддалі».

Згодом «лі» у чжоусців все більше втрачав зв'язок з його культовим контекстом і поступово перемістився в область внутрішнього світу людини, набув значення норми і умови моральної самооцінки, що стало однією з ознак секуляризації чжоуської культури. Тепер «лі» в чжоуській традиції не просто здійснювався, але і осмислювався як символічна дія, що навіть не обов'язково повинна була мати зримий образ. Звідси акцент на стриманості і самозаглибленості учасників ритуалу, що в очах самих чжоусців різко відрізняло їх культуру від екстатичного характеру культів шанців.

В цьому процесі раціоналізації категорій і цінностей архаїчної релігії значну роль зіграли два фактори. Один з них — винятково важливе значення практики ворожіння, що унеможливило появу в Стародавньому Китаї ідеї одкровення особистісного бога і пророцької релігії. Трансформація архаїчного ворожіння в систему етико-космологічних уявлень відображена у ворожильній книзі чжоусців — «І цзин» («Книга змін»). В ній комбінації двох різновидів рисок, суцільної і переривчастої, служили позначеннями всіх можливих ситуацій в світі. В кінцевому ж рахунку метою ворожіння по «І цзин» стало пізнання загального зв'язку речей і символу будь-якої дії.

Другий фактор — виняткові прерогативи голови клану або вана, на якому замикалось все релігійне життя. Управління державою не відокремлювалось від релігійного ритуалу, адміністративні документи були одночасно священними скрижалями богів. Вже в державі Шан існували уложення, що являли собою записи діянь шанських ванів. Ці уложення позначались знаком «дянь», що являє собою образ зшитих планок, уміщених на столику, тобто особливо шанованих. Складання подібних записів історичних прецедентів набуло ще більшого розмаху при чжоуському дворі, а потім і в ставках чжухоу. Такі записи склали канонічну книгу «Шу цзин» («Книга переказів»), тоді як обширний корпус стародавніх міфів залишився, власне кажучи, за бортом чжоуських «уложень». Ці міфи увійшли до канонічної традиції лише частково і притому в зміненому до невпізнанності вигляді псевдоісторичних повчальних переказів. З легкої руки чжоуських архівістів міфічні персонажі одержали нове життя доброчесних або поганих ванів, сановників, вчених, магів глибокої Стародавності.

4. ПЕРІОД ЧУНЬ-ЦЮ
(771-465 рр. до н.е.)

Переміщенням чжоуської столиці з м. Хао (в басейні р. Вейхе) в м. Лої (біля суч. м. Лоя́н), яке в 771 р. до н.е. здійснив Пін-ван (771-722 рр. до н.е.), традиція датує початок нового етапу в історії Китаю — Східного Чжоу, поділяючи його на два періоди: «Ле-го» («Численних царств») і «Чжань-го» («Воюючих царств»). Період «Ле го» датується 771-465 рр. до н.е. і часто називається Чунь-цю («Ве́сни і осені» — за назвою літопису цього періоду). Період «Чжань-го» датується 465-221 рр. до н.е.

Джерела. Історія цього періоду відома майже винятково з наративних джерел, оскільки епіграфічних даних дійшло небагато, археологічних теж недостатньо. Основним джерелом є «Цзо чжуань» — великий порічний звід подій різних царств з 722 по 467 р. до н.е., який вважається коментарем до літопису царства Лу — «Чунь цю» («Ве́сни і осені»), відредагованим, за переказом, самим Конфуцієм. Стародавніх літописів з інших царств не збереглось, однак відомо, що філософ Мо-цзи (470-391 рр. до н.е.) читав «Чунь цю» (тобто літописи) багатьох царств; також і Сима Цянь користувався справжніми хроніками цього періоду, зокрема циньською. Окремі свідчення донесли деякі твори IV—III ст. до н.е. («Гуань-цзи», «Го-юй» і ін.).

Політичні відносини в Тянь-ся (Піднебесній). До початку періоду Чунь-цю в Китаї існувало дуже багато *го* (самостійних царств, міст-держав, «держав-общин») — понад 200, розсіяних в середній і нижній течії Хуанхе і на Великій Китайській рівнині.

Тянь-ся, Чжунго, хуася і нехуася. Після недовгого, порівняно мирного співіснування, між *го* розгорілась запекла боротьба за «ба» (гегемонію). В ході міжусобних воєн, які вели до поглинання дрібних *го* більшими, до 722 р. до н.е. (року початку літопису «Чунь цю») серед них визначились десять найбільш значних: Лу, Вей,

Сун, Чжен, Чу, Цзинь, Ци, Цинь, У і Янь. Ці десять го, об'єднані формальним релігійним верховенством династії Східна Чжоу, і складали обітований світ Тянь-ся («Піднебесна», «Піднебесний всесвіт»). З них Лу, Вей, Сун і Чжен вважали себе нащадками іньців, а Чу, Цзинь і Ци — чжоусців; разом вони становили Чжунго («центральні царства») в складі Тянь-ся. Згодом поняття Чжунго було переосмислене як «Серединне [в Піднебесному всесвіті] царство», що стало протиставлятись решті світу як «варварському», а його населення — «чжунгожень» («люди серединних царств») стало ідентифікувати себе як «хуася», протиставляючи себе «си і» («варварам чотирьох сторін світу») і підкреслюючи свою культурно-цивілізаційну перевагу над ними. В трактаті «Ліцзи» варвари описані так: «Живучі на сході називаються "і", вони не розчісують волосся і татуюють тіло; деякі не користуються вогнем для готування їжі... Живучі на заході називаються "жун". Вони ходять з розпущеним волоссям і вдягаються в шкіри; деякі з них не вживають у їжу зерно. Живучі на півночі називаються "ді", вони вдягаються в пір'я і шкіри; деякі не вживають у їжу зерно». Південних варварів джерела називають «мань».

Оскільки основними джерелами періоду Чунь-цю є літопис царства Лу — «Чунь цю» («Вéсни і осені») і коментар до нього — «Цзо чжуань», то і про Чжунго відомо набагато більше, ніж про інші — нехуасяські — *го* цього часу. Правителі Лу (в Шаньдуні) вели походження від Чжоу-гуна, дядька чжоуського Чен-вана (1024-1005 рр. до н.е.) і регента при ньому в 1024-1018 рр. до н.е. Чжоу-гуну традиція приписувала «заслугу» остаточної ліквідації держави Шан-Інь і утвердження системи роздачі земель сановникам як принципу державного устрою Чжоу. Його нащадки оголосили себе хранителями чжоуських культових традицій. Про держави, які не відносились до Чжунго, луський літопис повідомляв, як правило, лише остільки, оскільки вони вступали в зіткнення з останніми. Втім, і ці убогі дані свідчать про прогресуюче посилення (особливо з другої пол. VII ст. до н.е.) нехуасяських держав, що знаходились за межами Чжунго — жунського Цинь (на крайньому заході Тянься), маньських Чу (в середній течії Янцзи) і У (в дельті Янцзи); пізніше до них приєдналось Юе (розташоване на південь від царства У на морському узбережжі в суч. Чжецзяні).

Племінна периферія. Ще на поч. VIII ст. до н.е. серйозною проблемою для Тянь-ся стало вторгнення племен ззовні. Серед них були, очевидно, і кочівники (на заході і півночі), і племена джунглів (на півдні), і осілі і напівосілі племінні групи різного етнічного походження. В умовах, коли чжоуський ван виявився не в змозі протистояти вторгненню варварів, цю функцію взяли на себе ба-гегемони.

Двовладдя ванів і чжухоу. Двоїста форма політичної організації з розділеною владою, але з визнанням авторитету духовного глави, прямо походила з ранньодержавного устрою Західного Чжоу, коли склалось фактичне двовладдя в численних *го* басейну Хуанхе, кожне з яких було реально самостійним, але формально визнавало чжоуського вана своїм військовим і релігійним головою. Східне Чжоу, що перетворилось в невелику державу в районі суч. міста Лояна, продовжувало шануватись як культовий центр Тянь-ся. Його правителі іменувались Тянь-цзи («Синами Неба»). Вищий титул царственості — ван — мали тільки государі з династії Чжоу. Натомість правителі *го* визнавались чжухоу («підлеглими правителями») — носіями одного з дарованих ваном ієрархічних титулів фактично самостійних володарів: гун, хоу, бо, цзи, нянь. Насправді ця ієрархія мала формальний характер і перестала відігравати будь-яку роль вже до першої пол. VII ст. до н.е.

Після перенесення столиці в м. Лої міжусобні війни і суперництво в правлячому ванському домі настільки послабили Чжоу, що сильніші *го* беруть його під своє покровительство як культовий центр Тянь-ся. Так в наймогутніших у військовому відношенні правителів *го* з'являється нова престижна функція — військового захисту чжоуського вана як верховного релігійного глави Піднебесної — Тянь-цзи («Сина Неба»). Слід думати, що саме можливість виділитись серед однакових чжухоу набуттям цієї функції пояснюється факт збереження формального верховенства чжоуського вана, якого, прямо кажучи, легко міг би скинути будь-який удачливий сусідній правитель. Значення його було не в політичній могутності, а в його престижі, що був таким важливим для чжухоу. Для зміцнення його авторитету як сполучної єдності розвивається концепція всесвітнього значення царської влади чжоуських ванів, яку Тянь (Небо) нібито навічно дарувало їм. Ця концепція божественного походження династії Чжоу повинна була обгрунтувати непорушність культового верховенства чжоуського вана. Розробляється версія про «відкинуті Небом» династії Ся і Інь — попередниках чжоуської: відтепер термін «ван» визнається лише за правителями династії Чжоу (хоча цзягувень під «ванами» розуміють правителів шанінців взагалі).

«У-ба» (681-465 рр. до н.е.). Однією з найважливіших рис політичної історії періоду Чунь-цю є політичне і частково етнічне протистояння південних царств середньої і нижньої течії Янцзи (яких було багато в VII ст. до н.е.) північним державам басейну Хуанхе. Традиційна історіографія в періоді Чунь-цю виділяє підперіод «У-ба» — «П'яти ба-гегемонів», до яких включається п'ять наймогутніших і найвпливовіших го, що вели між собою боротьбу за політичне домінування в Тянь-ся — Ци, Цзинь, Чу, У і Юе.

Боротьба за ба (гегемонію). В обстановці постійної міжусобної боротьби царств і натиску навколишніх племен окремі держави півночі і півдня створювали і спільні зовнішньополітичні союзи і ліги. Військова могутність держави вимірювалась чисельністю її колісничного війська. Так, термін «вань чен го» («держава 10 000 бойових колісниць-квадриг») виражав поняття «найсильніша держава». Сильніші *го* поступово приєднували до себе великі території за рахунок підпорядкування слабших сусідів (територія царства Чжоу також постійно «усікалась»). Деякі го, наприклад Ци, Цзинь і Чу, так розширились, що займали територію вже не одного міста-держави або групи міст, а цілих країн. Правителі наймогутніших *го* заявляли претензії на панування над Чжунго («центральними царствами») і Тянь-ся (всієї Піднебесної взагалі) і проголошували себе ба (гегемонами), домагаючись утвердження в цьому новому державному званні від ванів Чжоу.

Ще на початку епохи Чжоу для виправдання влади чжоуського вана над завойованими шан-іньцями була створена ідея «божественної інвеститури» — Тянь-мін («Небесного повноваження-мандата»), що дарувала чжоуському вану як Тянь-цзи («Сину Неба») царство на всій землі. Перші з ба-гегемонів формально підтверджували своє верховне панування номінальним визнанням верховенства правителя Чжоу, оскільки вважалось, що в ньому, незважаючи на незначність його території і війська, втілювалась магічна сила носія «божественної інвеститури». Реальна влада при цьому повністю знаходилась в руках ба — змінюючих один одного правителів-гегемонів.

Гегемонія Ци (681-643 рр. до н.е.). Першим ба стало одне з Чжунго («центальних царств») — *го* Ци (низов'я Хуанхе, Шаньдун) за правителя Хуань-гуна (685-643 рр. до н.е.). Представляючи себе вірним підданим чжоуського вана і дотримуючись ритуальної поштивості до існуючого порядку, Хуань-гун зумів наростити військову могутність і завдати поразок своїм суперникам. Важливу роль в цих подіях зіграв верховний сановник Гуань Чжун (720-645 рр. до н.е.), згідно порад якого було створено три армії і організовано систему їх забезпечення і навчання. Якщо взяти до уваги, що нічого подібного в жодному *го* не було, то успіхи Ци стануть очевидними.

Хуань-гун проголосив своїм політичним девізом: «шанування вана і відсіч варварам». Очоливши коаліцію го, він зумів протистояти вторгненню північних «варварів» — племен ді. За це в 681 р. до н.е. політична перевага Ци в Тянь-ся фактично визнається, а в 679 р. до н.е. на зустрічі чжухоу в Цзюані, за згоди чжоуського вана, Хуань-гун був офіційно проголошений ба. За час своєї гегемонії циський гун привів до покори 31 державу, більшість з яких знаходилась на окраїнах Чжунго або за його межами. Втім, після смерті Гуань Чжуна в 645 р. до н.е., а потім і самого Хуань-гуна в 643 р. до н.е. держава Ци загрузла в династичній боротьбі і втратила гегемонію (за свідченням Сима Цяня, сини Хуань-гуна так завзято зчепились за трон, що забули про батька і його тіло 67 днів лежало в покої без поховання, аж могильні черви розповзлись по всьому палацу [Т. V, Гл. 32, С. 51]).

Гегемонія Цзинь (635-546 рр. до н.е.) і Чу (597-575 рр. до н.е.). Після смерті Хуань-гуна в Китаї знову почались руйнівні міжусобиці і жоден з чжухоу не мав достатніх сил утвердити свою державу в якості ба. Цим зумів скористатись новий правитель царства Цзинь (в басейні р. Фень в Шаньсі) — Вень-гун (636-628 рр. до н.е.). Він розпочав своє правління з укріплення держави: дав уділи своїм сподвижникам, призначив здібних і доброчесних людей чиновниками, нагородив заслужених, зменшив податки, скоротив державні видатки, заохочував селян і ремісників, турбувався про дороги, дозволив населенню користуватись дарами природи тощо [Го юй, 121]. Сам себе він представляв простою людиною: «...Ходив в сорочці з грубої матерії, в овечому кожусі, підв'язував меч сиром'ятним ременем...». В розпал цих діянь стало відомо, що в царстві Чжоу якийсь Шу дай підняв заколот і вигнав тамтешнього Сян-вана. В 635 р. до н.е. Вень-гун виступив проти бунтівника, переміг його і відновив вана на його троні, за що одержав землі з кількома містами і був визнаний ба-гегемоном.

Тим часом південне, нехуасяське царство Чу на чолі з Чен-ваном (671-626 рр. до н.е.) поставило під свій контроль південні царства Чень, Цай і Сюй і стало активно втручатись в справи Чжунго («центральних царств»), перетягши на свій бік *го* Цао і Вей. Таким чином, чуський правитель став реально загрожувати існуючому політичному порядку, заявивши претензії на всекитайське лідерство. Згідно «Цзо чжуань», Вень-гун розпочав енергійну підготовку для відсічі і протягом двох років набрав третю армію і ретельно навчав воїнів. Залучивши на свій бік сильні *го* Ци і Цинь, Вень-гун в 633 р. до н.е. розпочав військову кампанію. В 632 р. до н.е. біля Ченпу відбулась вирішальна битва військ двох коаліцій. Сили були приблизно рівними, однак, застосувавши хитромудрий маневр (авангард південців був втягнений вглиб позицій північан, що дало їм змогу вдарити в розтягнені фланги противника), Вень-гун одержав блискучу перемогу; його армія три дні бенкетувала в покинутому чуському таборі (Сима Цянь, Історичні записки, Т.5, С. 161-165).

Цього ж, 632 р. до н.е., під егідою чжоуського вана відбулось два з'їзди чжухоу Цзинь, Ци, Сун, Лу, Цай, Чжен, Цзюй і Цинь, на яких лідерство і повноваження Вень-гуна були підтверджені, а також прийнято рішення про спільний похід на *го* Сюй, яке не бажало приєднуватись до коаліції. Таким чином, практично всі держави Чжунго визнали гегемонію Цзинь, а Чу і південні *го* опинились в ізоляції. Це був тріумф політики Вень-гуна, якому вдалось майже на століття утвердити виключне становище Цзинь серед держав Чжунго.

Син і спадкоємець Вень-гуна — Сян-гун (628-621 рр. до н.е.) зумів відстояти і закріпити досягнення батька, в 627 р. до н.е. задавши поразки армії Цинь в битві при Сяо, розгромивши племена ді на півночі і змусивши відступити військо Чу на південь. Наступного, 626 р. до н.е., непокірність виявило царство Вей і Сян-гун покарав його, після чого здійснив офіційний візит до чжоуського вана.

Продовжив гегемонію-ба Цзинь Чжао Дунь — регент при малолітньому правителю Лін-гуну (621-607 рр. до н.е.), який здійснив впорядкування адміністрації го: ввів строгі норми в управлінні, встановив покарання за різні види злочинів, оновив застарілі норми і положення тощо. Тричі армія під командуванням регента здійснювала походи на Цинь, а в 613 р. до н.е. вторглась в Чжоу і, припинивши триваючу там боротьбу за владу, посадила на трон в Лої свого ставленика Куан-вана. Наступного, 612 р. до н.е., відбувся з'їзд чжухоу, який знову підтвердив гегемонію Цзинь.

Тим часом південне царство Чу за правління Чжуан-вана (613-591 рр. до н.е.) поступово відновлює свою могутність і вступає у відкрите протистояння з Цзинь. В 597 р. до н.е. біля р. Хуанхе відбулась велика битва, в якій цзиньська армія була наголову розбита. На короткий час гегемонія переходить до Чу.

Однак, поразка на Хуанхе не підважила сил Цзинь: в 596 і 595 рр. до н.е. її армія у важких битвах (перша тривала 8 днів) перемогла головні сили кочового племені ді. Остаточно Цзинь відновила свої позиції ба після смерті Чжуан-вана в 591 р. до н.е.

Вершиною могутності Цзинь стали часи правління Дао-гуна (572-558 рр. до н.е.). «Цзо чжуань» розповідає, як він роздавав жителям своєї *го* зерно з державних складів і здійснював інші благодіяння. В наступні роки Дао-гун не раз з успіхом виступав проти Цинь, Чу і їх союзників (серед них і Чжен), влагоджував смути в різних царствах (включаючи володіння чжоуського вана), зустрічався з чжухоу (сім або дев'ять разів), відбивав напади ворожих військ, робив перестановки в своєму найближчому оточенні, в командуванні чотирьох армій, втихомирював варварів-жунів і т.п. Втім, все це багато в чому стало можливим завдяки послабленню суперників Цзинь, чим вміло користувався Дао-гунь.

Після смерті Дао-гуна в 558 р. до н.е. за його спадкоємця Пін-гуна (558-532 рр. до н.е.) Цзинь значно послаблюється внаслідок загострення боротьби між кланами чжухоу за владу. Все частіше ще так недавно могутня *го* стала зазнавати невдач у війнах і вже не могла бути лідером Тянь-ся. В 546 р. до н.е. на нараді чжухоу в Сун було констатовано остаточну втрату ба царством Цзинь.

Специфіка південнокитайських го. Навколо суперника Цзинь — Чу, найбільш давньої з держав Південного Китаю, відомої з VIII ст. до н.е., поступово згрупувались інші південнокитайські царства. Серед них протягом другої пол. VII ст. до н.е. на перший план висуваються *го* У (в дельті Янцзи) і Юе (морське узбережжя південніше У). Давньокитайські джерела називають їх жителів «цзяочжи» і «мань» і знають, що вони однаково «розмальовували тіло і стригли волосся» (Сима Цянь).

Питання, які саме етнічні групи в цей період тут взаємодіяли, ще не вирішене, але безсумнівно, що вони були чужі і далекі хуася. Прийнято вважати, що цзяочжи і мань складались з племен, які говорили мовами австразійської лінгвістичної надсім'ї, і могли включати групи носіїв мов прототайської і протоавстронезійської (або протоіндонезійської). Отже, вони були носіями найдавніших пізньонеолітичних і енеолітичних традицій, що склались в межах спільноти племен і народів Південно-Східної Азії — предків в'єтнамців, чжуанів, мяо, яо, таї і інших суч. народів цього великого історичного регіону (пізніше Юе стало загальною назвою приморських народностей, що проживали від Чжецзяну до В'єтнаму, незалежно від їх походження і мови).

Незважаючи на інтенсивні економічні і культурні контакти з Чжунго («центральними царствами») південні царства багато в чому зберігали своєрідність свого життєвого укладу. Натомість віддаленість від релігійної столиці Чжоу сприяла їх посиленню і прагненню до незалежності.

Ба-гегемонія У і Юе (506-465 рр. до н.е.). Ще в першій пол. VI ст. до н.е. уський цзи Шоу Мен (585-561 рр. до н.е.) присвоїв собі титул вана, хоча підстав для цього в нього не було жодних. Важливішим було те, що він взяв участь в суперництві тодішніх ба — Цзинь і Чу. Прагнучи знайти союзників на півдні, правитель Цзинь — Дао-гун уклав союз з Шоу Меном і направив до нього своїх військових радників. Зміцнення зв'язків з Джунго спонукали уських ванів позбутись залежності від Чу. Це вдалось Хе Люю (514-496 рр. до н.е.). Створивши коаліцію з *го* Цай і Тан, він в 506 р. до н.е. завдав нищівної поразки царству Чу. Це дало підставу вважати Хе Люя ба-гегемоном. Однак, в події втрутився південний сусіда У — *го* Юе.

Тривалий час Юе було конгломератом південних родоплемінних суспільств і тільки на рубежі VI—V ст. до н.е. його правителі, оголосивши себе ванами, взяли активну участь в політиці Тянь-ся. В 505 р. до н.е. юеський ван Юньчан вторгся в У, що дало змогу врятуватись чуському Чжао-вану. Коли в 496 р. до н.е. помер Юнь Чан і на трон Юе вступив його син Гоу Цзянь (496-465 рр. до н.е.), Хе Люй вирішив скористатись моментом і вторгся на територію противника. Коли війська обох царств зійшлись на полі битви, Гоу Цзянь вислав вперед загін смертників, але успіху не домігся. Тоді був посланий ще один загін злочинців-смертників, які з криками, що у випадку відступу їм все одно не жити, наблизились до уських військ і перерізали мечами собі горло. Це зробило на усців таке враження, що вони заціпеніли. Цим і скористався Гоу Цзянь, який вдарив у фланг армії Хе Люя і переміг. Сам уський правитель був поранений і невдовзі помер, а трон перейшов до його сина — Фу Ча (495-473 рр. до н.е.).

Фу Ча спішно зібрав війська, щоб помститися за батька, і навесні 494 р. до н.е. розбив Гоу Цзяня біля Фуцзяо. Однак юеський ван зумів підкупити одного з радників Фу Ча і зберіг собі життя і трон. Визнавши свою залежність від У, Гоу Цзянь став таємно готувати війська для повстання. Натомість Фу Ча настільки загруз в справах Чжунго, що залишив Юе без уваги. І от, коли в 482 р. до н.е., уський ван відправився в Хуанчі на з'їзд чжухоу (де він зумів добитись визнання своєї ба-гегемонії), Гоу Цзянь напав на столицю У і взяв її. Однак, при наближенні уської армії юесці спішно відійшли. В 478 р. до н.е. Юе знову напало на У і після важкої і тривалої війни в 473 р. до н.е. одержало перемогу. Фу Ча покінчив життя самогубством. З цього часу Гоу Цзянь став активно втручатись в політику Джунго, взявши на себе функції ба. На рубежі 470-460-х рр. до н.е. він зібрав з'їзд чжухоу, який підтвердив його лідерство, а чжоуський ван санкціонував появу нового гегемона. Однак, зі смертю Гоу Цзяня (465 р. до н.е.) Юе стало поступово занепадати, а сусідні *го* — посилюватись. Війська чуського Вей-вана (439-429 рр. до н.е.) завдали Юе нищівної поразки, а останній юеський ван — У Цзян загинув. Більша частина його володінь відійшла до Чу, решта — розпались на безліч дрібних володінь.

Соціально-економічний розвиток. В період Чунь-цю зароджуються ті тенденції соціально-економічного розвитку, які досягнуть свого розквіту в пізніші періоди.

Сільське господарство і ремесло. Технічний прогрес викликав подальший розвиток поділу праці. Хоча землеробство все ще залишається на колишньому рівні і вимагає величезних затрат праці, однак, до кінця періоду відзначається прогрес агрокультури і збільшення врожаїв.

Ремесло підрозділялось на багато спеціалізованих галузей. Організація виробництва в досить великих масштабах, що намітилась в цей час, зокрема в соляному промислі, гірничорудній і бронзоливарній справі, була зв'я-

зана переважно з господарством правителів го. Розташування центрів ремесла, як правило, відповідало родовищам джерел сировини.

Це час розквіту бронзового віку на території Китаю. Покращується техніка виготовлення сплавів бронзи, плавка поєднується з куванням, одержує поширення техніка багатофазового лиття, вдосконалюються конструкції розбірних форм. Значно розширюється виробництво бронзових знарядь праці. З'являються нові типи зброї: щити, броня, бронзові мечі. Таке оснащення робило воїна значно сильнішим за будь-якого трудівника, що мав лише знаряддя праці; тому полегшилась експлуатація рабів — полонених і засуджених.

Міста і резиденції правителів. Більшість міст періоду Чунь-цю були невеликими. Вони обносились стінами бл. 400-600 м в окружності, і, як правило, були військово-політичними і релігійними центрами. Будівництво таких укріплених містечок згадується в «Чунь цю» як важлива функція правителів. Столиці з царськими резиденціями, зрозуміло, були крупнішими.

Палаци правителів являли собою «типовий» архітектурний комплекс, зосереджений навколо резиденції, складеної з трьох «подвір'їв», розташованих на осі північ — південь. Всі будівлі були прямокутної форми; дерев'яні стовпи несли на собі двосхилу покрівлю. Цоколь, характерний для всіх громадських будівель, поєднував весь комплекс. В палацевому приміщенні, розташованому в північній частині центрального подвір'я, фасадом на південь, на спеціальному узвишші вершив ритуальні дійства правитель. В східній стороні центрального двору розташовувався храм предків, в західній — вівтар бога землі; на цьому вівтарі здійснювали жертвоприношення, часто людські, страчували злочинців, перед ним воїни виголошували клятви напередодні битви. Священний «Центральний двір» символічно уособлював собою центр світобудови. На північ від нього розташовувалось ринок, а в південній частині жили ремісники і вся палацева прислуга.

Становище знаті. Наслідуючи практику земельних пожалувань ванів в епоху Західного Чжоу, правителі *го* (хоу і гуни) широко роздавали землі з державного фонду за службу. Тому найбільші знатні роди прагнули закріпити за собою найважливіші посади спадково. Звичайно таких родів в *го* бувало п'ять-шість. Закріплення посади оформлялось литтям дарчого надпису на «священній посудині». Ось текст на одній з них: «Дотримуючись веління колишніх ванів, призначаю тебе, згідно посади твого покійного батька і предків, відати [кінською упряжжю, в'язницями і покараннями, лівим і правим військом і т.п.]». Ритуал призначення на високі посади полягав в урочистому врученні правителем бажаній особі грудки землі з царського вівтаря бога Землі, взятої з тієї сторони світу, де знаходився дарований наділ.

Наділи вищих сановників у великих *го* могли бути досить значними, але, як і раніше, вони не були в повною земельною власністю; фактично дарувалось лише право стягувати натуральні надходження з наданих в управління поселень і міст і розпоряджатись цими надходженнями. Подібні, але менші наділи одержували також всякого роду «грамотії», писарі, управителі і ін. служиві люди. За малотоварного характеру економіки і відсутності централізованого політико-адміністративного управління це була зручна і ледь чи не єдина можлива форма утримання державного апарату. Хоч всі ці наділи формально залишались у власності правителя, який, в принципі, міг в будь-який момент відібрати свої дарування в їх тимчасових власників, звичайно вони передавались в спадщину.

Чжухоу, займаючи вищі посади, зобов'язані були брати участь у війнах і великих царських полюваннях (свого роду підготовці до військової служби) разом зі своїми колісницями і воїнами. Вони ж доставляли до палацу робочу силу і були зобов'язані всякого роду поставками: худоби і птиці для жертвоприношень, черепахових панцирів, черепашок каурі, міді, олова і ін. видів сировини і продуктів.

Судочинна діяльність була привілеєм чжухоу, що судили згідно норм звичаєвого права, яке, однак, часто виявлялось не в змозі регулювати складні відносини між державою і підданими, знаттю і общинною масою. Держава Ци однією з перших спробувала ввести писані закони. За нею пішли Цзинь і ряд інших го, але всюди заміна звичаєвого права зводом фіксованих законів зустрічала опір чжухоу, які бачили в цьому обмеження своїх стародавніх прав.

Розкладання общини і приватизація маєтків. В міру того як правителі, роздаючи землю, слабшали, окремі впливові аристократичні роди, що спадково займали вищі посади сановників і воєначальників, посилювались, прагнучи перетворити околишніх общинників (що жили на дарованих за службу територіях) фактично в своїх підневільних людей через різного роду подачки, прощення «хлібних боргів» тощо (хоча, можливо, в основі подібних «благодіянь» владарів лежало споконвічне право громадян го-жень (міста-держави) «на хліб» і «на свободу»).

В зв'язку з розкладанням територіально-общинної власності на землю в багатьох *го* поступово припинялись общинні переділи землі, що спадково закріплювалась за окремими сім'ями. Це викликало зміну всієї системи вилучення державою додаткового продукту в основної маси безпосередніх виробників. Вона полягала у відмові від гунтянь (обробки общиною певної частини полів на користь царя) і заміні її зерновим податком, обчислюваним з усієї землі. Перша спроба подібної реформи була здійснена в 594 р. до н.е. в царстві Лу (в Шаньдуні) за Сюань-гуна, де податки стали стягуватись з одиниці площі — кожного му (= 661 кв.м). В 548 р. до н.е. аналогічний захід був проведений в *го* Чу, а в 543 р. до н.е. — в Чжен (в Хенані), де «ввели на полях розмежування, доми з колодязями об'єднали в п'ятидвір'я». Ще до цього «обкладання відповідно до землі» було проведене в Ци. В 483 р. до н.е. в Лу був повторно затверджений «податок, що збирався з [сімейного] поля». Як правило, стягувалась десята частина, а нараховувалась вона або з середньорічної, або з одержаної щорічної продукції.

Зі зміною характеру общини посилилось класове розшарування общинників. Заможна общинна верхівка була у виграші, одержавши можливість подальшого збагачення. Саме в цей час з'являються окремі свідчення про використання в землеробстві найманої праці. Однак, незважаючи на одиничні факти продажу садиб і городів, до кінця періоду Чунь-цю подібні угоди не одержують поширення. З введенням однакового поземельного податку (і взагалі з переходом до єдиної податкової системи) помалу стиралась грань між державним і общинно-приватним сектором господарства.

Зате з'явилась тенденція перетворення маєтків, спочатку виданих під умовою служби, у приватну власність. Ще в кін. X ст. до н.е., судячи з епіграфічних пам'ятників, мали місце одиничні випадки присвоєння земельних угідь і права розпорядження ними. Про купівлю (за плату в натурі) великих ділянок землі свідчить запис на бронзовій посудині: «Ге Бо віддав запряжку з чотирьох коней Пен Шену, одержавши за них тридцять полів, що засвідчено розламом [символічної бирки]» (поле — цин = 6,61 га).

Збагачення знаті. Кінець періоду Чунь-цю повсюдно відзначений посиленням гніту податків і повинностей. В ряді царств продовжувала зберігатись як пережиток система царсько-державних «латифундіальних» господарств, які обслуговуються підневільними «царськими людьми», і для роботи в яких залучалось тією чи іншою мірою і общинне населення. Разом з тим, цей час знаменний збагаченням потомственої знаті, прагненням до розкоші як у побуті, так і в похоронному обряді. Відомий надпис на бронзовій посудині, що належала роду Вей, про придбання його власником 1300 му (86,6 га) землі в обмін на одяг і нефрит, оцінюваний у 100 зв'язок каурі. Інша посудина тієї ж особи містить надпис про обмін якихось полів на 400 му (26,6 га) землі, що належала «правителю Лі». На третій посудині того ж власника відлитий надпис про придбання ним лісової ділянки в якоїсь особи; оплатою цього разу послужив візок.

Общинне самоврядування. Общинно-приватний сектор проте не зник, хоча характер його змінився. В окремих *го* цього періоду і навіть багато пізніше продовжували існувати сільські общинні органи самоврядування — сільські общинні органи самоврядування — «фулао» («колегія старійшин»), що обирались «шу-жень» («простим народом») в «лі» («общинах»), «саньлао» («троє [головних] старійшин») і «лічжен» («староста», «голова общини»). Пізніше права общинної триєдиної ради перейшли в руки одного старійшини, за яким за традицією збереглась назва «саньлао». Такі ж органи самоврядування, очевидно, ще довше зберігалися в містах і общинних об'єднаннях («і»).

Функції представників общинного самоврядування були досить різноманітні. Вони відповідали за трудові повинності, податки, порядок в общині, а також очолювали місцевий культ. Вони могли скликати місцеве ополчення, організовувати міську оборону, вершити суд над членами общини і навіть засуджувати до смерті. Мало того, в ряді *го* вони могли самостійно зноситись з зовнішнім світом, а при нагоді за допомогою місцевого ополчення вони навіть впливали на результат міжусобної боротьби претендентів на царський трон.

Го-жень. В політичній історії Чунь-цю важливу роль грала соціальна категорія го-жень («вільних людей», «повноправних громадян держави»), зобов'язаних військовою службою, сплатою податків і несенням ряду повинностей. Часто вони виступають як опора правителя в його боротьбі з могутньою знаттю, їх активне колективне втручання в справи внутрішньої і зовнішньої політики царств змушує припустити наявність пережитків народних зборів. Свідчення про го-жень, що діяли в царствах Вей, Лу, Чжен, Сун, Чен, Цзюй і Чень, говорять про те, що ці *го* зберігали певні риси демократичного устрою. В ряді випадків правителі *го* навіть укладали з го-жень угоди про взаємну підтримку. Разом з тим, в нових умовах роль го-жень в політичному житті зменшувалась, і у великих *го* поступово встановлювалась централізована політико-адміністративна система державного управління.

Патріархальне рабство. В приватних господарствах було поширене переважно патріархальне рабство. В цей час, так само як і століттями пізніше, практикувалась віддача дітей в заставу за борги, причому цих заручників — «чжуйцзи» — з метою зберегти в господарстві женили на дочці хазяїна. На патріархальний характер рабства вказує і те, що існували «ну-чань-цзи» — раби, прижиті в домі від рабинь. Рабська праця в основному знаходила застосування в сільському господарстві. З одного надпису на бронзі VIII ст. до н.е. відомий випадок обміну коня і відрізу шовку на п'ятьох рабів для подальшого їх використання на польових роботах.

Приватне рабство в цей період ще не одержало помітного розвитку.

Державне рабство. Використовуючи такі джерела поневолення як рабство військовополонених і засуджених злочинців держава була зацікавлена в розширенні рабства. Найбільш жорстокий характер мало застосування рабської праці в державному ремеслі і на промислах. Раби звичайно позначались за первісними професіями: «цзао», «юй», «сі», «му» (букв., «конюх», «дроворуб», «носильник», «пастух») і ін. або загальними термінами «ляо», «чжун» тобто «слуга», «хлопчик». Існували категорії підневільних працівників, широко використовуваних у виробництві, які позначались збірними термінами «лі» і «цу»; так називали осіб, що втратили особисту волю. Цей напіврабський стан був зв'язаний з їх добровільною самозаставою за борги. Показово, що в цей період з'являється «класичний» термін для позначення раба — «ну», що став пізніше стандартним.

5. ПЕРІОД ЧЖАНЬ-ГО
(465-221 рр. до н.е.)

Загальна характеристика періоду Чжань-го. Часовий проміжок з 465 по 221 рр. до н.е. ввійшов в історію Китаю під назвою «Чжань-го шидай» («період Воюючих царств»), запозиченою з давньокитайського твору «Чжань-го це» («Політика Воюючих царств»). Формально цей період є частиною правління династії Східна Чжоу і охоплює історичні події, явища і процеси, що почались припиненням епохи «У-ба» («П'яти гегемонів») і завершились об'єднанням Тянь-ся (Піднебесної) в єдину державу, здійснене Цинь Ши-хуанді. Натомість за змістом це епоха бурхливих військових зіткнень і, що не менш важливо, кардинальних соціально-економічних зрушень.

Соціально-економічні зрушення. В основі суспільних і господарських змін періоду Чжань-го було освоєння технології заліза. Перша згадка про цей метал міститься в «Цзо чжуань», де сказано, що в *го* Цзинь в 513 р. до н.е. був відлитий залізний триніжок з текстом «кримінальних законів». Найбільш ранні археологічні знахідки залізних знарядь відносяться до V ст. до н.е., а в IV ст. до н.е. вони знаходять широке застосування в землеробстві. Крім цього, ця дата фіксує важливу віху в розвитку суспільного і державного ладу Тянь-ся: введення писаного державного законодавства замість усного звичаєвого права.

В сер. I тис. до н.е. тривало перетворення ландшафту Північного Китаю, змінились його природні умови. Величезні лісові масиви в басейні р. Хуанхе були викорчувані, заболочені простори осушені, значні земельні площі оброблені, частково зрошені. Розширення ріллі супроводжувалось зниженням вологості і охолодженням клімату. Тварини тропічного поясу (слон, носоріг і т.п.), зникають; вже в VII ст. до н.е. вони зустрічались вкрай рідко.

Незважаючи на кровопролитні війни, населення Китаю значно зросло; найбільш густозаселеними до III ст. до н.е. виявились, крім стародавнього культурного регіону на північному сході Хенані і півдні Хебея, басейни рік Фень (в Шаньсі), Вейхе (в Шеньсі), Міньцзян (в Сичуані).

Масове освоєння нових земель було неможливе без застосування залізних знарядь і широкого проведення меліоративних робіт. Крім того, це було не під силу ні окремим об'єднанням общин, ні дрібним *го* Великої Китайської рівнини. Навіть наймогутніші *го* не могли взяти на себе виконання таких завдань без здійснення політико-адміністративних реформ і централізації державного управління. Економічна необхідність створення ще більших державних утворень в тій історичній обстановці не могла бути виконана мирним шляхом і спричиняла подальше посилення загарбницьких воєн.

Цисюн. В напруженій боротьбі *го* в другій пол. V ст. до н.е. серед них визначились Цисюн («сім наймогутніших»): Хань (північна Хенань), Вей (південна Шаньсі і примикаючі до неї райони північно-східної Хенані і південного Хебея), Чжао (північна Шаньсі і центральний Хебей), Ци (Шаньдун), Чу (Хубей і прилягаючі області південної Хенані, західного Аньхоя і північної Хунані), Янь (північний Хебей) і, нарешті, саме «молоде» — Цинь (Шеньсі), на долю якого випала виняткова історична роль.

«Центральні» і «периферійні» го. Всі Цисюн поділяють на дві групи: хуасяські «центральні» (в басейні середньої і нижньої течії Хуанхе) — Чжао, Вей, Хань і Ци, і нехуасяські «периферійні» — Янь, Цинь і Чу. Все більшого значення в подіях епохи набували периферійні царства, що було викликано загальним ходом розвитку Стародавнього Китаю.

Зміни військової організації і характеру війни. Протягом V—III ст. до н.е. військова організація царств зазнала суттєвих змін. Стародавні аристократичні колісничні війська в ряді *го* (в першу чергу «периферійних») змінюють спочатку стрілецькі загони, озброєні далекобійними арбалетами, а потім, з кін. IV ст. до н.е., кіннота. Перші кінні підрозділи були створені в царстві Чжао за зразком кінноти кочівників Ордоса і монгольських степів і в 307 р. до н.е. правитель Улін-ван (325-295 рр. до н.е.) вперше застосував їх в бойових діях. Змінюється сам характер війни. Якщо раніше перемога визначалась за два-три дні, то тепер війни стають затяжними, облога міст іноді триває роками.

Запекле військове суперництво між *го* переростало в свого роду «тотальну війну», що мала метою знищення ворога, захоплення людей і території. Результат воєн залежав тепер від економічного, політичного і військового потенціалу царств. В V—III ст. до н.е. створюються окремі лінії укріплень, що захищають царства від набігів кочівників (пізніше вони стали ланками Великої китайської стіни), а також одне від одного. Ці ранні лінії укріплень були знищені за велінням Цинь Ши-хуан-ді, однак, за свідченням джерел, мистецтво фортифікації досягло в період Чжань-го високого рівня.

Основні політичні події і процеси періоду Чжань-го. Протягом V—III ст. до н.е. всі стародавні малі царства Великої рівнини поступово були поглинені найсильнішими *го* — Хань, Вей, Ци, Чу і Цинь.

Занепад Чжоу. Якщо в попередні часи *го* визнавали формальне панування дому Чжоу і дотримувались концепції «захисту цивілізованих країн з домом Чжоу на чолі» від «варварського оточення», то в період Чжань-го Чжоу перестало братись до уваги. В 367 р. до н.е. Чжоу розпалось на два го: Східне і Західне Чжоу. Натомість після того, як в 334 р. до н.е. на нараді чжухоу в Сюйчжоу було прийняте рішення про привласнення ними титулів ванів, чжоуський ван втратив навіть номінальне верховенство. В 256 р. до н.е. Чжоу зазнало нищівної поразки від Цинь, а в 249 р. до н.е. перестало існувати. «Цинь знищило Чжоу, — зазначив Сима Цянь, — і жертвоприношення Чжоу припинились». Так завершилось понад п'ятивікове існування цієї династії.

Розпад Цзинь. Тривалий час (635-546 рр. до н.е.) *го* Цзинь було ба-гегемоном, однак в другій пол. VI—V ст. до н.е. занепало. Немалу роль в цьому процесі зіграло посилення цинів — голів шести аристократичних родів (кланів) Чжи, Вей, Чжао, Хань, Фань і Чжунхан і їх боротьба проти свого хоу і між собою. Фактично, цини зосередили владу в своїх руках, відсунувши хоу від реальної політики. В 498 р. до н.е. роди Фань і Чжунхан підняли заколот, однак решта родів змогли об'єднатись і, перемігши бунтівників, поділили їх володіння між собою. При цьому домінуючі позиції зайняв рід Чжи, який здійснював вирішальний вплив на номінально правлячу династію цзиньських хоу.

В 454 р. до н.е. голова роду Чжи — цин Чжи Бо Яо зажадав від трьох інших родів віддати йому землі, що дістались їм при поділі земель заколотників. Вей і Хань підкорились, але клан Чжао відмовився. Тоді Чжи, змусивши Вей і Хань приєднатись до нього, обложив клан Чжао в Цзиньяні. Однак усунути рід Чжао йому не вдалось: Вей і Хань уклали сепаратний договір з Чжао. В травні 453 р. до н.е. об'єднані сили Чжао, Вей і Хань раптово напали на Чжи і повністю знищили його. Землі Чжи були порівну поділені між трьома родами-переможцями, що стало фактичним розпадом колись могутньої держави Цзинь. Юридично це було оформлено в 403 р. до н.е., коли Чжао, Вей і Хань нарешті домовились про поділ держави («Три роди розділили Цзинь»). Того ж року цини одержали титули хоу і три нових *го* стали називатись «три Цзинь».

«Три Цзинь» (Вей, Чжао, Хань). Царство Вей раніше інших *го* почало політичні і військові реформи і за своїх перших правителів — Вень-хоу (445-396 рр. до н.е.) і У-хоу (396-370 рр. до н.е.) стало могутнім. Третій правитель — Хуей-ван (370-319 рр. до н.е.) розпочав широкомасштабну іригацію долини р. Хуанхе. Разом з тим, під час його тривалого правління Вей поступово занепадало. Причина полягала в тому, що родова аристократія зберегла своє панівне становище і вертикальна мобільність була вкрай низькою, що робило державне управління неефективним. Багато посад в *го* займали вихідці із знаті, які часто не надавались до державної діяльності, тоді як талановиті вихідці з нижчих верств (Шан Ян, Чжан І, Вей Ляо, Сунь Бінь і багато ін.), не знайшовши застосування своїм здібностям на батьківщині, блискуче проявили себе на службі в інших царствах — часто на шкоду старій батьківщині.

В 354 р. до н.е. Хуей-ван напав на Чжао і наступного року його військо увійшло в столицю Ханьдань. Царство Ци втрутилось, намагаючись врятувати Чжао. Військовою кампанією в царстві Ци керував виходець з Вей, полководець Сунь Бінь (нащадок Сунь-цзи). За його планом циська армія вторглась на територію Вей і перерізала всі комунікації війська Хубей-вана, яке ще перебувало в Чжао. В 353 р. до н.е. в битві під Гуйліном (суч. Чаньюань в провінції Хенань) Вей було розгромлене (з цього часу збереглась приказка «оточити Вей, щоб врятувати Чжао», що означає «удар у вразливе місце, щоб змусити противника припинити наступ»).

В 341 р. до н.е. Вей напало на Хань, але Ци знову втрутилось і в битві при Малін Сунь Бін одержав блискучу перемогу над Хуей-ваном. Після цього становище Вей катастрофічно погіршилось, тому що циньська армія на чолі з реформатором Шан Янем в 340 р. до н.е. перемогла Хуей-вана і Цинь розширило свою територію. Так Вей вибуло з подальшої боротьби за ба.

Могутність Чжао була зломлена в 260 р. до н.е. в битві при Чанпіні, де видатний циньський полководець Бай Ци заманив в ущелину, оточив і знищив майже всю чжаоську армію. В 257 р. до н.е. війська Чу і Вей врятували від падіння обложену циньцями чжаоську столицю Ханьдань, змусивши циньську армію відступити і зняти облогу. Однак це була лише тимчасова відстрочка і царству Чжао невдовзі було завдано смертельного удару, від якого воно так і не змогло оправитись. Цинь продовжувало наступати, захоплюючи все нові землі і міста. В 230 р. до н.е. було загарбане *го* Хань, а в 228 р. до н.е. — Чжао.

Царство Ци. Ще в період Чунь-цю в *го* Ци самим впливовим став рід Тянь, що займав ключові позиції в ремісничому виробництві і видобувних галузях. В 481 р. до н.е. був вбитий правитель Ци — Цзян-гун і перший міністр Тянь Чан посадив на трон його молодшого брата — Пін-гуна (481-456 рр. до н.е.). З цього часу рід Тянь вже повністю тримав циських гунів під своїм контролем. В 391 р. до н.е. сановник Тянь Хе переселив Кан-гуна (494-385 рр. до н.е.) у віддалений маєток, а в 386 р. до н.е. змусив чжоуського вана звести його в ранг чжухоу, в такий спосіб привівши свій рід до влади.

З початку періоду Чжань-го Ци бере активну участь в суперництві го. В 413-411, 408 і 407 рр. до н.е. царство воює з Цзинь, Вей, Лу і Цзюй. Коли в 380 р. до н.е. царства Цинь і Вей напали на Хань, а Хань попросило допомоги в Ци, то Хуань-гун (384-379 рр. до н.е.) пообіцяв Хань допомогу, але не дав її, а сам напав на царство Янь і захопив у нього місто Санцю.

Вей-ван (379-343 рр. до н.е.), що змінив Хуань-гуна, поступово став найсильнішим серед чжухоу і привласнив собі титул вана. Його син Сюань-ван (343-324 рр. до н.е.) прославився покровительством наукам і створенням «академії» Цзися, в якій працювали і навчались конфуціанці, даоси, натурфілософи і ін. «Вони не вникали в державні справи, — писав Сима Цянь, — а займались лише обговоренням різних теорій. Тому в царстві Ци вчені Цзися процвітали і було їх сотні і тисячі». Серед них опинився і видатний військовий теоретик Сунь Бін, виходець з Вей, що став близьким помічником Сюань-вана. Коли царство Вей вступило у війну з Чжао і Хань, і попросило допомоги в Ци, то Сунь Бін порадив вану почекати, щоб воюючі сторони виснажили одна одну. Після того, як Хань зазнало кілька поразок, циське військо в 341 р. до н.е. перемогло *го* Вей в битві під Малін. Між *го* був укладений мир, що пізніше переріс у військовий союз і в 332 р. до н.е. Ци з Вей напали на Чжао. Однак, Мінь-ван (324-284 рр. до н.е.), що зайняв трон після Сюань-вана, навпаки, в 317 р. до н.е. напав на Вей разом з Сун, а в 312 р. до н.е. напав на Вей ще раз. В 298 р. до н.е. Ци з Хань і Вей вторглись в Цинь, а в 295 р. до н.е. Мінь-ван допоміг царству Чжао покінчити з державою Чжуншань.

Могутність Ци за Мінь-вана досягла апогею: в 288 р. до н.е. він навіть розглядав можливість прийняти (разом з правителем Цинь) імператорського титулу, але не зважився. В 286 р. до н.е. він розгромив і приєднав територію *го* Сун, після чого задумав зробити те ж саме з Чу, «трьома Цзинь» (Хань, Чжао і Вей) і доменом Чжоу, щоб, в підсумку, стати Тянь-цзи (сином Неба). Цього інші *го* не могли допустити і в 284 р. до н.е. була створена антиціська коаліція Янь, Цинь, Чу, Чжао, Вей і Хань, військо якої в битві біля р. Цзишуй завдало Мінь-вану нищівної поразки. Скориставшись відходом армій союзників, *го* Янь захопило столицю Ци — м. Ліньцзи і більшу частину території царства. Мінь-ван втік і помер на чужині. Однак сановнику Тянь Даню невдовзі вдалось підняти народ і вигнати загарбників; трон Ци дістався сину Мінь-вана — Сян-вану (283-265 рр. до н.е.).

Новий правитель відмовився від великодержавних амбіцій і став дотримуватись майже повного нейтралітету, ретельно уникаючи втручання в будь-які конфлікти. Цим скористалось *го* Цинь, взявшись громити і захоплювати решту *го* поодинці. Крім того, циньські правителі підкуповували радників циського вана великою кількістю золота, щоб вони відговорювали його від активної зовнішньої політики. Більше півстоліття це приносило Ци суттєві вигоди, дозволяючи користуватись всіма перевагами мирного життя, але в 221 р. до н.е. все закінчилось катастрофою. Циський Цзянь-ван (264-221 рр. до н.е.), сподіваючись на союзницькі відносини з Цинь, виявився не готовий до його нападу і здався без бою. Не зумівши зберегти держави, він не врятував і власного життя: як оповідає «Чжань-го це», полонений Цзянь-ван був поміщений в палацевому парку «серед сосон і кипарисів», де і помер від голоду.

Царство Чу. Постійно розширюючись за рахунок захоплення слабших держав і підкорення примітивних племен, Чу стало найбільшим за територією з давньокитайських *го* і займало більше третини Тянь-ся (Піднебесної). В період Чжань-го тут одержала широкий розвиток металургія, з'явилась перша зброя з заліза. Землі держави були багаті лісами, родовищами заліза, олова, міді і золота. Процвітала торгівля: це було єдине го, в якому мала ходіння золота монета. Численна армія змушувала решту царств рахуватись з Чу і воно значно впливало на політичні відносини в Тянь-ся.

В часи Хуей-вана (488-432 рр. до н.е.), якому вдалось придушити придворний переворот і зміцнити свою владу, Чу захопило *го* Чень (479 р. до н.е.). В 447 р. до н.е. та ж доля спіткала Цай, територія якого стала частиною північної військової границі царства Чу. Полегшувало становище Чу і взаємна боротьба його сусідів — У і Юе, що виснажувала їх сили. В перший рік правління Цзянь-вана (432-408 рр. до н.е.) чусці напали на північні на царство Цзюй і ліквідували його. До кін. V ст. до н.е. Чу підкорило всі землі центральної і східної частини басейну ріки Янцзи і всього басейну ріки Хуайхе.

За Дао-вана (402-381 рр. до н.е.) склалась античуська коаліція «трьох Цзинь», війська якої в 400 р. до н.е. напали на Чу, але не добились успіху. Нове вторгнення коаліції відбулось в 391 р. до н.е. і цього разу чуська армія була розбита в битві при Даляні. В останній рік свого правління Дао-ван уклав мирну угоду з Цинь. Правління Су-вана (381-370 рр. до н.е.) не змогло виправити ситуації і Чу зазнає поразок від *го* Шу і Вей, втрачаючи частину території. За Сюань-вана (370-340 рр. до н.е.) Чу укладає мир з Вей (351 р. до н.е.) і переживає вторгнення Цинь. Вей-ван (340-329 рр. до н.е.) встановлює союзні стосунки з Ци і в 333 р. до н.е. разом з ним захоплює прибережну державу Юе.

Наступний правитель — Хуай-ван (329-298 рр. до н.е.) виявився поганим дипломатом і воєначальником. В 318 р. до н.е. довгі зусилля політиків завершились створенням антициньської коаліції шести *го* «по-вертикалі», яку і очолив Хуай-ван. Однак, циньському правителю вдалось зруйнувати її, пообіцявши чускому вану подарувати володіння в 600 лі (це виявилось обманом). В 312 р. до н.е. відбулась битва під Даньяні, в якій Чу зазнало серйозної поразки: 80 тис. його воїнів були обезголовлені, а частина території втрачена. Однак і надалі, граючи на слабостях Хуай-вана, циньці не раз використовували його для руйнування антициньських союзів. Нарешті, учасники коаліції, роздратовані віроломством чуського вана, самі уклали угоду з Цинь і в 301 р. до н.е. напали на Чу. Тільки вбитими армія Хуай-вана втратила 20 тис. чоловік.

Становище ще погіршилось за Цин-сян-вана (298-263 рр. до н.е.), Као-ле-вана (263-238 рр. до н.е.) і Ю-вана (238-228 рр. до н.е.), які, незважаючи на окремі успіхи (наприклад, захоплення в 256 р. до н.е. *го* Лу — батьківщини Конфуція), в цілому зазнавали поразок і втрачали землі своєї держави. Все завершилось за Фу Чу вана (228-223 рр. до н.е.): в 224 р. до н.е. в битві при Цинань чуська армія була розгромлена циньськими військами, які наступного року захопили столицю Чу і полонили самого вана. В 222 р. до н.е. циньці завоювали чуські землі на південь від Янцзи і змусили до здачі правителя *го* Юе, васала Чу. Таким чином, вся територія величезної чуської держави була завойована *го* Цинь.

Соціально-економічний розвиток. Період Чжань-го виявився переломним на шляху прогресу давньокитайської цивілізації.

Металургія заліза. В період Чжань-го залізний вік впевнено вступав в свої права. Головні родовища заліза (причому в неглибокому заляганні) знаходились на півночі країни — там, де в той час були царства Чжао, Хань, Янь і Ци, але відомі були і великі поклади залізної руди на південь від р. Янцзи, в районі нинішнього м. Чанша і в Сичуані. Мідних родовищ було менше, найважливіші з них розташовувались в басейні Янцзи, в області озер Поянху — Дунтін, і на південному заході, де знаходилось одне з найдавніших вогнищ бронзоливарного виробництва Східної Азії. Залізні вироби з самого початку виготовлялись в техніці лиття, досить швидко витісняючи бронзові. Що ж стосується зброї, то тут бронза довго не поступалась місцем залізу. Тільки тоді, коли в царствах Південного Китаю — Чу, У і Юе в кінці періоду Чжань-го навчились виготовляти залізну зброю, поєднуючи плавку з куванням, воно і в Північному Китаї стало поступово витісняти бронзове.

Створення іригаційних систем. Зі зміною кліматичних і фізико-географічних умов іригація набувала все більшого значення, стаючи найважливішою умовою розвитку землеробства. Північні і північно-західні райони періодично страждали від посухи, яка іноді тривала по кілька років. Разом з тим, згубні повені постійно загрожували родючим землям Великої рівнини в басейнах рік Хуанхе і Хуайхе. Посухи і повені вражали також і царства басейну Янцзи.

Якщо протягом попередніх двох століть літопис «Чунь цю» зафіксував іригаційне будівництво лише в Лу, то починаючи з V ст. до н.е. в ряді *го* розгорнулись великі дренажні і зрошувальні роботи в масштабі дуже великих регіонів. Так, в 486 р. до н.е. було довершене багаторічне будівництво глибокого каналу, що з'єднав р. Янцзи з р. Хуай, а потім цей водний шлях продовжили до рік південного Шаньдуна. В кін. V ст. до н.е. царство Вей (на території Великої рівнини — його необхідно відрізняти від царства Вей, що виникло після розділу царства Цзинь) провело важливий осушувальний канал на рубежі сучасних провінцій Хенань і Хебей, а протягом IV ст. до н.е. почало спорудження ряду каналів і дамб, зокрема в районі сучасного міста Кайфина. В сер. III ст. до н.е. магістральний канал Чженго, що йде паралельно ріці Вейхе, був прокладений в царстві Цинь. Він перетворив басейн цієї ріки в найбагатшу житницю. Близько 300 р. до н.е. у верхній течії р. Міньцзян (в Сичуані) була споруджена гребля і створена одна з найбільших іригаційних систем, що захистила від повеней і зросила родючу рівнину Ченду. Крім проведення мережі каналів створювались великі водоймища. Вздовж берегів багатьох рік, небезпечних у повіддя, були споруджені захисні дамби. Пропускна здатність водних шляхів регулювалась шлюзами. Греблі і загати змінювали течію рік.

Однак, будівництво гідротехнічних споруджень в різних *го* ніяк не узгоджувалось між собою. Наприклад, спорудження берегових дамб для вбереження полів від повеней в *го* Ци приводило до страшних розливів в *го* Вей, розташованому вище за течією Хуанхе. До того ж ця примхлива і грізна ріка часто змінювала русло. Одна з найстрашніших в історії Китаю катастроф відбулась в 602 р. до н.е., коли Хуанхе різко змінила течію, відступивши на десятки і сотні кілометрів від свого колишнього русла. Крім того, в умовах постійних воєн дамби часто навмисно руйнувались для затоплення території противника. Так, в 226 р. до н.е. циньські війська затопили м. Далян, зруйнувавши дамбу біля м. Кайфина.

В тих го, де була введена в стрій система регулювання річкової течії і створені великі іригаційно-меліоративні споруди, відзначений швидкий і значний підйом сільського господарства.

Землеробство. В сільському господарстві основною фігурою як і раніше залишався повноправний землероб-общинник.

В кінці періоду Чжань-го в північних царствах з'явились перші залізні лемехи, стала застосовуватись тяглова сила, використовуватись добрива. Штучне зрошення і удобрення раніше сухих лесових земель дозволило значно підвищити загальну продуктивність землеробства. Поряд з вирощенням пшениці, проса і гаоляну на півдні розширюються посіви рису. Виникають спеціалізовані галузі сільського господарства — городництво, садівництво, розведення шовковичного шовкопряда.

Саме в цей період складається концепція, що визнавала землю єдиним джерелом багатства (і основним предметом оподаткування) і вважала продуктивним тільки землеробство. Наполягаючи на узаконенні купівлі-продажу землі і допускаючи в цьому відношенні певну економічну свободу, прибічники цього політико-економічного напрямку також проголошували принцип втручання держави в промислове і торговельне життя країни. Поряд з цим вони вимагали також обмеження особистої свободи землеробів, заборони общинникам покидати постійне місце проживання, регламентації їх занять згідно сезону, віку працівників і т.д.

Ремесло. Період Чжань-го відзначений піднесенням спеціалізованих ремесел: ткацького, металургійного, кораблебудівного, столярного, лакового, керамічного, ювелірного. Ремесло все більше ускладнюється, з'являються нові його галузі, складаються і зміцнюються місцеві ремесла.

Розвиток міст, торгівлі і товарно-грошових відносин. Китай покривається мережею торгово-ремісничих міст, обнесених подвійним кільцем укріплень. Якщо раніше міські стіни мали в периметрі не більше півкілометра, то в містах IV—III ст. до н.е. їх довжина нерідко сягала 3 км. Населення найбільших міст обчислювалось десятками тисяч жителів. Одним з найбільших вважалось м. Ліньцзи — столиця *го* Ци, населення якого нібито перевищувало 300 тис.

Протягом V—III ст. до н.е. відбувається швидкий розвиток товарно-грошових відносин. Формується соціальний прошарок «шан-жень» («торгового люду»). Чжухоу (спадкоємна знать), що раніше займала панівне становище в управлінні царств, починає відступати перед новою майновою нетитулованою знаттю — «вискочками з низів», як їх іменують джерела. Відомі великі ділки, які вийшли з рабів (наприклад, Фань Лі з *го* Юе). Активізації приватної торговельної діяльності сприяло введення письмових угод (типу вірчих бирок). Приватні торгові доми брали у відкуп державні підприємства: рудники, соляні копальні і плавильні майстерні. Вплив цих багатіїв стає все помітнішим, він відчувається в політиці реформ, здійснюваних з більшою або меншою послідовністю майже в усіх провідних царствах. Одним з перших політичні реформи, спрямовані на централізацію управління, провело *го* Ци, потім Чу, Чжен, Вей (в долині р. Фень) і ін., пізніше інших (але найбільш кардинально) — Цинь.

В царствах Вей, Ци і Чжен відзначені заходи, що заохочують приватну торгівлю і нормалізують становище торгових прошарків. Важливого значення стала набувати міжнародна торгівля. Північні і західні племена в обмін на сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби поставляли рабів, коней, рогату худобу, жителі півдня — предмети екзотики і барвники; звідти ж йшло і олово. Складнішими були справи з торгівлею між самими го;

як і в Передній Азії II тисячоліття до н.е., створення великих і войовничих держав, що вводили високі прикордонні мита, перешкоджало нормальному розвитку торгівлі. В сер. I тис. до н.е. головним посередником в міждержавній торгівлі «Воюючих царств» стає царство Чжен, розташоване в Східній Хенані, між царствами Хань, Вей і Чжао. Жителі Чжен постійно згадуються в хроніках як «торговий народ».

Незважаючи на труднощі внутрішньої і зовнішньої торгівлі, спричинені бурхливістю епохи, товарний ринок повсюдно зростає. Як повідомляє одне з джерел, «в центральних царствах можна було придбати гарних скакунів і великих собак — з півночі... пера, слонову кістку, шкіри носорогів, фарби — з півдня... вироби зі шкіри і вовни, бунчуки з волячих хвостів — з заходу. Жителі низинних озерних місць могли одержати лісові матеріали, а жителі гірських місцевостей — продукти водного промислу; землероб, не працюючи сокирою, не обпалюючи глечики, не виплавляючи залізо, міг придбати необхідні знаряддя; ремісник і торговець, не обробляючи землю і не сіючи, могли одержати продовольство». Поділ праці вів до необхідності купівлі знарядь і частини продуктів на стороні. Але за сезонного і малотоварного характеру дрібного сільськогосподарського виробництва і високих цін для такої купівлі необхідний був кредит. Кредит був потрібен і для сплати поземельного податку. Багатії давали кредит під лихварські проценти, під заставу землі; найчастіше справа доходила до самопродажу боржників.

Вільні грошові кошти зосереджені були в основному в торговців, які одночасно були і лихварями. Не дивно, що торговці всюди домагались політичного впливу. Реформи, які поступово проводились і в «центральних», і в «периферійних» го, були спрямовані на політичну централізацію, скасування привілеїв чжухоу, адміністративно-територіальну перебудову, зміну системи оподатковування з врахуванням товарно-грошових, приватновласницьких і рабовласницьких відносин, що почали утверджуватись. Ці реформи, безсумнівно, відповідали інтересам частини панівного класу, що недавно висунулась.

Розвиток торгівлі вимагав розробки стійкого грошового еквіваленту. Близько 500 р. до н.е. з'явились перші литі металеві гроші — спочатку незручної форми і великого розміру. В IV ст. до н.е. монети стали менш громіздкими і набули номінальної вартості. На них позначалось місце виливки (столиця або велике місто) і вартість монети.

За археологічними даними відомо 96 монетних дворів. В IV—III ст. до н.е. мало ходіння кілька видів монет: бронзові — у формі леза мотики (в царствах Хань, Вей і Чжао), у формі ножа (в царствах Янь і Ци), круглі з квадратним отвором посередині (в царстві Цинь); золоті пластинки з насічкою, що вказує їх вартість, а також бронзові каурі (в царстві Чу). На цих зразках можна простежити перехід від ранньої предметно-монетної форми одиниць обміну до пізньої форми грошей «космічного» типу — символу квадратної землі, обрамленої круглим небом.

Приватні маєтки і «класичне» рабство. Введення металевої монети, перехід на загальний податок, дозвіл вільної скупки землі відповідали інтересам торгово-лихварських кіл суспільства. Економічні фактори, і в першу чергу розширення товарно-грошових відносин, сприяли розвитку рабовласництва.

Багатії створюють великі приватні господарства — спеціалізовані сільськогосподарські і особливо ремісничо-промислові, більш від інших зв'язані з ринком. І, природно, тим самим розвивається і «класичне» рабство. Поіменно відомі багаті сім'ї з різних царств, що засновували свої господарства на рабській праці. В джерелах згадуються приватні або сімейні (си-ну-бей, цзя-ну-бей) і державні (гуань-ну-бей) раби. Приватних рабів в основному захоплювали під час воєн або купували в інших країнах, а потім продавали і перепродували на спеціальних ринках у великих містах. Як і в греків, чужоземці вважались природженими рабами. Так, північні племена позначались в цей час ієрогліфами «сюн-ну», тобто «злі раби». Існувало також боргове рабство, хоча володіння такими рабами засуджувалось моралістами.

Державне рабство. Число державних рабів поповнювалось в основному за рахунок військовополонених і засуджених. Поневолення засуджених із введенням в ряді *го* нових карних законів, спрямованих на розширення джерел державного рабства, набуло в період Чжань-го особливого значення. Порушення стародавніх традицій і багатьох статей законоположень, навіть «бідність через лінощі» карали поневоленням тимчасовим, довічним або спадкоємним (формально — до трьох поколінь, фактично — назавжди), причому поневолювався не тільки сам засуджений, але також і його сім'я разом з групою інших сімей, взаємно зв'язаних круговою порукою. Рабством замінялись різні види страт. Природно, така можливість поповнювати число державних рабів вела до найгрубіших порушень правосуддя. Раби-засуджені називалися «ту» або «ту-ну-бей».

Община і держава. Оскільки в Стародавньому Китаї культ верховного божества — Тянь (Неба) — набув в основному форми шанування Тянь-цзи (Сина Неба), тобто священної особи чжоуського правителя, а найважливіші культи предків були сімейно-патріархальними, тут не виникло скільки-небудь значних храмових господарств, що стали б основою для створення громадянсько-храмових общин. Не виробилось тут і міської автономії в тих масштабах, як в Середземномор'ї і навіть на Близькому Сході (хоч і в Китаї також можна виявити і подобу територіальних общин, і стадію міст-держав). Однак, міські общини існували і мали своє самоврядування, зобов'язане, серед іншого, під час війни організовувати громадян на оборону свого міста.

Розвиток спеціалізованих галузей як у сільському господарстві, так і в ремеслі сприяв росту внутрішнього обміну і товарно-грошових відносин, які поширюються і на угоди з землею (в ряді царств законом була дозволена скупка землі — спочатку садової і городньої, а потім і полів). Це вело до різкого майнового розшарування, яке значно посилювалось в обстановці безперервних воєн. На общинників накладалась не тільки будівельна повинність, але і військова, що надовго відривала від господарства 10% чоловічого населення, а також вкрай об-

тяжлива гужова (перевезення для армії). Характерно, що в період «Воюючих царств» не тільки не існувало великих царських сільськогосподарських маєтків, але поступово було ліквідована і відчужена на користь держави $^1/_9$ (або $^1/_{10}$) частина «гун-тянь» (общинних земель). Основний дохід держава тепер одержувала від натурального поземельного податку з населення. В зв'язку з розширенням практики земельних угод ця система оподаткування стала базуватись на майновому принципі. Община перетворювалась в об'єднання приватних земельних власників різного ступеня заможності, причому власність на землю здійснювалась ними по праву належності до общини. В усіх *го* відзначається тенденція до збільшення норми оподатковування, в першу чергу поземельного податку. Загальне податкове обкладання не супроводжувалось перетворенням всього сільського земельного фонду в царський, а землеробів — в царських людей рабського типу. Сільська община всюди була досить сильна, а правителям не вдалось ще зламати значення органів общинного самоврядування — «фулао» («колегія старійшин»), очолюваних «саньлао» («троє [головних] старійшин») і «лічженом» («голова общини», «староста»). Подекуди існували культові об'єднання групи общин.

Всередині панівного класу також тривала запекла боротьба. Стара спадкоємна посадова знать відтіснялась торговельною знаттю; посади, що раніше переходили тільки в спадщину, тепер стали роздавати за особисті заслуги, а потім їх стало можливим купувати.

6. КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ПЕРІОДІВ ЧУНЬ-ЦЮ І ЧЖАНЬ-ГО

Поширення грамотності і загальний розквіт культури. В періоди Чунь-цю і Чжань-го тривало культурне зближення го, чóму сприяло поширення ієрогліфічної писемності. Завдяки відсутності в ній прямого зв'язку між читанням і графічним накресленням вона могла використовуватись носіями будь-якої мови. Грамотність охопила досить широкі верстви населення і вважалась престижною. Показово, що царські укази не просто оголошувались, але записувались на скрижалях і виставлялись біля міських брам для публічного ознайомлення. Переміщення людських мас в ході безперервних воєн і переселень, викликаних колонізаторською політикою Цисюн, вели до поступового змішання і нівелювання діалектів, в зв'язку з чим почала складатись єдина усна давньокитайська мова.

Чунь-цю і Чжань-го увійшли в традицію як класична епоха в історії культури Китаю. Це був час відкритої боротьби ідей, фактично не обмеженої жодною офіційною ідеологічною догмою. Ні до, ні після китайське суспільство не знало такого напруження інтелектуального життя, такого поширення гуманітарних вчень. На міських майданах, на вулицях і в провулках, в палацах правителів і будинках знаті відбувались ідейні диспути. Вже йшла мова про «академію» Цзися («Біля брам Цзи») в циській столиці Ліньцзи, де одночасно сходилось «до тисячі мужів, майстерних в дискутуванні», що змагались в красномовстві.

Ця епоха стала «золотим віком» китайської філософії. Причина такого небаченого розквіту полягала в пекучій необхідності знайти вихід з суспільно-політичного тупика, в який потрапила Тянь-ся (Піднебесна) внаслідок невідповідності бурхливого прогресу цивілізації пануванню архаїчних структур в релігії, соціальній організації і політичній владі. В цей час виникають філософські вчення — конфуціанство, даосизм, моїзм і легізм (фацзя), які намагались осмислити реальність і сформулювати рецепти її трансформації. Все це, однак, стало можливим завдяки секуляризація архаїчної релігійності, яка і відкрила шлях для світського розумування.

Секуляризація чжоуської культури. Простежуються очевидні ознаки відмирання архаїчної релігії в процесі послідовної секуляризації чжоуської культури. Вже в письмовій традиції Західного Чжоу (XI—VIII ст. до н.е.) стародавні міфи піддались трансформації в повчальні історичні перекази, де «мова богів» поступилась місцем «мові людської культури». В чжоуських канонічних книгах, а також хроніках, що відносяться до сер. I тис. до н.е., збереглось немало суджень, що підкреслюють пріоритет власне людського початку над стародавніми богами, наприклад: «Народ — владика духів»; «Чого хоче мінь (народ), Тянь (Небо) неодмінно виконає»; «Якщо хочете, щоб держава процвітала, слухайте мінь; якщо хочете, щоб держава загинула, слухайте духів».

Про занепад престижу традиційних вірувань серед верхів тодішнього суспільства свідчить і популярний в літературі і мистецтві періоду Чжань-го мотив боротьби людини з богами, що закінчується перемогою китайських «народних титанів». Цей мотив зустрічається, наприклад, в оповіді про чиновника Сімень Бао (V ст. до н.е.), правителя області Є в долині Хуанхе. Сімень Бао виявив, що в довіреній йому області зберігався стародавній звичай віддання дівчат «в дружини» (тобто в жертву) богу ріки Хебо. Місцеві жителі дуже тяготились цим звичаєм, і багато хто втікав разом з сім'ями, побоюючись за життя своїх доньок. Сімень Бао припинив практику людських жертвоприношень і вигнав шаманів, що керували ритуалом. Він також побудував іригаційні споруди і розселив на зрошених землях селян, значно покращивши їх становище.

Подібний сюжет міститься в життєписі Лі Біна, призначеного правителем області Шу на південно-західній окраїні Тянь-ся. Там він за допомогою своєї печатки чиновника переміг в сутичці бога ріки, що подібно Хебо був колись божеством родової общини і «брав в дружини» місцевих дівчат. Лі Бін також здійснив значні гідротехнічні роботи, що і змусило річкового бога вступити в двобій з чиновником. Парадоксально, але і Сімень Бао, і Лі Бін згодом самі були обожнені місцевими жителями.

Ці легенди оголюють не тільки релігійне підгрунтя адміністративної влади в Стародавньому Китаї, але і історичну сутність цієї релігійності як подолання архаїчної релігії. Примітно, що обидва чиновники займались реорганізацією господарського і суспільного укладу місцевих жителів і зуміли поставити води рік на службу

людям, що, власне, і вважалось доказом їх переваги над стародавніми богами. Іншими словами, нова релігійність втілювалась безпосередньо в адміністративних процедурах імперської державності, в методах господарювання і бюрократичного правління. Вона успадкувала первісну єдність магії і влади, що відобразилась, серед іншого, і у фантастичному колориті легенд про Сімень Бао і Лі Біна. Врешті-решт, обидва чиновники стали спадкоємцями річкових богів, хоч і в людському образі. Ідеологія деспотичної влади перемогла архаїчну релігію, тому що давньосхідна деспотія була, за виразом К. Маркса, «більш високою общиною»: вона підкорила собі сільську общину, не зруйнувавши її замкнутості.

Конфуціанство. Основоположником конфуціанства був Кун Фу-цзи (551-479 рр. до н.е.) або, в латинській транскрипції, — Конфуцій. Державний культ Конфуція з офіційним ритуалом жертвоприношень, заснований в 59 р. н.е., проіснував в Китаї до 1928 р. «Вчитель Кун», як його називали численні учні і послідовники, викладав своє вчення усно у формі діалогічної співбесіди. Ці діалоги і вислови були зафіксовані і зведені в трактат «Лунь-юй» («Бесіди і судження»). Згодом конфуціанці створили цілу канонічну літературу, до якої включили начебто відредаговані Конфуцієм «І цзин» («Книга перемін»), «Ши цзин» («Книга пісень»), «Шу цзин» («Книга переказів») і луський літопис «Чунь цю» («Вéсни і осені»), нібито написаний ним особисто.

Уродженець невеликого *го* Лу, розташованого недалеко від чжоуської столиці, Конфуцій належав за своєю освітою і світоглядом до середовища «жу» — знавців історичних переказів, ритуалів і календаря, тобто — професійних книжників, які користувались особливо великим впливом при дворах правителів Чжунго («центральних царств»). Прагнучи управляти політичними процесами в Тянь-ся через своїх учнів, «вчитель Кун» вперше в історії Китаю відкрив приватну школу, що мала на меті готувати «радників для государів».

Різко негативно ставлячись до «зіпсованої дійсності», Конфуцій свято вірив в неминущу цінність ідеалізованої чжоуської традиції і вважав повернення до останньої єдиним засобом, здатним позбавити Тянь-ся від хаосу і смути. Себе він скромно називав «любителем старожитності», що «викладає, а не придумує». Саме тому його вчення характеризується архаїчністю, величезною роллю в ньому культу предків, сильними пережитками міфологічної, соціоантропоморфічної свідомості, синкретичністю фізичного і морального. Конфуціанство сприйняло традиційну стародавню віру у надприродну силу Тянь як верховного божества, розвивало вчення про свідому Тянь-мін («волю Неба») і про священний характер влади земного правителя як Тянь-цзи («сина Неба»). Звідси переконаність в прямій залежності природних явищ від доброчесної поведінки правителя і морального стану суспільства.

Згідно конфуціанського вчення, суспільний і державний устрій, як і структура Всесвіту, споконвічні і незмінні. Тянь поділило людей на «цзюнь-цзи» («благородних мужів») — «керуючих», здатних до морального самовдосконалення (до них «вчитель Кун» відносив лише потомствених чжухоу), і «сяо-мінь» («низький, мерзенний люд») — «керованих», аморальних і дурних за природою, яким призначено трудитись фізично, годувати і обслуговувати «цзюнь-цзи», тобто панівний клас. Конфуціанство вимагало неухильного дотримання «лі» (релігійного ритуалу) і найсуворішого соціально-ієрархічного підпорядкування: нижчий беззаперечно кориться вищому, молодший — старшому («Правитель повинен бути правителем, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином»).

Мен Цзи (372-289 рр. до н.е.). Релігійно-філософські проблеми конфуціанства розробляв Мен Цзи, теоретично обгрунтовуючи постулат про Тянь-мін («волю Неба»), здійснювану через «гуманне правління» високоморального правителя. Основу «гуманного правління» складало беззаперечне слідування традиції, яке не допускає відходу від заповітів божественних предків — правителів «золотого віку» Старожитності з Яо і Шунем на чолі. Мен Цзи висунув концепцію Ге-мін («зміна волі Неба», тобто «кара Небес»), намагаючись представити насильницьку зміну влади як «відплату», послану «згори», а не як «бунт знизу».

Конфуціанство освячувало суспільну нерівність, стояло на стражі монархії, представляючи її єдино бажаною для Тянь формою правління. «Як на небі не може бути двох сонць, так і в народу не може бути двох правителів», — проголошував Мен Цзи. Таким чином, вчення Конфуція і Мен цзи про «гуманне правління» було покликане обгрунтувати право чжухоу (потомствених знатних родів) на політичне панування, зведене до Тянь-мін («волі Неба»).

Сюнь Цзи (313-238 рр. до н.е.). Аристократична мораль раннього конфуціанства яскраво проявилась у вченні Сюнь Цзи про «лі» («ритуал»). Містячи в собі етичні, політичні і правові норми, «лі» виступає вищою формою розрізнення між «тими, що нагорі» і «тими, що внизу». Панування одних над іншими Сюнь Цзи пояснював споконвічним станом суспільства. Він стверджував (на відміну від Мен Цзи), що натура людей споконвічно зла, що соціальна і майнова нерівність корениться в природі людини, вимагав дотримання станових відмінностей між чжухоу (знаттю) і мінь (народом).

Знаменита сентенція Конфуція: «Я передаю, а не створюю», — стала основою для теорії і практики ортодоксального конфуціанства, що противиться новому, засуджує будь-який натяк на вільнодумство. Ідеї конфуціанства про незалежність знання від практичної діяльності стали перешкодою для розвитку природничих і прикладних наук.

Протягом подальшої історії Стародавнього Китаю конфуціанство перетерпіло суттєві зміни. З релігійно забарвленого, але переважно політико-соціально-етичного вчення воно в умовах імперії Хань (202 р. до н.е. - 220 р. н.е.) перетворилось у філолофсько-теологічну систему і навіть заявило свої претензії на роль «світової релігії», хоча їм і не судилось збутись.

Даосизм. Виникнення даосизму традиція пов'язує з ім'ям напівлегендарного мудреця з *го* Чу, старшого сучасника Конфуція, Лао Цзи (604-531 рр. до н.е.), що вважається автором натурфілософського трактату «Дао-де-цзин» («Книга про дао і де»; текстова фіксація відноситься до IV—III ст. до н.е.). На відміну від метафізичного в цілому конфуціанства даоський світогляд перейнятий яскравими рисами стихійно-діалектичного мислення. Основна категорія вчення — «дао» — трактувалась як «шлях природи», «матір всіх речей». Соціальним ідеалом стародавнього даосизму було повернення до «природного», первісного стану і общинної рівності — «золотого віку» даоської утопії. Даоси різко викривали соціальний гніт, засуджували війни, виступали проти багатства і розкоші знаті, поборів влади, що доводять народ до убогості, бичували жорстокість правителів і самочинство чжухоу. Лао Цзи висунув концепцію «не-діяння», яка в соціальному плані, з одного боку, була спрямована на обмеження сваволі владарів, а з іншого — проповідувала пасивність як принцип життя, прирікаючи маси на слідування «дао» — природному ходу речей.

Стародавні даоси визнавали об'єктивність світу, виступали проти обожнення Тянь. Вони вчили, що «небо», як і «земля», — всього лише природні стихії. Світ в їх уявленні складався з дрібних неподільних матеріальних часток — «ци» і перебував в постійній зміні, де все нескінченно переходило в свою протилежність: «Неповне стає повним, криве — прямим, порожнє — наповненим, старе — новим». Даоси заперечували культ предків, відкидали жертвоприношення небесам, землі, рікам, горам і іншим обожненим явищам природи.

Ле Юй-коу (V—IV ст. до н.е.). Ідеї стародавнього даосизму одержали розвиток у філософа Ле Юй-коу, автора трактату «Ле-цзи» або «Чун сюй чжень цзин» («Істинний шлях прориву крізь порожнечу»). Родом з *го* Чжен, Ле Юй-коу вийшов з середовища ремісників і одержав прізвисько «Захисник розбійників». Він був видатним матеріалістом і діалектиком Стародавності, трактуючи категорію «дао» як «вічний саморух матерії». Він заявляв: «Речі самі народжуються, самі розвиваються, самі формуються, самі забарвлюються, самі пізнають, самі посилюються, самі виснажуються, самі зникають. Неправильно говорити, нібито хтось навмисно породжує, розвиває, формує, забарвлює, дає пізнання, силу, викликає виснаження і зникнення».

Чжуан Цзи (369-286 рр. до н.е.). Найбільшим представником класичного даосизму був блискучий художник слова Чжуан Цзи, уродженець *го* Сун. Він розумів «дао» як сутність буття, субстанціальну основу Всесвіту, абсолютний єдиний початок, від якого походять всі речі, що постійно змінюються у вічному круговороті світобудови. Життя — безперервний потік руху. Загальність змін і перехід явищ в свою протилежність роблять всі якості відносними.

Чжуан Цзи утверджував природну рівність людей, відстоював право на індивідуальну мораль, заперечував конфуціанський поділ на «цзюнь-цзи» («благородних») і «сяо-мінь» («нікчемних»), співчував рабській долі, жагуче викривав корисливість і лицемірство владарів. Серед героїв його притч багато трудівників, майстерних умільців. Чжуан Цзи заявляв, що етичні принципи конфуціанства («гуманність», «справедливість», «обов'язок») далекі істинній природі людини і так само не потрібні їй, як «шостий палець на руці». Його особливо займала проблема життя і смерті. Вирішуючи її матеріалістично, філософ стверджував: «Зі смертю тіла зникає душа людини». Чжуан Цзи розвінчував постулат про цілеспрямовану Тянь-мін («волю Неба»). Світову стихію мислитель уподібнив «величезному плавильному казану», в якому безперестанку і вічно переплавляється вся «безконечна безліч речей».

Загальна ідейна спрямованість стародавнього даосизму, засудження ним соціальної несправедливості відповідали настроям общинних мас, в чому і крилась причина його популярності. В ньому одержав відображення пасивний протест суспільних низів проти експлуатації. Разом з тим, натурфілософські погляди і широта етичних принципів приваблювали до даосизму і представників чжухоу, однак в їх інтерпретації доктрина «недіяння» нерідко одержувала яскраво виражений індивідуалістичний характер.

Моїзм. В ідеологічну боротьбу активно включилась школа моїстів, що також виступала проти конфуціанства. Назва цієї школи походить від імені її засновника — Мо Ді, або «вчителя Мо» (468-376 рр. до н.е.). Можливо, він жив у *го* Чу, де його ідеї одержали широке розповсюдження. Вчення Мо Ді було спрямоване проти засилля чжухоу, їх привілейованого суспільного і політичного становища. Мо Ді викривав паразитизм родової знаті, її моральне виродження, розкіш її дворів, протиставляв їй важке трудове життя простолюдинів і вимагав полегшення становища народних низів.

Мо Ді висунув утопічну програму перебудови суспільства на основі принципу загальної любові і взаємної користі. Він пропонував скасувати систему спадкування посад і рангів знатності, позбавити влади «мерзенну рідню» правителів і придворної знаті, «подібну до глухих, яких призначили музикантами». Мислитель пропонував формувати апарат управління від верху до низу, висуваючи мудрих людей з народу, незалежно від походження і характеру занять. «Якщо землероб, ремісник або торговець проявить незвичайні здібності, то варто доручити йому справи управління згідно цих його здібностей», — заявляв він.

Вчення моїстів відзначалося суперечливістю. Багато в чому воно було близьке інтересам основної маси вільних виробників. Помітний контингент в його школі складали міські низи, з цього середовища вийшов і сам Мо Ді. Разом з тим, його доктрина не була спрямована проти визискувачів як таких. Будучи націлена на боротьбу з чжухоу (правлячою потомственою аристократією) і їх ідеологами-конфуціанцями, вона не тільки не ущемляла нову, майнову рабовласницьку знать, що вийшла з надр общини і рвалась до політичної влади, але і об'єктивно була значною мірою вираженням її ідеології. Показово, що багатство виступає у вченні моїстів як чеснота, а убогість засуджується як явище аморальне: «Багатство походить від працьовитості, а бідність — від недбайливості», — твердив «вчитель Мо».

Таким чином, в моїзмі знайшли відображення інтереси міської самоврядної общини. Моїсти були захисниками міст, потерпаючих від агресії, і значна частина трактату Мо Ді присвячена мистецтву організації їх оборони. Мо Ді висунув зовнішньополітичну доктрину рівності *го* як основу мирних міждержавних відносин. Він вимагав припинення міжусобних воєн, які вважав нещастям для народу і порушенням Тянь-мін («волі Неба»). «Коли війська вторгаються на чужу територію, вони витоптують посіви, руйнують міста, засипають канали, спалюють храми предків, забивають худобу, непокірливих знищують, а захоплених в полон зв'язують і ведуть з собою... чоловіків перетворюють в рабів, жінок — в рабинь», — писав він. Мислитель розділяв війни на загарбницькі, які засуджував, і оборонні, які виправдовував.

Мо Ді висунув ідею соціальної ролі праці. У здатності до цілеспрямованої діяльності філософ бачив основну відмінність людей від тварин. Захищаючи тезу про велике значення активного початку, Мо Ді виступав як проти вчення Конфуція з його презирством до фізичної праці, так і теорії «не-діяння» Лао Цзи.

Фацзя (легізм). Політико-філософська течія фацзя (легізму) зародилось одночасно з конфуціанством і даосизмом — в VII—VI ст. до н.е. Першому воно протистояло, з другим мало багато спільних світоглядних рис. Найважливішими його представниками були Шан Ян (страчений в *го* Цинь в 338 р. до н.е.) і Хань Фей-цзи (отруєний там же в 223 р. до н.е.).

Згідно Шан Яна, закон повинен бути єдиним і обов'язковим для всіх підданих держави, тоді як сам правитель стоїть над законом і змінює його за своїм розсудом. Будь-яка критика і навіть публічне обговорення закону — неприпустимі і заслуговують найсуворішої кари. Вважаючи, що людська природа зла і людьми управляють егоїстичні інстинкти, мислитель був переконаний, що найкращим методом впливу на народ є нагороди і покарання, причому головну роль в управлінні він відводив саме покаранням. Шан Ян і Хань Фей-цзи пропонували суворо карати навіть за найменше порушення закону, а нагороджувати скупо, тому що людина готова на все заради навіть незначної вигоди. Вони наполягали на тому, щоб закони були доведені до відома всіх підданих і викладались простою, зрозумілою для кожного мовою.

Різко відокремлюючи політику від моралі, легісти прагнули виробити механізми влади, що дозволили б здійснити волю правителя незалежно від його особистих якостей. Державна машина в ідеальній державі легістів повинна була функціонувати якби сама по собі, без втручання ззовні і видимого примусу. Цій меті служило, зокрема, використання закону як засобу роз'єднання і залякування населення. Шан Ян відкрито проголосив своїм політичним ідеалом «послаблення народу» і «перемогу над народом». Важливим аспектом легістської програми управління була державна монополія на освіту, так що «мандрівні вчені» були зараховані легістами в розряд «паразитів суспільства» (разом з акторами, музикантами, художниками і торговцями). Запорукою процвітання держави вони вважали розвиток землеробства і мілітаризацію суспільного життя.

Шень Бу-хай (385-337 рр. до н.е.). Окрема течія у фацзя було пов'язана з розробкою методів організації і контролю бюрократичного апарату. Її основоположником був сановник *го* Хань — Шень Бу-хай. Він сформулював основні процедури, що дозволяли правителю ефективно контролювати чиновництво, не прибігаючи до репресій. Серед них — державні екзамени і оцінка заслуг, що виходить з ідеї відповідності професійних якостей службовця займаній ним посаді. Мистецтво управляти, згідно сановника-мислителя, полягало в тому, щоб тримати чиновників під контролем, надаючи їм можливість самостійно займатись адміністративною рутиною. Шень Бухай уподібнював мудрого правителя дзеркалу, яке, не маючи власної сутності, лише неупереджено відображає предмети, але тим самим робить видимими їх достоїнства і недоліки. Пізніше ще один легіст — Хань Фей-цзи говорив, що таємність є основою «царського мистецтва» (протиставлюваного в цьому відношенні публічному закону), спрямованого на запобігання узурпації влади з боку наближених правителя.

Шень Дао (395-315 рр. до н.е.). Третім компонентом легістської традиції є міркування про «ши» («влада» або «могутність»), тобто як домагатись панування в будь-якій обстановці. Шень Дао вважав, що в першу чергу слід піклуватись про забезпечення виняткових прерогатив правителя і, подібно Хань Фей-цзи, наполягав на необхідності для владаря бути потайливим. Мудрий государ, за словами Шень Дао, подібний «дракону в хмарах» і «змії в тумані».

7. ПІДНЕСЕННЯ *го* ЦИНЬ І ВИНИКНЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ В КИТАЇ (384-221 рр. до н.е.). ІМПЕРІЯ ЦИНЬ (221-207 рр. до н.е.)

Особливості розвитку *го* Цинь у VIII—IV ст. до н.е. Розташоване в родючому басейні р. Вейхе, *го* Цинь відзначалось багатством природних ресурсів і вигідним географічним положенням. Будучи захищеним природними рубежами (р. Хуанхе і гірськими хребтами) від вторгнення сусідніх *го* зі сходу, Цинь разом з тим займало зручну стратегічну позицію для наступу як на царства середньої течії Хуанхе, так і на прикордонні племена. Торгівля з північними племенами — посередниками в торгівлі давньокитайських царств з країнами Центральної і Середньої Азії — була важливим джерелом збагачення Цинь.

Розкопки на місці розташування першої постійної циньської столиці — Юнчен (в Шеньсі), що існувала у 771-382 рр. до н.е., показали високий рівень розвитку матеріальної культури Цинь. Знайдені тут залізні вироби кін. VI ст. до н.е. є самими ранніми з усіх відомих на території Тянь-ся і змушують віднести *го* Цинь до одного з вогнищ металургії заліза в Стародавньому Китаї. Дослідження виявили оточене могутніми стінами і ровом місто з регулярним плануванням, майже квадратне в плані, що займає площу 11 кв.км, з палацевими і храмовими комплексами і великим ринковим майданом. Поруч з містом були знайдені поховання, серед яких величезна могила правителя Цзин-гуна (576-537 рр. до н.е.), глибиною в 24 м — одне з найбільших поховань Китаї.

До IV ст. до н.е. Цинь майже не брало активної участі в міжусобній боротьбі і вважалось порівняно слабким серед Цисюн («семи найсильніших»). Тим більше, що з боку Джунго («центральних царств») ставлення до Цинь було підозрілим, оскільки вважалось, що його населення, походячи від племені жунів (спорідненого, слід зауважити, племені чжоу), є напівварварським. Це привело до певної ізоляції Цинь і за період Чунь-цю воно відстало в розвитку від інших царств Тянь-ся, в яких здійснювались соціальні реформи, що обмежували вплив чжухоу і посилювали владу монархів.

Після розпаду Цзинь найбільшого значення набуло *го* Вей, яке під час правління Вень-хоу (445-396 рр. до н.е.) і У-хоу (396-370 рр. до н.е.) стало наймогутнішим східним сусідом Цинь. Очолена знаменитим полководцем У Ци (?-381 рр. до н.е.), вейська армія протягом 413-409 рр. до н.е. завдала циньцям кілька поразок і відібрала стратегічно важливі прикордонні застави Хань-гу-гуань і Тун-гуань, закривши тим самим Цинь шлях на схід. В союзі з Вей діяли також Чжао і Хань. В підсумку, до поч. IV ст. до н.е. Цинь втратило землі на захід від Хуанхе.

Початок модернізації Цинь (384-356 рр. до н.е.). До військових поразок додалась екологічна катастрофа. Внаслідок багатовікової хижацької експлуатації ліси в басейні р. Вейхе були винищені, родючі землі заболочені і виснажені. Їх повернення в сільськогосподарський оборот було для Цинь насущною господарською задачею. Вкрай трудомісткі роботи з меліорації, спорудження каналів були під силу лише могутній централізованій державі, що володіє значними людськими і іншими ресурсами. Усвідомивши це, Сянь-гун (384-362 рр. до н.е.) став на шлях модернізації, започаткувавши довгострокові проекти з будівництва доріг, іригаційних споруд, прикордонних оборонних систем. Його справу продовжив Сяо-гун (362-338 рр. до н.е.).

Сянь-гун і Сяо-гун стали залучати цілі маси колоністів-хуася з Джунго («центральних царств») для освоєння цілини і пустищ. Для цього їм надавали значні пільги: 10 років безподаткового періоду для будівництва дому і розбивки полів, городів і садів, а також звільнення від військової служби на три покоління вперед. Також високою платнею і різноманітними пільгами приваблювались воїни. Перенаселені Джунго (особливо «три Цзинь») охоче позбувались зайвого населення і Цинь до кін. IV ст. до н.е. за населеністю поступалось тільки Чу — своєму головному супернику в боротьбі за ба-гегемонію.

Циньські гуни також широко використовували здібних людей з Джунго як адміністраторів. «Сторонні радники» мали в їх очах велику перевагу перед корінними циньцями, оскільки вони, по-перше, не маючи в Цинь родових зв'язків, були в повній залежності від правителів, по-друге, володіли цінними даними про військово-політичну обстановку в інших го, про їх сильні і слабкі сторони. Тому в Цинь «прибульців», незважаючи на постійне роздратування «автохтонів», доволі часто призначали на найвищі посади, аж до першого радника-міністра (Шан Ян, Чжан І, Фан Сунь, Цай Цзе, Лі Си) і головнокомандуючого армією (Вей Ляо). Сяо-гун, проконсультувавшись з чиновниками і вченими, віддав посаду першого радника-міністра вихідцю з Вей — Шан Яну (390-338 рр. до н.е.). З 356 р. до н.е. той розпочав кардинальні політичні і соціально-економічні реформи, що змінили долю не тільки Цинь, але і всієї Тянь-ся. Пізніше його ідеї лягли в основу філософської школи фацзя (легізму). Погляди Шан Яна добре відомі завдяки приписуваному йому твору «Шан-цзюньшу» («Книга правителя області Шан»).

Реформи Шан Яна (356-338 рр. до н.е.). Згідно Шан Яна, всі люди однакові в своїх ницих прагненнях і навіть заради незначної вигоди здатні на злочини. Тому для наведення порядку необхідні строгі закони і суворі покарання навіть за невеликі провини, що одержало назву «викорінення покарань через покарання». Стрункий і цільний план Шан Яна («Єдине») був націлений на централізацію управління, зростання виробництва зерна і збільшення військової могутності держави. Всі інші заняття, що відволікають народ від цього — розваги, торгівля, науки, мистецтва і т.п., були оголошені «паразитами», що сприяють послабленню, а то і загибелі держави і фактично підлягали переслідуванню. Характерно, що в деяких списках, що перелічують «паразитів держави», до їх числа включалось також «шанування предків» і «людинолюбство» (основні категорії конфуціанства).

Під керівництвом Шан Яна *го* Цинь перетворилось в налагоджену машину, в якій були неможливі злочини і бунти, оскільки такі дії карали негайно і, як правило, дуже жорстоко (тоді навіть страта через обезглавлення вважалась легким різновидом смерті).

Виробництво зброї в Цинь стало державною монополією, порушення якої каралось смертю. Все озброєння для армії відтепер вироблялось в численних державних майстернях за єдиним стандартом і клеймувалось за місцем виготовлення.

Будучи головнокомандуючим, Шан Ян переозброїв і реорганізував армію, багато в чому використавши досвід кочівників. Він ліквідував колісничні підрозділи — основу військової могутності чжухоу, і запровадив кавалерію, покращив військове спорядження, ввів залізну зброю. Була встановлена найсуворіша дисципліна, також заснована на круговій поруці груп воїнів. Головною ударною силою циньського війська стала піхота, озброєна мечами і арбалетами. Щитів циньські воїни не мали, а їх обладунки захищали тільки плечі і торс: хоробрим воїнам належало більше нападати, ніж оборонятись.

Для повноти державного контролю як в армії, так і в усій країні була введена система «шиу» (колективної відповідальності), заснована на поділі на п'ять і десять дворів в мирному житті і на п'ятірки і десятки воїнів в армії: у випадку провини одного всі члени групи ставали державними рабами. Це змушувало всіх циньців стежити за поведінкою своїх сусідів в цивільному житті і соратників в армійському підрозділі, в якому вони служили. Навіть за недонесення про порушення закону будь-який підданий Цинь підлягав страті, тоді як за донос — нагороджувався рангом знатності як за здійснення військового подвигу.

Після реформ Шан Яна в Цинь не допускалось жодних проявів політичної активності підданих, було заборонено навіть схвалення дій правителя: народ був зобов'язаний безмовно виконувати закони і укази, але не більше того. Тих, хто привселюдно схвалював його закони, перший міністр висилав зі столиці в прикордонні міста, стверджуючи, що вони, наважившись висловити свою думку про закон, цим вже зрадили свій бунтівливий дух.

Шан Ян заборонив під загрозою суворої кари звичай кровної помсти, що існував в цей час як пережиток родового ладу.

Шан Ян ліквідував чжухоу як стан, скасувавши всі спадкоємні привілеї (за винятком роду циньського гуна), що було справжньою революцією. Було чітко встановлено, що ранг знатності індивіда (його соціальний стан) повинен визначатись тільки особистими досягненнями на службі державі. Шан Ян установив 18 (або 20) рангів знатності, з огляду, в першу чергу, на бойові заслуги людини, причому їх доказом було представлення відрубаних голів повержених ворогів. Внаслідок цього тільки військово-служиві стали вважались повноправними громадянами; закон забороняв їх поневолення. Ранги знатності не могли передаватись в спадщину, що виключало виникнення стану «нових чжухоу». Всі інші традиційні шляхи підвищення особистого статусу (торгівля, заняття науками і мистецтвами і ін. — всього від шести до дванадцяти) були оголошені «паразитичними» і стали фактично переслідуваними. Втім, пізніше ранги знатності стали продаватись за внесення до казни великих сум грошей або значної кількості зерна.

Шан Яном був здійснений цілий ряд заходів для збільшення виробництва зерна шляхом заохочення приватної ініціативи і за рахунок послаблення сільської общини. Так, пустища, перетворені ким-небудь в поля, ставали його приватною власністю. Це саме по собі було революційним нововведенням, оскільки до цього ніде в Тянь-ся земля не була чиєюсь власністю. Розповсюджені до цього великосімейні общини, в яких спільно проживало кілька поколінь, примусово розпускались. Новий закон постановляв, що у випадку, коли в домі спільно проживає кілька братів і вони не розділили господарство, то з кожного буде братись подвійний податок.

Замість колишнього земельного податку, що складав $^1/_{10}$ частину врожаю, Шан Ян ввів новий податок, що залежав від кількості оброблюваної землі. Це забезпечило панівному класу *го* Цинь щорічний постійний доход, який відтепер не залежав від врожайності. Посухи, повені, неврожаї тепер всім тягарем лягали на землеробів. Нова система стягування податків забезпечувала величезні кошти, необхідні циньським правителям для ведення загарбницьких воєн.

Шан Ян ввів єдині для всього царства міри ваги, об'єму і довжини. Згодом, після об'єднання Китаю царством Цинь, аналогічна реформа була проведена в масштабі вже всієї Тянь-ся.

Реформи Шан Яна були суворими і боляче зачепили інтереси чжухоу і багатьох придворних сановників, тому він придбав немало могутніх ворогів. Перший радник-міністр наполіг на тому, щоб виконання закону в державі стало обов'язковим для всіх, включаючи і вищих посадових осіб (за винятком гуна). Одного разу він не за примхою, але в ім'я дотримання законності суворо покарав наставника Ін Си — сина Сяо-гуна. Коли ж старий гун помер (338 р. до н.е.) і Ін Си зайняв трон, старі образи були пригадані, і Шан Яна стратили як бунтівника і державного злочинця; також весь його рід в трьох поколіннях був повністю винищений. Втім, не дивлячись на це, реформи Шан Яна не були скасовані, оскільки сприяли посиленню держави. Невдовзі Ін Си, не оглядаючись на решту чжухоу, привласнив титул вана і став Хуейвень-ваном (338-311 рр. до н.е.).

Го Цинь після реформ Шан Яна. Протягом IV ст. до н.е. Цинь перетворилось в найсильнішу військову державу і перейшла в наступ на сусідні го. Однією з перших була захоплена область Шу-Ба в Сичуані з її родючими землями і рудними багатствами, що давно служила предметом розбратів між Цинь і Чу. Провівши тут великі зрошувальні роботи, Цинь забезпечило собі додаткове джерело сільськогосподарської продукції, що немалою мірою полегшило подальшу експансію. В кін. IV ст. до н.е. циньці захопили верхню течію р. Хань (південь Шеньсі) і захід Хенані, впритул підійшовши до царств Чу, Вей і Хань. Даремно Чжунго («центральні царства») укладали проти циньських правителів союзи — вони поступово втрачали свої території.

тва») укладали проти циньських правителів союзи — вони поступово втрачали свої території. Вирішального удару Чжунго завдав Чжаосян-ван.

Чжаосян-ван (307-250 рр. до н.е.). Період його тривалого правління характеризувався різким військовим посиленням і експансією царства Цинь. Безпосередньо війни велись талановитими полководцями Сима Цо і Бай Ци. Ван неодноразово оголошував амністії і заселяв помилуваними злочинцями і полоненими нові землі, набуті внаслідок військових походів, що приводило до поступового посилення царства Цинь аж до повної гегемонії і виявлення покірності всіма царствами в 254 р. до н.е.

В 296 р. до н.е. п'ять *го* — Ци, Хань, Вей, Чжао і Сун спільно напали на Цинь. Щоб уникнути повного розгрому, Чжаосян-ван поступився їм землями, що знаходились північніше Хуанхе. Реванш був взятий циньцями в 293 р. до н.е. в битві під Іцюе, в якій армії Хань і Вей були розгромлені, а самі *го* помітно послабились. Чжаосян-ван продовжив експансію на Хань і Вей, поступово відбираючи територію і утворював там нові повіти. В 279-278 рр. до н.е. тривала нова війна з Чу; в результаті успішних дій Бай Ци зайняв його столицю — м. Ін. Але і після втрати стародавньої столиці це *го* залишалось найсильнішим суперником Цинь.

В 260 р. до н.е. армія Чжаосян-вана одержала блискучу перемогу у Чанпінській битві, розгромивши *го* Чжао; 400 тис. чжаоських воїнів, що здались у полон, за наказом Бай Ци були закопані живцем. Після цього Чжаосян-ван захопив територію напівкочового народу Іцюй, області Лунсі, Бейді, Шан і побудував стіни проти «п'яти варварських племен».

В 257 р. до н.е. полководець Бай Ци вступив в конфлікт з ваном у питанні про стратегію ведення війни з царством Чжао і потрапив в опалу. Потім за наклепом першого міністра Фань Суя, що ворогував з ним, Чжаосян-ван звелів Бай Ци покінчити з собою.

В 256 р. до н.е. циньський полководець Цзю напав на *го* Хань, знищив 40 тис. його воїнів і захопив Янчен і Фушу. Продовживши похід, він вдерся у *го* Чжао, вбивши і взявши в полон 90 тис. чол., і приєднав до Цинь більше двадцяти повітів. Тоді проти Цинь виступила коаліція більшості чжухоу під керівництвом чжоуського вана. За словами Сима Цяня, відбірна армія Тянь-ся вторглась в Цинь через гірський прохід Іцюе, однак Чжаосян-ван не розгубився і наказав Цзю напасти на Західне Чжоу. Це відразу охолодило войовничий запал чжоуського вана і «він поспішно прибув [до палацу циньського вана] із запевненням покірності, схиливши голову, визнав свою провину і підніс [Чжаосян-вану] 36 поселень, обнесених стінами, з тридцятьма тисячами душ» (Історичні записки, 5). Однак, це не могло вже врятувати династію Чжоу: наступного, 255 р. до н.е., була взята її столиця, останній чжоуський правитель — Нань-ван був вбитий, населення *го* втекло на схід, а дорогоцінне начиння і дев'ять триніжків династії перейшли до Цинь. В 249 р. до н.е. домен Чжоу був перетворений у звичайний повіт.

В 254 р. до н.е. чжухоу явились в Цинь і виразили покірність Чжаосян-вану, тільки правитель Вей «припізнився», але після карального походу полководця Цзю він поспішив приєднатись до своїх колег.

Ведучи війни, циньські вани не забували про започатковані ще Сянь-гуном будівельні проекти, найграндіознішим з яких став завершений в 247 р. до н.е. канал «Чжен Го» довжиною в 300 чи (бл. 120 км), що з'єднав ріки Цзинхе і Лохе. Цей канал, що діє дотепер, допоміг вирішити важливі транспортні задачі, але головне його призначення полягало в тому, що він зросив землі на площі в 40 тис. цин (264,4 тис. га), і «з тих пір землі Гуаньчжуна стали плодоносними і не знали неврожайних років» (Сима Цянь, 29).

Ін Чжен (246-221 рр. до н.е.). Цинь постійно розширювало свої володіння за рахунок інших го, поки не постала задача їх повної ліквідації і здійснити її вдалось енергійному правителю Ін Чжену (259-210 рр. до н.е.), який вступив на трон в 13-річному віці (246 р. до н.е.). В 241 р. до н.е. *го* Вей, Хань, Чжао і Чу уклали антициньський військовий союз, *го* Янь і Ци також були відкрито ворожі Цинь. З 238 р. до н.е., коли Ін Чжен одержав повноту влади, йому за 17 років майже безперервних воєн вдалось розбити своїх противників. В 221 р. до н.е. було завойоване останнє незалежне *го* Ци на Шаньдунському півострові.

Переможець Ін Чжен відкинув титул чжоуських ванів — Тянь-цзи («син Неба») і вперше прийняв зовсім новий, але також обожнюючий його титул — «хуан-ді», що традиційно перекладають як «імператор»; в історію він увійшов як Цинь Ши-хуан-ді — «Перший імператор Цинь».

Цинь Ши-хуан-ді (221-210 рр. до н.е.). Виконавши завдання перетворення Тянь-ся в єдиний економічний регіон, де нарешті зникли перепони між скотарськими областями півночі, розвиненим сільськогосподарсько-ремісничим виробництвом центру і багатющими сировинними запасами півдня, Цинь Ши-хуан-ді продовжив завоювання на північ і на південь. На півдні йому вдалось підкорити «царства Юе», розташовані в лісових районах аж до Південно-Китайського моря, включаючи і нинішній Північний В'єтнам, на півночі — відтіснити за р. Хуанхе кочових сюнну. Для того, щоб убезпечити всю північну границю імперії, імператор наказав побудувати гігантську фортифікаційну споруду — Велику китайську стіну, з'єднавши і значно розширивши прикордонні фортечні укріплення царств Цинь, Чжао і Янь.

Велика китайська стіна завдовжки майже в 4 тис. км була споруджена з утрамбованої землі і кам'яних брил, підносячись над гірськими кручами, перетинаючи безводні степи і пустелі. В певних місцях в стіні були влаштовані ретельно охоронювані брами, що перетворились в місця торгівлі з кочівниками. Будівництво стіни продовжувалось десятиліття і коштувало імперії неймовірних зусиль і людських жертв.

Цинь Ши-хуан-ді поширив на всю імперію порядки, подібні встановленим Шан Яном. Був ліквідований традиційний поділ на го, замість яких впроваджувалось 40 областей, поділених на сяни — округи. Населенню заборонялось називати себе вейцями, яньцями, циньцями, чусцями і т.п., було введене обов'язкове для всіх (знатних і простолюдинів) єдине означення громадянського підданства — «цянь-шоу» («чорноголові»). Забо-

рона етніконів (самоназв) за колишніми *го* поряд із знищенням фортечних стін всередині країни сприяли політичному зміцненню імперії.

Установлення єдиного для всього населення найменування («цянь-шоу») і скасування всіх колишніх спадкоємних аристократичних титулів, по суті справи, зрівнювали перед законом всіх громадян імперії. Цинь Ши-хуан-ді не зробив винятку навіть для своїх синів і братів, «звівши їх до простолюдинів».

Були введені єдине писане законодавство, єдина бюрократична система, а також інспекторський нагляд, що тримав під контролем діяльність всього адміністративного апарату від верху до низу і був підлеглий особисто імператору. Цинь Ши-хуан-ді обмежив культові і інші функції общинних старійшин — «саньлао» (букв. означає «троє старійшин» і свідчить про пережитки общинної триєдиної ради), хоча і не ставив за мету знищити общинне самоврядування як таке. Будучи зацікавлений у використанні общини як фіскальної одиниці, Цинь Ши-хуан-ді шанобливо згадував «саньлао» на своїх тронних стелах і закріпив за ними обов'язок розподілу податків всередині общини.

За прикладом Шан Яна Цинь Ши-хуан-ді ввів каральну систему, що передбачала як масовий вид покарання поневолення державою всіх членів сім'ї злочинця в трьох поколіннях, а також сімей, зв'язаних між собою круговою порукою, так що в рабство обертались цілі групи сіл. Особливо важкі злочини карали стратою також не тільки самого винного, але і всіх його родичів в трьох поколіннях.

В запровадженій табелі про ранги критерієм знатності стали багатство і особисті заслуги перед імператором. Більше ста тисяч сімей чжухоу колишніх *го* переселили в нову столицю імперії — Сяньян під нагляд спеціальних чиновників. Багато противників нового порядку стратили, а їх родичів обернули в рабство. Були зруйновані всі укріплення всередині Китаю, вилучена зброя в приватних осіб: будучи, як правило, бронзовою, вона була переплавлена на дзвони. Залізна зброя була привілеєм імператорських воїнів; введена в Цинь монополія на залізо гарантувала контроль держави над озброєннями.

Розгорнулись роботи із створення нових і реставрації старих іригаційних споруд: життєво важливе значення зрошення для основних сільськогосподарських районів імперії стало безсумнівним.

Було розпочато також широке дорожнє будівництво (шляхом примусових повинностей і використання рабської праці); споруджувались трьохколійні дороги і транспортні канали. Піддались уніфікації міри ваги, довжини, ємності, стандартизувались навіть осі возів, щоб вони відповідали встановленій ширині доріг.

Грошовою реформою всюди була введена однакова мідна монета. Крім неї на сплату дозволялось приймати лише золоті злитки, ходіння цінностей нестандартної вартості заборонялось.

Уніфікувалась і трохи спрощувалась писемність, вводилась однакова система канцелярського письма (циньська форма ієрогліфіки лягла в основу сучасної китайської писемності).

По всій імперії споруджувались храми і палаци Цинь Ши-хуан-ді. Колосального розмаху набуло будівництво і благоустрій столиці імперії — Саньяну. Головний столичний палац із заповідним парком прославився як справжнє «чудо світу»; на його будівництві трудилось, згідно переказу, 700 тис. рабів.

В імперії панувала військово-бюрократична знать, переважно з числа «нових багатіїв» — великих ділків і торговців. Була легалізована купівля посад і рангів знатності. Поклавши писаний закон в основу управління, імператор прагнув утвердити в країні свій авторитет, втіленням якого виступав він сам. Надзвичайно детально були розроблені положення, що регламентували діяльність бюрократії і судову процедуру; існували навіть спеціальні бланки, що заповнювались при огляді місця злочину, — їх екземпляри були виявлені в похованні судового чиновника циньського часу.

Відданий імператору його перший радник Лі Си (246-208 рр. до н.е.) звинуватив в державній зраді всіх, хто «розмірковував про стародавність, щоб ганьбити сучасність». Скориставшись прикладом Шан Яна, Цинь Ши-хуан-ді в 213 р. до н.е., загрожуючи стратою, наказав «вилучити ши і шу (пісні і перекази), вислови всіх вчителів» (тобто всі приватні бамбукові книги) і спалити їх (виняток був зроблений тільки для «корисних книг» — трактатів з агрономії, математики і ін. практичних знань, включаючи ворожіння). Був виданий спеціальний указ, що забороняв критику уряду. 460 противників режиму, переважно конфуціанців, були закопані живцем, тисячі обернені в рабство і направлені на будівництво Великої стіни. Пізніше за найменший вияв обурення поголовно вирізувалось все околишнє населення. Прагнучи придушити інакомислення, Цинь Ши-хуан-ді заборонив приватні школи, підтримуючи тільки державну освіту.

Податки в імперії стрімко зростали, повинності набули жахливих розмірів: за деякими даними, вони збільшились в 20-30 разів. Зубожіння землеробів було нечуваним. Натомість «нова знать» безперешкодно і безсоромно збагачувалась.

Грандіозні заходи Цинь Ши-хуан-ді, спрямовані на корінну перебудову суспільного і політичного життя країни, привели до прискорення підспудно протікаючих соціально-економічних процесів, обумовлених розвитком приватновласницьких і рабовласницьких відносин. Різка майнова диференціація в общині, викликана реформами, пізніше розцінювалась як катастрофічне порушення господарської рівноваги. Однак, сам Цинь Ши-хуан-ді неодноразово заявляв (про це свідчать хвалебні надписи на стелах того часу) про своє покровительство землеробству. Він вважав, що стимулював процвітання сільського господарства, узаконивши купівлю-продаж землі. В перші роки його правління не оподатковувалась новина — землі, що вводились в сівозміну. В указі про подушну подать підкреслювалось, що вона стягується з кожного платника податків незалежно від наявності і кількості землі. Цей податок розоряв незаможні сім'ї в общині. «Бідняки, — писав сучасник, — намагались уникнути сплати податку і втікали». В цьому випадку їх поля приєднували до угідь общинної верхівки — «хао-

цзе» і «хао-мінь» («багатіїв з народу»). Таким чином, на одному полюсі опинялись заможні земельні власники, на іншому — позбавлені полів і жител бідні сім'ї общинників, що стояли на грані втрати громадянської свободи.

Обкладаючи «цянь-шоу» («чорноголових») подушною податтю незалежно від володіння землею, Цинь Ши-хуан-ді, очевидно, намагався протиставити колишнім общинно-державним нормам громадянської правоздатності (коли громадянином вважався общинник, що володіє наділом) принципово інші. Недарма в надписах на стелах він підкреслював, що встановив чітку грань між «вищими і нижчими», «шанованими і нікчемними», «вільними і рабами». Але грань між вільним і рабом при Цинь Ши-хуан-ді виявилась легко здоланим шляхом поневолення вільних — за допомогою його ж установлень. Різке збільшення числа рабів в імперії — факт незаперечний. Воно відбувалось і за рахунок розширення джерел державного рабства: в рабів обертали військовополонених і засуджених. Дана обставина поряд з фактом масового зубожіння землеробського населення в період Цинь відноситься стародавніми авторами до причин швидкого падіння цієї династії. Люди, розорені податками і повинностями і поневолені державою, були тим горючим матеріалом, що створював постійну загрозу правлячій династії. Народні виступи періодично спалахували, але суворо придушувались.

Однак і заможніше населення виявляло невдоволення. В 216 р. до н.е. Цинь Ши-хуан-ді звелів всім громадянам імперії самим повідомити про наявність в них орних земель і ввів поземельний податок, що незабаром досяг ⅔ доходу землеробів. Цей захід не міг не настроїти проти імператора як незаможні, так і заможні сім'ї і викликати їх опір діям циньських чиновників. Особливо активні були в цьому відношенні чжухоу переможених го. Саме тому введення Цинь Ши-хуан-ді нових принципів державного управління, ліквідація ним інститутів спадкоємної титулованої знаті і спадкоємних земельних пожалувань — наріжних каменів державного устрою всієї попередньої історії Китаю — виставляються переважною більшістю стародавніх авторів ледве чи не основною причиною краху імперії Цинь.

Представники чжухоу неодноразово організовували замахи на Цинь Ши-хуан-ді і таємно готували збройний опір правлячій династії, спираючись на свій традиційний зв'язок з місцевими общинами. Бачачи в чжухоу, яких він позбавив привілеїв, смертельну для себе загрозу, Цинь Ши-хуан-ді був безжальний до них. Втім, майже безприкладні непримиренність і прямолінійність політичного курсу імператора одночасно були і запорукою його феноменальних успіхів (за час свого короткого правління він зумів закласти основу імперської державності і соціально-економічної системи «країни Хань» на чотири століття вперед), і причиною швидкого падіння його династії. Цинь Ши-хуанді, очевидно, недооцінив силу повержених ним чжухоу і не зміг передбачити настільки різке і швидке погіршення становища трудового населення, на плечі якого лягали податки і повинності. А тим часом ці побори стають воістину нестерпними, особливо після розпочатих імператором колосальних витрат на спорудження сотень палаців, храмів і власної велетенської гробниці. Джерела повідомляють, що після замахів на його життя (в 218 і 216 р. до н.е.) імператор, страждаючи манією переслідування, побудував 37 сполучених палаців, щоб ніхто не знав, де саме він ночує. В 210 р. до н.е. Цинь Ши-хуан-ді раптово помер від перевтоми, у віці 48 років, не дочекавшись закінчення будівництва гробниці (в 1974 р. був знайдений склеп, що був її частиною, з 6-тис. «армією охоронців» — глиняних фігур кінних і піших воїнів з повним озброєнням).

Загибель династії Цинь (210-207 рр. до н.е.). Становище в Тянь-ся після смерті Цинь Ши-хуан-ді ускладнювалось тим, що не була ще переборена та соціально-економічна невпорядкованість, яка стала результатом багаторічних воєн за створення єдиної імперії. Незважаючи на рішучі заходи, внутрішньополітичне становище в країні продовжувало залишатись нестабільним, давались взнаки сліди колишньої політичної роздробленості. Все це тільки поглибилось з воцарінням в 210 р. до н.е. сина Цинь Ши-хуан-ді — Ін Хухая (229-207 рр. до н.е.), який одержав тронне ім'я Ер Ши-хуан-ді (210-207 рр. до н.е.), тобто «Другий імператор-засновник».

Спочатку Хухай прислухався до порад Лі Си, активно віддавав почесті покійному Цинь Ши-хуан-ді і, продовжуючи його політику, здійснював об'їзди областей аж до півострова Ляодун. Однак, невдовзі проявилась його примхлива і жорстока вдача, чим скористався Чжао Гао — головний євнух імператорського палацу. За його порадами імператор, з метою зміцнення особистої влади, стратив багато начальників областей. Потім було знищено більшість вищих радників-міністрів, включаючи Лі Си, після чого фактична влада опинилась в руках Чжао Гао.

В серпні 209 р. до н.е. в імперії почались повстання; один із загонів бунтівників очолив «тінчжан» («волосний староста»), виходець з рядових общинників — Лю Бан (256-195 рр. до н.е.). Невдовзі шість областей заявили про свою самостійність, а їх правителі проголосили себе ванами. Відродилось *го* Чу, під захист якого з усієї Тянь-ся стали стікатись вцілілі чжухоу. Однак, Ер Ши-хуан-ді вів себе неадекватно, страчував здібних і відданих чиновників, звинувачував кращих полководців в поразках, ігнорував слушні поради і не бажав зрозуміти важкого становища держави, продовжуючи будівництво палацу Епан і плануючи нові великі споруди.

Спочатку військам заколотників протистояв досвідчений полководець Чжан Хань, який по черзі переміг повсталих і стратив деяких їх предводителів. Однак, на чолі чуської армії був поставлений виходець з військової аристократії — Сян Юй (232-202 рр. до н.е.), який в 207 р. до н.е. зумів завдати урядовим військам кілька поразок і Чжан Хань здався в полон. Невдовзі Сян Юй захопив владу в Чу і Лю Бан приєднався до нього. Тоді ж Чжао Гао вирішив усунути імператора, побоюючись, що той в усьому звинуватить його, і послав загін, який під виглядом розшуку розбійників увірвався в палац. В жовтні 207 р. до н.е. Ер Ши-Хуан-ді було наказано покінчити з собою, а трон одержав його племінник Цзи-ін, щоправда, не як хуан-ді, а як ван. Побоюючись сановного

євнуха, новий імператор викликав Чжао Гао до себе і особисто його вбив. В кінці грудня столиця імперії Сяньян була взята армією Лю Бана і Цзи-ін здався на його милість.

Громадянська війна між Сан Юєм і Лю Баном (206-202 рр. до н.е.). Лю Бан не став тримати Цзи-іна у себе, а передав його Сян Юю, а той в січні 206 р. до н.е. його стратив. Після цього повстанські вожді проголосили Сян Юя «ба-ваном» («верховним правителем-гегемоном») Тянь-ся. Тоді ж Сян Юй розділив всю країну на 19 «наділів» між найсильнішими воєначальниками, проголосивши всіх їх ванами. Лю Бан був затверджений ваном Хань (захопленої ним, а потім «подарованої» йому території).

Відтепер в повстанні взяли участь не тільки поневолені маси, селяни-общинники і раби — до них приєдналися представники панівного класу, в основному старі чжухоу з колишніх го, які, дочекавшись падіння ненависної їм династії Цинь, бажали за всяку ціну придушити народне повстання; їх предводителем і став Сян Юй. Лю Бан, зрозуміло, не міг цього прийняти і виступив проти свого колишнього начальника, заявивши про намір покарати його за вбивство імператора Цзи-іна. Так народний визвольний рух трансформувався в громадянську війну.

Війна Сян Юя і Лю Бана була однією з самих кровопролитних в історії Стародавнього Китаю. Сян Юй розумів свою задачу як чисто воєнну операцію і зовсім не приділяв уваги соціально-економічним аспектам. Натомість Лю Бан зробив ставку на підтримку народу: всюди, де проходили його загони, скасовувались циньські закони і звільнялись державні раби. Одночасно народний вождь виражав підкреслену повагу до чжухоу. Він заборонив своїм воїнам грабувати місцеве населення, чим забезпечив сприяння своїй справі і з боку широких народних мас, і з боку недобитої аристократії. Зрештою, майстерно використавши протиріччя серед воєначальників Сян Юя, Лю Бан зумів залучити їх на свій бік, переміг противника (Сян Юй покінчив самогубством) і в 202 р. до н.е. проголосив себе імператором нової династії і держави — Хань (за назвою місцевості, де він «одержав» від Сян Юя своє перше володіння).

8. ІМПЕРІЯ СТАРШОЇ ДИНАСТІЇ ХАНЬ
(202 р. до н.е. - 8 р. н.е.)

Об'єднання країни, новий територіально-адміністративний поділ, узаконення приватної власності на землю, сприяння товарно-грошовим відносинам і майнова диференціація населення, здійснені в правління Цинь Шихуан-ді, відкривали можливості для розвитку продуктивних сил і утвердження соціально-економічної системи імперії. Однак, позитивний результат перетворень позначився далеко не відразу. Навпаки, після повалення династії Цинь становище в країні виявилось вкрай важким і новій династії в деяких моментах довелось відступити назад, повернувши окремі елементи доцинського ладу.

Крім Сима Цяня, важливим джерелом історії Старшої Хань є хроніка «Цянь Хань шу» («Історія Ранньої династії Хань»»), написана Бань Бяо (3-54 рр. н.е.), його сином Бань Гу (32-92 рр.) і дочкою Бань Чжао (45-117 рр.).

Гао Цзу (202-195 рр. до н.е.). Взявши собі титул імператора, Лю Бан прийняв царське ім'я Гао Цзу і влаштував свою столицю в м. Чанань (суч. Сіань в пров. Шенсі) на р. Вейхе. В імперії на той час склалось вкрай важке становище, яке Сима Цянь описав наступним чином: «Коли [династія] Хань прийшла до влади, їй від Цинь дістались суцільні руїни; дорослі чоловіки перебували у військах, старі підвозили провіант. Займатись чимнебудь було надзвичайно важко. Господарство занепало. Навіть для виїзду Тянь-цзи («сина Неба») не можна було знайти четвірки коней однієї масті. Воєначальники і високі сановники їздили на візках, запряжених волами, простий народ не мав нічого...» Інше джерело додає, що в столичній області «люди їли людське м'ясо, більше половини населення вимерло» (Історичні записки, 8). За підрахунками Сима Цяня, людей навіть у великих містах і столицях залишилось «з десяти лише два або три». Старий державний апарат був знищений, новий не створений.

Гао Цзу розпустив приватні армії, всім було запропоновано повернутись додому. Приступили до ремонту іригаційних споруд. Заповідні ліси, парки і водойми, що були у володінні дому Цинь, роздали народу. Необхідно було відновити порядок у величезній імперії і відмовитись від своїх обіцянок, даних під час громадянської війни, в першу чергу общинам, Гао Цзу не міг.

Наприклад, в свій час за договором з сільськими і міськими общинами Лю Бан скасував кримінальні закони Цинь, залишивши страту тільки за вбивство, а скалічення і грабіж карались згідно принципу таліону. Лише потім були введені більш суворі закони — «Законоположення в десяти статтях». Однак на цілі роди покарання все-таки не поширювалось. Земельний податок всюди був знижений до $^1/_{15}$ врожаю, але зате відновлений циньський подушний податок з населення у віці від 15 до 56 років. Закон про вільний продаж землі залишився в силі, і збагачення землевласників продовжувались; найближчі соратники Гао Цзу створили собі величезні земельні володіння. Общинна верхівка від них не відставала: «Сільські багатії захоплювали поля», — пише Сима Цянь.

З перетворенням Лю Бана з вождя пригноблених мас в імператора Гао Цзу змінювались мета і завдання його політики. Виступаючи спочатку як захисник інтересів поневоленого і знедоленого люду, він звільняв державних рабів і оголошував про скасування всіх циньських податків і повинностей. Але поступово, в міру сходження на вершину влади, він став нехтувати своїми обіцянками. Перед початком війни з Сян Юєм Лю Бан ще як правитель-ван змушений був на підвладній території ввести оподатковування общинників. Тоді він не зупинив-

ся навіть перед проведенням єдиного в своєму роді заходу, до якого не прибігали колишні державні діячі, офіційно дозволивши продаж вільних в рабство приватним особам і узаконивши таким чином приватне рабовласництво. Закон про продаж людей був обумовлений розвитком приватновласницьких і рабовласницьких відносин, але рішення Лю Бана досить показове також для визначення його класової позиції і принципово нової політики імператорської влади по відношенню до приватного рабства.

Гао Цзу в основному зберіг циньський адміністративний поділ і взявся за відновлення системи централізованого бюрократичного управління, вносячи в неї виправлення. Під час антициньського руху і громадянської війни органи общинного самоврядування показали себе єдиною реальною владою на місцях і Лю Бан не раз з успіхом використовував їх. По воцарінні він повернув частину колишнього значення інституту саньлао (общинних старійшин). При кожному начальнику сяня (округу) був затверджений один виборний від саньлао, на якого покладались поліцейські і фіскальні функції. Сам же він звільнявся від податків і повинностей і одержував пайок м'яса і вина від держави. Прагнучи таким шляхом поєднати державну адміністрацію з формами традиційного общинного самоврядування, Гао Цзу намагався підпорядкувати общину, перетворити саньлао в нижчу ланку імперської адміністрації.

Торговці і лихварі, що займали привілейоване положення за Цинь, були піддані різним обмеженням, купці обкладені підвищеним податком. Справа була ще і в тому, що найбільші сім'ї торговців, про які говорили, що вони «багатством зрівнялись з ванами», розглядались тепер Гао Цзу як небезпечний конкурент держави з використання багатств і розподілу доходів країни. В обстановці росту товарності господарства землеробство не давало таких прибутків як торгівля, лихварство, спекуляції і т.п., натомість для держави са́ме землеробство мало особливе значення. Суспільна думка також споконвіку вважала володіння землею неодмінною умовою престижу і пошани. Землеробство було проголошене основою господарства і найшанованішим заняттям населення. Головам сімей общинників Гао Цзу присвоїв нижчий з 18 станових рангів повноправного громадянства, який давав право на зм'якшення покарання (в тому числі на звільнення від каторжного рабства). Таким чином, соціальною опорою Гао Цзу і його найближчих спадкоємців став клас землевласників.

Під час антициньських воєн вожді повстанців стихійно присвоювали колишні вищі титули знатності, скасовані Цинь Ши-хуан-ді. В силу розкладу сил в політичній боротьбі Гао Цзу не міг відсторонити цих нових чжухоу — активних учасників антициньського руху, і тому був змушений частково відродити і колишні принципи розподілу доходів панівним класом. В угоду йому імператор офіційно відновив вищі чжоуські титули — ван і хоу. Їх носіям були передані в спадкоємне користування землі, точніше, спадкоємне право на присвоєння певної частки державних податків і повинностей з цих земель. Тому в актах пожалувань вказувалась не кількість землі, а число податкових одиниць — сімей або «вогнищ». В адміністративному відношенні ці жалувані території входили до складу державних округів на загальній основі. Лише найбільші з них (в першу чергу ванства членів імператорської сім'ї) являли собою окремі адміністративні одиниці, де вани призначали власну адміністрацію. Передана в користування знаті земля вважалась власністю імператора, він міг відібрати її або перемістити власника в інше місце. Хоч офіційно ванства були підконтрольні центральному управлінню, самі вани невдовзі стали поводитись в своїх великих маєтках досить самостійно і неодноразово піднімали заколоти. Виділення ванських наділів було для Гао Цзу вимушеним заходом, і, усвідомлюючи всю його небезпеку для молодої держави, імператор поступово винищив всіх ванів з числа колишніх соратників, за винятком близьких родичів зі свого клану Лю і клану своєї дружини, імператриці Люй.

Люй-хоу (195-180 рр. до н.е.). Після смерті Гао Цзу (195 р. до н.е.) трон одержав Сяохуей-ді, син імператора, однак фактично імперією управляла його матір Люй-хоу. Вона «прославилась» завдяки крайній жорстокості в придворних інтригах. Її метою було винищити всіх неугодних претендентів на трон (в першу чергу дітей від інших дружин Гао Цзу і їх самих), і таким чином максимально посилити свій рід Люй на противагу імператорському роду Лю. Втім, незважаючи на несамовитість придворної політики, Сима Цянь оцінює роки правління Люй-хоу як благополучні, коли розвивалось землеробство, а населення жило в достатку.

Уряд Люй-хоу, продовжуючи боротьбу з новими чжухоу, пішов назустріч інтересам ділків — торговельної верхівки або, як її називають джерела — «нетитулованої знаті». Відразу після смерті Гао Цзу були скасовані принизливі заборони, спрямовані проти неї, однак чиновницька кар'єра не дозволялась торговцям і їх нащадкам ще досить довго. В офіційних доповідях імператорам торгівля і ремесло продовжували іменуватись «другорядними заняттями», їх протиставляли основній і самій почесній праці населення — землеробству і шовківництву. Але висловлювались і інші думки: «Від орача народ залежить в їжі, але хіба не ремісник йому всі речі створює і чи не торговець їх поширює? Чи доречно владі сюди втручатись з указами, обмеженням або повчанням? Відомо, що природа втручання не зносить, втручання також не зносить шлях багатства і бідності». Немає сумніву, що в таких підходах відбилось існування в імперії двох різних соціально-економічних тенденцій, разом з тим, в них знайшла продовження традиційна боротьба конфуціанства і даосизму.

Вень-ді (180-157 рр. до н.е.). Після смерті Люй-хоу (180 р. до н.е.) рід Лю зміг повернути владу, а вани і сановники з роду Люй були усунуті. Тим не менше, запеклість боротьби правлячої династії з новими чжухоу, часто своїми власними родичами, не вщухала. Провінційна знать відливала свою монету і, прагнучи усунути імператора, уклала союз з сю́нну (в 177 р. до н.е. вони вторглись за закрут р. Хуанхе), вступала в змови з південними і південно-західними юеськими *го* Міньюе і Наньюе.

З іншого боку, в оцінці Сима Цяня і авторів «Цянь Хань шу» Вень-ді послабляв строгі закони і скасовував важкі покарання, знижував податки або і звільняв від їх сплати цілі категорії населення. Під час його правління

розцвіло землеробство і країна перебувала в достатку. В 165 р. до н.е. імператор ввів екзамени для чиновників. Історики вважали Вень-ді зразковим конфуціанським правителем. Під впливом своєї дружини Доу він також захоплювався даосизмом.

Цзин-ді (157-140 рр. до н.е.). Свавілля нових чжухоу досягло апогею в 154 р. до н.е., коли заколот семи найбільших ванів ледь не припинив правління династії. Це змусило Цзин-ді розпочати з ними безкомпромісну боротьбу. Спираючись на першого радника-міністра Чао Цо і полководця Чжоу Яфу, імператор зміг суттєво обмежити вплив удільної знаті і закласти основи посилення центральної влади, що створило передумови для розквіту Хань в правління його сина У-ді. Втім, обидва соратники були змушені покінчити життя самогубством внаслідок крайньої підозріливості правителя.

Правління У-ді (140-87 рр. до н.е.) і апогей могутності Старшої Хань. Зусилля ханьських урядів від Гао Цзу до Цзин-ді з нормалізації господарської діяльності, заохочення общинного виробництва, зниження гніту податків і повинностей і припинення внутрішніх і зовнішніх воєн, зрештою, дали змогу налагодити функціонування народного господарства. Джерела одностайно відзначають в часи царювання У-ді розквіт економіки країни, ріст суспільного добробуту і збільшення народонаселення імперії, яке, порівняно з початком династії Хань, значно зросло: згідно наративних джерел, навіть в 3-4 рази (слід думати, що ці дані відображають не стільки фізичний приріст населення, скільки впорядкування обліку).

Сільське господарство. За імператора У-ді були впорядковані і розширені іригаційні системи, що суттєво збільшило площу зрошуваних земель. Особлива увага приділялась столичному і суміжним районам. Одночасно були проведені грандіозні роботи із зведення дамб при виході Хуанхе на Велику рівнину, щоб нарешті убезпечити масив родючих полів від періодичних згубних повеней.

Це був час господарських нововведень: був винайдений плуг з лійкою для сіяння (подібний до шумерського), двохлемішний плуг, стала застосовуватись нова система перемінних полів (особливий різновид двопільної системи, що поєднувалась з ретельною ручною обробкою «грядок» на зернових полях).

Однак, агротехнічні нововведення вводились переважно на державних землях — «гун-тянь», а за їх межами — тільки в господарствах великих землевласників. Що стосується рядових общинників, то навіть прості чавунні сошники мали далеко не всі. До того ж розвиток окремих районів Китаю був не однаковим: лише 10% землі інтенсивно культивувалось, а племена, що населяли південь і південний схід імперії, ще взагалі були незнайомі з плугом.

Ремесло. Розвиток продуктивних сил особливо бурхливо простежувався в ремісничому виробництві, де намітилось його укрупнення за рахунок широкого використання рабської праці: приватні підприємці на своїх рудниках і в майстернях (ливарних, ткацьких і т.п.) мали до тисячі підневільних працівників. Після введення У-ді державної монополії на сіль, залізо, вино і виливання монети виникли великі державні ремісничі і промислові підприємства. Зросло число міст з населенням до 50 тис. жителів.

Багаті верстви населення. До У-ді монети відливала не тільки держава, але і нові чжухоу. Ліквідація Гао Цзу циньської грошової монополії свідчила про посилення натуралізації господарства країни, рівень товарності якого взагалі не слід переоцінювати. Незважаючи на деякий розвиток товарно-грошових відносин в Цинь-Ханьській імперії, на всьому протязі її існування платня чиновникам обчислювалась зерном, і саме зерно завжди розглядалось державою як загальний міновий еквівалент. Однак і грошовий обіг одержав значне поширення. Багатство часто оцінювалось в монетних одиницях — золотих цзинях (цзинь=244 г). Майно людини середньої заможності оцінювалось в 10 цзинів, багатія — в сотні тисяч (маєток в 10 цзинів золота приблизно відповідав маєтку в 1-2 таланти в Середземномор'ї). Лихварство набуло такого розмаху, що окремі багатії давали позики державі. З 123 р. до н.е. було оголошено про вільну купівлю-продаж посад; набувати їх було дозволено і купцям.

Розвиток рабовласництва. У-ді ввів нові надзвичайно суворі закони. Знову почали поневолювати сім'ї страчених; державне рабство знову стало спадкоємним; роль рабського клейма виконувало зелене татуювання навколо очей. Велике значення набуло і приватне рабство, работоргівля досягла небувалого розмаху.

Держава використовувала рабів в сільському господарстві, на будівництві, на важких роботах в ремеслі, в рудниках, на інших промислах. Рабами, як товаром, можна було відкупитись від покарання або повинності або, навпаки, купити посаду. Але рабів використовували і інакше: імператори і багаті рабовласники тримали безліч рабів для розваги — музикантів, співаків, блазнів, філософів і т.д.

Вільне селянство. За Старшої династії Хань існували і вільні дрібні землевласники. Вони платили поземельний податок в розмірі від $^1/_{30}$ до $^1/_{15}$ врожаю, а поверх того — подушний і інші податки, притому в грошовій формі, і зобов'язані були повинностями: трудовою (переважно іригаційною, транспортною або будівельною) і військовою. В будь-який час і на необмежений строк їх могли призвати в ополчення. Багатим дозволялось відкуповуватись від повинностей і військової служби зерном, грішми і рабами.

Разом з тим, згідно соціально-економічних реалій Стародавнього Світу, все це не можна вважати надмірними тяготами. Набагато більше становище селян погіршували екстрені непередбачувані побори і повинності, а також грошовий характер податків при незначній товарності дрібних господарств. Тому общинники, продовжуючи розорятись, потрапляють в борги до лихварів і опиняються в борговому рабстві, або втікають в місто, поступаючи в найми, або ж переходять в орендарі до багатих землевласників.

Централізація управління. В часи царювання У-ді Ханьська імперія перетворилась в сильну централізовану державу, одну з самих багатонаселених в Стародавньому Світі (порівнянну, мабуть, лише з Римською імпері-

єю). За переписом 2 р. н.е. населення імперії складало бл. 60 млн. чоловік. За даними того ж перепису, площа оброблюваної землі, в тому числі зрошуваної, складала 827 млн. му (бл. 56 млн. га). Імперія містила в собі 13 чжоу (країв), що поділялись на 83 цзюнь (області), а цзюні складались з сянів (повітів). В кожному чжоу був підлеглий особисто імператору інспектор циши, що контролював весь адміністративний апарат. Загальне число чиновників до кін. I ст. до н.е. перевищила 130 тис. Введення монополії на сіль, залізо, вино і лиття монети сильно підвищило доходи імперії. На чолі управлінь, що відали монополіями, були поставлені найбільші торговці — колишні власники відповідних рудників і майстерень.

Реформоване конфуціанство. Єдина централізована імперія вимагала для свого зміцнення розробленої релігійно-ідеологічної системи. Якщо Гао Цзу ставився до конфуціанців з явною недовірою, то за У-ді їх вчення було визнане офіційною імперською доктриною і навіть релігією. Це наклало свій відбиток на специфіку бюрократичної системи давньокитайської імперії. В 136 р. до н.е. екзаменаційна система була доповнена присвоєнням звання ерудита різних рангів, згідно якої претенденти на чин повинні були здати екзамен за книгами, що складають конфуціанський канон — «П'ятикнижжя». До нього увійшли найдавніші зводи «Шу цзин» і «Ши цзин», «Лі цзи» («Книга обрядів»), «Книга музики», а також літопис «Чунь цю». Разом з тим, представники даосизму і інших філософських шкіл не переслідувались: здавши відповідний екзамен (якби пройшовши перевірку на лояльність), вони також могли одержувати чини, продовжуючи дотримуватись свого світогляду. З іншого боку, реальна політика У-ді далеко не завжди відповідала букві і духу конфуціанського віровчення.

До цього часу конфуціанці сильно переробили своє вчення, яке набуло рис релігійної системи. Їх видний представник Дун Чжуншу (179-104 рр. до н.е.), що вважався основоположником трансформованого ханьського конфуціанства, в своєму творі «Трактат про божественну сутність імператорської влади» наполягав на визнанні конфуціанства офіційною панівною ідеологією і забороні всіх інших вчень. Освячення конфуціанською релігією влади государя, проповідь поряд з культом предків беззаперечної синівської шанобливості, повної покірності правителю цілком відповідали задачам імператорської влади. На основі догм ханьського конфуціанства і завдяки введенню екзаменаційної системи в імперії поступово склалась особлива модель державної адміністрації, побудованої за типом церковної ієрархії, що, по суті справи, наблизило державний лад давньокитайської імперії Хань до теократичного.

Сю́нну і реформа армії. За династії Хань велику роль стали грати степові кочівники сю́нну, які в кін. III ст. до н.е. утворили на величезній території за північними границями імперії могутній племінний союз. Ця кочова імперія являла страшну загрозу Ханьському Китаю. Імператорам доводилось відкуповуватись від їх вторгнень даниною, посилати їх шань-юям (верховним вождям) в дружини своїх принцес. Однак сю́нну не тільки продовжували здійснювати набіги на Китай, загрожуючи навіть Чанані — столиці імперії, але і захопили велику область на північному заході країни, подолавши Велику китайську стіну. Для боротьби з кочівниками У-ді довелось перебудувати армію. Були значно збільшені пасовища для кінських табунів; основну силу китайського війська тепер складала важкоозброєна кіннота, закута в пластинчасту броню і озброєна піками, мечами і луками. Існувала також легка кавалерія і прекрасна піхота, озброєна самострілами. В армії були метальні знаряддя, що стріляли кам'яними ядрами майже на півкілометра. До 123 р. до н.е. сюнну були витіснені з ханьської території і відігнані від північних границь імперії.

Місія Чжан Цяня (138-125 рр. до н.е.) і експансія У-ді. Тим часом, в 125 р. до н.е. в Чанань повернувся китайський мандрівник і розвідник Чжан Цянь (200-114 рр. до н.е.), якого У-ді ще в 138 р. до н.е. послав в Середню Азію для укладення союзу проти сюнну з племенами юечжів (тохарів) або кушанів. Десять років Чжан Цянь провів в полоні, потім довго розшукував плем'я юечжів, що перемістилось на південь. Під час пошуків він об'їхав велику територію і вперше довідався про існування багатьох держав Індії і Середньої Азії, про їх багатства і про південні торговельні шляхи. Після експедиції Чжан Цяня У-ді поставив собі задачу захопити торгові шляхи з Китаю на Захід. Тому подальші походи проти сюнну були націлені в першу чергу на північний захід. В цьому напрямку в 121-119 рр. до н.е. була завойована і колонізована територія сучасної провінції Ганьсу аж до міста Дуньхуана на порозі східно-туркестанських пустинь, де була негайно зведена могутня лінія укріплень. Ганьсу стала плацдармом для подальших воєн У-ді на півночі і північному заході.

Сю́нну вже не загрожували серцю Ханьського Китаю, але завзято опирались просуванню китайців в Східний Туркестан (басейн р. Тарім), де проходили торговельні шляхи, що ведуть в Бактрію, Парфію, Індію і далі на захід. Міста-держави Східного Туркестану (китайці називали його Західним краєм) перебували під владою сюнну, і, щоб витіснити їх, У-ді продовжив вести запеклі війни. Готуючись до них, імператор задумав нову військову реформу кінного війська. Щоб здійснити її, були потрібні рослі бойові коні («небесні коні»), яких не розводили поблизу, і У-ді запланував похід на Фергану.

Перший похід полководця Лі Гуанлі через пустині і гори (104 р. до н.е.) закінчився невдачею, але в 102 р. до н.е. він дійшов до Фергани і одержав з неї данину «небесними кіньми».

В кін. II ст. до н.е. імперія підкорила ряд міст-держав Західного краю і встановила контакти з Середньою Азією. Почав функціонувати Великий шовковий шлях, що вів зі столиці Чанані через Ганьсу в Середню і далі в Передню Азію — на римський Схід. «Шовковим» він називався за найважливішим предметом китайського експорту; цим шляхом імперія крім шовку вивозила також залізо, нікель, дорогоцінні метали і предмети ремесла. Ввозили з заходу рабів, скло, дорогоцінні камені, пряності, пахощі. Внаслідок встановлення зв'язків з Середньою Азією в Китаї були введені нові культури — люцерна, квасоля, виноград, шафран, гранат, горіх.

Майже одночасно з відправленням посольства Чжан Цяня на захід уряд У-ді став шукати також торговельні шляхи на південь; в цьому напрямку теж був посланий мандрівник-розвідник. В 119-109 рр. до н.е. війська У-ді змогли значно розширити ханьські границі на південному заході, але відкрити доступ до південних шляхів в Індію не вдалось. Протягом 109-108 рр. до н.е. була підкорена давньокорейська держава Чосон (Чаосянь), і таким чином імперія набула ще одне багате джерело ресурсів і важливий ринок збуту своїх товарів.

Погіршення становища населення. Всі ці завоювання зажадали значного збільшення податків, повинностей і строків військової служби. Подушний податок зріс в півтора рази, ним обкладались жителі з 3 до 80 років (а не з 15 до 56, як колись), так що участились випадки інфантіциду і геронтіциду для порятунку сім'ї від непосильного податкового тягаря. Доведені до крайнього зубожіння люди ховались від податківців, втікали в розбійники. Спалахували стихійні бунти. Серйозні повстання почались в 99-98 рр. до н.е., загрожуючи перекинутись на столичну область; під час їх придушення загинули тисячі повстанців. Під загрозою повстань навіть представники панівного класу стали вимагати послаблення гноблення бідноти і рабів, покращення становища общинників. Владі довелось трохи знизити податки і обмежити поневолення засуджених. Однак, повстання продовжувались. Джерела повідомляють про великі хвилювання рабів на державних рудниках, що вибухнули в останній чверті I ст. до н.е.

Імперія Хань у 87 р. до н.е. - 8 р. н.е. Різке загострення внутрішніх протиріч імперії протягом сер. — другої пол. I ст. до н.е. перебувало в тісному зв'язку із зростанням великого землеволодіння і рабовласництва. За імператора Ай-ді (6-1 рр. до н.е.) була здійснена спроба обмеження розмірів земельних наділів (до 140 га) і числа рабів в одного власника (від 30 до 200). Державних рабів старших 50 років передбачалось відпустити на волю. Але така реформа викликала протест рабовласників і не була проведена в життя. Незабаром після провалу політики реформ в країні знову спалахнули повстання.

Ван Ман і його реформи (8-23 рр. н.е.). У 8 р. н.е. імператорський трон узурпував Ван Ман (45 р. до н.е. - 23 р. н.е.) — тесть імператора Пін-ді (1 р. до н.е. - 5 р. н.е.) і регент при малолітньому спадкоємці престолу — Жуцзи-іні (6-8 рр.). Узурпатор проголосив себе імператором «Нової династії Сінь» і заявив, що відновить «щасливі порядки Стародавності», посилаючись при цьому на фальсифіковану конфуціанську книгу «Звід обрядів Чжоу», що нібито походить з епохи Чжоу. Зокрема, Ван Ман анонсував відновлення цзин-тянь (стародавньої системи групового общинного землеволодіння) і пообіцяв роздати землю всім безземельним так, щоб кожен общинник мав хоч і невеликі, але однакові за розміром земельні наділи. Ідейними натхненниками перевороту були конфуціанці, які закликали до «повернення старовини» і вимагали спалення легістських трактатів Шан Яна і Хань Фей-цзи.

Ван Ман постановив віднести всі приватновласницькі і державні землі до ван-тянь (невідчужуваної «царської землі»), а всіх приватних рабів — до си-шу (приватнозалежних). Очевидно, тим самим приватні раби, основні виробники матеріальних благ, перетворювались в державних (царських) рабів, що «тимчасово» перебувають в залежності від приватної особи. Приватним особам було заборонено купувати і продавати землі і приписаних до них рабів. Работоргівля взагалі була обмежена, аж до заборони. Проте державне рабство було збережене, а кількість державних рабів збільшилась: тепер разом із «злочинцями» обертали в рабство всіх членів п'яти сімей, зв'язаних з сім'єю засудженого круговою порукою. Так було обернено в рабство сотні тисяч вільних, безліч їх гинуло при пересилці — чоловіків везли в дерев'яних клітках, жінки і діти йшли пішки закуті.

Проголосивши боротьбу з лихварством, Ван Ман намагався зосередити кредитні операції в руках держави. Для збільшення доходів казни він неодноразово змінював грошовий чекан, погіршував якість металу. В імперії різко зросли ціни. Значно підвищені були і податки; поземельний податок збільшився до $^1/_{10}$ частки врожаю. Важкими податками були обкладені ремісники.

Фактично реформа Ван Мана звелась до посилення гніту до крайності бюрократизованої поліцейської держави на шкоду інтересам як народних мас, так і приватних рабовласників.

Указ Ван Мана про землю і рабів викликав повсюдний запеклий опір. В 11 р. н.е. імператор був змушений видати новий указ, що скасував перший, і дозволяв вільний продаж земель і рабів. Розпочата ним нова спроба частковими заходами втрутитись в права рабовласників покликала за собою масові хвилювання.

Труднощі збільшували почата Ван Маном війна з сюнну, що відновили набіги на Китай. Ще в кін. I ст. до н.е. кочівники активізувались на північно-західних границях імперії і поставили під свій контроль весь Західний край, перехопивши торгівлю Великим шовковим шляхом. Ван Ман розраховував витіснити сюнну з Західного краю, відновити функціонування Великого шовкового шляху і вигодами зовнішньоторговельного балансу запобігти фінансовому краху. Але війна була програна; невдала кампанія проти сюнну, що зажадала від імперії граничної напруги, привела до повного виснаження казни.

По всій країні почались повстання воїнів, землеробів, дрібних торговців, пастухів і ін. На їх чолі стали найбільш зневірені елементи: розорені общинники, раби, батраки. Їх загони брали своєрідні назви — «Зелений ліс», «Мідні коні», «Великі піки», «Залізні гомілки», «Чорні телята». Жорстокі репресії центральної влади не допомогли: повстання тільки ширились.

Повстання Червонобрових (18-28 рр.) і кінець Старшої Хань. Наймогутнішим стало повстання «Червоних брів» в Шаньдуні. Приводом до нього стала катастрофічна зміна русла Хуанхе в 11 р. н.е., дамби на якій давно не ремонтувались. При виході на рівнину Жовта ріка розділилась на два могутніх потоки, що ринулись до Жовтого моря: один — на північ, інший — на південь, внаслідок чого Шаньдунський півострів опинився відрізаним від решти Китаю. Величезні області були затоплені, інші страждали від голоду. Потерпілі від повені

біженці і утворили повстанський загін на чолі з бідняком Фань Чуном. Він наказав своїм прибічникам як пізнавальний знак пофарбувати собі брови в червоний колір.

Ван Ман послав проти повстанців величезну армію, названу «Зубами тигра», але вона стала розбігатись. «Червоні брови» і інші повстанці з усіх боків вирушили до сіньської столиці Чанані. В 23 р. н.е. вона була взята загоном «Зелений ліс», який очолював нащадок ханьської династії — Лю Сюань. Його відразу проголосили імператором під ім'ям Генши-ді (23-25 рр.). Після трьох днів облоги в палаці був схоплений і обезголовлений Ван Ман, тіло його порубали на шматки.

Невдовзі повстанський рух розколовся і почалась громадянська війна. В 25 р. Чанань захопили загони «Червоних брів», Генши-ді був вбитий, а імператором проголосили бідного пастуха (нібито далекого нащадка царського роду Лю). Однак повстанці не змогли довго протриматись в столиці. В місті Лояні з'явився новий імператор з дому Хань — Лю Сю, який взяв тронне ім'я Гуан У-ді (25-57 рр.). Йому вдалось завдати «Червоним бровам» ряд поразок і до кінця 28 р. н.е. остаточно придушити цей рух.

9. ІМПЕРІЯ МОЛОДШОЇ ДИНАСТІЇ ХАНЬ
(25-220 рр. н.е.)

З правління Гуан У-ді, який прийшов до влади на хвилі повстань трудового населення і незадоволеної частини панівного класу, починається Молодша династія Хань, що правила Тянь-ся з 25 по 220 рр. н.е. Засновник нової династії переніс свою столицю з Чанані на схід — в Лоян, тому династію Молодшу Хань також часто називають Східною Хань.

Гуан У-ді (25-57 рр. н.е.). Спадщина новому імператору дісталась вкрай тяжка — голод, громадянська війна і повені суттєво скоротили населення. Якщо перепис 2 р. до н.е. зафіксував майже 60 млн. платників податків, то на початку правління Молодшої Хань їх нараховувалось всього 21 млн. Перед Гуан У-ді постало непросте завдання відродження Тянь-ся.

В першу чергу імператор скасував ханьський звичай роздавати всі важливі посади членам царського роду (Ван Ман завдяки цьому зумів захопити владу). Він розділив територію Тянь-ся на нові провінції і віддав більшість урядових посад представникам незнатних родів. Крім того, в порядку боротьби з впливом чжухоу він побудував сто шкіл, в яких штатні вчителі готували урядових чиновників для «правильного» управління імперією. Він також розширив і ускладнив стару систему державних екзаменів: кандидати, що пройшли такі іспити, могли одержати державну посаду незалежно від походження. Це була влада фахівців, заснована на конфуціанських ідеях порядку.

Суворо придушивши народні рухи, Гуан У-ді, тим не менше, виконав деякі вимоги повстанців, пообіцявши повернутись до «добрих часів» Лю Бана. В часи повстань багато рабів вирвалось на свободу; імператор залишив їм її; крім того, він неодноразово оголошував амністії засудженим. Також була повернена свобода тим, хто продався в рабство, рятуючись від голодної смерті, або був силою поневолений під час загальної смути. В 31 р. Гуан У-ді видав закон «Про продаж людей і захоплення в рабство», за яким були звільнені державні раби, що потрапили в рабство через порушення законів Ван Мана, і в ряді областей імперії деякі категорії приватних рабів, незаконно обернених за судом в рабство. Указом 35 р. було заборонено таврувати рабів і обмежене право хазяїв вбивати своїх рабів. Був скасований закон про ганебну страту рабів на ринковому майдані, причому в указі вперше офіційно заявлялось, що раб за своєю природою — людина.

Хвилювання 17-25 рр. охопили Північний Китай від Шаньдуна до Ганьсу і прокотились широкою смугою, захопивши переважно межиріччя Хуанхе і Янцзи. Але особливо постраждала від воєнних дій столична область. Чанань була розгромлена. Знаменитий канал Чженго і гідротехнічні споруди в басейні р. Вейхе були зруйновані, і вся складна зрошувально-меліоративна система Вейбей вийшла з ладу. Цей найважливіший економічний район Ханьської імперії постраждав настільки, що відновити в ньому господарську діяльність нова династія не мала можливостей. Крім того, тут особливо міцними були позиції «сильних домів» (великої землевласницької знаті) — прибічників сепаратизму, різко опозиційних уряду Гуан У-ді. Зіграли свою роль і набіги сюнну, які частково осіли в Ордосі і загрожували безпосередньо Чанані. Після страти Ван Мана їх вожді навіть претендували на престол Ханьської імперії, проголосивши було свого ставленика «новим імператором династії Хань».

Гуан У-ді розпочав енергійні заходи, спрямовані на відновлення господарства. Заохочувалось землеробство і шовківництво, бідноті виділялись на пільгових умовах гун-тянь (державні землі), а після ліквідації заколоту чжухоу 52 р. — землі опальних «сильних домів». Були зроблені податкові послаблення.

Поступово імперія Хань відновила зовнішньополітичну активність. В 43 р. був наново підкорений Північний В'єтнам, а народно-визвольний рух вьєтів придушений.

Найбільш красномовним підсумком царювання засновника Молодшої Хань стало зафіксоване переписами зростання кількості платників податків — з 21 млн. на початку правління до 53 млн. — в кінці.

Мін-ді (57-75 рр.). Після смерті Гуан У-ді трон спадкував його син Лю Чжуан, який одержав тронне ім'я Мін-ді. З дитинства він проявив управлінські здібності і рано став залучатись батьком до державних справ. Ставши імператором, він зарекомендував себе як старанний і досвідчений адміністратор, сприяв подоланню корупції в державі. В 59 р. запровадив багато норм і ритуалів конфуціанства в роботу центрального апарату для покращення роботи чиновників. В 60 р. Мін-ді відзначив 28 військовослужбовців, що допомогли його батьку захопити владу і їх портрети були намальовані на вежі імператорського палацу. В 66 р. в столиці була заснова-

на перша імператорська конфуціанська школа університетського типу для дітей придворних сановників і чжухоу. Під час його правління разом з купцями і місіонерами з Індостану в Тянь-ся почали проникати буддистські ідеї (згідно переказу, Мін-ді побачив уві сні «золотого бога», який попросив його «виявити йому честь», що було інтерпретовано як перше об'явлення Будди в Піднебесній).

Поступово серед представників роду Лю посилюється невдоволення суворою політикою імператора. Були придушені заколоти кількох хоу: в 66-67 рр. — Цзиня, в 70 р. — Іна, а в 73 р. — Яна. Всі вони намагались за допомогою магії позбавити життя імператора або зробити так, щоб в нього не народився спадкоємець. Судові процеси проти них привели до страти десятків тисяч прибічників опозиційних чжухоу.

Мін-ді поступово відновив вплив Тянь-ся в Східному Туркестані, що стало можливим завдяки вмілому використанню розколу сю́нну. Ще в I ст. до н.е. їх племінний союз розділився на дві гілки: одна пішла на захід, інша залишилась біля границь Північного Китаю; в сер. I ст. н.е. ця частина сю́нну в свою чергу розкололась на «північних», що відкочували на північний захід, і «південних», що переселились на територію Ханьської імперії, в Ордоський край. В 65 р. імператор створив окрему армію на північних границях.

Під час військових кампаній 73-75 рр. в Східному Туркестані китайцями було взято в полон нібито до 200 тис. кочівників. Особливо відзначився як у війнах з «північними сюнну», так і на дипломатичному поприщі в Західному краї полководець Бань Чао (32-102 рр.) — брат історика Бань Гу, призначений намісником Західного краю. Він був одним з організаторів могутньої антисюннуської коаліції племен дінлін і сяньбі, з успіхом втілюючи традиційну зовнішньополітичну лінію імперії Хань: «варварів знищувати руками варварів».

Чжан-ді (75-88 рр.). Син імператора — Лю Да, воцарившись в 75 р. під іменем Чжан-ді, в цілому успішно продовжив політику батька. До кінця його правління династія Хань майже повернула собі колишню могутність. Землі на заході були завойовані впритул до парфянської границі, торгівля Великим шовковим шляхом приносила значні доходи. Натомість при дворі виникла напружена атмосфера: імператриця Доу не змогла народити сина, тому політичні угруповання, які стояли за наложницями, розпочали боротьбу за трон. Зрештою, Чжан-ді призначив спадкоємцем Лю Чжао — свого сина від наложниці з роду Лю, який і став імператором в 9-річному віці, одержавши тронне ім'я Хе-ді. Так почалась епоха правління «малолітніх імператорів».

Хе-ді (88-105 рр.). Регентшею стала імператриця-вдова Доу. Спочатку центральна влада діяла так само ефективно, як і в попередні десятиліття. В 90 р. старий полководець Бань Чао в Середній Азії розбив війська кушанського царя Ка́нішки (78-123 рр.) — таємного союзника сюнну, що підтримував ворогів імперії в Західному краї, після чого кушани якийсь час посилали в Китай дари. Наступного, 91 р., його армія одержала верх над північними сюнну. Один з емісарів Бань Чао досяг Перської затоки і знову, хоч і ненадовго, був відроджений Великий шовковий шлях — найважливіша ланка на торговельній осі Лоян (раніше Чанань) — Рим.

Однак, політична рівновага незабаром була порушена. Один з братів імператриці-вдови — Доу Сянь прагнув добитись повноти влади для себе і свого роду Доу. Це було цілком реально, тим більше, що він показав себе удачливим воєначальником. Це викликало протидію з боку Бань Чао і придворних євнухів (а їх при дворі було понад дві тисячі, і вони користувались довірою імператора). В 92 р. євнух Чжен Чжун обвинуватив Доу Сяня в магії, спрямованій на шкоду імператору, що покликало за собою скасування регентства і переслідування роду Доу. Сам Доу Сянь покінчив самогубством, багато чиновників, серед них історик Бань Гу, були звільнені або заслані в глухі провінції. Для долі династії все це мало фатальні наслідки, оскільки в палаці і державі починають заправляти євнухи.

Тим часом становище імперії погіршується: в 93, 98 і 100 рр. піднімають повстання племена цян (суч. провінції Сичуань), придушити які вдається тільки з крайнім напруженням сил. В 102 р. внаслідок повстання юеджів (тохарів), імперія втрачає землі в області Сею (суч. Синьцзян). Того ж року помирає Бань Чао і при дворі знову спалахує боротьба за трон, оскільки дружини Хе-ді не народили йому сина. Після його смерті (105 р.) трон знову дістається дитині — 12-річному Ань-ді, племіннику імператора.

Криза імперії (105-184 рр.). Зародження феодальних відносин. Не дивлячись на юний вік Ань-ді (105-125 рр.), його женили на дочці амбіційного сановника і змусили віддати владу родичам дружини. Його син Шунь-ді (125-144 рр.) був коронований у 10-річному віці. Сина Шунь-ді — Чун-ді коронували, коли йому ледь виповнився рік, однак, він помер, не проживши і трьох років. За ним слідував його троюрідний брат, 7-річний Чжи-ді, якого отруїли, коли йому виповнилось вісім років, замінивши на іншого кузена — 14-літнього Хуань-ді.

Хуань-ді (146-168 рр.). Всі ці роки ханьський Китай управлявся дядьками, двоюрідними братами, тітками і ін. родичами малолітніх імператорів. За Хуань-ді фактично правив старший брат його дружини — Лян Цзи, а сам імператор замкнувся в своєму палаці, де тісно здружився з придворними євнухами.

Слід зазначити, що з часів Хе-ді євнухи стали ще більш могутніми завдяки поступовим змінам в своєму офіційному статусі. Все почалось з того, що вони стали всиновлювати звичайних дітей, яким дозволили спадкувати їх майно, а потім — і титули. Це дозволило євнухам створювати власні сім'ї, що розростались в клани, зацікавлені в накопиченні багатств і розширенні політичного впливу.

В 159 р., коли померла імператриця, Хуань-ді вирішив повернути владу і наказав євнухам вбити свого шурина. Вони мобілізували палацеву варту і оточили дім Лян Цзи, який поспішив покінчити самогубством; весь рід Лян незабаром був винищений. Однак, за багато десятиліть регентської влади система провінційного управління, встановлена Гуан У-ді, дала зворотній результат: ті незнатні, але енергійні і здібні чиновники, що замінили чжухоу, спритно скористались кризою і самі казково розбагатіли, захопивши землю розорених общинників, але при цьому дозволили їм продовжувати обробляти її. Таким чином, селяни втрачали землю, але не обер-

тались в рабство, утворюючи суспільний клас кріпаків. Натомість сама чиновницька знать, добившись приватизації своїх, часто величезних маєтків, склала основу нового панівного класу — феодальних землевласників, організованих в «сильні доми». І для імператора стало неприємним відкриттям той факт, що він не мав важелів впливу на них.

В той же час з відновленням Великого шовкового шляху торгівля знову розквітла, що привело до небаченого збагачення купецтва і лихварів (нагадаємо, що з часів Шан Яна цей суспільний стан трактувався офіційною ідеологією як «паразитичний» і «шкідливий»). Конфуціанець Ван Фу (85-167 рр.) в своїй книзі «Цянь-фу Лунь» («Критика потайної людини») в главі «Про надмірну розкіш» скаржиться, що торгівля витіснила сільське господарство як найбільш прибуткове з занять. На додаток, торгівля була побудована на спинах бідних землеробів, оскільки вони сплачували всезростаючі податки, щоб підтримувати безперебійне функціонування Шовкового шляху, забезпечуючи його гарнізонами і іншими службами. На грошову знать імператор також не міг особливо вплинути. В 168 р. він помер, а на трон був посаджений його родич з роду Лю, праправнук імператора Чжан-ді (45-88 рр.) — 12-річний Лю Хун, який одержав тронне ім'я Лін-ді.

Лін-ді (168-189 рр.). Регентом при імператорі стала імператриця-вдова Доу Мяо, третя дружина покійного Хуань-ді. Її найбільше тривожила влада євнухів при дворі, оскільки за правління Хуань-ді вони прибрали до своїх рук всі впливові посади, утворивши щось на подобу таємного товариства, яке одержало назву «Десять незмінних служителів». Радники імператриці, її батько Доу У і конфуціанець Чень Фань, запропонували винищити всіх євнухів, однак регентша не наважилась на це. Тим не менше, слова цієї поради дійшли до євнухів, які напали на палац, арештували Доу Мяо, ізолювали юного Лін-ді і вбили радників. Влада опинилась у євнухів Цао Цзе і Ван Фу. В 169 р. вони, переконавши імператора в тому, що конфуціанці готують на нього замах, стратили багато чиновників, вчених і їх учнів. Коли ж після смерті імператриці-вдови в 172 р. по всій Тянь-ся розійшлись чутки про те, що її вбили Цао і Ван, розлючені євнухи винищили багато родичів імператора. Однак Лін-ді, зануривши в розваги, був байдужий до державних справ.

При дворі і по всій Піднебесній в небачених розмірах поширилась корупція. Євнухи-урядовці брали величезні хабарі, продавали посади, розкрадали казну і постійно підвищували податки. Армія не одержувала навіть найнеобхіднішого, внаслідок чого в 177 р. північні кочові племена сяньбі завдали їй страшної поразки: ⅔ урядового війська було знищено. До цього додались стихійні лиха: в 153 і 172 рр. відбулись руйнівні повені, після останньої — небувале нашестя сарани і спалах епідемії; в 179 р. — новий спалах епідемії. В імператора ж з'явилась нова розвага — створення розкішних палацевих садів, що вело до ще більших розтрат і ще більшої корупції.

Повстання Жовтих пов'язок (184-204 рр.). Починаючи з другої чверті II ст. в Тянь-ся безупинно спалахували локальні повстання; за піввіку їх зареєстровано бл. сотні. Одночасно, як реакція на офіційну політику і ідеологію, міцнів могутній опозиційний рух — даоська секта Тайпін-дао («Шлях великого миру-благоденства»).

Ідеологія і організація Тайпін-дао. Вчення Тайпін-дао сформувалась на основі ідей класичного даоського трактату «Тайпін-цзин» («Трактат про великий мир-благоденство»), найдавніший варіант якого став відомий в часи Чен-ді (32-7 рр. до н.е.), а пізніше текст твору не раз доповнювався і перероблявся. В трактаті описаний спосіб відродження епохи «Великого миру-благоденства», уявлення про яку стало особливо актуальним в пізньоханьський період, коли в Китаї почалась загальна криза держави і суспільства.

Згідно «Тайпін-цзин», колись в Тянь-ся панував «Великий мир-благоденство», коли немовлята не помирали, не було стихійних лих, неврожаїв і голоду. Причина полягала в слідуванні «дао» — природному шляху розвитку Всесвіту, який привів до установлення «Космічної рівноваги». Однак, суспільство стало відходити від «дао» і чинити зло, що накопичувалось багатьма поколіннями і, врешті-решт, привело до порушення «Космічної рівноваги». Тянь-ся занурилась в страшний хаос, супроводжуваний незліченними лихами — війнами, епідеміями, пожежами, повенями, неврожаями. Хаос починається з самого верху: імператори не можуть забезпечити спадкоємство своєї влади, внаслідок чого при дворі встановилось засилля євнухів. В цьому виражається невдоволення Тянь (Неба) і єдиним виходом є повернення до «дао», спосіб якого вкажуть «Небесні наставники», а реалізувати повинні земні правителі.

Першим «Небесним наставником» став Чжан Даолін (34-156 рр.) — засновник даоського релігійного напряму Тянь-ши-дао («Шлях Небесних наставників»), якому вдалось поєднати філософію «Тайпін-цзин» з народними віруваннями і надати вченню життєздатної організаційної форми релігійної общини. Особливістю нової релігії стала відмова від жертвоприношень. Також Чжан Даолін і його соратники розробили пантеон і ієрархію небесних богів, що здійснюють постійний контроль за вчинками людей. Вони завели кілька реєстрів, зокрема реєстр «небесного воїнства», до якого належали всі чоловіки общини з дитячого віку, а командували ним «небесні полководці». На основі даоських уявлень виникла своєрідна система права, етики і моралі, були розроблені спеціальні покаянні ритуали за несправедливі вчинки. Все життя членів Тянь-ши-дао (в т.ч. дітонародження) суворо регламентувалось і обставлялось складними ритуалами.

Хвороби зцілялись через покаяння і виліковувались «чарівною водою». Члени общини були зобов'язані читати священні тексти, зокрема «Дао-де-цзин» і «Тайпін-цзин», здійснювати дихальні вправи і ін. подібні практики, утримувались від споживання не тільки тваринної плоті, але і злаків. Регулярно проводились збори і церемонії на чолі з «Небесним наставником», що пізніше сформували даоську літургію. Кілька разів на рік під час

свят подавались прохання до богів про зцілення від хвороб. Метою всього цього було продовження життя і внесення віруючих до «реєстру живих», в яких був шанс досягти безсмертя.

На поч. 170-х рр., невдоволені пасивністю і фаталізмом Тянь-ши-дао, від общини відокремились троє братів Чжан — Цзяо, Бао і Лян, які утворили власну секту — Тайпін-дао («Шлях великого миру-благоденства») і стали проповідувати скорий прихід «Другого небесного наставника» — спасителя і полководця, під чиїм командуванням послідовники Тайпін-дао із зброєю в руках відродять «мир-благоденство».

Головним ідеологом Тайпін-дао став Чжан Цзяо (або Чжан Цзює), що оголосив себе онуком Чжан Даоліна і прославився як маг і цілитель. Розвиваючи вчення «Тайпін-цзин», він значно посилив в ньому есхатологічні мотиви — десятки мільйонів цянь-шоу («чорноголових»), що жили невимовно тяжким і похмурим життям, очікували не просто політичних змін, а негайного і кардинального покращення життя. Пов'язавши хаос, в якому опинилась Тянь-ся («Піднебесна»), з правлінням династії Хань, що втратила Тянь-мін («мандат Неба»), Чжан Цзяо пристрасно закликав повалити її силою. В містично-есхатологічному ключі він називав династію Хань «Блакитним небом», а «Великий мир-благоденство», який настане після її знищення — «Жовтим небом». «Жовтим небом» Чжан Цзяо називав і себе самого, виступаючи в ролі «спасителя людства» від зла гріховного світу «Блакитного неба».

За десять років інтенсивної пропагандистської і організаторської роботи, розпочатої переважно серед сільського населення провінції Цзи (суч. Хебей), брати Чжан і їх соратники створили розгалужену, побудовану за військовими принципами організацію, яка поширилась ще на вісім центральних і східних провінцій. Армія Тайпін-дао складалась з 36 фанів (загонів) — великих (понад 10 тис. чол.) і малих (6-7 тис. бійців). Зрозуміло, що це стало можливим тільки в умовах повного розкладання ханьського державного апарату і крайнього загострення політичної боротьби різних угруповань панівного класу. Придворні сановники забили сполох, але Лін-ді проігнорував їх пропозиції придушити рух Тайпін-дао. Діячі секти проникли в столицю і навіть у придворні кола: один з соратників Чжан Цзяо — Ма Юаньї завербував двох євнухів, з якими розпочав готувати вбивство імператора.

Початок повстання. Однак, на поч. 184 р. придворна змова була розкрита, Ма Юаньї був виданий і страчений, а за ним схоплені і інші його прибічники, що діяли в Лояні. Чжан Цзяо не став зволікати — він створив повстанський уряд і видав указ: «Блакитне небо мертве, прийшов час Жовтих небес. В рік Цзянь-цзи настане Великий мир-благоденство» (згідно китайського 60-річного циклу 184 р. був першим роком нового циклу, який називався Цзянь-цзи). Число повстанців, ознакою яких стали жовті головні пов'язки, наростало лавиною. Вони брали міста, громили маєтки, спалювали урядові будинки, вбивали багатіїв і чиновників, відкривали в'язниці. В русі брали активну участь раби, але основний контингент складали розорені дрібні власники і залежний люд.

Втручання «сильних домів» і розгром основних сил повстанців. Повстання ширилось, а при дворі тим часом тривала гризня клік. Імператорська армія виявилась небоєздатною і справу взяли в свої руки «сильні доми» і їх приватні армії. Борючись не на життя, а на смерть у відкритих боях, повстанці не могли вистояти в боротьбі з противником, більш досвідченим в стратегії, якому вдавалось роз'єднувати їх і розбивати поодинці. Чжан Цзяо помер у розпал повстання; боротьба продовжувалась, але протягом року основні сили «Жовтих пов'язок» були розгромлені. В ознаменування перемоги біля головних брам столиці була складена ціла вежа з відрубаних голів повстанців. Придворні сановники, впевнені, що боротьба закінчилась, дали 184-му року радісну назву «Мир-благоденство досягнутий!»

Повстання в 185-204 рр. Втім, навіть смертельна небезпека не змусила Лін-ді стати менш марнотратним і боротись з корупцією. Він продовжив підвищувати податки і продавати посади, тому повстання розгорілось з новою силою. У 188 р. була здійснена реформа управління, внаслідок якої на чолі провінцій були поставлені намісники; все місцеве чиновництво тепер підпорядковувалось не уряду, а цим намісникам. Негайного ефекту це, зрозуміло, не могло дати і повстання знову стало ширитись. Наступного, 189 р., помер Лін-ді, не призначивши спадкоємця, і знову постало питання про наступника трону. Втягненим в боротьбу придворним колам було не до порятунку імперії і повстанці підійшли до самої столиці.

Лін-ді залишив двох малолітніх синів — Бяня і Се. За першого стояв його дядько, полководець Хе Цзинь, а за другого — імператриця-мати і євнухи на чолі із всемогутнім царедворцем Цзянь Ши. Хе Цзинь розпочав першим: імператриця була вислана і отруєна, а Бянь проголошений імператором. Однак, євнухи заманили полководця в палац і відрубали йому голову. Це викликало справжню лють у столичних військ і вони винищили всіх євнухів (тобто уряд). «Всього загинуло понад дві тисячі чоловік, серед них кілька безбородих чоловіків, яких вбили помилково» (Сима Гуан, «Цзи-чжи Тун-цзянь» — «Загальне зерцало, що допомагає управлінню», сер. XI ст.). Невдовзі в Лоян прибули регулярні війська на чолі з Дун Чжо, який змістив Бяня і наказав його вбити, а трон віддав Се, названому Сянь-ді (189-220 рр.). Тріумфував Дун Чжо недовго: досвідчений полководець Цао Цао заманив його в пастку і знищив, а імператор був змушений погодитись на його покровительство. Так засилля євнухів змінилось владою військової кліки.

Ставши чен-сяном (головою уряду), Цао Цао став методично тіснити повстанців, його армія зросла до 1 млн. чол. і до кін. 204 року з «жовтими пов'язками» було покінчено.

Занепад Молодшої Хань (204-220 рр.). Сянь-ді повернувся в Лоян, однак держава була зруйнована, на всій її території тривали запеклі війни між «сильними домами». Серед полководців висунувся Лю Бей (162-223 рр.), який в 208 р. завдав поразки Цао Цао в битві при Чібі («Червоній скелі») і поховав надії чен-сяна на об'єднання країни.

Смутою в Китаї скористались сюнну. Про їх страшну навалу і руйнування ними «квітучої Піднебесної» донесла спогади народна «Пісня про скорботу». Небезпечною силою стали сяньбі, що об'єднались в союз племен і розпочали вторгнення в Китай з північного сходу.

В грудні 220 р., через кілька місяців після смерті Цао Цао, старший син останнього — Цао Пі (Цао Пей), скинув Сянь-ді і заснував нову династію — Вей. Як вимагали звичаї того часу, зреченню ханьського государя була надана видимість «добровільної» передачі державної влади більш гідному претенденту. Але розіграний Цао Пі фарс «передачі трону» не переконав його суперників і Тянь-ся, як і колись, розкололась на ворогуючі го. Цао Пі контролював старі землі Хань на півночі. На півдні Сунь Цюань в долині р. Янцзи оголосив про створення династії У і заснував нову столицю в Чжань-юе (бл. суч. Нанкіна). Натомість Лю Бей правив південним заходом Тянь-ся зі своєї столиці Ченду на р. Мін, оголосивши себе «першим правителем» династії Шу Хань. Почався період, відомий в китайській історії під назвою Сань-го (Троєцарствія).

Соціально-економічний розвиток Молодшої Хань. Криза рабовласницького ладу, що розпочалась в кінці правління Старшої Хань, в I—III ст. тільки поглиблювалась: занепадала централізована система управління, росла корупція, невдачі в зовнішній політиці стали скоріше правилом, формувалась нова — феодальна — знать, а трудове населення убожіло і потрапляло в залежність від неї.

Міжнародна торгівля. В першій половині правління Молодшої Хань доволі регулярного характеру набула китайсько-римська торгівля, хоча, незважаючи на всі зусилля, вона так і залишилась непрямою. Згадки про китайські товари можна зустріти в Горація, Вергілія, Птолемея, Плінія Старшого (торгівля між Ханьською імперією і Римом вперше почалась в 36 р. до н.е. і була відновлена за Августа, в останній третині I ст. до н.е.). В I ст. н.е. до «Великої країни Цинь», як китайці називали Римську імперію, відправилось ханьське посольство; правда, воно дійшло лише до римської Сирії.

Одночасно китайцям вдалось через Верхню Бірму і Ассам встановити зв'язки з Індостаном і налагодити морське сполучення з портів В'єтнаму (зокрема, з відомого римлянам під назвою «Каттігара» порту в Бакбо) до східного узбережжя Індії, а через Корею — і з Японією.

Розвиток зовнішньоторговельної експансії імперії Хань в напрямку країн південних морів, держав Південної Індії і Шрі-Ланки стає особливо помітним в другій пол. II ст. н.е. — із втратою ханьського контролю над Великим шовковим шляхом.

Криза рабовласництва. Засновані на рабські праці господарства продовжували існувати, хоча праця рабів застосовувалась тепер переважно в специфічних різновидах виробництва (вирощування камфорних і лакових дерев, розведення худоби, рибні і соляні промисли). Для землеробства, якщо не рахувати іригаційних робіт, рабська праця не була характерна. Скарги на її непродуктивність з'явились вже в другій половині правління Старшої Хань (в урядовій дискусії «Про сіль і залізо» і доповіді сановника Гун Юя); тепер вони посилились. Це було зв'язано, зокрема, з удосконаленням навичок праці і господарських методів. Розвивається новий тип рільництва, що вимагав ретельного догляду буквально за кожною рослиною в полі; рабська праця для цього не годилась. Одержують розвиток складні господарства великих землевласників, де застосовувалась праця залежних від них (але особисто вільних) землеробів (дослідники відзначають двоїстість їх становища: вони зберігали право набувати землю, але не могли самовільно покинути орендовану ними ділянку панської землі).

«Сильні доми» і їх залежне населення. Процес концентрації землі набув нечуваних розмірів: нові землевласники іноді мали маєтки, що розкинулись «від області до області». Їх вплив поширювався на всю округу, включаючи і дрібні міста. Ці земельні магнати називались «сильними домами». Вони мали тисячі рабів і залежних, табуни коней, череди великої і дрібної худоби, володіли майстернями, де працювали закуті раби, наживались на торгівлі і лихварстві. На полях цих величезних маєтків було вкрай важко, а то і неможливо організувати необхідний нагляд за рабами. Тут використовувалась праця «бу-цюй» (посадженої на землю особистої сторожі) і всякого роду «ке» — «гостей», «польових працівників», «гостей-приживал», «нахлібників» і ін. Ця група, що нагадує клієнтів або колонів, існувала на правах «дянь-ке» (орендарів) або на становищі «тун-лі» («отроків-рабів»). Часто потреба змушувала заборговану бідноту брати в дольову оренду і обробляти землю «сильних домів» на тяжких умовах.

В силу зазначених процесів у великих маєтках, що мали по кілька тисяч «гостьових дворів», намітився перехід до протофеодальних форм господарювання.

Велике землеволодіння. Другий напрямок соціально-економічного розвитку імперії Молодшої Хань представляло велике землеволодіння, де формувались відмінні від рабовласницьких відношення, які грали все більш важливу економічну роль.

В державному секторі одержали поширення «тунь-тянь» («поля при поселенні» — тунь), які виникли на північно-західних границях імперії на рубежі II—I ст. до н.е., а потім поширились у внутрішніх областях імперії (що свідчить про посилення значення імператорської власності). Для вивчення цих господарств наявні вкрай рідкісні для Стародавнього Китаю джерела — справжні документи господарської звітності на бамбукових планках. Сільськогосподарські роботи тут виконували сім'ї поселенців, яким видавали посівний матеріал, землеробські знаряддя і худобу: врожай (повністю або в розмірі 60%) здавався в казенні амбари, звідки землероби одержували натуральні видачі і одяг. Все це строго обліковувалось. Незважаючи на важкі умови, жителі цих селищ не були рабами (відомі випадки їх подальшого поневолення владою), а перебували на становищі державно-залежних, прикріплених до землі землекористувачів.

Розвиток товарно-грошових відносин. Відновлення імперією в I ст. міжнародної торгівлі Шовковим шляхом і заволодіння торговими шляхами на північному сході і південному заході стало могутнім стимулом для розвитку товарно-грошових відносин, росту приватного підприємництва і нагромадження особистих багатств. В швидкому зростанні маєтків і невтримному марнотратстві найбагатших домів сучасники вбачали ледь чи не першопричину спустошення державної казни і розорення селян-общинників. Два крайні полюси соціальної дійсності — скупчення незліченних скарбів в руках нечисленних власників (зокрема, зв'язаних з торгівлею і лихварством) і розорення маси дрібних і середніх господарів — позначились до поч. II ст. з граничною гостротою. Цей стан справ багато хто оцінював як катастрофу для держави і пов'язував його з надмірним поширенням товарно-грошових відносин.

Уявлення про те, що торгівля і монетний обіг є «хробаком», що підточує добробут держави, склалось ще в передімперський період. Тоді поширення товарно-грошових відносин стимулювало розвиток рабовласницьких господарств, які працювали на ринок, тому таке ставлення відображало реакцію суспільних верств, найбільш постраждалих від «переможної ходи грошей», в першу чергу колишньої знаті. Разом з тим, воно показувало реакцію правлячих кіл, для яких інтереси авторитарної держави були понад усе, і яка, на їх думку, ущемлялась новою грошовою знаттю. Ці погляди йшли врозріз з розвитком рабовласницької економіки тієї епохи.

Тепер обставини змінились. В умовах укрупнення рабовласницьких маєтків, зміни їх характеру внаслідок натуралізації господарства, розширення і поглиблення грошових відносин (обумовлене також і політикою фіску: подушний, а часто і поземельний податок, що складає найважливішу статтю доходів імперії, уряд намагався стягувати грошима) ставали факторами, підриваючими економіку суспільства в цілому. Викликані цим протиріччям суспільні зрушення давались взнаки в усіх областях життя і пояснювались сучасниками згубністю грошей як таких. Істинна ж причина цього кризового явища полягала в тому, що досягнутий на той час рівень товарно-грошових відносин не відповідав існуючому тоді характеру виробництва. Оскільки в Стародавності виробництво через низький рівень продуктивності праці в цілому мало натуральний характер, остільки товарно-грошовий обіг торкався лише невеликої частини виробленого продукту і капітал був торгово-лихварським, тобто до виробництва не мав прямого відношення. Таким чином, ріст грошових нагромаджень не стимулював виробництва, а отже, безмірна розкіш і безмежне марнотратство «сильних домів» були однією з найважливіших причин зростаючої бідності величезної більшості населення. А це останнє, в свою чергу, змушувало селян-общинників віддавати себе «під покровительство» «сильних домів», тобто поповнювати верству «протокріпаків».

Зростання залежного населення. Про інтенсивність і масштаби цього процесу свідчать дані переписів: згідно «Історії Молодшої династії Хань» в останній третині II ст. число платників податків скоротилось на 10%, а протягом лише одного 146 року — на 4%. Натомість звіти місцевої влади повідомляли, що, незважаючи на зменшення поземельного податку до $^1/_{30}$ частки врожаю, бідняки сплачують своїм кредиторам до половини врожаю. До кін. II ст. під покровительством «сильних домів» перебувало по кілька тисяч «ке», «бу-цюй» і «дянь-ке». Ця практика ще не мала характеру торговельної угоди, не скріплювалась актом купівлі-продажу землі і не означала формального поневолення особи боржника. Фіксувались відношення особисті, патронажні; фактично вони приводили до переходу розпорядження землею боржників і значної частини доходів з неї до позикодавця або іншого «покровителя» збіднілого общинника і до втрати в остаточному підсумку останнім якоїсь частки своєї громадянської свободи.

Патронаж прив'язував того, що віддавався під покровительство, до землі, і це було в інтересах обох зацікавлених сторін. Якщо доведені до розорення землероби потрапляли в особисту залежність від «сильних домів», то такою ціною вони все ж зберігали певні права на свої ділянки. Крім того, покровительство патрона звільняло їх і від сплати державних податків. Таким чином, з підданих держави, її вільних громадян, особи, що потрапили в боргову кабалу, тепер перетворювались на людей, особисто і поземельно залежних: вони вилучались з-під фіскального нагляду імперської адміністрації. Для держави цей процес означав втрату доходів, для земельних магнатів — їх зростання, причому явно на шкоду державі.

З часом — в міру послаблення імператорської влади — голови «сильних домів» привласнювали і публічно-правові функції держави. Магнат «природно» робився носієм судово-правової влади для своїх залежних, стаючи між ними і державою. Комендація (з лат. commendo — вверяю, передаю), зрозуміло, змінювала громадянський статус общинника. В господарствах «сильних домів» в міру їх укрупнення формувались ті форми відносин власності, які робили магнатів у власних очах принципово подібними до правителів, а їх маєтки — подібними до держав.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ЗАНЯТТЯ №№1-3
СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

№1

1. Єгипет в період Раннього і Стародавнього царства (природні умови і населення; суспільно-економічні відносини і соціальна структура; організація державного управління; зовнішня і внутрішня політика) за документами: «Ніл і його розливи» (уривки з «Географії» Страбона), «Міф про Осіріса і Ісіду», «Життєпис сановника Мечена», «Життєпис сановника Уни», «Життєпис сановника Хархуфа», «Життєпис сановника Пепінахта», «Указ фараона Неферіркара з Абідоса»,«Імунітетна грамота фараона Пепі II з Коптоса».

2. Суспільно-політична криза і соціальна боротьба в Єгипті в часи Першого Перехідного періоду за документами: «Напис чиновника Іті з Гебелейна», «Повчання гераклеопольського царя Ахтоя III своєму сину Мерікарá», «Повість про красномовного селянина», «Речéння Іпусера».

3. Єгипет в період Середнього царства (суспільно-економічні відносини і соціальна структура; організація державного управління; зовнішня і внутрішня політика; загострення соціальних суперечностей) за документами: «Пророцтво Неферті»; «Повчання царя Аменемхета I», «Надпис Амені, номарха XV (Антилопового) нома», «Надпис фараона Сенусерта III з Семне», «Стела Хусебека», «Стела фараона Собекхотепа IV з Карнака», «Повчання писаря Хеті».

№2

1. Єгипет в часи II Перехідного періоду за Манефоном, «Декретом Нуб-Хепер-Ра Антефа з Коптоса», «Табличкою лорда Карнарвона», «Стелою фараона Камóса», «Життєписом Яхмóса, начальника гребців».

2. Правління XVIII династії за «Надписами цариці Хатшепсут з Дейр-ель-Бахрі», «Анналами Тутмóса III», «Написом Тутмóса III з Баркала», «Здобуттям Юпи», «Стелою Аменхотепа II з Міт-Рахіне», «Положенням про службові обов'язки чаті», «Повідомленням про повстання в Куші».

3. Політичні і соціально-економічні аспекти релігійної реформи Ехнатона і її скасування («Документи з архіву пастуха Меси», «Надпис з гробниці сановника Маї», «Гімн Атону», «Реставраційний надпис фараона Тутанхамона», «Указ фараона Хоремхеба»).

№3

1. Правління XIX династії за документами: «Декрет фараона Сеті I з Наурі», «Битва фараона Рамсеса II з хеттами під Кадешем», «Поема Пентаура», «Союзний договір між хеттським царем Хаттусілісом III і єгипетським фараоном Рамсесом II», «Похвала резиденції Рамсеса II в Дельті».

2. Соціально-економічна криза в кінці правління XIX і XX династій за документами: «Стела фараона Мернептаха», «Переслідування збіглих рабів», «З шкільних повчань», «Великий папірус Гарріса» («Заповіт фараона Рамсеса III»), «Подорож Унуамона».

3. Єгипет Пізнього Царства за документами: «Приватне землеволодіння за Осоркона III», «Стела Піанхі», «Закони Бокхоріса», «Праця рабів на золотих рудниках в Куші».

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002. — 719 с.

2. Тематическая хрестоматия по истории Древнего Мира. — М.: Изд. Моск. университета, 1963. — Вып. I: Древний Восток / Сост. Н.Н. Пикус.

3. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — Т.1. — К.: Рад. Школа, 1953.

4. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

5. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учеб. пособие: В 2 Ч. — М.: Высшая школа, 1980. — Ч.1 / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина.

6. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

7. Хрестоматия по истории Древнего Мира. Пособие для учителей / Сост. Ю.С. Крушкол, Н.Ф. Мурыгина, Е.А. Черкасова. — М.: Просвещение, 1975.

8. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

9. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

10. Беккер К.Ф. История Древнего Мира: Восток. Греция. — М.: Олма-Пресс, 2001. — 448 с.

11. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.

12. Васильев Л.С. История Востока: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 2001.

13. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.

14. Виноградов И.В. Раннее и Древнее царства Египта // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 140-160.

15. Виноградов И.В. Среднее царство в Египте и нашествие гиксосов // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 258-271.

16. Виноградов И.В. Новое царство в Египте // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 272-291.

17. Всемирная история: В 24 Т. — Мн.: Литература, 1996. — Т.1. Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек.

18. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1.: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

19. Дандамаев М.А., Виноградов И.В. Нововавилонская держава и поздний Египет // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 115-428.

20. Историография истории древнего Востока: В 2 Т. / Т.1: Учеб. пособие / В.И. Кузищин, М.А. Дандамаев, Н.В. Козырева и др. / Под ред. В.И. Кузищина / Василий Иванович Кузищин. — М.: Высш. шк., 2008. — 719 с.

21. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

22. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть 2. Передняя Азия. Египет / Под редакцией Г.М. Бонгард-Левина — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. — 623 с.

23. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

24. История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учебное пособие / Сост. А.А. Вигасин, С.С. Соловьева, О.В. Томашевич / Под ред. В.И. Кузищина, А.А. Вигасина. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 200 с.

25. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.

26. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

27. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

28. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

29. Киндер Г., Хильгеман В. Всемирная история / Пер. с нем. Науч. ред. пер.: А.И. Слюсаренко, А.Ф. Иванов. — М.: Рыбари, 2003. — 638 с.

30. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

31. «Самый замечательный из всех фараонов...». Учебно-методическое пособие [Реформа Эхнатона] // http://klio.tsu.ru/ehnaton.htm

ЗАНЯТТЯ №4
ШУМЕР І АККАД

1. Шумер Ранньодинастичного періоду («Природні умови і багатства Месопотамії» (Геродот, Історія, I), «Сказання про Гільгамеша і Аґгу», «Надписи Еаннату́ма», «Історичний конус Енметени», «Конуси Уруінімгіни»).

2. Держава Саргонідів («Сказання про Саргона Аккадського», «Надписи Рімуша»).

3. Друга династія Лага́ша («Напис Гуде́а на глиняному циліндрі», «Надписи на статуях Гудеа»).

4. Шумеро-Аккадське царство Третьої династії У́ра («Судебник Шульгі», «Юридичні документи часів III династії Ура», «Листування Іббі-Сіна»).

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002.

2. Практикум по истории Древнего Мира /Сост. Н. Просина и И. Свенцицкая. — М.: Просвещение, 1965.

3. Тематическая хрестоматия по истории Древнего Мира. — М.: Изд. Моск. университета, 1963. — Вып. I: Древний Восток / Сост. Н.Н. Пикус.

4. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — Т.1. — К.: Рад. школа, 1953.

5. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

6. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. — М.: Высшая школа, 1980. — Ч.1 / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина.

7. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

8. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

9. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.

10. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

11. Беккер К.Ф. История Древнего Мира. Восток. Греция. — М.: Олма-Пресс, 2001.
12. Белицкий М. Шумеры. Забытый мир / Мариан Белицкий / Пер. с польск. — М.: «Вече», 2000. — 432 с. — (Тайны древних цивилизаций) // http://www.e-reading.link/bookreader.php/133285/Belickiii_-_Shumery._Zabytyii_mir.html
13. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.
14. Васильев Л.С. История Востока: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994.
15. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.
16. Всемирная история: В 24 Т. — Мн.: Литература, 1996. — Т.1. Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек.
17. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.
18. Древний Восток: Книга для чтения / Под ред. В.В. Струве. — М: Учпедгиз, 1953.
19. Дьяконов И.М. Города-государства Шумера // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 57-72.
20. Дьяконов И.М. Ранние деспотии в Месопотамии // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 73-85.
21. Историография истории древнего Востока: В 2 Т. / Т.1: Учеб. пособие / В.И. Кузищин, М.А. Дандамаев, Н.В. Козырева и др. / Под ред. В.И. Кузищина / Василий Иванович Кузищин. — М.: Высш. шк., 2008. — 719 с.
22. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/
23. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.
24. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия / Редкол.: М.А. Коростовцев (отв. ред.), Г.М. Бонгард-Левин, И.М. Дьяконов и др. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1983.
25. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.
26. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
27. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.
28. Книга для чтения по истории Древнего Востока / Под ред. акад. В.В. Струве. — М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1951 // http://www.detskiysad.ru/raznlit/drevvostok.html
29. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / Крамер Самюэль / Пер. с англ. А.В. Милосердовой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — 384 с. — (Загадки древних цивилизаций) // http://www.e-reading.link/book.php?book=1003066
30. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.
31. Месопотамия [исторические карты] // http://history.rin.ru/cgi-bin/history.pl?num=229

ЗАНЯТТЯ №№5-8
АМОРЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ. ВАВІЛОНІЯ. АССІРІЯ

№5

1. Іссін, Ларса, Ешнуна і держава Шамші-Адада I («Судебник Ліпіт-Іштара», «Господарські і юридичні документи Ларси», «Судебник з Ешнуни», «Листування з архіву Мáрі»).
2. Зовнішня і внутрішня політика Хаммурапі («Воєнна пісня Хаммурапі», «Документи з архіву Мáрі», «Листування Хаммурапі»).
3. Середньовавілонське царство («Надпис Агума II», «Хроніка Р», «Синхронічна історія», «Лист Аменхотепа III до Кадашман-Елліля I», «Лист Кадашман-Елліля до Аменхотепа III», «Лист Бурна-Буріаша II до Ехнатона», «Лист Хаттусіліса III до Кадашман-Елліля II»).

№6

1. Закони Хаммурапі: пролог; основні принципи правосуддя (§§1-5). Охорона власності царя, авілумів і мушкéнумів (§§6-25). Норми регулювання повинностей, пов'язаних з царською землею (§§26-41). Закони про покарання за побої і скалічення (§§195-214).
2. Закони Хаммурапі: торговельні і комерційні операції (§§88-126). Купівля-продаж рабів (§§278-282). Операції з нерухомістю і пов'язані з нею правопорушення (§§42-73).
3. Закони Хаммурапі: регулювання наймання і оплати праці, включаючи тарифи (§§215-277).
4. Закони Хаммурапі: норми сімейного права і сімейного спадкування (§§127-194); епілог.

№7

1. Ранній Ашшур і Середньоассірійське царство («Ашшурські юридичні і господарські документи», «Документи з архіву Кáрум Канéс, «Надписи Тукульті-Нінурти I», «Палацеві і гаремні укази середньоассірійських царів».
2. Ранньоассірійське суспільство за Ашшурським судебником: Таблиці A (§§1-59), B+O (§§1-19), C+G (§§2-11).

№8

1. Новоассірійське царство (аннали Салманасара III, Сінаххеріба і Ашшурбанапала, «Привілеї вавілонських міст», «Протокол переговорів Ашшурбанапала і Шамаш-Шум-Укіна з містом Вавілоном», Послання Ашшурбанапала до вавілонян»).

2. Нововавілонське царство («Вавілонська хроніка про царювання Набопаласара», «Лист царевича Навуходоносора про похід в Харран», «Вавілонська хроніка про царювання Навуходоносора II», «Вавілонська історія» Бероса, «Сіппарський циліндр Набоніда», «Вавілонський памфлет про Набоніда», «Маніфест Кіра II Великого»).

3. Суспільно-економічні відносини у Нововавілонському царстві («Документи, складені під час облоги Ніппура», «Клинописні юридичні документи нововавілонського і перського часу», «Ніппурський бідняк»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гроссман Ю.М., Лісовий І.А. Історія Стародавнього Світу. Практикум. — Львів: Вища шк., 1985.
2. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002.
3. Практикум по истории Древнего Мира /Сост. Н. Просина и И. Свенцицкая. — М.: Просвещение, 1965.
4. Тематическая хрестоматия по истории Древнего Мира. — М.: Изд. Моск. университета, 1963. — Вып. I: Древний Восток / Сост. Н.Н. Пикус.
5. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — Т.1. — К.: Рад. школа, 1953.
6. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html
7. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. — М.: Высшая школа, 1980. — Ч.1 / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина.
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.
9. Хрестоматия по истории Древнего Мира. пособие для учителей / Сост. Ю.С. Крушкол, Н.Ф. Мурыгина, Е.А. Черкасова. — М.: Просвещение, 1975.
10. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

11. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.
12. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.
13. Беккер К.Ф. История Древнего Мира. Восток. Греция. — М.: Олма-Пресс, 2001.
14. Белявский В.А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. — М.: Мысль, 1971. — 319 с. // http://gumilevica.kulichki.net/MOB/index.html
15. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока: М. — «Дрофа», 2009.
16. Васильев Л.С. История Востока: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994.
17. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.
18. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.
19. Дандамаев М.А., Виноградов И.В. Нововавилонская держава и поздний Египет // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 115-428.
20. Древний Восток: Книга для чтения / Под ред. В.В. Струве. — М.: Учпедгиз, 1953.
21. Историография истории древнего Востока: В 2 Т. / Т.1: Учеб. пособие / В.И. Кузищин, М.А. Дандамаев, Н.В. Козырева и др. / Под ред. В.И. Кузищина / Василий Иванович Кузищин. — М.: Высш. шк., 2008. — 719 с.
22. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/
23. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.
24. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия / Редкол.: М.А. Коростовцев (отв. ред.), Г.М. Бонгард-Левин, И.М. Дьяконов и др. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1983.
25. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.2. Передняя Азия. Египет / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1988. — 623 с.
26. История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учебное пособие / Сост. А.А. Вигасин, С.С. Соловьева, О.В. Томашевич / Под ред. В.И. Кузищина, А.А. Вигасина. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 200 с.
27. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.
28. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
29. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).
30. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.
31. Книга для чтения по истории Древнего Востока / Под ред. акад. В.В. Струве. — М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1951 // http://www.detskiysad.ru/raznlit/drevvostok.html

32. Козырева Н.В. Старовавилонский период // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 86-110.
33. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.
34. Месопотамия [исторические карты] // http://history.rin.ru/cgi-bin/history.pl?num=229
35. Садаев Д.Ч. История Древней Ассирии / Давид Челябович Садаев. — М.: «Наука». Гл. ред. вост. литературы, 1979 // http://annales.info/2riv/sadaev/
36. Якобсон В.А. Месопотамия в XVI—XI вв. до н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 198-211.
37. Янковская Н.Б. Ашшур, Митанни, Аррапхэ // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 174-197.
38. Якобсон В.А. Новоассирийская держава // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 27-45.

ЗАНЯТТЯ №№9-10
АНАТОЛІЯ (МАЛА АЗІЯ) І ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я У СТАРОДАВНОСТІ

№9

1. Давньохеттське царство («Напис Аннітаса», «Аннали Хаттусіліса І», «Заповіт Хаттусіліса І», «Таблиця Телепінуса», «Обряд перед битвою»).

2. Хеттські закони: вбивство і скалічення (§§1-18); рабовласництво (§§19-25); деякі казуси шлюбного права (§§26-36); посади, повинності, держання, власність (§§39-56); злочини, пов'язані з худобою (§§57-90); крадіжка і псування різних видів власності (§§91-97); різноманітні злочини: підпал, завдання шкоди садам і виноградникам, чаклунство, неповага до матері, непокора владі тощо (§§ 98-177); тарифи і ціни (§§178-186); злочини на статевому грунті, плата за навчання ремеслу (§§187-200).

№10

1. Суспільство і держава в період Новохеттського царства («З діянь Суппілуліумаса І», «Договір Суппілуліумаса з Сунассурою, царем Кіццувадни», «З літопису Мурсіліса ІІ», «Скарги Мурсіліса ІІ на овдовілу тавананну», «Молитви Мурсіліса ІІ під час чуми», «Життєпис Хаттусіліса ІІІ», «Дарча грамота Арнувандаса ІІІ»).

2. Держава Урарту («Надписи царя Ме́ну», «Літопис царя Аргішті І», «Надпис Шамші-Ілу», «Літопис Сардурі ІІ», «Надпис Руси І», «Донесення ассірійських шпигунів і царевича Сінаххеріба царю Саргону ІІ», «Лувр-ська табличка»).

3. Лідійське царство («Історія» Геродота, І, 7-25; «Історія» Миколая Дамаського, 56, 1-11; «Аннали Ашшурбанапала», «Строкаті оповідання» Еліана, «Історія» Геродота, І, 6, 26-91; «Історія» Миколая Дамаського, 77, 1-12, 23-24; «Опис Еллади» Павсанія).

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002.
2. Тематическая хрестоматия по истории Древнего Мира. — М.: Изд. Моск. университета, 1963. — Вып. I: Древний Восток / Сост. Н.Н. Пикус.
3. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. Школа, 1953. — Т.1.
4. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. — М.: Высшая школа, 1980. — Ч.1 / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина.
5. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html
6. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.
7. Хрестоматия по истории Древнего Мира. Пособие для учителей / Сост. Ю.С. Крушкол, Н.Ф. Мурыгина, Е.А. Черкасова. — М.: Просвещение, 1975.
8. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

9. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.
10. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.
11. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.
12. Васильев Л.С. История Востока: Учеб. по спец. «История»: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994. — Т.1. // http://klio.tsu.ru/V1.htm
13. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.
14. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.2 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/

15. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

16. Гиоргадзе Г.Г. Ранняя Малая Азия и Хеттское царство // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 212-235.

17. Дьяконов И.М. Урарту, Фригия, Лидия // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 46-69.

18. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. ф-ма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

19. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

20. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.2. Передняя Азия. Египет / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1988. — 623 с.

21. История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учебное пособие / Сост. А.А. Вигасин, С.С. Соловьева, О.В. Томашевич / Под ред. В.И. Кузищина, А.А. Вигасина. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 200 с.

22. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.

23. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

24. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

25. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

26. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

27. Стародавній Схід. Книга для читання / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1952.

ЗАНЯТТЯ №11
СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У СТАРОДАВНОСТІ

1. Східне Середземномор'я в II тис. до н.е. («Оповідь Сінухе», «Угарітський епос про Данні-Ілу і сина його Акхата», «Листи ханаанських правителів до Аменхотепа III і Ехнатона», «З угод царів Хатті з правителями Амурру», «Лист Хаттусіліса III до Нікм-Епи»).

2. Фінікія, Сірія і Палестина в кін. II — першій пол. I тис. до н.е. («Епітома твору Помпея Трога» Юстіна, XVIII, 3; «Книга пророка Ієзекіїля», XXVII; «Грецькі автори про досягнення фінікійців», «Заснування Карт-Хадашта», «Битва під Каркарою», «Стела Закара», «Надписи з Самаля», «Моавітська стела»).

3. Соціально-політична боротьба в Стародавній Палестині за Біблією: становлення царської влади (I Царств [I Самуїла], 8: 4-7; 9-22); розпад єдиного царства після смерті Соломона (III Царств [I Царів], 12: 1-14; 16-20; 25-29); зловживання царською владою і аграрне питання (III Царств [I Царів], 21: 1-19); соціальна критика в пророцькій літературі (Амос, 2: 6-8; 3: 9-10; 5: 7, 12; 8: 4-7; Ісайя, 5: 8, 11-13; 18, 20-23; 10: 1-3; Міхей, 2: 1-2; 3: 1-4; 9-12; 6, 10-13; 2); соціальна утопія в пророцькій літературі (Ісайя, 11, 1-16).

4. Відносини залежності і рабство в Стародавній Палестині за Біблією: джерела рабства (Второзаконня, 20: 10-14; IV Царств (II Царів), 4: 1-7; II Параліпоме́нон [II Хронік], 28: 8-10; Неємія [Нехемія], 5: 1-5); законодавство про рабів (Вихід, 12: 43-49; 21: 1-11; 21: 20-21; 21: 26-28, 32; Левіт, 25: 35-55; Второзаконня, 15: 12-18; Вихід, 20: 9-10; 23: 12); поденники (Левіт, 19: 13; 22: 10; 25: 6; Второзаконня, 24: 14-15; Ісайя, 16: 14; Малахія, 3: 5); лихварство (Второзаконня, 24: 10-13); ювілейний рік (Левіт, 25: 1-8; 10-17; 20-28; Второзаконня, 15: 1-5; 7-11; Ієремія, 34: 8-17).

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія. Книги священного писання старого та нового Завіту в укр. перекл. з парал. місцями та додат. — К.: Вид. Київ. патріархії УПЦКП, 2004. — 1408 с. // http://www.parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/

2. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002.

3. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. Школа, 1953. — Т.1.

4. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. — М.: Высшая школа, 1980. — Ч.1 / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина.

5. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

6. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

7. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

8. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.

9. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

10. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока: М.: «Дрофа», 2009.

11. Васильев Л.С. История Востока: Учеб. по спец. «История»: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994. — Т.1 // http://klio.tsu.ru/V1.htm

12. Вейнберг И.П. Сирия, Финикия и Палестина в первой половине I тысячелетия до н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 95-114.

13. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.

14. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.2 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/

15. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

16. Дьяконов И.М. Сирия, Финикия и Палестина в III—II тысячелетиях до н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 235-257.

17. Дьяконов И.М. Урарту, Фригия, Лидия // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 46-69.

18. Историография истории древнего Востока: В 2 Т. / Т.1: Учеб. пособие / В.И. Кузищин, М.А. Дандамаев, Н.В. Козырева и др. / Под ред. В.И. Кузищина / Василий Иванович Кузищин. — М.: Высш. шк., 2008. — 719 с.

19. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

20. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

21. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.2. Передняя Азия. Египет / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1988. — 623 с.

22. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.

23. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

24. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

25. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

26. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

27. Стародавній Схід. Книга для читання / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1952.

ЗАНЯТТЯ №№12-14
ІРАНСЬКЕ НАГІР'Я І СЕРЕДНЯ АЗІЯ В СТАРОДАВНОСТІ

№12

1. Юридично-майнові і сімейні відносини в еламському суспільстві першої половини II тис. до н.е. за документами з Суз.
2. Середня Азія і Східний Іран за даними Плутарха (фрагмент трактату «Про Ісіду і Осіріса») і Авести (фрагменти з «Ясни», «Яшт» і «Вендідаду»).
3. Кіммерійці і скіфи в Передній Азії («Запити оракулу часів Асархаддона», «З надпису Асархаддона. Призми А і С», «Історична бібліотека» Діодора Сицилійського, II, 43-46).

№13

1. Мідійська держава за даними Геродота (Історія, I, 95-130).
2. Утворення держави Ахеменідів. Правління Кіра II («Маніфест Кіра II», «Вавілонська хроніка», «Сіппарський циліндр Набоніда», «Надписи Кіра II», «Вавілонська історія» Бероса, «Едикт Кіра II про відновлення Єрусалимського храму», «Історія» Геродота, I, 205-214).
3. Держава Ахеменідів часів Дарія I і Ксеркса I («Історія» Геродота, III, 61-80, 85-88; «Бехістунський надпис Дарія I», Стовпці I—IV, V; «Надпис Дарія I біля Суецького каналу»; «Надписи на статуї Дарія I»; «Надпис Дарія I на золотій табличці з Хамадана»; «Наскальні надписи з Накш-і Рустама»; «Історія» Геродота, IV, 118, 120, 121, 128-132, 134, 136-137; «Вапнякова табличка Ксеркса I»).

№14

1. Економічна, соціальна і релігійна політика Ахеменідів в кін. VI—IV ст. до н.е. («Документи часу правління самозванців», «Історія» Геродота, III, 89-97; «Надпис Дарія I про спорудження палацу в Сузах», «Указ Дарія I про грецький храм в Магнесії», «Антидевівський надпис Ксеркса I», «Надпис Артаксеркса II про спорудження палацу в Сузах», «Хроніка часів Артаксеркса III»).
2. Царське і приватне господарство в державі Ахеменідів; розвиток товарно-грошових відносин («Еламські документи з Персеполя», «Вавілонські документи», «Арамейські документи»).
3. Парфянська і Греко-Бактрійська держави за даними античних авторів («Епітома твору Помпея Трога "Історія Філіппа"» Юстіна, «Географія» Страбона, XI, 9, 11).

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002. — 719 с.

2. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты) / Авторы-сост. Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984.

3. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1953 — Т.1.

4. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

5. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 1980. — Ч.2.

6. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

7. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

8. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.

9. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

10. Беккер К.Ф. История Древнего Мира. Восток. Греция. — М.: Олма-Пресс, 2001.

11. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.

12. Васильев Л.С. История Востока: Учеб. по спец. «История»: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994. — Т.1 // http://klio.tsu.ru/V1.htm

13. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.

14. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

15. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. И. Лурье, М. Полтавский. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.1 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000016/

16. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.2 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/

17. Дандамаев М.А. Мидия и ахеменидская Персия // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 429-445.

18. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — СПб.: Алетейя, 2002.

19. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

20. История древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова; Редкол.: Г.М. Бонгард-Левин (пред.) и др. ; Ин-т востоковедения. — М.: Вост. лит., 2004. — 895 с.

21. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

22. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

23. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

24. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

25. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

ЗАНЯТТЯ №№15-16
ІНДІЯ В СТАРОДАВНОСТІ

№15

1. Суспільство і держава Індії I тис. до н.е. («Опис Індії» Арріана; «Опис Індії» Діодора Сицилійського; «Вішну-Смріті»).

2. Індійський похід Александра Македонського і утворення Маурійської держави (Арріан, Діодор Сицилійський, Квінт Курцій Руф, Плутарх, Аппіан, Страбон, Юстін, «Махавамса», «Розширена Махавамса», «Повість про Чанакью і Чандрагупту»).

3. Індія за правління Піядасі Ашоки («Махавамса», «Надписи Ашоки»).

№16

1. «Артхашастра» Каутільї Чанакьї, книга III: глава 1 (установлення про торгові операції; ведення тяжби; гл. 2 (дхарма шлюбу; установлення про стрідхану; про відкупну суму при взятті другої дружини); гл. 3 (про образу в шлюбі; про ненависть в шлюбі; про заборони в шлюбі); гл. 4 (про втечу дружини; про супроводження дружини в дорозі; про недовгу відсутність чоловіка; про довгу відсутність чоловіка); гл. 5 (поділ спадщини: порядок спадкування); гл. 6 (поділ спадщини: виділення часток спадщини); гл. VII (різновиди синів; поділ спадщини).

2. «Артхашастра» Каутільї Чанакьї, книга III: гл. 8 (нерухомість: дім); гл. 9 (тяжба про границю; тяжба про поле; про установлення границі; завдання шкоди і збитку); гл. 10 (нерухомість: завдання шкоди пасовищу, полю, дорозі і порушення угоди); гл. 11 (про свідка: неповернення боргу); гл. 12 (про вклади); гл. 13 (положення про рабів; положення про працівників); гл. 14 (статут про рабів і найманих працівників, спільне підприємство);

гл. 15 (відмова від проданого або придбаного); гл. 16 (про недачу даного; про продаж невласником; відносини власності і власника); гл. 17 (грабіж).

3. «Артхашастра» Каутільї Чанакьї, книга III: гл. 18 (образа словом); гл. 19 (образа дією); гл. 20 (гра, заклад; «різне»); книга I: гл. 14; книга II: глави 1, 35-36; книга IV: глави 7, 9-10, 12-13; книга V: гл. 3; книга VI: гл. 1; книга VII: гл. 11; книга IX: гл. 2; книга XII: гл. 7; книга XIII: гл. 5.

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002. — 719 с.

2. История и культура древней Индии: Тексты / Сост. А.А. Вигасин. — М.: Изд-во МГУ, 1990.

3. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты) / Авторы-сост. Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984.

4. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1953 — Т.1.

5. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

6. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 1980. — Ч.2.

7. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

8. Читанка з історії філософії: В 6 Кн. / Під ред. Г.І. Волинки. — К.: Довіра, 1992. — Кн.1. Філософія Стародавнього Світу.

9. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

10. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.

11. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

12. Беккер К.Ф. История Древнего Мира. Восток. Греция. — М.: Олма-Пресс, 2001.

13. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.

14. Васильев Л.С. История Востока: Учеб. по спец. «История»: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 1994. — Т.1 // http://klio.tsu.ru/V1.htm

15. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.

16. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

17. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. И. Лурье, М. Полтавский. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.1 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000016/

18. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.2 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/

19. Ильин Г.Ф., Дьяконов И.М. Первые государства в Индии. Предгородские культуры Средней Азии и Ирана // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С.161-173

20. Ильин Г.Ф. Индия во второй половине I тысячелетия до н.э. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 463-474.

21. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — СПб.: Алетейя, 2002.

22. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

23. История древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова; Редкол.: Г.М. Бонгард-Левин (пред.) и др.; Ин-т востоковедения. — М. : Вост. лит., 2004. — 895 с.

24. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

25. История Древнего Востока: Материалы по историографии. Учебное пособие / Сост. А.А. Вигасин, С.С. Соловьева, О.В. Томашевич / Под ред. В.И. Кузищина, А.А. Вигасина. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — 200 с.

26. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

27. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

28. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

29. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

ЗАНЯТТЯ №№17-18
СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

№17

1. Епохи Ся і Шан-Інь («Шу цзин», «Люй-ші чуньцю», «Ханьшу», «Ши цзин», «Цзягувень»).

2. Період Західної Чжоу («Ши цзин», «Цзиньвень», «Лі-цзи», «Чжоу-лі», «Мен-цзи», «Мо-цзи», «Ханьшу», «Ши цзин»).

3. Період Чунь-цю («Чунь цю», «Цзо-Чжуань», «Го-юй», «Гуань-цзи», Сима Цянь, XLVII, «Лунь юй»).

№18

1. Період Чжань-го («Дао де цзин», «Мен-цзи», «Шан-цзюньшу», Сима Цянь, LXVIII»).

2. Піднесення царства Цинь і виникнення централізованої держави в Китаї (Сима Цянь, LXXXVII, V—VI; «Документи з Юньмена», «Надпис на гирі», «Ханьшу», «Циньське установлення про покарання», «Циньське керівництво з розслідування карних злочинів».

2. Епоха Хань («Ханьшу», 1-2, 4-5, 23-24, 37, 43, 53, 57, 64, 68, 76, 81, 87, 90, 97; «Подорожі Чжан Цяня в Середню Азію», «Реформи Ван Мана і повстання Червонобрових», «Хоуханьшу», I, XXXII; «Повстання Жовтих Пов'язок», «Ханьські купчі документи на землю», «Ханьські описи майна з Сичуані»).

ЛІТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002. — 719 с.

2. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты) / Авторы-сост. Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984.

3. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1953 — Т.1.

4. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и комм. А.А. Вигасина / Алексей Алексеевич Вигасин — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 400 с.

5. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 1980. — Ч.2.

6. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html

7. Читанка з історії філософії: В 6 Кн. / Під ред. Г.І. Волинки. — К.: Довіра, 1992. — Кн.1. Філософія Стародавнього Світу.

8. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

9. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.

10. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока. — М.: «Дрофа», 2009.

11. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во «Дрофа», 2006. — 194 с.

12. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.

13. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. И. Лурье, М. Полтавский. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.1 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000016/

14. Всемирная история: В 10 Т. / Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т.2 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000017/

15. Всемирная история: В 10 Т. — М: Госполитиздат, 1957. — Т.3 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000032/

16. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — СПб.: Алетейя, 2002.

17. История Востока: В 6 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — Т.1. Восток в Древности / Отв. ред. В. Якобсон // http://gumilevica.kulichki.net/HE1/

18. История древнего Востока: От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова; Редкол.: Г.М. Бонгард-Левин (пред.) и др.; Ин-т востоковедения. — М. : Вост. лит., 2004. — 895 с.

19. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.

20. История Древнего Мира. Древний Восток: Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. — Мн.: Харвест, 1999.

21. История человечества. — Т.2.: III тыс. — VII в. до н.э. / Под ред. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

22. История человечества. — Т.3.: VII в. до н.э. — VII в. н.э. / Под ред. Й. Херрманна и Э. Цюрхера. — М.: ООО «Изд. дом Магистр-пресс», 2003 (ЮНЕСКО).

23. Источниковедение истории Древнего Востока: Учебник для студ. истфаков вузов / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1984.

24. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

25. Малявин В.В. Идеологические течения в Китае V—III вв. до н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 517-535.

26. Степугина Т.В. Китай в первой половине I тысячелетия н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 169-187.

27. Степугина Т.В. Первые государства в Китае // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 401-444.

28. Степугина Т.В. Расцвет рабовладельческого общества в Китае // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 491-516.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗАОЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ

№1-2
СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ І МЕСОПОТАМІЯ У СТАРОДАВНОСТІ

1. Стародавній Єгипет в кінці III — першій половині II тис. до н.е. («Життєписи сановників», «Повчання гераклеопольського царя Ахтоя III своєму сину Мерікарá», «Пророцтво Неферті»).
2. Стародавній Єгипет в другій половині II — першій половині I тис. до н.е. («Положення про службові обов'язки чаті», «Гімн Атону», «Союзний договір між Хаттусілісом III і Рамсесом II», «Великий папірус Гарріса»).
3. Шумер і Аккад («Конус Уруінімгіни», Судебник Шульгі).
4. Старовавілонське і Середньовавілонське царства (Закони Хаммурапі, «Хроніка Р», «Синхронічна історія»).
5. Ассірійська держава (Ашшурський судебник, Аннали ассірійських царів).
6. Нововавілонське царство («Вавілонська хроніка», «Вавілонська історія» Бероса).

№3
АНАТОЛІЯ, ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я І СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я У СТАРОДАВНОСТІ

1. Хеттська держава («Таблиця Телепінуса», Хеттські закони, «Життєпис Хаттусіліса III»).
2. Урарту («Літопис царя Аргішті I», «Луврська табличка»). Фрігія. Лідія («Історія» Геродота, I, 7-25, 6, 26-91; «Історія» Миколая Дамаського, 56, 1-11; 77, 1-12, 23-24).
3. Східне Середземномор'я у Стародавності («Листи ханаанських правителів до Аменхотепа III і Ехнатона», «Надписи з Самаля», «Моавітська стела»).
4. Стародавня Палестина у кінці II — першій пол. I тис. до н.е. Ізраїль і Іудея (Старий Заповіт).

№4
ІРАНСЬКЕ НАГІР'Я, СЕРЕДНЯ АЗІЯ І ІНДІЯ У СТАРОДАВНОСТІ

1. Іранське нагір'я і Середня Азія в III—II тис. до н.е. (Авеста).
2. Держава Ахеменідів (Бехістунський надпис Дарія I, «Історія» Геродота, III, 89-97, «Антидевівський надпис Ксеркса I»).
3. Індія в XIII—VI ст. до н.е. (Веди, «Махабхарата», «Рамаяна», «Вішну-смріті»).
4. Магадхсько-Маурійська держава («Махавамса», «Артхашастра», «Надписи Ашоки»).

№5
СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

1. Китай епохи Ся, Шан-Інь і Чжоу («Цзягувень», «Цзиньвень», «Ши цзин»).
2. Китай періодів Чунь-цю і Чжань-го («Чунь цю», «Цзо чжуань»).
3. Суспільно-політичні вчення періодів Чунь-цю і Чжань-го (конфуціанство, даосизм, моїзм, легізм).
4. Піднесення *го* Цинь і виникнення централізованої держави. Імперія Цинь («Шан Цзюнь Шу», Сима Цянь).
5. Китай епохи Хань («Ханьшу» Бань Бяо, Бань Гу, Бань Чжао, «Хоуханьшу» Фань Є).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шама О.І. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — 488 с.

---

2. Авдієв В.І. Історія Стародавнього Сходу / Пер. з рос. — К.: Рад. шк., 1949, 1954.
3. Бауэр С.У. История Древнего мира: от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н.Тартаковской. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 988 с.
4. Бухарин М.Д., Ладынин И.А., Ляпустин Б.С., Немировский А.А. История Древнего Востока: М.: Дрофа, 2009
5. Васильев Л.С. История Востока: В 2 Т. — М.: Высш. шк., 2001.
6. Вигасин А.А. История древнего Востока. — М.: Изд-во Дрофа, 2006. — 194 с.
7. Всемирная история: В 6 Т. / Гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. ист. РАН. — Т.1: Древний мир / Отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. — М.: Наука., 2011. — 822 с.
8. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — СПб.: Алетейя, 2002.
9. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов.
10. История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая.
11. История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова.
12. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 2001.
13. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2000. — 592 с.

ТЕМАТИКА
ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. Дешифрування стародавніх писемностей.
2. Природні умови розвитку цивілізацій Стародавнього Сходу.
3. Службова кар'єра і життя давньоєгипетських сановників за «Життєписом чиновника Мечена», «Життєписом сановника Уни», «Життєписом сановника Хархуфа».
4. Культ Осіріса і його значення в державному житті Стародавнього Єгипту.
5. Жінки-фараони в історії Стародавнього Єгипту.
6. «Повчання гераклеопольського царя Ахтоя III своєму сину Мерікарá» і «Повчання фараона Аменемхета I»: порівняльний аналіз.
7. «Битва фараона Рамсеса II з хеттами під Кадешем» і «Поема Пентаура»: порівняльний аналіз.
8. Занепад Стародавнього Єгипту.
9. «Епос про Гільгамеша» як історичне джерело.
10. «Судебник Шульгі», «Судебник Ліпіт-Íштара», «Закони Хаммурапі»: порівняльна характеристика.
11. Розвиток товарно-грошових відносин в Месопотамії за «Шумерськими юридичними документами періоду Третьої династії Ура», «Середньоассірійськими юридичними і господарськими документами», «Юридичними документами Нововавілонського царства» і «Клинописними юридичними документами нововавілонського і перського часу».
12. Ставлення Ассирії до підкорених народів за анналами ассірійських царів.
13. Реформи царя Тіглатпаласара III.
14. Порівняти виклад подій в «Анналах Сінаххеріба» і в Біблії (IV Книга царств, XIX; Книга Ісайї, XXXVI—XXXVIII).
15. Занепад Ассірійської держави.
16. Розквіт Нововавілонського царства за Навуходоносора II.
17. Правління Набоніда і занепад Нововавілонського царства.
18. Розквіт Хеттського царства за правління Суппілуліумаса I.
19. Хеттське суспільство за Хеттськими законами.
20. Стародавня Ебла.
21. Стародавній Угаріт.
22. Хапіру в історії Східного Середземномор'я.
23. Карфаген в IX—III ст. до н.е.: від фінікійської колонії до великої держави.
24. Рабство в Стародавній Палестині за даними Біблії.
25. Еламське суспільство першої половини II тис. до н.е. за документами з Суз.
26. Індоєвропейська проблема в історіографії.
27. Авеста як історичне джерело.
28. Мідія і держава Ахеменідів.
29. Політична криза в Перській державі 522-521 рр. до н.е. (за Бехістунським написом і повідомленнями античних авторів).
30. Держава Ахеменідів і іранські кочові племена.
31. Хараппська цивілізація: походження, суспільно-економічний розвиток і причини загибелі.
32. Веди як історичне джерело.
33. «Махабхарата» і «Рамаяна» як історичні джерела.
34. Варни і касти в Стародавній Індії.
35. Каутілья Чанакья і Чандрагупта Маурья.
36. Порівняти соціально-економічні і політичні доктрини раннього буддизму і індуїзму.
37. Цзягувень і цзиньвень як історичні джерела.
38. Порівняти соціально-економічні і політичні аспекти конфуціанства, даосизму і легізму.
39. Ін Чжен і Цинь Ши-хуанді.
40. Позитивні і негативні наслідки правління У-ді.
41. Місія Чжан Цяня.
42. Роль сю́нну в історії Стародавнього Китаю.
43. Реформи Ван Мана.
44. Порівняти становище рабів в імперіях Цинь і Хань.
45. «Малолітні імператори» у Молодшій династії Хань.
46. Порівняти повстання «Червоних брів» і «Жовтих пов'язок».

ПИТАННЯ
ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Становлення і розвиток історії Стародавнього Сходу як науки.
2. Географія, природні умови, населення і хронологія Стародавнього Сходу.
3. Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Стародавнього Сходу. Місце і роль релігії в давньосхідному суспільстві. Культурні досягнення Стародавнього Сходу.
4. Виникнення давньоєгипетської цивілізації. Додинастичний період. Раннє царство.
5. Стародавнє царство в Єгипті.
6. Перший перехідний період і Середнє царство в Єгипті.
7. Другий перехідний період і Нове царство в Єгипті.
8. Третій Перехідний період і Пізнє царство в Єгипті.
9. Географія і природні умови Стародавньої Месопотамії. Формування класового суспільства. Додинастичний період.
10. Шумерські міста-держави Ранньодинастичного періоду. Реформи Уруінімгіни.
11. Держава Саргонідів. Месопотамія під пануванням кутіїв. Друга династія Лагаша.
12. Шумеро-Аккадське царство Третьої династії Ура. Перша династія Іссіна.
13. Аморейські держави в кінці XXI — на початку XVIII ст. до н.е.
14. Старовавілонська держава. Старовавілонське суспільство за законами Хаммурапі.
15. Середньовавілонська держава.
16. Хурріти, Хуррі і Ханігальбат. Держава Мітанні.
17. Ранньоассірійський період.
18. Соціально-економічні відносини у Ранньоассірійському періоді. Ашшурський судебник.
19. Середньоассірійський період.
20. Новоассірійський період.
21. Нововавілонське царство.
22. Найдавніша Анатолія.
23. Хеттська держава (Хатті) в часи Стародавнього і Середнього царств.
24. Новохеттське царство.
25. Суспільно-економічний розвиток Хатті. Хеттські закони.
26. Вірменське нагір'я в Стародавності. Держава Урарту.
27. Стародавня Вірменія.
28. Троянське царство. Фрігія.
29. Лідійське царство.
30. Географія, природні умови і населення Східного Середземномор'я. Формування класового суспільства.
31. Східне Середземномор'я в II тисячолітті до н.е.
32. Фінікія в XVII—I ст. до н.е.
33. Західне Середземномор'я у Стародавності. Карфагенська (Пунійська) держава.
34. Сірія в кінці XII—VI ст. до н.е.
35. Палестина в кін. II — на поч. I тисячоліття до н.е. Ізраїльсько-Іудейське царство (1028-928 рр. до н.е.).
36. Ізраїльське царство (928-722 рр. до н.е.).
37. Іудейське царство (928-586 рр. до н.е.).
38. Суспільно-економічні відносини в Стародавній Палестині. Пророцький рух і його ідеологія.
39. Держава Елам (Хатамті).
40. Іранське нагір'я і Середня Азія в III—II тис. до н.е. Авеста.
41. Кіммерійці і скіфи в Передній Азії. Мідійська держава.
42. Виникнення перської держави Ахеменідів.
43. Реформи Дарія I (519-516 рр. до н.е.) і суспільно-економічний розвиток держави Ахеменідів.
44. Перська держава в 519-329 рр. до н.е.
45. Греко-бактрійське царство.
46. Парфянська держава (Аршакідський Іран).
47. Держава Сасанідів.
48. Природа і населення Стародавньої Індії. Хараппська цивілізація.
49. Прихід індоаріїв до Індостану. Ранньоведичний період.
50. Пізньоведичний період.
51. Піднесення Магадхи. Утворення Маурійської держави.
52. Індія в правління Піядасі Ашоки. Занепад Маурійської держави.
53. Господарство і суспільні відносини в Магадхсько-Маурійський період.
54. Релігійно-ідеологічні і культурні новації Магадхсько-Маурійського періоду.
55. Держави Північно-Західного Індостану і Кушанська імперія.
56. Імперія Гуптів.
57. Соціально-економічний розвиток і релігійно-ідеологічні зміни в Індії в епоху Пізньої Стародавності.

58. Географія, природні умови і населення Стародавнього Китаю. Етапи Ранньої історії.
59. Китай епохи Шан-Інь.
60. Китай періоду Західної Чжоу.
61. Китай періоду Чунь-цю.
62. Китай періоду Чжань-го.
63. Культурні зміни і суспільно-політичні вчення періодів Чунь-цю і Чжань-го.
64. Піднесення *го* Цинь і виникнення централізованої держави в Китаї. Імперія Цинь.
65. Імперія Старшої династії Хань.
66. Імперія Молодшої династії Хань.

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Археологічне дослідження цивілізацій Стародавнього Сходу.
2. Роль географічного фактору в історії цивілізацій Стародавнього Сходу.
3. Місто в історії Стародавнього Сходу.
4. Розвиток техніки в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
5. Розвиток військового мистецтва народів Стародавнього Сходу.
6. «Сім чудес» Стародавнього Сходу: античне і сучасне бачення.
7. Заупокійний культ в Стародавньому Єгипті (соціально-політичний аспект).
8. Політичні, соціально-економічні реалії і суспільна мораль в давньоєгипетських «пророцтвах», «реченнях» і «повчаннях».
9. Реформа Ехнатона.
10. Шлюб, сім'я і відносини між статями в Стародавньому Єгипті.
11. Шумерські міста-держави в Ранньодинастичну епоху.
12. Шумеро-Аккадське царство Третьої династії Ура.
13. Державне і храмове господарство в Стародавній Месопотамії.
14. Держава, релігія і економіка в Стародавній Передній Азії.
15. Взаємини царської влади з містами в Стародавній Месопотамії.
16. Суспільство і держава Нововавілонського царства.
17. Відносини між статями, шлюб і сім'я в Стародавній Месопотамії.
18. Хетти в Анатолії: проблеми розселення і ранньої державності.
19. Розвиток політичного устрою Хеттської держави.
20. Шлюб, сім'я і відносини між статями в Хеттському царстві.
21. Релігія і міфологія Фінікії, Палестини, Сирії, Аравії: спільне і особливе.
22. Карфаген: специфіка суспільно-економічного і політичного устрою.
23. Пророцький рух в Стародавній Палестині в світлі різних підходів до його інтерпретації.
24. Влада божественна і влада мирська в текстах Біблії.
25. «Книга пророка Даніїла»: історичний контекст і ідейний зміст.
26. Шлюб, сім'я і відносини між статями в Стародавній Палестині за Біблією.
27. Політичні і соціально-економічні аспекти зороастризму.
28. Соціально-економічні і політичні відносини в Середній Азії і Східному Ірані за «Авестою».
29. Мідійці і перси.
30. Суспільство і держава Індії другої половини I тис. до н.е.
31. Варни і касти: проблема походження і їх соціальна роль.
32. Община, сім'я і шлюб в Стародавній Індії за «Мáнава-дхармашастрою» (Законами Мáну) і «Артхашастрою» Каутільї Чанакьї.
33. Боротьба індійських держав з перською і македонською агресією.
34. Історія Стародавнього Китаю в дискусії про азіатський спосіб виробництва.
35. Ідеологічна боротьба в Стародавньому Китаї в періоди Чунь-цю і Чжань-го.
36. Політичні і соціально-економічні аспекти даосизму.
37. Соціально-економічні і політичні аспекти легізму.
38. Вчення легізму і реформи Шан Яна.
39. Об'єднання Китаю під владою Цинь: принципи державного будівництва.
40. Селянські повстання в Стародавньому Китаї.

ТЕМАТИКА ДИПЛОМНИХ РОБІТ

1. Дискусія про азіатський спосіб виробництва і її значення для розвитку сходознавчих досліджень.
2. Виникнення найдавніших осередків землеробства, шляхи і характерні форми його розвитку в різних народів.
3. Роль природно-географічного фактора в історії цивілізацій Стародавнього Сходу.
4. Роль іригаційної системи в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
5. Проблема рабства в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
6. Еволюція уявлення про людину в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
7. Міждержавні відносини і дипломатія на Стародавньому Сході.
8. Взаємодія цивілізацій Стародавнього Сходу з кочівниками (номадами).
9. Історія України і історія Стародавнього Сходу.
10. Еволюція релігійних уявлень стародавніх єгиптян.
11. Історія дослідження Месопотамії.
12. Міста-держави Шумеру як одна з форм полісного устрою суспільства.
13. Держава і суспільство хеттів.
14. Стародавній Іран в джерелознавстві і історіографії.
15. Міфологія зороастризму, її суспільно-політичний і економічний вимір.
16. Ідеологія Старого Заповіту.
17. Джерелознавство історії Стародавньої Індії.
18. Соціально-економічний розвиток Ранньої Індії за Ведами.
19. Буддизм: ідеологія і суспільна практика.
20. Соціальна сутність вчення Конфуція.
21. Сима Цянь і його «Історичні записки».
22. Економічна, соціальна і політична роль релігії в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
23. Уявлення про історію в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
24. Тактика і стратегія армій Стародавнього Сходу.
25. Людина і особистість в цивілізаціях Стародавнього Сходу
26. Еволюція держави і суспільства в цивілізаціях Стародавнього Сходу.
27. Стародавній Схід в «Історії» Геродота.
28. Шлюб, сім'я, статеві відносини в суспільствах Стародавнього Сходу.
29. Проблеми застосування формаційного і цивілізаційного підходів до історії Стародавнього Сходу (за матеріалами вітчизняної історіографії).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

І. ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. Антология мировой философии: В 4 Т.; Т.1, Ч.1 / Ред., сост., вступ. ст. В.В. Соколова. — М.: Изд.-во соц.-экон. л-ры «Мысль», 1969.
2. Біблія. Книги священного писання старого та нового Завіту в укр. перекл. з парал. місцями та додат. — К.: Вид. Київ. патріархії УПЦКП, 2004. — 1408 с. // http://www.parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/
3. Геродот. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Пер., передм., прим. А.О. Білецького / Ред. колегія: П.П. Толочко (відп. ред.), А.С. Русяєва, М.В. Скржинська, Є.В. Черненко. — К.: Наукова думка, 1993.
4. История Древнего Востока. Тексты и документы. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2002. — 719 с.
5. Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. — М.: Изд-во «Художественная литература», 1977. — 926 с. (Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 16).
6. Литература древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты) / Авторы-сост. Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
7. На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / Упоряд. М.Н. Москаленко; Авт. Передм. І.М. Дьяконов. — К.: Дніпро, 1991.
8. Поэзия и проза Древнего Востока / Общ. редакция и вступ. статья И. Брагинского. — М.: Художественная литература, 1973 (Библиотека Всемирной литературы. Серия первая. Том 1).
9. Тематическая хрестоматия по истории Древнего Мира. — М.: Изд. Моск. университета, 1963. — Вып. I: Древний Восток / Сост. Н.Н. Пикус.
10. Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1953 — Т.1.
11. Хрестоматия по истории древнего Востока / И.М. Дьяконов, В.В. Струве, Н.И. Конрад, В.М. Алексеев, В.И. Кальянов, О.Д. Берлев, Б.Б.Пиотровский и др./ Под ред. В.В. Струве и Д.Г. Редера; предисл. И.С. Кацнельсона. — М.: Изд-во Восточной Литературы, 1963.
12. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Сост. и ком. А.А. Вигасина. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997.
13. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие: В 2 Ч. / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. — М.: Высш. школа, 1980.
14. Хрестоматия по истории Древнего Мира: В 3 Т. / Под ред. В.В. Струве. — М.: Изд-во «Учпедгиз», 1950. — Т.1. Древний Восток // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok.html
15. Читанка з історії філософії: В 6 Кн. / Під ред. Г.І. Волинки. — К.: Довіра, 1992. — Кн.1. Філософія Стародавнього Світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адрианов Б.В. Земледелие наших предков / Отв. ред. В.М. Массон. — М.: Наука, 1978. — 166 с.
2. Азимов А. Ближний Восток. История десяти тысячелетий / Пер. с англ. Б.Э. Верпаховского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2000.
3. Атлас всемирной истории / Под ред. Д. Блэка / Пер. с англ. — М.: Изд-во «Астрель», 2007. — 324 с.
4. Бацалев В.В., Варакин А.С. Тайны великих раскопок. — М.: Вече, 2006. — 320 с. (Загадки истрии).
5. Бидерманн Г. Энциклопедия символов: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Свенцицкой И.С. — М.: Республика, 1996. — 335 с.: ил.
6. Бикерман Э. Хронология Древнего Мира. Ближний Восток и античность / Пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского; отв. ред. М.А. Дандамаев — М.: Наука, 1975 // http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrono/bikerman.htm#G11
7. Блейз А. История в костюмах. — М.: ОЛМА-ПРЕСС Экслибрис, 2002. — 176 с.
8. Большая школьная энциклопедия истории Древнего Мира / Под ред. В. Бутромеева. — М.: Олма-Пресс, 2002.
9. Бондаренко Е.Ю. История городов. — Владивосток: ДВГУ, 2002. — 127 с.
10. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.: ил.
11. Варакин А., Зданович Л. Тайны исчезнувших цивилизаций.— М.: «Рипол-классик», 2001. — 480 с., илл. (Все загадки Земли).
12. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. — М., Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1986. — 208 с. с ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
13. Великовский И. Народы моря / Пер. с англ. — Ростов н/Д.: «Феникс», 1997.
14. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Ред. колл. В.М. Массон, Р.Б. Сулейманов, др. — Алма-Ата: Наука, 1989. — 464 с.
15. Гальперина Г.А., Доброва Е.В. Популярная история археологии. — М.: Вече, 2002. — 512 с., илл.
16. Гладкий В. Древний Мир: Энциклопедический словарь: В 2 Т. — Донецк, 1996.
17. Гордон С.Г. «Забытые письмена». Открытие и дешифровка / Пер. с англ. Русиновой Э.С. под общ. ред. Дандамаева М.А.; послесл. Емельянова В.В. — СПб.: Изд-кая группа «Евразия», 2002. — 224 с.
18. Государство и социальные структуры на древнем Востоке. Сборник статей / Отв. ред. М.А. Дандамаев. — М.: Наука. Гл. ред. вост. л-ры, 1989. —158 с.
19. Девриз К. и др. Великие сражения Древнего мира. 1285 до н.э. — 451 н.э. / Кедди Девриз, Мартин Догерти, Иен Дикки, Филлис Джестайс, Роб Райс; [пер. А. Колина]. — М.: Эксмо, 2008. — 224 с.: ил. — (История военного искусства).

20. Дискуссия об азиатском способе производства: По докладу М.С. Годсса. Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — 184 с. (Размышляя о марксизме.)

21. Домокош Варга. Древний Восток: У начал истории письменности / Пер. с венгер. — Будапешт: Корвина, 1985.

22. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев В.Г. Ардзинба и др.; Под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. — М.: Мысль, 1989. — 479 с.: ил.

23. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Пер. с франц. Т.В. Цивьян. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1986.

24. Дьяконов И.М. Возникновение земледелия, скотоводства и ремесла. Общие черты первого периода истории древнего мира и проблема путей развития // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 31-56.

25. Дьяконов И.М., Якобсон В.А., Янковская Н.Б. Общие черты второго периода древней истории // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 5-26.

26. Жуковский Л.М. Культурные растения и их сородичи. Систематика, география, цитогенетика, иммунитет, экология, происхождение, использование. Изд. третье, перераб. и доп. — Л.: Изд-во «Колос», 1971. — 752 с.: ил.

27. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в Древности. — М.: Наука, 1989.

28. Замаровський В. Сім чудес світу / Пер. з словацьк. — К.: Дніпро, 1972.

29. Зейдлер Г.-Л. Політична думка Стародавнього світу. Правові доктрини імперіалізму / Пер. з польск. — Львів: Вид. Льв. унів., 1959.

30. Ивик О. История человеческих жертвоприношений. — М.: Изд-во «Ломоносовъ», 2010. — 256 с. (История. География. Этнография).

31. Историография истории Древнего Востока: В 2 Т. / Т.1: Учеб. пособие / В.И. Кузищин, М.А. Дандамаев, Н.В. Козырева и др. / Под ред. В.И. Кузищина / Василий Иванович Кузищин. — М.: Высш. шк., 2008. — 719 с.

32. Историография истории Древнего Востока: В 2 Т. / Т.2.: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — СПб.: Алетейя, 2002.

33. Каменев А.И. История государственного и военного управления. Ч.I. Исторические уроки Древнего Востока и Китая. — Балашиха: ВТУ, 2006. — 177 с.

34. Качановский Ю.В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? Спор об общественном строе древнего и средневекового Востока, доколониальной Африки и доколумбовой Америки. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1971. — 288 с.

35. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые / Пер. с нем. А.С. Варшавского. — М.: Вече, 2003 (серия «Тайны веков»).

36. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009: 3-е изд., исправл. и доп. —432 с. — (Orientalia).

37. Косидовский З. Когда солнце было богом / Пер. с польск. А.В. Лоевского. 2-е изд. — М.: Наука, 1991. — 234 с.

38. Масперо Г. Древняя история народов Востока. Пер. с 6-го франц. издания. 2-е изд. К.Т. Солдатенкова. — М.: Типолитография В. Рихтер, 1903. — 714 с.

39. Массон В.М. Первые цивилизации. — Л.: Изд-во «Наука», 1989. — 272 с.

40. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И.А. Стучевский. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1987.

41. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Пер с англ. и коммент. Е.В. Антоновой. Предисл. Н.Я. Мерперта. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1982 («По следам исчезнувших культур Востока»).

42. Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. — М.: НИ «Большая Российская Энциклопедия, 1998. — Т.1. А-К. — 672 с. с ил.

43. Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. / Гл. ред. С.А. Токарев. — М.: НИ «Большая Российская Энциклопедия, 1998. — Т.1. К-Я. — 720 с. с ил.

44. Москати С. Цивилизации Древнего Востока / Пер. с англ. Н.И. Лисовой. — М.: «Центрполиграф», 2010.

45. Неронова В.Д. Общие черты третьего периода древней истории // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 5-21.

46. Рейснер М.А. Идеологии Востока: Очерки восточной теократии. Изд. 2-е. — М.: Книж. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 344 с. (Из наследия мировой политологии.)

47. Стародавній Схід. Книга для читання / За ред. В.В. Струве. — К.: Рад. школа, 1952.

48. Сусов И.П. История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. — Тверь: Тверской гос. ун-т, 1999

// http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Sysov_Jazukoznzn/_Index.php

// http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/yazykoznanie.txt

49. Тураев Б.А. История Древнего Востока / Тураев Б.А. / Под ред. В.В. Струве и И.Л. Снегирева. — Третье стереотип. изд. — Т.1. — Л.: ОГИЗ Социально-экономическое изд-во, Ленинградск. отд-е, 1936. — 359 с.

50. Тураев Б.А. История Древнего Востока / Тураев Б.А. / Под ред. В.В. Струве и И.Л. Снегирева. — Третье стереотип. изд. — Т.2. — Л.: ОГИЗ Социально-экономическое изд-во, Ленинградск. отд-е, 1936. — 319 с.

51. Тураев Б.А. История Древнего Востока. — Мн.: Харвест, 2002.

52. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.

53. Хардман Ш., Стил Ф., Теймс Р. Древний мир. Полная энциклопедия / Пер. А. Озерова. — М.: Эксмо, 2007. — 256 с.: ил. — (Атласы и энциклопедии).

54. Цивилизации Древнего Мира / Ф. Перруден и др. / Пер. с фр. Ю. Гусев. — М.: Изд-во «Махаон», 2007. — 123 с.; илл.

55. Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации / Пер. с англ. И.А. Емеца. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. — 270 с. — (Загадки древних цивилизаций).

56. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок / Пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой / Предисл. и ред. В.И. Авдиева. — М.: Изд. иностр. л-ры, 1956. — 383 с.
57. Шампольон Ж.-Ф. О египетском иероглифическом алфавите / Пер. с франц., ред. и комм. И.Т. Лившица. — М.: АН СССР, 1950.
58. Шумов С.А., Андреев А.Р. История Ближнего Востока. Документальное историческое исследование. — М.: Евролинц, 2002.
59. Энглим С., Джестис Ф.Дж., Райс Р.С., Раш С.М., Серрати Д. Войны и сражения Древнего мира / Пер. с англ. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 272 с., илл. (Энциклопедия военной истории).
60. Энциклопедический словарь юного историка; (Всеобщая история) / Сост. Н.С. Елманова, Е.М. Савичева. — М.: Педагогика-Пресс, 1994. — 448 с.: ил., карты.

II. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

ДЖЕРЕЛА

1. Буданова В.П. История мировых цивилизаций. Хрестоматия. Глава I: Цивилизации Древнего Востока //http://www.humanities.edu.ru/db/msg/67085
2. Взятие Юпы // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest08.htm
3. Геродот Галикарнасский. История. Кн. II. Евтерпа // http://www.egyptology.ru/antiq/herodot.htm
4. Геродот. История: В 9 Кн. — М.: Ладомир, 1999 // http://ancientrome.ru/antlitr/herodot/index.htm
5. Геродот. Історії в 9 книгах / Переклад, передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
6. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека (О египетских сооружениях) // http://www.egyptology.ru/antiq/Diodor1.pdf
7. Египетская Книга мёртвых. Папирус Ани Британского музея / Пер., введ. и коммент. Э.А. Уоллеса Баджа / Пер. с англ. С.В. Архиповой. — М.: Алетейа, 2003.
8. Из надписи Хархуфа // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest09.htm
9. Красноречивый поселянин // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest26.htm
10. Лирика Древнего Египта / Пер. с египет. А. Ахматовой и В. Потаповой / Сост., вступ. ст., подстрочный перевод и примеч. И. Кацнельсона. — М.: Изд-во «Художественная литература», 1966.
11. Мирный договор между Рамсесом II и хеттским царем Хаттусили III // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest11.htm
12. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет / И.В. Рак; Месопотамия / А.И. Немировский, Л.С. Ильинская. — М.: Литература, Мир книги. — 2004.
13. Надпись из гробницы Эйе // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest12.htm
14. Надпись Тутанхамона // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest13.htm
15. Надпись Уни // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest14.htm
16. Поучение Гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // http://www.humanities.edu.ru/db/msg/41188
17. Поучение царя Аменемхата // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest15.htm
18. Поэма Пентаура // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest30.htm; http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/pentaura/008a.htm
19. Сказки и повести Древнего Египта / Пер. и комм. И.Г. Лившица. — Л.: Наука, 1979 («Литературные памятники»).
20. Страбон. География в 17 книгах. — М.: Олма-пресс, 2004.
21. Страбон. География. Кн. XVII, гл. I, II. (Описание Египта) // http://www.egyptology.ru/antiq/strabo.htm
22. Тексты пирамид / Под общ. ред. А.С. Четверухина. — СПб.: Журнал «Нева»; «Летний сад», 2000.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдиев В.Д. Военная история Древнего Египта: В 2 Т. — М.: Изд-во «Советская наука», 1948-1959.
2. Алексеев А. Из жизни Древнего Египта // Наука и жизнь. — 2007. — №12. — С. 81-85.
3. Ассман Я. Египет: Теология и благочестие ранней цивилизации / Пер. с нем. Т. Баскаковой. — М.: Присцельс, 1999.
4. Берлев О.Д. Дом царя в эпоху Среднего царства // http://www.egyptology.ru/berlev/kinghouse.pdf
5. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. — М.: Наука, 1978 // http://www.egyptology.ru/berlev.htm#TN
6. Берлев О.Д. «Рабы царя» в Египте Среднего царства // http://www.egyptology.ru/berlev/kingslaves.pdf
7. Берлев О.Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. — М.: Наука, 1972 // http://www.egyptology.ru/berlev.htm#TN
8. Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта: В 2 Т. — Мн.: Харвест, 2003.
9. Боневиц Р. Иероглифы для начинающих / Рональд Боневиц. — Пер. с англ. О. Перфильева. — М.: Фаир-пресс, 2003. — 192 с: ил. — (Для начинающих).
10. Блестящее наследие Африки / пер. с англ. — М.: Терра, 1997 (серия «Исчезнувшие цивилизации»).
11. Брантон П. Путешествие в сакральный Египет. — М.: Сфера, 2002.
12. Бьювел Р., Джилберт Э. Секреты пирамид: Созвездие Ориона и фараоны Египта. — М.: Вече, 1998.
13. Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. — СПб.: Алетейя, 2005.
14. Жак К. Нефертити и Эхнатон. — М.: Молодая гвардия, 2006 («Жизнь замечательных людей»).
15. Кацнельсон И.С. Тутанхамон и сокровища его гробницы / Предисл. М.А. Коростовцева. — М.: Наука, 1976 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000011/
16. Кобищанов Ю.М. На заре цивилизации. Африка в древнейшем мире. — М.: Мысль, 1980.
17. Коллинз Э. Проклятие Тутанхамона / Эндрю Коллинз, Крис Огилви-Геральд; [пер. с англ. А. Голова, С. Головой]. — М.: Эксмо, 2010. — 544 с.: ил. — (Тайны древних цивилизаций. Документальный триллер).

18. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. — СПб.: Журнал «Нева»; «Летний Сад», 2000. — 464 с.
19. Котрелл Л. Во времена фараонов / Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и В.И. Андрушова. Послесл. А.И. Стучевского. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1982.
20. Крол А. Египет первых фараонов. Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства. — М.: Изд-во «Рудомино», 2005.
21. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. — М., 1958 // http://egyptology.ru/scarcebooks.htm#Stuchevskij
22. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI—X веков до н.э. — Л., 1960 // http://egyptology.ru/scarcebooks.htm#Stuchevskij
23. Матье М.Э. День египетского мальчика. Кари, ученик художника: Исторические повести. — М.: МК Периодика, 2002.
24. Меекс Д., Фавар-Меекс К. Повседневная жизнь египетских богов / Науч. ред. и вступ. ст. Т.А. Шерковой; пер. с фр. О.Б. Колобовой, И.А. Ладынина. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 331 с.
25. Мертц Б. Красная земля, Черная земля. Древний Египет: легенды и факты / Пер. с англ. А.И. Коршунова. — М.: ЗАО «Изд-во Центрполиграф», 2001.
26. Монтэ П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пер. с фр. Ф.Л. Мендельсона. — М.: Наука, 1989; Смоленск: Русич, 2000 // http://www.middleeast.narod.ru/history/egypt4.htm
27. Морэ А. Во времена фараонов. — М.: Алетейя, 2001.
28. Морэ А. Цари и боги Египта. — М.: Алетейя, 2001.
29. Непомнящий Н.Н. Тайны древней Африки. — М.: Вече, 2002 (серия «Тайны древних цивилизаций»).
30. Овузу Х. Символы Египта / Пер. с англ. — СПб.: Изд-во «Диля», 2006. — 288 с.
31. Перепелкин Ю.Я. «Дом шнау» в Старом царстве // Труды XXV Международного Конгресса Востоковедов. Москва, 9-16 августа 1960 г. — М., 1962. — Т. 1. — С. 138-142 // http://www.egyptology.ru/perepelkin/shenau.pdf
32. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. — СПб.: Летний сад, 2001.
33. Перепелкин Ю.Я. О деньгах в древнейшем Египте // Древний Египет. Сб. статей. — М., 1960 // http://www.egyptology.ru/perepelkin/money.pdf
34. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2 Ч. — М.: Наука, 1967-1984.
35. Перепелкин Ю.Я. Хозяйство староегипетских вельмож. — М.: Наука, 1988 // http://www.egyptology.ru/perepelkin.htm#Manor
36. Перепелкин Ю.Я. Царица Нефр-эт [Нефертити]. Отрывок из книги «Тайна золотого гроба» // http://orientalia.ru
37. Петровский Н., Матвеев Ю. Египет — сын тысячелетий. — Л., 1959.
38. Прусаков Д.Б. Раннее государство в Древнем Египте. — М.: Ин-ут востоковедения РАН, 2001.
39. Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории Древнего Египта эпохи Рамессидов. — М., 1984 // http://egyptology.ru/scarcebooks.htm#Stuchevskij
40. Стучевский И.А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта. — М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. — 125 с.
41. Тилдесли Д. Египет. Возвращение утерянной цивилизации / Пер. с англ. М. Павловой. — М.: Столица-принт, 2007.
42. Тураев Б.А. Бог Тот: опыт исследования в области древнеегипетской культуры. — СПб., журнал «Нева»; «Летний сад», 2002 (серия: «Александрийская библиотека»).
43. Франк-Каменецкий И. Памятники египетской религии в фиванский период // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/frkam/index.php
44. Хаслам Э., Парсонс А. Древние египтяне / Пер. с англ. И. Тополь. — М.: Эгмонт Россия Лтд., 2000.
45. Шеркова Т.А. Египет и Кушанское царство. — М.: Наука, 1991.
46. Шинни П. Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки / Пер. с англ. В.Д. Кайдалова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004 — 205 с. (Загадки древних цивилизаций).
47. Шмелев И.П. Феномен Древнего Египта. — Мн.: Университетское: РИЦ «Лотаць», 1993. — 64 с.
48. Шово М. Повседневная жизнь Египта во времена Клеопатры / Пер. с фр. Е.Е. Масловой. — М.: Молодая Гвардия; Палимпсест, 2004.
49. Эмбрахт П. Трагедия пирамид. 5000 лет разграбления египетских усыпальниц / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1984.
50. Эмери У. Архаический Египет / Пер. с англ. — СПб.: Летний сад, 2001 (Александрийская библиотека. Серия «Египет»).

III. СТАРОДАВНЯ МЕСОПОТАМІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. Антология мировой правовой мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1999. — Т.1: Античность и Восточные цивилизации (Законы Ур-Намму; Законы Хаммурапи).
2. Ассиро-вавилонский эпос / Пер. с шум. и аккад. В.К. Шилейко. Изд. подг. В.В. Емельянов. — СПб.: «Наука», 2007 («Литературные памятники»).
3. Вавилонская хроника (626-595 гг. до н.э.) // http://hworld.by.ru/text/bab/bab.chr.html
4. Геродот. История: В 9 Кн. — М.: Ладомир, 1999 // http://ancientrome.ru/antlitr/herodot/index.htm
5. Геродот. Історії в 9 книгах / Переклад, передм., прим. А.О. Білецького. — К.: Наукова думка, 1993.
6. Гильгамеш и Агга // http://goldenpath.versuss.net/giagga.htm
7. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / Перев. и коммент. под ред. И.М. Дьяконова // ВДИ. — 1952. — №№3-4.
8. Законы вавилонского царя Хаммурапи // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest02.htm
http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm
http://www.hrono.ru/dokum/hamurap.html

9. Законы Шульги // http://goldenpath.versuss.net/shulgi.htm

10. Из надписей царей Аккада // http://www.detskiysad.ru/raznlit/vostok39.html

11. Крамер Сэмюель Н. История начинается в Шумере. 2-е изд., измен. / Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. Предисл., пер. шумерских поэтических текстов и коммент. В.К. Афанасьевой. — М.: Наука. Главная ред. восточной литературы, 1991.

12. Крамер С.Н. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / Пер. с англ. А.В. Милосердовой. — М.: Центрполиграф, 2002.

13. Надписи на статуях Гудеа //http://ud-gal-nun.narod.ru/mss.html

14. Отрывок из вавилонской хроники (550-539 гг. до н.э.) // http://hworld.by.ru/text/bab/bab.chr.2.html

15. Отрывок из сиппарского цилиндра Набонида // http://hworld.by.ru/text/bab/nabonid.html

16. Письма из архива Мари // http://hworld.by.ru/text/bab/mari.html

17. Правовой свод Липит-Иштара // http://goldenpath.versuss.net/lipit.htm

18. Реформы царя Лагаша Уруинимгины // http://klio.tsu.ru/uruinim.htm

19. Рифтин А.П. Старовавилонские документы в собраниях СССР. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937.

20. Сказание о Саргоне // http://goldenpath.versuss.net/sarg.htm

21. Шумеро-Аккадские тексты («Вотивная надпись Эаннатума богу Нингирсу»; «Вотивные надписи Ур-Нанше. Надпись, посвященная строительству тростникового храма»; «Законы Шульги»; «Надпись Эаннатума на "стеле коршунов"»; «Надпись Энметены на "историческом конусе"»; «Ниппурский царский список»; «Туммальская надпись») //
http://hworld.by.ru/text/sumer/king.file.html

22. Эпос о Гильгамеше («О все видавшем») / Пер. с аккад. И.М. Дьяконова. Репринт. воспр. изд. 1961 г. — СПб.: «Наука», 2006 («Литературные памятники»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Абу Аль Хассан Махмуд Бакри Мусса. Город Аратта в шумерском эпосе (вопрос иранско-месопотамских взаимоотношений и локализации) // http://ukrainaforever.narod.ru/aratta_maxmud.htm

2. Аветисян Г.М. Государство Митанни (военно-политическая история в XVII—XIII вв. до н.э.) / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1984. — 130 с.

3. Бардески К.Д. Месопотамия: колыбель человечества / Пер. с итал. — М.: Издательство «Ниола-Пресс», 2008.

4. Белицкий М. Забытый мир шумеров. — М., 1980 // http://www.a-nomalia.narod.ru/3shumery.htm

5. Белявский В.А. Тайны Вавилона. — М.: Вече, 2001.

6. Вавилония (исторический обзор) // http://hworld.by.ru/hyst/babilon/isin.html

7. Веллард Дж. Вавилон. Расцвет и гибель Города Чудес / Пер. с англ. О.И. Перфильевой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003 (серия «Загадки древних цивилизаций»).

8. Вулли Л. Ур халдеев / Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. Отв. ред. И.С. Кацнельсон. — М.: Изд-во вост. л-ры, 1961.

9. Дандамаев М.А. Храм и государство в поздней Вавилонии // ВДИ. — 1966 — №4. — С. 17-39.

10. Древние армии Ближнего Востока. 3500-612 гг. до н.э. // Новый солдат. Военно-исторический альманах. — 2002. — №200.

11. Древняя Месопотамия (исторический обзор) //
http://www.wirade.ru/cgibin/wirade/YaBB.pl?board=anc;action=display;num=1092947941

12. Дьяконов И.М. Люди города Ура. — М.: Гл. ред. вост. л-ры, 1990.

13. Емельянов В. Древний Шумер. Очерки культуры. — СПб.: «Петербургское востоковедение», 2001. — 368 с. («Мир Востока», VII) // http://piramyd.express.ru/lah/konspekt/back/shumer1.htm

14. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в Древности. — М.: Наука, 1989 (серия «По следам исчезнувших культур Востока»).

15. Кленгель Х. Расцвет государства Хаммурапи // http://jhistory.nfurman.com/lesson06/hamurapi.htm

16. Клима Й. Общество и культура Древнего Двуречья. — Прага: Academia, 1967. Див. також в Інтернеті окремі глави з цієї книги:
«Географическое положение Месопотамии» // http://www.upelsinka.com/Russian/religion_mesop_1.htm
«Население Древнего Двуречья» // http://www.upelsinka.com/Russian/religion_mesop_2.htm
«Историческое развитие Древнего Двуречья» // http://www.upelsinka.com/Russian/religion_mesop_3.htm

17. Козырева Н.В. Древняя Ларса. Очерки хозяйственной жизни. — М.: Гл. ред. вост. л-ры, 1988.

18. Козырева Н.В. Шумер как культурно-историческая система (зарождение и становление шумерологии) //
http://vostokoved.spb.ru/read.php?sname=babylon&articlealias=sumer_cult

19. Крамер С.Н. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / Пер. с англ. А.В. Милосердовой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002.

20. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Пер. с англ. и комм. Е.В. Антоновой. Предисл. Н.Я. Мерперта. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1982.

21. Микаелян О.С. Правовое регулирование условий и порядка заключения брака в странах Древнего Востока // Сборник научных трудов. Серия «Гуманитарные науки». — вып. №10 // СевКавГТУ, Ставрополь, 2003.

22. Немировский А.А. Письмо Хаттусилиса III Кадашман-Эллилю II (KBO 1 10) и вопросы ближневосточной хронологии // ВДИ. — 2007. — №3. — С. 3-27 // http://dlib.eastview.com/sources/issuetext.jsp?issue=672090

23. Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. Изд. 2-е, испр. и доп / Пер. с англ. М.Н. Ботвинника. Послесл. М.А. Дандамаева. — М.: Наука, Глав. ред. вост. лит., 1990 //
http://ihtik.lib.ru/history_28may2006/ (html, 940,0 Kb).

24. Рагозина З.А. История Ассирии. От возвышения ассирийской державы до падения Ниневии. — СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1902.

25. Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. — М.: Наука. Гл. ред. вост. л-ры, 1979.

26. Саггс Х. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура / Пер. с англ. Л.А. Карповой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — 234 с.

27. Струве В.В. Лагерь военнопленных женщин в Шумере конца III тысячелетия до н.э. // ВДИ. — 1952. — №4. — С. 12-25 // http://www.gerginakkum.ru/bibliography/struve/struve1952_1.htm
28. Тураев Б.А. История Древнего Востока. — Мн.: Харвест, 2002.
29. Шумер и Аккад (исторический очерк) // http://hworld.by.ru/hyst/mainhyst.html
30. Шумов С.А, Андреев А.Р. Ирак: история, народ, культура: Документальное историческое исследование. — М.: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. — 232с. // http://www.countries.ru/library/orient/iraq/book.htm
31. Шумов С.А., Андреев А.Р. История Ближнего Востока. Документальное историческое исследование. — М.: Евролинц, 2002.

IV. СТАРОДАВНЯ АНАТОЛІЯ І ВІРМЕНСЬКЕ НАГІР'Я

ДЖЕРЕЛА

1. Антология мировой правовой мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1999. — Т.1: Античность и Восточные цивилизации («Завещание Хаттусилиса I»; Хеттские законы).
2. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. — 1951. — №2-3 // http://annales.info/urartu/avi/index.html
3. Дьяконов И.М. Урартские письма и документы / Вступ. ст. Б.Б. Пиотровского. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. — 143 с.: илл.
4. Законы Хеттского царства / Перев. и коммент. под ред. И.М. Дьяконова // ВДИ. — 1952. — №4 // http://annales.info/hetts/laws/index.htm
5. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. Пер. с древнемалоазиатских языков, вступит, статья и коммент. Вяч. Вс. Иванова. — М., «Худож. лит.», 1977. — 317 с.
6. Мовсес Хоренаци. История Армении / Пер. с древнеармянского, введ. и прим. Г. Саркисяна. — Ер.: «Айастан», 1990. — 291 с. // http://vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/index.html
7. Хеттские законы //http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hett.htm

ЛІТЕРАТУРА

1. Блеген К. Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака / Пер. с англ. — М.: Изд-во Центрполиграф, 2004.
2. Волков А.В., Непомнящий Н.Н. Хетты. Неизвестная империя Малой Азии. — М.: Изд-во «Вече», 2004.
3. Гарни О.Р. Хетты. Разрушители Вавилона / Пер. с англ. А.И. Блейз — М.: ЗАО Центрполиграф, 2009.
4. Герни О.Р. Хетты / Пер. с англ. Н.М. Лозинской и Н. А. Толстого. Посл. В.Г. Ардзинба. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд. «Наука», 1987 (По следам исчезнувших культур Востока) // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000014/index.shtml
5. Гиндин Л.А. Население гомеровской Трои: Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии. — М.: «Наука». Изд. фирма «Восточная литература», 1993. — 210 с.: карты.
6. Гиоргадзе Г.Г. О престолонаследии в древнехеттском царстве (К интерпретации §28 «Указа Телипину») // ВДИ. — 1969. — №4 // http://annales.info/hetts/prestol.htm
7. Гиоргадзе Г.Г. «Текст Анитты» и некоторые вопросы ранней истории хеттов // http://annales.info/hetts/small/anitta.htm
8. Гиоргадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам // ВДИ. — 1969. — №1 // http://annales.info/hetts/het_hur.htm#_ftn1
9. Довгяло Г.И. Становление идеологии раннеклассового общества (на материале хеттских клинописных текстов). — Мн.: Изд. БГУ, 1980.
10. Древняя Анатолия / Редкол.: Б.Б. Пиотровский (предс.), В.В. Иванов, В.Г Ардзинба. — М.: «Наука», гл. ред. вост. л-ры, 1985. — 254 с.
11. Дьяконов И.М. Последние годы урартского государства по ассиро-вавилонским источникам // ВДИ. — 1951. — №2 // http://annales.info/urartu/djakonov/vdi51_2.htm
12. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хетты, лувийцы, протоармяне. — Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1968 // http://annales.info/other/djakonov/index.htm#pian
13. Замаровский В. Тайны хеттов / Пер. со словац. — М.: Вече, 2000 (серия «Тайны древних цивилизаций») // http://www.razlib.ru/istorija/tainy_hettov/index.php
14. Маккуин Дж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии / Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. Послесл. В.Г. Ардзинба. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1983.
15. Менабде Э.А. Хеттское общество. Экономика, собственность, семья и наследование. — Тбилиси: «Мецниереба», 1965 // http://oldevrasia.ru/library/E--A--Menabde_KHettskoe-obshchestvo/ http://annals.xlegio.ru/hetts/menabde/index.htm
Мюллер-Карпе Г. Циркумпонтийские отношения в период ранней и средней бронзы // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. — Тбилиси, 1987 // http://annales.info/other/small/muller.htm
Немировский А., Краснова Е. Неабсолютная монархия хеттов // Вокруг света. — 2005. — №6 // http://www.vokrugsveta.ru/publishing/vs/archives/?item_id=930
Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). — М.: Изд-во вост. л-ры, 1959.
Струве В.В. Параграфы 34 и 36 хеттского судебника // ВДИ. —1937. — №1 // http://annales.info/hetts/sud34_36.htm
Родионов М. Перекрёсток или центр? // Журнал «Вокруг Света». — 1979. — №6 // http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/4343/
Струве В.В. О «гуманности» хеттских законов // http://annales.info/hetts/small/hett_law.htm#_ftn13
Шлеев В.В. К истории Ванского царства (Урарту) второй пол. VIII — первой пол. VII вв. до н.э. // ВДИ. — 1958. — №1. — С. 16-34.

V. СТАРОДАВНЄ СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

ДЖЕРЕЛА

1. Біблія. Книги священного писання старого та нового Завіту в укр. перекл. з парал. місцями та додат. — К.: Вид. Київ. патріархії УПЦКП, 2004. — 1408 с. // http://www.parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/

2. Исторические книги Священного писания Ветхого Завета (четыре кн. Царств, две кн. Паралипоменон, кн. Эздры, кн. Неемии и Эсфирь) / Пер. с евр., прим. М. Гуляева. — Киев, 1866. — 684 с.

3. Иосиф Флавий. Иудейские древности: В 20 Кн. // http://www.vehi.net/istoriya/israil/flavii/drevnosti/index.html

4. Моавитский камень // http://vadym.web.cern.ch/vadym/mesa.htm

5. Новая Женевская учебная Библия. Синодальный перевод / Пер.: Александров А.П., Карельский Д.А., Киселев А.М., Майданович Е.Л., Медвидь Р., Сергеев В.С. — Hänssler-Verlag, 1998. — 2052 с.

6. О Ба'лу. Угаритские поэтические повествования / Пер. с угаритского, введ., коммент. И.Ш.Шифмана. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 536 с. (Памятники письменности Востока. CV, 2).

7. Угаритский эпос / Пер. с угарит., введ. и коммент. И.Ш. Шифмана. — М.: Наука. Изд. фирма «Восточная литература», 1993. — 339 с. (серия Памятники письменности Востока, CV).

ЛІТЕРАТУРА

1. Анати Э. Палестина до древних евреев / Пер. с англ. А.Б. Давыдовой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. — 368 с. (Загадки древних цивилизаций).

2. Библейская библиотека: книги, словари, статьи // http://www.bible-center.ru/ru/library#type=book

3. Біблія і Ебла: прямий зв'язок чи збіг? // Credo. Католицький часопис. — 2010. — 09. — 28 // http://www.credo-ua.org/2010/09/33973

4. Брант М. История Древнего Израиля. — М.: Терра, 1998.

5. Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля / Пер. с нем. Н.М. Никольского. — СПб.: Типогр. Ю.Н. Эрлих, 1909. — 427 с.

6. Волков А.В. Загадки Финикии. — М.: Вече, 2004. — 320 с. («Таинственные места Земли»).

7. Волков А.В. Карфаген. «Белая» империя «черной» Африки. — М.: Вече, 2004. — 320 с. (Таинственные места Земли).

8. Гече Г. Библейские истории / Пер. с венг. Р. Даллош. — М.: Политиздат, 1988. — 367 с: ил. (Б-ка атеист. лит.).

9. Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1996. — 328 с.

10. Гречишников С.Е. Поиск надежды и дух утешения. Очерки по истории религии. — М.: Изд. МСХА, 1991.

11. Древняя Эбла (раскопки в Сирии) / Сост. П. Маттиэ; общ. ред. И.М. Дьяконова. — М.: Прогресс, 1986. — 367 с.

12. Дриди Э. Карфаген и Пунический мир / Пер. с фр. Н.И. Озерской. — М.: Вече, 2008. (Гиды цивилизаций).

13. Дубнов С.М. Всеобщая история евреев от древнейших времен до настоящего. — Кн.I: Древнейшая и древняя история до разрушения Иудейского государства римлянами. — 2-е изд., перераб. — СПб., 1910. — 639 с.

14. Крывелев И. Библия: историко-критический анализ. — М., 1982.

15. Крывелев И.А. Книга о Библии. — М.: Изд-во соц.-экон. л-ры, 1958.

16. Липовский И.П. Библейский Израиль: история двух народов. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. — 576 с.

17. Лопухин А.П. Библейская история при свете новейших исследований и открытий. Ветхий завет: В 2 Т. — СПб.: Изд. книгопродавца И.Л. Тузова, 1899-1890 (Репринтное издание — М.: Кафедра библеистики МДА; фонд «Серафим», 2007).

18. Мерперт Н. Эбла — еще одна цивилизация Древности // Наука и жизнь. — 1978. — №4. — С. 56-57.

19. Мюссе Ж. Ветхий Завет. Популярная энциклопедия / Пер. с фр. Ж. Антонова. — М.: Изд-во «Махаон», 2005.

20. Нудельман Р. Библейская археология: научный подход к тайнам тысячелетий. — Ростов н/Д: Феникс; Краснодар: Неоглори, 2008. — 635 с.

21. Райт Дж.Э. Библейская археология / пер. с англ. А. Чех // http://enoth.narod.ru/Bible/Biblical_Archaeology.htm

22. Рижский М.И. Библейские вольнодумцы. — М.: Изд-во «Республика», 1992.

23. Рот С. История евреев с древнейших времен по Шестидневную войну. — Иерусалим, 1967 // http://jhistory.nfurman.com/code/rots.htm

24. Сорокин В. Историко-культурный контекст Ветхого Завета // http://www.bible-center.ru/ru/book/context

25. Тантлевский И.Р. История Израиля и Иудеи до разрушения Первого Храма. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. — 402 с.

26. Троицкий И.Г. Библейская археология. — СПб., 1913.

27. Фрэзер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. — М.: Политиздат, 1989.

28. Харден Д. Финикийцы. Основатели Карфагена. — М.: Центрполиграф, 2002.

29. Циркин Ю.П. От Ханаана до Карфагена. — М.: Астрель, 2001.

30. Циркин Ю.Б. Финикийская и греческая колонизация // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. — М.: Наука: Главная ред. вост. лит., 1989. — Кн.1.: Ранняя древность / Отв. ред. И.М. Дьяконов. — С. 351-368.

31. Шифман И.Ш. Ветхий Завет и его мир. — М., 1987.

32. Шифман И.Ш. Возникновение Карфагенской державы. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. — 105 с.

33. Шифман И.Ш. Карфагенская держава в Западном Средиземноморье // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.2. Расцвет древних обществ / Отв. ред. И.С. Свенцицкая. — С. 399-412.

34. Шифман И.Ш. Культура Древнего Угарита (XIV—XIII вв. до н.э.). — Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1987.

35. Шифман И.Ш. Финикийские мореходы. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1965.

36. Шураки А. Повседневная жизнь людей Библии / Пер. с фр. А.Е. Винник. — М.: Молодая гвардия, 2004 (Живая история: повседневная жизнь человечества).

VI. СТАРОДАВНІЙ ІРАН І СЕРЕДНЯ АЗІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. Авеста // Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай (тексты) / Авторы-сост. Ю.М. Алиханова, В.Б. Никитина, Л.Е. Померанцева. — М.: Изд-во МГУ, 1984.

2. Авеста в русских переводах (1961-1996) / Сост., общ. ред., прим. и справ. отдел И.В. Рака. — СПб.: Журнал «Нева»; Изд-во Русск. христ. гуманит. и-тута, 1997. — 480 с., карта.

3. «Антидэвовская» надпись Ксеркса (486-465 гг. до н.э.) // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest23.htm

4. «Бехистунская» надпись Дария I / Пер. М.А. Дандамаева // http://avesta.isatr.org/other/Behistun-01.htm

5. Гаты Заратуштры / Пер. с авестийск., вступ. ст., коммент. и прилож. И.М. Стеблин-Каменского. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2009.

6. Зороастрийские тексты. Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. Изд. подг. О.М. Чунаковой. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 352 с. (Памятники письменности Востока. CXIV).

7. Надпись Дария I у Суэцкого канала (надпись на гранитной стеле близ Суэца) // http://www.middleeast.narod.ru/history/hrest24.htm

8. Плутарх. Об Исиде и Осирисе / пер. Н.Н. Трухиной // Вестник древней истории. — 1977. — №4. — С. 231-249 // http://ambarts.tripod.com/files/isida.htm

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.Ю. Хронография европейской Скифии VII—IV вв. до н.э. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. — 416 с.

2. Алексеев С.В., Инков, А.А. Скифы: исчезнувшие владыки степей / С.В. Алексеев, А.А. Инков. — М.: Вече, 2010. — 320 с. (Тайны Земли Русской).

3. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). — Л.: Изд-во Ленингр. у-та, 1974.

4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд. «Наука», 1987.

5. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. — М.: «Мысль», 1983.

6. Валетов Т.Я. Анализ Антидэвовской надписи Ксеркса // http://avesta.isatr.org/history/Valetov001.htm

7. Гюиз Ф. Древняя Персия. — М.: Вече, 2007. — 336 с. (Гиды цивилизаций).

8. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1980. — 415 с.

9. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонорова. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. — 816 с., ил. — (Историческая библиотека).

10. Дьяконов И.М. Эламский язык // Языки Азии и Африки. — Т.3. — М., 1979. — С. 37-49 // http://philology.ru/

11. Загадки старой Персии / Авторы-сост.: А. Эбрахими Торкаман, С.М. Бурыгин, Н.Н. Непомнящий. — М. : Вече, 2010. — 320 с. (Terra Historica).

12. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю.В. Ганковский. — М.: Мысль, 1982.

13. Кошеленко Г.А. Третья версия происхождения Аршакидов? // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Фролова Э.Д. — Вып. 3. — С-Пб., 2004 // http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/kafsbor/mnemon/2004/kosh.htm

14. Куликан У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — 223 с. (Загадки древних цивилизаций).

15. Луконин В.Г. Сасанидская держава в III—V вв. // История Древнего Мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн.3: Упадок древних обществ / Отв. ред. В.Д. Неронова. — С. 255-274.

16. Осанов, И.В. Иран. Страна-загадка, открывающаяся миру / И.В. Осанов, С.М. Бурыгин, Н.Н. Непомнящий. — М.: Вече, 2010. — 320 с. / Автор идеи и проекта С.М. Бурыгин. — (Исторический путеводитель).

17. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. — Л.: Изд-во Ленигр. у-та, 1958.

18. Рагозина З.А. История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы. — СПб.: Изд. А.Ф. Маркса, 1903.

19. Уилер М. Пламя над Персеполем. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1972. — 144 с.

20. Фрай Р. Наследие Ирана / Под ред. и с предисл. М.А. Дандамаева; Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймаля. — М.: Вост. лит., 2002.

21. Хинц В. Государство Элам / Пер. с нем. Л.Л. Шохиной. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1977 // http://www.radikal.ru

22. Чайльд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации / Пер. с англ. И.А. Емеца. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.

23. Эббот Д. Дарий Великий. Владыка половины Древнего Мира / Пер. с англ. — М.: Центрполиграф, 2003.

VII. СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

ДЖЕРЕЛА

1. Антология мировой политической мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1997. — Т.1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция («Артхашастра»).

2. Антология мировой правовой мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1999. — Т.1: Античность и Восточные цивилизации (Авеста, Артхашастра Каутильи, Дхаммапада).

3. Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита; изд. подг. В.И. Кальянов. — М—Л.: Изд-во АН СССР, 1993 // http://pseudology.org/artkhashastra/index.htm

4. Атхарваведа. Избранное / Пер., коммент. и вступ. ст. Т.Я. Елизаренковой. — М.: «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1989.

5. Ашвагхоша. Жизнь Будды / Ашвагхоша. Драмы / Калидаса; Пер. К. Бальмонта; Введение, вступ. статья, очерки, науч. ред. Г. Бонгард-Левина. — М.: Худож. лит., 1990. — 573 с.

6. Буддийская классика Древней Индии. Слово Будды и трактаты Нагарджуны / Пер. с пали, санскрита и тибетского языков с коммент. В.П. Андросова. — М.: Открытый Мир, 2008. — 512 с. — (Самадхи).

7. Джатака о Суссонди; Джатака о неудаче с обеих сторон; Джатака о доброжелательном слоне // http://www.upelsinka.com/Russian/text_dzhataka.htm

8. Джатаки: избранные рассказы о прошлых жизнях Будды. — СПб.: МЭОО «Возрождение» — «Культурный центр "Уддияна"», 2003. — 416 с.

9. Древнеиндийская философия. Начальный период / Пер. с санскр. Подг. текстов, вступ. ст., коммент. В.В. Бродова. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры, 1963.

10. Древнеиндийские афоризмы / Сост., перев. и предисл. А.Я. Сыркина. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1966.

11. Законы Ману / Пер. С.Д. Эльмановича, провер. и исправ. Г.И. Ильиным. Предисл. А. Шапошникова. — М.: Изд-во ЭКСМО-пресс, 2002.

12. Индийская философия // Антология мировой философии: В 4 Т. / Ред. коллегия: В.В. Соколов (ред.-сост. первого тома и автор вступ. ст.), В.Ф. Асмус, В.В. Богатов и др. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1969. — Т.1, Ч.1.

13. История и культура древней Индии: Тексты / Сост. А.А. Вигасин. — М.: Изд-во МГУ, 1990.

14. Ктесий. Индика (Пересказ патриарха Фотия) / Пер. древнегреч. О. Горшановой // Послания из вымышленного царства. — СПб.: «Азбука-классика», 2004 // http://lib.aldebaran.ru/

15. Махабхарата. Книга шестая: Бхишмапарва / Пер. с санскр., предисл., статья и коммент. В.Г. Эрмана. — М.: Ладомир, 2009. — 480 с. («Литературные памятники»).

16. Махабхарата. Рамаяна / Пер. с санскр. — М.: Изд-во «Художественная литература», 1972. — 606 с. (Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 2).

17. Панчатантра / Пер. с санскр. и прим. А.Я. Сыркина; статья В.В. Иванова. — М.: Изд-во АН СССР, 1958 («Литературные памятники»).

18. Плутарх. Жизнеописание Александра // http://eastlib.narod.ru/i/plutarh.htm

19. Плутарх. Александр // Избранные жизнеописания: В 2 Т. / Пер. с древнегр. / Сост. и прим. М. Томашевской. — М.: Правда, 1990. — Т.2.

20. Рамаяна: Кн.1: Балаканда (Книга о детстве); Кн.2: Айодхьяканда (Книга об Айодхье) / Изд. подг. П.А. Гринцер. — М.: Ладомир; Наука, 2006. — 890 с. (Литературные памятники).

21. Ригведа. Мандалы I—IV. Издание второе, исправленное / Изд. подг. Т.Я. Елизаренкова. — М.: «Наука», 1999 («Литературные памятники»).

22. Ригведа. Мандалы V—VIII. Издание второе, исправленное / Изд. подг. Т.Я. Елизаренкова. — М.: «Наука», 1999 («Литературные памятники»).

23. Ригведа. Мандалы IX—X. Издание второе, исправленное / Изд. подг. Т.Я. Елизаренкова. — М.: «Наука», 1999 («Литературные памятники»).

24. Сомадева. Надзвичайні пригоди царевича Нараваханадатти / Пер. з санскр. І. Серебрякова і О. Микитенка; Передм., словник імен і назв І. Серебрякова. — К.: Дніпро, 1984. — 606 с.

25. Упанішади / Пер., передм. і коментарі Йога Сутарами. — Львів: Фенікс, 1999. — 244 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев М. Вестники смерти: лазутчики Древней Индии // http://pseudology.org/Abel/Vestniki_smerti.htm

2. Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда. — СПб.: Наука, 1991.

3. Анго М. Классическая Индия / Пер. с фр. Н.И. Озерской. — М.: Вече, 2007. — 400 с. (Гиды цивилизаций).

4. Андросов В.П. Будда Шакьямуни и индийский буддизм. Современное истолкование древних текстов. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 508 с.

5. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии (краткий очерк). М.: Мысль, 1973 // http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000015/

6. Бешэм А. Цивилизация Древней Индии / Пер. с франц. Е. Гавриловой под ред. Н. Шевченко. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007.

7. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд. «Наука», 1980.

8. Бонгард-Левин Г.М. Древняя Индия. История и культура. — СПб.: Алетейя, 2001.

9. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. — М.: «Мысль», 1983.

10. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в Древности. — М.: «Наука», 1985.

11. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока / Отв. ред. Н.В. Абаев. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990.

12. Будон Ринчендуб. История буддизма (Индия и Тибет) / Пер. с тибетс. Е.Е. Обермиллера, пер. с англ. А.М. Донца. — СПб.: Евразия, 1999.

13. Вигасин А.А., Самозванцев А.М. Артхашастра: проблемы социальной структуры и права. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1984.
14. Древняя Индия: Страна чудес / Пер. с англ. — М.: Терра, 1997.
15. Дубровская Д. Империя-призрак // Вокруг света. — 2008. — №6 // http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/6255/
16. Индийская культура и буддизм. Сб. статей памяти акад. Ф.И. Щербатского / Отв. ред. Н.И. Конрад, Г.М. Бонгард-Левин. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1972.
17. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Под общ. ред. Альбедиль М.Ф. и Дубянского А.М. — М.: Республика, 1996.
18. Касевич И.Б. Буддизм. Картина мира. Язык. — СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1996.
19. Касты в Индии / Отв. ред. Г.Г. Котовский. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1965.
20. Кудрявцев М.К. Кастовая система в Индии. — М.: Наука. Изд. фирма «Восточная литература», 1992.
21. Кузнецов Б.И. Ранний буддизм и философия индуизма по тибетским источникам / Науч. ред. и вступ. ст. Монтлевича В.М. — СПб.: Издательская группа «Евразия», 2002.
22. Рагозина З.А. История Индии времен Ригведы. — СПб.: Изд. А.Ф. Маркса, 1905.
23. Семотюк О.П. Буддизм: история и современность. — Ростов н/Д: «Феникс», Харьков: «Торсинг», 2005.
24. Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии / Пер. с англ. Степанова Л.В., Ястребовой И.П. и Княжинской Л.А. / Ред. и предисл. Антоновой К.А. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1954.
25. Снесарев А.Е. Этнографическая Индия. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1981.
26. Томас П. Индия. Эпос, легенды, мифы / Пер. с англ. Н.Г. Краснодембская. — СПб.: Изд. группа «Евразия», 2000.
27. Уилер М. Древний Индостан. Раннеиндийская цивилизация / Пер. с англ. С.К. Меркулова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005.
28. Эдвардс М. Древняя Индия. Быт, религия, культура / Пер. с англ. С.К. Меркулова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. — 224 с.

IX. СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ

ДЖЕРЕЛА

1. Антология мировой политической мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1997. — Т.1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция (Конфуций; «Ши Цзин»; Мо-Цзы; Сюнь-Цзы).
2. Антология мировой правовой мысли: В 5 Т. / Под рук. Г.Ю. Семигина. — М.: Мысль, 1999. — Т.1: Античность и Восточные цивилизации (Конфуций; «Мен-Цзы»; «Ли-Цзи»; Мо-Ди; Лао-Цзы; «Чжуан-Цзы»; Сюнь Куан; «Записки у алтаря примирения Конфуция»; Гуань Чжун; Хань Фэй; «Книга правителя области Шан»; Сыма цянь).
3. Антология мировой философии: В 4 Т.; Т.1, Ч.1 / Ред., сост., вступ. ст. В.В. Соколова. — М.: Изд.-во соц.-экон. л-ры «Мысль», 1969.
4. Го юй (Речи царств) / Пер. с кит., вступ. и прим. В.С. Таскина. — М.: «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1987. — 472 с.
5. Древнекитайская философия. Собрание текстов: В 2 Т. / Сост. Ян Хин-Шуна. — М.: Изд-во соц.-экон. л-ры «Мысль», 1972.
6. Каталог гор и морей (Шань хай цзин) / Предисл., пер. и комм. Э.М. Яншиной. — М.: «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1977. — 235 с.
7. Китайская философия // Антология мировой философии: В 4 Т. / Ред. коллегия: В.В. Соколов (ред.-сост. первого тома и автор вступ. ст.), В.Ф. Асмус, В.В. Богатов и др. — М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры «Мысль», 1969. — Т.1, Ч.1.
8. Книга правителя области Шан (Шан Цзюнь Шу) / Пер. с кит., вступ. ст., коммент. и послеслов. Л.С. Переломова. — М.: Науч.-изд. центр «Ладомир», 1993.
9. Конфуций. Изречения. Книга песен и гимнов / Пер. с кит. — Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000.
10. Конфуций. Лунь-Юй // http://www.philosophy.ru/library/asiatica/china/lun_yu/0.html
11. Люй Бувэй. Люйши Чуньцю (Вёсны и осени господина Люя). Фрагменты // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Vesny_i_oseni/pred.htm
12. Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя) / Пер. Г.А. Ткаченко. Сост. И.В.Ушакова. — М.: Мысль, 2010. — 525 с., 1 л. портр. — (Филос. наследие).
13. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Предисл., пер. и прим. В.С. Таскина. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1968. — Вып. 1.
14. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам) / Предисл., пер. и прим. В.С. Таскина. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1973. — Вып. 2.
15. Мудрецы Китая. Ян Чжу, Лецзы Чжуанцзы / Пер. с кит. Л.Д. Позднеевой. Ред. В.В. Маматов. — СПб.: Изд-во «Петербург — XXI век» совм. с ТОО «Лань», 1994.
16. Никитина Т.Н. Хрестоматия по древнекитайскому языку (V—I вв. до н.э.). — Л.: ЛГУ, 1982.
17. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве // http://www.pseudology.org/artkhashastra/Traktat.htm
18. Сунь-цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-цзы, У-цзы; пер.с кит., предисл. и коммент. Н.И. Конрада. — М.: АСТ: Астрель: СПб.: Terra Fantastica, 2011. — 606 с.
19. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши Цзы) — Т.1-2 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/index.htm
20. Сыма Цянь. Исторические записки (Ши цзи): В 9 Т. / Пер. с кит. под общ. ред. Р.В. Вяткина. Изд. 2-е, испр. и доп. — М: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001-2010 (Памятники письменности Востока. XXXII, 1-9).
21. Сюнь-цзы. Избранные трактаты // Феоктистов В.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Сюнь-цзы. Исследование и перевод. — М.: «Наука»; Гл. ред. вост. л-ры, 1975. — С.175-266.
22. Шицзин / Изд. подг. А.А. Штукин и Н.Т. Федоренко. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 611 с. (Литературные памятники).
23. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен». 2-е изд. испр. и доп. / Под ред. А.И. Кобзева. — М.: Наука, 1993.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В.М. Китайская литература. Избранные труды. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1978.

2. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М.: Вече, 2002. — 416 с. (Великие тайны).

3. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. - 1757 г. н.э.) / Пер. Д.В. Рухлядева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д.В. Рухлядева. — СПб., 2009.

4. Берзин Э.О. Юго-Восточная Азия: с древнейших времен до XIII века. — М.: Восточная л-ра, 1995.

5. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л.: Изд-во ЛГУ им. А.А. Жданова, 1951. — 256 с.

6. Васильев Л.С. Древний Китай: В 3 Т. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1995-2006.

7. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской цивилизации. Формирование основ материальной культуры и этноса. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1976.

8. Государство и общество в Китае. Сборник / Отв. ред. Л.П. Делюсин. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1978.

9. Грэй Дж.Г. История Древнего Китая. — М.: Центрполиграф, 2006 // http://www.abirus.ru/content/564/623/626/

10. Гулик Роберт ван. Сексуальная жизнь в древнем Китае / Пер. с англ. А.М. Кабанова. — СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. — 400 с. (Orientalia)

11. Гумилев Л.Н. История народа хунну / Сост. и общ. ред. А.И. Куркчи: В 2-х кн. — М.: Ин-ут ДИ-ДИК, 1998 (Серия «Сочинения Л.Н. Гумилева; Вып. 9-10).

12. Гумилев Л.Н. Троецарствие в Китае // Доклады Отделений и комиссий Географического общества СССР. —1968. — Вып. 5 // http://www.lib.ru/POECHIN/SANGUO/intro.txt_with-big-pictures.html

13. Дельнов А.А. Китай. Большой исторический путеводитель. — М.: Эксмо, Алгоритм, 2008. — 848 с.: ил. — (Большой исторический путеводитель).

14. Древние культуры Китая. Палеолит, неолит и эпоха металла / В.В. Евсюков, С.Т. Кожинов, С.А. Комиссаров, В.Е. Ларичев, Чжан Яцин / Отв. ред. В.Е. Ларичев. — Новосибирск: Изд-во «Наука». Сиб. Отд-ние, 1985. — 119 с. (Серия «История и культура востока Азии»).

15. Духовная культура Китая : Энциклопедия : В 5 Т. / Гл. ред. М.Л. Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. — М.: Вост. лит., 2006-2009.

16. Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао / Евсюков Валерий Владимирович. — Новосибирск. Наука. Сиб. Отд-ние, 1988. — 128 с. (Серия «История и культура востока Азии»).

17. Жерне Ж. Древний Китай / Пер. с фр. Н.Н. Зубкова. — М: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2004.

18. История Китая с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Л.В. Симоновская, М.Ф. Юрьев. — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1974.

19. Китайские социальные утопии / Отв. ред. Л.П. Делюсин, Л.Н. Борох. — М.: Гл. ред. вост. л-ры из-ва «Наука», 1987. — 312 с. с ил.

20. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от Древности к Новому времени. — СПб.: Петерб. Востоковед., 2009: Изд. 3-е, испр. и доп. — 432 с. — (Orientalia).

21. Крюгер Р. Китай. История страны / Пер. с англ. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К. Королева. — М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008.

22. Крюков М.В. Язык иньских надписей. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1973.

23. Крюков М.В., Хуан Шу-Ин. Древнекитайский язык (тексты, грамматика, лексический комментарий). — М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1978.

24. Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / Пер. с англ. С. Федорова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005.

25. Малявин В.В. Жуань Цзи. — М.: Гл. ред. вост. л-ры из-ва «Наука», 1978. — 167 с. («Писатели и ученые Востока»).

26. Малявин В.В. Империя учёных. — М.: Европа, 2007. — 384 с.

27. Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. картография»: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2001.

28. Малявин В.В. Конфуций. — М.: Молодая гвардия, 2007 (Жизнь замечательных людей).

29. Никитина Т.Н. Грамматика древнекитайских текстов. Синтаксические структуры. Учебное пособие. — Л.: ЛГУ, 1982.

30. Никитина Т.Н. Грамматика древнекитайских текстов. Конструкции с особыми глаголами и прилагательными. Необычные функции знаменательных слов. Служебные слова. Структура текста. Учебное пособие. — Л.: ЛГУ, 1982.

31. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тысячелетие до н.э. — начало XX столетия. — М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002.

32. Переломов Л.С. Империя Цинь — первое централизованное государство в Китае (221-202 гг. до н.э.) — М.: Изд-во вост. л-ры, 1962.

33. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1981.

34. Погребенные царства Китая / Пер. с англ. — М.: Терра, 1998 (серия «Исчезнувшие цивилизации»).

35. Пондопуло Г.К. Древний Китай. Формирование культурной традиции. — М.: ВГИК, 2006.

36. Попов И.М. Армии Древнего Китая III в. до н.э. — III в. н.э. — М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрель», 2001.

37. Рубин В.А. Личность и власть в Древнем Китае: Собрание трудов. — М.: Изд. фирма «Восточная л-ра» РАН, 1999.

38. Симон Ж. Срединное царство. Основы китайской цивилизации / Пер. с фр. В. Ранцева. — СПб.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1886 // http://www.abirus.ru/content/564/623/626/

39. Фань Вэнь-Лань. Древняя история Китая от первобытно-общинного строя до образования централизованного государства / Пер. с кит. М.В. Крюкова, Л.С. Переломова, Е.Б. Поршневой, Е.В. Пузицкого. — М.: Изд-во АН СССР, 1958.

40. Чиннери Дж. Сокровища Китая. Величие Страны Дракона / Пер. с англ. В. Скоробогатова. — Харьков-Белгород: «Книжный клуб», 2008.

41. Феоктистов В.Ф. Философские и общественно-политические взгляды Сюнь-цзы. Исследование и перевод. — М.: «Наука»; Гл. ред. вост. л-ры, 1975. — 293 с.

42. Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. — М.: Изд-во «Наука». Гл. ред. вост. л-ры, 1965.

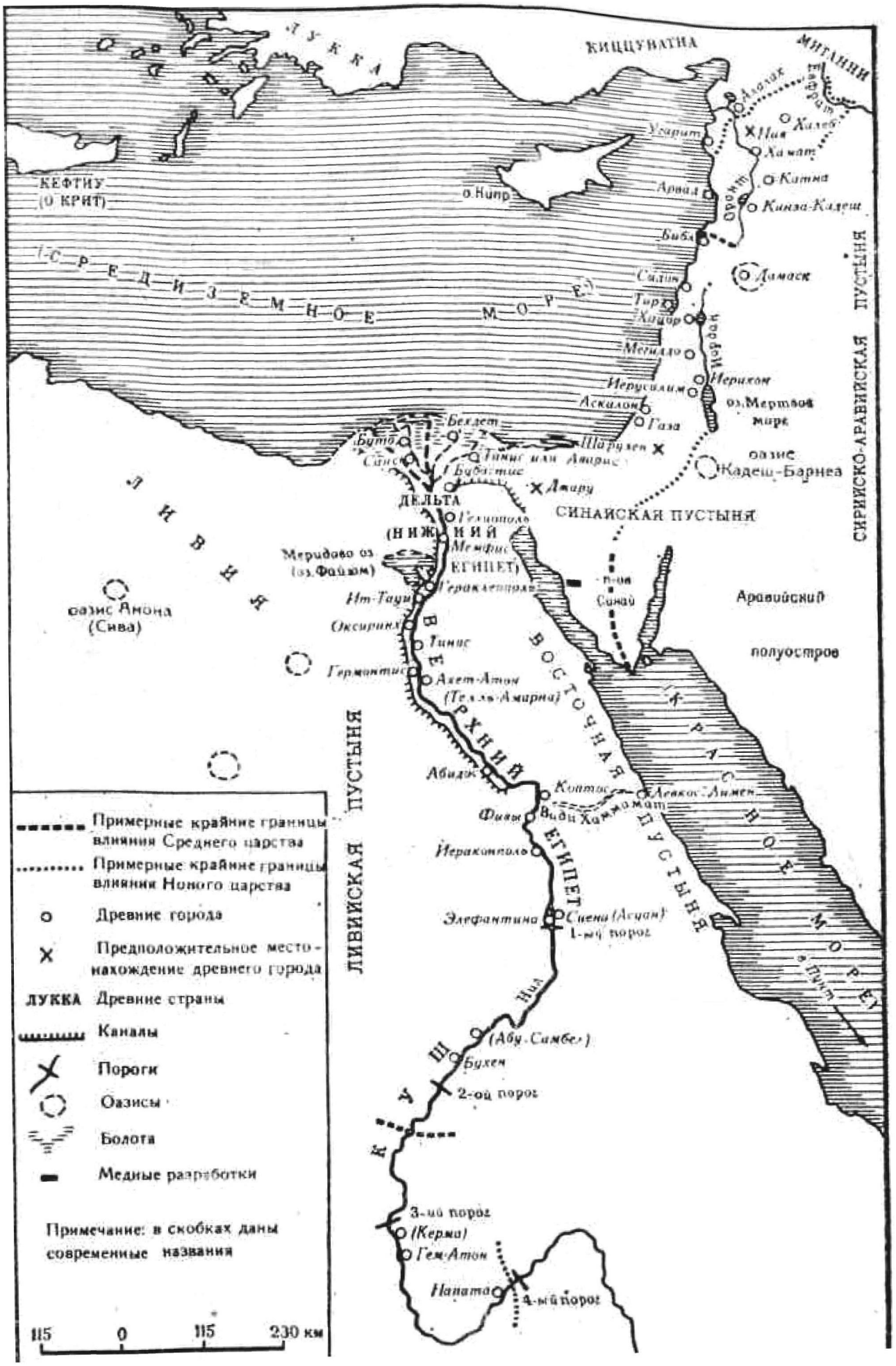
ЛУККА
КИЦУВАТНА
МИТАННИ
КЕФТИУ
(О. КРИТ)
о. Кипр
Угарит
Арвад
Алалах
Халеб
Ниа
Хамат
Катна
Кинза-Кадеш
Библ
Дамаск
СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ
Сидон
Тир
Хацор
Мегиддо
Иерусалим
Иерихон
Аскалон
Газа
оз. Мертвое море
Беледет
Буто
Шарухен
Танис или Аварис
оазис Кадеш-Барнеа
Бубастис
Амару
ДЕЛЬТА
СИНАЙСКАЯ ПУСТЫНЯ
(НИЖНИЙ ЕГИПЕТ)
Мемфис
Меридово оз. (оз. Фаюм)
Ит-Тауи
Оксиринх
Синай
Аравийский полуостров
ЛИВИЯ
оазис Амона (Сива)
Гермонтис
Ахет-Атон (Тель-Амарна)
ВЕРХНИЙ ЕГИПЕТ
ВОСТОЧНАЯ ПУСТЫНЯ
Абидос
Коптос
Левкос Лимен
Фивы
Види Хаммамат
Гераклеополь
Элефантина
Сиена (Асуан)
1-ый порог
ЛИВИЙСКАЯ ПУСТЫНЯ
Нил
(Абу-Симбел)
Бухен
2-ой порог
КУШ
3-ий порог
(Керма)
Гем-Атон
Напата
4-ый порог
Примерные крайние границы влияния Среднего царства
Примерные крайние границы влияния Нового царства
Древние города
Предположительное местонахождение древнего города
ЛУККА Древние страны
Каналы
Пороги
Оазисы
Болота
Медные разработки
Примечание: в скобках даны современные названия
115 0 115 230 км

КАРТА ДВУРЕЧЬЯ
Древние названия - НИНЕВИЯ
Современные названия-Куюнджик
ДУР ШАРРУКИН
Хорсабад
НИНЕВИЯ
Куюнджик
Моссул
Балават
КАЛАХ
Нимруд
р. Верхний Заб
р. Нижний Заб
АССУР
Калех-Шергат
р. Тигр
Самарра
р. Евфрат
Багдад
АККАД
ОПИС
Сефарваим
СИППАР
Абу-Хабба
КУТА
Тель-Ибрагим
ВАВИЛОН
КИШ
Эль-Охемир
БОРСИППА
Бирс-Нимруд
НИППУР
Ниффер
КИСУРРА
Абу-Хатаб
АДАБ
Бисмая
ШУРУППАК
Фара
УММА
Джоха
УРУК
(ЭРЕХ)
Варка
ЛАГАШ
(ШИРПУРЛА)
Телло
ЛАРСА
Сенкера
УР
Мукайяр
ЭРИДУ
Абу-Шахрейн
Басра
р. Карун
р. Керха
ШУШАН
Сузы
ЭКБАТАНА
Хамадан
БАГИСТАН
Бисутун
ШАТ ЭЛЬ
АРАБ
ПЕРСИДСКИЙ ЗАЛИВ
АССИРИЯ
ВАВИЛОНИЯ
ЭЛАМ
МИДИЯ
ЗАГРОС
АРАВИЯ
ШУМЕР

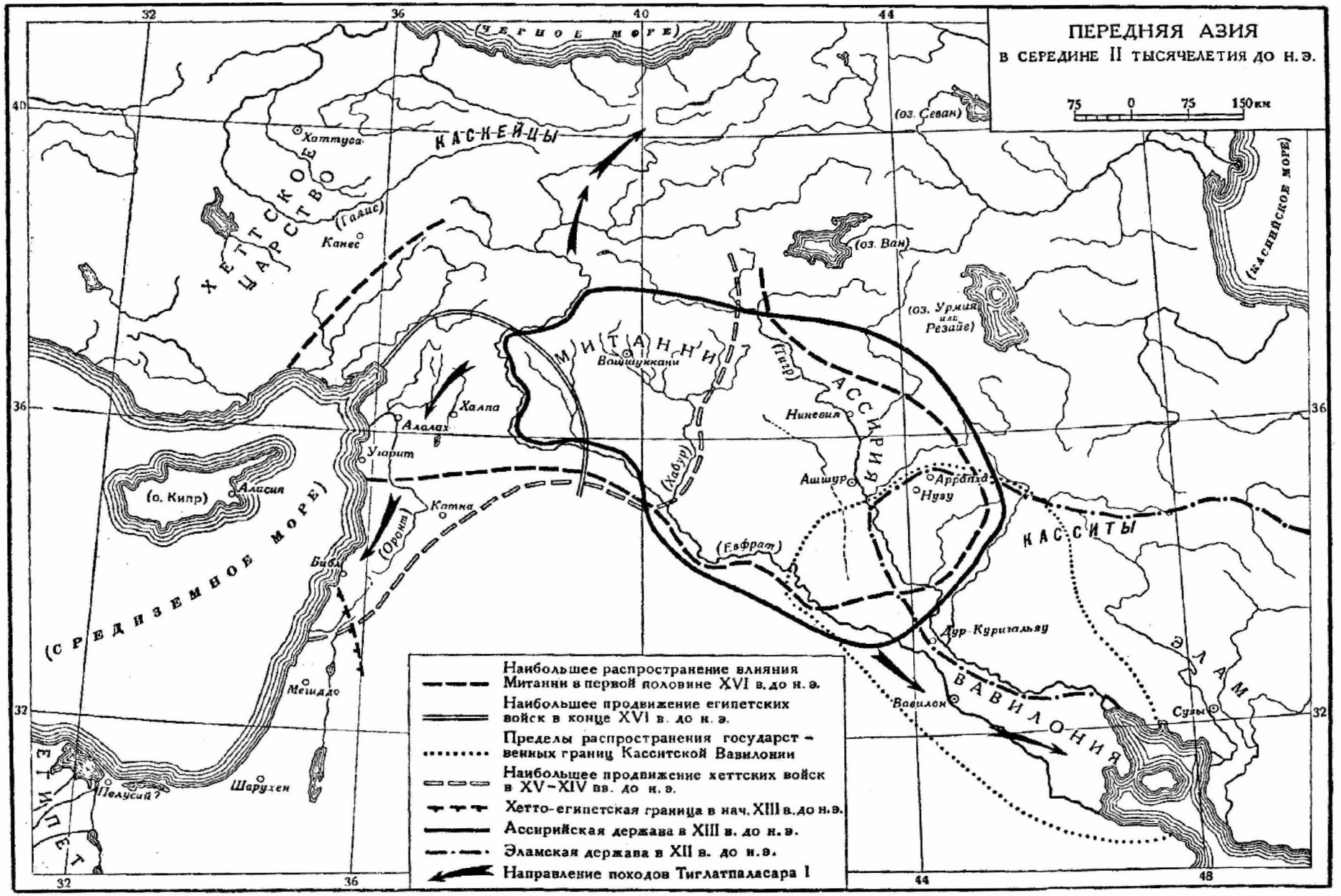
ПЕРЕДНЯЯ АЗИЯ
в середине II тысячелетия до н.э.
75 0 75 150км
(Черное море)
(Каспийское море)
(оз. Севан)
(оз. Ван)
(оз. Урмия или Резайе)
КАСКЕЙЦЫ
ХЕТТСКОЕ ЦАРСТВО
Хаттуса
(Галис)
Канес
МИТАННИ
Вашшуккани
Халпа
Алалах
Угарит
Аласия
(о. Кипр)
Катна
(Оронт)
Библ
Мегиддо
Шарухен
Пелусий?
ЕГИПЕТ
(Средиземное море)
(Тигр)
АССИРИЯ
Ниневия
(Хабур)
Ашшур
Арраппа
Нузу
(Евфрат)
КАССИТЫ
Дур-Куригальзу
Вавилон
ВАВИЛОНИЯ
ЭЛАМ
Сузы
Наибольшее распространение влияния Митанни в первой половине XVI в. до н. э.
Наибольшее продвижение египетских войск в конце XVI в. до н. э.
Пределы распространения государственных границ Касситской Вавилонии
Наибольшее продвижение хеттских войск в XV–XIV вв. до н. э.
Хетто-египетская граница в нач. XIII в. до н.э.
Ассирийская держава в XIII в. до н. э.
Эламская держава в XII в. до н.э.
Направление походов Тиглатпаласара I
32
36
40
44
48

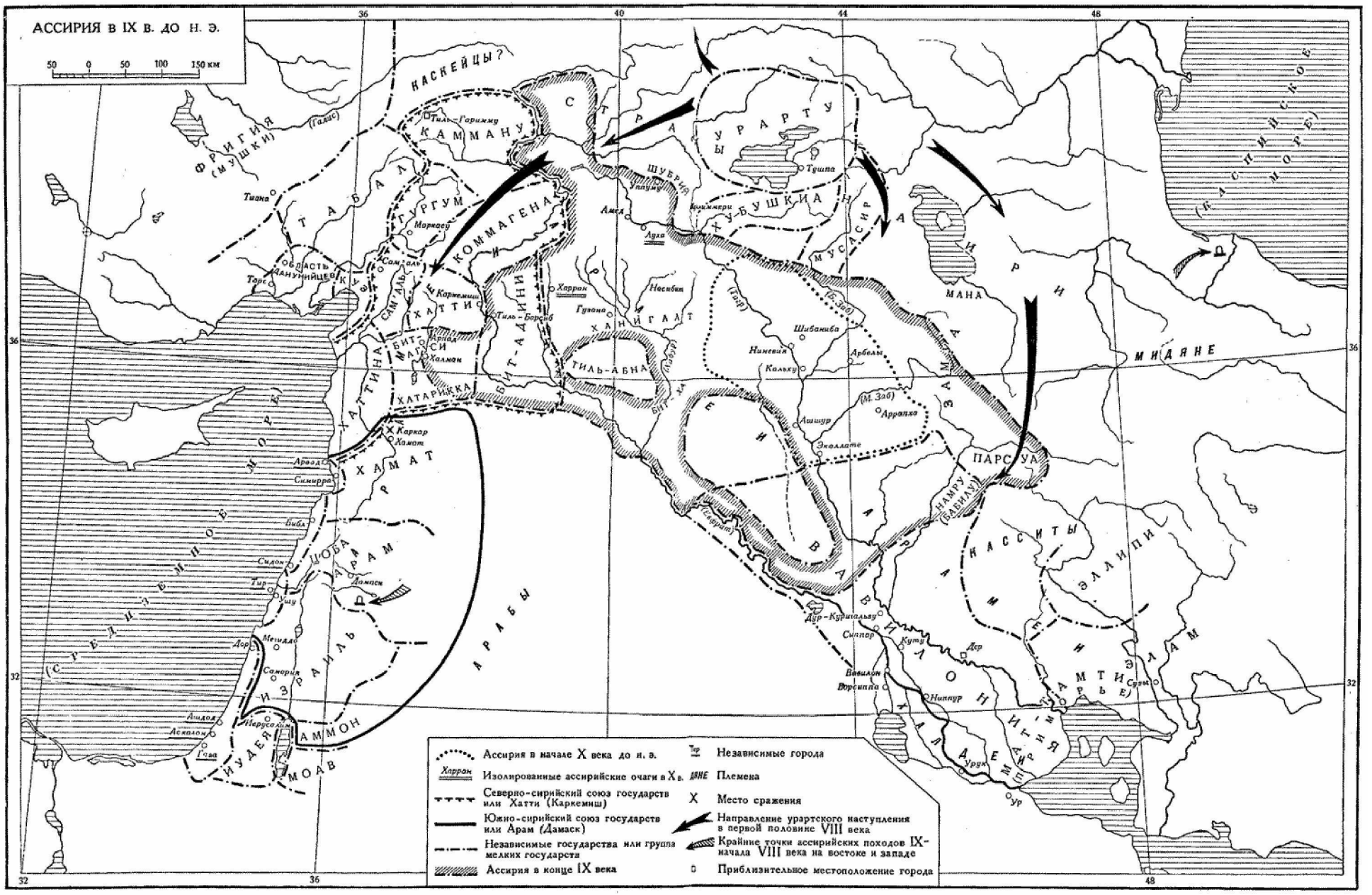
АССИРИЯ в IX в. ДО Н. Э.
50 0 50 100 150 км
36
40
44
48
32
КАСКЕЙЦЫ?
ФРИГИЯ (МУШКИ)
(Галис)
Тиль-Гаримму
КАММАНУ
СТРАНЫ УРАРТУ
Тушпа
ШУБРИЯ
Улпуду
Киммерии
ХУ-БУШКИА
(Каспийское море)
Тиана
ТАБАЛ
ГУРГУМ
Моргад
Амед
Луха
МУСАСИР
МАНА
ИРИ
КОММАГЕНА
САМАЛЬ
Сам'аль
ОБЛАСТЬ ДАНУНИЙЦЕВ
КУ
Торс
Каркемиш
ХАТТИ
Харран
Гузана
Тиль-Барсиб
БИТ-АДИНИ
Носибин
ХАНИГАЛЬБАТ
(Тигр)
(Б. Заб)
Шибаниба
Ниневия
Кальху
Арбелы
МИДЯНЕ
ТИЛЬ-АБНА
БИТ-ХАЛУПЕ
(М. Заб)
Аррапха
Ашшур
Экбатане
ПАРСУА
ХАТАРИККА
ХАТТИНА
БИТ-АГУСИ
Арпад
Халман
Каркар
Хамат
ХАМАТ
Ардад
Симирра
ФЕНИКИЯ
Библ
Сидон
Тир
Ушу
ЦОВА
АРАМ
Дамаск
ГАЛИЛЕЯ
Дор
Мегиддо
Самария
ИЗРАИЛЬ
АРАБЫ
Ашдод
Иерусалим
Аскалон
Газа
ИУДЕЯ
АММОН
МОАВ
Дур-Куригальзу
Сиппар
Куту
Дер
Вавилон
Борсиппа
Ниппур
ВАВИЛОНИЯ
НАМРУ (БАБИЛУ)
КАССИТЫ
ЭЛЛИПИ
ЭЛАМ
Сузы
Урук
Ур
Ассирия в начале X века до н. э.
Харран
Изолированные ассирийские очаги в X в.
Северно-сирийский союз государств или Хатти (Каркемиш)
Южно-сирийский союз государств или Арам (Дамаск)
Независимые государства или группа мелких государств
Ассирия в конце IX века
Тир
Независимые города
ДИНЕ
Племена
X
Место сражения
Направление урартского наступления в первой половине VIII века
Крайние точки ассирийских походов IX–начала VIII века на востоке и западе
Приблизительное местоположение города

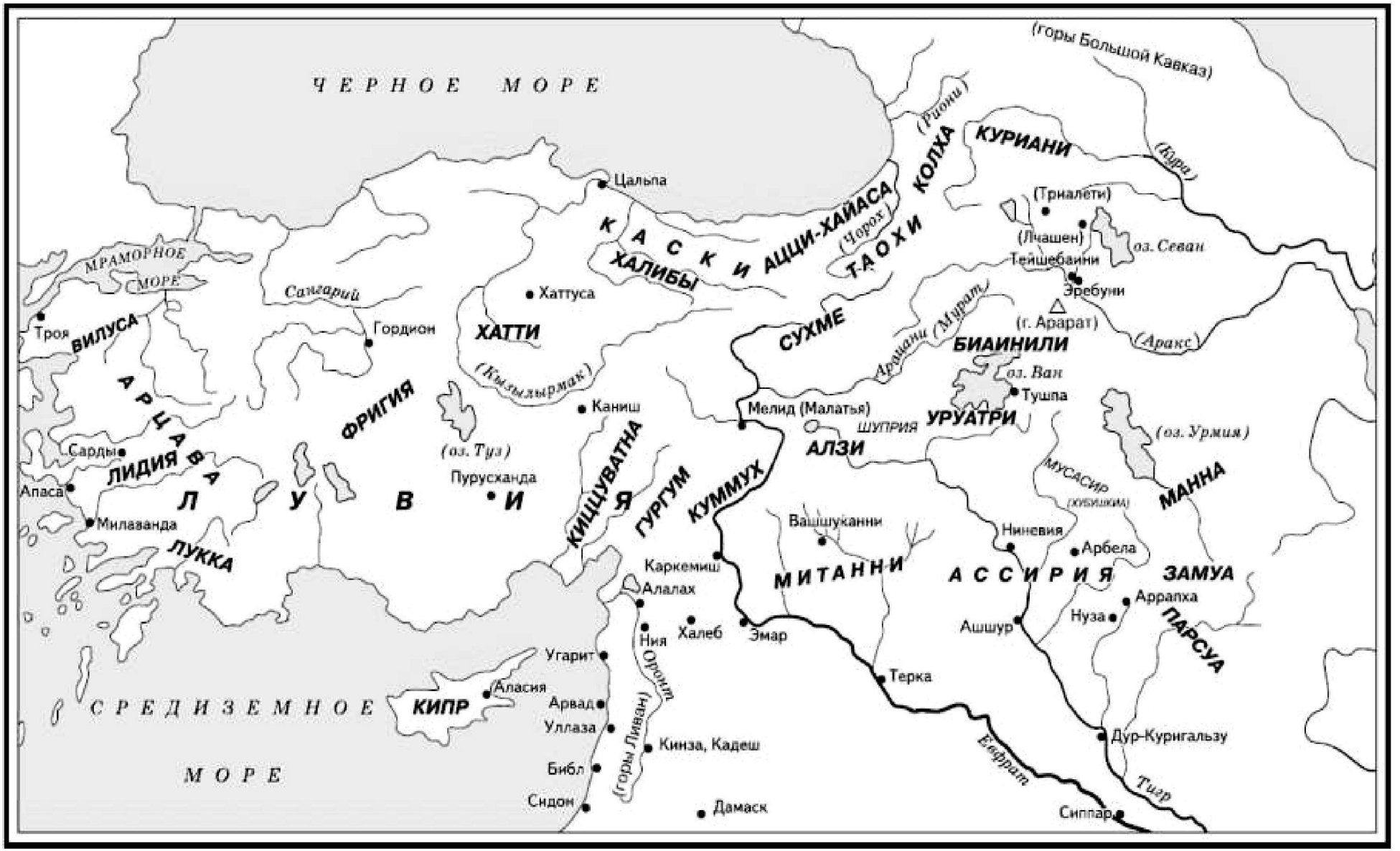
ЧЕРНОЕ МОРЕ
(горы Большой Кавказ)
(Рионц)
КУРИАНИ
(Кура)
КОЛХА
(Триалети)
(Лчашен)
оз. Севан
Тейшебаини
Эребуни
(г. Арарат)
(Аракс)
(Чорох)
ТАОХИ
КАСКИ
АЦЦИ-ХАЙАСА
ХАЛИБЫ
Цальпа
Хаттуса
Сангарий
МРАМОРНОЕ МОРЕ
Троя
ВИЛУСА
Гордион
ХАТТИ
(Кызылырмак)
СУХМЕ
Аранц (Мурат)
БИАИНИЛИ
оз. Ван
Тушпа
Каниш
Мелид (Малатья)
ШУПРИЯ
УРУАТРИ
(оз. Урмия)
АРЦАВА
ФРИГИЯ
(оз. Туз)
Сарды
ЛИДИЯ
АЛЗИ
МУСАСИР
(ХУБУШКИА)
МАННА
Апаса
Пурусханда
ЛУВИЯ
КИЦЦУВАТНА
ГУРГУМ
КУММУХ
Милаванда
ЛУККА
Вашшуканни
Ниневия
Арбела
Каркемиш
Алалах
МИТАННИ
АССИРИЯ
ЗАМУА
Аррапха
Нуза
Ашшур
ПАРСУА
Ния
Халеб
Эмар
Терка
Угарит
Аласия
КИПР
Арвад
Уллаза
Кинза, Кадеш
Библ
Сидон
(горы Ливан)
Оронт
СРЕДИЗЕМНОЕ МОРЕ
Дамаск
Ефрат
Тигр
Дур-Куригальзу
Сиппар

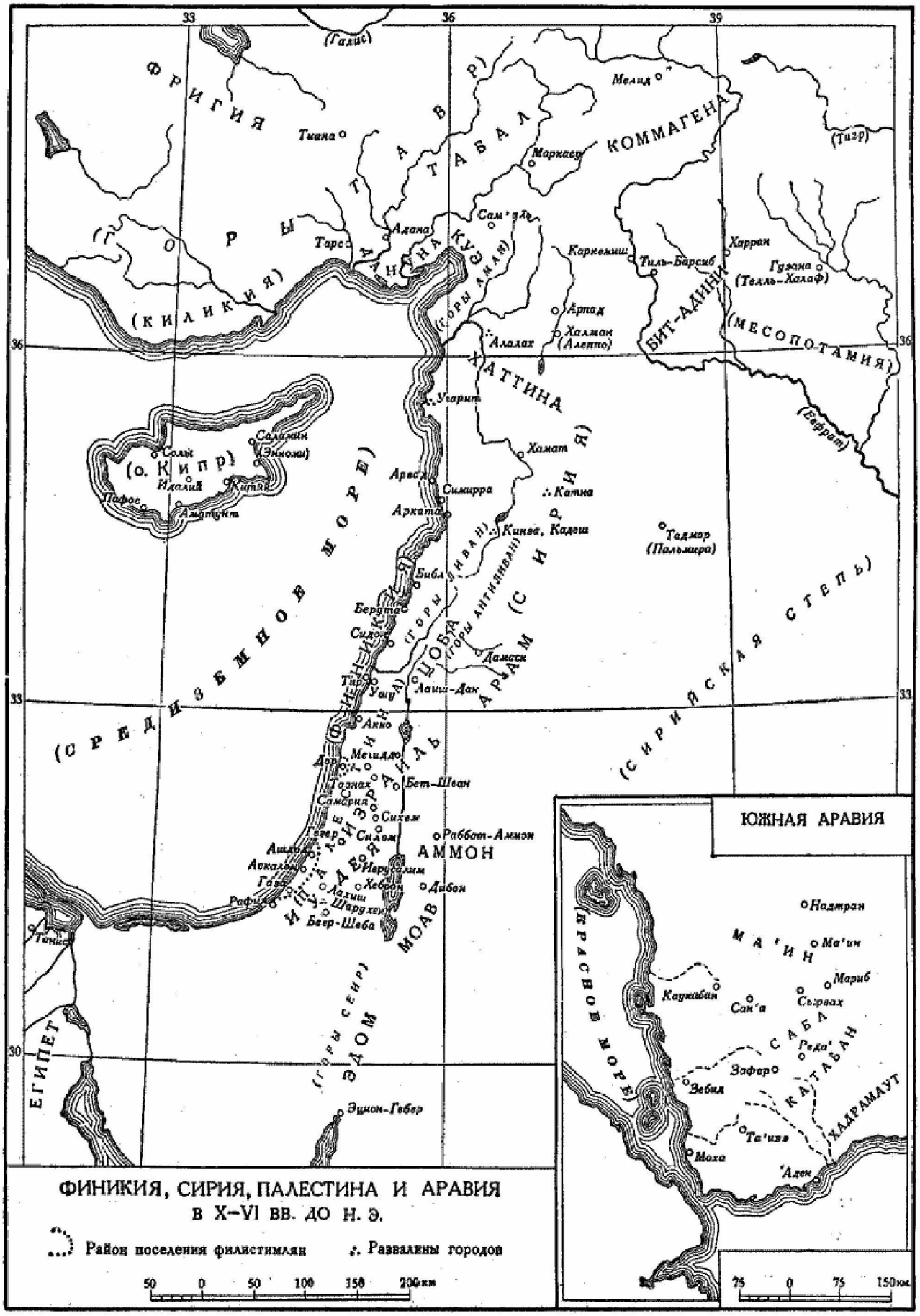

ФИНИКИЯ, СИРИЯ, ПАЛЕСТИНА И АРАВИЯ
В X–VI ВВ. ДО Н. Э.

Район поселения филистимлян

Развалины городов

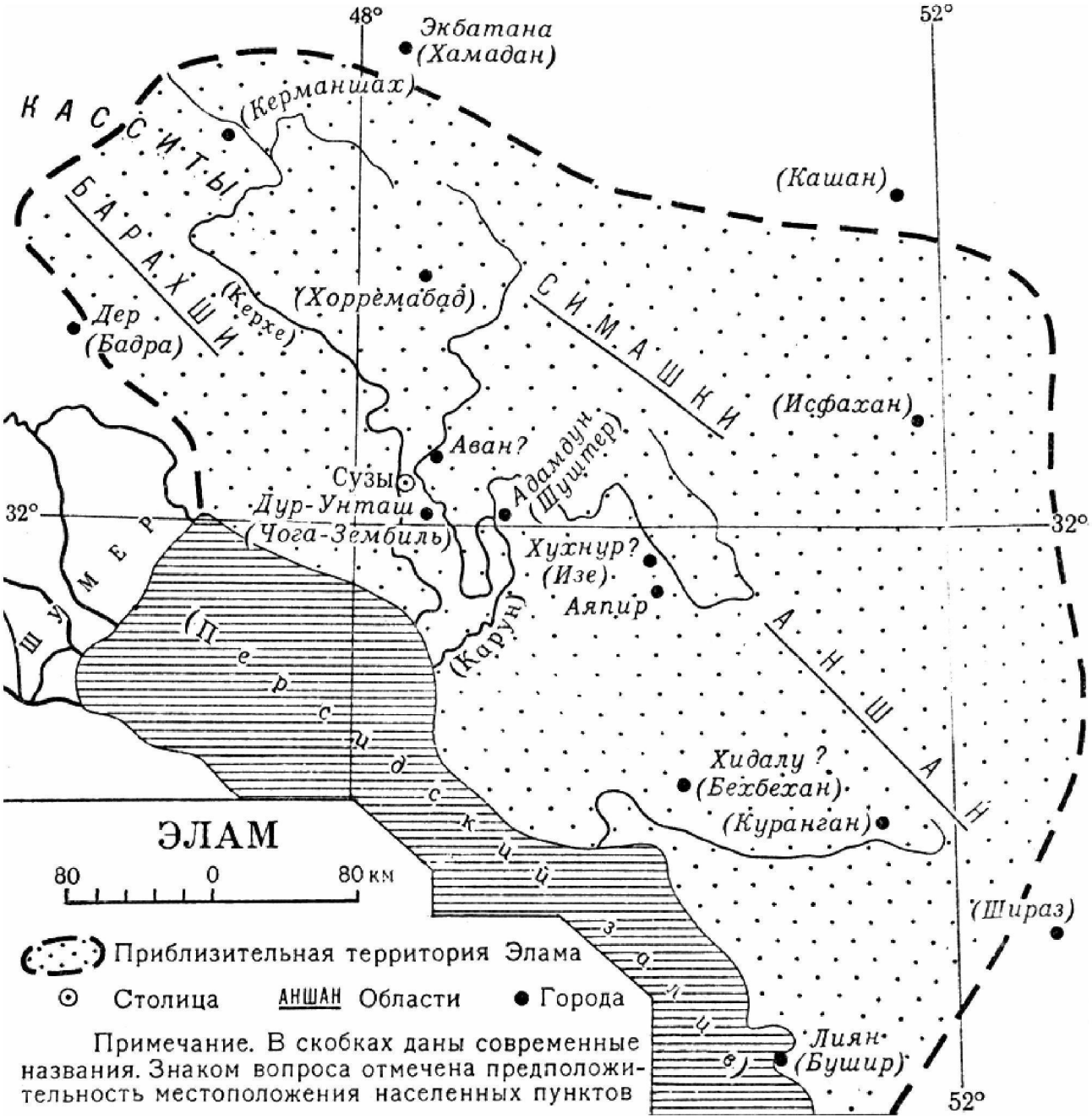

Примечание. В скобках даны современные названия. Знаком вопроса отмечена предположительность местоположения населенных пунктов

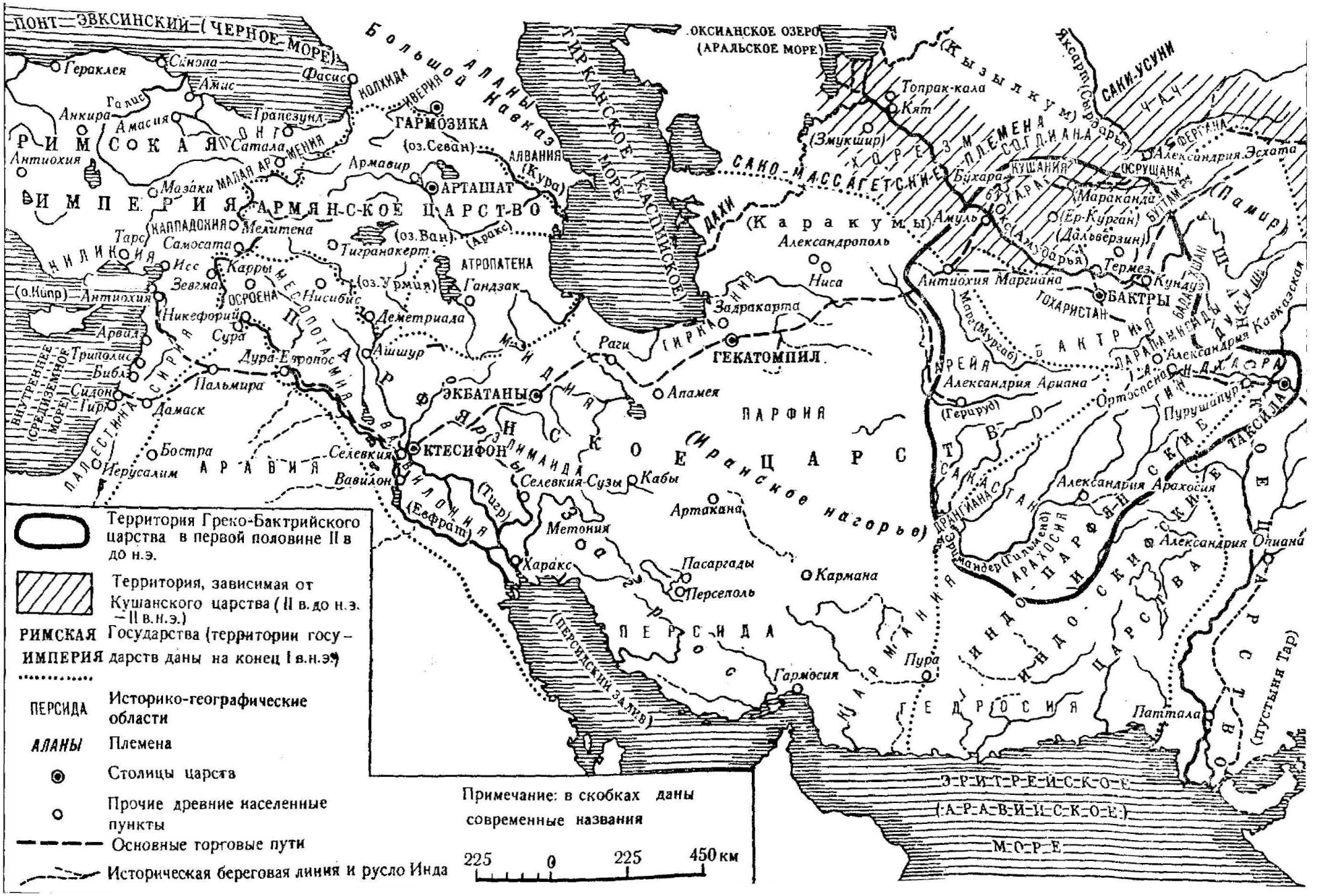
ПОНТ ЭВКСИНСКИЙ (ЧЕРНОЕ МОРЕ)
Гераклея
Синопа
Амис
Фасис
Галис
Анкара
Амасия
Трапезунд
Колхида
Иберия
Гармозика
(оз. Севан)
Сатала
Мелитена
Антиохия
Армавир
Арташат
Албания (Кура)
Большой Кавказ
Каспийское море (Каспийское)
Оксианское озеро (Аральское море)
(Кызылкум)
Яксарт (Сырдарья)
Сани-усуни
Ч а ч
Топрак-кала
Кят
(Змукшир)
Хорезм
Племена Сод. Диана
Александрия Эсхата
Фергана
Сако-массагетские
Бухара
Кушания
Осрушана
Бухара
Мараканда
(Ер-Курган)
Бутам
Дальверзин
Амуль
Окс (Амударья)
(Памир)
Шахи
Кушаны
Термез
Кундуз
Бактры
Бадахшан
Тохаристан
Антиохия Маргиана
Александрополь
Ниса
Каппадокия
Тарс
Самосата
Мазаки
Малая Армения
Армянское царство
(оз. Ван)
Аракс
Тигранакерт
Атропатена
Гандзак
(оз. Урмия)
Нисибис
Осроена
Карры
Зевгма
Никефорий
Сура
Дура-Европос
Пальмира
Дамаск
Бостра
Иерусалим
Аравия
Селевкия
Вавилон
Ктесифон
Ктесифонская область
Селевкия-Зузы
Кабы
Метония
Харакс
Пасаргады
Персеполь
Кармана
Персида
Персидский залив
Гармосия
Пура
Паттала
Гедросия
Индийское море
Индо-скифские царства
Индо-парфянское царство
Александрия Арахосия
Александрия Опиана
Александрия Ариана
(Геріруд)
Ортоспана
Пурушапура
Таксила
Гандхара
Каспирейская область
Парфия
Мидия
Раги
Апамея
Экбатаны
Задракарта
Гекатомпил
(Иранское нагорье)
Дрангиана
Эримандер (Гильменд)
Арахосия
Каспирейская область
Александрия Ариана
Александрия Арахосия
Александрия Опиана
Паропамисады
Кавказская
Маргиана
Маргиана (Мургаб)
Тохаристан
Бактрия
Бактрийское царство
Сакастан
Каспирейская область
Каспирейская область
Каспирейская область

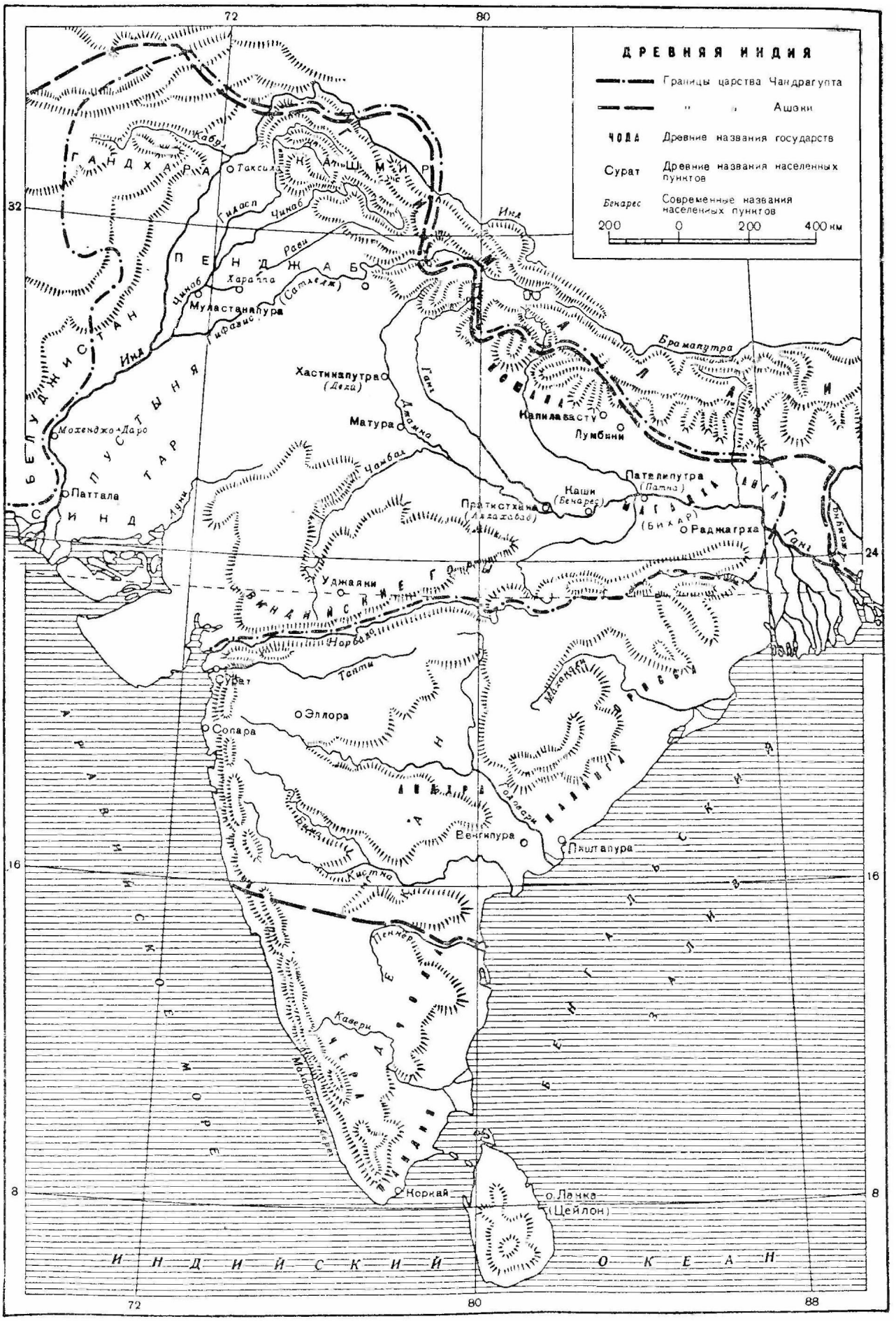
ДРЕВНЯЯ ИНДИЯ
Границы царства Чандрагупта
" " Ашоки
ЧОЛА Древние названия государств
Сурат Древние названия населенных пунктов
Бенарес Современные названия населенных пунктов
200 0 200 400 км
72
80
88
32
24
16
8
ГАНДХАРА
Таксила
Кабул
Кабул
Инд
Инд
Инд
Рави
Чинаб
Чинаб
Харапа
Мултан
Сатледж
Муластанапура
Сифаис
ПЕНДЖАБ
БЕЛУДЖИСТАН
ПУСТЫНЯ ТАР
СИНД
Мохенджо-Даро
Паттала
Луни
Хастинапура
(Дели)
Матура
Джамна
Ганг
Чамбал
Брахмапутра
Капилавасту
Лумбини
Паталипутра
(Патна)
Каши
(Бенарес)
Пратистхана
(Аллахабад)
(БИХАР)
Раджагрха
Ганг
Бенарес
Уджаяни
ВИНДХИЙСКИЕ ГОРЫ
Нарбада
Тапти
Сурат
Сопара
Эллора
ПЛАТО ДЕККАН
Годавари
Кришна
Венгипура
Пхаллапура
Пеннер
Кавери
Малабарский берег
Коркай
о. Ланка
(Цейлон)
ИНДИЙСКИЙ ОКЕАН
ВОСТОЧНЫЕ ГАТЫ
ЗАПАДНЫЕ ГАТЫ
ВЕЛИКАЯ РАВНИНА ГАНГА
ВЕЛИКАЯ ПУСТЫНЯ ИНДИИ

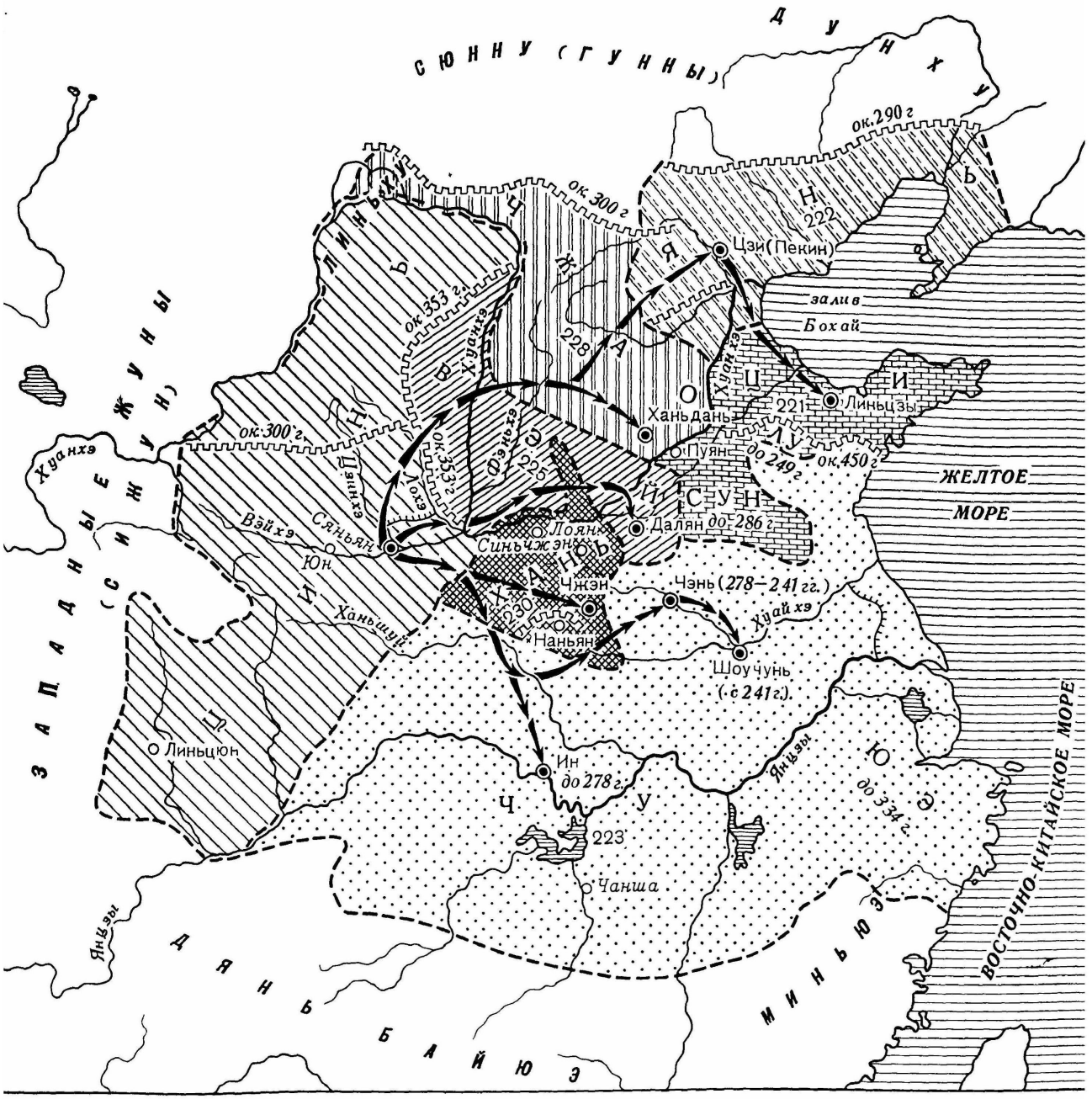
СЮННУ (ГУННЫ)
ДУНХУ
ок. 290 г.
ок. 300 г.
ЦИНЬ
Цзи (Пекин)
залив Бохай
ЖЕЛТОЕ МОРЕ
ВОСТОЧНО-КИТАЙСКОЕ МОРЕ
ЗАПАДНЫЕ ЖУНЫ (СИ ЖУНЫ)
ДУНЫЕ ЖУНЫ
ок. 353 г.
Хуанхэ
Вэйхэ
Сяньян
Юн
Ханьшуй
Цзинхэ
Лохэ
Фэньхэ
Синьчжэн
Чжэн
Ин
Наньян
Хуайхэ
Шоучунь (с 241 г.)
Ханьдань
Пуян
Линьцзы
Далян до 286 г.
Чэнь (278–241 гг.)
ок. 450 г.
до 249 г.
до 278 г.
до 334 г.
Чанша
Янцзы
ДЯНЬБАЙЮЭ
МИНЬЮЭ
О Линьцюн
Приблизительные границы и названия семи сильнейших царств
Столицы царств
Названия мелких царств, завоеванных сильнейшими царствами
Завоевательные походы циньских войск
Годы окончательного покорения царством Цинь остальных шести сильнейших царств
Крупные торгово-ремесленные центры
Участки оборонительных стен и приблизительные годы их сооружения
Судоходные каналы
Племена
180 0 180 360 км

УДК 94(3)
ББК 63.3.(о)3я73
Ш-19

Шама О.І. Історія Стародавнього Сходу. Лекції. Методичні рекомендації. Посібник для студентів історичного факультету денної і заочної форм навчання / Олександр Іванович Шама. — Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. — 264 с.

Комп'ютерний набір, редагування, верстка,
виготовлення оригінал-макету — авторські

Підписано до друку 3. 02. 2015 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman
Умовн. друк. арк. 74.
Зам. №234/11. Тираж 100 екз.

©Шама О.І., 2014